

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

---

86. kötet 1. szám

Budapest, 1984

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓÍRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
HONTI LÁSZLÓ
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
MIKOLA TIBOR
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST I. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban. Telefon: 116—269, 316—173.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185—881.

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

NYOLCVANHATODIK KÖTET

BUDAPEST

1984

A Nyelvtudományi Közlemények
86/1. száma
Fokos-Fuchs Dávid
születésének 100. évfordulója alkalmából
jelent meg

Szemantika vagy pragmatika?

1. A mai jelentéstani irodalomban igen gyakran találkozunk avval a problémával, hogy egy adott jelentéstani jelenséget szemantikainak vagy pragmatikainak tekintsünk-e. A kérdés eldöntése elsősorban attól függ, hogy mit értünk szemantikán és pragmatikán. Dolgozatomban megkísérlem föl-vázolni a szemantikára és pragmatikára vonatkozó legfontosabb elképzelé-seket. Az egyes elképzelések alapján bemutatom, hogy a két diszciplína közötti határvonal megvonása hogyan képzelhető el.

A pragmatikának a szemantikától való megkülönböztetése Charles Morris nevéhez fűződik (Morris 1938). Szerinte a szintaxis a jelek egymáshoz való viszonyával, a szemantika a jelek jelentésével (a jel jelentése a jel és vonatkozása közötti viszonynak tekintendő) és a pragmatika a jeleknek a jelek használóihoz (a beszélőkhöz) való viszonyával foglalkozik. A szeman-tika és pragmatika morrisi megkülönböztetéséből következik, hogy míg a szemantikai jelentés független a beszélőtől, a pragmatikai jelentés nem az. Mivel a nyelvi megnyilatkozások általában nem függetlenek a beszélőtől, azt mondhatjuk, hogy a megnyilatkozások (ang. utterance, fr. énoncé, n. Äusserung, o. vyszkazyvanie) jelentése a pragmatika tárgya. A mondatok elvont entitások, konkrétta akkor válnak, ha a beszélő h a s z n á l j a őket: ekkor válnak megnyilatkozássá. A mondat (ang. sentence, fr. phrase, n. Satz, o. predlozsenie) jelentésében a beszélőnek még nincs szerepe. A mondat jelentése lényegében a mondatban szereplő lexikai elemek jelentéséből tevődik össze szintaktikai kapcsolódásuk szabályainak megfelelően. A mondat jelen-tésének vizsgálata tehát a szemantika tárgya.¹

A mondatnak nincs „beszédhelyzete”, a megnyilatkozások viszont min-dig beszédhelyzetben hangzanak el. Nem véletlen tehát, hogy Charles Fillmore (Fillmore 1974) a morrisi disztinkciókat így fogalmazza meg:

- (a) a szintaxis tárgya a forma;
- (b) a szemantika tárgya a forma és a jelentés kapcsolata;
- (c) a pragmatika tárgya a forma, a jelentés és a beszédhelyzet kapcsolata.

Bár egyes grammatikai jelenségek magyarázatánál többen is hivatkoz-tak pragmatikainak nevezhető elvekre, pl. Robin Lakoff „közös téma” fogalma a mellérendelés magyarázatánál (R. Lakoff 1971), vagy George Lakoff „relatív grammatikalitás” fogalma, amelynél pragmatikainak nevezhető preszuppo-

¹ Ez az elképzelés, mint látni fogjuk, túlságosan leegyszerűsíti a valóságot. A mondat-megnyilatkozás megkülönböztetés nem föltétlenül esik egybe a szemantika-pragmatika megkülönböztetéssel.

ziciók játszanak döntő szerepet (G. Lakoff 1970), nyelvtudományi munkában a pragmatika terminus tudomásom szerint először Edward Keenan egyik dolgozatában jelenik meg, amelyben a „pragmatikai preszuppozíció” fogalmát szembeállítja a „logikai preszuppozíció” fogalmával (vö. Keenan 1971). A pragmatikai előfeltevések a beszédhelyzetre vonatkoznak: a beszélőre, a hallgatóra, a kettő közti viszonyra, társadalmi és kulturális tényezőkre, stb. A logikai előfeltevések ezzel szemben csak a mondat tulajdonságaitól függenek (a mondatban szereplő lexikai elemektől, a mondat egyes szerkezeti tulajdonságaitól stb.).

A nyelvi jelentés kutatói egyre több pragmatikai jelenségre lettek figyelmesek, és nyelvi jelenségek magyarázatánál egyre inkább szükség volt pragmatikai elvekre. Pragmatikai elvekre való hivatkozás azonban még nem jelent pragmatikaelméletet. A 70-es évek közepe táján bekövetkezett „pragmatikai fordulat” után (a szemantikai jelentés rovására előtérbe került a pragmatikai jelentés kutatása) elengedhetetlenül szükségessé vált az alapelvek tisztázása és az elméleti keret körvonalazása. Ehhez a feladathoz a nyelvtudomány a nyelvfilozófiától és a formális logikától kapott segítséget.

2. Két nyelvfilozófiai irányzat, a beszédaktus-elmélet és az interakció-elmélet a 70-es évek közepétől döntő befolyást gyakorol a nyelvi jelentés kutatására.

A beszédaktus-elmélet első megfogalmazása John Austin (Austin 1962) érdeme. A beszélő minden megnyilatkozásával egy aktust is végrehajt: ígér, fenyeget, figyelmeztet, kér, vádol stb. Azoknak a beszédaktusoknak a leírása, amelyek egy adott megnyilatkozáshoz kapcsolódhatnak, egyenlő a megnyilatkozás jelentésének leírásával. Austin háromféle beszédaktust különböztet meg: a lokúciós, az illokúciós és a perlokúciós aktust. A lokúciós aktus a megnyilatkozás kimondása, a „valami mondásának aktusa” abban az értelemben, hogy a megnyilatkozásban szereplő elemeknek s az egész megnyilatkozásnak van „értelme” és a megnyilatkozásban szereplő „utaló kifejezéseknek” („referring expressions”) van vonatkozásuk. Egy lokúciós aktus végrehajtása általában egy illokúciós aktus végrehajtása is. Az illokúciós aktus lehet egy kérdés feltevése vagy megválaszolása, figyelmeztetés, bírálat, ígéret, felhívás, vádolás stb. Valami mondása gyakran bizonyos hatásokat (meggyőzés, felbosszantás, megnyugtatás, stb.) produkál a hallgatóban „s ez e hatásokat elterelve vagy szándékolva, e céllal valósulhat meg”. Austin az ilyen típusú aktusokat perlokúciós aktusoknak nevezi. Például ha valaki azt mondja: „Ezt nem teheted meg!”, akkor a lokúciós aktus végrehajtása azt jelenti, hogy az „ezt” névmással valami határozott dologra utalunk, az egyes szám második személyű végződéssel pedig egy határozott személyre (a hallgatóra, a megszólított személyre) és erről a határozott dologról azt mondjuk a megszólított személynek, hogy nem teheti meg. Az illokúciós aktus a tiltakozás. A perlokúciós aktus azokból a hatásokból áll, amelyeket a fenti megnyilatkozás a megszólított személyben kelt.

A lokúciós aktusok austinii jellemzéséből következik, hogy két megnyilatkozás akkor fejezheti ki ugyanazt a lokúciós aktust, ha a két megnyilatkozásnak ugyanaz a jelentése. Vagy megfordítva a dolgot azt is mondhatjuk, hogy két megnyilatkozás ugyanazt jelenti, ha velük ugyanazt a lokúciós aktust hajthatjuk végre. Ebből már nyilvánvaló, hogy a lokúciós aktusok fogalma nem használható fel a megnyilatkozások jelentésének meghatározásához, hiszen ha ezt tennénk, a circulus vitiosus hibájába esnénk.

Könnyen belátható, hogy a perlokúció fogalma sem alkalmas a megnyilatkozások jelentésének meghatározásához, hiszen a megnyilatkozások és a perlokúciós hatások között nincs egy-egyértelmű megfelelés.² Más szóval, ugyanaz a perlokúciós hatás elérhető egymástól egészen különböző megnyilatkozásokkal és egy adott megnyilatkozással különféle perlokúciós hatások érhetők el. Például az „Ezt nem teheted meg!”, „Tiltakozom az ellen, hogy ezt megtedd!”, „Ne tedd ezt meg!” megnyilatkozások mind alkalmasak a belátás („Belátom, hogy helytelen lenne ezt megtennem”) perlokúciós hatás elérésére annak ellenére, hogy e megnyilatkozások nem jelentik ugyanazt. Másrészt ugyanezek a megnyilatkozások bármelyike a belátás ellenkezőjét is eredményezheti a hallgatóban, a perlokúciós hatás lehet például: „Most meggyőztél, hogy meg kell ezt tennem.”

A fentiekből következik, hogy a megnyilatkozások jelentése csak az illokúciós aktusok segítségével közelíthető meg. De vajon van-e megfelelő korreláció jelentés és illokúciós aktus között? Nyilvánvaló, hogy ha van ilyen korreláció, ez nem állhat fenn egy egyedi, konkrét aktus és a jelentés között, hiszen a megnyilatkozás szempontjából közömbös, hogy az „Ezt nem teheted meg!” beszédaktus 1983. január 31-én hangzott el Kovács József szájából. A korreláció kérdése tehát csak illokúciós-típusra (és nem „token”-re) vonatkoztatva vethető fel. A megnyilatkozás jelentésének jellemzésére azonban még az illokúciós aktus típusai sem használhatók fel, hiszen például a „Holnap este meglátogatlak” megnyilatkozás kifejezhet ígéretet, ténymegállapítást, figyelmeztetést, fenyegetést annak ellenére, hogy ez a megnyilatkozás nem többértelmű, vagy legalábbis nem úgy többértelmű, mint a „török követ” vagy a „szülők szeretete” kifejezések. Ha tehát a megnyilatkozások jelentésének meghatározásához az illokúciós aktus típusa fogalmát használnánk fel, akkor a megnyilatkozásoknak olyan szemantikai többértelműséget kellene tulajdonítanunk, amelyekkel azok nem rendelkeznek.

Adekvátabb jellemzést kaphatunk, ha az illokúciós aktusok típusa helyett azok *terjedelmét* vesszük figyelembe. Például az „Azt parancsolom, hogy menj el!” terjedelme az illokúciós típusok szempontjából szűkebb, mint a „Menj el!” megnyilatkozása, mivel az utóbbi (de nem az előbbi) a parancson kívül kifejezhet tanácsot és ösztönzést is. A „Menj el moziba!” lehetőségei is korlátozottabbak, mint a „Menj el!” megnyilatkozásai, hiszen nem használható akkor, ha pl. iskolába menésről van szó. Hasonlóképpen a „Menj el moziba a barátoddal!” illokúciós lehetőségei szűkebbek, mint a „Menj el moziba!” megnyilatkozásai, mivel „specifikusabb” parancsot fejez ki és nem használható például akkor, ha azt akarjuk megparancsolni valakinek, hogy a barátnőjével menjen moziba. Ugyanakkor „A higany fém” és a „Menj el!” megnyilatkozások illokúciós lehetőségeinek nincs közös eleme: a két megnyilatkozás egészen mást jelent. A „Gyere be!” és a „Lépj be!” megnyilatkozások illokúciós lehetőségei pedig azonosak: a két megnyilatkozás (nagyjából) ugyanazt jelenti.

A beszédaktus-elmélet komoly eredményeket ért el a megnyilatkozások illokúciós lehetőségeinek jellemzésében. Kitüntetett szerephez jutottak az ún. performatív igék, vagyis azok az igék, amelyek a megnyilatkozások illokúcióját explicitté teszik. Ilyenek az *ígér*, *parancsol*, *fenyeget*, *figyelmeztet*, *vádol*, *esküszik*,

² Ennek ellenére, mint alább látni fogjuk, Paul Grice a perlokúció alapján próbálja meg a jelentést megmagyarázni.

őhajt. stb. igék.³ Fontos volt azoknak a feltételeknek a tisztázása is, amelyek mellett „sikeres” ígéretről, parancsról, fenyegetésről stb. beszélhetünk (vö. pl. Searle 1969-t). A performatív igéknek van természetesen nem performatív használata is: „János megígérte, hogy eljön”, „Azt hiszem, János meg fogja ígérni, hogy megjavul”, „Ő mindig csak ígér”. De ezekben a megnyilatkozásokban is van performatív elem: az első mondatban egy a múltban megtörtént ígéretről számolunk be, a másodikban egy lehetséges ígéretről alkotott véleményünknek adunk kifejezést, a harmadikban több, be nem tartott ígéretről szólunk. A beszédaktus-elmélet közvetve tehát ezekről a megnyilatkozásokról is számot tud adni. Ennek ellenére azonban mégsem adekvát jelentésemélet.

Az egyik probléma abból áll, hogy a beszédaktus-elmélet nem tud különböző jelentést tulajdonítani két illokúciós szempontból azonos megnyilatkozásnak. Így például azonos jelentést tulajdonít a „Megígérem, hogy elmegyek” és a „Megígérem, hogy maradok” megnyilatkozásoknak, mivel mindkét megnyilatkozás egyértelműen ígéretet fejez ki. Amiben a két megnyilatkozás különbözik egymástól az az, amit ígérünk. Ezt nevezhetjük megnyilatkozásunk kijelentéstartalmának („propositional content”). A kijelentéstartalom az illokúcióval együtt alkotja a kijelentést. A beszédaktus-elmélet alkalmas tehát az illokúciós jelentés leírására, de a kijelentéstartalommal nem tud mit kezdeni.

A másik hiba: a performatív igéken és néhány egyéb, az illokúciós lehetőséget meghatározó szón kívül a lexikai elemek nem jellemezhetők illokúciós szempontból. Ez lényegében azt jelenti, hogy a beszédaktus-elmélet keretein belül a megnyilatkozások jelentéstani szerkezetéről (arról például, hogy a megnyilatkozások jelentése hogyan épül fel a megnyilatkozás elemeinek, összetevőinek jelentéséből) nem tudunk számot adni.⁴

A beszédaktus-elmélet pragmatikai jelentésemélet, hiszen tárgya a megnyilatkozás (a beszédaktus mindig feltételezi a beszélőt). Azok a feltételek pedig, amelyek mellett egy megnyilatkozás ilyen vagy olyan beszédaktus végrehajtásának számít, nem nyelvi feltételek (vö. Searle 1969-et). Ebben az elméletben a szemantika nem játszik megkülönböztető szerepet: a nyelvi jelentés teljes egészében pragmatikai. Ilyen elméleti keretben tehát a szemantika és a pragmatika egymástól való elhatárolásának kérdése föl sem merülhet.⁵

A szemantikát magában foglaló pragmatikai jelentésemélet Paul Grice interakció-elmélete is (vö. Grice 1968, 1975). Grice szerint egy nyelvi kifejezés jelentése azonosítható azokkal a hatásokkal, amelyeket a beszélő az adott nyelvi kifejezés kimondásával el akar érni a beszélőben. Lényegében tehát a grice-i jelentéskonceptió perlokúciós elmélet. A hallgató akkor értette meg a megnyilatkozást, ha felismerte a beszélő szándékát, azaz ha felismerte,

³ Megjegyzendő, hogy a performatív igék csak a közvetlen („direkt”) illokúciót teszik explicitte. Egy megnyilatkozás hordozhat ugyanis közvetett („indirekt”) beszédaktus-jelentést (illokúciót) is. Így például a „Megígérem, hogy holnap este meglátogatlak” megnyilatkozás illokúciója ugyan az ígélet, de ezzel az ígérettel közvetve fenyegetést is kifejezhetünk.

⁴ A beszédaktus-elméletet ebből a szempontból többen bírálták. Vö. például Bierwisch 1980, Dean—Fodor 1980, Wunderlich 1976.

⁵ Nem véletlen, hogy a beszédaktus-elmélet művelői nem is használják a szemantika illetve pragmatika terminusokat, egyszerűen csak jelentésről beszélnek. Ez vonatkozik egyébként a Grice-féle interakció-elméletre is. (L. alább).

hogy a beszélő megnyilatkozásával milyen hatásokat kívánt a hallgatóban elérni. A hallgató az interakció-elméletben megfogalmazott elvek („maximák”) segítségével következtet a beszélő kommunikációs szándékára. A „Jó napot kívánok!” megnyilatkozást a hallgató akkor érti meg, ha felismeri, hogy ezzel a megnyilatkozással a beszélő köszönni kívánt. Más szóval, a „Jó napot kívánok!” megnyilatkozás jelentése a köszönés. A „Már késő van” megnyilatkozás „kommunikációs” jelentése lehet sok minden: „Menjünk haza!”, „Menjünk aludni!”, „Menj haza!”, stb. Egy megnyilatkozás kommunikációs jelentés általában nincs egyértelműen meghatározva: a kommunikációs jelentés a beszédhelyzet függvénye.

Grice elméletével többek között az a baj, hogy a nyelvi jelentésről alig mond valamit. A konvencionális jelentés (nyelvi jelentés) és a beszélő kommunikációs szándékát kifejező jelentés (kommunikációs jelentés) között általában nincs kapcsolat. Egy megnyilatkozással igen sokféle kommunikációs jelentést fejezhetünk ki, és ugyanaz a kommunikációs jelentés rendkívül nagyszámú megnyilatkozáshoz kapcsolódhat. Ebből következik, hogy a kommunikációs jelentés ismeretében nem következtethetünk a konvencionális jelentésre.⁶

Grice elméletében sem vetődik fel a szemantikának a pragmatikától való megkülönböztetésének szükségessége. A megnyilatkozás jelentésének a jellemzése tisztán pragmatikai problémának minősül.

Az interakció-elmélet természetesen igen fontos szerepet játszik a nyelvi kommunikáció leírásában. A kommunikációelmélet azonban nem nyelvelmélet és nem is lehet az több okból:

(a) A nyelvnek ugyan jellegzetes funkciója a kommunikáció, de ez a funkció nem kizárólagos; a nyelv nemcsak kommunikációs célokat szolgál.

(b) Kommunikálni lehet nyelv nélkül is.

(c) Van ugyan kommunikációs kompetencia is, de a nyelvi kompetencia más, mint a kommunikációs kompetencia: gyakran értjük ugyan, amit valaki mond, de nem fogjuk fel, hogy mit akar közölni, ugyanakkor az is előfordulhat, hogy a kommunikációs szándékot felfogjuk anélkül, hogy megértenénk a megnyilatkozást.⁷

Összefoglalóul tehát azt mondhatjuk, hogy az említett nyelvfilozófiai irányzatok (a beszédaktus-elmélet és az interakció-elmélet) ugyan rávilágítanak a nyelvi jelentés egy lényeges aspektusára, a megnyilatkozások pragmatikai vagy kommunikatív funkciójára, mégsem alkalmazkodik arra, hogy segítségükkel a nyelvi jelentés egészét megmagyarázzuk. Nézzük meg most, hogy a nyelvi jelentés leírásához milyen segítséget kaphatunk a formális logikától.

3. A formális logikai rendszerek a kijelentések jelentését általában azok igazságfeltételeivel hozzák kapcsolatba.⁸ Az „Esik az eső” kijelentés egy tényállásra vonatkozik. Ha azt állítjuk, hogy „Esik az eső”, akkor ezzel azt állítjuk,

⁶ A Grice-féle jelentés-koncepciót igen sokan bírálták. Első bírálói közé tartozik John Searle is (Searle 1969). Nyelvészeti szempontból részletesen elemzi a Grice-féle elméletet Ruth Kempson (Kempson 1975).

⁷ Ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy a kommunikációelmélet a nyelv szerkezetéről sem mond semmit. De ez talán nem is tartozik céljai, feladatai közé.

⁸ Amikor a szemantikai kutatásokkal kapcsolatban jelentésről beszélünk, jelentésen mindig a kognitív vagy logikai jelentést értjük. Az egyéb jelentésfajták leírásával nem a szemantika foglalkozik. És természetesen az sem biztos, hogy minden nem kognitív jelentésaspektust a pragmatikában kell tárgyalnunk. Így például a stilisztikai jelentés leírását csak egy stíluselmélettől kérhetjük számon.

hogy az a tényállás, amelyre ez a kijelentés vonatkozik, fennáll. Az „Esik az eső” kijelentés igaz, ha a megfelelő tényállás fennáll, különben hamis. Az „Esik a hó” is egy tényállásra vonatkozik, de ez a tényállás nem ugyanaz, mintha azt mondanánk, hogy „Esik az eső”. A két kijelentés más feltételek mellett lesz igaz (vagy hamis). Más szóval, a két kijelentés jelentése közötti különbség a két kijelentés igazságfeltételei közötti különbséggel korrelál. A mondatok jelentése tehát megadható igazságfeltételek segítségével. A szintaxis képzési szabályokkal foglalkozik, a szintaxis által előállított mondatok azonban még interpretálatlanok. Az interpretálás a szemantika feladata, s ez a feladat abból áll, hogy minden mondatnak megadjuk az igazságfeltételeit. Ezt a programot Alfred Tarski (Tarski 1944) fogalmazta meg először. A formális logikában persze ez a program viszonylag könnyen megvalósítható. A logikus szabadon interpretálhatja a mondatokat: hogy milyen igazságfeltételeket rendel hozzá egy-egy mondathoz, megállapodás („stipulation”) kérdése.⁹ Egy természetes nyelv mondatainál azonban már más a helyzet, szemantikai interpretálásuk nem lehet önkényes. Az „Esik az eső” kijelentésről mondhatjuk azt, hogy akkor és csakis akkor igaz, ha esik az eső (ha a megfelelő tényállás fennáll), de nem mondhatjuk azt, hogy akkor és csakis akkor igaz, ha nagyanym kopasz.

Mivel az igazságfeltételek természetes nyelvi szemantikai különbségekkel és azonosságokkal korrelálnak, elképzelhető, hogy a természetes nyelv mondatainak jelentése is leírható igazságfeltételek segítségével. A következőkben azt fogjuk megvizsgálni, hogy ez mennyire lehetséges. Meg kell azonban még jegyeznünk, hogy az igazságfeltétel fogalma nem ugyanaz, mint az igazság-érték fogalma. A nyelvészt nyilvánvalóan nem érdekelteti az, hogy valamely kijelentés igaz-e vagy hamis, de a jelentés és az igazságfeltételek közötti szoros korreláció miatt az már érdekelheti, hogy egy kijelentésnek mik az igazságfeltételei, azaz milyen feltételek alapján dönthetjük el, hogy kijelentésünk igaz-e vagy hamis.

Mivel bennünket a természetes nyelvi mondatok jelentésének leírásánál azok belső szerkezete is érdekel, a kijelentés-kalkulus semmiképpen sem szolgálhat alapul az igazságfeltételekkel történő jelentésleíráshoz, hiszen a kijelentés-kalkulus (elemi) kijelentésekből indul ki, azokat nem elemzi tovább, és azokon végez műveleteket.¹⁰ Így például nem mond nekünk sokat az a kijelentés-kalkulusból ismert szabály, mely szerint ha p és q kijelentés, akkor $p \& q$ is kijelentés és $p \& q$ akkor és csakis akkor igaz, ha p és q egyidejűleg igaz. Érdekesebb számunkra már a predikátum-kalkulus, amely a kijelentések belső szerkezetét is vizsgálja, és a kijelentés igazságfeltételeit a kijelentést alkotó elemek tulajdonságaiból eredezteti. Így például a „Kovács Péter gazdag” kijelentés jelentése így vezethető le. A „Kovács Péter” tulajdonnév

⁹ Gondoljunk csak arra, hogy a logikusok hányféleképpen formalizálták a $p \supset q$ relációt! Természetes nyelvi megfelelője a „ha ... akkor”, például „Ha jó fiú leszel, kapsz cukrot”. Az egyik logikai rendszerben, logikailag érthető okokból, az implikációt mindig igaznak tekintik, ha az előzmény hamis vagy a következmény igaz. Így például ebben a rendszerben a „Ha kettő meg kettő hat, akkor öt meg három nyolc” „igaz” értéket kap, ami nyelvészeti szempontból semmiképpen sem elégíthet ki bennünket.

¹⁰ Ez természetesen távolról sem jelenti azt, hogy bizonyos esetekben a szemantikai leírásban a kijelentés-kalkulusnak ne vennénk hasznát. Gondolhatunk itt elsősorban a mellérendelő szerkezetek és a feltételes mondatok leírására, de a tagadás vizsgálatánál sem érdektelenek a kijelentés-kalkulus eredményei.

egyértelműen arra a személyre utal, akit Kovács Péternek hívnak, azaz „Kovács Péter” Kovács Péter neve. Azt az egyedet vagy azokat az egyedeket, amelyekre vagy amelyekre egy kifejezés vonatkozik, a kifejezés *extenziójának* nevezzük. „Kovács Péter” extenziója a Kovács Péternek nevezett személy. Azt is mondhatjuk, hogy „Kovács Péter” jelentése az extenziója. A „gazdag” egy tulajdonság, ez a tulajdonság egy halmazzal jellemezhető, mégpedig azoknak az egyedeknek a halmazával, amelyekre a „gazdag” tulajdonság áll. A „gazdag” predikátum extenziója, azaz jelentése tehát egy halmaz. A „Kovács Péter gazdag” kijelentés akkor és csakis akkor igaz, ha „Kovács Péter” extenziója eleme a „gazdag” extenziójának. A „Valaki gazdag” kijelentés akkor és csakis akkor lesz igaz, ha a „gazdag” extenziója nem az üres halmaz (ha legalább egy elemet tartalmaz). A „Mindenki gazdag” kijelentés akkor és csakis akkor igaz, ha bármely személy eleme a „gazdag” extenziójának. Végül a „Kovács Péter boldog és gazdag” kijelentés akkor és csakis akkor igaz, ha „Kovács Péter” extenziója eleme mind a „boldog”, mind pedig a „gazdag” extenziójának, azaz ha eleme a két halmaz metszetének.

Tekintsünk most el egy pillanatra azoktól a problémáktól, amelyeket a predikátum-kalkulusra alapuló jelentésleírás természetes nyelvi mondatok esetén felvet. Könnyű belátni, hogy a módszernek van egy egészen alapvető hibája: a vonatkozásbeli (referenciális) azonosság még nem jelent jelentésbeli azonosságot. Márpedig, ha a mondatösszetevők jelentését azok vonatkozásával (extenziójával) azonosítjuk, akkor a vonatkozásuk szempontjából azonos, de jelentésük szempontjából mégsem szinoním kifejezések a predikátum-kalkulus rendszerén belül nem jellemezhetők kielégítően. Más szóval, a predikátum-kalkulus helytelenül ugyanazt a jelentés fogja tulajdonítani a „Budapest” és a „Magyarország fővárosa” kifejezéseknek vagy az „Amerikai Egyesült Államok jelenlegi elnöke” és a „Ronald Reagan” kifejezéseknek. Ez aztán bizonyos esetekben az igazságfeltételekre is kihathat. Tekintsük például a következő két mondatot:¹¹

- (1) (a) János azt hiszi, hogy Budapest szép.
(b) János azt hiszi, hogy Magyarország fővárosa szép.

(1) (a) lehet igaz, ugyanakkor amikor (1) (b) hamis. Gondoljunk csak arra az esetre, amikor János nem tudja, hogy Budapest Magyarország fővárosa! Még szembetűnőbb a különbség (2) (a)–(b) között, ahol a fregei „Abendstern” és „Morgenstern” vonatkozásai azonosak, jelentésük viszont különböző:

- (2) (a) Peter sah den Abenstern.
(b) Peter sah den Morgenstern.

Ha Péter este látta az esthajnalcsillagot, akkor (2) (a) igaz, de (2) (b) hamis; ha hajnalban látta, akkor (2) (a) hamis és (2) (b) igaz. (2) (a) és (2) (b) csak akkor igaz egyidejűleg, ha Péter az esthajnalcsillagot este is, meg reggel is látta.

¹¹ A jelenséget opacitásnak („opacity”) szokták nevezni. A „hisz” igeen kívül igen sok igeenél fellép ez a jelenség, pl. *gondol, belát, rájön, felfedez, elfelejt* stb.

A predikátum-kalkulusnál adekvátabb rendszer az intenzionális logika. Az intenzionális logika a kifejezések jelentését nem azok extenziójában, hanem intenziójában látja. Az intenziók olyan függvények, amelyek a kifejezések extenzióját határozzák meg. Nemcsak egy lehetséges világ van, hanem több.¹² A lehetséges világok a bennük érvényes tényállások szempontjából különböznek egymástól. Egy utaló kifejezés („referring expression”) esetén az intenzió az a függvény, amely lehetséges világokhoz egyedet rendel hozzá, azaz, ha adva van egy lehetséges világ, a szóban forgó függvény ki fogja választani azt az egyedet ebben a lehetséges világban, amely a vonatkozó kifejezés extenziója. Egyszerűbben: ha tudjuk, hogy a vonatkozó kifejezés mit jelent és ha tudjuk, hogy milyen a világ (hogy milyen lehetséges világról van szó), akkor meg tudjuk mondani, hogy az adott kifejezésnek mi a vonatkozása. Egy predikátum intenziója olyan függvény, amely lehetséges világokhoz egyedek halmazát (a predikátum extenzióját) rendeli hozzá. Végül egy mondat intenziója olyan függvény, amely a lehetséges világokhoz igazságértéket rendel hozzá, vagyis meghatározza, hogy egy adott kijelentés melyik lehetséges világban igaz és melyikben nem az.¹³

Visszatérve a predikátum-kalkulussal kapcsolatban elemzett példákra, most azt mondhatjuk, hogy a „Kovács Péter gazdag” kijelentés intenziója levezethető a „Kovács Péter” utaló kifejezés és a „gazdag” predikátum intenzióiból. Ha elfogadjuk azt az elképzelést, hogy a tulajdonnév minden lehetséges világban ugyanarra az egyedre vonatkozik, akkor azt mondhatjuk, hogy „Kovács Péter” intenziója az a függvény, amely minden lehetséges világban azt a személyt választja ki, akinek neve Kovács Péter. A „gazdag” predikátum intenziója pedig az a függvény, amely minden lehetséges világhoz hozzárendeli a predikátum extenzióját az adott lehetséges világban. Végül a „Kovács Péter gazdag” intenziója az a függvény, amely minden olyan lehetséges világhoz, amelyben Kovács Péter gazdag, az „igaz” értéket rendeli hozzá és minden olyan lehetséges világhoz, amelyben Kovács Péter nem gazdag, a „hamis” értéket. A „Kovács Péter gazdag” igaz egy adott lehetséges világban, ha ebben a lehetséges világban a „Kovács Péter” intenziója által meghatározott extenzió eleme a „gazdag” intenziója által meghatározott extenzióknak.

Az intenzionális logika egyik legfőbb feladatának tekinti megfelelő intenziók kidolgozását minden olyan kifejezés számára is, amely a predikátum-kalkulus esetében problémát jelentett. Az intenzionális logikában például már nem kell azonos jelentést tulajdonítanunk a vonatkozásuk szempontjából azonos kifejezéseknek: a „Budapest” és „Magyarország fővárosa” kifejezéseknek különbözők lesznek az intenziói, hasonlóképpen az „Abendstern” és a „Morgenstern” kifejezéseknek. Lesz ugyanis olyan lehetséges világ, amiben

¹² Egy lehetséges világot a benne igaznak tartott kijelentések határoznak meg. Így például mindennapi gondolkodásunkban igaznak tarthatunk egy kijelentést, amelyet a szakember hamisnak minősít. Az „A bálna nagy hal” kijelentés igaz mindennapi gondolkodásunk világában, hamis a zoológia által definiált világban. Vagy: az „A boszorkányok sóprúnyélen repülnek” kijelentés hamis a mindennapi gondolkodásunk által meghatározott világban, de igaz a mesék világában. Ez a kijelentés is, éppúgy mint az előző, a lehetséges világokat két csoportra osztja: azokra, amelyekben a szóban forgó kijelentés igaz, és azokra, amelyekben nem az. A logikából ismert „lehetséges világok” elmélete ezt a meglátást, amelyet intuíciónk is alátámaszt, formalizálja.

¹³ Az intenzionális logikának is ma már sok változatát ismerjük, elég, ha itt most Montague 1974-re, Cresswell 1973-ra és Lewis 1970-re utalunk.

a két kifejezés egyikének van extenziója, a másiknak viszont nincs. Ezenkívül a predikátum-kalkulus nem tudott boldogulni egy sor más jellegű problémával, amelyeknek a megoldására az intenzionális logika már vállalkozhat.¹⁴

Mármost ha az intenzionális logika segítségével történő jelentésleírás természetes nyelvi mondatok esetén is felhasználható (az ugyanis nyilvánvaló, hogy sem a kijelentés-kalkulus, sem pedig a predikátum-kalkulus nem lehet adekvát modellje a természetes nyelvi jelentésnek), akkor joggal mondhatjuk, hogy mindazok a jelentésaspektusok, amelyek igazságfeltételek segítségével megfogalmazhatók, a szemantikához tartoznak, azok a jelentésaspektusok pedig, amelyek nem adhatók meg igazságfeltételek formájában, a pragmatikához. A disztinkció világos és egyértelmű, nézzük azonban meg, hogy alkalmazható-e természetes nyelvek esetén.

(a) Közvetlenül csak azokhoz a mondatokhoz rendelhető igazságfeltétel, amelyek kijelentést fejeznek ki. Közvetve azonban a kérdő, felszólító vagy óhajtó mondatok jelentése is leírható igazságfeltételek segítségével. A kérdő mondatok jelentése például a rájuk adható feleletek felől közelíthető meg. A „Megtanulta Péter a leckét?” kérdésre kétféle válasz adható: „Péter megtanulta a leckét” vagy „Péter nem tanulta meg a leckét”. Egy eldöntendő kérdés válaszhalmaza tehát egy kijelentésből és annak tagadásából áll: (p, -p). Az eldöntendő kérdés jelentése most már olyan függvénnnyel jellemezhető, amely egy olyan r kijelentést rendel hozzá a kérdéshez, amelyre egyrészt áll, hogy r igaz, másrészt hogy r eleme a (p, -p) halmaznak. Elvben tehát megoldhatónak látszik a nem kijelentő mondatok igazságfeltételekkel történő jellemzése is. (Vö. Kiefer 1983.)

(b) Van olyan felfogás, mely szerint a performatív megnyilatkozásoknak nem lehet igazságértékük. A (3) (a) mondat többek között abban különbözik (3) (b)-től, hogy csak az utóbbi lehet igaz vagy hamis, az előbbiről csak azt mondhatjuk, hogy adekvát vagy nem adekvát:

- (3) (a) Megígérem, hogy elmegyek.
(b) János megígérte, hogy elmegy.

A (3) (a) megnyilatkozás ugyanis egyenértékű az ígéret beszédaktussal, míg (3) (b)-ben egy ilyen ígéretéről számolunk be. Ezt a felfogást képviselte John Austin is (Austin, 1962).

A (3) (a) és (b) megnyilatkozások közötti különbség azonban másképp is értékelhető. (3) (b) akkor igaz, ha János valamikor a múltban szóban vagy írásban kötelezte magát arra, hogy tesz valamit a jövőben, ti. hogy elmegy (valahová). És (3) (b) hamis, ha vagy János semmit sem nyilatkozott vagy nyilatkozott ugyan, de nem kötelezte el magát arra, hogy tesz valamit a jövőben, azaz, hogy elmegy (valahová). Mármost (3) (a) abban különbözik (3) (b)-től az igazságfeltételek szempontjából a performatív — nem performatív jelleget tekintve (tehát most elhanyagoljuk az egyéb szempontokat, amelyekben (3) (a) és (3) (b) különböznek egymástól), hogy (3) (a) esetében az egyik igazságfeltétel automatikusan teljesül, ti. az ígéretre vonatkozó beszédaktus (3) (a) kimondásával már megtörtént. Ha most a beszélő kötelezettséget is vállal, teljesül a másik igazságfeltétel is és (3) (a) igaz lesz. Ha beszélő nem vállalt

¹⁴ Így például az intenzionális logika már lehetővé teszi a feltételes mondatok, a modalitás, a szkópuszproblémák, az opacitás adekvátabb tárgyalását.

kötelezettséget, akkor (3) (a) hamis. A performatív megnyilatkozásoknak tehát az a különleges tulajdonsága, hogy a megnyilatkozás alapját képező kijelentés igaz voltát részben már a megnyilatkozás pusztá ténye biztosítja („self-verifying sentences”). Egyes esetekben a megnyilatkozás pusztá ténye már önmagában is biztosítja a megnyilatkozás alapját képező kijelentés igaz voltát. Például a

(4) Azt mondom, hogy Péter beteg

megnyilatkozás kimondása már biztosítja (4) igaz voltát függetlenül attól, hogy például a beágyazott kijelentés „Péter beteg” igaz-e vagy sem. Összefoglalva tehát az eddigieket: a performatív megnyilatkozásoknak is tulajdonítható igazságfeltétel. Ha ugyanis nem így lenne, akkor a performatív megnyilatkozásokat ki kellene rekesztenünk a szemantikából, hiszen abból a feltevésből indultunk ki, hogy ami nem írható le igazságfeltételek segítségével, az már a pragmatikába tartozik. Ezt a nem kívánatos következményt a fenti — lényegében David Lewisnek köszönhető (Lewis 1970) — módszerrel ki tudjuk küszöbölni.

(c) Eddig olyan kérdésekről volt szó, amelyek ma már lényegében megoldottnak tekinthetők. Most néhány olyan problémára szeretnénk rávilágítani, amely alapvetően megkérdőjelezi az igazságfeltételeken alapuló módszer általános érvényességét. Még a legbonyolultabb logikai rendszerek is csak két vagy három „logikai kötőszót” („logical connectives”) ismernek: az „és”-t, a kizáró „vagy”-ot és a nem kizáró „vagy”-ot. Tekintsük most például az „és”-t. Eltekintve attól, hogy a logikai „és” korántsem felel meg a természetes nyelvi „és”-nek (márcsak azért sem, mert a logikai „és” kommutatív: p és q ugyanaz, mint q és p , ami a természetes nyelvekben általában nem áll), más probléma is van. Szemantikailag ugyanis szinonímnak kellene tartanunk a következő mondatokat:

- (5) (a) Éva szép és buta.
- (b) Éva szép, pedig buta.
- (c) Éva szép, de buta.
- (d) Éva szép, mégis buta.

Ezeknek a mondatoknak a szemantikai jelentése mind egyenlő lenne az „Éva szép és Éva buta” logikai kijelentés jelentésével és így nemcsak a természetes nyelvi „és”-nek a logikai „és”-től eltérő jelentéseit kellene a pragmatikába utalnunk, hanem az „és”, a „pedig”, a „de” és a „mégis” kötőszók közötti különbségeket is. Márpedig ezek a különbségek „konvencionálisan” kapcsolódnak (tehát nem kizárólag a kontextustól függően) a szóban forgó kötőszókhöz. Következésképpen e különbségeket szemantikainak és nem pragmatikainak szeretnénk tekinteni.

(d) Problematisuk a természetes nyelvi „kvantorszók” igazságfeltételeken alapuló leírása is. A következő mondatok közül a (6) (a) és (6) (b) mondatok jelentése leírható igazságfeltételek segítségével, a (6) (c) mondaté azonban (legalábbis egyelőre) nem.

- (6) (a) Minden ember befolyásolható.
- (b) Két ember befolyásolható.
- (c) Némely ember befolyásolható.

Hasonlóan problematikus a következő mondatok leírhatósága is:

- (7) (a) Kevés ember befolyásolható.
(b) A legtöbb ember befolyásolható.

Logikai szempontból ezek a mondatok azért problematikusak, mert nem tudjuk pontosan megmondani, hogy a „némely”, „kevés”, „legtöbb” kvantorszók mit is jelentenek, ti. egyiknek sincs meghatározott extenziója. A példák könnyen szaporíthatók. A tanulság: az igazságfeltételeken alapuló szemantikai leírás a kvantorszók esetén a természetes nyelvi kifejezéseknek csak egy csekély hányadával képes megbirkózni.

(e) Az előző két pontban olyan problémákat említettünk, amelyekkel az igazságfeltételeken alapuló szemantikai leírás nem boldogul. Igen sok hasonló problémát említhetnénk még, de talán a kötőszók és kvantorszók példája is meggyőzően mutatja, hogy milyen jellegű problémákkal kell a logikai szemantikának megküzdenie, ha módszerét természetes nyelvi mondatokra is ki akarjuk terjeszteni. Az említett két esetben még elképzelhető, hogy a logikai módszerek oly mértékben finomíthatók, hogy végül is adekvát módon képesek leszünk segítségükkel az eddig problematikusnak tekintett eseteket leírni. Van azonban olyan természetes nyelvi jelenség is, ahol az igazságfeltételekkel történő leírás elvi okokból kizárt.¹⁵

Igen gyakori eset, hogy a beszélő valamely tényállással szembeni személyes értékelését, beállítottságát is kifejezésre juttatja, amikor a tényállásról beszámol.¹⁶ Például

- (8) (a) Péter sajnos beteg.
(b) Anna valószínűleg otthon van.

A „sajnos” és a „valószínűleg” módosító határozók a beszélő attitűdjét fejezik ki a „Péter beteg”, illetve az „Anna otthon van” tényállással szemben. Éppen ezért a (8) (a)–(b) mondatok nem valóságábrázolók, tehát velük kapcsolatban nem lehet felvetni az igaz vagy hamis kérdését szemben például (9) (a)–(b) mondatokkal, ahol az igaz vagy hamis kérdése jogosult, hiszen valóságábrázoló mondatokról van szó:

- (9) (a) Sajnálom, hogy Péter beteg.
(b) Valószínű, hogy Anna otthon van.

Természetesen megtehetnénk azt, hogy az attitűdök kérdését teljes mértékben pragmatikai kérdésnek tekintsük, annál is inkább, mivel itt már a beszélő és egy tényállás közötti viszonyról van szó. Ennek ellenére azonban az attitűdöt kifejező nyelvi elemek jelentése nem a kontextus függvénye, a jelentés itt is konvencionálisan kapcsolódik a nyelvi elemhez. Éppen ezért a (8) (a)–(b) típusú mondatok jelentését is a szemantikában szeretnénk leírni.

Összefoglalásképpen tehát azt kell mondanunk, hogy az igazságfeltételekkel történő jelentésleírás nem boldogul minden természetes nyelvi szemantikai

¹⁵ Ez persze csak az igazságfeltételeken alapuló szemantikaelméletre áll. Elképzelhető ugyanis másfajta logikai jelentéselmélet is, amelyben a jelentés fogalma nem az igazságfeltételek segítségével explicálódik.

¹⁶ Ide tartozik a modális jelentés minden nem valóságábrázoló aspektusa.

tikai kérdéssel. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a logikai módszert a jelentésleírásból teljesen ki kell rekesztenünk. Tudott dolog, hogy a mai jelentéskutatás nem egy eredménye éppen a logikai módszerek alkalmazásának köszönhető. Az igazság inkább az, hogy a logikai módszerek szükségese-
sek, de nem elegendőek a természetes nyelvi jelentés leírásához.¹⁷

A fentiekből következik az is, hogy a szemantika és a pragmatika egymástól való elkülönítése a természetes nyelvben nem alapulhat az igazságfeltételek kritériumán. Annyi azonban föltétlenül igaz, hogy ami igazságfeltételek segítségével leírható, az a szemantikához tartozik, de nem minden, ami ilyen módszerrel nem ragadható meg, tartozik a pragmatikába.

4. A logikai iskolák általában arra törekzenek, hogy a jelentést „magyarázzák”, azaz, hogy azt visszavezessék valamilyen más entitásra. A kijelentéskalkulusnál a jelentés az igazságfeltételekkel azonos, a predikátum-kalkulusnál az extenzióval (a jelentés és az extenzió közé ékelődnek be az igazságfeltételek), az intenzionális logikában a jelentés az intenzió, amely egyrészt az extenzió felé jelent kapcsolatot, másrészt az igazságfeltételek felé. Kijelentések esetén végső soron persze a jelentés mindig igazságfeltételek segítségével adható meg. Elképzelhető mármost olyan megoldás is, ahol a jelentést nem kísérreljük meg a külső valósággal magyarázni, hanem olyan entitásnak tekintjük, amely nem szorul magyarázatra, amely sui generis kategória. A jelentés tulajdonságaival ebben az esetben is foglalkozhatunk. Egy kifejezés jelentésére azoknak a relációknak (ezeket jelentés-relációknak nevezhetjük) a segítségével következtethetünk, amelyek az adott kifejezés és az adott természetes nyelv egyéb kifejezései között fönállnak. Ilyen relációk a szinonímia, antonímia, következmény, preszuppozíció, stb. Így például a „Péter aggregény” kijelentés szinonim a „Péter nőtlen férfi” kijelentéssel, ellentmondásban van a „Péter nős férfi” kijelentéssel, a „Péter aggregény” kijelentésből következik a „Péter férfi” kijelentés és így tovább. A „Péter aggregény” kijelentés jelentését akkor fogjuk megérteni, ha tudjuk, hogy a kijelentés milyen más kijelentéssel szinonim, milyen más kijelentéssel van ellentmondásban, milyen más kijelentés következik belőle, mit preszupponál, egyszerűen, ha tudjuk, hogy milyen jelentésrelációk állnak fenn közte és az adott nyelv egyéb kijelentései között. Jerrold Katz jelentéسلمélete tulajdonképpen ezekre a jelentésrelációkra épül (Katz 1972).¹⁸

Amit a jelentésrelációk meghatároznak, az a szó szerinti vagy kontextus-mentes jelentés. Ettől különbözik a kontextustól függő jelentés, amely ugyan feltételezi a kontextus-mentes jelentést, de ugyanakkor több szempontból meg is változtatja. A kontextustól függő jelentés a megnyilatkozás jelentése: ez a jelentés függ a beszélőtől, a hallgatótól és a beszédhelyzet egyéb tényezőitől. E felfogás szerint a szemantika tárgya a szó szerinti vagy kontextus-mentes jelentés, a pragmatikáé pedig a kontextustól függő jelentés. A szemantikai jelentést kizárólag a jelentésrelációk határozzák meg, a pragmatikai jelentés meghatározásához további tényezőkre van szükség.

¹⁷ Helyesebb lenne azt mondanunk, hogy ez a jelenlegi logikai módszerekre érvényes. Nem tudhatni ugyanis, hogy mit hoz a jövő: létrejöhetnek egészen új, a meglevőktől minőségileg lényegesen különböző logikai rendszerek, amelyek lehetővé teszik a ma a logika vizsgálódási köréből kizárt természetes nyelvi jelenségek vizsgálatát is.

¹⁸ Egyébként a strukturális szemantika is jelentésrelációkkal dolgozik, ha nem is a Katz munkáiból ismert explicit módon.

Példaképpen nézzük meg a beszédaktusok kérdését. Ha egy megnyilatkozás illokúciós lehetősége a szó szerinti jelentés alapján meghatározható, akkor ez a szemantika feladata. A beszélő szándékát és stratégiáját egy adott beszédaktus végrehajtásakor a pragmatika vizsgálja. Vagy egy más példát véve: a szemantika az analitikus mondatokat analitikusnak, a kontradiktórikus mondatokat pedig kontradiktórikusnak fogja jellemezni. Tehát például „Az ajándék az ajándék” kijelentés szemantikai szempontból analitikus, az „Éva csúnya is, meg szép is” kijelentés szemantikai szempontból ellentmondásos. Pragmatikai síkon viszont az analitikus állítás gyakran válik szintetikus, a kontradiktórikus mondatban rejlő ellentmondás pedig feloldódik. (Vö. Kiefer 1978.) Adott beszédhelyzetben az „Az ajándék az ajándék” megnyilatkozás jelentheti például azt, hogy az ajándékot nem illik bírálgatni, becsmélni, az „Éva csúnya is, meg szép is” jelentheti azt, hogy Éva egyszer szép, egyszer csúnya vagy azt, hogy Éva egyik szempontból szép, a másiktól csúnya. Vagy vegyük az ún. index-kifejezések leírását. A logikusok már korán észrevették, hogy igen sok mondat tartalmaz olyan kifejezéseket, amelyeknek pontos jelentését (extenzióját) nem tudjuk a beszédhelyzet ismerete nélkül meghatározni. Ha például a „Melegem van” mondat igazságfeltételeit akarjuk meghatározni, akkor tudnunk kell, hogy ki a beszélő és ismernünk kell a beszédidőt: mondatunk tehát két változót, ún. index-kifejezést tartalmaz („indexicals”). A „Tegnap találkoztál vele” mondat igazságfeltételeinek meghatározásához tudnunk kell, hogy ki a hallgató, kire utal a „vele” névmás és ismernünk kell a beszédidőt: index-kifejezés a „tegnap”, amely csak a beszédidő ismeretében határozható meg, két index-kifejezés rejlik a „találkoztál” igealakban, a múlt idő jele és a személyrag, és index-kifejezés a „vele” névmás. Yehoshua Bar-Hillel, akitől az index-kifejezés elnevezés is származik, pragmatikának nevezte az index-kifejezések szemantikáját (Bar-Hillel 1954). Követői közt ott találjuk Richard Montague-t és David Lewis-t is (Montague 1968, Lewis 1970). Mármost a szemantikát a most tárgyalt elképzelés szerint nem érdekli, hogy egy index-kifejezésnek mi a vonatkozása. A szemantika jelentésrelációkkal foglalkozik. Ilyen jelentésreláció lehet a koreferencia is: a szemantika megelégszik annak megállapításával, hogy két index-kifejezésnek milyen feltételek mellett van közös vonatkozása, de annak megállapítása, hogy mi ez a közös vonatkozás, a pragmatikára tartozik. Hasonlóképpen a „tegnap” is relációt fejez ki: a beszédidőhöz képest egy nappal korábbi napot jelöli. A beszédidő meghatározása azonban már a pragmatika feladata.

Bármennyire is szimpatikusnak tűnhet a szemantikának és pragmatikának fenti megkülönböztetése, mégsem állja meg a helyét, mégpedig a következő okból. A szemantikai jelentést kontextus-mentes jelentésként jellemeztük. Márpedig, mint ahogy azt John Searle meggyőzően kimutatta (Searle 1978 és 1980), még a szó szerinti jelentésnél is fontos szerepet kap a kontextus, az, amit Searle „háttérnek” („background”), vagy „háttérismeretnek” („background knowledge”) nevez. Tekintsük a következő példákat:

- (9) (a) Péter vágja a fát.
- (b) Annak vágja a tortát.
- (c) János vágja a fűvet.
- (d) Éva Anna haját vágja.
- (e) Zsuzsa vágja a körmét.
- (f) Béla hagymát vág.

és a sort még folytathatnánk. A (9) (a)–(f) mondatok mindegyikében a „vág” ige másfajta tevékenységre utal, sokszor másfajta eszköz használatát implikálja: a fát baltával vagy fejszével „szoktuk” vágni, a tortát késsel, a füvet kaszával, sarlóval vagy fűnyírógéppel, a haját ollóval vagy hajnyíró géppel a körmöt körömmollóval, a hagymát késsel. Mármost nemigen mondanánk azt, hogy a „Péter vágja a fát” tényállás igaz, ha azt látjuk, hogy Péter a kaszával végez vágó mozdulatokat: tapasztalatból tudjuk ugyanis, hogy kaszával nem lehet fát vágni. Vagy: az „Anna vágja a tortát” tényállást sem tartanánk igaznak akkor, ha Anna, mondjuk, fűnyírógéppel megy neki a tortának. A következtetés tehát világos: a szó szerinti jelentés nem lehet kontextusmentes. Példáink azonban azt is mutatják, hogy sok esetben az igazságfeltételek sem fogalmazhatók meg háttérismeretek nélkül. A szemantika és a pragmatika megkülönböztetése ennek következtében semmiképpen sem alapulhat a „kontextus-mentes jelentés” és a „kontextustól-függő jelentés” fogalmakon.¹⁹

Eddigi fejtegetéseinkben abból indultunk ki, hogy van egy szemantikai szint és arra épül rá egy pragmatikai szint. Elképzelhető azonban egy „többszintes” megközelítés is (vö. Bierwisch 1979). A (9) (a)–(f) példák ugyanis nemcsak azt mutatják, hogy a mondatok értelmezésénél szükségünk van háttérismeretekre, hanem azt is, hogy a „vág” igének lehet egy vagy több alapjelentése is. Jó közelítéssel azt mondhatjuk, hogy ez az alapjelentés a (9) (a), (9) (b) és (9) (f) mondatokban a következő: „szilárd anyagot éles eszközzel több részre választ”. A (9) (c), (9) (d) és (9) (e) mondatokban a „vág” alapjelentése valami ilyesféle: „szilárd anyagot éles eszközzel megrövidít”. Avval a kérdéssel, hogy ez a két alapjelentés nem vezethető-e vissza egy közös alapjelentésre, itt most nem foglalkozhatunk. Manfred Bierwisch szóhasználatát követve nevezhetjük az alapjelentést logikai jelentésnek vagy logikai formának. A logikai jelentés absztrakció eredménye és tiszta formájában általában nem jelenik meg a mondatokban. A mondatjelentést megkapjuk, ha a logikai jelentést azokkal a háttérismeretekkel egészítjük ki, amelyeket a szóban forgó mondat felidéz, „aktivál”. A szó szerinti jelentés tehát olyan függvénnyel állítható elő, amelynek argumentumai a logikai jelentés és a releváns háttérismeret. Ez a megállapítás azonban még finomításra szorul. A „vág” igének van ugyanis metaforikus használata is:

- (10) (a) Annának jól vág a nyelve.
(b) Zsuzsának vág az esze.

Ezekben a mondatokban nem a „vág” szó szerinti jelentése szerepel: a nyelv szó szerinti értelemben nem éles szerszám, az ész pedig nem is „fizikai tárgy”. A „vág” ige nem megszokott környezetben áll, sőt azt is mondhatjuk, hogy ellentét van a „vág” szó szerinti jelentése és egyik „argumentuma” között. A metaforikus jelentés tehát olyan függvénnyel állítható elő, amelynek egyik argumentuma a szó szerinti jelentés, a másik pedig a szokatlan környezet által aktivált háttérismeret. Bierwisch a szó szerinti jelentés meghatározásánál neutrális kontextusról, a metaforikus jelentés levezetésénél pedig nem neutrális kontextusról beszél.

¹⁹ Ezért nem mondhatjuk azt sem, hogy a szemantika a mondat jelentésével, a pragmatika pedig a megnyilatkozás jelentésével foglalkozik.

Van tehát logikai jelentés, szó szerinti jelentés és metaforikus jelentés. A logikai jelentésnél a kontextus nem játszik szerepet, de ez a jelentés csak a mondatok logikai szerkezetében szerepelhet. Amint a logikai jelentést aktuális mondatban használjuk, „beugrik” a kontextus. A neutrális kontextus a szó szerinti, a nem neutrális kontextus a metaforikus jelentést határozza meg. A metaforikus jelentés azonban mindig a szó szerinti jelentésen alapszik. Ehhez a három jelentéshez járul hozzá negyedikként a kommunikációs jelentés. A kommunikációs jelentés a beszédhelyzet függvénye, pontosabban a beszédhelyzet a kommunikációs jelentés szempontjából releváns aspektusai alkotják egyik argumentumát annak a függvénynek, amely meghatározza a kommunikációs jelentést. A másik argumentum a szó szerinti vagy metaforikus jelentés, pontosabban a szóban forgó megnyilatkozás jelentése, amely a megnyilatkozás alapját képező mondat jelentésétől függően vagy csak szó szerinti vagy szó szerinti és metaforikus jelentéssel rendelkezik. A beszédhelyzet jellemzése általában egy interakció-elméletet tételez fel, amely azokkal a princípiumokkal foglalkozik, amelyek segítségével a beszélő és a hallgató kommunikációs viselkedése leírható. A szó szerinti és a metaforikus jelentéssel szemben a kommunikációs jelentés nem kapcsolódik konvencionálisan a nyelvi kifejezéshez. Megfelelő beszédhelyzetben például a (9) (b) megnyilatkozás, „Anna vágja a tortát” kommunikációs jelentése lehet ez: „Gyertek gyorsan az asztalhoz!”. Vagy: megfelelő beszédhelyzetben a (9) (d) megnyilatkozással, „Éva Anna haját vágja”, megrökönyödésünknek vagy kétségbeesésünknek adhatunk kifejezést.

A beszédhelyzet nem ugyanaz, mint a kontextus, amelyre a szó szerinti jelentéssel kapcsolatban hivatkoztunk. Ez a kontextus, amint láttuk, mindennapi ismereteinkre vonatkozik (Bierwisch terminológiájában: Alltagswissen vagy Alltagskenntnis) és a beszélőtől és hallgatótól független mondat jelentésének meghatározásához szükséges háttérismereteket alkotja. A kommunikációs jelentés meghatározásánál is szükség van mindennapi ismereteinkre, de ezek az ismeretek a beszédhelyzetre, az interakciós-kontextusra vonatkoznak.²⁰

Az index-kifejezések vonatkozásának meghatározása, a beszédaktusok nem konvencionális részének a jellemzése és az egyéb kérdések, amelyeket eddig a pragmatika címszó alatt tárgyaltunk, mind a kommunikációs jelentéssel állnak kapcsolatban. A szó szerinti és a metaforikus jelentés — legalábbis elvben — jellemezhető igazságfeltételekkel. Tehát a szemantika és a pragmatika közti határvonalat megvonhatjuk úgy, hogy a logikai, a szó szerinti és a metaforikus jelentés meghatározását a szemantika feladatának tekintjük, a kommunikációs jelentés jellemzését pedig a pragmatika feladatának. Ha azonban már a kontextus befolyását is pragmatikai kérdésnek akarjuk tekinteni, akkor csak a logikai jelentés meghatározása tartozik a szemantikába, a többi jelentése pedig a pragmatikába. Ilyen esetekben azonban az a kérdés, hogy mit tartunk szemantikának és mit pragmatikának, inkább csak terminológiai kérdés.

4. Fejtegetéseinkből a következő tanulságokat szűrhetjük le:

(a) A szemantika és a pragmatika egymástól való elkülönítésének módja lényegében attól függ, hogy a jelentést hogyan definiáljuk. A nyelvfilozófiai

²⁰ A Bierwisch-féle elképzelés adekvátságát végső soron a további kutatás fogja eldönteni, hiszen az elméletnek csak a vázát ismerjük, részletei kidolgozatlanok.

iskolák a jelentést alapvetően pragmatikainak tekintették, jellemzését vagy az illokúció felől (Austin, Searle), vagy a perlokúció felől (Grice) közelítették meg. Ezért bár a jelentés pragmatikai aspektusairól lényeges dolgokat tudtak mondani, a nyelvi jelentés egészéről mégsem nyújtanak adekvát képet. Ha különbséget is tettek konvencionális és nem konvencionális jelentés között (mint például Searle), a konvencionális jelentést a nem konvencionális jelentés oldaláról vizsgálták. És különben is, a két jelentés nem választható el élesen egymástól, mivel már a konvencionális jelentésnél is döntő szerephez jutnak a háttérismeretek. A jelentésleírásnak tehát nem lehet egy külön szemantikai és egy külön pragmatikai szintje.

A logikai iskolák a jelentést az igazságfeltételek segítségével kísérik meg leírni. Bár a formális logika minden kétséget kizáróan igen sok fontos jelentéstani kérdés tisztázásához járult hozzá, az igazságfeltételeken alapuló jelentésleírás mégsem mindenható. Mint ahogy arra rámutattunk, a logikai módszerek egy sor fontos természetes nyelvi jelentéstani kérdésnél felmondják a szolgálatot. Éppen ezért, ha az nem is állítható, hogy ami igazságfeltételek segítségével leírható, az a szemantikához tartozik, ami pedig nem, a pragmatikához, annyi nyilvánvalóan áll, hogy ami igazságfeltételek segítségével leírható, az a szemantikához tartozik.

A nyelvi jelentésnek jelentésrelációk segítségével történő meghatározása ugyan járható útnak látszik, de a szó szerinti jelentés nem azonosítható a kontextus-mentes jelentéssel és így a szemantika sem tekinthető a kontextus-mentes jelentéssel foglalkozó tudománynak, hacsak nem akarjuk a szemantika tárgyát a logikai jelentés vizsgálatára korlátozni. A „több lépcsős” megközelítés látszik pillanatnyilag a legadekvátabbnak annál is inkább, mert integrálni képes a többi iskolák hasznosítható módszereit, eredményeit. A pragmatikát célszerű a kommunikációs jelentés aspektusaival foglalkozó tudománynak tekinteni.

(b) Fontos rámutatnunk arra, hogy nem minden a szemantikához nem sorolható kérdés tartozik eleve a pragmatikába. Az, hogy mit tartunk pragmatikai kérdésnek, csak egy pragmatika-elmélet segítségével határozható meg éppúgy, mint hogy a szemantika tárgyát is egy szemantikaelméleti koncepció alapján tudjuk meghatározni. Például a különféle társadalmi előítéletek nyelvi lecsapódásának vizsgálata csak akkor tekinthető pragmatikai kérdésnek, ha ezt a kérdést el tudjuk helyezni pragmatikaelméleti koncepcióinkban.

(c) Habár a szemantika vagy pragmatika körül zajló vita még korántsem fejeződött be és még igen sok a tisztázatlan kérdés, a szemantika kutatói között általános konszenzus, hogy egy szemantikaelmélettől a következőket kell megkövetelnünk: (1) a mondat szemantikai jelentését le kell tudnunk vezetni a mondat szintaktikai szerkezetéből és a mondat összetevőinek szó szerinti jelentéséből (Frege-féle elv).²¹ (2) Az elméletnek, többértelmű mondatok esetén, előre kell jeleznie a többértelműséget. (3) Az elméletnek el kell tudnia különíteni a szemantikailag deviáns mondatokat a szemantikailag jól formált mondatoktól. (4) Az elméletnek jellemeznie kell tudnia mindazokat a jelentésrelációkat, amelyek természetes nyelvi mondatok között fennállnak. (5) A szemantikai jelentés konvencionális, tehát nem lehet a beszédhelyzet függvénye.

²¹ Természetesen azzal a fontos kiegészítéssel, hogy a szó szerinti jelentés meghatározásánál a neutrális kontextusra (másképp: „háttérre” vagy „háttérismeretek”-re) szükség van.

Ha a követelmények szempontjából van is konszenzus, a megvalósítás terén már nincs. A „szemantika vagy pragmatika” kérdés eldöntése azonban nem annyira a szemantikaelmélet részleteitől függ, hanem attól, hogy mennyire tudjuk magunkévá tenni az (1)–(5) követelményeket.

KIEFER FERENC

Irodalom

- AUSTIN 1962: JOHN L. AUSTIN, *How to Do Things with Words*. Oxford University Press, New York 1962
- BAR-HILLEL 1954: YEHOSSUA BAR-HILLEL, Indexical expressions. *Mind* 63: 359–379
- BIERWISCH 1979: MANFRED BIERWISCH, Wörtliche Bedeutung — eine pragmatische Gretchenfrage. *Rosengren* 1979. 63–85
- BIERWISCH 1980: MANFRED BIERWISCH, Semantic structure and illocutionary force. SEARLE—KIEFER—BIERWISCH 1980. 1–36
- CRESSWELL 1973: MAX J. CRESSWELL, *Logics and Languages*. Methuen, London 1973
- DEAN-FODOR 1980: JANET DEAN FODOR, *Semantics: Theories of Meaning in Generative Grammar*, Harvard University Press, Cambridge 1980
- FILLMORE 1974: CHARLES J. FILLMORE, *Pragmatics and the Description of Discourse*. BS I., Berkeley (1974), V. 1–21
- FILLMORE—LANGENDOEN 1971: CHARLES J. FILLMORE—D. TERENCE LANGENDOEN, (szerk.), *Studies in Linguistic Semantics*. Holt, Rinehart & Winston, New York 1971
- GRICE 1968: H. PAUL GRICE, Utterer's meaning, sentence-meaning, and word-meaning. *Foundations of Language* 4: 225–242
- GRICE 1975: H. PAUL GRICE, *Logic and conversation*. *Syntax and Semantics* 3: 41–58
- KATZ 1972: JERROLD J. KATZ, *Semantic Theory*. Harper & Row, New York 1972
- KEENAN 1971: EDWARD L. KEENAN, Two kinds of presupposition in natural language. FILLMORE—LANGENDOEN 1971. 45–52
- KEMPSON 1975: RUTH M. KEMPSON, *Presupposition and the Delimitation of Semantics*. Cambridge University Press, New York 1975
- KIEFER 1978: KIEFER FERENC, Zur Rolle der Pragmatik in der linguistischen Beschreibung. *Die Neueren Sprachen*, Heft 3/4: 254–268
- KIEFER 1983: KIEFER FERENC, A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. RÁCZ—SZATHMÁRI 1983. 203–230
- KLIBANSKY 1968: R. KLIBANSKY (szerk.), *Contemporary Philosophy*. La Nuova Italia, Firenze 1968
- G. LAKOFF 1970: GEORGE LAKOFF, *Presuppositions and relative grammaticality*. Harvard Comp. Lab. Report NSF-24: 51–68
- R. LAKOFF 1971: ROBIN LAKOFF, If's and but's about conjunction. FILLMORE—LANGENDOEN 1971. 115–149
- LEWIS 1970: DAVID LEWIS, *General semantics*. *Synthese* 22: 18–67
- LINSKY 1952: LEONARD LINSKY (szerk.), *Semantics and the Philosophy of language*. University of Illinois Press, Urbana, Illinois 1952
- MONTAGUE 1968: RICHARD MONTAGUE, *Pragmatics*. KLIBANSKY 1968. 102–122
- MONTAGUE 1974: RICHARD MONTAGUE, *Formal Philosophy: Selected Papers* (R. H. Thomason szerk.), Yale University Press, New Haven 1974
- MORRIS 1938: CHARLES W. MORRIS, *Foundations of the Theory of Signs*. Chicago University Press, Chicago 1938
- RÁCZ—SZATHMÁRI 1983: RÁCZ ENDRE—SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.), *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest 1983
- ROSENGREN 1979: INGER ROSENGREN (szerk.), *Sprache und Pragmatik*. Gleerup, Lund 1979
- SEARLE 1969: JOHN R. SEARLE, *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press, New York
- SEARLE 1978: JOHN R. SEARLE, *Literal meaning*. *Erkenntnis* 13: 207–224
- SEARLE 1980: JOHN R. SEARLE, The background of meaning, in: SEARLE—KIEFER—BIERWISCH 1980. 221–232

SEARLE—KIEFER—BIERWISCH 1980: JOHN R. SEARLE—FERENC KIEFER—MANFRED BIERWISCH (szerk.), *Speech Act Theory and Pragmatics*. D. Reidel, Dordrecht 1980
TARSKI 1944: ALFRED TARSKI, *The semantic conception of truth*. in: LINSKY 1952.
WUNDERLICH 1976: DIETER WUNDERLICH, *Studien zur Sprechakttheorie*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1976

Semantics or Pragmatics?

by FERENC KIEFER

The paper deals with various possibilities of distinguishing between semantics and pragmatics. Speech act theory and the Gricean theory of conversation do not draw any line between these two disciplines. It is implicitly assumed that any aspect of meaning must be approached from a pragmatic point of view. Both speech act theory and the theory of conversation are thus pragmatic theories of meaning. Though they can account for certain aspects of linguistic communication they are utterly inadequate as theories of linguistic meaning. Theories of meaning based on logical systems, in general, do distinguish between semantics and pragmatics. Those aspects of meaning that can be accounted for in terms of truth conditions are considered semantic, those that fall outside of the scope of truth conditions belong to pragmatics. It is shown that such a distinction between semantics and pragmatics is inadequate on several accounts (there are quite a few aspects of conventional linguistic meaning which cannot be described truth-functionally). In linguistics it has become customary to express meaning by means of sense relations. Aspects of meaning which can only be accounted for by reference to context are pragmatic. However, context cannot be dispensed with in the description of conventional meaning either. Therefore, it is stipulated that instead of the dichotomy of semantics — pragmatics meaning should be described in terms of a scale comprising, among other things, logical meaning — literary meaning — metaphorical meaning and communicative sense.

A beszédmegértés kezdetei

1. A gyermek beszédelsajátítása folyamán szoros kapcsolatban fejlődik az ún. artikulációs és a percepciós bázis. Percepciós bázison az adott nyelv által meghatározott olyan sajátos működésmechanizmust értünk, ahol bonyolult, egymással összefüggő folyamatokban történik a beszédjelenségek megértése. Egy nyelv percepciós bázisát a fiziológiai és a nyelvi jellemzők együttesen határozzák meg, mégpedig úgy, hogy az adott nyelvi sajátosságok hatnak a fiziológiai rendszer működésére. Minden nyelvnek saját percepciós bázisa van, amely az egyénnél a beszédtanulás során épül ki.

Amikor a beszéd megértésének folyamatát vizsgáljuk, lényegében két egymással összefüggő működést elemzünk: az egyik a hallási rendszer, a másik a beszéd tulajdonképpeni megértése, amely az anyanyelvnek van alárendelve. A gyermekkor, különösen a korai időszak beszédmegértési sajátosságairól viszonylag keveset tudunk. Könnyebb ugyanis megfigyelni és leírni azt, hogy mikor mit és hogyan mond a gyermek, mint pontosan meghatározni azt, hogy mikor mit és hogyan ért meg. Ez utóbbi tekintetében sokszor hipotézisekre, a gyermek beszédprodukciója alapján visszakövetkeztetésekre és nem mindig hiteles kísérleti eredményekre vagyunk utalva.

2. A hallás általában és a beszédhallás, valamint ennek nyomán a beszéd megértése nem azonos folyamatok. A beszédmegértés alapja ugyan a hallás, de ez önmagában még nem biztosítja a beszéd megértését. A köztük levő azonosság és eltérés meghatározásában sok a feltételezés; a kapcsolat jellegéről nincsenek pontos ismereteink. Mit értünk halláson? Azt a folyamatot, amelyben hallószervünk környezetünk hangjelenségeit tudatosítja (Halm 1963. 14). A hallási rendszer a hangingereket dolgozza föl. Sajátos és minden más akusztikai jelenség feldolgozásától különböző működést igényel azonban a beszéd felismerése és azonosítása. A megszületés pillanatában a hallási rendszer alkalmas hangjelenségek felfogására, hiszen az újszülött hallószerve morfológiailag kialakult (Selnes—Whitaker 1976). Az újszülöttnél a felnőttével közel azonos méretű „tympanum”-ja és jólformált cochleája van (Fourcin 1978. 48). A hallási rendszernek a beszédmegértéshez szükséges működése azonban relatíve hosszú folyamat, tanulás, fejlődés eredménye. Ezalatt a különböző ingerek feldolgozása egyre pontosabbá, részletezőbbé válik, alkalmassá a beszédhangjelenségek elemzésére és szintézisére. A folyamat az anyanyelv akusztikai szerkezetének dekódolásával megy végbe.

A gyermek hallásérzékenysége kb. a 14 éves kor körül éri el azt a szintet, amely majd a felnőtt hallásképeségét jellemzi. A kutatási eredmények alapján

feltételezik, hogy a megfelelő idegpályák és agyi centrumok fejlődése, a bevésődés például, az életkorral nagyjából lineárisan halad előre (Selnes—Whitaker 1976). Saját beszédaudiometriás eredményeink is alátámasztották, hogy a 3—8 éves gyermekek beszédfelismerése életkoruktól függően változik (Farkas—Gósy—Hirschberg 1983a). 2175 normál hallású 5—14 éves amerikai gyermek mindkét fülének hallásérzékenységét vizsgálták szinuszos hanggal négy különböző decibelértéken és hét frekvencián (250, 500, 1000, 2000, 4000, 6000 és 8000 Hz-en). Az eredmények a következők:

a) a jobb és a bal fül nagyjából egyformán érzékeli a szinuszos hangot a különböző decibel- és frekvenciaértékeken;

b) a frekvenciaérték növekedésével csökken a hallásérzékenység: minél magasabb a hang, annál erősebben kell hangoznia, hogy észlelhető legyen;

c) elsősorban 6000 Hz-nél, kisebb mértékben 4000 Hz-nél kevésbé érzékeny a fül a szinuszos hangra;

d) a hallásérzékenység az életkor függvénye: 5 éves kortól egyre jobb az eredmény, főként a 250—4000 Hz-es tartományban. 12—13 éves korban kiemelkedően jók az eredmények, ekkor a legérzékenyebb a hallási rendszer; ehhez képest némi visszaesés tapasztalható 14 éves korban. A 12—13 évesek hallásképeségének különös érzékenységére egyelőre nincs tudományosan megalapozott magyarázat. A hallási mechanizmusnak a felsorolt sajátosságai a beszédhallás kutatása számára két ponton különösen fontosak:

- a hallásképeség az életkor függvénye, az életkor növekedésével párhuzamosan fejlődik;

- a hallásképeség fejlődése legnagyobb mértékben azt a frekvencia-tartományt érinti, amelyben a beszéd akusztikailag döntően megvalósul, vagyis a 100—4000 Hz-es tartományt.

A percepciós bázis kialakulása, fejlődési menete az egyes gyermekek között nagy eltérésekkel valósulhat meg, egy-egy életkori szakaszban a beszédmegértés komoly különbségeket mutathat. Közismert, hogy az a gyermek, akihez sokat beszélnek, akit sokat beszélgetnek, figyelemmel hallgatnak, az jobban képes kifejezni magát, nagyobb a szókinése, előbb tud grammatikailag bonyolultabb mondatokat formálni, artikulációja rendszerint pontosabb. Kevésbé köztudott — hiszen csak közvetve tapasztalható —, hogy ez a gyermek a beszédmegértés tekintetében is jóval fejlettebb.

3. Az elmúlt 10 évben a gyermekek beszédmegértésének tanulmányozása nagy gyorsasággal fejlődött, amit számos kutatási eredmény fémjelez (elsősorban angol, amerikai nyelvterületen). A kutatások Eilers összegzésében a következő témákra oszlanak: a beszédmegértés fejlődésében bekövetkező változás folyamata, a nyelvi tapasztalat szerepe a fejlődésben, a gyermek percepciós „képeségének” eredete, e „képeségek” filogenetikai jelentése, a csecsemőkori beszédpercepció kapcsolata a későbbi gyermekkor beszédmegértésével (1980. 23). Hogyan alakul ki és hogyan fejlődik tehát a beszéd megértése, amely a hallás és ezen belül a beszédhallás fejlődésére épül rá? Az általános törvényszerűségek a következők:

A) Verbális ingerek megléte nélkül a beszédmegértés folyamata nem indulhat meg (függetlenül attól, hogy emögött miféle ok rejtőzik, pl. inger-szegény környezet, hallásproblémák stb.).

B) A beszédmegértés és a beszédprodukció kölcsönhatásban fejlődik, bármelyik zavara hatással van a másik folyamatra.

C) A beszéd megértése a fejlődés korai szakaszaiban nagymértékben, később kisebb mértékben, de felülmúlja a beszédprodukción.

D) A beszédmegértést hosszú időn keresztül extra- és paralingvisztikai tényezők segítik; ezek funkcióját fokozatosan nyelvi formák veszik át.

Megválaszolandó kérdés, hogy a beszéd felismerés minek alapján történik: a) az elsajátított azonosság vagy b) az elsajátított megkülönböztetés alapján (Hörmann 1971. 63). Az első esetben a gyermeknek meg kell tanulnia azt, hogy ne vegye figyelembe azokat a különbségeket, amelyek a kommunikáció szempontjából nem fontosak. (Például felismerje az [a:] vagy a [s] hangot akár férfi, akár nő mondja, akár öreg, akár fiatal, bármilyen érzelmi állapotban stb.) A második esetben meg kell tanulnia élesebben megkülönböztetni azt, ami a beszédértés szempontjából fontos. (Ha például az adott nyelv megkülönbözteti a zöngés és zöngétlen ajakzárhangot, vagy ha megkülönbözteti az interdentalis és a dentalis réshangokat egyaránt — ez utóbbi különbség a magyar nyelvben nincs meg.)

4. A beszédmegértés kezdetei a születéshez nyúlnak vissza. Noha az első év beszédpercepciójáról szóló ismereteink, az elvégzett kísérletek igen fontosak, elsősorban pszichoakusztikai jellegű adatokat közölnek, ezek pedig áttételesen kapcsolódnak a beszéd tulajdonképpeni megértéséhez.

A születéstől a 18 hónapos korig terjedő időszak beszédpercepció vizsgálatában három módszer ismert általánosan: a) a szopási reflex felhasználása, b) a szívdobogás ütemének felhasználása és c) a vizuálisan megerősített válaszreakció (Eilers 1980. 23—24). A csecsemő diszkriminációs képességének vizsgálatában a három módszert az életkortól függően alkalmazzák: az elsőt az első 3—4 hónapban, a másodikat az 1 és 6—8 hónapos kor, a harmadikat a 6 és 18 hónapos kor között. A módszerek alkalmasak arra, hogy megtudjuk, az adott életkori szakaszban miként, mennyire képes a gyermek a különféle beszédrészeket megkülönböztetni (például a zöngekezdesi idő alapján a zárhangokat, a különböző nyelvvállású magánhangzókat stb.).

Az újszülött kéthetes korában már képes az emberi hangot más hangoktól — például dobpergés, csengő, egyéb zajok —, illetve az emberi beszédet más „emberi” hangmegnyilvánulásoktól elkülöníteni (vö. Clark—Clark 1977. 376). (Közismert, hogy a női, elsősorban az édesanya hangja megnyugtató hatással van a síró újszülöttné.) Általánosan elfogadott nézet, hogy a csecsemő a szupraszegmentális jelenségekre (dallam, hangsúly, tempó, hangerő, ritmus, hangszínezet) reagál először; ez teszi lehetővé számára például a megszokott (hallott) anyanyelvtől eltérő idegen nyelvi hangzás felismerését (Kassai 1979). Kéthónapos csecsemők már az emberi hang emocionális változásait is érzékelik (Clark—Clark i. m. 378).

Az újabb kísérleti eredmények szerint a szupraszegmentális jelenségek felismerése a beszédpercepció fejlődésében nem elsődleges. Mind a szegmentális, mind a szupraszegmentális szint percepciója egyformán korai (Clark—Clark i. m. 380—4). Más nézet szerint nem is az a kérdés, hogy mi az elsődleges a felismerésben, hanem az, hogy milyen viszony van a szegmentális és a szupraszegmentális információ között a csecsemő, illetve a kisgyermek számára (Eilers 1980. 35). Feltehetően a csecsemő mindkét szint — korlátozott — megkülönböztetésére és azonosítására egyidejűleg képes; tény azonban, hogy a beszédmegértés fejlődésében a szupraszegmentumok felismerése megelőzi a szegmentumokét, tehát a beszéd-

hangokét, hangkapcsolatokét. Ez részben a csecsemő összetett hallási feldolgozásának eredménye; valamint annak, hogy a gyermek számára szükséges „megértés” elsősorban a szupraszegmentumokban jelentkező információ felismerését teszi szükségessé. Másrészt a szupraszegmentális tényezők elemszáma a szegmentumokénál jóval kisebb, sokkal kevésbé változnak az időben, s ez lehetővé teszi, hogy a csecsemő a mondhatni „durvább”, nagyobb különbségeket könnyen felismerje. A dallam, nyomaték, hangerő stb. megkülönböztetése mind pszichoakusztikai folyamatában, mind a ráépülő nyelvi értelmezésben egyszerűbb feladat.

4.1. Először a szegmentális hangszerkezet percepciójával foglalkozom. Egy- és kéthónapos csecsemőkkel végzett kísérletek szerint a gyermekek képesek egészen finom hangmegkülönböztetésekre, mint amilyen a zöngés és a zöngétlen hangok elkülönítése vagy a mássalhangzó képzési helyének megkülönböztetése. Amerikai kutatók azt találták, hogy a fiatal csecsemők például a [ba/pa] szekvenciákat jól el tudják különíteni a zárhangok zöngékezdési idejétől (VOT) függően (Eimas—Siqueland—Jusczyk—Vigorito 1971. 303—6; Clark—Clark 1977. 377; Villiers—Villiers 1979. 25). A különböző nyelvekben meglevő bilabiális felpattanó zárhang-fonémáknak — amelyek egymástól a zöngéesség jegyében térnek csak el — a hangrealizációi akusztikailag különfélék. Ez a különbözőség főként a zöngékezdési időtartamban ragadható meg. Az angol [b] a zéró és a mínusz értékű, a [p] pedig a plusz 25—40 ms értékű zöngékezdéssel jellemezhető. A libaboni arabban —70 a zöngés és plusz 5—15 ms a zöngétlen hang zöngékezdési ideje (McNeill 1979. 138). Egy kenyai bantu nyelvben, a kikuyuban az egyetlen ajakmássalhangzó megfelelő időtartama —60 ms (Pauka 1980. 119). Az idézett mássalhangzók zöngékezdési idejének nyelvenkénti különbözőségétől függetlenül képesek a csecsemők bizonyos differenciálásra, de nem minden zöngés/zöngétlen zárhang megkülönböztetését tudják elvégezni. Eimas kísérletében a kis csecsemők az angol [b] és [p] zöngékezdési idejét elkülönítették, de a spanyol explozívákét például nem (Eimas et al. 1971). Ezek a kísérleti eredmények ahhoz a következtetéshez vezettek, hogy a csecsemő beszédpercepciója vele született, ösztönös képesség. A hallási rendszer eredendően alkalmas bizonyos különbségek észlelésére; ez az érzékenység a zöngékezdési időt tekintve feltehetően éppen azt a tartományt érinti, amelyben az angol nyelv ajakzárhangjai megvalósulnak. A megkülönböztetési képesség bizonyos auditorikus tapasztalaton is alapszik, de a nyelvi tapasztalattól teljesen független neurális rendszer működési eredménye. (Meg kell továbbá azt is jegyeznünk, hogy nem minden vizsgálat zárult pozitív eredménnyel a csecsemők hangmegkülönböztetési képességének szintjét illetően.)

Természetes beszéddel, CV és VC szekvenciákkal vizsgálták 30 egészséges 9—19 hetes újszülött, illetve csecsemő beszédhang-differenciáló teljesítményét (Eilers 1977). Arra kerestek választ, hogy az adott fonetikai helyzetben mi adja a „kulcsot” a zöngéesség tekintetében különböző dentális zár- és réshangok felismeréséhez ([d/t], illetőleg [s/z]). Az eredmények szerint a gyerekek a [d] és [t] hangokat a magánhangzó időtartamától függően ismerik fel, különösen CV helyzetben. Ugyanakkor a réshangok zöngéességének, ill. zöngétlenségének a megítélése jóval több tényező függvénye, úgymint: a magánhangzó időtartama, a rés időtartama, a formánsátmenet és a zön-

gésség. Sok kísérlet arra irányult, miként ismerik fel a csecsemők a mássalhangzó artikulációs helyét (Clark—Clark 1977. 378—379). Williams és Bush például 6—12 hetes csecsemőkkel végzett vizsgálatának eredményei szerint a gyermekek képesek voltak a formánsátmenet alapján megkülönböztetni a [da] szekvenciát a [ga]-tól (1978). Eredményeiket más kísérletek is alátámasztják, bár a döntés alapja hol a formánsátmenet, hol a zörejjóc helye volt. Érdekes viszont, hogy a fonetikai pozíció döntően befolyásolja a percepció eredményt: a csecsemők *CV* hangkapcsolatban jól oldották meg a feladatot, míg *VC* helyzetben nem, intervokális helyzetben pedig bizonytalanul azonosították a kérdéses mássalhangzókat.

Meglepőek azok az eredmények, amelyek szerint a beszédhangok felismerésében a két agyfélteke különböző feladatot lát el: a bal agyfélteke azonosítja az artikulációs helyet, míg a jobb agyfélteke reagál a zöngés és nem aspirált, illetve a zöngétlen, aspirált hangokra. A jelenség mind felnőtteknél, mind iskolásoknál, valamint 2—5 hónapos csecsemőknél is kimutatható volt; ugyanakkor újszülötteknél nem (Eilers 1980. 30).

A magánhangzók felismerésével kapcsolatban kevesebb adat áll a rendelkezésre; az eddigi eredmények szerint azonosításuk jó (4—17 hetes csecsemőkkel végeztek kísérleteket). Más adatok szerint a 6—8 hónapos csecsemők magánhangzó-felismerése az anyanyelvi környezettől teljesen független (Eilers 1980. 33—34).

Empirikus tapasztalataim szerint héthónapos csecsemő képes pontosan megkülönböztetni azokat a hangokat (illetve hangkapcsolatokat), amelyeket gőgicsélésében már ejtett azoktól, amelyeket csak hallott. Kísérletem a következő volt: kisfiamnak olyan hangkapcsolatokat mondogattam (miközben ölemben ült), amelyeket tőle már hallottam: [mómómó], [pópópó]. A gyermek ezeket mosollyal nyugtázta, néha utánam ismételte. Majd olyan hangkapcsolatokat ejtettem, amelyeknek mindkét hangja ismeretlen volt addigi gőgicsélésében: [zizizi]. A gyerek elkomolyodott, figyelt, de nem mosolygott, nem próbált utánozni. Ezután megint az ismert hangsorokat ismételtam, amire csakúgy, mint első ízben — elmosolyodott. Aztán olyan hangkapcsolatokat ejtettem, amelyeknek egyik tagja már előfordult gőgicsélésében, a másik nem: [bibibi], [dę : dę : dę :]. Az eredmény ugyanaz volt, mint a két „ismeretlen” hang hallatán. A kísérletet hosszabb időn keresztül kétnaponként megismételtam: az eredmény mindig azonos volt.

A diszkriminációs képesség fejlődése a nagyobb eltérés felismerésétől a kisebb felé halad (Eilers—Wilson—Moore 1977). Különböző életkorú csecsemőkkel *CV* „kontrasztokat” teszteltek, mint [sa/va], [sa/za], [fa/θa] stb., illetőleg *VC*-ket, mint: [as/a : z], [at/a : t] stb. Az 1—3, 6—8, illetve 12—14 hónapos csecsemők azonosítási képessége életkoruknak megfelelően finomodik; a megkülönböztetés az egyre kisebb akusztikai eltérések esetében is hibátlan: [as/a : z], [a : s/a : z], [a : t/a : d], végül [a : t/at]. Egy másik kísérlet amelyet különböző anyanyelvű gyermekekkel végeztek, arról győz meg, hogy „a tapasztalat központi szerepet játszik a gyermek beszédmegértésében” (Eilers—Gavin—Wilson 1980. 113); a hallási gyakorlatok növekedésének fontosságát mások is hangsúlyozzák (pl. Fourcin 1978. 66).

4.2. Számos impozáns kísérlet történt egy-egy akusztikai komponens észlelésének vizsgálatára a csecsemőkorban. Az eredmények szerint, a gyermekek az első életévben 4000 Hz alatt érzékenyebbek a szinuszos hangok

változására, mint a fölött (Menyuk 1971. 39–40); az 500 Hz alatti frekvenciákra pedig különösen érzékenyek (Fourcin 1978). Ugyancsak szinuszos hangokkal vizsgálták az életkorral együtt változó észlelési érzékenységet. Erősségük 40–50 dB volt. A négyhónaposok a 800 Hz-es hangtól csak a 4000 Hz-eset, az öthónaposok a 800 Hz-estől a 3000 Hz-eset, a hathónaposok pedig már a 2000 Hz-eset is el tudták különíteni (Pauka 1980. 120). Az emelkedő és az eső dallam közti különbséget már kéthónaposok is észlelik (a kérdéses dallamot a [ba] szekvencia hordozta (vö. Pauka i. m.); más kísérletek szerint viszont ez a képesség csak nyolchónapos korra alakul ki (Menyuk 1971. 59). A szegmentális és a szupraszegmentális hangszerkezet percepciójának megismeréséhez adott újabb eredményt az a kísérlet, amelyben 1 és 4 hónapos csecsemőkkel vizsgálták az emelkedő-eső és a monoton dallam-minta elkülönítését. A gyermekek jól végezték a megkülönböztetést, ha a kétféle dallamot ugyanaz a magánhangzó hordozta; tévedtek viszont, ha a magánhangzó-minőség változott (Kuhl 1976). Ez a kísérlet éppen azt mutatja, hogy az adott „szegmentális” hangszerkezetben meglevő információ fontosabb volt a gyermek számára, mint a „szupraszegmentális”-ban levő. Más kísérlet is zárult olyan eredménnyel, hogy — a feltételezéssel ellentétben — a gyermekeknek nehézséget okozott bizonyos prozódiai jegyek megkülönböztetése: például kétszótagú hangsorban a hangsúlyos, illetőleg hangsúlytalan szótag felismerése. A kísérlet eredményeiből arra következettek, hogy az intenzitáskülönbség — feltehetően — önmagában nem volt elegendő a hangsúlyosság megítéléséhez (Eilers 1980. 36).

Mindezek alapján legvalószínűbb, hogy a csecsemő már a kezdetektől a maga komplexitásában érzékeli az emberi beszédet. Hangmegkülönböztetésekre hallási mechanizmusa alkalmassá teszi. A már igen korán kiépülni kezdő nyelvi percepció azonban bizonyos értelemben egyszerűsíti a hallási működést: abban az értelemben, hogy az életkornak megfelelő beszédmegértés korlátozza a hallási feldolgozás részletességét a nyelvi értelmezés érdekében. Az értéshez a gyermek nem veheti figyelembe az abszolút fizikai értékeket, hanem a viszonyokat, vagyis a hasonlóságokat kell megjegyeznie (Fourcin 1978. 54). Ha hitelesnek fogadjuk el a csecsemők hangdifferenciáló képességét célzó kísérletek eredményeit, akkor azt mondhatjuk, hogy „hiába” képes a gyermek megkülönböztetésekre, mivel ez a nyelvi funkció nélküli képesség mégsem teszi lehetővé számára az elhangzó beszéd megértését. Más szavakkal: nyelvi kompetenciájának éretlensége korlátozza hallási diszkriminációs képességét.

5. A különböző nyelveket anyanyelvként elsajátító csecsemők vokalizációját elemezve azt találták, hogy nagyjából és körülbelül h a t h ó n a p o s k o r r a tehető bizonyos anyanyelvi sajátosságok jelentkezése (Gósy 1982a). Ez egyértelműen azzal függ össze, hogy ebben az életkorban már beszélhetünk a szegmentális hangszerkezet bizonyos fokú percepciójáról, mégpedig nyelvi tartalmat hordozó megértéséről. Ezt akár a magyar szakirodalom korán, 7 hónaposan beszélni kezdő megfigyeltjei (Kenyeres 1926), s egy saját kísérletem is alátámasztja. Hathónapos fiam a *hinta-palinta* kifejezés dallammal összekapcsolt elhangzására minden esetben négykézlábra állt, és előre-hátra ringatta magát. Megpróbáltam csak a dallamot zümmögni, majd az ismerttől egészen eltérő hangsorokat mondtam a megfelelő dallammal. A négykézlábra állás és előre-hátra mozgás reakciója kivétel nélkül mindig bekövetkezett.

Egy alkalommal teljesen monotonon mondtam a *hinta-palinta* hangsort; legnagyobb meglepetésemre a gyermek pontosan ugyanúgy reagált, mint az előzőekben. A reakció csupán egyetlen esetben nem következett be: amikor monoton hangon különböző szavakat mondtam, amelyek csak szótagszámban egyeztek meg az eredeti hangsorral.

Ebben az életkorban a gyermek már „bonyolultabb” felismerésekre is képes, pl. az édesanyja „hello”-ját elkülöníti idegen férfi és nő „hello”-jától (Menyuk 1971. 43). Saját gyermekeimről hathónapos koruk után számos feljegyzésem van, amelyek mindegyike a szegmentális szerkezet dekódolásáról tanúskodik. Az azonban, hogy egy adott beszédhelyzetben melyiknek van elsősége a megértés számára, ti. a szegmentális vagy a szuprasegmentális tényezőknek, az ekkor, de még jóval később is, elsősorban a beszédhelyzettől függ. Kissé eltér ettől Fourcin véleménye, aki szerint a tonális nyelveket elsajátító csecsemő az ún. tonémák alapján végzi a megkülönböztetéseket, míg a nem tonális nyelveket elsajátítók a spektrális eloszlásukban különböző szegmentumok alapján (1978. 55).

6. A tulajdonképpeni beszédmegértés akkor kezdődik, amikor a gyermek bizonyos jeleknek és ezen jelek legegyszerűbb viszonyának konvencionális tartalmát elsajátította. Ez az anyanyelvi percepció bázis kialakulásának kezdete. Fontos kérdés a produkciós és a percepció rendszer kapcsolata az egyes életkori (fejlődési) szakaszokban. Döntő ugyanis a beszédmozgások során szerzett tapasztalat és ezek akusztikai következményeinek egyidejű megfigyelése a beszédpercepció számára. Pszichológiai megfigyelések szerint a fogalom jeltartalmának megértése előtt kialakul egy „beleérzés” a helyzet összértelmébe és hangulati tartalmába. Ez ősi, mint a beszédmegértés. Ebből alakul ki az ún. globális percepció, amellyel egy éves kor táján, tehát nagyjából a holofrázisok időszakában jellemezhető a gyermeki beszédmegértés. Lényege, hogy a hallási információ felfogása a maga egészében történik, amelybe a szegmentális, szuprasegmentális hangszerkezeteken kívül az adott szituációra jellemző egyéb tényezők: az extra- és paralingvisztikaiak tartoznak bele. Ez a komplex megértés azonban minőségileg (és mennyiségileg is) más, mint az idősebb csecsemők percepciója. Amikor a *Ne nyúlj a késhez!* vagy a *Vigyázz, mert le fogsz esni!* közlések elhangzanak, a gyermek ebben csak a veszélyhelyzetet ismeri fel, s messze nem a mondatstruktúrát elemzi ki. A beszédmegértés finomodását, vagyis a szegmentális és szuprasegmentális szintek akusztikai paramétereinek összekapcsolódását a nyelvi funkcióval, nyelvi tartalommal, a gyermek beszédprodukciója egyre jobban tükrözi. Például, amikor motoros korlátainál fogva a hallott szót ugyanúgy realizálni nem is tudja még, de a hallotthoz leg-hasonlóbbat kívánja ejteni, például a szótagszám egyeztetésére törekszik. Így lesz a *cipő* korábbi *pő* alakjából *pőpő* (vö. MacNeilage 1981. 19).

Az ún. telegrafikus beszéd időszakában, tehát kb. két éves kor körül ez a globális percepció tovább finomodik; mind kisebb szerepet kapnak a nem nyelvi tényezők, s egyre kisebb kontrasztokkal valósul meg a gyermeki beszédfelismerés. A gyermek tökéletesen elkülöníti anyanyelvét idegen nyelvektől (Kassai 1979); egyre jobban próbálkozik a hangsorok elemzésével. Hosszabb szekvenciából is tudatosan azonosítani igyekszik a számára ismertet. Nem beszédhangok megkülönböztetését és azonosítását végzi ugyan el, hanem a globális percepción belül stratégiákat alkalmaz a megértéshez. Nevezhet-

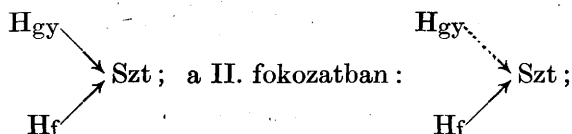
nénk kulcsszó-stratégiának is. A felismert és azonosított egy vagy két szemantikai egység alapján (amely a gyermek számára egyetlen komplex egység még akkor is, ha grammatikai értelemben két vagy több szóról van is szó, pl. *nem szabad* vagy *menj innen*) következteti ki az egész közlés tartalmát. Mindebben már a gondolkodásnak, az asszociációs mezők működésének nagy szerepe, noha a beszédet kísérő beszéden kívüli jelenségek még gyakran meghatározóak maradnak. Saját kísérletem ezzel kapcsolatban a következő volt. Kétéves fiamnak hosszabb közlést mondtam angolul, amelyben egyetlen szó, a kulcsszó volt számára ismert, magyar szó: *Give me the könyv, please!* Az adott szituációban a gyermek a kérést végrehajtotta (a könyvet odaadta). Hasonló közléseket hallott német és orosz nyelven, a feladatot minden esetben teljesítette. A beszédmegértés mértéke pontosan követhető volt kisebbik fiam válaszaiból kétéves kora táján. Ha nem értette a hozzá intézett közlést — akár kérdés, akár felszólítás volt — kivétel nélkül mindig a mondat utolsó részletét (rendszerint az utolsó szót) ismételte meg. Például: a *Hímezzek neked egy terítőt?* kérdésre a válasz: *terítőt*; a *Megtanítsalak síelni?* kérdésre a válasz: *síelni*. Idegen nyelven feltett, dallammenetében, hangsúlyozásában a magyar kérdésekre emlékeztető közlések esetében a reakció ugyanaz volt. Abban az esetben, ha a gyermek a közlés lényegét képes volt megérteni, az ismételt kifejezés mindig a közlés értelméhez igazodott. Például: *Vegyem ki Petit az ágyból?* Válasz: *vegyem Petit*; vagy: *Petya, apa hol van?* Válasz: *apa* (és a feljegyzések szerint keresgélni kezdett a szobában) stb.

A két év körüli gyermekek beszédmegértése három fokozatban fejlődik tovább. Az elsőben — azt mondhatjuk — a gyermekek külön tárolják saját és külön a felnőttek ejtését, s mindig a megfelelőt hívják elő. Ez magyarázza azt, hogy pontosan tudják, hogy az ő ejtésükben realizált *efelán* ('elefánt') vagy *lula* ('ruha') ugyanaz a szemantikai tartalom. Fiam a *zokni* szót *sócsi*-nak ejtette hosszabb időn keresztül. A kétféle tárolásra vonatkozólag többször a következő kísérletet végeztem el vele. A legkülönbözőbb beszédhelyzetekben saját közléseimben hol a normál hangsort, hol a gyermek „elferdített” *sócsi* hangsort mondtam. A gyermek kivétel nélkül azonosan reagált, vagyis mindkét hangsort ugyanannak a szemantikai tartalomnak feleltette meg. A különbség csupán annyi volt, hogy néhány hónap elteltével csodálkozva nézett rám, amikor a saját ejtését hallotta, mintegy furcsállva a „gyermeknyelvi” szót a felnőtt közlésben. A kísérletet majd egy fél éven keresztül kb. 15 szavával folytattam, amelyek hangalakja kisebb vagy nagyobb mértékben eltért a felnőtt ejtéstől. Az eredmények mindig a leírtaknak feleltek meg. Gyermelem kiváló példát nyújtott arra, hogy ez a kétféle reprezentáció milyen erős ebben az életkori szakaszban. A gyermek a televízió szónak a környezetében megszokott *tévé* megnevezését jól ismerte, saját produkciójában ez *péhé*-ként jelentkezett. Miután a gyermek beszédhangjai között (más szavakban) a *tévé* szó mindkét mássalhangzója megjelent már, megpróbáltam a gyermeknek a „felnőtt nyelvi” hangsort megtanítani. Nem túl hosszú játékos gyakorlás után (*táhá, pává, tává, tóvó, tóvó, tévé* stb. hangsorok ismételtetésével, tudatosításával) a gyermek tökéletesen kimondta a *tévé* hangsort. Mindennek ellenére a televízió megnevezése saját beszédprodukciójában még hosszú időn keresztül *péhé* maradt, noha az elsajátíttatástól kezdve a *tévé* hangsort felszólításra bármikor fonetikailag hibátlanul visszhangozta. A gyermek tehát egyszersmind ragaszkodik is a kétféle reprezentációhoz, hiszen ha ez nem lenne, akkor a megértés érdekében a saját beszédprodukcióját a fel-

nőttéhez hasonlóra kellene alakítani —, ami motoros korlátainál fogva nem is sikerülne neki.

A következő fokon ugyancsak kétféle reprezentáció létezik, a gyermek ejtése szerinti és a felnőtté, vagyis a környezet ejtésének megfelelő. A kettő viszonya azonban változáson ment át a korábbi fokozathoz képest. A gyermek minden esetben a felnőtt ejtése alapján végzi el a feldolgozást, a sajátját csak akkor hívja elő, ha az nem áll szemben a felnőttével. Más megfogalmazásban: a kétféle reprezentációt csak akkor felelteti meg a gyermek ugyanannak a szemantikai tartalomnak, ha a megfelelés egyértelmű, s a felnőtt nyelvi készletben más szemantikai tartalomnak saját ejtése nem feleltethető meg. Angol anyanyelvű gyermektől megkérdezték, hogy mi az a [sə:t] (*shirt* 'ing'). A gyermek magától értetődően rámutatott a kérdéses tárgyra, noha ennek helyes ejtése: [ʃə:t], ámde [sə:t] hangalakú jelentés az angol nyelvben nincsen, tehát a kétféle reprezentáció csak egyetlen szemantikai tartalmat idézhet fel. Ugyanakkor, amikor ettől a kisgyerektől megkérdezték, hogy mi az a [sip] (*sip* 'kortyol'), csak az igét volt hajlandó felismerni és semmiképpen sem a *hajó* tárgyat, amelynek angol neve *ti. ship* [ʃip] az ő ejtésében az igéével azonosan, [sip]-nek hangzott (Clark—Clark 1977. 386). A jelenség jól ismert: a gyermek képes még méregbe is gurulni, s bizonygatja, hogy az „nem *jigó*, hanem *jigó!*” Természetesen a kontextus és a beszédhelyzet a legtöbb esetben egyértelművé teszi a hangsor és a szemantikai tartárkérdését, de kísérletesen saját gyermekemmel is ki tudtam mutatni a felnőttom ejtés alapján történő megértést. A mássalhangzó időtartamának nagyjából hasonló ejtésével a *száll/sál*, illetve a magánhangzó időtartamának bizonytalan ejtésével az *orrom/ollóm* szavakat mondtam, s a gyermek mindig a felnőtt ejtés alapján ismerte fel a kérdéses jelentést.

A legfejlettebb fokon a gyermek közli, hogy az adott szót ő úgy nem tudja ejteni, sőt a „gyermeki” hangsor hallatán rendszerint meg sem kíséri a felismerést. A fokozatokat a következőképpen lehet ábrázolni (Hf — a hangsor felnőtt reprezentációja, H_{gy} — a hangsor gyermeki reprezentációja és Szt — szemantikai tartalom). Az I. fokozatban:

a III. fokozatban: Hf → Szt.

Az elmondottakból látható, hogy a globális percepció finomodása szükséglet is jelent, amely azonban nélkülözhetetlen a megértés további fejlődéséhez. Az első fokozatról a harmadikra történő fejlődés durván a két- és hároméves kor között zajlik, a hároméves gyermek anyanyelvi percepció bázisa alapfokon kialakult. A globális percepció jellemzője ekkor, hogy a beszédmegértés továbbra sem az egyes hangok megkülönböztetésén és azonosításán alapszik, hanem jelentések, szemantikai tartalmak különbözőségén. Természetesen a szegmentális hangszerkezet hordozza azt a jegyet, amelynek alapján lehetőségessé válik az elkülönítés. Például a *kép* és a *gép* szavak különbsége a gyermek számára nem a /k/ és a /g/ fonémák eltérésében jelentkezik, hanem a két alakzat a maga egészében, (elsődlegesen)

a jelentés alapján különül el egymástól. A gyermek előbb képessé válik beszédhangok megkülönböztetésére, de ekkor még képtelen azok azonosítására, ami a további fejlődés eredménye lesz (Clark—Clark 1977. 374). Orosz anyanyelvű gyermekekkel végzett kísérletek szerint a gyermek a fonémák hangrealizációinak különbözőségét csak akkor sajátítja el a megértés számára, ha ahhoz konkrét jelentésbeli különbség társul (Clark—Clark: i. m.). A kísérletben részt vevő 2—3 évesek bizonyos zárhangokat csak azután különböztettek meg a megértésben, miután saját beszédjükben megjelentek azok a hangsorok, amelyek úgy feleltek meg különböző szemantikai tartalmaknak, hogy egy-egy disztinktív jegyben különböztek egymástól. A kísérletben különböző játéktárgyakkal játszottak, amelyeknek a neve mindössze egyetlen disztinktív jegyben tért el egymástól, például: *tis* és *dis*. Az eredmények szerint a gyermek valóban mindig a testesebb szegmentumokhoz rendeli a jelentést, és megfordítva: a kis akusztikai különbségeket csak akkor képes azonosítani, ha annak már — saját nyelvi értelmezésében — nyelvi szerepe, funkciója van (l. erre még: Barton 1976. 232).

A beszédmegértés sajátosságairól más aspektusból nyújt információt a logatomok felismerése és utánmondása. 3,5—6 éves gyermekekkel végzett kísérletek szerint — ellentétben a korábbi feltételezésekkel — a fiatal gyermek is képes az értelem nélküli hangsorokat visszamondani. Normál hangerő esetén közel hasonlóan az értelmes szavakhoz. A hangerő csökkenésével azonban az egy- és kétszótagú logatomokat a gyermekek lényegesen rosszabbul mondták vissza, mint az értelmes szavakat. Nemritkán értelmes szóként ismerték fel az értelem nélküli hangsort: pl. *gip* → *gitt*. A logatomok visszamondása azt jelzi mindenekelőtt, hogy a gyermek tudja ismételni beszédhangok sorozatát, vagyis képessé vált az anyanyelvére jellemző akusztikum felismerésére és azonosítására. Noha a globális percepció fejlettebb fokon 3—6 éves korban is működik, a gyermek beszédhallása már kellően fejletté vált a beszédhangok tudatos szegmentálására, pontosabban hangsorok disztinktív jegyeinek adott egymásutániségben való rögzítésére a rövid idejű memóriában. Megjegyzem, hogy a születésüktől fogva csökkent hallású gyermekek a logatomokat csaknem ugyanúgy vagy teljesen ugyanolyan mértékben képesek ismételni, mint az értelmes szavakat (Farkas—Gósy—Hirschberg 1983b), aminek elsősorban az a magyarázata, hogy beszédmegértésük és beszédprodukciójuk is egészen más törvények szerint fejlődik, mint az éphallásúaké. Számukra különös jelentősége van annak, hogy a hallott jelsorozat akusztikai tartalmát feldolgozzák az első szinteken, s csak ezután következik a feldolgozás eredményének összekapcsolása a szemantikai tartalommal. Éphallóknál ez a folyamat relatíve „gyorsabb”, s normál körülmények között nem szükséges a hallási információk részletekbe menő feldolgozása: a globális elemzés egyszerre foglalja magában az akusztikai és a szemantikai jegyek feldolgozását. Éppen ezért a jelentés nélküli hangsorokat rosszabbul mondják vissza az értelmes szavaknál.

7. Körülbelül hat éves korára válik képessé a gyermek hangsorok szegmentálására, vagyis a hangsort alkotó kisebb szerveződési egységek, például magánhangzók, egyes mássalhangzók elkülönítésére. Jól ismert, hogy a *Mondj egy állatot, amelyiknek a neve bé-vel kezdődik!* feladatra mindig a *békát* fogja mondani és sohasem *bárányt* vagy *bikát* vagy *bolhát* vagy *baglyot*. Egyrészt az életkor, másrészt az iskola, az írni, olvasni tanulás ténye okozza

azt, hogy a gyermek beszédmegértése oly módon tudatosodik, hogy a globális percepció az addigi értelemben megszűnik (feltételezve természetesen, hogy a gyermek anyanyelve szókincsének megfelelő hányadát, valamint a grammatikai szabályszerűségeket az életkorának megfelelő fokon már ismeri). A gyermek az elhangzó közléseket részleteiben is érti, alapjaiban kialakult a felnőttre jellemző beszédmegértési folyamat. Az eltérés a felnőttétől természetesen még jelentős, sokkal nagyobb mértékű ekkor a beszédmegértési folyamat alsóbb szintjeinek részvétele a megértésben, mint például az asszociációs mezőké. Kísérletet terveztem 10 fő 10–13 éves gyermekkel, amelyben azonos zaj/jel szint mellett értelmes szavakat és logatomokat kellett visszamondaniuk. Elemeztem a reakcióidőjüket (az elhangzás és a visszamondás megkezdése között eltelt időt), valamint azt, hogy mit mondtak vissza. A felnőttek eredményeivel összevetve a következőket tapasztaltam: a) a gyermekek reakcióideje sokkal rövidebb — ennek nyilván pszichológiai vonatkozásai is vannak; b) nincs olyan lényeges eltérés a reakcióidőkben a szavak és a logatomok visszamondása között, mint a felnőttek esetében; c) a szavak visszamondása megegyezik a felnőttekével, egyik-másik gyermek esetében kissé bizonytalanabb; d) a logatomokat a gyermekek legnagyobbbrészt *l o g a t o m k é n t* mondták vissza, ellentétben a felnőttekkel, akik a logatomok elhangzásakor is értelmes szavakat igyekeztek visszamondani és e) a gyermekek visszamondásában nem volt különbség a logatomok között, míg a felnőttek esetében döntő szempont volt a logatom fonotaktikai struktúrája, hogy ti. megfelelhet-e az és milyen mértékben a magyar nyelv hangsorépítési szabályszerűségeinek (Gósy 1982b).

Az anyanyelvi percepció bázis kialakulása alighanem nyelvenként változó. Angol anyanyelvűek esetében szinte a 12 éves korig tolódik ki; a hangsúly és a dallam felismerése 2–3 éves korban még igen rossz, a fonotaktikai elrendeződések azonosítása kb. 4 éves korra alakul ki (Clark–Clark 1977). Menyuk szerint a beszédelsajátítás egyrészt 4–5 éves kor körül, másrészt a pubertás előtt „fejeződik be” (1971. 48). Magyar anyanyelvű gyermekekkel erre vonatkozó kísérleteink nincsenek; a szakirodalom empirikus adatai arra engednek következtetni, hogy a 6–10 éveseknek viszonylag szilárd a percepció bázisuk.

A percepció bázis kialakulása — az általános tendenciák mellett — nagy egyéni különbségekkel járhat: egy-egy életkori szakaszban az egyébként ép hallású, jó intelligenciaszintű gyermekek beszédmegértése feltűnően eltérő lehet. Két azonos korú, a szinuszos hanggal történt hallásvizsgálattal azonosan ép hallásúnak nyilvánított gyermek beszédmegértése nem feltétlenül azonos. Ezek a különbségek pedig sokféle következményt vonnak maguk után. Kísérleti adataim szerint (Gósy 1984) mindenekelőtt az írás, olvasás elsajátítására, a későbbiekben pedig kimutathatóan az idegennyelv-elsajátításra vonatkozólag. 6 és 16 évesekkel végzett kísérletemben csökkenő hangerősséggel mondott szavakat (amelyeket jobb fülbe, fejhallgatón keresztül adtam) kellett a gyermekeknek visszamondaniuk. Az eredmények a következők: hallás, néha beszédhallás még mindig létezik, amikor beszédmegértés már nincs; a beszédmegértés szoros összefüggést mutat az írás-olvasás, idegennyelvtanulás készségével: minél magasabb szintű a beszédmegértés, annál könnyebb az írás, olvasás, illetve az idegen nyelv elsajátítása; a beszédmegértés — feltehetően elsősorban 6 éves kor előtt — fejleszthető.

GÓSY MÁRIA

Irodalom

- BARTON, D., Phonemic discrimination and the knowledge of words in children under 3 years. *Rap. Rep. Child Lang. Dev.* 11 (1976): 61—68
- CLARK, H. H.—CLARK, E. V., *Psychology and language*. New York—Chicago—San Francisco—Atlanta 1977
- EILERS, R. E., Context-sensitive perception of naturally produced stop and fricative consonants by infants. *JASA* 61 (1977): 1321—1336
- EILERS, R. E., Infant speech perception: history and mystery. *Child Phonology* 1980. 23—39
- EILERS, R. E.—WILSON, W. R.—MOORE, J. M., Developmental changes in speech discrimination in infants. *Journal of Speech and Hearing Research* 20 (1977): 766—780
- EILERS, R. E.—GAVIN, W. I.—WILSON, W. R., Effects of early linguistic experience on speech discrimination by infants: a reply. *Child Development* 51 (1980): 113—117
- EIMAS, P. D.—SIQUELAND, E.—JUSZYK, P.—VIGORITO, J., Speech perception in infants. *Science* 171 (1971): 303—306
- FARKAS ZSOLT—GÓSY MÁRIA—HIRSCHBERG JENŐ, Kisgyermekkori beszéd-audiometria. *Orr-fül-gégegyógyászat* 29 (1983a): 93—102
- FARKAS, Zs.—GÓSY, M.—HIRSCHBERG, J., Logatomes versus words in the diagnostics of retarded speech development. *British Conf. on Audiology*. London 1983b.
- FOURCIN, A. J., Acoustic patterns and speech acquisition. In: *The development of communication*. Szerk. WATERSON, N. and SNOW, C. Chichester—New York—Brisbane—Toronto 1978. 47—72
- GÓSY MÁRIA, A beszédhangok kialakulása a gyermeknyelvben. *Magyar Nyelv* (1982a): 59—71
- GÓSY MÁRIA, Szófelismerés az akusztikai szerkezet és a fonotaktikai szabályok függvényében. 1982b (Kézirat)
- GÓSY MÁRIA, A hallás és a beszédmegértés kapcsolatáról. *Magyar Nyelvőr* (1984/1)
- HALM TIBOR, Hallástan. Budapest 1963
- HÖRMANN, H., *Psycholinguistics*. Berlin—Heidelberg—New York 1971
- KASSAI ILONA, Az idegen nyelv hatása csecsemőkre és kisgyermekre. 1979 (Kézirat)
- KENYERES ELEMÉR, A gyermek első szavai és a szófajok föllépése. Budapest 1926
- KUHL, P., Speech perception in early infancy: perceptual constancy for vowel categories. *JASA* 60 (1976): 1. S. 90
- MACNEILAGE, P., The control of speech production. *Child Phonology* 1980
- MCNEILL, D., *The acquisition of language*. New York—Evanston—London 1970
- MENYUK, P., *The acquisition and development of language*. Massachusetts 1971
- PAUKA KÁROLY, Halláslélektan — a beszédmegértés alaptényezői. Budapest 1980
- SELNES, O. A.—WHITAKER, H. A., Morphological development of the auditory system. In: *The neuropsychology of language*. Szerk. RIEBER, R. W. New York—London 1976. 125—157
- VILLIERS, J. G. DE—VILLIERS, P. A. DE, *Language acquisition*. Cambridge—Massachusetts—London 1979
- WILLIAMS, L.—BUSH, M., The discrimination by young infants of voiced stop consonants with and without release bursts. *JASA* 63 (1978): 1223—1225

The Beginnings of Speech Perception

by MÁRIA GÓSY

The author has made an attempt to analyze the process of speech perception in infants and children. First, a survey is given about the investigations carried out on this topic so far. Then the author's experiments with her own children are presented. Furthermore the conclusions of a hypothesized development, confirmed by empirical data, are discussed.

The author deals with the mechanisms and evolution of hearing, the role hearing plays in understanding, and with the interrelation of hearing and understanding. In the author's opinion the development of speech perception is based upon the following principles. (i) The process of language acquisition consists of complementary parts, i.e.

speech production and speech perception, which are in close interaction during the process of language acquisition (LAP). (ii) Speech perception is always more advanced than production of speech during LAP. (iii) Speech perception, as a procedure, is reinforced by extra- and paralinguistic factors of the communication. (iv) The function of extra- and paralinguistic factors in understanding is taken over more and more by linguistic forms. (v) Even in case the child is capable of perceiving and discriminating both segmental and suprasegmental levels of speech, this ability does not allow him yet a complete understanding of speech.

Experiments suggest that neonates and infants have the capacity to discriminate various distinct types of speech sounds as well as different sine sounds from each other. Furthermore, the results provide evidence of specific discrimination abilities of infants and young children. They can, for example, discriminate voice and voiceless stop consonants by the aid of the VOT of the consonants in question. Babies are able to identify the segmental level of their mother tongue in frequently used expressions containing regular linguistic contents at the age of 7 months. The perceptual procedure of a one year old child can be interpreted as a strategy for global identification of complex speech signals. This means that the understanding of an utterance depends simultaneously on several factors, such as segmental and suprasegmental levels, extra- and paralinguistic factors and the communicative situation. In further development, i.e. between the ages of 2 and 3 years, several degrees are to be observed. First, the child tries to understand an utterance by decoding one or two words or word combinations. Later on, two series of potential representations of the word are simultaneously stored, the one according to the pronunciation of the child and the other to that of the adult model. The role of these representations in perception changes during the acquisition process. In the first period decoding follows the schemes of the adults' language just in case when decoding by the child's own representations runs the risk of failure. In the last period, perception, as a procedure of identification, will exclusively be carried out on the basis of the adult's representation.

'Perception base' as a fundamental degree of development occurs at the age of 3 years. Global perception of speech can be characterized by the ability of differentiating of meanings. Phonological segmentation of sound sequences depends on the fact, whether the phoneme in question has already appeared in the child's speech production, has already phonological function. The author compares perceptual performance of children with normal hearing with that of hearing impaired ones between the ages of 3 and 6 years. The results suggest that there are different types of the perception process depending on hearing performance.

A six-year old child is able to analyze the sound sequences to a certain degree while understanding of speech at this age is still quite different from that of the adults. Manner and duration of the development of what is called the perception base might also depend on the specific typological attributes of the language.

The author's experiments carried out on 6 and 16 years old children led to the following conclusions. (i) Individual degrees of effectiveness of speech understanding at various stages of the LAP differ from each other in a considerably greater extent as was recently assumed. (ii) The degree of effectiveness of speech perception is in close relation with the ability of reading and writing (for the first class children) and of the acquisition of foreign languages (for the children of the age of 16). (iii) Speech perception can be developed with best results in the first six years of life.

A korkülönbség kifejeződése a finnugor nyelvek rokonságneveiben

III. rész*

8. „Az oldalági rokonság kiindulópontja a testvéri viszony ...”¹ — az egyeneságiak testvérei és ezek gyermei alkotják Ego oldalági (vér)rokonságát. Az oldalági rokont Egoval összekötő rokon (a leg)végső soron mindig egyenesági rokon. Az alábbiakban az oldalági rokonokat megnevező/megszólító terminusokat vizsgáljuk meg abból a szempontból, kifejeződik-e bennük, és ha igen, akkor minek köszönhetően fejeződik ki a kérdéses rokon kora. Egyúttal arra a kérdésre is keressük a választ, hogyan értelmezendő ez a kor, ún. biológiai avagy ún. társadalmi kor-e. A korjelölésnek eleve három típusával számolunk: 1. a csak nemzedékre utalással,² 2. a nemzedéken belüli viszonylagos öregtség³ nyilvántartásával és 3. a nemzedék fogalmát gyakorlatilag, a szó köznapni értelmében nem ismerő ún. csúszkáló nemzedékszámítással.⁴

8.1. A grammatikai motiválatlansággal jellemzett tőszó-terminus az oldalági rokont

1. az egyenesági összekötő rokon nemzedékébe sorolja, pl. f. *eno* 'anyai nagybácsi' — róla csak annyit tudunk meg, hogy ha egyszer 'az anya fiú-testvére', akkor vele egy nemzedékbe tartozik, de hogy idősebb-e vagy fiatalabb nála, erre a terminus nem utal. Korát a helyi szokásoknak (pl. a testvérek száma, a testvérek közötti szokásos korkülönbség stb.) megfelelően találgatni lehet. Ilyen terminusok főként a balti-finn nyelvekben és a komiban fordulnak elő,

* I. rész — NyK 84: 381—391, II. rész — NyK 85: 435—447. Az oldalági rokonságnevek szerkezeti-szemantikai elemzésének szempontjai azonosak az egyeneságiakéval, l. 5. Az idézett nyelvi anyag forrását l. NyK 81: 371—382, 84: 165—188. A betűszimbólumok föloldását l. NyK 81: 272, ehhez kiegészítésül: ch — a gyerekek.

¹ Szilágyi László, A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvében. Magyar Népryelv 4. Debrecen—Kolozsvár 1942. 337—362. A szerző figyelemre méltóan osztályozza a vérrokonságot (337): Egyeneság. Egyenlő oldalág (a testvérek és a testvérek gyerekei egymáshoz viszonyítva). Egyenlőtlen oldalág (a szülők testvérei a gyerekekhez viszonyítva).

² Wolfgang Steinitz, A finnugor rokonsági elnevezések rendszere. NyIOK 57: 321—334.

³ L. az I. részben. M. Markelov terminusa: сравнительное старшинство.

⁴ L. I. rész. Az ott említetteket két újabban megismert szakkifejezéssel lehet kiegészíteni. A csúszkáló nemzedékszámítással jellemzett rokonságnév-rendszert I. N. Szmirnov «групповая система родства» (Черемисы. Казань 1889. 127) névvel illeti. Másol (Мордва. Казань 1895. 142—143) így ír: «Как Вотяки и Черемисы, Мордва различает далее не степени родства, а отношения возраста».

2. az ugyanazon nemzedékbe tartozókat fiatalabbakra és öregebbekre osztja. Ilyen a mai magyar *bátyám*, *öcsém*, *nővérem*, *húgom* (G°, azaz velem, Egóval azonos nemzedék). A szülők nemzedékéből való a norvég-lapp példa:

<i>aekke</i> 'az apa bátyja'	<i>goas'ke</i> 'az anya nénje'
<i>čaece</i> 'az apa öccse'	<i>muotta</i> 'az anya húga'
de: <i>siessa</i> 'az apa lánytestvére'	<i>aeno</i> 'az anya fiútestvére'
<i>viel'lja</i> 'fiútestvér'	<i>oabba</i> 'lánytestvér'

A nemzedéken belüli viszonylagos öregség számontartása a finnugor nyelvekben — a közhiedelemmel ellentétben — felettlébb ritka, és akkor sem problémamentes jelenség. A magyar szóhasználatnál hangsúlyozni kell a *mai* jelzót, mert a magyar anyanyelvűek körében még köztudott, hogy a *bátyám* az ún. falusi terminológiában⁵ (az idős emberek szóhasználatában itt még ma is) az ún. osztályozó terminusok közé tartozik, s mint ilyen a csúszkáló nemzedék-számításnál tárgyalandó, mert egyaránt jelentette az Ego idősebb fiútestvérét (G°) és az apa fiútestvérét (G⁺¹). A *bátyám* 'idősebb fiútestvérem' jelentésén kívül keresztnévvel együtt széles körben használatos a mai köznyelvben, de csak a férfiak szóhasználatában és nem az azonos nemzedékbeli idősebb, hanem az egy-két nemzedékkel idősebb férfiak familiáris megszólításaként. A *néném* a *bátyámmal* azonos helyzetű nőrokont jelentő terminus volt, ma már csak a *nagynéném* alakban él tovább, s ennek oka a férfiakban (!) keresendő — legalábbis Szabó T. Attila szerint: „Míthogy az idősebb nőtestvérek kapva kaptak a korjelölés szempontjából közömbös *nővér* szón [1840 táján „újított” szó 'lánytestvér' jelentéssel], és ebben követték őket a koremeletésre kórosan érzékeny női hiúság előtt kaján udvariasságból készségesen hódoló férfiak is, a körkülönbséget kellemetlen kíméletlenséggel jelző *néne* szó figyelmen kívül hagyásával ... a *nővér* ... szóval éltek.”⁶ Nem is sokkal később azonban a *nővér* 'idősebb lánytestvér' jelentést vett föl, és ma is így használatos.

A fiatalabb testvérek jelölésére szolgáló *öcsém*, *húgom* története az etimológiai vonatkozásoktól eltekintve, csak a jelentéstörténetükre nézve is sokkal bonyolultabb.⁷ Alább egy fiútestvér és egy lánytestvér szóhasználatát látható: a megnevezésben nemcsak a megnevezett neve és kora, hanem a megnevező neve és kora is szerepet játszott. A férfi (férji) szóhasználat vált általánossá (az *öcséről* l. még 8.4.):

a fiúnak <i>bátyám</i> 'idősebb fiútestvére'	a lánynak <i>bátyám</i> 'idősebb fiútestvére'
<i>öcsém</i> 'fiatalabb fiútestvére'	<i>arám</i> 'fiatalabb fiútestvére'
<i>néném</i> 'idősebb lánytestvére'	<i>néném</i> 'idősebb lánytestvére'

⁵ Bodrogi Tibor, A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése. — Műveltség és hagyomány III. Budapest 1961. 139–148, angolul AETHN. 11 (1962): 273–291.

⁶ Szabó T. Attila, A *nővér* és vérei. — Anyanyelvünk életéből. Kriterion, Bukarest 1970. 142–144; 143–144.

⁷ J. Lőrinczi Réka, A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai. Kriterion, Bukarest 1980. 26–41.

húgom 'fiatalabb lánytestvére'*öcsém* 'fiatalabb lánytestvére'

Ami pedig a lappot illeti, itt egy meglehetősen különös esettel van dolgunk. Már az előbbi lapp példából látható, hogy kérdéses, nem volt-e az Ego nemzedékében is kormegkülönböztetés, mivel a szülőkében ma is van, s így nem a csúszkáló nemzedékszámítás esete forgott-e fönn a lappban is. Knut Bergsland ilyenek rekonstruálta a norvég-lapp rendszert, s megváltozását idegen (nordikus) hatással magyarázta: „La tendance de la transformation est tout à fait claire: sous l'influence nordique le système bâti sur la différence d'âge par rapport à 'ego' a été transformé de plus en plus en un système bâti sur la différence entre générations.”⁸

Bodo Fehlig azonban ellenőrizte K. Bergsland sokat idézett megállapításainak forrását, és úgy találta: „Wir sehen, daß Altersklasseneinteilung innerhalb der Gentilverwandtschaft EGOs nur in der Generation —1, in der Heiratsverwandtschaft dagegen nur in der Generation 0 vorkommt.”⁹

Ez azonban nem így van. Mind a B. Fehlig által is említett Whitaker-és Pehrson-tanulmányok,¹⁰ mind a K. Nielsen-féle szótári adatok ellentmondanak ennek, de az is igaz, hogy K. Bergslandot sem igazolják.

A lapp különlegessége abban van, hogy valóban nincs terminus az Ego testvéreire koruk szerint külön-külön, de a gyermekeik megnevezésekor erre mégiscsak tekintettel vannak, és nem is akármiképpen: 1. csak az azonos nemű testvérek gyermekei esetében (mint ahogyan a szülők testvéreinek esetében is!), 2. az Ego nemétől függően, 3. a gyerekek nemétől függetlenül, 4. a szülők testvéreire vonatkozó terminusok kicsinyítőképzős alakjának használatával, és 5. miként alább látjuk, sajátos szimmetriával:¹¹

G^{+1}	FB ⁺	<i>aekke</i>	MS ⁺	<i>goas'ke</i>
	FB ⁻	<i>čaece</i>	MS ⁻	<i>muotta</i>
G^{-1}	B ^o ch	<i>čaecečb</i>	S ^o ch	<i>muottâl</i>
	B ^x ch	<i>aekečb</i>	S ^x ch	<i>goaskečb</i>
		férfinak		nőnek

a fiútestvér gyerekei — nőnek: *siessâl* (*siessa* 'az apa lánytestvére'),
a lánytestvér gyerekei — férfinak: *naeppe* (de 'az anya fiútestvére' *aeno*!).

Ezt a sajátos terminusképzést már a lapp nagyszülők és unokáik elnevezését vizsgálva is láttuk (l. 6.2.). A magyarban másfajta szimmetria figyelhető meg a le- és felmenők elnevezésében.¹²

3. Az a tőszó-terminus, amelyik nem nemzedékhez köti, hanem a csúszkáló nemzedékszámítás értelmében korcsoportba (-osztályba) sorolja a kér-

⁸ Knut Bergsland, Det samiske slektskaps- of svogerskapsordsystem. Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap. 13. Oslo 1945. 148—198. (a norvég nyelvű cikk francia nyelvű rezüméjéből, 184).

⁹ Bodo Fehlig, Zur Altersklasseneinteilung in der lappischen Verwandtschafts-terminologie. FUM 5 (1981): 61—73; 66.

¹⁰ Ian Whitaker, The kinship and affinal terminology of the Karesuando Lapps. FUF 43 (1979): 80—110; Robert N. Pehrson, The bilateral network of social relations in Kōnkāmā Lapp District. Bloomington 1975. 51, 52. A -b, -l kicsinyítőképző.

¹¹ R. N. Pehrson: i. m. 51, 52.

¹² Szépe György, A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése. ÁNyT 8: 181—199; 184.

déses rokont, az európai nyelvérzék szerint¹³ magától értetődően többjelentésű. Nem ritkán nemcsak különféle oldalági, hanem házassági rokonokat is jelölnek ugyanazzal a terminussal. Minderre számos példát találunk a mai magyarnak, a mai zürjének és a balti-finn nyelveknek a kivételével akármelyik finnugor nyelvből. Cseremisiz példa:

<i>akaj</i>	S°	IQ°	IQd°	Bd°	Sd°	sW ⁺		FS ⁻	MS ⁻
<i>szuzar</i>	S ^x	IQ ^x	IQd ^x	Bd ^x	Sd ^x		HS ⁻		
<i>izaj</i>	B°	fQ°	fQs°	Bs°	Ss°		HB ⁺	FB ⁺	
<i>soło</i>	B ^x	fQ ^x	fQs ^x	Bs ^x	Ss ^x				

4. Az oldalági tőszó-terminusok morfológiai jellegzetességei közé tartozik látszólagos motiváltságuk, amely bizonyos toldalékok állandó használatában nyilvánul meg. Ha nem így lenne, akkor a 8.2. pontban kellene őket tárgyalni. A kérdéses toldalékok a birtokos személyragok és az ún. vokativuszragok. Ez utóbbira példákat szinte kivétel nélkül a törökségi nyelvekből a volgai és a permi (főként udmurt) nyelvekbe átkerült jövevényszavak között találunk, ilyen a votj. *apaj*, *agaj*, cser. *akaj*, de cser. *izaj* < fgr.¹⁴ A birtokos személyrag állandósult használatára legjobb példánk a magyar *bátyám*, *öcsém* stb. Birtokos személyrag nélküli — ritka — használatuk esetén jelentésük megváltozik, a rokonsági terminológiától független szókká válhatnak, pl. *néne* > *néni*, „Tamás bátya kunyhója” — *bátya* '(kb.) bácsi'. Tótani és etimológiai szempontból, az előbbiekből következően, nehéz megítélni, tőváltozatról vagy toldalékoltról alakról van-e szó pl. az *öcs* alábbi, csíkszentdomokosi előfordulásában:¹⁵

„két öccse és három öcséje van”

öcs, *öccse* '(csak) fiatalabb fiútestvér'

öcs, *öcséje* '(csak) fiatalabb lánytestvér'

Többféle tőváltozatot és többféle toldalékváltozatot képviselő rokonságnév akad más finnugor nyelvben is, pl.

votj. *suzer* 'húg'

suzere, *suzered*, *suzerez* stb. 'húgom', 'húgod' stb.

surzi, *surzid*, *surzi* stb. ua.¹⁶

Az effajta tótani „csemegék”, különféle hangváltozások, tőalternánsoktól függő jelentésváltozatok stb. további kutatást igényelnek. Az altaji nyelvek és rokonságnevek kutatói közül többen¹⁷ hangsúlyozzák az ilyen jelenségek fontosságát a rokonsági terminológia alakulásában.

¹³ W. Steinitz: i. m. 325.

¹⁴ Szij Enikő, A votják rokonságnevek szerkezeti-szemantikai elemzése. (Tőszavak, egyszavas szerkezetek.). NyK 84: 165–188; 170, 174–175.

¹⁵ ÜMTSz. (NyF 9: 27).

¹⁶ Грамматика современного удмуртского языка. Т. I. Ижевск 1962. 83.

¹⁷ Н. И. Егоров, Опыт этимологизации чувашских терминов родства. I. Мать (Родительница). — Вопросы лексикологии и фразеологии чувашского языка. Труды НИИ. вып. 87. Чебоксары 1979. 41–68.; Уб., II. Отец (Родитель). — Исследования по этимологии чувашского языка. Чебоксары 1981. 3–46. Itt mondok köszönetet Róna-Tas Andrásnak,

5. A testvéreket (általában), a fiatalabb testvéreket jelentő szavak pedig különösképpen, változatlan tőalakban, kicsinyítőképzővel hivatalos személynévvé és becenévvé válhatnak, pl. f. *veli* 'fiútestvér' — *Veli-Mikko* '(kéttagú finn férfinév)'; f. *siukku* 'tkp. Hugi', m. *Hugi*, *Öcsi* stb.¹⁸

8.2. Arra, hogy a toldalékkal ellátott oldalági rokonságnév más korú rokont jelent mint a toldalék nélküli, már említettük a lapp példákat. A balti-finn nyelvekben a 'fiútestvér', 'lánytestvér' jelentésű szavak különféle kicsinyítőképző változatai nem az irodalmi nyelvben, nem az egész nyelvterületen, hanem csak a helyi szóhasználatban, „kistáji elterjedésben”, és a „családi zsargon”-ban kor szerinti különbségre utalnak. A votjából is lehet példát említeni: *apaj* 'néném', *apok* 'húgom, hugicám'.¹⁹

8.3. A birtokos jelzős szóösszetétel mint megnevezési típus az egyenesági rokonság körében nagyon fontos helyet tölt be (l. 6.3.), s miként láttuk, a birtokos jelzős szerkezet terminus- és/vagy körülírásvolta vitatható (l. 6.5.). Az oldalági rokonok körében használatuk szintén az obi-ugor nyelvekre jellemző. Mivel az adatok ellentmondóak, csak feltételezhetjük, hogy csak nemzedékbe sorolásra alkalmasak, annak ellenére, hogy a birtokosjelző szerepét pl. idősebb vagy fiatalabb testvéreket is jelentő osztályozó terminusok töltik be, pl.

osztj. Vj. (Lukina) *ät'i(m)päy* 'сын старшего брата'

ät'i 'старший брат, младший брат отца,
сын младшего брата отца (старше Эго),
сын старшей сестры матери (старше Эго),
сын младшей сестры матери (старше Эго),
младший брат матери, сын младшего брата матери'
päy 'сын, пасынок (также мальчик, парень)'²⁰

8.4. Oldalági rokon korára utalhat minőségjelző, amelyet a 6.4. pontban elmondottak értelmében az oldalágon is kijelölő jelzőnek kell tekinteni. Tehát a korra utalhat

1. kijelölő jelző és ennek hiánya (afféle zérólexéma), pl. mai m. *bátyám* — *nagybátyám*;

2. kijelölő jelző és antonimája, pl. 'nagy' — 'kicsi', 'nagy' — 'fiatal', valamint ennek és az 1. pontban említett változatnak a sora, pl.

hogy erre a két tanulságos cikke felhívta a figyelmemet. В. И. Цинциус, Вопросы этимологии терминов родства и свойства у тунгусо-маньчжурских народов. — Языки и фольклор народов Крайнего Севера. Ленинград 1965. 209—227. Уб., Алтайские термины родства и проблема их этимологии. Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker. Berlin 1974. 169—174.; Finnugor példa is akad, I. A. С. Сидоров, Термины родства у коми. — Лингвистический сборник. Вып. 2. Сыктывкар 1952. 62—67.; «внутренняя флексия, чередование губных *o* и *y* получила значение грамматического рода» (65) — *ун ~ он* 'старший (-ая)', 'большой' (64).

¹⁸ R. E. Nirvi, Synonyymitutkimuksia sukulaisnimistön alalta. Suomi 106/1. Helsinki 1952. külön fejezetben; H. Ojansuu, *Siukku, sisko, veikko, eukko* ja *kave*. Vir. 1910: 141—144.

¹⁹ L. a 14. sz. jegyzet.

²⁰ Н. В. Лукина, Изменения в терминологии родства васюганских хантов. СФУ 11: 271—275; 274.

votj. <i>baddžim abâzi</i> 'apám bátyja'	<i>baddžim</i> 'nagy'
<i>pokči abâzi</i> 'apám öccse'	<i>pokči</i> 'kicsi'
<i>abâzi</i> 'a (saját) bátyám'	—
zürj. <i>iddžid vok</i> 'a bátyám'	<i>iddžid</i> 'nagy'
<i>tom vok</i> 'az öcsém'	<i>tom</i> 'fiatal'

A jelző formailag is (nemcsak értelmileg) középfokban is állhat, pl.

f. <i>vanhempi veli</i> 'a bátyám'	<i>vanha</i> 'öreg', <i>vanhempi</i> 'öregebb'
<i>nuorempi veli</i> 'az öcsém'	<i>nuori</i> 'fiatal', <i>nuorempi</i> 'fiatalabb'

3. a kijelölő jelző egyenesági rokont jelentő főnévből „degradálódott” pl. a m. *unoka*- esetében:

unokaöcsém '1. a szüleim testvéreinek nálam fiatalabb fiúgyermek (G°), 2. a testvérem fiúgyermek (G⁻¹).

Unoka-előtaggal az idősebb testvérek terminusai velem azonos (G°), a fiatalabb testvérek terminusai velem azonos nemzedékű (G°) vagy egy nemzedékkel fiatalabb (G⁻¹) rokonokat jelölnek.

Valószínűleg ide sorolandó a zürjén *un*, amely az egyenes- és oldalági terminusokkal összetételben (előtagként) ma a szülők testvérei közül a legöregebbet jelenti, de nem lehetetlen, hogy hajdan 'az anya vagy a nagymama legöregebb *lány*testvére' jelentéssel önálló terminus volt.²¹

4. Kijelölő jelző szerepét töltheti be alkalmilag bármilyen olyan szó, amely korra a születési sorrenddel utal, pl. zürj. *šerkost vok* 'középső fiútestvérem'.

N. V. Lukina úgy találta, hogy a korra utaló jelző használata terjed az osztjákban,²² н о в о о б р а з о в а н и е н е k nevezi az ilyen terminusokat, mint pl.

<i>ělla äti</i> '(Lukinánál) старший брат (букв. большой старший брат)'
<i>ělla kaki</i> '(Lukinánál) старший брат (букв. большой младший брат)'

tkp. az *ělla* 'старший' kijelölő jelző 'legöregebb' jelentéssel, az első esetben a jelentés helyesen 'a legöregebb bátyám', a másodikban viszont 'a legöregebb öcsém'! Пьенformán nem is olyan biztos, hogy új jelenséggel van dolgunk, a testvérek sorrendjére vonatkozó terminusok gyűjtése nem volt a rokonságnév-kutatók erőssége, alig van rá példánk.

8.5. A körülírással rokonmegnevezés terminusértékűségének ellentmondásosságára az egyeneságon már rámutattunk, ugyanez vonatkozik az oldalágra is. Külön említendő, hogy igeneves körülírás előfordul az oldalágon is, például

zürj. <i>dađen šuiš</i> '(aki engem) <i>dađ</i> -nek (nagybácsinak) mondó'
<i>teten šuiš</i> '(aki engem) <i>tet</i> -nek (nagynéninek) mondó'

²¹ A. C. Сидоров: i. m. 63—64. *un*-, *ič*- 63—64.

8.6. Az elmondottak meggyőzően tanúskodnak arról, hogy a finnugor nyelvekben a kor nyelvi megkülönböztetésének számos útja-módja van. A kornak kétségtelenül nagy a szerepe, és ez nem azonos módon fejeződik ki még az egészen közeli rokonnyelvekben sem. A lapp most is „különc”, a balti-finn nyelvek ma már nagyon monotonnak tűnnek, miként a mai zürjén is. A volgaiak, a votják (különösen a déli és a kámántúli nyelvjárások) és az obi-ugor nyelvek viszont sokféleségükkel alkotnak egy csoportot, de ezen túl (vagy belül) már sokban különböznek. Az obi-ugorokra például inkább a birtokos jelzős összetételek, a többire inkább a kijelölő jelzős szerkezetek a jellemzőek. A magyar szinte a szemünk láttára szegényedett el, de egykori gazdagságáról a terjedelmes szakirodalom tanúskodik. A kor nyilvántartása szempontjából a lapp nagy mértékben emlékeztet egyes szamojéd nyelvek, ill. nyelvjárások, pl. a Malaja Zemlja-i nyenyec rokonságnév-rendszerre.²³

9. Történetek kísérletek a kornak és a nemnek, a rokonsági rendszerek ezen állandó, a természettől adott jellemzőinek egymástól elszigetelt vizsgálatára, azonban számos finnugor példa is bizonyítja az igazságot, miszerint „egy adott rokonsági rendszer különböző jellemvonásai kölcsönösen összefüggenek”.²⁴ Az igyekezet a kor és a nem elhatárolására egy-egy kísérlet erejéig mégsem fölösleges, s még akkor sem lenne az, ha mást nem okulnánk belőle, mint hogy az ún. józan észre és a logikára hivatkozni a rokonságnév-kutatásban felettebb kockázatos. M. Ja. Nyemirovskij, aki csak a nemet vizsgálta, úgy találta, hogy a rokonságnevek egy része nem utal a nemre (vannak „сексуальные и асексуальные термины”).²⁵ Megállapítása a finnugor rokonságnevekre is érvényes. Feltehető a kérdés: vannak-e olyan rokonságnevek, amelyek nem utalnak a korra? Sőt, a kérdést lehet cifrázni: vannak-e „nemtelen”, de korra utaló, és „kortalan”, de nemre utaló terminusok. „Nemtelen” (tehát férfit is, nőt is jelentő) terminusok a ± 1 korosztályon túl fordulnak elő, kortalanokat viszont nem találni, a terminusok mindegyike a kormegkülönböztetés három típusának valamelyikét képviseli.

A kormegkülönböztetés első (csak nemzedékre soroló) típusát képviselik az indoeurópai rokonságnevek, amelyek szerkezeti-szemantikai sajátosságait illetően nem különböznek az egyeneságon az uráli és az altaji nyelvek hasonló rokonságneveitől, ugyanúgy megfigyelhető pl. a jelzők szimmetriája (angol *grandparents* (G^{+2}) — *grandchildren* (G^{+2})) vagy az antonimák használata (fr. *grand père* (G^{+2}) — *petit fils* (G^{-2})) stb.²⁶ Az alapvető különbség az indoeurópai és az uráli, altaji rokonságrendszerek között az oldalágon mutatkozik meg: az uráliak és az altajiak az oldalágon a kormegkülönböztetés második és harmadik típusát is, és főleg ezeket képviselik. További kutatásra vár

²³ L. 20. jegyzet, 274.

²⁴ Szij Enikő, A kor és a nem kifejeződése a Malaja Zemlja-i nyenyec rokonságnevekben. — Uralisztikai tanulmányok. Budapest 1983. 383—391.

²⁵ A. R. Radcliffe-Brown, A rokonsági rendszerek vizsgálata. Szociológiai Füzetek 1. Budapest 1971. 45—89; 50.

²⁶ М. Я. Немецкий, Способы образования пола в языках мира. — Памяти академика Н. Я. Марра. Москва — Ленинград 1938. 196—225. L. még Т. Г. Перфильева, Образование имен существительных, обозначающих половозрастные различия в названиях лиц и животных (на материале ненецкого языка). — Языки народов Сибири. Вып. 3. Кемерово 1980 (1979). 109—119.

²⁷ Carl Darling Buck, A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to History of Ideas. Chicago—London 1949. A második fejezet.

azonban a kijelölő jelzőknek a használata, a kijelölő jelzős terminusok terminusértékének mindegyik nyelvcsalád szempontjából megnyugtató meghatározása. Mert ha pl. a kijelölő jelzős terminust a tőszó-terminussal egyenértékűnek tekintjük, akkor miben különbözik egymástól az orosz *младший брат* — *младший брат*, f. *vanhempi veli* — *nuorempi veli*, m. *bátyám* — *öcsém*? Akkor az oroszban éppen olyan nemzedéken belüli kormegkülönböztetésről lehetne beszélni, mint a mai magyarban. Továbbá, az urál-altajinak tartott kormegkülönböztetést (2. és 3. típus) megtaláljuk más, az említett nyelvcsaládokba nem tartozó nyelvekben is, így pl. a vietnamiban²⁷ (de a kínaiában nem²⁸), különféle indián nyelvekben, és természetesen a szomszédos paleoszibériai nyelvekben, az eszkimóban stb.²⁹ Mindezek alapján úgy véljük, hogy helyesebb lenne az *urál-altaji* jelző helyett a *nem-indoeurópai* jelzőt használni.

Az a kor, amelyre a finnugor rokonságnevek utalnak, ily módon sem nem tisztán biológiai (pl. a csúszkáló nemzedékszámítás esetén), sem nem ún. társadalmi kor.³⁰ A finnugor rokonságrendszer a belső különbségek ellenére egészében véve úgy minősíthető osztályozónak, ahogyan azt N. A. Butyinov értelmezi: «Гибридная природа классификационного родства проявляется в том, что оно по многим признакам занимает промежуточную позицию между генеалогическим и семейным родством³¹ с одной стороны, и клановым³² — с другой.»³³

Выражение возраста в терминах родства финно-угорских языков

Энико Сий

Настоящая статья написана с целью проверки научного положения, согласно которому терминологическое разграничение родственников по их возрасту (сравнительному старшинству, точнее, скользящий счет поколений) является важнейшим структурным принципом типологической классификации родственных систем народов, говорящих на языках т. н. урало-алтайской языковой семьи. Автор пытается проследить конкретную реализацию этого принципа в терминах родства финно-угорских языков. Его интересует, с помощью каких терминов и насколько последовательно выражается возраст в терминах родства. Этим вопросам посвящена I часть статьи (NyK 84: 381—391). Кроме того в ней даются краткие сведения о литературе, касающейся теории скользящего счета поколений и сравнительного старшинства в финно-угроведении.

²⁷ А. В. Исаченко, Индоевропейская и славянская терминология родства в свете марксистского языкознания. *Slavia (Prága)* 1953. 43—80; 65.

²⁸ М. В. Крюков, Система родства китайцев. Москва 1972. 226, 250.

²⁹ Például: Н. М. Емельянова, О методике лингвогеографических исследований микрозоны азиатских эскимосов. — Народы и языки Сибири. Ареальные исследования. Москва 1978. 84—95.; Л. Я. Штернберг, Семья и род у народов Северовосточной Азии. Ленинград 1933.; Г. Н. Курилов, О терминах родства и свойства тундренных юкагиров. СовЭтн. 1969/2: 92—96.

³⁰ К. П. Калиновская, К проблеме возрастных систем. СовЭтн. 1982/1: 59—62.

³¹ «... точка отсчета — индивид (эго); термин, применяемый к одному и тому же человеку, зависит от того, кто выступает в роли эго; круг лиц, охватываемых родством (генеалогическая родня), имеет у каждого индивидуума особый состав.»

³² А клановое родство *alarja* а трудовой коллектив; «круг лиц, охватываемых родством (род) для всех членов рода один и тот же».

³³ Н. А. Бутинов, Типология родства. — Проблемы типологии в этнографии. Москва 1979. 66—75; 73, 74.

В II части статьи (NyK 85: 435 – 447) рассматриваются способы языкового выражения возраста родственников по прямой линии, т. е. исследуются структурно-семантические типы терминов, указывающих на принадлежность родственников по прямой линии к тому или иному поколению:

А) 6.1. грамматически немаркированные простые термины,

Б) маркированные термины: 6.2. простые термины с разными словообразовательными (в том числе и притяжательными) суффиксами; термины, образованные путем словосложения типа 6.3. термин + термин (притяжательное подчинение полных или фонетически измененных основ), типа 6.4. прилагательные со значением 'большой', 'старый', 'хороший', 'красивый', 'новый' и т. п. + простые термины, употребляемые в ± 1 , 2 поколениях; 6.5. т. н. описания (устойчивые словосочетания), типа 6.5.1. притяжательных конструкций, типа 6.5.2. причастных оборотов (термин с различными падежными окончаниями + причастия от глагола 'быть' или 'говорить, назвать').

Для современного венгерского, пермских и вожжских языков характерен тип 6.4. (при этом в марийском языке употребляется всего одно прилагательное кугу 'большой', в остальных же языках — ряд синонимов), для прибалтийско-финских литературных языков (фин., эст.) — также характерен тип 6.4., для диалектов — 6.1., для саамского языка (саамских диалектов) — 6.1., для обско-угорских — 6.3.

В III части таким же образом рассматриваются термины родства по боковой линии.

Существует 3 типа разграничения возраста: 1. термин первого типа указывает только на генерацию, 2. термин второго типа определяет сравнительное старшинство внутри поколений, 3. термин третьего типа указывает на скользящий счёт поколений не учитывая понятия генерации.

Термин всегда относится к одному из этих типов, поэтому автор считает наиважнейшим структурным принципом систем родства именно возраст (и только после этого — пол). Таким образом возраст кровных родственников прямой и боковой линий всегда является понятием относительным, строящимся по прямой линии и вследствие этого скорее биологическим нежели социальным.

Употребление терминов 2 и 3 типа характерно для уральских и алтайских языков — это неоспоримый факт, но поскольку это характерно и для других не индоевропейских языков, было бы правильнее считать явление разграничения родственников по возрасту не урало-алтайским, а просто *неиндоевропейским*.

A magyar hangátvetés értelmezéséhez és tipológiájához

I. közlemény

A nemzetközi szakirodalom a hangátvetést, idegen szakszóval metatézist a nyelvbtlások (deviáns közlési megoldások) között, azok egyik típusaként tartja számon.¹ Ez a besorolás azt a tényt tükrözi, hogy a hangátvetés alkalmi jelenség, nem állandó velejárója valamely nyelv használatának. És mint ilyen, kirekesztődik, jobb esetben a peremére szorul a nyelvészeti kutatásnak, amely a kezdetek óta szinte kizárólag normatív közlések elemzését és rendszerszerű leírását tekinti tárgyának. Márpedig két okból is kifogásolható a tudományszaknak ez az elhatárolódása mindattól, ami felfogása szerint „nem normatív”. Egyfelől azért, mert már az eddigi szórványos kutatásokból is kiderült, hogy különböző beszélők azonos nyelvi elemben azonosan „tévednek”, tehát a nyelvbtlással keletkezett közlések létrejöttében ugyanúgy szabályszerűségek működnek közre, mint a „normatív” közlésekében. Másfelől — választott elve érvényesítésével — a nyelvészeti kutatás tulajdonképpen kirekeszti a mindennapi nyelvhasználatban létrehozott közlések nagy hányadát, pedig mindnyájunk közös tapasztalata, hogy a mindennapi nyelvhasználatnak természetes velejárói azok a jelenségek, amelyeket a nyelvészeti leírás deviáns címkével lát el: rossz közlésindítások, hezitációs jelenségek, artikulációs tévesztések, helytelen szóhasználat, téves hangsúlyozás stb.

Nagyon valószínű, hogy a nyelvbtlások körében az eddiginél mélyebbre tekintő kutatások olyan szabályrendszert tárnak majd fel, amely a nyelvbtlásként kezelt beszédjelenségeket a nyelvi rendszer meghatározott körülmények között működő alrendszereként képes leírni.²

A nyelvbtlások vizsgálata révén a nyelvészet főként különféle nyelvtörténeti változásokra, emellett a beszédképzés bizonyos vonatkozásaira és nyelvi szabályokkal kapcsolatos kérdésekre igyekezett választ kapni. A nyelvészeti kérdésfelvetések mellett kiemelendő még Freud pszichológiai megközelítése, aki ráirányította a figyelmet a nyelven kívüli tényezőkre a nyelvi jelenségek létrejöttében játszott szerepére. Így például arra, hogy valamilyen, az aktuális közleményhez nem tartozó tudattartalom befolyásolhatja a megtervezett közlemény programjának a végrehajtását.³ A nyelvbtlásokkal

¹ Vö. Fromkin, V., *Speech Errors as Linguistic Evidence*. The Hague—Paris 1973; Söderpalm, E., *Speech Errors in Normal and Pathological Speech*. Travaux de l'Institut de Linguistique de Lund XIV. 1979.

² A kérdésről bővebben l. Abercrombie, D., *Conversation and spoken language*. In: *Studies in Phonetics and Linguistics*. London 1965.

³ Freud, S., *Slips of the Tongue*. In: *Speech Errors as Linguistic Evidence* (Szerk. Fromkin, V.) The Hague—Paris 1973. 46—81.

kapcsolatos kutatások anyagukat spontán beszédből rendszeres megfigyeléssel gyűjtötték, újabban azonban már kísérleti úton is megpróbálkoznak tévesztések előidézésével.⁴

A magyar nyelvészeti szakirodalomban a hangátvetés vizsgálata sajátosan alakult. Az elemzések anyagát ugyanis nyelvjárási (a továbbiakban: nyj.) szóalakok képezték, mégpedig olyanok, amelyekben köznyelvi (a továbbiakban: kny.) megfelelőjükhez képest hangátvetés mutatható ki. Ezek a nyj. szóalakok feltehetőleg szintén alkalmilag jöttek létre, előfordulásuk azonban állandósult, tehát éppúgy részeivé lettek a nyj. szókinsnek, mint azok a szóalakok, amelyek a kny.-hez képest semmilyen eltérést nem mutatnak. Abból pedig, hogy a hangátvetéses formák a nyj. szókinsben állandósulhattak, arra kell következtetnünk, hogy nem mondanak ellent a magyar nyelv hangsorépítési szabályainak, sőt: valamilyen szempontból gazdaságosabbak a nyj. beszélő számára, mint a párhuzamos kny. alakok. Következtetésünk pedig nagy valószínűséggel tehető meg a jelenség létrejöttének legfőbb magyarázó elvéül.

A leghatározottabb értelmezés szerint a hangátvetés két más-salhangzó helycseréje. A jelenség legátfogóbb a korábbi eredményeket is magában foglaló elemzését Deme László műve⁵ adja, amely 417 adatot tárgyal. Emellett megemlít még 51 olyan szóalakot, amelyet a szerző korábbi munkáiból mint tévesen a hangátvetés körébe vont eseteket emelt ki. Összességében tehát az elemzés 458 adatot tartalmaz. A korábbi szerzőkhöz képest Deme bővíti a hangátvetés fogalmát azzal, hogy bizonyos esetekben hangátvetésnek tartja a magánhangzóknak (a továbbiakban: mgh) mássalhangzókkal (a továbbiakban: msh) való helycseréjét is. Az adatok csoportosítását tartalmi szempontok alapján végzi, és igyekszik a jelenségszortokhoz általános érvényű okmagyarázatot adni. A hangátvetés okát a nyelvben gyakori és könnyen ejthető hangkapcsolatok elérésére és a nehezen ejthető hangkapcsolatok feloldására irányuló törekvésben látja.

Anyagunk, amelyen a hangátvetés jelenségét a következőkben elemezni fogjuk, szintén a nyj. szókinsből való: az Új Magyar Tájszótár (a továbbiakban: ÚMTsz.) anyagának részét képezi. Számszerűségét tekintve is közel áll Deme László anyagához: összesen mintegy 400 nyj. szóalakot tartalmaz. Ez az adatmennyiség – mint alább kiderül – az etimológiai háttér és az alak-tani viszonyok tisztázása eredményeként maradt fenn szűrőnkön.

Felvetődhet azonban a kérdés, különösen a két anyag minőségi és mennyiségi jellemzőinek azonosságát látva: Deme összefoglalása után mi teszi szükségessé a magyar hangátvetés kérdésének újabb vizsgálatát. Ezt több tényező is megokolja.

Először is: adataink csak részben, mintegy 30%-ban azonosak a Deme munkájában közltekkel, tehát jelentős mértékben kiegészítik azokat. Másodszor: anyagunk olyan típusokat is tartalmaz, amilyenek az eddigi leírásokban egyáltalán nem szerepeltek, tehát lehetségessé, sőt szükségessé teszik a hangátvetés fogalmának további bővítését. Harmadszor: a Deme-összefoglalás

⁴ Cohen, A., Errors of Speech and their Implication for Understanding the Strategy of Language Users. In: Speech Errors as Linguistic Evidence. (Szerk. Fromkin, V.) The Hague – Paris 1973. 88–92.

⁵ A hangátvetés a magyarban. MNyTK 69. 1943.

megjelenése óta eltelt négy évtized fonetikai-fonológiai és pszicholingvisztikai kutatásai is indokolttá teszik a jelenség újratárgyalását.

Feldolgozásunkkal tehát — melyben természetesen messzemenően figyelembe vettük Deme adatait és elemzéseit — az a célunk, hogy teljesebbé tegyük a magyar hangátvetés eseteinek tipológiai leírását és a jelenség magyarázatát. Ez utóbbihoz a következő kérdéseket tettük fel. Milyen komponensek cserélnek helyet egymással és milyen gyakran? Milyen artikulációs, akusztikai és/vagy percepciós kapcsolat mutatható ki a helyet cserélő komponensek között? Az egymással helyet cserélő komponensek milyen helyzetet foglalnak el a szóalakban és milyen távolságra vannak egymástól? Mi a szerepe a felcserélődő komponensek közvetlen és távolabbi környezetének? Milyen egyéb, nem nyelvi eredetű tényezők működhetnek közre a metatézis létrejöttében?

*

Adataink osztályozásának a megkezdése előtt etimológiai háttérük és alakítani sajátosságaik megismerésével kellett foglalkoznunk. Ez utóbbival kapcsolatban hamar kiderült: a vizsgálandó jelenség az esetek nagy többségében egységnek tekinthető *tő morféma* k b a n valósul meg, s csak igen ritkán összetett szó tagjai, *tő és képző* vagy *tő és rag* viszonyában. Ebből a tényből máris levonható egy következtetés, nevezetesen, hogy egyetlen morféman belül *h a j l a m o s a b b a k* a beszédhangok az egymással való helycserére, mint két morféma között.

Az etimológiai háttér felderítése már több nehézséggel járt, hiszen adatainknak egy része ismeretlen eredetű valódi tájszó. Ebben a munkában elsősorban a TESz.-t vettük alapul. Állásfoglalását általában elfogadtuk vagy legalábbis adottak tekintettük, hiszen önálló etimológiai kutatásra több okból sem vállalkozhattunk. Adataink többségét a TESz. segítségével értékelni tudtuk. Ha mégsem, akkor esetleg segített az EtSz. vagy az ÉKsz. etimológiai utalásrendszere. Előfordult az is, hogy adataink etimológiája (pl. egyes német, latin eredetű szavak esetében) nyilvánvaló volt, ilyenkor ezeket magunk minősítettük. De maradtak olyan adatok is, amelyeknek eredetéről semmit sem sikerült kiderítenünk. Az ilyeneket sem rekesztettük ki példánk közül, csupán számoltunk azzal, hogy esetükben a jelenség létrejöttének okait kutatva az etimológiai okról eleve le kell mondanunk.

Adataink között sok a hangfestő-hangutánzó szó, de meglepően sok a tiszta etimológiájú jövevényező is. Ez utóbbiak, de még az előbbiek esetében is azt tapasztaltuk, hogy a nyelvjárások őrzik inkább az archaikusabb (*szökcse, tereh*) formákat, és a köznyelvben találhatók az újabbak (*szöcske, teher*). Ez alól igazában csak az *agronómus*, *kriminális*, *konskribál*-féle, újonnan vagy viszonylag újonnan bekerült idegen szavak kivételek. Mivel adataink az ÚMTsz. szótári természetéből kifolyólag „kny. szóalak/nyj. szóalak”-típusú oppozíciók formájában álltak rendelkezésünkre, anyagkezelésünk, -feltárásunk és -elemzésünk szükségképpen csak leíró szempontú lehet. A kny. *szöcske/nyj. szökcse* adat tehát például akkor is csak a *csk/kcs* metatézis példája lehet számunkra, ha tudjuk és számon is tartjuk, hogy itt történetileg a helycsere iránya fordított, *kcs* > *csk* volt. Mert amennyire fontos és szükséges, hogy adataink vizsgálata közben etimológiai és szótörténeti ismereteinket hasznosítsuk, annyira zavart keltő lenne, ha anyagunk homogén

egységként való kezeléséről ezek miatt az olykor eléggé hézagos történeti ismeretek miatt lemondanánk.

Az adatoknak már az osztályozást előkészítő áttekintése közben kitűnt, hogy anyagunkra nem elegendő a hangátvetés eddigi értelmezése, és nem tartjuk megfelelőnek magát a megnevezést sem. Adatainkban ugyanis nemcsak két beszédhang ($b-g/g-b$: *bögre/göbre*), hanem két hangtulajdonság ($b-t/p-d$: *sublót/suplód*), továbbá beszédhangcsoport és egyes beszédhang ($r-mb/mb-r$: *dorombol/domborol*) között is előfordul helycsere. Ezek esetében összefoglalóan két fonológiai komponens helycseréjéről fogunk beszélni. Vannak továbbá olyan adatok is, amelyekben egy vagy több fonológiai komponens átvetődik a hangsorban, de helycsere nem történik ($s \rightarrow$: *skorpió/korspió*; $k-g-f/g-f-k$: *kuglóf/guflók*). Ezekkel kapcsolatban fonológiai komponensek elmozdulását kell regisztrálnunk.

Mivel a felsorolt esetek alapján pontosabbá kell tennünk a hangátvetés fogalmának meghatározását, el szeretnénk vetni magát a hangátvetés terminust. Idegen szó volta ellenére megfelelőbbnek látszik a metatézis terminus, amely csak az átvetődésre utal, függetlenül attól, hogy az milyen összetettségű fonológiai komponens(ek) vonatkozásában következik be, helycserével vagy anélkül.

Az osztályozást előkészítő munka során feltűnt az is, hogy meglehetősen nagyszámú szembenállás esetében a nyj. oldalon a helycsere minőségi változással jár együtt, mégpedig vagy csak az egyik, vagy csak a másik, vagy mindkét érintett komponens hangminőségbeli változásával (pl. *ml/lym*: *zsemle/zselyme*; *jb/br*: *lajbi/lábri*; *bzs/sp*: *habzol/haspol*). Még több esetben tapasztaltuk, hogy a kny. szóalakkal szembenálló, metatézist mutató nyj. szóalaknak hangminőségbeli változást mutató alakváltozata(i) is van(nak) (pl. a $d-p/p-d$: *térdepel/térpedül* mellett még *térbetől*, *térbekől*, *térvetyül* változatok is). Az ezekben feltárható minőségi változások nem feltétlen velejárói a metatézisnek, de függhetnek is tőle: lehetnek a metatézises forma hangalaki továbbfejlődésének az eredményei (pl. a nyj. *göbre döbre* változatában a $g > d$ változás valószínűleg az előlképzett $\bar{o}$ hatására következett be; e változatnak a beszédképzés szempontjából az az előnye az eredeti hangsorral szemben, hogy egyneműbb, hiszen kizárólag előlképzett hangok alkotják. A *tovább* változatában pedig alighanem a hangsorvégi hosszú zöngés msh hasonító hatását kell feltennünk). Ennek értelmében, ahol példánk közül a *térdepel/térpedül*-féle, a közvetlen szembenállást képviselő metatézises forma hiányzik, azt kell feltennünk, hogy ez kiveszett vagy — sajnos ezzel is számolnunk kell — az ÚMTsz. anyagából hiányzik. Azt sem szabad azonban kizárnunk, hogy az érintett adatban csakis olyan metatézis ment végbe, amellyel együtt a fonológiai komponensek, illetőleg azok valamelyike minőségi változáson estek, illetőleg esett át. A *retesz/recet* szembenállást látva például feltehetünk ugyan egy *retesz/reszet* előzményt, de regisztrálnunk csakis a dokumentálható metatézist szabad, hiszen megvoltára teljes biztonsággal következtetnünk más felépítése, terjedelme és szintaktikai szerepe miatt még az adataink között meglevő *reteszel/reszetel* szembenállásból sem lehet. Gyakorlati elemző munkánkban és adatközlésünkben tehát főváltozatnak — ha rendelkezünk vele — mindig a metatézist közvetlenül szemléltető, a komponensekben hangminőségbeli változást nem mutató példát tekintjük, s az esetleges egyéb változato(ka)t zárójelben adjuk meg a főváltozat után: *térdepel/térpedül*

(*térbetől, térbekől, térvetyül*). Amikor azonban e főváltozat hiányzik, a minőségileg eltérő komponens(eke)t mutató változatokat (amilyen pl. a *retesz/recet*) önálló típusnak tekintjük.

Az elmondottakból megokoltnak látszik, hogy adatainkat Deme tartalmi szempontú rendszerezésétől eltérően, formális szempontok alapján rendezzük, bízva abban, hogy az adatok közötti tartalmi összefüggések igazolni fogják rendszerezésünk jogosultságát.

Mint fentebb már utaltunk rá, anyagunkat két nagy részre bontjuk aszerint, hogy az adatokban helycsere történik-e (I.), vagy csak elmozdulás (II.). Az első (I.) rész három (A, B, C) kategóriára tagolódik a helycsereben részt vevő komponensek terjedelme szerint (hangtulajdonságok, beszédhangok, hangcsoportok).

A hangtulajdonságok helycserejét illusztráló adatok kategóriáját (A) aszerint osztottuk két csoportra, hogy 1. korrelatív hangtulajdonságok (zöngésség/zöngétlenség, illetőleg hosszúság/rövidség) vagy 2. nem korrelatív hangtulajdonságok (képzéshely-, ill. képzésmódjegyek) helycserejéről van-e az illusztráló példákban szó. A beszédhangok kategóriájában (B) viszont attól függően osztottuk két csoportra anyagunkat, hogy a metatézisben érintett hangok szomszédosak (1.) vagy nem szomszédosak (2.).

A szomszédos és nem szomszédos beszédhangok közötti metatézis példái között aszerint is különbséget tettünk, hogy a metatézisben részt vevő hangok változnak-e minőségileg vagy nem. A minőségi változást mutatók körében további osztályozási szempont volt a változás által érintett komponensek száma, illetőleg sorrendje.

A hangcsoportok metatéziseit magában foglaló kategória (C) msh-kapcsolat és egyes msh helycserejére szolgáltat példákat, amelyeket a msh-kapcsolatnak és az egyes msh-nak a hangsoron belüli sorrendje tekintetében lehet két különböző részre osztani.

Adataink második (II.) része, amely a fonológiai komponensek elmozdulásának példáit foglalja magában, attól függően tagolódik újabb két részre, hogy a hangsoron belül egyetlen beszédhang mozdul-e el (1.) vagy pedig két, esetleg több beszédhang (2.). Ezen túl az első csoportban figyelmet érdemel még az elmozdulás iránya (a hangsor vége vagy a hangsor eleje felé), a másodikban pedig az elmozduló msh-k száma, valamint a minőségi változás, illetőleg annak hiánya az elmozduló msh-k vonatkozásában.

Az így kialakult nagyobb kategóriákon és csoportokon belül az adatok fonetikai-fonológiai szempontú elrendezéséből adódtak azok a típusok, amelyek alapul szolgálnak a tartalmi elemzéshez. E típusok elkülönítésére decimális számokat alkalmazunk. (Megjegyezzük, hogy a msh-k osztályozásában és a rájuk vonatkozó terminológiában konvencióból átvesszük az MMNyR Deme Lászlótól származó hangtani fejezetének gyakorlatát.⁶ (Ez többek között azt jelenti, hogy bár véleményünk szerint a *ty* és a *gy* artikulációs és akusztikai természete, valamint rendszerösszefüggései szerint affrikáta, adatfelsorolásainkban és értékeléseinkben a zárhangok között tartjuk őket számon.)

⁶ A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. 1961–1962. I. 76–82, 91–93.

Az adatrendezés során az értelmezés megkönnyítése céljából minden egyes adat esetében kísérletet tettünk a metatézist előidéző ok vagy okok tisztázására, hasonlóan korábbi, a msh-kapcsolódások vizsgálatában alkalmazott eljárásunkhoz.⁷

A leírásban a metatézisben részt vevő beszédhangokat az ábécé nagybetűivel jelöljük, így próbálván a metatézis típusait egységes képlettel ábrázolni. Az AB/BA jelölés tehát például azt jelenti, hogy a kny. szóalakban levő szomszédos msh-k sorrendje a nyj. változatban megfordul: *ck/kc* (*lapocka/lapokca*). Az A–B/B–A jelölés viszont azt, hogy a nyj. változatban a metatézis a kny. forma két nem szomszédos msh-ja között jön létre: *b–r/r–b* (*bögre/göbre*). Ha a metatézist minőségi változás kíséri, ezt a nagybetűk mellett a görög ábécé betűiből választott indexekkel jelöljük. Fonetikai-fonológiai megfontolások alapján négy index használata látszik szükségesnek. Ezek a következők: α -val jelöljük azokat az eseteket, amelyekben a nyj. szóalakban levő valamely vagy mindkét beszédhang korrelatív megkülönböztető jegyben tér el a kny. forma megfelelő beszédhangjától, közös képviselőjük egy archifonéma. A magyar msh-rendszerben két ilyen sajátság van, a zöngés/zöngétlen és a rövid/hosszú oppozícióban kifejeződő korreláció. A képzésmódban történt változást β -val, a képzéshelyben való eltérést γ -val jelöljük. S végül δ indexet kapnak a képzésmódban és képzéshelyben egyaránt eltérő beszédhangok.

Az adatok közlésének technikai megoldásaiban eléggé erősen ragaszkodtunk azokhoz, amelyeket korábban B. Lőrinczy Éva az ugyancsak az ŰMTsz.-ből vett anyagra épített munkájában kialakított.⁸ Így például a metatézisek konkrét nyelvi adatait és a rájuk vonatkozó elemzéseket képletszerű ábrázolásokkal vezetjük be, amelyekben megnevezzük az érintett msh-fajtákat. A zárhang, orrhang, pergő, réshang, laterális és affrikáta terminusokat olykor, főként a képletszerű ábrázolásokban rövidített, tehát zárh, orrh, résh, lat, affr formában adjuk meg. Ha a típusokat bevezető képletszerű meghatározásban ugyanazon hangosztálynak két különböző egyede fordul elő, indexszerűen alkalmazott számokat használunk fel a megkülönböztetésükre, például: zárh₁ és zárh₂.

A főtebb bemutatott görög betűs indexeket, amelyek egy-egy nagyobb csoport jellemzésében segítségünkre voltak, az egyes típusok alacsonyabb szintjén tovább kellett bontanunk. Ehhez az artikulációs fonetika rövidített műszavait alkalmaztuk szögletes zárójelben, alsó indexként: [zöng] = zöngés, [ztlen] = zöngétlen, [pal] = palatális, [alv] = alveoláris, [hosz] = hosszú, [röv] = rövid stb.

Mivel az ŰMTsz. forrásaiban a *j* és *ly* feljegyzésében pontatlanságok vannak, mind a *j*-vel, mind a *ly*-nal írott hangot réshangként vesszük számba. Az írásmódban megtartjuk ugyan a forrás írásmódját, de ilyenkor az *ly*-nal írott formák után zárójelben megadjuk a *j*-s írásmódot is. Például: *furulya* [*furuja*]/*fujura*. Az *ly*-nal írott hang *j* értékelésétől csak abban a néhány esetben térünk el, amikor a kny./nyj. szóalak között fennálló különbség egyértelműen utal az *l* (Deme jelölése szerint [*ly*]) háttérre. Az ilyen

⁷ Kassai Ilona – B. Lőrinczy Éva, A magyar mássalhangzó-kapcsolódások pszichofiziológiai hátteréről. NyK. 84: 244–257.

⁸ A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei. Budapest 1979. Idevonatkozólag főként: 20 és kk.

hangot — az MMNyR gyakorlatát követve — laterálisiként értékeljük, noha egyébként ezzel a terminussal általában csak az *l*-t illetjük.

Az adatok felsorolásakor a kny. szóformát a helyesírási szabályoknak megfelelően írjuk le. Mivel azonban elemzéseinkben a kiejtésre építünk, szögletes zárójelben az igazodásokat tükröző formát is megadjuk. Például a *ps/sp* szembenállás adatai között: *obsit* [*opsit*]/*ospit*.

A metatézis tipológiája tehát anyagunk alapján a következő kategóriákban adható meg:

I. Két fonológiai komponens helycseréje

A) Hangtulajdonságok közötti metatézis: $A-B/A_{index}-B_{index}$

1. Korrelatív hangtulajdonságok (zöngésség/zöngétlenség, ill. rövidség/hosszúság) helycseréje: $A-B/A_{\alpha}-B_{\alpha}$
2. Nem korrelatív hangtulajdonságok (képzéshely-, ill. képzésmód-jegyek) cseréje

B) Beszédhangok közötti metatézis

1. Szomszédos beszédhangok közötti metatézis
  - 1.1. Az átvett beszédhangok minőségileg nem változnak: AB/BA
    - 1.1.1. Metatézis msh-k között
    - 1.1.2. Metatézis mgh és msh között
      - 1.1.2.1. Msh cserél helyet mgh-val
      - 1.1.2.2. Mgh cserél helyet msh-val
  - 1.2. Az átvett beszédhangok minőségileg változnak
    - 1.2.1. A metatézises forma első msh-ja változik: $AB/B_{index}A$
    - 1.2.2. A metatézises forma második msh-ja változik: AB/BA_{index}
    - 1.2.3. A metatézises forma mindkét msh-ja változik: $AB/B_{index}A_{index}$
2. Nem szomszédos beszédhangok közötti metatézis
  - 2.1. A helyet cserélő beszédhangok minőségileg nem változnak: $A-B/B-A$
  - 2.2. A helyet cserélő beszédhangok minőségileg változnak
    - 2.2.1. A metatézises forma első msh-ja változik: $A-B/B_{index}-A$
    - 2.2.2. A metatézises forma második msh-ja változik: $A-B/B-A_{index}$
    - 2.2.3. A metatézises forma mindkét msh-ja változik: $A-B/B_{index}-A_{index}$

C) Msh-kapcsolat és egyes msh közötti metatézis

1. $AB-C/C-AB$
2. $A-BC/BC-A$

II. Fonológiai komponensek átvetődése

1. Egyetlen beszédhang vetődik át
  - 1.1. A hangsor vége felé: $A \rightarrow$
  - 1.2. A hangsor eleje felé: $\leftarrow A$
2. Két vagy több beszédhang vetődik át
  - 2.1. Két msh vetődik át
  - 2.2. Három msh vetődik át
    - 2.2.1. Az elmozduló msh-k minőségileg nem változnak
    - 2.2.2. Az elmozduló msh-k valamelyike minőségileg változik

A tipológia részletezése előtt feltétlenül indokolt egy rövid fonetikai-fonológiai kitérő, ami világossá teszi a bevezetőben fő magyarázó elvnek megített „gazdaságos hangsorépítés” fogalmát és lényegét.

A prágai iskola működése óta közismert, hogy a beszédhangok bizonyos tulajdonságok megléte, hiánya, illetőleg — ritkábban — fokozatai alapján szerveződnek rendszerré, tehát adott tulajdonság pozitív–negatív pólusát, illetőleg eltérő fokozatait képviselik egymással szemben. Mivel minden beszédhang több hangtulajdonságból épül fel, a rendszeren belüli viszonyuk az egy megkülönböztető jegyben való eltéréstől az egy megkülönböztető jegyben való azonosságig terjed. Az a hely, amely a beszédhangokat egymáshoz való viszonyuk alapján a hangrendszerben megilleti, meghatározza viselkedésüket a szintagmatikus tengelyen, amikor „lineárisan” sorokba rendeződnek. Minél kevesebb jegyben különböznek egymástól a beszédhangok, annál hasonlóbbak, és annál inkább azt a tendenciát mutatják, hogy a szintagmatikus tengelyen „taszítják” egymást. Az egyetlen közös jeggyel rendelkező, polárisan ellentétes minőséget képviselő beszédhangok pedig ellentétességüknél fogva nem férnek meg egymás mellett, ezek is „taszítják” egymást. Leginkább azok a beszédhangok „vonzák” egymást a hangsoron belül, amelyekben az azonos és az eltérő megkülönböztető jegyek aránya egyforma. Ez a megoldás mind a képzés, mind az észlelés szempontjából *g a z d a s á g o s*, mivel az azonos jegyek artikulációs energiamegtakarítást, az eltérő jegyek pedig kellő akusztikai elkülönülést biztosítanak a hangsor elemei számára.⁹

A metatézis elemzése — mint majd látni fogjuk — rámutat, hogy nem elegendő a helyet cserélő beszédhangokat kizárólag egymáshoz való viszonyukban szemlélni. Ha ezt tennénk, csakis egyirányú metatéziseket tudnánk magyarázni. A kétirányú metatézisek, például a $k-p/p-k$ és $p-k/k-p$ gyakorisága arra hívja fel a figyelmet, hogy fontos tényező az érintett beszédhangok közelebbi és távolabbi *k ö r n y e z e t e*, amely módosíthatja megkülönböztető jegyeik egymáshoz való viszonyát. A hatás olyan mértékű lehet, hogy egy önmagában tekintve gazdaságos msh-kapcsolat tagjai a környező beszédhangokkal való összeférhetetlenségük miatt helyet cserélnek egymással, ezáltal megszűnik ugyan egymáshoz képesti gazdaságosságuk, de a képzés szempontjából egyneműbbé válik a *h a n g s o r e g é s z e*. Ez történik például a *ps* kapcsolattal a *kápsál* szóalak *káspál* változatában, amelyben a hangsor elején sorakozó nyílt hangok folytatásaként gazdaságosabb egy nyílt msh, mint egy zárt. A nem szomszédos metatézisekben a környező beszédhangokhoz való viszony még döntőbb.

I. Két fonológiai komponens helycseréje

Összesen 326 adatban, 204-féle szembenállásban fordul elő.

A) Hangtulajdonságok közötti metatézis: $A-B/A_{\text{index}}-B_{\text{index}}$

Ebbe a 18 adatot, s rajtuk 14 különböző szembenállást számláló kategóriába azok az esetek tartoznak, amelyekben két beszédhangnak csupán valamilyen tulajdonsága cserélődik fel. Felcserélődhetik például a msh-k zöngés/zöngétlen és hosszú/rövid jegye, vagyis annak a két korrelatív saját-

⁹ A fonetikai-fonológiai gazdaságosságról bővebben I. A. Martinet, *Économie des changements phonétiques*. Bern é. n. [1955] 94–152; B. Lőrinczy Éva–Kassai Ilona: i. m. 249–250.

ságnak a megléte, illetőleg hiánya, melynek révén a msh-állományt a magyar nyelv megkészszerzi.

A korábbi elemzési gyakorlat idesorolta az úgynevezett palatális jegy cseréjét is, holott a palatális jelleg a magyarban nem korrelatív sajáttság, hanem bizonyos msh-k képzéshelyet tükröző belső szerkezeti jegye. Az *n* és az *ny* nem úgy áll szemben egymással, mint például a *p* és a *b* vagy a *t* és *tt*, hanem úgy, mint a *p* és a *t*. Ezért az adott kategórián belül a következő két csoportot különböztetjük meg:

1. Korrelatív hangtulajdonságok (zöngésség/zöngétlenség, ill. hosszúság/rövidség) helycseréje: $A-B/A_{\alpha}-B_{\alpha}$.

Összesen 14 adatban, 12-féle szembenállásban. Ebből:

1.1. kny. zöngés msh—zöngétlen msh/nyj. zöngétlen msh—zöngés msh: *b-t/p-d: sublot/suplód; d-k/t-g: drankat/tranga, vakondok/vakontag.*

Összesen 3 tömorfémában, amelyekben 2-féle szembenállás valósul meg. Bennük a hangszalagműködés cseréjét az motiválhatja, hogy az érintett msh-k fonológiaiilag közömbös zöngésségű beszédhangok szomszédságában állnak, amelyek nem erősítik fel ezeknek a msh-knak fonológiaiilag releváns zöngés, illetőleg zöngétlen jegyét. A nyj. szóalak mindhárom esetben gazdaságosabb a kny.-nél, mert a helycsere révén közelebb kerültek egymáshoz a fonológiaiilag releváns zöngétlenségű msh-k (*s-p* és *k-t*), ami egyneműbb, a képzés szempontjából kisebb erő kifejtést kívánó hangsort eredményez.

1.2. kny. hosszú v. rövid msh—rövid v. hosszú msh/nyj. rövid v. hosszú msh—hosszú v. rövid msh. Összesen 11 adatban, 10-féle szembenállásban. Ebből:

1.2.1. kny. hosszú msh—rövid msh/nyj. rövid msh—hosszú msh: *kk-s/k-ss: akkurátusan/akurátossan; ff-l/f-ll: kikuffelőroz/kikuffelőroz; ssz-d/sz-dd: bosszankolódik/boszankolódik; ll-b/l-bb: meztélláb/meztélláb.*

Összesen 4 adatban, melyek mindegyikében más-más szembenállás valósul meg.

1.2.2. kny. rövid msh—hosszú msh/nyj. hosszú msh—rövid msh: *t-ll/tt-l: atilla/attila, motollára/mottólára; k-tty/kk-ty: sikattyú/sikattyú; g-ss/gg-s: agosság/aggóság; ny-tt/nyy-t: hanyatt/hannyit; v-ll/vv-l: avalló/avvaló; l-nn/ll-n: szalonna/szallána.*

Összesen 7 adatban, amelyek közül kettőben ugyanaz a szembenállás (*t-ll/tt-l*) valósul meg, a többi ötben viszont más-más szembenállások kerülnek élénk.

Mindkét csoportban találunk gazdaságos, gazdaságtalan és a gazdaságosság szempontjából közömbös eseteket egyaránt. Gazdaságos a helycsere, ha olyan hosszú msh-k rövidülnek meg, amelyek, megszakításos képzésűek lévén, kevésbé hajlamosak a nyúlásra (zárhangok, affrikáták), és a hosszúság olyan msh-kra megy át, amelyek folyamatos képzésűek lévén, kisebb erő kifejtéssel nyújthatók (réshangok, laterális). A gazdaságtalan esetekben a mondottak ellenkezője történik, mert jól nyújtható msh-k rövidülnek és kevésbé nyújthatók nyúlnak. A gazdaságosság szempontjából közömbös eseteket azok a példák szemléltetik, amelyekben két folyamatos képzésű msh cseréli ki hosszú, illetőleg rövid jegyét egymás között. A két csoport összesen 11 szembenállásából kettő gazdaságos (*akkurátusan/akurátossan, hanyatt/hannyit*), 3 közömbös (*kikuffelőroz/kikuffelőroz, avalló/avvaló, szalonna/szallána*) és 6 gazdaságtalan. Ez utóbbiak közül egyben (*meztélláb/meztélláb*) való-

szerűleg morfológiai okkal magyarázható a gazdaságatlanabb megoldás, a többiben azonban semmiféle okot nem lehet megjelölni.

2. Nem korrelatív hangtulajdonságok (képzéshely-, ill. képzésmód-jegyek) cseréje.

Összesen 4 adatban, 2-féle szembenállásban. Mégpedig:

2.1. kny. palatális—nem palatális/nyj. nem palatális—palatális: *gy—n/ g—ny*: *egyenes/egenyes, megszegyenít/megszégenyített*.

Összesen 2 adatban, melyek mindegyikében ugyanaz a szembenállás valósul meg.

2.2. kny. nem palatális—palatális/nyj. palatális—nem palatális: *t—ny/ ty—n*: *csetenye/csetyina, patkány/potykán*.

Itt is összesen 2 adatban, s mindkettőben ugyanazon szembenállás kerül elének.

Ha mármost a felsorolt 4 adatot együtt szemléljük, azt állapíthatjuk meg, hogy a nyj. szóalak egy esetben (*csetyina*) etimologikus, háromban pedig a hangsor kíváncsi szerinti jött létre, de minden esetben gazdaságosabb a kny. megfelelőnél: benne ugyanis az egymás mellett sorakozó mgh-k és msh-k közötti képzési távolság kisebb.

B) Beszédhangok közötti metatézis

Összesen 300 adatban, amelyeken 182 különböző szembenállás valósul meg. Körükben elsősorban a *szomszédos* és a *nem szomszédos* hangok között végbemenő metatézisek csoportját kell egymástól elkülönítenünk, melyek közül az utóbbi számszerűségben messze maga mögött hagyja az előbbi. Hiszen míg az előbbi 68 adatot, s rajtuk 52-féle szembenállást számlál, az utóbbi 232 adatot, illetőleg 130-féle szembenállást foglal magába.

Részletezve:

1. Szomszédos beszédhangok közötti metatézis

Összesen 68 adatban 52-féle szembenállás. Ezek közül 54 adatban és 39-féle szembenállásban msh-k, 14 adat 12-féle szembenállásában pedig mgh és msh között történik a helycsere. Az idetartozó adatokat, illetőleg szembenállásokat két külön csoportba kell még sorolnunk aszerint, hogy a szembenállások nyj. oldalán a helycsere kívül valamilyen más, az adott beszédhangok minőségét érintő változás tapasztalható-e vagy nem.

Az adott kategórián belül tehát elsősorban az „1.1. A helyet cserélő hangok minőségileg nem változnak” és az „1.2. A helyet cserélő hangok minőségileg változnak” megnevezésű csoportokat kell számon tartanunk, amelyek a vizsgálódások további irányait meghatározzák.

1.1. A helyet cserélő hangok minőségileg nem változnak: AB/BA.

Összesen 55 adatban, 39-féle szembenállásban. Ebből:

1.1.1. Metatézis msh-k között:

1.1.1.1. kny. zárh₁ + zárh₂/nyj. zárh₂ + zárh₁: *kty/tyk*: *liktyát* [=lyuk-ját]/*litykát*.

1.1.1.2. kny. zárh + orrh/nyj. orrh + zárh: *dn/nd*: *lednek/lendek*; *gyny/nygy*: *köleshegynyí/köleshennygyi*.

1.1.1.3. kny. zárh + pergő/nyj. pergő + zárh: *br/rb*: *zsébréses/zsérbélyes*; *tr/rt*: *fetreng/ferteng, petrezselyem/pertezselyem*.

1.1.1.4. kny. zárh + résh/nyj. résh + zárh: *ps/sp: kápsál/káspál, obsit [opsit]/ospit, rabsic [rapsic]/raspic; dz/zd: bodza/bozda, madzag/mazdag; tyf/fty: kotyfol/koftyol; ksz/szk: suviksz/suviszk (suvick), vikszolni/viszkolni (bickóni).*

1.1.1.5. kny. zárh + affr/nyj. affr + zárh: *kcs/csk: gyerekce/gyerecske, pakcsa/pacska, faragcsál [farakcsál]/faracskál, hágcsó [hákcsó]/hácskó, rágcsál [rákcsál]/rácskál.*

1.1.1.6. kny. orrh + résh/résh + orrh: *mzs/zsm: összekarimzsol/összekarizsmol (összekarismál); mly [mj]/lym [jm]: semlyék [semjék]/selymék [sejmék].*

1.1.1.7. kny. pergő + zárh/nyj. zárh + pergő: *rb/br: árboc/ábroc, surbankó/subrankó; rt/tr: círtos/citros; rg/gr: pergamen/pagramin.*

1.1.1.8. kny. pergő + résh/nyj. résh + pergő: *rsz/szr: erszény/eszrény; rj/jr: varjátor [=variátor]/vajrátor.*

1.1.1.9. kny. résh + zárh/nyj. zárh + résh: *szk/ksz: maszk/maksz, viasz/viaksz (viac); zd/dz: zsiványozdi/zsiványodzi; sp/ps: lespedve/lepedve, tepsed/tepsed; sk/ks: laska/laksa, páskum/páksom.*

1.1.1.10. kny. résh + lat/nyj. lat + résh: *hl/lh: megdohlodik/megdohodik.*

1.1.1.11. kny. lat + zárh/nyj. zárh + lat: *ld/dl: megoldul/megódlul; lk/kl: ülkő/üklő.*

1.1.1.12. kny. lat + orrh/nyj. orrh + lat: *lm/ml: elme/emle.*

1.1.1.13. kny. affr + zárh/nyj. zárh + affr: *ck/kc: lapocka/lapokca; csk/kcs: szöcske/szöcskü.*

Összesen 40 adatban, amelyek közül 34-ben tőmorféma bizonyos msh-i között tapasztalható metatézis, 5-ben tőmorféma és képző határán (valamennyi a *kcs/csk* szembenállás példája), 1-ben pedig tőmorféma és birtokos személyrag találkozásánál (*kty/tyk: líktyát [=lyukját]/litykát*). A 40 adaton 27-féle szembenállás valósul meg. A legtöbb adatot, 8-at a kny. zárh + résh/nyj. résh + zárh típus számlál, 7-et pedig ennek a fordítottja, a kny. résh + zárh/nyj. zárh + résh. Utánuk sorrendben a kny. zárh + affr/nyj. affr + zárh típus következik azzal az 5 adattal, amelyekben — mint fentebb említettük — a hangátvetés tőmorféma és képző határán jelentkeznek. A többi típus mindegyike 5-nél kevesebb adatban jelentkezik, van közöttük 3 olyan is, amely csak egyben.

Ezek közül való az az egyetlen szembenállás, a *kty/tyk* is, amelyben a msh-k helycseréje azonos hangosztályba tartozó msh-k között megy végbe. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a *ty*-t csak a MMNyR alapján, annak eljárását automatikusan magunkévá téve tekintjük zárhangnak (l. fentebb: 51), akkor tulajdonképpen azt kell megállapítanunk, hogy a fentebb bemutatott szembenállás-típusokból hiányoznak az azonos hangosztályba tartozó msh-k közötti helycsere esetei. Ez újabb bizonyítéka annak a szabályszerűségnek, hogy — amint az B. Lőrinczy könyvéből (pl. Összefoglalás, 469–471) kiderült — az azonos hangosztályba tartozó fonémák szintagmatikusan nemigen kapcsolódnak egymással.

A metatézisben mindegyik hangosztály képviselteti magát, de összes lehetséges kombinációjuk nem fordul elő. A 30 lehetséges kombinációból — eleve leszámítva az azonos hangosztályba tartozó beszédhangok kombinációit — 13-féle található meg. Ezekben azt látjuk, hogy a réshangok, az affri-

káták és a likvidák (pergő és laterális) az első helyről a másodikra, a nazálisok és a zárhangok viszont — éppen megfordítva — a másodikról az elsőre törek-szenek.

Ha mármost az adatokat aszerint osztályozzuk, hogy a bennük szem-lélhető metatézis háttérében milyen előidéző okok kereshetők, a következő eredményre jutunk: 17 adatban a fiziológiai gazdaságosságra való törekvés működik közre a szomszédos msh-k helycseréjében. A többi 23 adatban más-más ok a metatézis elsődleges elindítója. Ezek esetében a gazdaságossági elv csak másodlagosan érvényesül, ha egyáltalán érvényesül. Ebből a szempontból a 23 adat a következőképpen oszlik meg.

Előidéző ok	A metatézis		Az adatok összesen
	gazdaságos	nem gazdaságos	
Etimológia	4	2	6
Fiziológia	17	—	17
Idegen szói eredet	—	2	2
Morfológia	—	5	5
A hangsor felépítése	7	—	7
Ismeretlen	—	3	3
Az adatok összesen	28	12	40

A metatézis eseteinek mintegy háromnegyede tehát gazdaságos, még akkor is, ha az ok elsősorban nem a gazdaságosság, hanem egyéb.

A hangsorban elfoglalt pozíciójukat tekintve: a 40 adatból 37-ben a hangsor belsejében levő szomszédos msh-k cserélnek helyet, s csak 3-ban hangsorvégiek. A hangsor elején nem találunk metatézist, mégpedig nemcsak azért, mert ebben a helyzetben a msh-kapcsolatok rendkívül ritkák, hanem azért sem, mert a meglevő kapcsolatok elemeinek a sorrendje megfelel a gazdaságosság elvének.

A hangsor belsejében helyet cserélő msh-kat közrevevő mgh-k 16 adatban azonosak, 12-ben hasonlóak, és csak 9-ben eltérőek. A fiziológiai ok legtöbbször az azonos és a hasonló mgh-ktől közrevett msh-kapcsolatokban jelentkezik, a hangsor hatása pedig az eltérő mgh-kat mutató környezetben. Ez érthető. Arról van ugyanis szó, hogy azonos mgh-k környezetében a közrevett szomszédos msh-k egymáshoz való viszonya (egyezősek, eltérések) jobban előtűnik, mint eltérő környezetben, ahol a megelőző és a követő mgh-k eltérő volta miatt nincs kényszer a mgh képzési konfigurációjának fenntartására a közbeékelődő msh-k képzése folyamán.

1.1.2. Metatézis mgh és msh között

1.1.2.1. Msh cserél helyet mgh-val

1.1.2.1.1. kny. pergő + V/nyj. V + pergő: *ra/ar: krasnyog/karsnyog; ri/ir: kriminális/kirminális; ru/ur: sprudlizó/spurdlizó.*

1.1.2.1.2. kny. résh + V/nyj. V + résh: *za/iz: zamat/izmat; sá/ás: sáptózik/áspítózik; se/es: selejtes/eslejtes*.

Összesen 6 adatban, melyek mindegyikén más-más szembenállás valósul meg.

1.1.2.2. Mgh cserél helyet msh-val

1.1.2.2.1. kny. V + orrh/nyj. orrh + V: *im/mi: karizsmál/karmizsál*.

1.1.2.2.2. kny. V + pergő/nyj. pergő + V: *ar/ra: kvartyog/kratyog; ir/re: irányozni/reányozni; ir/ri: bírsalma/brísalma, irtókapa/ritukapa; or/ro: bors/bros, forsdeszka/frosdeszka*.

1.1.2.2.3. kny. V + résh/nyj. résh + V: *áj/já: kombájn/kobján*.

Összesen 8 adatban, amelyekben 6-féle szembenállás fordul elő. Legtöbb példát a kny. V + pergő/nyj. pergő + V típus nyújtja: a 8 adatból 7-ben ide tartozó metatézist találunk.

Együtt szemlélve most már azokat a metatéziseket, melyek esetében msh cserél helyet mgh-val, illetőleg mgh msh-val, azt tapasztaljuk, hogy az összesen 14 adatból 9-ben a nyj. szóalak megfelel a gazdaságosság elvének. Közülük 8-ban a metatézist előidéző ok a hangsorban, a környező hangokban kereshető, hiszen önmagában véve egy msh + mgh, illetőleg egy mgh + msh sorozat a gazdaságosság szempontjából meglehetősen közömbös. Egy esetben (*kombájn/kobján*) a szó idegen volta, s a benne előforduló ritka hangsorvégi msh-kapcsolat a metatézis elindítója. A fennmaradó 5 adatban a nyj. változat ellentmond a gazdaságosság elvének, mert a kny. szóalakban szemlélhető, a magyar nyelvben gyakori nyíltszótagos hangsorszerkezettel vagy gazdaságos sorrendű msh-kapcsolattal szemben a nyj. szóalak torlódó msh-kat és mgh-kat tartalmaz, amelyeknek ráadásul nem is minden esetben gazdaságos a sorrendje. Közülük egy (*karmizsál*) talán az eredetibb állapotot őrzi, s a köznyelv hajtott végre metatézist a gazdaságossági elvnek megfelelően. Két esetben (*zamat/izmat, irányozni/reányozni*) esetleg az analógiát tehetjük fel okként. További két esetben (*sáptózik/áspítózik, selejtes/eslejtes*) pedig nem tudunk okot megjelölni.

Ha kissé visszatekintünk, azt tapasztaljuk, hogy az „1.1. A helyet cserélő hangok minőségileg nem változnak” elnevezésű csoporton belül a msh-k közötti metatézisre több adatunk van, és az ebbe a körbe tartozó szembenállások is lényegesen nagyobb változatosságot mutatnak, mint a most tárgyalt típusok, amelyek a mgh és msh helycseréit fogják össze. Fő magyarázó elvünk, a gazdaságos hangsorépítés ezt teljes mértékben érthetővé teszi, hiszen a mgh és a msh jól megfér egymás mellett, mivel mind a képzés, mind az észlelés tekintetében optimális mértékben térnek el egymástól. Ebből következik az a különbség is, hogy a mgh és a msh helycseréjét leggyakrabban a hangkörnyezet indukálja, míg a szomszédos msh-két egymáshoz való viszonyuk.

1.2. A helyet cserélő beszédhangok minőségileg változnak

Összesen 15 adatban, 14-féle szembenállásban. Ebből:

1.2.1. A metatézises forma első msh-ja változik: AB/BindexA

Az idetartozó adatok között van, amelyben korrelatív jegy módosul: AB/B α A. Vannak, amelyekben a képzés módja vagy helye: AB/B β A vagy AB/B γ A. És vannak, amelyekben a képzés helye és módja is más: AB/B δ A. Tehát:

1.2.1.1. AB/B_αA: kny. orrh + zárh[ztlen]/nyj. zárh[zöng] + orrh: nt/dn: *gantár/gadnár*.

Itt megjegyzendőnek tartjuk, hogy Deme László szerint (i. m. 22) ebben az adatban nem hangátvetés történt, hanem — mivel a bajor—osztrák-ból átkerült *gantner* nyomán a magyarban is van *gantnár* változat — hol az egyik, hol a másik *n* esett ki, s így került egymás mellé a *gantár* és *gadnár* forma. Magunk — bár Deme állítását nem tartjuk kizártnak — a hangátvetés lehetőségét fogadjuk el, ezért a *gantár/gadnár*-t nem rekesztettük ki adataink közül.

1.2.1.2. AB/B_γA: kny. pergő + zárh[pal]/nyj. zárh[alv] + pergő: rgy/dr: *szergyiafa/szedriafa*. — kny. résh + zárh[pal]/nyj. zárh[alv] + résh: fty/tf: *karafte/karatfa*.

1.2.1.3. AB/B_δA: kny. zárh + résh/nyj. lat + zárh: kj/lk: *fonákja/fonálka*. — kny. orrh + lat/nyj. résh + orrh: ml/jm: *sámlikarika/sájmikarika*, *zsemle/zselyme* [zsejme].

Az idetartozó 6 adatban 5-féle szembenállás valósul meg, amelyek közül mindössze 1, a legutóbb bemutatott *ml/jm* lép fel 2 adatban; a többire csupán 1–1 adatunk van. E szembenállások közös jellemzője, hogy mindegyikük ellentmond a fiziológiai gazdaságosságnak, s mintegy azzal szemben, egyéb okok (népetimológia, idegen eredet, szóferdítés stb.) következtében jön létre.

1.2.2. A metatézises forma második msh-ja változik: AB/BA_{index}

Az idetartozó adatok között vannak, amelyek a képzés módjában különböznek: AB/BA_β; amelyek a képzés helyében: AB/BA_γ. Továbbá olyanok, amelyek mind a képzés helyében, mind módjában: AB/BA_δ. Tehát:

1.2.2.1. AB/BA_β: kny. résh + zárh/nyj. zárh + affr: szk/kc: *reszki-roz/rekciroz*. — kny. résh + orrh/nyj. orrh + affr: sn/ncs: *masni/máncsi*.

1.2.2.2. AB/BA_γ: kny. orrh[pal] + résh/nyj. résh + orrh[alv]: nyh/hn: *dunyha/duhna*. — kny. lat[pal] + zárh/nyj. zárh + lat[alv]: lyp/pl: *selypén/seplén*.¹⁰

1.2.2.3. AB/BA_δ: kny. résh + zárh/zárh + pergő: j̃b/br: *lajbi/lábri*. — kny. résh + zárh/nyj. zárh + lat: j̃b/bl: *lajbi/lábl*.

Az idetartozó 6 adatban, amelyek közül egy (*lajbi*) ismétlődik és 2 szembenállásnak is példája, 6-féle szembenállás valósul meg. A metatézist előidéző ok ezekben sem a gazdaságosság, hanem főként az idegen eredet. Az 1.2.1. csoportban felsoroltaktól abban mégis eltérnek, hogy közülük csupán egy (*duhna*) mond ellent a gazdaságosságnak, ez viszont etimológiailag eredetibb, mint a kny. oldalon álló szóalak.

1.2.3. A metatézises forma mindkét msh-ja változik: AB/B_{index}A_{index}

Az idetartozó adatokban csupán korrelatív jegy módosul: AB/B_αA_α. Tehát:

1.2.3.1. AB/B_αA_α: kny. zárh[zöng] + résh[zöng]/nyj. résh[ztlen] + zárh[ztlen]: bzs/sp: *habzsol/haspol*. — kny. zárh[ztlen] + résh[ztlen]/nyj. résh[zöng] + zárh[zöng]: ks/zsg: *kuksoljon/kuzsgójon*.

Az idetartozó 2 adatban 2-féle szembenállást találunk, melyek mindegyike ellentmond a gazdaságosságnak, s a metatézist előidéző ok egyikben sem ismeretes.

¹⁰ Az adat lehetővé teszi, hogy a *ly*-t ebben az esetben — általános gyakorlatunktól eltérően (vö. 52) — ne réshangként, hanem a laterális palatális változataként értékeljük.

Az „1.2. A helyet cserélő hangok minőségileg változnak” megjelölésű csoportról tehát összefoglalóan azt lehet mondani, hogy a minőségváltozás csak a legritkább esetben érinti mindkét msh-t, és hogy a metatézist előidéző ok nagyobb arányban (15-ből 8 adatban) hat a g a z d a s á g o s s á g e l l e n, mint a minőségi változást nem mutató szomszédos metatézisek esetében.

E csoportnak az előző, „1.1. A helyet cserélő hangok minőségileg nem változnak” megjelölésű csoporttal való összevetéséből az derül ki: gyakoribb jelenség, hogy a helyet cserélő hangok minőségüket megtartsák, mint az, hogy a helycserét az érintett hangok minőségi változásai kísérik. Az okok felől nézve az 1.1. csoportra a gazdaságosságra törekvés a jellemző, az 1.2. csoportra pedig inkább más természetű indítékok. S végül fontos különbség még, hogy az 1.1. csoportban túlnyomórészt azonos mgh-k környezetében megy végbe a közrevett msh-k helycseréje, az 1.2. csoportra viszont a hasonló és eltérő környezet a jellemző.

KASSAI ILONA—B. LŐRINCZY ÉVA

A Contribution to the Typology and Interpretation of Metatheses in Hungarian Dialects

by ILONA KASSAI—ÉVA B. LŐRINCZY

The English summary will appear at the end of the second part of the article in the following issue.

A votják nyelv a 18. században

0. Egy 18. századi votják nyelvemlék c. cikkemben (NyK 85 : 311–320) bemutattam J. E. Fischer többnyelvű szójegyzékének votják anyagát, megadva a betűhív alakokat és fonetikai átírásukat is. Különböző okok miatt az átírás indoklására nem térhettem ki és a nyelvemlék analízisét is a később elvégzendő feladatok közé soroltam (uo. 312). E feladatok mostani elvégzése talán hozzásegít bennünket a 18. századi votják nyelv és rajta keresztül a votják nyelvtörténet alaposabb megismeréséhez.

1.1. A Fischer-féle kézirat rendelkezésünkre álló példánya latin betűkkel íródott, de mint látni fogjuk, nem zárhatjuk ki teljesen azt a lehetőséget, hogy az adatok eredetileg cirill betűkkel kerültek lejegyzésre. A ma közkeletű latin betűkön kívül Fischer használja az *f* betűt (de az *s*-t is), az *ä*, *ö*, *ü* betűkön pedig kettős ékezetet találunk (*a, ö, ü*). Mivel az *s* és *f* használatában semmilyen szabályszerűség nem fedezhető fel, ezeket egységesen *s*-sel írtam át, a kettős ékezetet pedig pontokkal helyettesítettem. A betűk hangértékének megállapításakor magukon a grafémákon kívül lehetőség szerint figyelembe vettem a többi 18. századi votják nyelvemlék és a mai nyelvjárások adatait, valamint a votják hangtörténet tanulságait. A hangérték nem mindig állapítható meg egyértelműen. Ennek oka a tájékozódásra használt adatok ellentmondásossága mellett a lejegyzés pontatlansága. A pontatlanság természetesen érthetővé válik, ha figyelembe vesszük a gyűjtés körülményeit és azt, hogy a 18. századig semmilyen votják írásbeliség nem létezett. A gyűjtés bizonyára tolmácsok közvetítésével történt (esetleg többszörös tolmácsolással) és az is lehetséges, hogy az anyagot (vagy egy részét) nem is Fischer gyűjtötte, hanem orosz pópák, hivatalnokok küldték be, kérdőívekre válaszolva. A kifejezetten hibás lejegyzések száma ennek ellenére viszonylag kicsi (kb. 20) és ezek is jobbra másolási vagy íráshibára vezethetők vissza. Mivel előző cikkemben ezeket mind feltüntettem, itt csak néhány példát sorolok fel: *anaj*¹ : *aunai* o : *annai* 'anya', *das* : *doss* o : *dass* 'tiz', *tolez* : *telés* o : *tolés* 'hold' (a kézirat más helyén *tolés* alak található), *vjlän* : *mýllon* o : *wýllyn* 'fent, magasan', *žit* : *dschid* (o : *dschit*) 'este' stb. Látható, hogy a hibákat könnyen összetéveszthető betűk (*a* : *o*, *o* : *e*, *w* : *m* stb.) okozzák.

A kéziratban használt betűk hangértékét táblázatokban foglaltam össze. A táblázatokban a fent tárgyalt íráshibák már nem szerepelnek.

¹ Az első helyen áll a fonetikusán átírt alak, ezt követi a kéziratban szereplő eredeti forma, majd (szükség esetén) a korrigált alak.

1.2. Mássalhangzók

1.2.1. Mint a táblázatokból (l. 1. és 2. táblázat) kitűnik a *p, b, d, m, n* hangok jelölése a kéziratban teljesen egyértelmű, ezeket a hangokat Fischer mindig a nekik megfelelő betűkkel jelöli.

1. táblázat

Fischer betűinek és betűkapcsolatainak hangértéke

Mássalhangzók	
Betű	Hang
<i>b</i>	<i>b</i>
<i>(ch)</i>	<i>k</i> ²
<i>ck</i>	<i>k, g</i>
<i>d</i>	<i>d</i>
<i>dd</i>	<i>d</i>
<i>dj</i>	<i>d</i>
<i>(ds)</i>	<i>š</i>
<i>dsj</i>	<i>š</i>
<i>dsch</i>	<i>š, ž</i>
<i>(dt)</i>	<i>t</i>
<i>g</i>	<i>g</i>
<i>gg</i>	<i>g</i>
<i>h</i>	<i>h</i>
<i>i</i>	<i>j</i>
<i>j</i>	<i>j</i>
<i>k</i>	<i>k</i>
<i>kw</i>	<i>kw</i>
<i>l</i>	<i>l, l̥</i>
<i>ll</i>	<i>l, l̥</i>
<i>m</i>	<i>m</i>
<i>n</i>	<i>n, n̥, ŋ</i>
<i>nj</i>	<i>n̥</i>
<i>p</i>	<i>p</i>
<i>r</i>	<i>r</i>
<i>rr</i>	<i>r</i>
<i>s</i>	<i>s, z, š, ž, (š, ž)</i>
<i>ss</i>	<i>s, z, š, ž</i>
<i>sch</i>	<i>š, ž</i>
<i>t</i>	<i>t, t̥</i>
<i>tj</i>	<i>t̥</i>
<i>tsch</i>	<i>č, č̥</i>
<i>w</i>	<i>v</i>

² A kivételnek tekinthető esetek ( )-ben vannak.

Többnyire a *t, k, g, l, r* hangokat is egyértelműen jelöli, ezeknél azonban szörványosan e hangok geminalizációjára utaló írásmódot találunk, tehát *t:dt, k:ck, g:gg, ck, l:ll, r:rr*, például: *žitažā: dschidāsū 'este', taka: tackāh 'kos', jagmulī: jackmulī 'áfonya', nil: nūll 'leány', nīr: nūrr 'orr' stb.* A votják hangtörténet, a mai nyelvjárások és a 18. századi nyelvemlékek tanúsága szerint a votjában nincsenek és nem is voltak gemináta mássalhangzók, így ezeket az eseteket a lejegyzés következtetlenségének kell tulajdonítani.

A labiodentális *v* hangot Fischer mindig *w*-vel írja, de *w*-vel írja a szókezdő *kw*- mássalhangzó-csoportban levő bilabiális *w*-t is. (Megjegyzendő, hogy a mai votják irodalmi nyelvben a *kw*- *w*-jét *u*-val írják.)

2. táblázat

A votják hangok jelölése a kéziratban

Mássalhangzók	
Hang	Betű
<i>p</i>	<i>p</i>
<i>t</i>	<i>t (dt)</i>
<i>tʃ</i>	<i>t, tʃ</i>
<i>k</i>	<i>k, (ch, ck)</i>
<i>b</i>	<i>b</i>
<i>d</i>	<i>d</i>
<i>dʃ</i>	<i>d, dʃ, dd</i>
<i>g</i>	<i>g, (gg, ck)</i>
<i>v</i>	<i>w</i>
<i>(k)w</i>	<i>kw</i>
<i>s</i>	<i>s, ss</i>
<i>ʃ</i>	<i>s, ss</i>
<i>ʃ</i>	<i>sch, (s)</i>
<i>z</i>	<i>s (ss)</i>
<i>z</i>	<i>s (ss)</i>
<i>ʒ</i>	<i>sch (s)</i>
<i>j</i>	<i>i, j</i>
<i>č</i>	<i>tsch</i>
<i>č</i>	<i>tsch, (dsch)</i>
<i>ž</i>	<i>dsch</i>
<i>ž, ž</i>	<i>dsch, dsj, ds</i>
<i>m</i>	<i>m</i>
<i>n</i>	<i>n</i>
<i>n</i>	<i>n, nj</i>
<i>ŋ</i>	<i>n</i>
<i>l</i>	<i>l, ll</i>
<i>l</i>	<i>ll, l</i>
<i>r</i>	<i>r (rr)</i>

A *j* hangot szókezdő helyzetben *j*-vel, szóvégi helyzetben mindig *i*-vel írja a szerző. A szó belsejében váltakozik a kétféle írásmód, mássalhangzó után és intervokális helyzetben általában *j*-t, mássalhangzó előtti *i*-t találunk, pl. *kikjaməs*: *kikjamas* 'nyolc', *sojos*: *sojos* 'ők', *šajtan*: *schaitan* 'ördög'. Néhány esetben (*čabej*: *dschabè* 'búza', *čipej*: *tschipè* 'csuka', *puzej*: *puschè* 'szarvas') hiányzik a szóvégi *-j*. Mivel e szavak *-j* elemét képzőnek szokták tekinteni, lehetséges, hogy a Fischer-féle kéziratban, melynek anyagát 1730 körül gyűjtötték, a mai nyelvből ki nem mutatható képzőtlen alakok őrződtek meg. Megemlítendő, hogy két másik, 1775-ből, illetve 1786-ból származó nyelvemlékben a felsorolt szavak *-j*-vel szerepelnek (l. Tepl., Pam. 156, 244, 176, 245, 165, 371).

A *baŋ*: *ban* 'arc' szóban a mai nyelvjárási *bam* ~ *baŋ* megfelelés alapján lehet mediopalatális nazálist feltenni, bár elvileg azt sem lehet kizárni, hogy az *n* betű hangértéke ebben a szóban a 18. században *n* volt. Ez utóbbi feltevést azonban sem a 18. századi, sem a mai adatok nem támogatják.

1.2.2. A *l*, *d*, *n*, *l* hangok esetében a palatalizáltság jelölése a problematikus. A *l*, *d*, *n* jelöletlen maradt szó végén (pl. *kwat*: *kwat* 'hat', *kwîn*: *kwîn* 'három') és általában *i*, *e* előtt (pl. *diči*: *dütschi* 'róka', *nemäc atas*: *németsch-atäss* 'pulykakakas'). Ez utóbbi jelenség jól magyarázható, ha feltételezzük, hogy a votják szavakat eredetileg cirill betűkkel jegyezték le. Az oroszban ugyanis *i*, *e* előtt minden mássalhangzó palatalizált, tehát ezt a tulajdonságukat ilyen helyzetben nem kell külön jelölni. Az orosz hangtan, illetve helyesírás alapján magyarázhatók az olyan esetek is, mint *konj*: *koni* 'mókus'. Az oroszban palatális mássalhangzó után nem állhat *u*, hanem csak *u*, így a *konj* szót az orosz helyesírás alapján *konu* alakban jegyezhetette fel a gyűjtő, s ezt Fischer *koni*-nak írta át. A cirill betűs 18. századi nyelvemlékekből ki is mutatható a *konu* alak (l. Tepl., Pam. 165). A palatalizáltság jelölésére Fischer legtöbbször a *j* betűt használja fel (pl. *adami*: *adjämi* 'ember', *kuñan*: *kunjan* 'borjú'), illetve az *ä* és *ü* betűket (pl. *duč-arnä*: *dütsch-ärnä* 'vasárnap', *pinäl*: *pinäll* 'gyermek'). Ez utóbbiak a cirill *я* és *ю* átírásai lehetnek. Az *l* palatalizáltságát a kézirat nem jelöli. A több esetben is használt *-ll-*t (pl. *nül*: *nill* 'négy', *pülem*: *püllem* 'felhő' nem tekinthetjük az *l* jelének, mert a nem palatalizált *l* jelöléseként is előfordul.

1.2.3. Az affrikáták jelölését Fischer csak négy betű alkalmazásával (*tsch*, *dsch*) tudta megoldani. A zöngétlen és zöngés affrikáták elkülönítése általában megbízható, de néhány hibás lejegyzés is akad (pl.: *pokči*: *pögdtschi* o: *poktschi*, vö. a kézirat más helyén *pochtsch* 'kicsi'). Nem feltétlenül hibás lejegyzés eredménye a *čabej*: *dschabè* 'búza' alak. Bár sem más 18. századi nyelvemlékekben, sem a mai nyelvjárásokban nem fordul elő zöngés szókezdő affrikátával ez a szó, mégsem tarthatjuk teljesen kizártnak, hogy ebben az esetben a szóbelseji *b* hatására a *č* zöngésült. A palatális (*č*, *ž*) és kakumínális (*č*, *ž*) affrikátákat általában ugyanazokkal a betűkombinációkkal jelöli, a *ž* (*ž*) esetében azonban a következő szavakban a palatalizáltság jelölve van: *žázek*: *dsjäsék* 'lúd', *žus*: *dsjuss* 'pad'.

1.2.4. A hat tagból álló votják szibiláns-rendszer (*s*, *z*, *š*, *ž*, *š*, *ž*) jelölése a német anyanyelvű Fischer számára több ponton is megoldhatatlannak bizonyult. A zöngések és zöngétlenek megkülönböztetését egyáltalán nem tudta megoldani, bizonyára nem is tartotta fontosnak. Az *š*, *ž* palatalizáltságának jelölésére is csak néhány esetben került sor: *čukaža*: *tschukasä* 'holnap', *šor*: *ssör* 'nyest', *uksö*: *uksö* 'pénz'. Az *ä* valószínűleg cirill *я*, az *ö* pedig talán cirill *ë* (? *eo*) átírása. Fischer anyagának feltételezett cirill eredetijében az *š*, *ž* palatalizáltságát *u*, *e* előtt természetesen külön nem jelölték és így az a translitteráláskor sem lett jelölve. Az *s*, *z*, *š*, *ž* jelölésére az *s* betű és az *ss* betűkapcsolatot használja. A kétféle jelölési mód szabályosságot nem mutat, az *s* általában szókezdő és szóbelseji helyzetben fordul elő, az *ss* pedig szóvégén. Az *š*, *ž*-t Fischer egységesen *sch*-val jelöli, néhány esetben azonban *s*-sel: *ar čož*: *artschos* 'egy évnyi idő', *gošti*: *gösti* 'irt', *käšno*: *ksno* 'asszony', *štan*: *stan* 'nadrág', *varkäšno*: *wärksno* 'szolgálólány'. Ezek közül az első hibás lejegyzés, a többi írásmódja a német helyesírásra és fonotaxisra vezethető vissza.

1.2.5. Néhány szó végén a kéziratban teljesen indokolatlanul *-h*-t találunk: *korka*: *korkäh* 'ház', *luo*: *luöäh* 'homok', *taka*: *tackäh* 'kos' stb. A *h* betű használata az ilyen esetekben nem magyarázható. A votjában nincs és soha nem is volt *h* fonéma.

1.3. Magánhangzók

1.3.1. Megjegyzendő, hogy a 4. táblázatban felsorolt hangok nem mind fonémák, illetve nem minden mai nyelvjárásban találhatók meg. Az *ä* és az *é* az *a* és *e* allofónja palatális mássalhangzók között. Az *ä* a legtöbb nyelvjárásban az *e* szóvégi allofónja, egyes peremnyelvjárásokban azonban önálló fonéma. Az *ê* és *ô*, illetve az *î* ~ *ï* ~ *ê* ugyanannak a fonémának nyelvjárási változatai, a mai nyelvjárásokban a sorok egyik tagja van meg (pl. *e* és *î*, *e* és *ï*, *ô* és *ê* stb.). Az *ü* a nyelvjárások nagyobb részéből teljesen hiányzik, másokban az *u* allofónja palatális mássalhangzók között, ismét másokban önálló fonéma.

A 3. táblázat első látásra azt a benyomást keltheti, hogy Fischernél a magánhangzók jelölésében teljes összevisszaság uralkodik. Már a 4. táblázat világosabb képet mutat, alaposabb vizsgálattal az is kideríthető, hogy a mai minden votják nyelvjárásban megtalálható öt alapmagánhangzó (*a*, *o*, *e*, *u*, *i*) jelölése általában következetesen és egyértelműen a nekik megfelelő betűkkel történik. Itt az alábbi kivételek fordulnak elő:

3. táblázat

Fischer betűinek és betűkapcsolatainak hangértéke

Magánhangzók	
Betű	Hang
<i>a</i>	<i>a</i> , <i>â</i> , (<i>ä</i>)
<i>ä</i>	<i>a</i> , <i>ä</i> , <i>ä</i>
<i>o</i>	<i>o</i> , <i>ô</i>
<i>ô</i>	<i>o</i> , <i>ô</i> / <i>ø</i> ³
<i>e</i>	<i>e</i> , <i>ê</i> , <i>e</i> / <i>é</i> , <i>ê</i>
<i>ie</i>	<i>e</i>
<i>u</i>	<i>u</i> , <i>ü</i> ?, <i>ô</i> / <i>ø</i> , <i>ê</i>
<i>ü</i>	<i>î</i> , <i>ü</i> , <i>ê</i> , (<i>e</i>)
<i>y</i>	<i>î</i>
<i>ui</i>	<i>î</i>
<i>i</i>	<i>i</i> , <i>j</i> , <i>î</i> , <i>é</i> , (<i>ê</i>)

³ Az *ô/ø* jelölési mód arra utal, hogy az adat olvasata nem egyértelmű.

(1) Az *a* hang *ä*-val való jelölése többnyire azzal magyarázható, hogy az eredeti, feltehetőleg cirill írású szövegben я betű állt a megelőző mássalhangzó palatalizáltságának jelölésére, s ezt Fischer elég következetesen *ä* (*jä*)-vel írta át, pl. *pinäl*: *pinäll* 'gyermek'. Nem indokolt és nem magyarázható az *ä* betű használata az alábbi szavakban: *äzläñ*: *aslän* 'előre', *berläñ*: *berlän* 'hátra', *én vera*: *inwerä* 'ne beszélj', *veranä*: *weräne* 'beszélni'.

(2) Két esetben (*ñän*: *njän* 'kenyér', *žäzek*: *djäsek* 'lúd') az *ä* betűnek *a* hangértéket tulajdoníthatunk.

(3) Az *e* fonéma szóvégi *ä* allofónját a kézirat általában *ä*-vel jelöli (pl.: *čukažä*: *tschuckasä* 'holnap', *so sile*: *so süllä* 'ő áll' stb.) és csak kivételesen *a*-val: *tunnä*: *tünna* 'ma'.

(4) Az *o* fonémát két esetben (*šor*: *ssör* 'nyest', *ukšo*: *uksö* 'pénz') *ô*-vel írja. Az *ô* betű itt nem az *o* minőségének változását, hanem a megelőző mássalhangzó palatalizáltságát jelzi.

4. táblázat

A votják hangok jelölése a kéziratban

Magánhangzók	
Hang	Betű
<i>a</i>	<i>a, ā</i>
<i>ā</i>	<i>ā, (a)</i>
<i>o</i>	<i>o, (ö)</i>
<i>e</i>	<i>e, ü, i</i>
<i>ó</i>	<i>ö, (u)</i>
<i>e</i>	<i>e, (ie), (ü)</i>
<i>i</i>	<i>i</i>
<i>u</i>	<i>u</i>
<i>i</i>	<i>i, ü, y, ui</i>
<i>i</i>	<i>i</i>
<i>u</i>	<i>a, o, e, u</i>
<i>i</i>	<i>ü, u</i>
<i>i</i>	<i>i</i>

(5) A *pel'*: *piell* 'fűl', *sapek*: *sapiëk* 'csizma' szavakban az *e* jelölésére alkalmazott *ie* és az *én vera*: *inwerä* 'ne beszélj' alakban használt *i* talán az *e*-nek zártabb, *i*-be hajló kiejtésére utal. Szórványos nyelvjárási *e* ~ *i* váltokozás nem ismeretlen jelenség a votjákban (vö. Wichm., Vok. 54). De az *e*-nek *ü*-vel való jelölése (*erwal*: *ürwal* 'kanca') csak téves lejegyzéssel magyarázható.

(6) Az *ü* hang mindössze három esetben következtethető ki: *düč* (*murt*): *djutsch-murt* 'orosz (ember)', *düč-arna*: *dütsch-árnä* 'vasárnap (tkp. orosz ünnep)', *düj(ä)*: *düi* 'teve'. Ezek közül az első két szóban mai nyelvjárási adatok alapján feltételezhetjük az *u* fonéma *ü*-ként történő realizálódását, a Fischer által használt betűk (*ju, ü*) nem utalnak erre egyértelműen. Lehetséges, hogy csak a szókezdő mássalhangzó palatalizáltságát jelzik. A harmadik szó esetében az *ü* megléte nem kétséges.

1.3.2. A két középső magánhangzó és változataik (*e* ~ *ö*, *i* ~ *î* ~ *ä*) jelölése meglehetősen tarka képet mutat. Írásukat bizonyos kitapintható tendenciák mellett is a következtetlenség jellemzi.

Az *e* ~ *ö* egy fonéma nyelvjárási variánsai, oly módon, hogy a központi nyelvjárások és az irodalmi nyelv *e*-jének a peremnyelvjárásokban *ö* felel meg.

5. táblázat

Az e ~ ö fonéma jelölése

Betű	Az előfordulások száma
<i>e</i>	10
<i>ü</i>	5
<i>ö</i>	2
<i>i</i>	1
<i>u</i>	1
Összesen	19

Az adatok első lejegyzésekor (feltehetőleg) használt cirill ábécében nincs az $e \sim \acute{o}$ lejegyzésére alkalmas betű és a (valószínűleg) nem votják anyanyelvű gyűjtő nem is érzékelhette pontosan az $\acute{o}$ nyelvéből hiányzó hangot. Így nem meglepő, hogy többféle betűt is használt az $e \sim \acute{o}$ leírására, s a tarkaság az adatok latin betűre való átírásakor tovább növekedhetett. Mint az 5. táblázatból látható, a kézirat érthető módon az e -t leggyakrabban e -vel jelöli. Megjegyzendő azonban, hogy az ilyen adatok egy része e -vel is olvasható, mert a votjában viszonylag gyakori a nem rendszerszerű $e \sim e$ váltakozás (vö. Wichm., Vok. 59 kk.) és néhány itt szereplő szónak is van a mai nyelv-járásokban e -s változata is, pl. *žek/žek: dšček* 'asztal', vö. lit. *žek* ~ dial. *žek*. Az $\acute{u}$ -s írásmódot úgy magyarázhatjuk, hogy itt a cirill írásos alakban $\acute{u}$ állhatott (az orosz $\acute{u}$ hangzását tekintve nem esik messze a votják e -től), s ezt Fischer — mint a későbbiekben is látni fogjuk — elég következetesen $\acute{u}$ -vel írta át. Az $\acute{o}$ -s írásmód: *es/ós: öss* 'ajtó', *tedi/tödi tuj: tödi-tuj* 'sárgaréz (tkp. fehér réz)', talán labiális $\acute{o}$ -re utal, bár megjegyzendő, hogy az utóbbi szót (*tedi* 'fehér') két másik esetben e -vel írja Fischer. A *telo: tillo* 'szeles' és *vej/vój: wui* 'vaj' szavakban az i és u betű téves lejegyzés eredménye lehet.

A legnagyobb tarkaság kétségtelenül az i fonéma írásában mutatkozik (l. 6. táblázat). Az ezzel kapcsolatos problémák közül azokra, amelyeknek

6. táblázat

Az $i \sim \acute{i} \sim \acute{a}$ fonéma jelölése

Betű	Az előfordulások száma	
$\acute{i}$	44	75
$\acute{u}$	24	
$\acute{u}$	4	
y	3	
e	9	20
o	4	
u	4	
a	3	

Összesen 95

nyelvtörténeti vonatkozása is van vagy lehet, cikkem második részében térek ki. Az i -t az esetek kétharmadában i -vel vagy $\acute{u}$ -vel írja Fischer. Várakozásunknak az $\acute{u}$ -s írásmód meg is felel, hiszen logikus a votják i hang cirill $\acute{u}$ betűvel való leírása (mint az a mai írott nyelvben is szabály), a (feltételezett) cirill $\acute{u}$ -t pedig Fischer, mint arra már utaltam, $\acute{u}$ -vel írja át. Az i -s írásmód okait az orosz fonotaxisban kereshetjük. Az oroszban ugyanis szó elején, szó végén (a hímnemű főnevek főnevek többes számát kivéve), palatális és egyes más mássalhangzók ($\kappa, \zeta, x, \acute{u}, \acute{u}, \acute{u}, \acute{u}$) után nem állhat $\acute{u}$. Ilyen pozíciókban tehát az adatok első (? orosz) lejegyzője a votják szavakban is $\acute{u}$ -t írt (bár a votjában ilyen fonotaktikai szabályok nincsenek), s ezt Fischer természetesen i -vel írta át. Az i -vel írt esetek közül 36 ily módon megmagyarázható (pl. *išpi: išchi* 'bárány', *jedi: jedi* 'árpa', *keži: keži* 'hideg') s csak 8 olyan eset marad, amelyeknél nem világos az i -s írásmód oka (pl.: *gondir: góndir* 'medve'). Ezeknél vagy téves átírással, másolási, lejegyzési hibával, félre-

hallással számolhatunk, vagy a lejegyzésnek megfelelően tényleg *i* hang állt az illető szóban. A votjákban van *i* ~ *i* váltakozás (vö. Wichm., Vok. 62), amely különösen palatális környezetben gyakori (uo. 19 kk.).

Az *ui*-s írásmód bilabiális mássalhangzók után fordul elő (pl. *biž*: *buisch* 'farok', *miz*: *muš* 'halikra') az *u* megjelenése bizonyára kapcsolatban van e mássalhangzók artikulációjával.

A szórványosan előforduló *y* (*gozi*: *gósý* 'kötél', *mininō*: *myñnine* 'menni', *viln*: *myllon* o: *wýllon* 'fenn') talán szintén cirill *ы* vagy *u* átírása. Meglepő egyébként, hogy Fischer a votják *i* lejegyzésére kiválóan alkalmas *y* betűt alig használja.

A 6. táblázat alsó felében szereplő négy betű (*e*, *o*, *u*, *a*) sokkal ritkábban fordul elő az *i* jeleként, mint az eddig tárgyaltak. Használatukat magyarázhatjuk lejegyzési, másolási, átírási hibaként, bár feltűnő, hogy az ide tartozó 20 eset közül 17-ben a kérdéses magánhangzó hangsúlytalan helyzetben és nem-első szótagban áll. A probléma egy lehetséges nyelvtörténeti megoldását dolgozatom második részében tárgyalom.

2. Kísérreljük meg ezek után a 18. századi votják nyelv bemutatását a Fischer-féle szójegyzék alapján. A nyelvemlék terjedelme és jellege természetesen nem teszi lehetővé minden nyelvi szint egyformán részletes leírását. A mondattanról semmilyen információt nem nyújt a szójegyzék, az alaktanról és a szókészletről is keveset. A feltehetően teljes fonéma-rendszer ugyan kirajzolódik a rendelkezésünkre álló korpuszból, de sok fontos jelenség (pl. asszimilációk) csak hiányosan van képviselve az anyagban. Főleg hangtani, hangtörténeti következtetéseimre érvényes az a megállapítás, hogy akkor helyesek, ha helyesek az általam megadott olvasatok. Az olvasatokat viszont a hangtörténet hagyományos forrásai (a rokon nyelvek, más nyelvemlékek, mai nyelvjárások adatai) alapján állapítottam meg. Így egy olyan építmény keletkezett, melynek oszlopai egymást támogatják. Ez addig tartható fenn, amíg egyik-másik oszlopról ki nem derül, hogy nem a megfelelő helyen van. Ezért az itt előadottakat magam is ideiglenes érvényűnek tartom. Csak az összes 18. századi votják nyelvemlék alapos tanulmányozása, a votják nyelvjárások közötti hangmegfelelések teljes rendszerének kidolgozása (ehhez nyelvjárási szótárak megjelentetése) és a permi alapnyelv rekonstrukciója után lehet majd több-kevesebb biztonsággal eldönteni, hogy mennyiben szorúlnak korrekcióra és kiegészítésre az alábbiak.

2.1. Hangrendszer

2.1.1. Mássalhangzók

A 18. század elején a votják mássalhangzó-rendszer az alábbi (a maival lényegében megegyező) képet mutatja

<i>p</i>	<i>b</i>	<i>v</i>	(<i>w</i>)		<i>m</i>		
<i>t</i>	<i>d</i>	<i>s</i>	<i>z</i>		<i>n</i>	<i>l</i>	<i>r</i>
		<i>š</i>	<i>ž</i>	<i>č</i>	<i>ž</i>		
<i>t'</i>	<i>d'</i>	<i>s'</i>	<i>z'</i>	<i>č'</i>	<i>ž'</i>	<i>ń</i>	<i>l'</i>
<i>k</i>	<i>g</i>		<i>j</i>		(<i>ŋ</i>)		

A feltüntetett hangok közül a zöngés szibilánsok megléte a Fischer-féle anyagból közvetlenül nem bizonyítható (l. 1.2.4. pont), de egyrészt a nyelv-

történet (A zöngés szibilánsok már a permi alapnyelvben kialakultak és az egész votják nyelvtörténet folyamán megmaradtak, mint azt a votják csuvas, tatár és orosz jövevényszavai is igazolják.), másrészt más 18. századi nyelvemlékek (a cirill betűs nyelvemlékekben használatosak a *з, ж* betűk) egyértelműen bizonyítják meglétüket.

A (bilabiális) *w* csak szókezdő *k* után fordulhatott elő, mint a mai nyelvjárásokban is.

A Fischer-féle kéziratban a *č* és *ċ* jelölésére ugyanaz a betűsor (*tsch*) szolgál. Ennek ellenére biztosnak tarthatjuk mindkét affrikáta meglétét. Egyrészt, mert a votják (a zürjénnel együtt) mindmáig megőrizte a két FU-alapnyelvi affrikátát (*č, ċ*), másrészt, mert a palatális *ž* megléte a kézirat alapján is egyértelműen kimutatható, s így rendszertanilag is elengedhetetlen mellette a *č* feltevése.

A palatális affrikáták minősége pontosabban nem állapítható meg. A mai votják nyelvjárások egy részében a palatális affrikáták *č, ž*, más részében *č, ž* alakban realizálódnak. A jelenség nyelvjárási megoszlása a rendelkezésre álló anyag hiányos volta és lejegyzési következtetlenségek miatt egyelőre nincs tisztázva. Fischer szójegyzékében a lejegyzési mód az esetek egy részében világosan *č, ž*-re utal (tudniillik ott, ahol *tsch*-t vagy *dsch*-t ír), néhány szóban azonban a *č, ž* olvasat is lehetséges: *ug ačko: ug atsko* 'nem látok', *kužem: kudsem* 'részeg', *žazek: dsjāsèk* 'lúd', *žus: dsjuss* 'pad'. A kétféle jelölési mód statisztikája a következő: *č ~ č: tsch* 6 ~ *ts* 1, *ž ~ ž: dsch* 2 ~ *ds(j)* 3. Lehetséges, hogy a palatális affrikáták kétféle jelölése egyszerűen lejegyzési, átírási következtetlenségre vagy másolási hibára vezethető vissza, de az is elképzelhető, hogy a különbözőképpen írt adatok különböző 18. századi nyelvjárásokból származnak. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a szókezdő *ž* egyes peremnyelvjárásokban *d(j)*-vé vált és ez a jelenség szintén tükröződik Fischer anyagában: *dičij/diči: ditschi* 'róka', vö. lit. *žičė ~ U djičė*; *d(j)uč murt: djuťsch murt* 'orosz ember', *dūč-arŋa* 'vasárnap, tkp. orosz ünnep', vö. lit. *žuč ~ U djuč* 'orosz'. A gyűjtés feltételezett módszere (kérdőívek használata) esetén nincs kizárva, hogy a szójegyzék összeállítója az egyik kérdőívből hiányzó szót egy másikból pótolta, vagy tudatosan keverte a kérdőívek anyagát. A kérdést — amennyire lehet — a még meg sem indult votják nyelvjárástörténeti kutatásoknak kell majd tisztázni.

A mediopalatális nazálist (*ŋ*) mindössze egy szóban sikerült (közvetve) kimutatni. A mai votjában ez az ősi hang a peremnyelvjárásokban őrződött meg, a központi nyelvjárásokban (és az irodalmi nyelvben) *m, n, ŋ* megfelelői vannak. Ha sikerülne kimutatni, hogy a Fischernél szereplő *ban: ban* 'arc' alak központi nyelvjárásból származik, ez igen értékes adalék lenne az *ŋ > m, n, ŋ* változás kronológiájához. Megjegyzendő, hogy egy 1786-ból származó kéziratos nyelvtenban már *bam* alakban szerepel a szó (l. Tepl., Pam. 241).

Az *l* meglétére Fischernél közvetlen bizonyíték nincs, mert ugyanúgy jelöli mint az *l*-t, de hangtörténeti és nyelvjárási bizonyítékok alapján feltevése a 18. századra nem lehet kétséges.

A mássalhangzókkal kapcsolatos hangtani jelenségek közül az asszimilációról és egyes hangok szövégi zöngétlenedéséről kell még szót ejteni.

A mai votjában általános zöngésség szerinti regresszív asszimiláció már a 18. században is megvolt. Az alábbi két szóban a rövidült igealak *ž*-je zöngétlenült *ačko: atsko* 'látok', vö. lit. *adžiško* id.; *ug ačkā: ug atsko* 'nem látok', vö. lit. *ug adžiški* id. A fenti biztos esetek alapján zöngétlen mással-

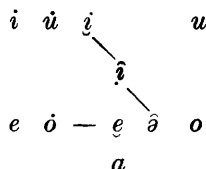
hangzót tehetünk fel még a következő szavakban: *isko*: *iskò*⁴ 'alszom', vö. lit. *ižiško* id.; *išpi*: *išchi* 'bárány', vö. *iž* 'juh'; *gošti*: *gósti* 'írtam', vö. *gožjanj* 'írni'.

A progresszív zöngésségi asszimiláció a mai votjakban egyes morfé-
mákra korlátozóik (pl. *kwatton* 'hatvan', de *šizimdon* 'hetven'). Fischer adatai
az ilyen összetett számnevek esetében egységesen az eredeti *d*-s alakot mutat-
ják: *kwatdon*: *kwat-don* 'hatvan', *ukmisdon*: *ukmüss-don* 'kilencven', vö. lit.
ukmiston stb. A 18. század elején tehát még nem, vagy nem minden nyelvjárás-
ban történt meg a *d* zöngétlenülése. Megjegyzendő, hogy az 1775-ben nyom-
tatásban megjelent első votják nyelvtanban már *t*-s alakok szerepelnek
(l. Tepl., Pam. 185).

A zöngés explozívák szóvégi zöngétlenedése főleg az erősebb tatár
hatásnak kitett peremnyelvjárásokban (J K MU U⁵) és a G nyelvjárásban
figyelhető meg. Fischer szójegyzékében a szóvégi *g* helyett következetesen
k áll, pl. *kurek*: *kurék* 'tyúk', vö. lit. G M J MU U *kureg* ~ MU G *kureG*,
K *kurák* id., *odik*: *odik* 'egy', vö. lit. *odig* ~ MU K U *odik* id. A szóvégi *d*-t
egy esetben *t* (*püt*: *püt* 'láb' vö. lit. *pid* ~ MU *pid*, K *pât* id.) egy esetben
pedig *d* (*šad*: *šed* 'fekete') képviseli.

2.1.2. Magánhangzók

Fischer votják anyagából (figyelembe véve az 1. pontban a lejegyzésről
tett megállapításokat) az alábbi magánhangzó-rendszer mutatható ki:

Mint egyes mai nyelvjárásokban, az *a*-nak *ä*, allofónja is lehetett palatális
mássalhangzók között, a szóvégi *e* pedig a mai állapothoz hasonlóan nyíltabb
ä-ként realizálódott. Az *e* zártabb ejtésű változatának (*é*) megléte nagyon
kétséges.

Az *ü* hangról l. az 1.3.1. (6) pontot.

Az *e* ~ *ö* a mai nyelvben mint már említettem (l. 1.3.1. pont) ugyan-
annak a fonémának nyelvjárási változatai, amelyek csak a labialitás tekin-
tetében térnek el egymástól. Közülük feltehetőleg az *ö* az eredeti. A kéz-
iratban 15 biztos példa van az *e*-re és csak két esetben utal az írásmód *ö*-re.
Ha ebben a két esetben használt *ö* betű nem a következtelen lejegyzés ered-
ménye, akkor két lehetséges magyarázata van. Valószínűbb, hogy az *ö*-s
alakok más (ezt a hangot megőrző) nyelvjárásból származnak, mint az *e*-sek.
De az is lehetséges, hogy a kétféle jelölés a feltehetőleg a középvotják korban
(kb. 1550—kb. 1800) lezajlott *ö* > *e* delabializáció utolsó fázisát tükrözi.
Ez utóbbi feltevést a *tēdi*/*tōdi* 'fehér' szó kétféle lejegyzése: *tēdi* ~ *tōdi* is
támogatni látszik. A 18. századi magánhangzó-rendszerben az *ö*—*e* helyén
valójában tehát csak egy fonéma volt. Ez lehetett *ö* vagy *e* (ha az adatok

⁴ Az *s*, *sch* használata a kéziratban itt nem mérvadó, mivel Fischer ugyanazzal a
betűvel jelöli a zöngés és zöngétlen szibilánsokat is.

⁵ A rövidítések feloldását l. NyK 85:320.

különböző nyelvjárásokból származnak), de lehetett egy olyan archifonéma is, amely fakultatíve hol *e*-ként (gyakrabban), hol *o*-ként (ritkábban) realizálódott.

A mai votják nyelvjárások egy részében az irodalmi nyelv és a központi nyelvjárások *i*-jének *i*, *ê* felel meg. Mint a fenti rajzból is látható az *i* a középső és felső nyelvválás között helyezkedik el, az *i*-nél valamivel hátrább képzett hang. Az *ê* lényegében középső nyelvválású veláris hang. Mind az *i*, mind ez *ê* némileg redukált, vagy legalábbis a többi magánhangzónál rövidebb. Azokban a nyelvjárási magánhangzó-rendszerekben, amelyekben megtalálható az *ê*, labiális *o* van, s így ez a két fonéma harmonikusan illeszkedik be a rendszerbe. Az *i* és *ê* a szóban mindenütt előfordulhat, s állhat mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan helyzetben. Általánosan elfogadott nézet szerint az *i* és *ê* az *i* artikulációjának módosulásával keletkezett, viszonylag későn (talán a 16. század után) és feltehetőleg legalábbis részben tatár hatásra. (A tatárban ugyanis az összes eredeti felső nyelvválású magánhangzó redukálódott, s ezzel együtt nyíltabbá vált, az eredeti középső nyelvválásúak viszont teljes képzésű felső nyelvválásúakká váltak.)

Ha megvizsgáljuk az *i* jelölést a Fischer-szójegyzékben (l. 6. táblázat), azt látjuk, hogy a gyakori és logikus jelölési módok mellett az esetek egy kisebb, de nem elhanyagolható részében *a*, *o*, *u*, *e* betű használatos az *i* jeleként. Elégké kézenfekvőnek látszik az a feltevés, hogy az említett betűket tartalmazó szavak olyan nyelvjárásból (vagy nyelvjárásokból) kerültek a szójegyzékbe, amelyekben *i* helyett *ê* vagy *i* volt. Könnyen elképzelhető, hogy az elmosódott hangszínű (redukált) és anyanyelvéből hiányzó hangokat különböző betűkkel jelölte a lejegyző. Az anyag alaposabb szemrevételezésekor azonban találtam olyan szavakat, amelyekben 2–3 *i* is volt, s ezek egy részében ugyanazt (?) a hangot más más betű jelölte. Megvizsgálva e szavak hangsúlyviszonyait,⁶ a 7. táblázatban ábrázolt eredményre jutottam.

7. táblázat

Az i ~ ê jelölése és a hangsúly

Betű	Hangsúlyos	Hangsúlyos	Hangsúlytalan	Hangsúlytalan
		?		?
<i>i</i>	3	1	1	—
<i>y</i>	2	—	—	—
<i>e</i>	—	—	3	1
<i>a</i>	—	—	1	1
<i>o</i>	—	—	1	—
<i>u</i>	—	—	1	—

Bár a korpusz kicsi (7 szó 15 hangja) a tendencia, sőt szabályosság nyilvánvaló: az *i* jelölésére hangsúlyos helyzetben *i*, *y*-t, hangsúlytalan helyzetben *e*, *a*, *o*, *u* betűt használnak. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a hangsúlytalan *i*-nek más volt az akusztikai képe, tehát az artikulációja is. Vagyis

⁶ Itt következő fejtegetéseim a kézirat helytállónak tekintett hangsúly-jelölésén alapulnak. A hangsúlyról l. a 2.1.3. pontot.

⁷ A ?-es esetekben a kéziratban a szóra nincs kitéve a hangsúly.

abban a nyelvjárásban, amelyből ezek a szavak valók (*kikjaməs*: *kikjamas* 'nyolc', *tibər*: *tibar* 'hát', *ižənə*: *isene* 'aludni', *jədi*: *jedi* 'árpa', *kəspi*: *kuspi* 'nyírfa', *mənənə*: *mynnine* 'menni', *vilən*: *mýllon* (ə: *wýllon*) 'fenn') az *i* fonémának két (a *mənənə* alak alapján esetleg három) allofónja volt, amelyek a hangsúlytól függően realizálódtak. A többi idetartozó alak vizsgálata azt mutatja, hogy a hangsúlytalanság mellett a nem-első szótagi helyzet is feltétele volt az *i* változásának. Mindkét feltétel tipológiailag is indokolt. Ha a fenti fejtegetések helyesek, megállapíthatjuk, hogy a Fischer-szójegyzék anyagát (illetve annak egy részét) olyan nyelvjárásból gyűjtötték, amelyben $i > ə$ (? *i*) változás történt és olyan érdekes időpontban, amikor a változás félúton lehetett: hangsúlyos és/vagy első szótagi helyzetben még *i*-t találunk, de más helyzetekben már *ə*(*i*)-t.

2.1.3. Hangsúly

Közkeletű vélemény szerint a FU alapnyelvben első szótagi hangsúly volt, s ez még a permi alapnyelvben is megőrződött. A mai votjákban a hangsúly (néhány szó kivételével) egységesen az utolsó szótagra esik. Az utolsó szótagi hangsúly, mint az a zürjénnel való összehasonlításból kiderül, a votják nyelv önálló életében alakult ki, többek véleménye szerint tatár hatásra.

A Fischer-kéziratban a (nem egyszótagú) szavak többségén találunk valamilyen hangsúlyjelet (', ', '). A három különböző ékezet használatában szabályosság nem figyelhető meg. Kérdés, hogy mennyire megbízható a hangsúly jelölése a kéziratban, és ha megbízható, mi a jelentősége ezeknek az adatoknak a votják hangsúly története szempontjából. A két kérdésre egyidejűleg igyekszem válaszolni.

Ha megvizsgáljuk a hangsúly jelölését a nem egyszótagú szavakon (az egyszótagú szavak ebből a szempontból nem mérvadók), a következő eredményt kapjuk:

a hangsúly az 1. szótagon	41 szó 20,5%
a hangsúly a 2. szótagon	1 szó 0,5%
(3 tagú szóban)	
a hangsúly az utolsó szótagon	108 szó 54,5%
a hangsúly nincs kitéve	48 szó 24,5%

Tovább vizsgálva mostmár az egyes csoportok eredetét, azt tapasztaljuk, hogy az első szótagi hangsúllyal rendelkező 41 szó közül 38 ősi (U, FU, FP, P, ismeretlen vagy onomatopoeitikus) eredetű és csak 3 jövevényszó (egy csuvas, egy tatár és egy orosz, mely utóbbin az oroszban is az első szótagon van a hangsúly). Itt tehát a jövevényszavak aránya 7,5%, míg a teljes Fischer-féle anyagban 12% (l. 9. táblázat). Az utolsó szótagi hangsúllyal rendelkező 108 szó közül pedig 15 a tatár eredetű (közel 14%). Megemlítendő végül, hogy a teljes anyagban előforduló 18 tatár eredetű szó közül 15-nél (84%) utolsó szótagi hangsúly van, 2-nél (10%) nincs jelölve és 1-nél (6%) az első szótag hangsúlyos.

Az ismertetett statisztikai adatokat, összevetve azokat meglevő votják hangtörténeti ismereteinkkel, a következőképpen magyarázhatjuk:

(1) Az ősvotjákban első szótagi hangsúly volt, amely egyes ősi szavakban egészen a 18. század elejéig megőrződött.

(2) A hangsúly fokozatosan (több száz év alatt) került át az utolsó szótagra.

(3) A hangsúly eltolódásának pontos okai még ismeretlenek, de a tatár jövevényszavaknak jelentős szerepe lehetett benne. Ezek átkerülve a votjákba megőrizték utolsó szótagi hangsúlyukat, és kiindulópontjai lehettek a hangsúlyeltolódás tendenciájának, vagy megerősíthették azt.

(4) A hangsúlyeltolódás a 18. század elejére még nem fejeződött be.

(5) A *čorik* 'hal' szó kétféle hangsúlyjelölése (*tschórik* és *tschorik*), valamint talán a *tolon*: *tólön* 'tegnap' szó (amelyen két hangsúlyjel van) arra utalhat, hogy e korban, várakozásunknak megfelelően egyes esetekben a hangsúly helye nem volt szilárd.

(6) Jelölési bizonytalansággal vagy más emberi tényezővel magyarázható, hogy a szavak közel negyedében a hangsúlyjel nincs kitéve.

(7) Ha a fenti, eddigi ismereteinkkel ellentétben nem álló fejtegetések helyesek, Fischer hangsúlyjelölését lényegében megbízhatónak kell ítélnünk.

(8) A hangsúlyjelölés megbízhatóságát bizonyítja az is, hogy az i ($\sim \hat{i} \sim \hat{a}$) hang látszólagos jelölési rendellenességeit, illetve az $i > \hat{i}, \hat{a}$ változást éppen a Fischer-féle hangsúlyjelölésre alapozva sikerült — úgy tűnik — logikusan megmagyarázni (l. 2.1.2. pont). Nem valószínű, hogy teljesen önkényes, véletlenszerű hangsúlyjelölés alapján ilyen összefüggéseket és fejlődési tendenciákat lehetne megállapítani.

(9) Az a tény tehát, hogy az i fonéma *a, o, u, e*-vel történő jelölése ellentétes korrelációban áll a hangsúly helyével, egyszerre bizonyítja az $i > \hat{i}, \hat{a}$ fejlődést hangsúlytalan helyzetben, a hangsúly helyének a 18. században még folyó eltolódását és Fischer hangsúlyjelölésének helyességét.

2.2. Alaktan

A 18. századi votják alaktannal (és szóképzéssel) kapcsolatos megjegyzéseim nagyon töredékesek és hiányosak lesznek. Mivel más 18. századi nyelvémlékek anyagának részletes vizsgálatára itt nem akartam kitérni (ez a későbbi és a jelenleginél sokkal nagyobb terjedelmű kutatás tárgya lehet majd), az alaktannak csak azokat a részeit tudom bemutatni, amelyek a Fischer-kéziratban szerepelnek.

2.2.1. A szavak (szókapcsolatok) morfológiai szerkezetét és szófaji megoszlását a 8. és 9. táblázatban mutatom be.

8. táblázat

A szavak és szókapcsolatok szerkezete

Tőszó	196	66,4%
Képzett szó	18	6,1%
Összetett szó	35	11,9%
Szoros szókapcsolat	36	12,2%
Laza szókapcsolat	10	3,4%
Összesen	295	100,0%

A votjákban, mint általában a finnugor nyelvekben nem vonható egyértelmű határ a szókapcsolatok és az összetett szavak között. Ezért kellett itt több kategóriát felvenni. Szoros szókapcsolatnak tekintettem azokat az eseteket, amelyek jelentésük szempontjából egy egységet alkotnak, de külön

9. táblázat

A szavak szófaji megoszlása

Főnév	200		
Főnév/Melléknév	1		
Főnév/Melléknév/Határozószó	1		
Főnév/Participium	3		
Főnév/Határozószó	1		
Tulajdonnév	5		
Összes főnév		211	60,2%
Melléknév		17	5,6%
Számnév		30	9,8%
Névmás		6	2 %
Ige, ragozott	23		
Infinitivus	5		
Participium	1		
Összes ige		29	9,5%
Határozószó		10	3,3%
Nem lehet megállapítani		2	0,6%
Összesen		305	100 %

írják őket, pl. *arha nunal* 'péntek', *das odik* 'tizenegy', *niemê atas* 'pulykakas' stb. A laza szókapcsolatok tagjai megőrizték önállóságukat, de a kéziratban egy egységet alkotnak, pl. *d(j)űc murt* 'orosz ember', *mi sũlskom* 'mi állunk', *mon pukško* 'én ülök' stb.

A két táblázatban szereplő szavak száma azért nem azonos, mert a laza szókapcsolatok tagjai a szófaji statisztikában külön-külön szerepelnek.

A két táblázat adatait természetesen nem lehet extrapolálni a 18. századi votják nyelvre általában. Egyrészt mert egyelőre hiányoznak hasonló statisztikák a mai nyelvről, nyelvjárásokról, a többi nyelvemlékről, másrészt mert a szójegyzék egy előzetes koncepció alapján került összeállításra. Abba csak meghatározott jelentésű (az összeállító által fontosnak tartott és főleg az alap-
szókincsbe tartozó) szavak, szóalakok kerültek be.

Valószínűleg ezzel magyarázható pl. a 8. táblázatban a tőszavak magas aránya, vagy a 9. táblázatban a számnevek kiugróan magas részesedése.

2.2.2. Névszók és névmások

A névszók és névmások mind egyes szám alanyesetben szerepelnek a szójegyzékben. Ragozásukról semmit sem tudunk meg. Néhány névszóképző azonban kimutatható az anyagból, így az *-on* és *-ep* deverbális névszóképzők (pl. *pukon*: *pukòn* 'szék', vö. *pukj-* 'ül', *šukwašmon*: *suckwasmèn* (o: *suckwasmòn*) 'szomszúság', vö. *šukwašmì-* 'szomszajzik', illetve *ulep*: *ulèb* (o: *ulèp* 'élő', vö. *ulj-* 'él') és az *-o* denominális melléknévképző (*telo*: *tillo* 'szeles', vö. *tel* 'szél', *tiloburdo*: *tiłò-burdò* 'madár', vö. *tiłj* 'toll', *burd* 'szárny').

Az egyszerű számneveket egytől ezerig közli a szójegyzék, és az összetettekből is jónéhányat megad. Ezekből megállapítható, hogy az összetett számneveket a 18. században éppúgy jelöletlenül képezték, mint a mai nyelvben, pl. *das kik*: *doss-kük* (o: *dass-kük*) 'tizenkettő', vö. *das* 'tíz', *kik* 'kettő'; *kik šu*: *kük-ssu* 'kétszáz', vö. *šu* 'száz'. A 'tíz', 'húszt' jelölésére külön szó (*das*, *kiz*), a 'harminc' jelölésére elhomályosult összetétel (*kwamìn*) szolgált, a nagyobb tízes számokat az akkor még nem asszimilálódó *-don* utótaggal képezték, pl. *niłdon*: *nill-don* 'negyven', *kwatdon*: *kwat-don* 'hatvan', vö. lit. *kwatton* id.

Megemlítenéd még, hogy az 'egy' számnév zöngétlen szóvégi *-k*-val (*odik*, vö. lit. *odig* ~ MU K Ū *odik*), a 'nyolc' számnév pedig eredeti, teljes formájában (*kikjamās*: *kikjamas* vö. lit. *lamis* ~ zürjén *kikjamis* id.) szerepel a szójegyzékben. Az utóbbi esetben **kikjamis* > **kjamis* > *lamis* fejlődéssel számolhatunk.

A névmások közül csak a személyes névmások fordulnak elő az anyagban (*mon* 'én', *ton* 'te', *so* 'ő', *mi* 'mi', *sojos* 'ők'). A többes szám második személyű alak a kéziratban *wi* formában van meg. Ez nyilvánvalóan tévedésből került ide *ti* helyett, esetleg az orosz *ty* hatására. A *sojos* alakból kikövetkeztethető a ma is használt *-jos* többes jel.

2.2.3. Határozószók

A kéziratban előforduló határozószókban, amelyek kivétel nélkül időt vagy helyet fejeznek ki, néhány esetrag megléte kimutatható: *-lañ* (approximativus) *añlañ*: *aslān* 'előre', vö. *az* 'első rész', *berlañ*: *berlān* 'hátra', vö. *ber* 'hátsó rész'; *-ā* (illativus) *čukažā*: *tschuckasā* 'holnap', vö. *čuk* 'reggel, kelet', *az* 'első rész', *žitažā*: *dschidžasā* 'este', vö. *žit* 'este'; *-n* (instrumentalis-inessivus) *ujin*: *uin* 'éjjel', vö. *uj* 'éj', *vilān*: *myllon* (o: *wyllon*) 'magasan, fenn' vö. *vīl* 'felső rész' stb.

2.2.4. Igék és igenevek

A szójegyzékben az alábbi ragozott igealakok fordulnak elő:

Indicativus

Praesens	Sg. 1.	<i>-sko</i> :	<i>sīlsko</i>	'állok'	lit. <i>sīliško</i>
		<i>-ko</i> :	<i>iško</i>	'alszom'	lit. <i>ižiško</i>
		2. <i>-sko(d)</i> :	<i>sīlsko(d)</i>	'állsz'	lit. <i>sīliškod</i>
	3.	<i>-ā</i> :	<i>sīlā</i>	'áll'	lit. <i>sīle</i>
		Pl. 1. <i>-skom</i> :	<i>sīlskom</i>	'állunk'	lit. <i>sīliškomī</i>
		2. ?		'álltok'	lit. <i>sīliškodī</i>
Futurum	Sg. 1.	<i>-o</i> :	<i>sīlo</i>	'állnak'	lit. <i>sīlo</i>
		<i>-o</i> :	<i>koško</i>	'járok'	lit. <i>koško</i>
		<i>-i</i> :	<i>gošti</i>	'írtam'	lit. <i>gošti</i>
Imperfectum	Sg. 1.	<i>-i</i> :	<i>gošti</i>	'írtam'	lit. <i>gošti</i>
		<i>-em</i> :	<i>berdem</i>	'sírt'	lit. <i>berdem</i>
		<i>-am</i> :	<i>zoram</i>	'esett'	lit. <i>zoram</i>
Perfectum	Sg. 3.	<i>-em</i> :	<i>zoram</i>	'esett'	lit. <i>zoram</i>
		<i>-am</i> :	<i>zoram</i>	'esett'	lit. <i>zoram</i>
		? Pl. 2. <i>-em</i> :	<i>sīlem</i>	'álltatok'	lit. <i>sīlīllamdi</i>

Tagadó alakok

Indicativus

Praesens	Sg. 1.	<i>ug išk(i)</i>	'nem alszom'	lit. <i>ug ižiški</i>
		<i>ug ačko</i>	'nem látok'	<i>ug adžiški</i>
Imperativus	Sg. 2.	<i>en vera</i>	'ne beszélj'	lit. <i>en vera</i>

Mint látható a kézirat jelen idejű igealakjai (1., 2. személyben) abban különböznek a mai (irodalmi nyelvi) alakoktól, hogy a ragok *-i-*, illetve *-is-* eleme hiányzik. Ez a jelenség a mai nyelvjáráásokban is ismert (pl. *J todiško* ~ *G totiško* ~ *S totko* 'tudok'), és a túl hosszúnak érzett igeragok lerövidítésének következménye. A rövidebb igeragok használata a 18. században is kétségtelenül nyelvjárási jelenség volt. A Sg. 2. alak a kéziratban *-d* nélkül szerepel, a Pl. 3. alakban pedig *-ā* helyett *-o* áll a szó végén. Feltehetőleg mindkét eset hibás lejegyzés következménye.

A perfectum Pl. 2. alak azért problematikus, mert a kéziratban ez a szó jelen idejű Pl. 2. alakként szerepel. Az *-em* perfectumjel miatt a votják ige

csak múlt idejű lehet, amelyről a *-di* személyrag hiányzik, vö. mai nyelvjárási *mīn-emi* 'mentetek'.

A tagadó praesensben a főige ugyanúgy rövidült alakban szerepel a kéziratban, mint az állító alakokban. Az *ug isk(i)* alak szóvégi *i*-je a kéziratból hiányzik, de ez csak lejegyzési hiba lehet, mint ezt a másik tagadó alak mutatja, amelyben megvan a szóvégi magánhangzó.

Az igenevek közül az infinitivus, a participium perfectum és ennek tagadó alakja fordul elő a szójegyzékben. Az infinitivus végződése *-ni* vagy *-nā*: *mīninā*: *mīnnine* 'menni', vö. lit. *mīnīni*, *junī*: *jūni* 'inni', vö. lit. *juīni* ~ T M *junī*, *šīnī*: *šīni* 'enni', vö. lit. *šiīni* ~ T M J *šīni*. Az utóbbi két szó esetében a tövégi *-i*- nélküli alak az eredetibb. Az *-i*- a mássalhangzós tövű igékből analógiás úton került be az irodalmi nyelvi alakokba.

A participium perfectum képzője *-em* (azonos a perfectum jelével) és a vele képzett szavak gyakran főnevesülnek vagy melléknevesülnek, pl. *kulem* 'halott', vö. *kulī-* 'meghal', *kīzem* 'vetés, vetett', vö. *kīzi-* 'vet', *kužem* 'részeg', vö. *kudži-* 'berúg, lerészegül'.

A tagadó participium perfectum képzője egy esetben következtethető ki: *šutem* 'éhes, éhező', vö. *šiī-* 'eszik'. Itt a *-tem* képző volta nem kétséges, de a megadott igéből való származtatás hangtanilag problematikus.

2.3. Szókészlet

A szójegyzékben közölt mintegy 300 szó természetesen nem teszi lehetővé az egész 18. századi votják szókészletre érvényes következtetések levonását. Az, hogy milyen szavakat gyűjtöttek össze és ezek közül melyek kerültek be a szójegyzékbe, csak a gyűjtő(k)től és az összeállítótól függött.

A szavak jelentésének vizsgálata azt mutatja, hogy a szójegyzék összeállítója igyekezett a fontos, a mindennapi életben gyakran használt, az alapszókinszbe tartozó szavakat kiválasztani. A szójegyzék szavait olyan jelentésköri csoportokba lehet sorolni, mint: természeti jelenségek, időszámítás, fémek, pénzforgalom, rokonság, testrészek, ruházat, település, lakás, közlekedés, házi- és vadállatok, táplálkozás, növények, színek stb. Szerepelnek ezen kívül fontos igék, határozószók és a számok is.

A votják szavak jelentésének megadása általában pontos, illetve — mivel előre összeállított kérdőívről van szó — a kérdőív egyes pontjaihoz általában a megfelelő votják szó van beírva. Mivel Fischer Vocabulariuma soknyelvű, én a latin szavakat tekintettem mérvadónak és azt tapasztaltam, hogy összesen 26 esetben (ez az összes szó 8,8%-a) áll a szójegyzék votják részében olyan szó, amely jelentését tekintve nem felel meg vagy nem teljesen felel meg az azonos sorszámú latin szónak. Az ilyen esetekre előző cikkemben minden esetben utaltam, ezért itt csak néhány példát említek: *ar čož* 'egy évnyi idő', a kéziratban 'annus/év'; *berdem* 'sírt' (Perfectum Sg. 3), a latin szó 'lacrimo' a latin igék szótári alakja s egyúttal Praesens Sg. 1; *en vera* 'ne beszélj' a latinban 'silere/hallgat' áll, de Fischer jelzi, hogy a votják szó imperativusi alak; *gošti* 'írtam' (Imperfectum Sg. 1), latin 'scribere' (Infinitivus); *jugit* 'világos' a szó a latin 'lucidus/világos' és tévesen a 'dies/nap' megfelelőjeként is előfordul; *telo* 'szeles' ~ latin 'ventus/szél', vö. votják *tél* 'szél'. A *kīzem*: *kisēm* szó latin megfelelőjeként 'satur/jóllakott' szerepel, de a votják *kīzem* valójában 'vetés'. A tévedés oka az utóbbi esetben az lehet, hogy a tolmács vagy fordító összekeverte a német 'Saat' és 'satt' szavakat.

Talán nem lesz érdektelen azoknak a szavaknak a felsorolása, amelyek a szójegyzék votják anyagából hiányoznak. Az, hogy egy szó a kéziratból kimaradt, nem feltétlenül jelenti azt, hogy a 18. századi votják nyelvben sem volt meg. A hiányt más (emberi) tényezők is okozhatták.

A törzsanyagból (összesen 307 szó) hiányzó szavak: villám, füst, parázs, levegő, pusztá, arany pénz, áll (fn.), mell, vízi patkány, víza, galamb, bagoly, denevér, fnyő (abies larix), lovagolni, menni, ülsz, ül, ülünk, ültök, ülnék, százezer, millió.

A függelékből (20 szó) hiányzó szavak: vihar, kecskebak, szarvas, kecske, őzbak, sügér, erdei fenyő, cédrus fenyő, fivér, áfonya.

A nevek (24 szó) közül hiányzó szavak: mordvin, tobolszki tatár, cseremis, csuvas, Ob, Irtis, Tavda, vogul, osztják, szamojéd, Bjelaja, Urzsum, Ufa, Cseboksari, Kozmogemjanszk.

Feltűnő, hogy a függelékből és a névanyagból sokkal nagyobb arányban hiányoznak votják adatok, mint a törzsanyagból. Ez a tény arra utal, hogy ezek a szavak talán nem szerepeltek az eredeti kérdőíven, hanem később gyűjtötték őket, vagy véletlenszerűen kerültek feljegyzésre.

Elkészítettem a Fischer-féle votják szóanyag eredet szerinti statisztikáját is (10 táblázat). Minden tőszót csak egyszer (első előfordulásakor)

10. táblázat

A szavak eredet szerinti statisztikája

Uráli, finnugor	103	39,9%
Finn-permi	37	14,3%
Permi	45	
Permi < iráni	9	
Permi < ócsuvas	3	
Permi összesen	57	22,1%
Zürjén jövevényszó	1	0,4%
Csuvas jövevényszó	7	2,7%
Tatár jövevényszó	18	7 %
Orosz jövevényszó	4	1,5%
Onomatopoetikus	3	1,2%
Ismeretlen eredetű	28	10,9%
Összesen	258	100 %

etimologizáltam, ezért itt kevesebb szó szerepel, mint az alaktani táblázatokban. Számos tőszó ugyanis (összetett és képzett szavakban) többször is előfordul a kéziratban. A bizonytalan vagy vitatott eredetű szavaknál csak az általam legvalószínűbbnek tartott lehetőséget vettem figyelembe.

A táblázatban megadott %-os értékek némi óvatossággal az egész 18. századi szókészletre kiterjeszthetők lennének, főleg akkor, ha összehasonlító statisztikák állnának rendelkezésünkre más 18. századi nyelvemlékek és a mai nyelvjárások anyagából.

CSÚCS SÁNDOR

Rövidítések

- Tepl., Pam. = Т. И. Тепляшина, Памятники удмуртской письменности XVIII века.
Москва 1966
Wichm., Vok. = Yrjö Wichmann, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im
Wotjakischen. MSFOu. 36. Helsinki 1915

Die wotjakische Sprache im 18. Jahrhundert

von SÁNDOR CSÚCS

Autor untersucht das wotjakische Sprachmaterial im Vocabularium von J. E. Fischer. Es wird die in der Wörterliste verwendete Lautbezeichnung für das Wotjakische erläutert (s. Tabellen 1—2., 3—4); über die wotjakische Sprache des 18. Jahrhunderts wird folgendes festgestellt:

- (1) Das Lautsystem entsprach im Wesentlichen dem des modernen Wotjakischen.
- (2) Ähnlich wie in einigen modernen Dialekten waren im Wotjakischen des 18. Jahrhunderts (oder zumindest in einigen Dialekten) die Phoneme *ó* und *ú*, bzw. *η* vorhanden.
- (3) Der für einige Dialekte charakteristische Lautwandel *ǰ* > *ʒ*, *ʃ* war Zeitpunkt, als das Material gesammelt wurde (um 1730) bereits im Gange, jedoch noch nicht abgeschlossen. Anscheinend wurde diese Reduzierung von der Unbetontheit der Silbe ausgelöst.
- (4) Es kann festgestellt werden, daß im 18. Jahrhundert die Verlagerung der Betonung auf die letzte Silbe stattfand. Bei diesem Prozeß spielten die tatarischen Lehnwörter des Wotjakischen eine bedeutende Rolle.

De quelques singularités de la conjugaison tchérémisse

Ce qui a retenu l'attention de tous les linguistes qui se sont intéressés à l'étude du tchérémis, c'est que sa conjugaison présente plusieurs traits singuliers. Toutefois, il se peut que les singularités les plus mentionnées ne soient pas celles qui sont les plus caractéristiques.

Au premier abord, on constate que le verbe se conjugue en tchérémis selon deux paradigmes. On a pris l'habitude de les distinguer par la forme de la 1-e personne du singulier du présent de l'indicatif. D'un côté l'on trouve la forme *-am* que les travaux soviétiques appellent 1-e conjugaison et de l'autre *-em* qui est le propre de la 2-e conjugaison. Nous rentiendrons ce classement dans ce qui va suivre.

Le regretté Paavo Ravila a montré que les verbes en *-em* sont construits sur d'anciens thèmes en *-a* ou *-ä* tandis que ceux en *-am* remontent à des thèmes en *-e*. Notre éminent ami Finlandais Erkii Itkonen a d'autre part démontré que le fénno-permien ne connaissait que 3 voyelles thématiques: *-a* et *-ä* d'une part et d'autre part *-e*. Il a également découvert que les thèmes en *-e* étaient à eux seuls au moins aussi nombreux sinon plus que les thèmes en *-a* et *-ä* réunis. Les confrontations des verbes des deux paradigmes tchéremises et de leurs correspondants fenniques ou lapons ou même mordves confirment cette interprétation des faits. Il n'en reste pas moins que ce chassé-croisé des timbres vocaliques surprend. Cela donne le résultat suivant:

ludam 'je lis' / *wozem* 'j'écris'
ludät 'tu lis' / *wozet* 'tu écris'

Mais cette opposition *a/e* dans la syllabe désinencielle est remplacée par une autre, aux deux premières personnes du pluriel. D'une part, on retrouve l'*-e-* mais d'autre part, *i* vient remplacer *-a-*:

ludīna 'nous lisons' / *wozena* 'nous écrivons'
ludīda 'vous lisez' / *wozēda* 'vous écrivez'

Les troisièmes personnes surprennent aussi, tant au singulier qu'au pluriel:

ludēš 'il lit' / *woza* 'il écrit'
ludūt 'ils lisent' / *wozat* 'ils écrivent'

Apparemment, les 3-es personnes de pluriel ont pour marque du nombre l'élément *-t* qui se retrouve dans les langues ouraliennes (et même au-delà). Il en a été inféré que le thème sur lequel cette marque est construite est le

thème verbal nu. En d'autres termes, la voyelle prédésinencielle ne serait autre que la voyelle thématique. Cela peut paraître plausible pour *ludī* 'ils lisent' et, dans ce cas, les deux premières personnes du pluriel seraient également construites sur le thème nu, lequel aurait pour forme *ludī-*. Mais comment analyser les personnes correspondantes de la conjugaison en *-em*? Nous serions en présence de l'*-e* issu d'un ancien *-a* ou *-ä*. Mais si c'est juste, alors l'*a* de *wozat* pas plus que celui de *woza* ne peut être considéré comme le représentant de l'ancienne voyelle thématique *-a* ou *-ä*. A moins de supposer que l'ancienne thématique a connu deux traitements, l'un en *-e* et l'autre en *-a*. Mais ceci ne concerne que la 2-e conjugaison. A la première, la 3-e personne du singulier se termine en *-š*. D'où vient cette marque?

Si, au lieu de se contenter d'examiner le seul présent de l'indicatif positif, on passe en revue l'ensemble de chaque paradigme, on observe d'autres détails qui ne sont guère moins embarrassants. Ainsi, les verbes tchérimisses se servent du seul thème nu pour exprimer la 2-e personne du singulier de l'impératif. Cela donne l'opposant:

lud 'lis' / *wozo* 'écris'

La forme *lud* est un thème consonantique, du moins dans l'étrat présent de la langue, mais *wozo* porte une finale *-o*. Avons-nous affaire ici à l'ancien *-a* passé à *-o*? Cette finale *-o* se retrouve à la 3-e pers. sg. du préterit de l'indicatif de la 1-e conjugaison:

ludo 'il lut'

Ici, le doute n'est plus permis. L'*o* final résulte de la fusion de la voyelle thématique et de la marque de préterit qu'on restitue habituellement en **-j* ou **-i*. Aux autres formes, la voyelle de liaison entre le radical et la désinence personnelle est *-i*:

ludīm 'je lus'

ludič 'tu lus'

ludič 'ils lurent'

les deux premières personnes de pluriel construisant la marque personnelle directement sur le thème consonantique ou radical, comme on voudra. Retenons en passant que le paradigme tchérimisse rappelle celui du fennique. Ce qui est particulièrement frappant c'est que la même forme y assure deux fonctions différentes: *ludič* = 'il lut/ils lurent' tout comme l'estonien *tulid* veut dire tantôt 'il vint' et tantôt 'ils cinrent'.

Cela dit, ce qui distingue les deux conjugaisons au préterit est que la 1-e (en *-am*) est historiquement construite au moyen de la marque **-i* ou **-j*, sauf aux deux premières personnes du pluriel où il n'y a aucune marque temporelle puisque la désinence personnelle se trouve collée au thème consonantique. C'est même cette adhésion immédiate qui distingue la forme de préterit de celle du présent à ces deux personnes.

Comme on sait, la 2-e conjugaison (*-em*) construit son préterit au moyen d'un suffixe spécifique *-š* toujours précédé de la voyelle *-i-*. En passant, il est curieux de remarquer que l'estonien oppose de son côté *tulin* 'je vins' à *elasin* 'je vécus'. Mais on sait que l'on a expliqué les formes estoniennes en *-s* d'une tout autre façon. Elles seraient dues à la généralisation des *-s* issus d'une assibilation du *-t-* des verbes contractes devant l'*-i* du suffixe de préterit.

Mais pour ce qui est du tchérémis, la présence de l'*i* tantôt après le thème du verbe de 1-e conjugaison et tantôt après celui de 2-e conjugaison montre que les oppositions distinctives ne se bornent pas à celle de l'*a* à l'*e* des deux premières personnes du présent de l'indicatif. Au passé II, on observe:

ludīnam 'j'ai lu' // *wozenam* 'j'ai écrit'
ludīn 'il a lu' // *wozen* 'il a écrit', etc.

Une autre singularité, mais d'un autre ordre, est celle que présente l'optatif. Si les deux paradigmes s'y distinguent par l'opposition: thème consonantique // thème en *-i*:

ludnem 'j'aimerais lire'
ončīnem 'j'aimerais regarder',

en revanche, les deux paradigmes construisent leurs troisièmes personnes avec le suffixe de possession:

ludneže 'il aimerait lire'
očīneže 'il aimerait regarder'
ludnešt 'ils aimeraient lire'
očīnešt 'ils aimeraient regarder', etc.

Si maintenant on jette un regard sur le paradigme possessif des substantifs, on s'aperçoit que les fameuses deux premières personnes du singulier de la deuxième conjugaison sont pourvues d'une désinence identique à la suffixation possessive:

wozem 'j'écris' / *pörtem* 'ma maison'
wozet 'tu écris' / *pörtet* 'ta maison', etc.

Tous ces faits laissent supposer que des réaménagements et réajustements se sont produits, que l'absence de documents anciens ne nous permet pas de suivre avec précision. Ce qui est sûr, c'est que la 1-e conjugaison (celle en *-am*), qui serait établie selon Paavo Rivila sur des thèmes en *-e*, a traité la voyelle thématique originelle de plusieurs façons et qu'elle a usé du thème consonantique plus fréquemment que la conjugaison fennique correspondante. En effet, elle use du thème consonantique à la forme négative et à la 2-e personne du singulier de l'impératif, là où le finnois présente le thème vocalique puisque la voyelle *-e* y a été préservée par la finale *-k* dans laquelle on a vu à la fois la marque de l'impératif et aussi du temps présent.

Ce qui demeure dans tout cela passablement énigmatique, c'est la finale *-š* de la 3-e pers. sg. du type *ludeš* 'il lit'. Comment s'explique-t-elle? Björn Collinder a tout simplement identifié ce *-š* avec la marque de prétérit de la 2-e conjugaison (Survey of the Uralic Languages, p. 254). Ne conviendrait-il pas plutôt d'y voir un suffixe de dérivation déverbatif? La 3-e personne est souvent indiquée par un élargissement de ce genre. C'est le cas pour le fennique et aussi pour le mordve. Ce l'est également pour le permien.

Tout bien considéré, les «singularités» apparues dans le système de la conjugaison du tchérémis consistent avant tout dans les oppositions des timbres des voyelles thématiques ou des voyelles, de liaison comme il est permis de les classer dans au moins une partie des formes considérées. Mais ce phé-

nomène ne s'observe-t-il pas dans d'autres langues finno-ougriennes? C'est ainsi que dans sa Northern Ostyak Chrestomathy, notre confrère Károly Rédei (pp. 60 et 67) présente les deux paradigmes suivants:

sēkləm 'je frapp' // *sēklem* 'je le frappe'
sēklən 'tu lesfrappes' // *sēklem* 'tu le frappes'

qui ne se différencient que par l'opposition de timbre de la voyelle prédésinencielle *a* // *e*. La voyelle réduite *a* est la marque de la forme subjective de la conjugaison tandis que la voyelle *e* est celle de la forme objective. C'est ce que confirme, en Serkal, le regretté Wolfgang Steinitz (Ostjakische Grammatik und Chrestomathie) qui a relevé les oppositions:

mātəm 'je donne' // *mātem* 'je le donne'
mātən 'tu donnes' // *māten* 'tu le donnes'
māsəm 'je donnai' // *māsem* 'je le donnai'
māsən 'tu donnas' // *māsen* 'tu le donnas', etc.

Il saute aux yeux que l'un des paradigmes, celui de la forme objective, est identique à celui des substantifs possessivés:

sox 'peau de bête'
soxem 'ma peau de bête'
soxen 'ta peau de bête', etc.

Quelque chose de différent s'est produit en hongrois. La voyelle thématique des verbes est toujours de timbre fermé:

adok 'je donne' // *adom* 'je le donne'
adod 'tu le donnes'
hiszék 'je crois' // *hiszēm* 'je le crois'
küldök 'j'envoie' // *küldöm* 'je l'envoie'
kötök 'je lie' // *kötöm* 'je le lie', etc.

Cette généralisation du timbre fermé n'est probablement pas primaire. Malheureusement, les documents anciens que nous possédons ne nous offrent pas d'exemples qui pourraient nous éclairer sur ce qui a pu se passer. On trouve la voyelle fermée dans *kötöz* 'attacher' mais par contre *kötelez* 'lier, obliger', vers la même époque. En face de l'*o* d'*adok* 'je donne', *adom* 'je le donne', etc, on a *adat* 'action de donner' (daté de 1405) mais aussi *adomány* 'donation' (1416). De même s'opposent d'une part *fonok* 'he file', *fonom* 'je le file', *fonod* 'tu le files' et *fonal* 'fil (à coudre)' *fonat* 'tresse'. Bien d'autres exemples pourraient être cités. Ce qui apparaît, c'est que la voyelle thématique est représentée, dans le cadre de l'harmonie vocalique, par deux paires de voyelles, chaque paire opposant un timbre ouvert à un timbre fermé: *a/o* et *e/ë*. Quant à la répartition, elle dépend de la nature de l'élargissement auquel on a affaire: *ad* '(il) donne/*adat* 'données' et aussi 'il fait donner'/*adomány* 'donation' à côté des formes conjuguées citées ci-dessus: *adok*, *adom*, *adod* et *adott* 'donna, donné'.

Il est un détail sur lequel il n'est pas inutile de revenir. C'est la forme de la 3-e pers. sg. du présent de l'indicatif de la 1-e conjugaison tchérémissie. Elle est marquée d'un *-s* précédé de la voyelle *-e-* qui détonne par rapport à l'*a*

des 2 premières personnes du même nombre: *ludes* 'il lit'. Nous avons suggéré d'y voir un suffixe déverbatif et non pas le suffixe de prétérit auquel Björn Collinder l'a identifié. Ce qui le fait supposer, c'est qu'il semble bien que la 3-e pers. sg. du présent ait fait difficulté dans une partie au moins des langues finno-ougriennes. Il est en effet curieux que le fennique ait éprouvé le besoin de distinguer le singulier du pluriel dans ce cas alors qu'on pourrait penser que l'opposition entre le singulier et le pluriel était suffisamment signalée par le seul suffixe de pluriel en *-t*. En finnois suomi, la 3-e pers. pl. est encore marquée par la forme pleine du participe présent en *-va/-vä*: *tulevat* 'venants' / '(ils, elles) viennent'. En revanche, qu singulier, la langue littéraire offre aujourd'hui *tulee*, d'un plus ancien *tulev* qui à son tour provenait d'une forme *tulevi* attestée dans la langue de la poésie populaire. Parallèlement, l'estonien a développé une forme *tuleb* qui s'oppose au pluriel *tulevad*. Dans l'un comme l'autre cas, il apparaît que la 3-e pers. sg. a été mise en vedette et qu'à cette fin, il n'a pas paru suffisant de la distinguer de celle du pluriel par la seule marque *-t*. Mais auparavant, les deux troisièmes personnes avaient reçu comme supports non pas le thème nu du verbe mais un élargissement de ce thème au moyen du suffixe déverbatif *-pa/-pä*. Le tchérémisse a choisi une autre solution pour opposer singulier et pluriel puisqu'il a utilisé un suffixe *-š* qui est insolite.

C'est un raisonnement analogue que notre éminent confrère finlandais Mikko Korhonen a conduit dans son bel ouvrage sur l'histoire du lapon (*Johdatus lapin kielen historiaan*, pp. 271—272). Après avoir constaté que la 3-e personne du singulier du présent de l'indicatif est fournie en lapon par le thème nu du verbe, il se demande si cet était de chose est ancien et si, selon l'hypothèse formulée par Erkki Itkonen, le thème nu n'aurait pas remplacé le thème élargi en *-ja/-jä*, qu'on trouve au pluriel, sous l'influence du prétérit où, indiscutablement, les 3-es personnes des deux nombres sont exprimées par des thèmes nus, la 3-e pers. pl. portant uniquement la marque de pluriel qui est, on le sait, en lapon un *-k*. Dans ces conditions, le hongrois se trouve de toutes les langues finno-ougriennes la seule à utiliser le thème verbal nu pour former la 3-e personne sg. du présent de l'indicatif de la forme subjective du verbe: *ad* '(il, elle) donne', *él* '(il, elle) vit', *mëgy* '(il, elle) va'. Encore convient-il de remarquer que la langue connaît des formes en *-n*: *mëgyën* '(il, elle) va', *jön* '(il, elle) vient'. A cela s'ajoute que le pluriel de la 3-e pers. pl. du présent de l'indicatif subjectif porte la marque *-nak/-nek* dans laquelle il faut voir un pluriel en *-k* d'un dérivé en *-n*.

Les formes correspondantes des langues oburaliennes (vogoul, ostiak) ne sont pas non plus des thèmes nus. S'il est exact que ces formes ne portent pas de désinence personnelle, elles sont tout de même des thèmes dérivés au moyen d'une marque de présent: *t* en ostiak du Nord, *l* en ostiak de l'Est, *γ* en vogoul.

Dans la forme objective de la conjugaison, tant en hongrois qu'en vogoul et en ostiak, les troisièmes personnes du présent de l'indicatif comme des autres temps et modes, sont caractérisées par le fait qu'elles portent une marque de possessivation de la 3-e personne du singulier d'une part, du pluriel d'autre part, du possesseur. On relève ainsi en vogoul:

toti 'il apporte' // *totite* 'il l'apporte'
toteyət 'ils apportent' // *totijanel* 'ils l'apportent'

où l'on aura remarqué que la forme subjective du singulier présente une réduction de sa finale, ce qui la démarque davantage de celle du pluriel pourtant indiqué par le suffixe *-t*.

Plus haut, nous avons attiré l'attention sur la présence du suffixe de possessivation aux 3-es personnes de l'optatif tchérimisse, suivant en cela l'exemple du regretté Gedeon Mészöly (*Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal* 162). Nous savons par ailleurs, comme l'a signalé notre éminent confrère finlandais Lauri Posti, encore récemment, dans les Actes du Congrès International des Finno-ougriens de Turku (Pars I, pp. 111–144) que certains dialectes fenniques ont également éargi leurs 3-es personnes du présent de l'indicatif du suffixe de possessivation ou tout au moins du pronom de 3-e personne **sen/*sek*. Cela donne l'opposition:

pidà 'il tient' // *palas* 'il brûle'
pidävà 'ils tiennent' // *palàze* 'ils brûlent', etc.

Ces verbes augmentés de la marque pronominale de 3-e personne semblent avoir acquis une signification réfléchie. Dans toute une partie des dialectes fenniques orientaux, un paradigme entier a été construit à partir de ces formes de 3-e personne.

Si maintenant nous reprenons le fil du raisonnement de Gedeon Mészöly, nous pouvons nous représenter que l'usager de telle ou telle langue s'est prévalu de la possibilité qui lui était offerte de faire usage à la 3-e personne de deux formes, l'une sans et l'autre avec le suffixe de possessivation. Ce qui est frappant, c'est que dans le premier cas, il ait éprouvé le besoin d'élargir le thème primaire d'un élément de dérivation au présent de l'indicatif: *-pa/-pā* en fennique, *-ja/-jä* en mordve, *-k* en vogoul, *-l* on *-s* en ostiak. Cet élément figure parfois dans tout le paradigme du présent de l'indicatif.

Comme il est une règle constante en linguistique que l'usager essaie d'exploiter les éléments dont il dispose pour exprimer des acceptions différentes, la dualité créée par l'emploi simultané de 3-es personnes possessivées ou non possessivées a été mise à profit pour distinguer des types d'actions de nature différente. C'est ce qui avait amené Gedeon Mészöly à conclure que la conjugaison dite objective était en hongrois une création ou, si l'on préfère, une innovation propre du hongrois et non le reste d'une construction héritée de l'ouralien commun. Originellement donc, la possibilité de construire la 3-e personne du prédicat avec ou sans élargissement pronominal aurait, selon les langues, conduit à des développements divers: conjugaison à double paradigme: subjectif et objectif, actif et réfléchi.

Pervenu à ce point du raisonnement, il importe de se demander en quoi consiste la conjugaison objective. Le plus souvent, elle est définie comme étant l'ensemble des formes verbales qui sont utilisées pour signaler que l'objet explicite ou implicite doit être conçu comme défini, ou déterminé. Mais en est-il bien ainsi?

Dans l'usage du hongrois, aussi loin que nous puissions remonter dans l'histoire de la langue, il semble bien qu'il en soit ainsi. Mais qu'en est-il des autres langues?

On a l'habitude de comparer, voire d'identifier les conjugaisons objectives des langues ougriennes de l'Ob et celle du hongrois. Est-ce justifié? Certainement pas en ce qui concerne la forme puisque le paradigme de la

conjugaison objective se superpose dans ces langues à celui du nom possessivé. János Gulya (Eastern Ostyak Chrestmoathy p. 61 et p. 116) a relevé parallèlement:

<i>kürim</i>	'ma hache'	~ <i>tulim</i>	'je l'apporte'
<i>küräyläm</i>	'mes 2 haches'	~ <i>tuleyläm</i>	'j'apporte les deux'
<i>kürläm</i>	'mes haches'	~ <i>tullam</i>	'je les apporte'

qui trouvent leur pendant en vogoul (Béla Kálmán, Chrestomathia Vogulica, p. 46 et p. 58):

<i>sālim</i>	'mon renne'	~ <i>totil^um</i>	'je l'apporte'
<i>sāliar^um</i>	'mes 2 rennes'	~ <i>totijar^um</i>	'j'apportes les 2'
<i>sālian^um</i>	'mes rennes'	~ <i>totijan^um</i>	'je les apporte',

avec cette différence qu'une sorte d'infixe *-l-* figure dans le paradigme du verbe, qui ne se trouve pas dans celui du substantif possessivé. Ce qui, soit dit en passant, révèle que les conjugaisons des deux langues, la vogoul et l'ostiak, ne sont pas entièrement identiques. Ce qui les caractérise en commun par opposition au hongrois, c'est que les formes de la conjugaison objective s'accordent en nombre avec ce qui est considéré comme leur complément d'objet, que celui-ci soit explicite ou implicite. Certes, le hongrois ne possède pas de duel mais il possède un pluriel alors que ses formes objectives ne reflètent pas cette distinction de nombre.

Sans quitter le finno-ougrien, nous trouvons en mordve une conjugaison objective d'une autre nature qu n'a pas son équivalent dans le reste de l'ouralien. Il faut aller jusqu'à l'esikimo pur rencontrer quelque chose d'analogue. Trois exemples suffiront pour évoquer cette similitude. En face des constructions mordve erza (Jaziki narodov SSSR. III, p. 168)

<i>kundasak</i>	'tu le saisis'
<i>kundasamam</i>	'il me saisit'
<i>kundasī</i>	'il le saisit',

on a en eskimo d'Asie (Jaziki i pišmennost' narodov Severa III, p. 121):

<i>tokotan</i>	'tu le tues'
<i>tokotāṇa</i>	'il me tue'
<i>tokota</i>	'il le tue'

Ces constructions s'analysent comme suit: 1. je suis ton saisissement, 2. Je suis son saisissement, 3. il est son saisissement, 4. Il est ton action de tuer, 5. Je suis son action de tuer, 6. Il est son action de tuer. Le principe est le même de part et d'autre. Les suffixations d'origine pronominales ont été construites les unes sur les autres.

Par contre, si l'on passe à l'examen du samoyède, on retrouve la diversité. La conjugaison objective du nénéts ne ressemble pas plus à celle du selkoup que celle des langues obougriennes à celle du hongrois. A cela s'ajoute qu'aucun de ces systèmes n'est complet. Plusieurs formes figurent à la fois dans le paradigme subjectif et dans l'objectif. Ainsi, tant en samoyède qu'en ostiak et en vogoul, les 1-^{es} personnes du pluriel sont communes. Le hongrois n'est sorti de cette confusion ou n'a évité cette confusion qu'en utilisant pour

la forme objective une désinence en *-juk/-jūk* dont il n'a jusqu'ici été donné aucune explication satisfaisante.

Bien d'autres réflexions seraient à ajouter mais elles dépasseraient les limites de cette modeste contribution. Ce qui peut paraître à travers ce qui vient d'être brièvement exposé, c'est qu'en y regardant de plus près, on est frappé de découvrir que le prétendue singularité de la conjugaison tchérimisse n'est pas aussi déconcertante qu'elle a pu paraître. Ce qui ressort de son examen, c'est qu'elle présente des concordances frappantes avec les conjugaisons fenniques, alors qu'elle diffère considérablement de la conjugaison mordve. C'est surtout vrai pour les verbes en *-am* tandis que les verbes en *-em* surprennent par la formation de leur prétérit en *-š* dont on ne retrouve l'équivalent qu'en ostiak et en vogoul ainsi qu'en samoyède, les autres langues n'en gardant plus que quelques traces, sauf le hongrois qui n'en a même plus un seul vestige, aussi effacé soit-il. Naturellement, il est toujours permis de se représenter que ces vestiges ont pu exister, mais rien n'y contraint. L'autre question qui se pose, c'est de savoir si ces variétés de systèmes verbaux sont des modifications d'un système verbal unique, développé déjà en ouralien commun ou en finno-ougrien commun ou si, comme le pensait Gédéon Mészöly, nous avons affaire à autant de créations particulières au moyen d'éléments anciens qui n'avaient pas encore été organisés en paradigmes systématiques, spécialisés dans l'expression de la prédication. Si l'on faisait un "sondage" parmi les spécialistes actuels de la linguistique ouralienne, il est à peu près sûr qu'une nette majorité se prononcerait toujours pour l'hypothèse selon laquelle l'ouralien commun avait déjà opéré une distinction entre le verbe et le nom, ce qui revient à dire que les diverses conjugaisons historiquement attestées dans l'ensemble des langues ouraliennes remonteraient en fin de compte à une date très ancienne.

Nous ne dissimulerons pas que pareille hypothèse nous semble peu vraisemblable. Il suffit de jeter un regard sur les langues mongoles, par exemple, pour constater que la plupart d'entre elles n'ont pas encore développé de conjugaison dans l'acception classique du terme. Les mots spécialisés dans la fonction prédicative ne portent pas de marque personnelles. La relation subjectale ne reçoit une expression que lorsqu'il est jugé indispensable de préciser la personne du sujet. Pourtant, une langue comme le bouriate s'est construit un paradigme à désinences personnelles, fournies par les pronoms personnels. Cet exemple montre qu'il ne faut pas tellement de temps à une langue donnée pour se doter d'une conjugaison à désinences personnelles.

Qu'il nous soit permis, en terminant, d'évoquer la mémoire de ce grand linguiste qu'a été Ödön Beke à qui nous devons d'avoir été initié à cette langue tchérimisse à laquelle il a consacré tous ses soins. C'est sa grammaire qui a été notre guide comme aussi ses propos ont été les commentaires qui nous ont éclairé en des temps difficile où ce pur savant vivait dans sa patrie en véritable proscrit. J'ai eu le chance de le rencontrer au milieu de ses amis dans le petit cercle qu'ils formaient en marge des sociétés savantes officielles. Ils m'avaient fait l'honneur de m'y admettre et l'on sait que mon très cher et très regretté collaborateur Joseph Balassa en faisait partie. La science hongroise doit beaucoup à Ödön Beke et il est réconfortant de constater qu'elle ne l'oublie pas. Je ne l'oublie pas non plus.

AURÉLIEN SAUVAGEOT

1. Honti Lászlónak az obi-ugor elsőszoztagi vokalizmusáról írt könyvével az egyszerű ismertetésen túl is kell foglalkozni. Szabályos ismertetést Csepregi Márta ír róla (NyK 85: 462—465), ez az írás Honti rekonstrukciós kísérletének bírálata.

Legelőször is tudni kell, hogy próbálkozásával Honti egy egészen szövevényes ismeretlenségben igyekezett rendet teremteni. Steinitz finnugor vokalizmusrekonstrukciója, mely elsősorban éppen az osztjákban alapult, nem magyarázta meg megnyugtatóan a finnugor nyelvek magánhangzó-rendszereinek kölcsönös viszonyát, illetve történetét. Itkonen elmélete pedig, ami a finnt tekintve kulcsnyelvnek, olyan Steinitz-kritika, amivel az ugor nyelvek (talán a magyar kivételével) egyáltalán nem magyarázhatók. Az ugor nyelvek vokalizmusával foglalkozó kutatásoktól mindig azt reméljük, hogy hozzájárulnak „a fal áttöréséhez”, megvilágosítják devianciájuk természetét és okát.

Honti rekonstruált obi-ugor magánhangzórendszerével, rekonstrukciós módszerével, magyarázataival és a két nyelvhez rekonstruált magánhangzó-történettel nehéz egyetérteni. Mint ahogy azt meglehetősen feladatszerűen, eredménykoncentráltan és mechanikusan végezte volna. A nagyon akart eredmény nem meggyőző és nagyjából — ilyen formában — feltétlen módosítások, sőt újradolgozás nélkül nem fogadható el. Noha ez a műve is mintaszerűen precíz, furcsamód hiányzik belőle egy olyan fejezet, melyben legalább röviden ismertette volna a rekonstrukcióval járó fogalmakat és az adott rekonstrukciós célkitűzés elvi-gyakorlati problémáit.

2. Honti hangsúlyozza, hogy Steinitz nyomdokán haladt. Míg Steinitz ősvogul magánhangzói közül két magánhangzót törölt, a Steinitz-féle őosztjákokot, ami nem más mint a VVj. nyelvjárás eredetinek tekintése, módosítás nélkül elfogadta. Nézetem szerint ennek az a következménye, hogy az így megközelített obi-ugor vokalizmus legalább félig téves, mert az őosztjákra nem tehetjük fel a vahi-vaszjugáni magánhangzórendszerét.

Mielőtt ennek indoklását megnéznők, pillantsunk bele Honti rekonstrukciós módszerébe. Az obi-ugor alapnyelv mássalhangzóit egy öt oszlopos, kilenc soros *redundáns* rendszernek ábrázolja (24. l.):

(1)	*p	*t		*k
	*w		*j	*γ
		*δ	*δ'	
		*θ		
	*m	*n	*ñ	*η
		*s		
			*č	*č
	*r			
	*l	*l'		

Itt $*\theta$ = vog. $t \sim$ osztj. l (néha vog. $s \sim$ osztj. l és vog. $t \sim$ osztj. s). A $*\delta$ az $*l$ -lel egyezően = vog. és osztj. l . Ezt az elemet Honti belsőleg rekonstruálta: ha volt $*\delta'$ ($>$ vog. $l \sim$ osztj. j), meg kellett lennie jelöletlen $*\delta$ párjának is. Logikus fonológiai okoskodás ez, de nem szükségszerű ez a következtetés, nem ez az egyetlen lehetséges ötlet. A $*\delta'$ -t akár $*r$ formában az $*r$ jelöltjeként is elképzelhetjük: $*r : *r$, $*l : *l$, $*n : *n$, $*c : *t$ és/vagy $*c$ (és $*s : *s$). Amit belső rekonstrukcióval kimutat, azt külső anyag alapján különíti el: $*l$ helyett akkor ír $*\delta$ -t, amikor a nyugati nyelvek és a szamojéd fgr. $*\delta$ -re mutatnak nem- l képviselteikkel. Nem helytelen ez az eljárás! Ha lehet, mindig fel kell használni a külső evidenciát is. Honti obiugor vokalizmusrekonstrukciója azonban a többi uráli nyelvi képviselőt szándékos mellőzésének módszerére épül, ami különösen vakmerő tett, hiszen két és nem több nyelv komparációjáról van szó. Az obi-ugor $*\delta$ ($\neq *l$) felteendőségét mással indokolom, szintén belsőleg. Az osztjákban van külön retroflex $*l$ és $*n$, amit Honti is az osztják újításának tart. Ám az osztj. $*l$ soha sem felel meg fgr. $*\delta$ -nek, $*s$ -nek és $*\delta$ -nek. Az $*l > *l$ és $*l$ hasadásnak tehát meg kellett történnie a $*\delta$, $*s/*\delta > *l$ változás előtt. Tudtommal az l hang feltételezi külön n ($\neq n$) meglétét is. A $*\delta > *l$ igen régi areális újításnak tartható, ezért e retroflex szonoránsok talán örökséget jelentenek az uráli korból és nem az osztják újítása.

Elhamarkodott lépés volt az egybeesett szibilánsokat $*\theta$ formában rekonstruálni. A vogul várható $*t$ helyetti s -ének szabálykörnyezete bizonyossá teszi, hogy az $*s > *s$ a vogul saját életében történt, hiszen megelőzte egy (az osztjából hiányzó) szabály, amit egyébként Honti állapított meg (NyK 74: 23):

$$(2) \quad *s/*\delta \rightarrow *s \quad \quad \quad / \# \text{ — } V \quad \begin{bmatrix} + \text{glide} \\ + \text{front} \end{bmatrix}$$

$$([- \text{front}] \rightarrow [+ \text{front}])$$

Honti a szabály A -részébe $*\theta$ -et, B -részébe $*s$ -et írta, ez $[-\text{strid}] \rightarrow [+ \text{strid}]$ jegyváltást jelentene, amit a kétszeresen palatális környezet aligha idézhet elő.

Egyébként különösen az ősvogul fogható fel úgy, hogy benne labioveláris mássalhangzók is voltak, a labiális palatális magánhangzók labialitása pedig nem volt inherens, hanem a mássalhangzókönyezethez tartozott, azaz kevesebb magánhangzófonémával is operálhatunk. Talán az ősosztják és obiugor előzménye is elemezhető így. A Trj. $[\gamma_0]$ nem más, mint a $/w/$ szóbelseji változata, amit a fonematikusnak szánt obugrisztikai átírások feleslegesen jelölnek külön betűvel. Honti azt is átveszi Steinitztől, hogy az ősosztjában szóbelőben nem volt $*w$, csak $*\gamma$, és ezt továbbvetíti az obi-ugor alapnyelvre is. Kölcsönös kizáró megoszlásuk miatt persze ez a feltevés is egyetlen $*w/*\gamma$ fonémát jelent, csak hogy éppen maga a vahi-vaszjugáni nyelvjárás bizonyítja, hogy kellett lennie szóbelőben $*w \neq *\gamma$ oppozíciónak. Éppen a következetesen γ -zó vahiban történt $*p > w$, pótlendő a megelőző magánhangzót labializáló, majd delabializálódott ($*w > \gamma$) $*w$ -t. Az ősosztják $*\delta$ és $*\delta$ egyik forrása nyilván az $*aw > *\delta\gamma$, de $*ay \rightarrow *\delta\gamma$ stb. lehetett.

Mit várunk el egy jó alapnyelvi fonémarekonstrukciótól? Amikor protofonémákat teszünk fel, egy harmadik (ill. többedik) nyelv egy szeletét rekonstruáljuk, nem egy hangmegfeleléstárat. Nem azért nem írunk számokat a megfelelések helyére, hogy mnemoteknikai szempontoknak is eleget tegyünk, hanem mert hinnünk kell, hogy egy létez(het)ő nyelv valódi r e n d s z e r é t

állapítjuk meg. Gyanús az olyan rekonstrukció, mely jóval több alapelemet tartalmaz mint a leszármazottaké.

Honti a 13 vogul magánhangzót és a 15 ($< 13 + 2$) osztják magánhangzót 16 (v. 17) obi-ugor protovokálisból kívánja magyarázni. Elhamarkodott, nem meggyőző az alapnyelv 8 rövid magánhangzója, mely a vogul/osztják keresztemfelelések kedvéért született. Az osztják (VVj.) $*\bar{e}$, $*\bar{o}$, $*\bar{a}$, $*\bar{ö}$ többféle rövid vogul megfelelői a vogulon belül is nehezen választhatók külön. Az ősvogul $*i$, $*\bar{u}$, $*\bar{a}$ kusza megfelelésű a vogul nyelvjárásokon belül, ugyanígy az ősvogul $*i$, $*\bar{u}$, $*\bar{a}$, $*\bar{ö}$. Az $*i$ és $*\bar{ö}$ legfeljebb k és η mellett különíthető el, [—grave] jegyű mássalhangzók mellett csak $*i$, labiálisok mellett csak $*\bar{ö}$ állhat — innen gondolható, hogy az $*\bar{ö}$, $*\bar{u}$ melletti k tulajdonképpen $*k_0$ ...

Elvárjuk még a jó rekonstrukciótól, hogy lehetséges rendszerből lehetséges, természetes — más, ismert hangtörténetű nyelvekből is ismert — változások feltevésével legyenek levezethetők az új rendszer elemei. Honti rekonstrukciójának ez a legfőbb gyengéje. E szempont fontosságát Honti maga is sejti, amikor Steinitz $*\bar{o} > e$ feltevését (FgrVok, 80—2) elveti: „obugr. $*o > urwog$. $*\bar{a}$ ist ein möglicher Wandel, $*\bar{o} > \bar{a}$, $*\bar{u} > *i$ ebenfalls, aber $*\bar{o} > *e$ ... läßt sich mit diesen auf keine Weise in Einklang bringen. ...” 19, l. még 20, 110). Itt megemlítem, hogy az ismeretlen $\bar{o} > e$ fordítottját több nyelvből is kimutathatjuk, így $*\bar{e} > e > \bar{o}$ ([$\bar{e}$]) történt a tunguzban és a koreaiiban. Számos (macedón-)bolgár nyelvjárásban és a meglenorománban $e > \bar{o}$ történt — és hasonló több esetben is az obiugor nyelvekben (l. alább). (Ez a tunguzban és a koreaiiban a palatoveláris $\rightarrow$ aperturális harmóniaváltás után történt; feltehető, hogy az őspemiben is valami hasonló játszódott le, s ez az oka a fgr. $*\bar{a} > \bar{o}$ sp. $*\bar{o}$ ($< *j$) és fgr. $*\bar{a}$ (hagyományosan $\bar{a}$ -tőbeli $*e$) $> \bar{o}$ sp. $*\bar{o}$ ($< *j$) megfelelésnek: $*\bar{e}$ -n, $*\bar{e}$ -n keresztül, tehát szintén az $*\bar{a}$ kikerülésével.) Igazolhatónak látom, hogy a vog. $*\bar{e}$ (Honti $*i$) $\sim$ osztj. $*\bar{o}$ elsősorban osztják $*e > *o$ csúszással magyarázandó. Nos, a vogulban a röviddek között $*i > *ö$ átlós változással kell számolnunk és az északi osztják $*\bar{a} > *ö$ végső forrása is $*i$, a VVj. o (szerintem) előosztják $*\bar{e}$ -ből származik, és az ősoosztj. $*i$ helyén a jugániban nyíltabb és valamelyest labiális magánhangzó van (l. még alább). (Van $e > \bar{e}$ típusú átlós változás is: (macedón-)bolgár, délangol, déli lapp, tadvai vogul...)

Máshol Honti nemigen törődik a változások természetességével, lehetőségességével, minek következtében szokatlan és motiválatlan hangváltozásokkal számol. Például mechanikusan minden $\bar{V} \sim \bar{V}$ és $\bar{V} \sim \bar{V}$ megfelelés esetén rövidülést tesz fel a $\bar{V}$ képviselőtű nyelvben (110). Ez csak a legzártabbaknál tehető meg, ha az nem kötött változás. Sokszor számol nyíltabbá válással, ami pedig csak a röviddek között természetes spontán változás.

3. Miért nem lehet helyes a steinitzi ősoosztják?

A számos ok közül elsőnek azt említeném, hogy a szurguti nyelvjárásokra feltett $e > \bar{a}$, $\bar{o} > \bar{j}$ ($\bar{a} + K_0$), $o > \bar{o}$ ($\bar{a}$, $\bar{a} + K_0$) lehetetlen a hangtörténet... sztalat szerint. Kötetlen, általános (spontán) változásként csak $i > \bar{i}$; $i > \bar{e}$; $\bar{e} > \bar{a}$, $\bar{e}$; $\bar{a} > \bar{a}$; $\bar{a} > \bar{e}$; $\bar{e} > \bar{i}$ típusú változások lehetségesek, fordított irányúak nem. Egy jó érv feleslegessé tesz minden további indoklást. Erre most itt mégsem hivatkozhatom, mert ez a diakronikus univerzálé tudtommal eddig még nem lett lefektetve.

De más bizonyítékot is találhatunk. Például a VVj. magánhangzóváltakozása során a zárt és megfelelő nyílt teljesek (I.), és a középső teljesek a (megfelelő) redukálttal (II.) váltakoznak:

I. $i \text{ — } \bar{a}$
 $\bar{u} \text{ — } \bar{o}$
 $\bar{i} \text{ — } a$
 $u \text{ — } o$

II. $\bar{e} \begin{cases} e \\ \bar{o} \end{cases}$
 $\bar{a} \text{ — } o$

Az $\bar{o}$ és $\bar{o}$ nem vesz részt a váltakozásban. Mielőtt meg akarnók fejteni a váltakozás eredetét, vegyük észre a magától kínálkozó kérdést, amit, ha észreveszünk, meg is tudunk válaszolni.

Létrejöhett-e ez a váltakozás ilyen formában, ezek között a magánhangzók között? Nem! Az I. csoport magánhangzói ma nem szomszédosak (ill. $\bar{e}$ hiánya miatt csak a különleges $\bar{i} \sim a$ történik „szomszédos” magánhangzók között). Akár $*i \rightarrow *\bar{a}$, akár $*\bar{a} \rightarrow *i$ X feltétel esetén formában képzeljük el a váltakozás változási lépését, érthetetlen marad, hogy miképp vészelhette át az $*i$ és $*\bar{a}$ közötti $*e$, ill. miért nem $*i \sim *e$ vagy $*e \sim *\bar{a}$ alakult ki? (A nyugati nyelvjárások $\bar{a} \sim i$, $a \sim o$ váltakozása utólagos „természetesítés” lehet korábbi $\bar{a} \sim i$, $a \sim u$ helyén.) Miért $\bar{a}$ az o váltóhangja $*\bar{o}$ helyett és $\bar{e}$ az $\bar{o}$ -é $*\bar{o}$ helyett?

A szinkroniában ezeknél jóval kacifántosabb váltakozások léteznek. Meglétüket természetesnek kell elfogadnunk — és morfo(fono)lógiai, nem fonológiai jelenségnek. Ám minden különös váltakozásnak megszületésekor egyszerűnek kellett lennie, amit egy lépéses természetes hangváltkozás (szabály) hozott létre valamilyen szimulációs motivációval.

Ebben az esetben is fel kell tennünk: a váltakozás kialakulása idején az i és $\bar{a}$, $\bar{u}$ és $\bar{o}$, $\bar{i}$ és a , u és o magánhangzók előzményei szomszédos, egy jegyben eltérő magánhangzók voltak, az e , $\bar{o}$ és o előzményei k és s $\bar{o}$ b b „tolakodtak közéjük”. Feltehetjük azt is, hogy az I. és II. váltakozástípus egymástól nem független. Nos, a tremjugáni (Trj.) nyelvjárásban a II. váltakozástípus szintén minőségi és nem mennyiségi:

I. $i \text{ — } \bar{a}$
 $i + K_{(o)} \text{ — } e + K_{(o)}$
 $\bar{i} \text{ — } a$
 $u \text{ — } o$

II. $\bar{e} \begin{cases} \bar{a} \\ \bar{a} + K_{(o)}, \bar{i} \end{cases}$
 $\bar{a} \text{ — } \bar{a} + K_{(o)}, \bar{o}, \bar{a}$

Fontos az a személyjelezési sajátság, hogy a VVj.-ban a Px1Sg -am/-ām formájú a) a redukáltak, b) a középső nyelvállású teljesek után. ($\bar{a}m/-\bar{a}m$ a nyílt teljesek után váltakozással, $\bar{i}m/-\bar{i}m$ a zárt teljesek után). Miért képez egy osztályt a) és b)? A szurgutiban a) és b) helyén egyformán redukáltak vannak (vö. Sal Éva, CTIFU 674—676).

Ismeretes továbbá, hogy a VVj. rendszer majdnem teljesen szimmetrikus, csak az $*\bar{e}$ hiánya töri meg. Steinitz rámutatott, hogy az ősosztják $*\bar{o}$ tulajdonképpen k. k. helyzetben volt az ősosztják $*e$ -vel.

A Trj. és VVj. egybevetésével az ősosztják magánhangzórendszer tehát így rekonstruálható:

(3)	*i	*ĩ *ē	*ü	*ǣ	*ĩ *ē	*u	*ũ
	*ā		*ɔ	*a		*ɔ	

A változás kialakulását az a lépés jelentette, melynek során a nyíltabbak megfelelő zárt párjukra váltottak X helyzetben — fordított irányú lépés (váltakozó) *ō és *ɔ megjelenésével járt volna (*ǣ-ból, *ũ-ból), egy mai VVj. *ō ~ *ɔ, *ō ~ *o váltakozást, ami nincs. E magánhangzók csak a váltakozás kialakulása után jelentek meg: *ē > *ō és *ē > *ō csak velárisok mellett. Eredménye az *i ~ *ō (> VVj ɔ ~ ɔ) és *ĩ ~ *ɔ (> VVj ā ~ o) váltakozás.

Ezt követte a „great Ostyak vowel shift”, ami a szurgutiakat nem érte el:

(3.1)	*i	*ĩ	*ü	*ǣ	*ĩ	*ē	*u	*ũ
	← *ē	← *ǣ			← *ō			
	*ā	*ɔ		*a		*ɔ		

(3.2)	*i	*ĩ	*ü	*ǣ	*ĩ	*ē	*u	*ũ
	↓		↓		↓		↓	
	*e		*ō				*o	
	*ā	*ɔ		*a		*ɔ		

Néhány megjegyzés. A redukált részrendszer nyíltjai illabiálisak voltak, eredetileg, az *ē csakis *ǣ megjelenésével labializálódhatott; az általános *ē > *ō kiváltója lehetett az általános *ĩ > *ā nyitódásnak, de az *ĩ a magánhangzóeltolódás idején még zárt volt, mivel nem vett részt a középsők (= nem zárt redukáltak) nyúlásában. Természetes jelenség, hogy a zártak redukálódnak, majd nyíltabbá válnak; az is, ha ebben a labiálisok nem vesznek részt, ill. csak az ĩ válik nyíltabbá, mert: a) az illabiális veláris soron a hosszúak nyitódása is előfordulhat (főleg 1. a > ɔ, 2. ē > a esetén), b) a redukált (rövid) részrendszer a teljes (hosszú) részrendszerhez hasonlóan az ĩ — ā — ũ alaphármásra épül, s ilyenkor az ĩ válik a „részrendszer a-jává”. Számos példa idézhető erre, most csak néhány ismertebbet:

1. Korai újangol. Az ũ hasadásával ĩ keletkezett i mellé (a környező mássalhangzók labiáliságától kondicionáltan), és ez később nyíltabbá, ē-vá (tulajdonképpen ē-vá), ill. délen egészen nyílt és palatalizált ǣ-vá vált (pl. *šūt* > *šūt* > *šāt*; fonémává főleg az új, ũ-ból rövidült ũ megjelenésével vált, pl. *gōd* > *gūd* > *gūd*).

2. Keleti permják (OP, JaP) ← őszürjén:

(4)	•	ĩ	•	•	•	ũ
	↑		↑	↓	↑	
	ē	ō		•	ō	o
			a			

3. Beszermáni (votják) ← ős(déli)votják:

(5.1)	ĩ	ē ← ũ	ũ	(5.2)	ĩ	ē	ũ
					↓	↓	↓
	e ← ē			e	•	a	o
	a						

3. Mezei cseremis. Az $*i \rightarrow *j \rightarrow *ä$ redukciója megelőzte $*ü = *ũ$ és $*u = *ũ$ egybeesését.

4. Lapp, finn és mordvin. Az ezekhez hasonlók ismeretében mertem a három legnyugatibb finnugor nyelv egyik legelső magánhangzó-szabályát a következőképp rekonstruálni:

$$(6) \quad \begin{array}{l} *i \rightarrow *j \rightarrow *ä \quad / \text{--- } C^1I \\ \quad \quad \quad \rightarrow *ũ, *ä \quad / \text{--- } C_2I \\ \Rightarrow *i \quad \quad \quad \quad \quad / \text{--- } CA \end{array}$$

ugyanaz grafikusan a többi rekonstruktum feltüntetésével:

$$(7) \quad \begin{array}{cccc} *i & *ü & *i & *ü \\ & & \vdots & \\ *i & & \cdot & \rightarrow *ũ \\ *ä & & *ä & \\ *ä & & *ä & \end{array}$$

Így a finn *suoni*, *jousi*, *hapsi* és *iho* előzményeül fgr. $*sini$, $*jĩsi$, $*ĩpti$ és $*jĩšä$ alakokat teszek fel. Az $*i$ a tövéghangzótól szabályozottan a cseremisben a permiben és a magyarban is másképp alakul, ezekben és a többiben az $*i$ -nak saját reflexe lehet.

A magánhangzóeltolódás feltevésével, NB. aminek minden pontja attesztálható természetes változás, a mai nem szabályos (opaque) osztják váltakozási szabály világos (transparent) lesz:

$$\begin{array}{ll} \text{I. } *i \leftarrow *ä > i \sim ä & \text{II. } *i \leftarrow *j > j \sim e \\ *ü \leftarrow *j > ü \sim j & \text{és } j \sim ö \\ *j \leftarrow *a > j \sim a & *j \leftarrow *j > ä \sim o \\ (*u \leftarrow *a > u \sim a) & \\ *u \leftarrow *j > u \sim j & \end{array}$$

A Trj. (J stb.) vokalizmust sem kell a lehetetlen $e > ä$ félékkel magyarázni, hanem 1. $*j > ö$ és $*j > j$ és $ö$, 2. $*j > j$ után:

$$(8.1) \quad \begin{array}{cccc} *i & *j & *ü & *ũ \\ & *j & \cdot & *ö \\ & \downarrow & \uparrow & \downarrow \\ *ä & \cdot & *j & \cdot \end{array} \quad \begin{array}{ccc} *j & *u & *j \\ & *j & \cdot \\ & \downarrow & \uparrow \\ *a & \cdot & *j \end{array}$$

$$(8.2) \quad \begin{array}{cccc} *i & *ü & *j & *u \\ \cdot \leftarrow *ö & & *ö & \\ *ä & & *a \rightarrow \cdot & \end{array} \quad \begin{array}{ccc} *j & *j & *j \\ \downarrow & \downarrow & \downarrow \\ \cdot & \cdot & \cdot \\ *ä \leftarrow *j & *ä \leftarrow *j & *ä \leftarrow *j \end{array}$$

Az így keletkezett szurguti vokalizmus jelenleg is az eltolódás fázisában van, a zártak gyakran röviden ejtődnek, közülük elsősorban az i (!). E magánhangzót a Rusvai Julianna gyűjtötte pimi felvételeken (vö. NyK 79: 223–232) magam általában j -nak vagy e -nek hallottam, a nyelvjárás magánhangzóit a következőkben véltem megállapítani:

(9)	<i>ĩ</i>	<i>ũ</i>		<i>ǣ</i>
	<i>ě</i>	<i>ǫ</i>	<i>ǣ</i>	<i>ǫ</i>
	<i>ǣ</i>		<i>ǣ</i>	
	<i>ě</i>		(<i>ě</i>)	<i>ǫ</i>
	<i>ǣ</i>		(<i>ǣ</i>)	<i>ǫ</i>

Aholis *ũ* ~ VVj. *ǫ*, *ǣ* ~ VVj. *ĩ*; *ĩ* ~ VVj. *ĩ*, *ũ*; *ũ* ~ VVj. *u*, és az *ě* [*ě*] is (!). Ez az a hang lehet, amit Paasonen *ě*, *ə* betűvel írt: „ein sehr geschlossener o-Laut mit sehr schlaffer Lippenartikulation” (FUF 2: 84). Karjalainen szerint is „Im Trj. wird *ĩ* gegenwärtig ein wenig labial ausgesprochen (am Pym ist die Labialität grösser. . .” (OL 260; 1. Steinitz megjegyzését: OstjVok 31–2; vö. még Honti, ALH 27: 271–286).

4. Nem tudom, sikerült-e meggyőzőnöm az olvasót a terjedelem szabta korlátok miatt zsugorítottan bemutatott érveimmel arról, hogy a steinitzi őosztják vokalizmus téves, és emiatt a ráépített obi-ugor vokalizmusrekonstrukciónak is szükségszerűen tévesnek kell lennie.

Honti a vogulnál a Steinitz által (is) **ě*-nak rekonstruált, általában az osztják *ĩ*-nak megfelelő magánhangzót az osztják miatt és a rendszer szimmetrikussága kedvéért **ĩ*-ra igazítja. E magánhangzó semelyik vogul nyelvjárásban nem zárt, reflexei: AK FL Szo *ǣ*, másutt főleg *ě*. De nem zárt általában a többi sem: az **ũ* > FK KK [*ǫ*]/*ü*/, az **ĩ* pedig általában [*ě*]-féle. A T(J Cs) reflex (*ĩ*) ezeknél nem érdekes, mivel abban minden nem nyílt palatális magánhangzó zárt, és minden nem nyílt veláris magánhangzó legalábbis középső nyelvallású; az *ě* annyira nyílt, hogy Kannisto *ǣ*-nak (az *ě*-t *ǣ*-nak) írta (Vö. Tálos, Uralica 4: 1–3). Az **ũ* a T-ban ezért [*ǫ*], másutt [*ü*]. Ez egy a zártakra jellemző veláriszűkülés következménye, ami az **ǣ* labializálódását ki is váltotta (de a TJ-ben illabiális maradt, a TCs-ben a rövid **a* is labiális *ǣ*), ami pedig az **ě* > *ǣ* nyitódást kiválthatta. Az *ĩ*, *ě* kivételével a hosszú (teljes) magánhangzók spontán süllyedésben nem vehetnek részt (*ǣ* > *ě*, *ǣ* > *ǫ* mellé pedig *ǣ* > *ě* nem szokott sorakozni). Ha középzártakat teszünk fel az ősvogul (Honti jelölésével) **ĩ*, **ǣ*, **ĩ*, **ũ* helyén, zárulásuk természetes a vogulban és az osztjákban is: az obi-ugorra is **ě*, **ǫ*, **ě*, **ǫ* magánhangzókat kellett volna rekonstruálni. (A permi, zürjén stb. jövevényszavak obi-ugor megfelelőiben sem kell ez esetben hanghelyettesítéssel operálni.) A jelek tehát arra mutatnak, hogy az osztják **ĩ*: **ě* oppozíciótípus előosztják/obi-ugor eredetije **e*: **ĩ* típusú volt.

Lehetségesnek tartom, hogy az ősvogul **ĩ* ≠ **ǣ*, **ĩ*/*ǫ* ≠ **ǣ* fonémahasadás következménye — Steinitz is nyilatkozott hasonló (UAJb. 28: 236). De ha mégis opponens fonémákat akarunk helyükön rekonstruálni, akkor az úgy volna valószínűbb, hogy oppozíciójukat mennyiséginek tekintenénk.

5. Kifogásaink nemcsak fonológiaiak lehetnek. Az uráli nyelvek genetikus rokonsága bizonyítva van, de e nyelvek további rokonodásainak, az alnyelvcsaládoknak a viszonya valójában nincs tisztázva. Az uráli nyelvcsalád családfája, ágrajza tkp. areális csoportokat fog össze egy-egy ágon és nem olyanokat, melyek bizonyíthatóan közvetlen ősötől származnak. Ezért nem tudunk grammatikai különbséget kimutatni az ún. uráli és az ún. finn-ugor állapot között, ezért nem tudunk semmi „viszonylag konkrétat” a finn-permi finn-volgai, lappo-finn „alapnyelvekről”. A hagyományos ágrajz becsléssel

készült, az areális nyelvészet és a nyelvek nyelvszövetségének ismerete előtt és a genetikai alcsoportosítás újabb elveivel nem lett szembeesítve (I. Dyen, J. Greenberg, C. D. Chrétien, H. M. Hoenigswald, J. Scherzer, R. Hetzron több cikkére gondoljunk!). Annak egyetlen helyes kritériuma létezik, legpontosabb megfogalmazása: „The only criterion for genetic proximity consists in the recognition of a decisive set, whether in number or in structural placement, of shared innovations by addition or replacement, rather by loss” (E. C. Hamp, IJAL 24 : 151). Nem beszélhetünk addig ugor alapnyelvről, amíg az ugor vonások közösen újított voltát nem bizonyítottuk. A közös újításnak tetsző nem-ugor vonások, amik valószínűvé teszik a finnpermi egységet és alapnyelvet, hiányuk által nem bizonyítják a nem-finnpermi (ugor) egységét.

Az, hogy az osztják és a vogul igen hasonló (ma), nem érv az obi-ugor alapnyelv léte mellett. Mi több, az amúgy is fennálló drift miatti párhuzamos változások nem engedik eltávolodni a nyelvszövetségben álló nyelveket, miközben az alapnyelvtől nagyonis eltávolodhatnak. Az alapnyelvtől való további távolodást jelent az, ha két rokon nyelv közeledik egymáshoz nyelvszövetségben, csálóka egyezéseket eredményezve. Ha bizonyítható lenne is, hogy a vogul és az osztják közös őse más uráli nyelvnek nem őse — tehát valóban „közeli” rokonok, az obi-ugor alapnyelvet abban az esetben is különleges elővigyázatossággal volna szabad megpróbálni rekonstruálni, nehogy másodlagos jelenségeket örökségként vetítsünk vissza. A körütekintés többek között külső ellenőrzést, a csoporton kívüli nyelvek adataival való szembeesítést jelent. Ez kötelező (vö. J. Greenberg, *Essays in Linguistics*, Chicago 1957) és nem tilos, szemben Ganschow (vö. NyK 81: 57—69, stb.) és sok mások vélekedésével.

Visszatérve Honti rekonstrukciós módszerére, a magánhangzók kérdésében nem nyúl csoporton kívüli bizonyító adatokhoz, a magyarhoz vagy bármely más uráli nyelvéhez. A következő viszonylag szabályos (és gyakori — a kettőnek nem kell egybeesnie) lapp — magyar megfelelések sokkal biztosabb fogózkodót jelentenek mint a területileg és genetikusan is (?) közelebbi ugor nyelvek közöttiek bármelyike, hiszen a lapp és magyar szabályos hangmegfeleléseinek értékét utólagos, másodlagos mellékhatások nem ronthatják le:

lapp (norvég, lpN)		magyar
ie, a	~	e
uo	~	a
æ	~	é
oa	~	ó

Minthogy egy lapp-magyar alapnyelv valószínűtlen, a lapp és a magyar közös eredője a finnugor ($\approx$ uráli) alapnyelv, minden szabályos lapp—magyar hangmegfelelés (közvetve) az uráli viszonyokkal van közvetlen kapcsolatban. (Más nyelvek adatait is figyelembe véve egyébként az említett négy magánhangzót *ä, *ä, *ä, *ä formában rekonstruálom az ősurálira.)

Honti mind a genetikai rokonság bizonytalanságát, mind a nyelvszövetségből adódó egyezések veszélyességét sejtette, amikor külön tanulmányban (NyK 81: 225—245) bizonygatta (Gulyával szemben) az ugor alapnyelv létét. (Érvei jórészt hasonlóságokra való hivatkozásokból állnak, sőt még a retenciót — az *ü*-féle hangok őrzését — és nyomós érvek szánta.) Egy másikban pedig (MFF 5: 90—99) megpróbálta az északi vogul és északi osztják párhuzamos történetű közös rendszerét függetlennek értelmezni.

6. Persze ahogyan a magyar közvetlenül hasonlítható a lappal, úgy szabad vogul–osztják magánhangzómegfeleléseket is vizsgálni. Más kérdés, hogy a rekonstruált rendszer az obi ugoréval, az ugoréval vagy épp az uráliéval van-e (közvetett) közvetlen kapcsolatban. Magam a vogul és az osztják elválását rendkívül réginek tartom — emellett a konsonantizmus különbségei és az alaktan számos pontja szól — a vogul és osztják alapján felállított közös rendszernek tehát közel kell esni (időben) az uráli alapnyelv rendszeréhez. A vogul–osztják *s z a b á l y o s* magánhangzómegfelelések — nem az azonosságok és hasonlóságok — igen fontosak lehetnek. Sajnos, a Honti rekonstruálta rendszerből a keresztemfelelések, illetve a furcsa megfelelések és nyelven belüli dublettek nincsenek megmagyarázva. Amik pedig szabályba foglalhatók — a megfeleléseket számát Honti táblázatos formában közli (111–118) — az esetek negyede, olyanok, amiket már eddig is „ránézésre” megállapíthatunk. Van a vogulnak olyan magánhangzója, amelyiknek a szabályszerű megfelelése szembeszökőbb más nyelvekkel mint az osztjakkal. Így az ősvogul *ā általában lp. *ie*, *a*, finn *ä*, *ie*, mordvin *ä* és magyar (nyílt) *e* magánhangzóknak szokott megfelelni, míg az *ā eredeti zártra utal, ami a lappban *ä*, a finnben *i*, a mordvinban *e*, és *i*-féle a permiben és a magyarban is. A következőkben talán konkrét példával is tudom szemléltetni, hogy Honti két nyelvre épített rekonstrukciója milyen látható téves eredményhez vezetett azáltal, hogy a külső anyag felhasználásáról lemondott. Az obiugorra általában *ē-t, ill. *ō-t tesz fel, ha ilyen van az osztjákban, akkor is, ha annak a vogulban *ā felel meg, és akkor is ha *ā. Namármost azt a meglepő jelenséget kell látnunk, hogy miután a fgr *ā és *i sok esetben egybeesett obiugor *ē-ben (és *ō-ben), az a vogulban aszerint hasadt *ā-re vagy **ā̃*-re, hogy mi volt előzménye, ill. mik a megfelelői a nem-osztják nyelvekben. Nyilvánvalóan eltérő magánhangzókat kell rekonstruálni az obi-ugorra ezekben az esetekben, melyeket a vogul külön tartott, az osztják viszont *ē-re redukált olykor, amiből aztán a vahiban *e* és *ō* lett. Az obiugor *ē-t, *ō-t tartalmazó etimológiáknak kb. egy harmadának jól ismert más nyelvekben is megtalálható megfelelőik vannak. Most csak ezeket sorolom fel, külön vizsgálatot nem folytathattam, a vogul kettős megfelelés „kondicionálásának” bemutatására. Megérné a fáradságot a teljes anyag egyéb nyelvi megfelelőinek kikeresése, ami eloszlathatná azt a gyanút, hogy rostálásom szándékos volt, hogy az engem igazolókat emeltem volna csak ki.

Első csoport: vogul *ā ~ osztják *e

155. *θēr: *tār / *āer — cser. *šer*, *šār*; votj. (*vīr*-)*ser*; m. *ēr* (*eret*) < *šārā (FESz. 159 *šār).

156. *θēr -: *tārət - / *āerəmt - — zürj. *šergedni*; m. *ered* < *šārā - (FESz. 162 *šār).

197. *jēŋk: *jāŋk / *jōŋk ~ *jēŋk — lpN *jiegŋā*; finn *jää*; mdM *āj*; permi kü-lönféle; m. *jég* (*jeget*) < *jāŋi (FESz. 338 *jāŋe).

340. **kēt*z: *kāts / *kōt, *kūt/*kit, **ket*l, **kät*l-, **kōt*ay- — lpN *giettā*; finn *käsi*; mdM *kād*; cser. *kit*; permi *ki*; m. *kéz* (*kezet*) < *kāti (FESz. 362. *käte).

405. *mēr -: *mārəkt - / *merət - — m. *mer* < *mārV - (FESz. 438. **mār*z-).

454. *hēl -: *nāl - / *nel - — lpN *njiellāt*; finn *niellä*; md *nilems*; cser. *neleš*; permi *nil* -; m. *nyel* < *nāli - (FESz. 479 *nēle - vagy *nēle -).

508. *pēl -: *pāl / *pələk - — lpN *bälle*; (finn *puoli*); mdM *pālā*, *pāl*; cser. *pela*, *pel*; zürj *pel*; votj. *pal*; m. *fél* (*felet*) < *pālā (FESz. 196 *pālā)

622. *tēyəl: *tāyəl / *tel — lpN *dievvā, dæw'det*; finn *täysi*; cser. *tić*; m. *tele*, tölt < *tāwōi ? (FESz. 627 *tāwōe).

634. *tēk(t)əmā: *tākmā / *tōytām — lpN *dik'ke*; finn *täi*; zürj. *toj*, PO *tyj*; votj. *tej*; m. *tētū* < tājV (FESz. 631 *tāje).

663. *wēdām: *wālām / *welām — lpN *ādā -āddām*; finn *ydin* (gen. *ytimen*); md *udem, udeme*; cser. *βem, βim*; zürj. *vem*, PO *vim*; votj. *vijm, vim*; m. *velō* < *s'ōVm (FESz. 683 *widā).

672. *wēy: *wāy / *wōy — lpN *viekkā*; finn *väki*; md *vij*; cser. *βij*; stb. < *wākī (FESz. 682 *wāke).

256. *kōlēy: *kōlāy / *kōlēy — lpN *giew'dā; finn *köysi* < *kīwōi ? (*kewōe).

Második csoport: vogul *ā ~ osztják *e

53. *ēpəθ: *āt / *epəθ — lpN *hāk'sā*; cser. *ūpš*; zürj. *is* (*isk-*); m. *iz* < *ipsī (FESz. 331 *ipse).

150. *ōēŋkər: *tāŋkər / *āōŋkər — finn *hiiri*; md. *čejér*; permi *šir*; m. *egér* < *šīŋir (FESz. 140 *šīŋe-re).

396. *mēh: *māh / *meñ — lpN *mānnje*; finn *miniä*; zürj. (*ici-*)*mēh*; votj. *moñ*; m. *mēny* < *mīñā (FESz. 436 *mīñā).

428. *nēm: *nāmā / *nem — lpN *nāmmā*; finn *nimi*; md. *lem*; cser. *lüm, ləm*; permi *ñim*; m. *név* (nevet) < *nīmī (FESz. 469 *nime).

526. *pēŋkə: *pāŋkə / *pōŋk — finn *püi*; md. *pej, pev*; cser. *pūj*; permi *piñ*; m. *fog* < *pīŋi (FESz. 209 *piŋe).

592. *sēm: *šām / *sem — lpN *čāl'bme*; finn *silmä*; md. *šilme*; cser. *šinča*; permi *šin* (*šinm-*); m. *szēm* < *šilmā (FESz. 579 *šilmā).

235. *kōy: *kāw / *kōy — finn *kivi*; md. *kev*; cser. *kūj*; zürj. (*iz-*)*ki*; votj. *ke*; m. *kō* (*követ*) < *kiwī (FESz. 368 *kiwe).

525. *pēnt-: *pānt- / *pent- — zürj. *ped-*; votj. *pod-*; m. *fēd* < *pīntā- (FESz. 187 *pentā-).

A két obi-ugor nyelv hangtörténete még feltáráásra vár, akárcsak az uráli fonológiai rendszer. A feladat párhuzamosan végzendő. Több eredmény egy olyan megközelítéstől várható, amely első lépésben azoknak a nem szomszédos és nem egy ágba tartozó nyelvekre épül, melyek között szabályosabb összefüggések állapíthatók meg. Második lépésként a rájuk alapozott rekonstrukcióval pedig összehasonlíthatók a deviáns nyelvek, tehát a permiek és a két obiugor — és a szamojédok. Bizonyos, hogy így több homályos pont megvilágosodhatik, és természetesen a deviáns nyelvek is tartogathatnak olyan információt, ami szükségessé teheti az első lépésben megállapított eredőrendszer módosítását.

*

Bírálatom negatív oldala Honti rekonstrukciós eredményére vonatkozik, és nem vállalkozásának egészére. Igazságtalan lennék, ha nem emelném ki, hogy könyvével mennyi energiát igénylő aprólékos munkát takarított meg másoknak, illetve végzett el helyettük. Például az etimológiai rész (123–206) rendkívül megkönnyíti azoknak a dolgát, akiknek eddig a legkülönbözőbb forrásokban kellett keresgélniük vogul és/vagy osztják adatokért, például a KT-ben, ami közismerten időrabló foglalatosság. Ezért, ha bárki a jövőben bármilyen eredményre jut az obiugor nyelvtörténettel kapcsolatosan, azt első sorban Honti könyvének köszönheti majd.

P. TÁLOS ENDRE

Vogul + Ostyak

2

by ENDRE P. TÁLOS

The author emphasizes that historical reconstructions must be worked out carefully. He utilizes László Honti's monograph (1982) on the reconstructed vowel history of these two Ob-Ugrian languages in order to approach the topic in question. (*Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*, Bibliotheca Uralica 6. Akadémiai Kiadó, Budapest — reviewed by Márta Csepregi in NyK 85.)

The main points of the paper are as follows.

One may reconstruct only natural changes, i.e. universal phonetic processes. W. Steinitz' rules for the developments in Surgut and Salym dialects of Ostyak entail unnatural changes. For example, full mid vowels cannot reduce unless high vowels do. (Full = unmarked long, reduced = marked short, often centralized.) The opposite process is, however, very likely since non-high short vowels easily lengthen, high short vowels become opener (mid or low), high long vowels shorten, and low long vowels tend to be close: this is regarded as an irreversible cyclic process called Natural Vowel Rotation by the author of this paper. An attempt is made to prove that the mid full vowels in Eastern Ostyak (exemplified by the Vah and Vasyugan dialects) derive from non-high reduced vowels, and the reduced (now mid) ones from their high counterparts. That is, e.g., the pair *ā* vs. *o* was *ȳ vs. *ē in Proto Ostyak. Thus the reduced Surgut equivalents of Eastern *e*, *ō*, and *o* are retentions and not innovations. One can conclude the same from other phenomena as well. For instance from the nature of the vocalic alternations. In Eastern Ostyak low full vowels alternate with high full vowels, and mid full vowels alternate with (mid) reduced ones. Morphological alternations can be unnatural, but at one time such alternations must have been natural, coming about from simple change of one feature, assimilation or dissimilation between neighboring phones. In Surgut there are only low ~ high alternations among reduced vowels too, this is more natural than that which we find in Eastern Ostyak. (Of course, proto systems may have unnatural traits, but in the case of Ostyak one can internally reconstruct its original naturalness.)

Honti's Proto Ob-Ugrian system is based on Steinitz' incorrect Proto Ostyak (considered to be identical to that of the Vah-Vasyugan dialects). This is only one argument that invalidates Honti's reconstruction.

Since Vogul and Ostyak have been spoken in a strict Sprachbund, from time immemorial, it is very difficult to separate their common innovations from retentions and later and recent results of convergences. (Besides their similarities there are striking differences between them that suggest ancient separation.) This makes it necessary to consider external evidences from more remote relatives, for example, Hungarian or Finnish.

The opposition *ā vs. *ā in Proto Vogul has good correspondences (high vs low) in the western Finno-Ugrian languages, even in those etymologies where Honti has reconstructed a common Proto Ob-Ugrian source (*ē), and suggests a phonemic split in Vogul. This shows the untenability of the comparative method restricted to two only languages. The title of the paper hints at the notion that reconstruction must be extrapolative and not interpolative.

Almost all of these hypotheses have been elaborated in the author's doctoral dissertation "A történeti rekonstrukció és a természetes fonológia" (Historical Reconstruction and Natural Phonology) 1982., ELTE University, Budapest (p. 260), unpubl. msc.

Adatok az ősök szellemeinek kultuszához a voguloknál (szigvai vogul anyag alapján¹)

A vogulok vallásos tiszteletben részesítették a *nāj-štar* 'úrnő-fejedelemlhős'² elnevezésű védőszellemeket. Hitük szerint ezek az ősök szellemei. Mint minden vogul, az ősök is hajdan halászáttal, vadászattal, réntartással foglalkoztak. Erősek és bölcsék voltak. A nép így beszél róluk: „A múltban úrnőink-fejedelemlhőseink, vagy másként *akijanuw-akwanuw* '(a szülőknél idősebb nagy)bácsijaink- nénijeink' ugyanúgy éltek, mint most mi, és csak később tették őket halhatatlanokká. Már életükben hírnevet szereztek maguknak valami nagy tettel, amit népük érdekében hajtottak végre. Az ilyen ember lelke nem vész el a testével halála után, hanem a többség számára láthatatlanul tovább él a földön és segítséget nyújt, szolgálatokat tesz az embereknek, ha azok őrzik az emlékét, tisztelik, ha jók és szelídek.” Az ősök szellemei segíthetnek a vadászatban és halászatban, az egészség és élet védelmében. Az emberek pedig a maguk részéről mindig megemlékeznek róluk, isteni lényeknek kijáró tisztelettel veszik őket körül és rendszeresen meg is vendégelik őket, valahányszor szertartásos emlékünnepeket rendeznek a sikeres vadászat vagy halászat után. Hozzájuk fordulnak segítségért az élet legnehezebb pillanataiban, éhínség, betegség, veszély esetén, ígéretet téve, hogy méltóképp meghálálják majd ennek vagy annak a védőszellem-ősnek a támogatást, mihelyt valami értékes tárgyhoz vagy ízletes ételhez jutnak.

A regék és mondák szerint a védőszellemek közül egyesek magányosak, fiatalok, sőt éppenséggel gyerekek voltak, míg mások felnőttek és családosak. Ez utóbbiak gyerekeiből a továbbiakban néhányat — szüleikhez hasonlóan — halhatatlanoknak ismertek el. Úgy vélték, ők is segítséget nyújthatnak az ember nyugalmanak, szerencséjének biztosításában.

A szigvai vogul mondák és hősénekek tanúsága szerint azok a legelső ősök, akik a Szoszva, Szigva, szoszvatorkolat környéki Ob-ágak valamint a Pelim folyó vidékén hajdan megalapították a vogul településeket, hatan voltak: öt fívér és a nővérük. Mindannyiukat a mai napig a „birodalmukat” kitevő terület nevével jelölik: *tāyt-kol'al šjka* 'Szoszvaközépi öreg', *nšr šjka*

¹ A cikk a szerző által 1958 óta folyamatosan gyűjtött északi vogul anyagon alapszik.

² A *nāj-štar* 'úrnő-fejedelemlhős' kategória azonos a hagyományos magyar terminológia szerinti „bálvány, bálványszellem” kategóriával. A szerző a „bálvány” megnevezést megtévesztőnek ítéli, mivel az ősök szellemének szoborszerű megjelenítése nem tartozik a lényegükhöz, nem azonosítható velük, s nem is feltétlenül kötelező. Helyette az őskultuszt jobban kifejező „védőszellem” terminust javasolja. A vogul hitvilág egyéb jelenségeinek jelölésére a Munkácsi Bernát által meghonosított terminológiát vesszük alapul. — Schmidt Éva (fordító).

'Uráli öreg' *polam ōjka* 'Pelimi öreg', *ājas ōjka* 'Kisobi öreg', *tēk ōjka* 'Tegi (falusi) öreg' és *χāηalsam nāj ēkwa* 'Hanglaszam (falusi) úrnó-asszony'.

A mondák szerint mindannyian *numi tōram* főisten gyermekei voltak. Valaha az égben éltek és a hat testvér akarátán kívül került a földre. *numi tōram* fiai erőt, férfiasságot és eszességet szerezvén arra ragadtatták magukat, hogy apjuk hatalmát is elvitassák. Ekkor *numi tōram*, az ég ura, megdühödött gyermekeire, mindannyiukat leeresztette a földre egy lakatlan szigetre a be-nem-fagyó tengeren. Odaállított egy asztalt, melléültette őket és várta, hogy mihez kezdenek majd. A testvérek okosnak bizonyultak, élve kijutottak a lakatlan szigetről. A legfiatalabb fivér, *tēk ōjka*, róka képében leült az északi széllel szemben és róka-hangon könnyörögni kezdett, hogy forduljon hidegre az idő. Hamarosan északi szél támadt, a tengert vékony jéggréteg vonta be. A testvérek átkeltek a jégen a szárazföldre és szétfutottak minden irányban az erdőkbe és vizekbe. Így végezetül eljutottak azokra a helyekre, melyeknek uraivá váltak és ahol megalapozták a további életet. Itt váltak híressé, itt alkottak róluk regéket és énekeket az emberek, — ahogy ezt a mondák és idézőénekek elbeszélik. Értesülésünk szerint a mondák azonban nem őrizték meg, hogy hol is volt az a bizonyos lakatlan sziget a meleg tengeren.

Az úrnók-fejedelemlhősök erősek és bölcssek voltak. Egyeseknek az szolgálta dicsőségére, hogy segítettek új földeket meghódítani, letelepedni ott, ahol utódaik mind a mai napig élnek. Mások idegen betolakodókat vertek vissza, akik a területükre törtek, vagy nehéz években megmentették népüket az éhhaláltól. Ismét mások erős, életrevaló utódok sorát indították meg.

A legjelesebb ősök egyikének a Szoszvaközépi öreget tartották. Ez a Szoszva mentén, Szartinja falutól 20 km-rel lejjebb élt és a többi vidék fejedelemlhőseinek urát tisztelték személyében. Ennek megfelelően régebben szokásban volt, hogy az egész Szoszva-, Szigva-, és szoszvatorkolat környéki Ob-vidékről koraősszel átszállították hozzá a különböző védőszellemek bálványábrázolásait díszes öltözetben. Itt áldozatot mutattak be tiszteletükre, megvendégelték őket és segítségüket kérték a sikeres átteleléshez a következő év ősziéig. Mindez Péter-Pál nap körül zajlott le, amikor az emberek bőséges téli élelmiszerkészletet szerezvén éppen visszatértek a nyári obi halászatról. A résztvevők az *oxar* patak torkolatánál (*oxar sūnt*) gyülekeztek — nagyon sokan érkeztek ide különböző vidékekről. A szertartás napjaiban a fiatalság esténként mindenféle játékokat rendezett, megismerkedtek egymással a legények és eladó lányok, amit aztán leánykérések, lakodalmak követtek.

A Szoszvaközépi öreg nagyon erős, természetes volt, mondják, hogy még a tűz sem fogta. Páncélba öltözve, karddal, íjjal-nyíllal felfegyverkezve járt. Gyermekeit is ránevelte a kitartásra, ügyességre és bátorságra. Bölcs férfiú volt, aki sem alulról, sem felülről nem engedte át az ellenséget a folyón. Ott, ahol az erődítménye állott, a Szoszvát eltorlaszolta kövekkel: olyan kőgátat emelt, hogy attól senki nem juthatott tovább. Egyszer mégis áttörték a gátat, amikor felülről, a Felső-Lozva vidékéről hét fejedelemlhős úsztatott arra tuta-jon. Elérkeztek a gátig, alámerültek a vízbe és kis idő múltán jóval lejjebb bukkantak fel. Így szakították át a gátat, lehetőséget teremtve az áthaladásra a jövőendő utasok számára is. A volt gát mellett (jelenleg köves, sekély szakasz), mind a mai napig feltétlenül ezüstpénzt kell dobni a vízbe, vagy ennek hiányában hét összekötött rongydarabot. A víz és a föld itt szentnek számít: nem szabad a szárazföldre lépni, tilos a legkisebb szemetet, akár egy hajszálat is a vízbe dobni. A vogulok egész a legutóbbi időig tartották magukat ehhez

a szokáshoz, mondván, hogy a Szoszvaközépi öreg, mint ezt az „Élő gyík, élő jūr-állat (regebéli hüllő) térdű bácsi” (*liləŋ sosəl, liləŋ jūr sānsəŋ aki*) név is mutatja, nagyon hatalmas. Mondják még, hogy fiai jó nyilazók voltak és hogy olyan nagy ijjjal harcoltak, hogy azt hét mostani férfi tudná csak megemelni.

Egyik mondája úgy szól, hogy egyszer egy óriás, *mēŋkw ʒjka* haladt arra a torkolatvidék felől, akinek képében nyilván valamelyik erős ellenfél van megismerésülve. Azzal kérkedett, hogy eltiporja a Szoszvaközépi öreget, és meg sem érzi az erejét. Az öreg fiai nyugtalankodni kezdtek, ám apjuk így szólt: „Ne féljetekek gyerekek, engedjétek közel és célozzatok egyenesen arra a pontra, ahol a mellén a kulcsontok találkoznak. Az a legsérthetőbb pontja”. A fiúk így is tettek. Biztos lövéssel leterítették az ellenséget, és az darabokra hullott szét. Testrészeit és holmijait a víz lejjebb sodorta, jelenleg is a nevükkel jelölik a helyeket Atlotumbtól Alsó-Szapoklontig. *ʒlt tumpət* — három egymás után következő sziget, melyeket a belsősegeiről neveztek el, *ēntap ʒwəl jāŋiy* — két folyó az övének két végéből, *lʷl namp jā* ('Rossz nevű folyó') — az óriás peniszére utal, *uʷa χuriy tump* 'Tűzszerszámzacskó sziget', *pʷlχos tūr* — egy tó a gyomrából folyt szét, *janiy sʷpak-lʷmt* 'Nagy csizma-darab (falu)' *mān sʷpak-lʷmt* 'Kis csizma-darab (falu)', *pēs-luw wʷl* 'Medencecsont folyóvonal'. Mikor az óriás elesett a Szoszvaközépi öreg fiainak lövésétől, hangosan felkiáltott (osztják nyelven!) *oxər-oxər-oxər* 'meredek-meredek-meredek'! Ennek a kiáltásnak az erejétől keletkezett az a patak, melyet *oxər* névvel illetnek és Kurtja falutól valamivel feljebb folyik.

Az Északi Urál szigvai és ennek mellékfolyói menti részén a Szoszvaközépi öreg öccsét, az Uráli öreget tekintették úrnak. Ahogy legendája mondja, „kristályházának” ajtaját mindeddig senki sem tudta megtalálni. Bárki is kísérletezett vele, mind elpusztult. Az Uráli öreget tartják a legbékésebb fejedelemlhősnek az összes közül. Olyannyira erős volt, hogy fegyvert sem vett a kezébe, vért sem ontott, az ellenség mégis már pusztta látására futásnak eredt vagy megkövült. Réntartó ember volt, az összes rének ura a hegyekben, voltak szolgálói és pásztorai is, pl. *χūs ʒjka*. Házaik — a jelenlegi hegycsúcsok — gazdájuk Narodnaja-hegyi erődítménye környékén állnak szétszórva.

Az Uráli öreg még arról is híres, hogy feleségét bátyjától, a Szoszvaközépi öregtől rabolta el. Az üldözőbe vette őket, de nem érte utól. Mikor a Szoszvaközépi öreg utánuk lőtte hatalmas nyilát, felesége az izgalmaktól idő előtt fiút szült nem messze Hartim helységtől. Ezt a gyereket anyja és mostohaapja (az Uráli öreg) otthagyták azon a helyen, ahol megszületett. A nép szentnek tartja ezt a helyet, a fiút pedig Harim környékén az élet és szerencse védőjeként tisztelik. Kultusza onnan ered, hogy apja nagyon erős fejedelemlhős volt. A Szoszvaközépi öreg tehát nem érte utól feleségét és öccsét, eljutott ugyan az Uráli öreg házáig, körbejárta, de sem ablakát, sem ajtaját nem lelte. Ekkor azt mondta az öccse, hogy hiába is kísérletezik bejutni az erődítménybe, inkább nyugodjon bele a veszteségbe és feleségéért cserébe vigye el az összes réneket. A báty beleegyezett és hazaindult, mögötte sorakoztak a rének. Nagy szerencsére volt kilátása: ezentúl nem az Urálban lesz a rén-gazdagság, hanem a Középső Szoszván. Azonban a Szoszvaközépi öreg megszegte az öccse által támasztott feltételt, hogy útközben nem nézhet hátra. Nem bírta ki hazáig, kíváncsi volt, vajjon valóban követik-e a rének. A Netljoh pavel falu melletti folyókhoz érve megállt és hátrapillantott, a rének erre megszakították folyamatos soraikat a szán mögött és visszafordultak. Csak egy részük ment vele végig a Szoszváig. Azt mondják, ezért nincsenek rének a Középső- és Alsó

Szoszva vidékén. Ahogy ott állt a Szoszvaközépi öreg a folyó jegén és a réneket nézegette, csizmája átkötőzsinórjának végei odafagytak a jéghez. Előhúzta kését a tokjából, elvágta a zsinórokat és így szólt: „Váljanak ezek két nagy szent kigyóvá és hátukon át nem merjen lépni egyetlen nő, sőt egyetlen kislány sem!” Ezt az intelmet valóban meg is tartották. Egészen 1940–41-ig, mikor a Pjotr Slejev gőzhajó elkezdett járni a Szoszávn, a nők és lányok külön erre a célra vágott egyenes úton mentek gyalogosan a Netljoh (*nēt lʃx* 'Nők útja') és Ahvtasz-punk falu közti szakaszon. A vízen, csónakban csak férfiak és fiúgyermekek utazhattak. Igaz, a súlyos beteg nőket és kislányokat a csónakban hagyták, de ilyenkor letakarták őket szent selyemkaftánokkal. Míg ezen a helyen eveztek, nem volt szabad a vízbe köpni, vagy szemetet szórni.

Az Uráli öregnek szükség esetén fehér rént áldoztak a vogulok, — ez számára a legkedvesebb ajándék. Öltözeke is fehér prémből való.

A harmadik fivér: a Pelimi öreg. Utóbb Pelimi isten-öregnek (*polam tʃram ʃjka*) kezdték nevezni a szigvai Munkesz falu védőszellemével, *χ̣nt tʃram ʃjka* 'Hadisten öreggel' lefolyt vitája miatt. A vita a magasabb „isten” (*tʃram*) cím miatt robbant ki és még verekedésig is fajult. Ekkor főisten atyjuk a hajuknál fogva összekötötte két ellenségeskedő fiát és átvette őket egy keresztrúdon, azaz a hajfonatuknál fogva felakasztotta őket, majd így szólt: „Aki elsőnek mondja közületek, hogy fáj, az vesztett és nem kapja meg az isteni címet.” A fiúk azonban egyformán kitartónak bizonyultak, egyikük sem szólt egy szót sem. Apjuk levette őket a rúdról és azonos rangot adott nekik, mindkettőt egyaránt megajándékozva az „isten” címmel.

A Pelimi isten a Pelim folyó középső folyásánál élt és az ottani emberek védője volt minden bajjal szemben. A Pelim és környéke természeti kincseinek őre volt, folyójából bőségesen ellátta a népet hallal. Mégis a legszerényebb ajándékot adják neki áldozatul: három keskeny, újni szélességű posztószalagot és három darabka ételt, amit azonnal a szájába vehet bárki. Ezzel büntette őt a Hadisten öreg, amiért ellenségeskedett vele.

A negyedik fivér, a Kisobi öreg, az alsószoszvai nép védelmezője volt. Erődítménye Berjozov városával szemközt állott. Ez a fivér képes volt megjósolni az időjárást s így idejében útnak indítani embereit az obi halászatra. Mondják, hogy keménységéről és szigorúságáról volt híres: ínségre is juttathatta a népet, megfosztva őket a halásszerencsétől, a téli hal- és halzsír-készlet beszerzésének lehetőségéről. (A halzsírt a legtáplálóbb, a betegek számára gyógyító hatású ételként tartották számon). A Kisobi öregben a vihar urát (*šaxəl tʃram*) is tisztelték, lovon jár az égben, ha villámlik, az ő ostora villog.

Az ötödik, legfiatalabb fivér a Tegi falusi öreg, később Tegi fejedelemhősnek (*tēk ʃtar*) kezdték nevezni. A Berjozovon túl az Urál felé eső terület és népesség, valamint az Ob mellékágai menti erdők és vizek ura volt. Háza az ob-menti Tegi község környékén állt, ahol jelenleg osztjákok élnek.

A hatodik ős, a fenti öt fivér húga, a Hanglaszam falusi úrnő-asszony, más néven *nārs nāj ēkwa*. Birodalma a Felső-Szoszva mentén, Nyilgyino falutól feljebb helyezkedett el. Az értékes prémesvadak, cobolyok, hermelinek, hódok, vidrák, valamint a jávorszarvasok és más vadak úrnőjének számított. A békát tisztelték szent állataként, ugyanúgy mint a Szoszvaközépi öregnek is, esetenként béka alakjában jelent meg. Ez az ősanya arról volt híres, hogy jó egészséget adott utódainak: gyerekei-leszármazottjai mindig pirosposzsgások voltak. Önmaga szintén ilyen lehetett, ezért nevezik *nārs nāj ēkwa* 'Pirosposzsgás úrnő-asszonynak' a *nār os* 'piros archór' szóból.

Figyelemreméltó, hogy az első ősök birodalmainak területe egybeesik a vogul nyelv nyelvjárásainak területével: a felsőszoszvai — a Hanglaszam falusi úrnő-asszonyé, a középszoszvai — a Szoszvaközépi öregé, az alsószoszvai — *jaljus ōjka* védőszellemé, a szoszvatorkolati — a Kisobi öregé, a szigvai — az Uráli öregé, a pelimi — a Pelimi öregé.

Az egyes vogul népcsoportoknak a többiekhez fűződő rokoni kapcsolatai mind a mai napig annak alapján és olyan formában őrződtek meg, amilyen rokoni kapcsolatban voltak hajdan az uruként tisztelt ősök egymás közt. Így a szigvai, középszoszvai és szoszvatorkolati vogulok fejedelemlőseik vonalán rokonságot tartanak egymás közt (az idősebb generáció most is ezt vallja). Azaz vérrokonnak tekintik egymást, mint őseik, az Uráli öreg, Szoszva-középi öreg és a Kisobi öreg is. Ugyanezek a népcsoportok a felsőszoszvai vogulsággal sógori viszonyban vannak, mivel az első öt ős-fivér nővére a felsőszoszvaiak fő fejedelemlősenél volt férjné. Egyesek a felsőlozvai vogulokat is sógornak tekintik azért, mert a Szoszvaközépi öreg lánya annak a hét felsőlozvai fejedelemlő-fivér legifjabbjának a felesége lett, akik áttörték a Szoszvaközépi öreg kőgátját és elrabolták legkisebb lányát titkos lakából.

Az északi vogulság közt végzett antropológiai vizsgálatok is lehetővé teszik néhány többé-kevésbé elkülönülő csoport kimutatását, melyeknek határai egybeesnek az első fejedelemlő-ősök birodalmainak,³ valamint a nyelvjárási területeknek a határaival.⁴

A fenti legelső, és egyben legjelentősebb védőszellemeken kívül a voguloknak vannak más védőszellemei is, melyeket valamivel később kezdtek tisztelni: ők a fentnevezett első ősök gyermekei. Ezek szétszéledtek különböző vidékekre és most az első ősök birodalmainak határán belüli kisebb helyek és népcsoportok védőszellemeiként tartják számon őket. E fejedelemlőseket *mā-wit kūsaj* 'hely (tkp. föld-víz) gazdája', vagy *pāwəl kūsaj* 'falugazdája' névvel illetik. Később nekik is gyerekeik lettek, akik a maguk korában szintén híressé váltak a nép közt és ezért utódaik az ő emléküket is őrzik, tisztelik őket. Ezek alá vannak rendelve szüleiknek, akikkel együtt viszont a legidősebb védőszellem-ősnak, a Szoszvaközépi öregnek tartoznak enegedelmességgel. Az utóbbit ismereik el a legfőbb védőszellemnek az összes többi közt.

Az első ősök gyermekei közül Petkasz faluban élt és szerzett magának dicsőséget a Pelimi isten fia. Mikor egy nehéz évben az emberek már-már éhenhaltak, felfedezett hét tavat tele hallal, odavezette népét és megmentette őket a pusztulástól — így szól a neki szentelt idézőének. E fejedelemlőse utódai hatalmas, erős hősnak képzelik őtüket, aki sokáig élt, mindig gyalog járt nagy botokra támaszkodva. A medveünnepeken gazdag öltözetű férfiúnak ábrázolják. Egyik kezében erdeifenyőt, másik kezében cirbolyafenyőt tart, megfordul jobbra és mindjárt meg is cseréli őket. Hét fordulatot tesz így, aztán kivezetik a házból.

A Szoszvaközépi öreg gyerekei a Szigva környékén a következők:

1. *sūj ōjka* ('Fenyvesbéli öreg') Hartim faluban,
2. *lūski ōjka* ('Luszkai falusi öreg') a nevezett helyen,
3. *jayrim-tūr kotəl ōjka* ('Igrimi-tó középi öreg'), Igrim település vidékén.

³ Г. М. Давыдова, Антропологические исследования северных манси и некоторые вопросы их расо- и этногенеза. Автореферат кандидатской диссертации. Москва 1976. 6. 1.

⁴ Е. И. Ромбандеева, Мансийский (вогульский) язык. Москва 1973. 4—5. 1.

Nagytestű folyami sirály (*χalej*) alakban is ismeretes. Itt nem szabad sirályt löni, még csak célbavenni se.

4. egy fia a Szoszvatorkolattal szemközti *lūlən wər* ('Magas erdő') nevű helyen. A cobolyok és egyéb vadak ura.
5. *palja ʒjka* ('Palja falusi öreg') a Manyja folyónál a nevezett faluban,
6. *səpak-ləmt tūr koʔəl ʒjka* ('Csizma-darab tó középi öreg') Szopaklomt falunál a tó legtávolabbi pontján,
7. a Szoszvaközépi öreg fentemlített lánya a Felső Lozva mellett, akit a hét lozvai fejedelemhős rabolt el. Arany kánya alakjában is ismeretes.

Az Uráli öreg fiai a hegység távoli bércein székelnék, felesége pedig a kisebb gyerekekkel együtt az Uráli öreg lakának közelében él.

χūs ʒjka-nak, az Uráli öreg szolgálójának fiához tartozik a Felső Szigvánál a *sakw taləχ ʒjka* ('Szigvafői öreg') hegye, ezt másként *mis-χum ʒjka* ('mis-férfi öreg') hegyének is nevezik.

A Hanglaszam falusi úrnő-asszony lánya a Kazim folyó mellett él. Macska alakban is megjelenülhet. A voguloknak tilos macskát ölni, szent állatnak számít.

A Kisobi öreg fia, *məs-χum ʒjka* ('məs-férfi öreg') a Szigva folyó torkolatánál lakozik, ennek megfelelően másik neve *sakw-sünt ʒjka* ('Szigvatorkolati öreg').

A mondák és legendák tanúsága szerint előfordultak összeütközések, az első ősök területeinek elhódítására irányuló kísérletek, de ezek a támadók távolabbi tájakra való kiszorításával végződtek. A támadók letelepedtek a peremvidékeken és itt tisztelik őket gazdaként. Ilyen jövevénynek számít például a *jā-taləχ sāt ʒtər* ('Folyó-forrásvidéki hét fejedelemhős'), más néven *kəraŋ alpip sāt ʒtər* ('Vasas testű hét fejedelemhős'), akik páncélos harcosok voltak a maguk idejében. A monda szerint az Alsó-Ob vidékéről jöttek. Kezdetben Hohang falu környékén telepedtek le a *χəχan wəl* folyóvonalnál, később a Szoszvaközépi öreg odament és kardjával átszakította vasgátjukat. Azon a helyen, ahol éltek, hét férfit hagytak hátra fekete ruhában, szimbolikusan madárnak, hollónak veszik őket. Ezeknek is szokásban volt áldozatokat bemutatni. Maga a hét fejedelemhős elindult felfelé a Szoszván, eljutottak a Szigvához, majd ezen folytatva útjukat végül a Szorahta folyónál telepedtek meg. A hét hős vezére, a legidősebb fivér, farkas (vagy ahhoz hasonló kutya) alakban is ismeretes. A bálványkamrában farkasábrázolás jelzi. A medveünnepeken hét férfi képében jelenítik meg őket, akik csónakon utaznak, vagy kardot tartanak a kezükben. Szent helyük Lombovozs falutól nem messze volt. Az égbe vezető kaput őrző embereknek is nevezik őket. Sajátságuk még az, hogy bálvány-ábrázolásaikat nem az épületben, hanem azon kívül tartják.

A lozvai hét fejedelemhősről úgy mondják, hogy „a Lozva folyó szent vizéből kijött hét fejedelemhős, bejárták az összes folyókat a torkolattól a forrásig.” Okos emberek lehettek, még a legbölcsebb fejedelemhőst, a Szoszvaközépi öregot is sikerült becsapniuk. Lecsónakáztak a Szoszván az Obra, útközben lerombolták a Szoszvaközépi öreg kőgátját, ráadásul a visszaúton elrabolták legkisebb lányát is feleségül legfiatalabb öccsük számára. Szent helyük valahol a Lozva mellett van az erdőben, a szoszvai és szigvai vogulok oda zárandokolva bálványaikat is magukkal vitték hozzájuk „vendégségbe”.

Hoslog faluban székelt *pəwəl-sis aki* ('Faluháti bácsi'). Felesége *sūj-ur əkwa* ('Fenyves-hegyi asszony') a fentemlített hét szorahtai fejedelemhős, más néven *pūj maχum* ('szélső nép') húga. A giliszták, úgy tartják, az ő bun-

dájának kötözösinórijai. Hoslog faluhoz tartozik még *pājpəŋ ʒjka* ('Nyírhéjbödönös öreg'), aki a *χuləmsūnt māχum* ('Huljemszunti nép') hősök öccse. Különlegessége abban áll, hogy ábrázolását nyírhéjbödönben tartják. A felesége *mis-ne* (szerencsét adó, erdei tündér szerű nő), a *sakw-taləχ māχum* ('Szigvafői nép') nevű hősök húga. Mesélik, hogy az övéen magával hozott egy balastavat, mely most Hoslog falu mögött van és ízletes szirok-hal* is él benne.

Munkesz falunak *χənt tʃrəm ʒjka* ('Hadisten öreg') volt a védőszelleme. Mondája szerint egy öregember egy fiúcskát talált a szemétdombon, apját háborúban ölték meg. A mondabeli fiú gyorsan felnőtt és fejedelemmé, a munkeszi Hadisten öreg lett belőle. Őt magát ijjal és nyállal jelenítik meg, az öregembert, *pāst ʒjka*-t pedig vadréce alakjában ismerik. A Hadisten öreg erős kutya képében is megjelenhet. Mesélik, hogy egyszer emberevő *məŋkw* (erdei óriás) csapat tört rá a Felső Szoszva vidékéről, ő kutyává változott és apró darabokra tépte mindet. Más alkalommal hét szőrösszemű *wikləŋ* (félelmetes mesebeli lény — itt valószínűleg zürjéneket jelképez) támadta meg, legyőzte őket, egy részük a Szorahta folyón menekült, más részük a Tirtang folyón, de ott is utolérte és megölte őket. Képüket kifaragta egy fa törzsén, hogy lelkeik ne váljanak kísértetekké és ne ijesztgessék az embereket sem éjjel, sem nappal. Háborút viselt a Pelimi öreg ellen is, s ezzel mindörökre dicsőséget szerzett. A Hadisten és a Pelimi öreg hosszan ellenségeskedett egymással, egyikük sem engedett a másíknak, egyforma erejűnek és állóképességűnek bizonyultak. Végül főisten-atyjuk úgy döntött, hogy legyen mindkettő isten a maga területén és viseljenek azonos méltóságot. A Hadisten öreg felesége a Szorahtai hét fejedelemmé, más néven *jə-taləχ akijanuw* ('Folyóforrásvidéki bácsikáink') legfiatalabb húga.

Scsekurja falu környékén lakozik a *məŋkw piyriš* (*məŋkw* fiúcska) nevű védőszellem. Legendája úgy szól, hogy a felsőszoszvai Nyakszimvolj faluból *tuləm urəŋ ʒjka* vezetésével *məŋkw*-óriások támadtak az Uráli öreg birodalmára. Az Uráli öreg, a scsekurjai vogulok védelmezője, kiszúrta a legkisebb *məŋkw*-fiú szemét, a többi pedig kővé változtatta. A vogulok azóta is kerülnek ezt a helyet, úgy tartják, hogy mind a mai napig szent, és aki megfordul ott, az megőrül, meghal vagy nyomavész.

Nyakszimvolj faluban az előbb említett *tuləm urəŋ ʒjka*, az emberevő *məŋkw*-óriások vezére a védőszellem. Úgy hírlik, hogy az óriások jó vadászok voltak. Homlokuk alacsony volt, szemük a fejük búbján helyezkedett el, így csak felfelé tudtak nézni, az orruk alatt nem láttak meg semmit.

Jalusz faluban *jali űs ʒjka*-t tisztelik, akit a medveünnepeken medve alakjában jelenítenek meg. Ő nagyon segítőkész és jólelkű fejedelemmé, igyekszik meghosszabítani az életet: mint valami orvos, súlyos betegségektől szabadítja meg az embereket. Hírneve is innen ered.

Magáról a medvéről a következő monda járja. A medve eredete a *mʃs* és a *por* frátria keveredésével van kapcsolatban. A mondabéli *mʃs*-nő megölte magát és azon a helyen, ahová a vére folyt, egy *poriy* nevű, kórósszerű növény nőtt. Ezt megette egy nősténymedve, amely ezután bocsai közt egy emberlányt is szült. A lányt az *űsəŋ ʒter ʒjka* ('Városi fejedelelem öreg') fia kihozták a medvebarlangból és frigyük eredményeképp keletkeztek a *por* frátriájú emberek. Egy másik monda szerint a *mʃs*-nő fia kinn játszadozott a gyerekekkel, ám akit megütött, az mind holtan esett össze. Végignézett magán és észre-

* Coregonus lavertus pidshchian 'szibériai nagy maréna' — A szerk.

vette, hogy testét szőr borítja. Hazament anyjához, megkérdezte, hogy mire vélje ezt. Az anyja sírva felöltöztette a fiút, díszes övet, ellenzős sapkát adott rá, kezére pedig olyan kesztyűt húzott, mely nem volt a ruha ujjához varrva. Megcsókolta és útnak indította az erdőbe azzal, hogy ezentúl éljen ott. Ha talál élelmet, megmarad, ha nem, vége az életének. Ettől az időtől fogva dívik a voguloknál az a szokás, hogy a medveünnepi színjátékok végeztével az egyik köztisztelőben álló asszonyt megbízzák egy pár kesztyű varrásával, melyet a medve lábnyomának ábrázolása díszít. A kesztyűket aztán odaajándékozzák annak a férfinak, aki a medvét elejtette.

Hurumpaul falutól valamivel feljebb lakozik *jipiy ōjka* ('Fülesbagoly öreg'), más néven *ali-rŕŕ ōjka* ('Felső-fővenyparti öreg'). Azt tartják róla, hogy égi szellem fia, aki függetlenítette magát apja hatalmától. Ezért sosem adnak neki új ruhaneműt hálaajándékkul.

Manya faluban két ifjú hőst tisztelnek, akiket az égből eresztettek alá ezüst bölcsőben. Ők maguk cinege, nyilaik pedig kígyó alakjában is meg lehetnek jelenítve. A medveünnepken két ifjú képében lépnek fel, akik mintha a hátuknál össze lennének nőve, minden mozdulatuk azonos, szinte tükörképei egymásnak.

A későbbi időkben, mikor már az oroszok felépítették Berjozov városát, a szigvai Munkesz faluban feltűnt *päst ōjka*, akit aztán saját anyja veszejtett el. A fiú kiváló síelő volt, az egyenes téli úton egészen Berjozovig lejárta a Szigvárról, híreket hozott onnan, meg néhanapján friss kenyeret is a betegek számára. Egy alkalommal a falu öregei ismét úgy döntöttek, hogy elküldik őt, de anyja nem akarta, hogy megint elmenjen az oroszokhoz. Ezért adott neki egy lepényt útravalóul, ami úgy megnövelte a súlyát, hogy Munkesz faluval átellenben beszakadt vele a folyó jége. Ott, ahol elsüllyedt, most egy hatalmas kő van a víz alatt — ez a háza. Fiatalon pusztult el, nem volt felesége vagy gyereke. Szent helye a faluval szemben egy kis patak mellett volt.

A Tapesz patak torkolatánál (*tāpes-sünt*) székel *šoxrān ōjka* ('Késes öreg'), a védőszellemek küldönce. Nagyon fürge, ügyes és karcsú, gyorsan megtud jelenni a legkülönbözőbb helyeken. Vékony kést szokás neki adni hálaajándékkul. Értett a kelések, daganatok felvágásához, orvosi nyelven szólva sebész volt. Úgy képzelik, hogy a lelke át tud változni szitakötővé.

A szoszvatorkolati vogulok egyik védőszelleme *āwat ōtar* egy kisfiú, aki nagyon szegény apától született. A Tegi falusi fejedelemhős öccsének is mondják. Állítólag ketten megöltek egy kegyetlen helytartót, innen származik a hírneve.

Megjegyzendő, hogy a szigvai és szoszvai voguloknál nincsenek különösebb mondák a tavdai, közép- és alsólozvai vogulság fejedelemhőseivel kapcsolatban.

A régi ősök jótéteményeit megőrzi a népi emlékezet, hírük nemzedékről nemzedékre száll. Minél távolabb kerül az események ideje, annál színesebbé válik a hősök szerepe, dicsősége. Az emberekben tudatosul, hogy a nagy elődök szelleme nem pusztul el, erejük továbbra is hat, és ha értenek a megidézésükhöz, még most is segítséget tudnak nyújtani a rászorulóknak.

Érdemes külön kitérni arra, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a védőszellemek külső megjelenésének. Ennek az volt a célja, hogy a tengeri védőszellemet már külső jegyek alapján is meg lehessen különböztetni egymástól, így aztán minden egyes védőszellemhez bizonyos szimbolikus megjelenülési forma is tartozik. Egy részüket emberalakban képzelik el (csak

egyéni öltözetük, felszerelésük különbözik egymástól) másokat állat, madár vagy egyéb lények alakjában. Például a Hadisten öreget baba képében, nyíl-köteggel ábrázolták, de kutya alakjában is megjelenhet, az Uráli öreget fehér-ruhás emberként, rénhajtó rúddal a kezében, a Nyírhéjbödönös öreget csakis nyírkéreg tartóban. A Késes öreg mindig vékony késsel van felszerelve, a Lovas ember (*luwəŋ xum*), azaz a Világügylő férfi lovon ül, a többi szellem vad- vagy háziállat (jávorszarvas, medve, macska, kutya), esetleg madár (kánya, fülesbagoly, vadlúd, daru) alakú, de akad köztük béka, gyík, kígyó, sőt szúnyog alakú is. Ez utóbbi a *samsāŋ māxum* ('láthatatlan nép') elnevezésű lények alakja.

A vogulok kegyelettel viszonyulnak a védőszellemek megjelenülési formáihoz és mindenhez, ami ezekhez tartozik. Így egyrészt kialakul bizonyos vigyázatosság, tisztelet a természeti környezettel szemben, másrészt ugyanez a vigyázatosság védelmet is jelent a nehéz természeti körülmények megpróbáltatásai, meglepetései ellen. A vogulok élete mindig is a természettől függött, innen szerezték élelmüket, ruházatukat, tüzelőjüket, hajlékukat, eszközeiket.

A védőszellemeket nyilvánvalóan folyamatosan hozta létre a nép minden időben. Az elhalt rokonok lelkeinek ábrázolásaiból a különböző családokban saját, családi védőszellemeket alkottak. Az ilyen rokonok életükben valami szolgálatot tettek a család fennmaradása érdekében, vagy egyszerűen csak nagyon szeretetreméltóak voltak. Ezeknek a védőszellemeknek nincs közös elnevezése, elég gyorsan jelentőségüket is veszítik alkotójuk és fő tisztelőjük halála után, ha a többi családtag nem érez indíttatást megőrzésükre.

Bármely ember, aki nem természetes halállal hal meg, védőszellemmé változhat, amely képes elősegíteni a visszamaradók nyugalmát és boldogulását. Ennek az a feltétele, hogy a rokonok a szertartási követelményeknek eleget tegyenek. Ha ez nem történik meg, akkor a halott szelleme kísértetté (*ūrt*) válik és bajt, szerencsétlenséget hoz a házra.

A halottkultusz megértéséhez szükséges néhány szót ejteni a vogulok világképéről. Hitük szerint a földön kívül két világ van: a felső és az alsó. A felső világot *ɔpəl ɔjka*, más néven *numi tɔrəm* igazgatja, ő az ég, a fény, az élet istene, akit idős, bölcs férfiú képében személyesítenek meg. Az alsó világban *xul ɔtər ɔjka* ('Kórfejedelem öreg') uralkodik, az emberiség sanyargatója, a betegségek okozója. A szúnyogok is abból a lyukból özönöltek szét, ahonnan hajdan kijött a föld alól. A szúnyog a Kórfejedelem lelkének hordozója. A mesékben „Szívetlen-májjatlan királynak” (*simtāl-mājtāl xən*) nevezik az alsó világ urát. A vogulok elképzelése szerint a föld egy sügér hátán nyugszik, ezért olyan nehéz a földön élni.

Mondják, hogy aki életében rossz ember volt, az halála után az „alacsony országba” jut, ahol az ég nem magasabb, mint a kutya farka. A továbbiakban csak kúszva élhet, még felülni sincs lehetősége. Ha az ember jó volt, akkor rendes, világos országba kerül és valahol a meleg tenger partján él tovább. Itt a víz sosem fagy be, a fű állandóan zöldell, vadrécek sereglenek, egyszerűen ez a „menyország”.

Megfigyeléseink szerint a védőszellemekbe vetett hit kiindulópontja és fenntartója a temetési szertartás, melyet a vogul hiedelemrendszer elsődleges stádiumaként lehet megjelölni. Ezenkívül a szellemekben való hit az örök életre, halhatatlanságra törekvésből is ered, ill. kapcsolatos vele.

A mondákból és hősekekből ítélve a nevezett első ősök feltűnése jóval az oroszokkal való találkozás előtti korhoz köthető, sőt a folklórban még az

olyanfajta emberekkel való érintkezés előttre tevődik, akiket a hagyomány *mis māxum* ('erdei tündérnép'), *ūsəŋ ʃtar* ('Városi fejedelem'), *t̄ŋnt̄on ʃjka* ('t̄ŋnt̄on öreg'), *t̄ānwārp* ('fonalcsináló'), *m̄əŋkw* ('óriás') néven személyesít meg. Ezek csak egy későbbi periódusban tűnnek fel. Ekkor, vagy még később kezdődik az oroszokkal való érintkezés és a kereskedelmi kapcsolatok kiépítése Jermák urálontúli hadjárata után a XVI században ill. az azt követő időkben.

Ebben a korszakban az osztjákoknak a vogulok rovására való előretörése következtethető ki a folklór adatokból. Az ő hatásukra ismerik el az összes északi obi-ugor csoportok a védőszellemek leghatalmasabbjának azt a fejedelmhőst, akit a mesékben vogulul *ēkwa piyriš* ('Asszony fiacskája'), a hiedelmekben pedig *mir susne xum* ('Világügyelő férfi'), *luwəŋ xum* ('Lovas férfi') vagy egyszerűen *ʃtar* ('Fejedelem') névvel jelölnék. A voguloknál egyesek úgy tudják, hogy eredeti lakhelye a kazimi szent tó mellett volt, hogy maga árvasorban élt és nagyanyja nevelte fel, akit Kaltesznak hívtak. Az utóbbi nagyon bölcs asszony volt, segíteni tudott a szüléseknél, megtanította az embereket a csecsemők egészségének ápolására és arra, hogy hogyan lehet derék vadászt, találékony halászt, boldog anyát nevelni belőlük. Ő maga az éleseszű *ēkwa piyriš*-t nevelte fel. A jelenlegi vogulok képzeletében *kaltas ēkwa* ('Kaltesz asszony') a legbölcsebb, legmegbízhatóbb őszanya. Ő adja a gyerekáldást, a szülői boldogságot. Külső megjelenésében díszes öltözetű, nyugodt, magabiztos öregasszonynak képzelik, ősz haja „tavaszi, őszi nyúlprémhez hasonlatosan” fehér.

ēkwa piyriš-t jelölik még *ās ʃtar* 'Obi fejedelem' vagy *t̄ŋram piy* 'Égi (v. isten) fi' névvel is. Hétszer házasodott különböző nemzetiségű nőkkel, az oroszokkal nagyon jól elboldogult, volt egy orosz felesége is. Ettől származó fiát Hurumpaul falu védőszellemeként tisztelik, *ʃtar piy* ('Fejedelembfi') a neve. Ha valaki meg tudja idézni és rá tudja venni a közbenjárásra, akkor bármely bajból, vészből kimentí az embert. A falu legnagyobb házában, a Szoljanov családnál őrzik.

ēkwa piyriš egy másik fia Nyakszimvolj faluban található, arany vadlúd a megjelenési formája és fiatal jávorszarvas-borjú jár neki áldozatul. A helybéli vogulok azt beszélik, hogy a lúd minden nyáron megjelenik falujuk felett, néhányszor köröz a levegőben majd elrepül a saját fészkére.

A különböző családi védőszellemek közt is lehet olyan, melynek van hasonló szimbolikus ábrázolása. Ez azzal magyarázható, hogy az egyes családok valamilyen okból azonos védőszellemeket tisztelnek, így pl. sokan tartják házukban a jóindulatú erdei nő, *mis-nē* ábrázolását. Ő a prémet és táplálékot nyújtó erdei vadak, a halak, valamint a rénszarvasok úrnője.

A fentiekben kifejtettekből látható, hogy a védőszellemek száma állandóan emelkedett. A hagyomány szerint volt a hat legelső ősz, aztán feltűntek a gyerekeik, ezekhez csatlakoztak a más vidékekről származó jövevények, majd a kimagasló későbbi ősök, akiknek a közösség számára volt jelentősége, végül az elhalt rokonok, akik az anya vagy más családtagok számára voltak fontosak.

A voguloknál szokásban volt, hogy áldozatot mutattak be és ajándékot adtak a védőszellemeknek. Sohasem vették vissza saját használatra az értékes ajándéktárgyakat, örökbe adták őket. Ami az osztjákokat illeti, a pimi osztják Grunya Peszikova közlése szerint a felajánlott kendőket és ruhákat bizonyos idő múltán már lehetett hordani, de helyükbe ilyenkor új ajándékok tettek. Lehet, hogy ezt a szokást a drága textilnemű ésszerűbb felhasználásának igénye hívta életre.

A vogulok tudatában nincs egységes fogalom az istenre és istentiszteletre. A kereszténység nem vert gyökeret, nem terjedt el köztük; templomba nem igen jártak, az imákat nem ismerték. Azonban hogy többet mutatkozzanak a templomban és hogy több egyházi járandóságot lehessen tőlük begyűjteni, a papok szívesen azonosították templomaikat valamilyen helyi védőszellem „házával”. A berjozovi templomot a Kisobi öreg házának, a cssekurjait az Uráli öreg házának, a szartinjait a Szoszvaközépi öreg házának, a lombovozsit a Kempazsi hét fejedelemhős házának, a szamarovit a Világügyelő férfi házának minősítették. Ezért nevezik a vogulok a templomot „szent házának” (*jalpəŋ kol*), hasonlóan szent áldozóigeteikhez az erdőben (*jalpəŋ kan*).

A vogulok vallási képzeletének kérdése meglehetősen bonyolult; szellemi kultúrájuk jelenségeinek értelmezése nemcsak minden részletük pontos ismeretét kívánja meg, hanem az őket létrehozó emberek pszihikumáét is.

* * *

A védőszellemek állat-alakjainak jegyzéke

jipij 'fülesbagoly' — *jipij aki* 'Fülesbagoly bácsi' vagy *ali-rös 5jka* 'Felső-fővenyparti öreg' és felesége, Horeng pavel környékén.

kaŋi 'macska' — *käsəm nāj* 'Kazimi úrnő', aki *xəŋəlsəm nāj əkwa* 'Hanglaszam falusi úrnő-asszony' leánya.

kassəm woršik 'cinege' — Manyja falusi két ifjú.

lunt 'vadlúd' — Nyakszimvolj falu gazdája, aki *əkwa piyriš* fia.

l5mwoj 'szúnyog' — a *samsāj māxum* 'láthatatlan nép' nevű szellemek alakja, akiket sok házban tiszteltek és fekete textildarabokból való baba alakjában ábrázoltak.

mātar 'földigilisza' — a Hoslog faluban tisztelt *sūj-ur əkwa* 'Fenyves-hegyi asszony' bundájának kötőzőzsinórjai.

mā-wārəp, māy-wārəp 'poszméh' — a medve lelke.

pirwa 'csörgőréce': *s5rñiŋ pirwa xuriŋ aki* vagy *lapəm pirwa lulit 5tar* 'Arany csörgőréce alakú bácsi' vagy 'Repülő csörgőréce magasságú fejedelemhős' — *towləŋ pāstər* 'Szárnyas pāstər', Munkesz falu védőszelleme, *x5nt t5rəm 5jka* 'Hadisten öreg' apjának a fivére.

poriypənnəkwa 'béka' — *nārs nāj əkwa* úrnő-asszony alakja, aki *tāyt-kotəl 5jka* 'Szoszvaközépi öreg' nővére és Hanglaszam falu környékén tisztelik.

pupakwe 'medve' — *jali-ūs 5jka* 'Jaljuszi öreg'.

sāli-purnuj 'farkas' más képzetek szerint farkas alakú kutya, kb. olyan, mint a németjuhász — a szorahtai hősök legidősebbike. A hős-fivérek hajdan az Obról vándoroltak fel a Szigva mellékre, medveünnepi idézőéneküket osztjákul volt szokás előadni, ha volt osztjákul tudó vogul a medveünnepen.

šoxti-xoxti 'szitakötő' — *šoxtiŋ 5jka* 'Késes öreg' Jaszunt faluban (hasonnevű és alakú fivéreit más falvakban tisztelték).

tāxət 'búvármadár' — *xul-5tar 5jka* 'Kórfejedelem öreg', a mesékben *simtāl-mājtāl x5n* 'Szívetlen-májjatlan király', Jaszunt faluban székel.

t5r-towl 'éjjelilepke' — a medve lelke.

xələw 'folyami sirály' — *jayrim tūr kotəl 5jka* 'Igrimi tó középi öreg', a Szoszva-középi öreg fia Igrim település környékén.

xotaŋ 'hattyú' — *tāyt taləx ɕjka* 'Szoszvafői öreg'.

xɕrtɕan 'ölyv' — *xɕrtɕan-nol* 'Ölyv-fok' hely védőszelleme, a Horeng pavel és

Munkesz falusi vogulok tisztelték.

xulax 'holló' — a szorahtai hősök egyik rokona.

wjər oxsar 'vörös róka' — *tək ɕjka* 'Tegi öreg'.

A halottak a túlvilágon visszafelé leélik életüket, a születés időpontjához jutva a férfiak bogárrá (*kěrxə xomlax*), a nők pókká (*himsar ekwa*) válnak. Ezeket a rovarokat tilos megölni: az ősök megjelenüléseinek számítanak.

JE. I. ROMBANGYEJEVA

Contributions to the Ancestor Worship of the Northern Voguls (on Sygva Vogul Materials)

by E. I. ROMBANDEEVA

The author being a born Sygva Vogul, this article is the first publication to present inside information about the Vogulian belief system. Among the numerous supernatural beings there is a special group of anthropomorphic (and alternatively zoomorphic) spirits bound to different territorial and social units. The Voguls call them heroines and heroes (*nāj-ɕtar*) or refer to them by terms of blood relatives older than parents. They are considered as spirits of outstanding ancestors that still determine the life of the people within their domains and consequently have to be worshipped. Instead of the traditional term "idols" the author coins a more proper term: "guardian ancestor spirits". The structure of this group of spirits as well as the folklore attached to them carry real historical information.

The highest category of the ancestor spirits consists of the main gods' six children named after their domains that correspond to the territories of the dialectal, ethnographical and anthropological groups of the Northern Voguls. A lower and quite heterogeneous category is that of the so called "village/land masters and ladies" the higher layers of which include the grandchildren of god and various "alien persons" of the same generation while the lower layers are peopled by local spirits of later origin. The ancestors of higher ranks are all interrelated and intermarried and accordingly the groups of their worshippers consider each other relatives.

The ancestor cult is based on the cult of the dead and as such functioned as a productive system up to the latest time. Any person having some excelling feature can turn into a guardian spirit for his or her relatives if the necessary ceremonies are performed. This category, the lowest one, is termed "family spirits".

The author enlists a great number of spirits along with the information about their place of residence, relationships, legends and draws some historical conclusions on this basis.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A neutrális idő (aoristos) nyomai egyes uráli nyelvekben

1. A PU alapnyelv korai szakaszában az igei időrendszer még nem volt meg, hanem az igealakok eredetileg csupán a cselekvés-történés minőségét (akcióját) jelölték. Az alapnyelvben tehát duratív-kontinuatív, illetőleg momentán aciójú igeik állhattak egymással szemben. Ezek természetesen nem rendelkeztek mai értelemben vett időrendszerrel, hanem igeképző vagy időjel nélküli aoristosnak (vagy neutrális időnek) nevezhető paradigmasoruk az első csoportnál folyamatos (jelenben folyó), a második csoportnál viszont befejezett (múltban végbement) cselekvést-történést fejezett ki. A folyamatos jelentéstartalmú igeiknél a múltban lezárult cselekvést vagy történést az igeigézőhöz fűzött mozzanatos igeképzővel fejezték ki. Ezzel szemben a befejezett jelentéstartalommal bíró igeiknél a cselekvés-történés folyamatát gyakorító-folyamatos képzőnek az igeigézőhöz való csatolásával juttatták kifejezésre (vö. Laziczius: MNy. 29: 18—25; Györke: NyK 51: 54—63; Hajdú, BUNyt.² 72—3).

Ez az ősi állapot legtisztábban a szamojéd nyelvekben maradt meg. Például a jur. *toš* 'jön', *χās* 'meghal' ige befejezett akciót jelöl. Ezek időjel vagy képző nélküli alakjai múlt idő értékűek: *to-dm*³ 'megjöttem', *χā* 'meghalt'. Az ilyen igeik duratív-kontinuatív képző hozzáfűggesztése révén elveszítik eredeti befejezett jelentéstartalmukat és folyamatos (jelen) időértéket kapnak. Pl.: *madā-šeti* 'vagdos', *mada-rqā* 'vág' (~ *madās* 'elvág', *madā-n* 'vágta'). A jurák igeik másik csoportja duratív-kontinuatív jelentésű. Pl.: *jiles* 'él', *junrās* 'kérdesz': *jile-dm* 'élek', *junrā-n* 'kérdesz'. Ezeknél tehát a tő + személyrag folyamatos cselekvést, azaz jelen időt fejez ki. Ha mármost az ilyen típusú igeikkel befejezett cselekvést (vagyis múlt időt) akarnak kifejezni, akkor valamely mozzanatos igeképzőt függesztenek az ige tövéhez: *jādās* 'gyalogol' ~ *jādalc* 'elindul', *jādaljuw*³ 'elindultam' (vö. Györke: i. h.; Hajdú, ChrestSam. 61—62, BUNyt.² 72—73).

Hasonló jelenségek az ugor nyelvekben is vannak. Ennek az ősi állapotnak a maradványa például a déli és a keleti osztjákban az, hogy az ige időjel nélküli személyragos alakja múlt időt jelöl. Pl.: DN Kr. V *mēnəm* 'mentem', C *jēwəm* 'jöttem'. A jelen időt időjel (← gyakorító igeképző) fejezi ki: DN Kr. *mēntām*, V *mēnlām* 'megyek', DN Kr. *jētəm*, V *jōlām* 'jövök' (vö. Castrén, OstjSpr. 51 kk.; Györke: i. h.; Hajdú, BUNyt.² 72—73; Karjalainen—Vértes: MSFÖu. 128: 17, 54, 82; Gulya, EastOstjChr. 106, 108).

2. Ez az ősi időjelölési rendszer a magyarban is kimutatható, mégpedig az *sz*-szel bővülő *v* tövű igeink paradigmasoraiban. Ma hét ige tartozik ebbe a csoportba: *tész*, *lész*, *vész*, *észik*, *iszik*, *hész*, *visz*. Ezek *sz* eleme csak a jelen idejű alakokban mutatkozik, tehát történetileg nézve olyan jelen időjel, amelyik

eredetileg gyakorító képző volt. Ezen igék múlt ideje a régi nyelvben következőképpen hangzott: *tők, töl, tön* ~ *ték, tén* 'tettem stb.' (*tők* stb. < *tēük, *tēül, *tēün; *ték* stb. < *tēik < *tēük stb.). Ugyanígy *lön* (< *lēün) 'lett', *vön* (< *vēün) 'vett', *ök, ol, ön* 'ettem stb.' (< *ēük, *ēül, *ēün), *hín, hün* 'hitt', *vin* 'vitt'. Az *szik* az egyetlen veláris hangrendű ebben a csoportban: *iüm, *iül, *iün (vö. JókK. 153: *yum*). Az idézett alakokra vonatkozóan 1. Bácsai, Szótöv. 54 kk.

A fenti igék *u/*ü elemében egyes kutatók korábban melléknévi igenév-képzői múltidő-jelet láttak (Kräuter: NyK 42: 317–39, MNy. 9: 74–76; Losonczy: MNy. 21: 43 kk.; Erdélyi: FUF 18: 90–107; Gombocz: UJb. 10: 1–15; Horger, Igerag. 12–13, 83–87; Benkő, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Budapest 1980. 213 kk.). Ez a nézet azonban nem fogadható el. A hipotétikus múltidő-jel (*u/*ü) ugyanis olyan igékben jelentkezik, amelyekben a rokon nyelvi megfelelőik tanúsága szerint szóbelseji *k, *γ, *w más-salhangzó tehető fel (A *hisz* az egyetlen ismeretlen eredetű szó közöttük.) A m. *u/*ü tehát ezen mássalhangzók spirantizálódás, majd vokalizálódás útján keletkezett hangtörvényszerű folytatója. Igaza van Györkének (NyK 51: 54–63), aki szerint a *tön, lön, vön*-féle alakok nem tartalmaznak semmiféle időjelet, hanem a múlt időt puszta igető + személyrag fejezi ki (vö. még Berrár, TörtMonddt. 23–24; Bácsai, Szótöv. 54–58; Hajdú, BUNy² 73). — A *tész, lész, vész*-féle igék sz eleme — mint fentebb már utaltunk erre — gyakorító képzői eredetű jelen időjel (vö. Simonyi, TMNy. 258 kk.; Losonczy: i. h.; Györke: i. h.; Berrár: i. h.; Bácsai: i. h.; Hajdú: i. h.).

Az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék ragozási rendszerében tehát az ősi befejezett minőségű igék folytatóit kell látnunk. A folyamatos/befejezett cselekvés-, illetőleg történésminőség természetesen más típusú igéknél is megjelent a magyarban, de csupán a felsorolt igék váltak alkalmassá arra, hogy ezt az időjelölési rendszert — jelöletlen múlt, *sz* időjeles jelen — nyelvi kövületként megőrizzék. Ezek ugyanis egy olyan közös komponenset tartalmaznak (tővégi *u/ü* < PU — PFU *k, *γ, *w), melyet a nyelvérzék idővel múltidő-jelnek foghatott fel. Ebben a vonatkozásban Györkénél és a véleményéhez csatlakozott kutatóknál egy lépéssel tovább haladhatunk. Az *u/ü* történeti szempontból valóban nem időjel, hanem a *lész* (*löv-*) típusú igék tövéhez tartozik, ám ez a ragozási rendszer csak azáltal maradhatott fenn, hogy az *u/ü* elemnek idővel múlt időértéket tulajdonítottak. Így vált lehetővé, hogy az *u/ü* leválasztásával *v*-tlen *tē-, lē-, vē-, ē-, i-, hi-, vi-* töveket vontak el, melyek aztán a jelen idő (*tészék, lészék* stb.), a *-t/-tt* jeles múlt idő (*tettem, löttem*) és a ható ige (*téhet, léhet*) alapjává lettek (a *v*-tlen tövek keletkezéséről tévesen Sámson E.: MNy. 49: 343). Az a feltevés, miszerint a rövid magánhangzó *é* > *ē* rövidülés útján keletkezett volna (Pais: NyK 52: 293), nem valószínű (Bácsai, Szótöv. 58). A *légyen, lévő, lészén* stb. első szótagi magánhangzójának a hosszúsága másodlagos (Bácsai: i. h.). A *tévék, lévők, évém* stb. múlt idejű alakok másodlagosak, ezekben az *-él/-á* múltidő-jel a *v-s* tőhöz járult.

3. Tővégi mássalhangzónak időjelként való adaptációjára meggyőző párhuzamokat idézhetünk a vogulból és az osztjából.

A vogult illetően a Szo. *tēγ* 'eszik', *wāγ* 'lát', *juw* 'jön', *miγ* 'ad', *wiγ* 'vesz', *liγ* 'dob' típusú igékre gondolok. Ezek *γ*, *w* (< ősvog. *γ) elemét — mely ugyancsak a *tő* tartozéka — az egyéb alakokban (pl. *totēyam* 'hozok', *toti* 'hoz', *totew* 'hozunk' stb.) meglevő *γ* (~ *e* ~ *i*) jelen időjellel azonosították.

A γ jelen időjelként való elvonása révén jöttek létre a $t\bar{e}$ -, $w\bar{a}$ -, $j\bar{i}$ -, $m\bar{i}$ -, $w\bar{i}$ -, $l\bar{i}$ -tőalakok, melyek ma a múlt idő tövéül szolgálnak: $t\bar{e}s$ 'evett', $w\bar{a}s$ 'látott', $j\bar{i}s$ 'jött', $m\bar{i}s$ 'adott', $w\bar{i}s$ 'vett', $l\bar{i}s$ 'dobott'. Ami az időrendszer kiformalódását illeti, a vogulban a magyarral ellentétes folyamat zajlott le. A magyarban a tőhöz tartozó $u/\bar{u}$ -t múltidő-jelként appercipálták és elvontak egy magánhangzós tőalakot, mely a jelen, a $-t/-tt$ jeles múlt idő és a ható ige tövévé vált. A vogulban viszont a tő γ , w elemét jelenidő-jelnek tekintették és elvontak egy magánhangzós tövet, mely ma a múlt idő tövéül szolgál. Nincs kizárva, hogy a vogulban egyszerűen a tövégi mássalhangzónak (γ , w) jelenidő-jelként való adaptációjáról van szó, nem pedig egy ősi, neutrális idővel rendelkező időjelölési rendszer maradványáról. Ez annál is inkább lehetséges, mivel a vogulban a $\emptyset$ morfémás múlt időnek semmi nyoma sincs.^{1, 2}

A magyar sz -szel bővülő v tövű és a vogul γ és w tövű igékhez hasonló módon viselkednek az osztják w és j ($< * \gamma$) tövű igék is: pl. Kaz. $\bar{a}e \sim \bar{a}ew$ 'eszik', $\bar{m}\bar{a} \sim \bar{m}\bar{i}j$ 'ad', $\bar{j}\bar{i} \sim \bar{j}\bar{u}w$ 'jön', $\bar{w}\bar{a} \sim \bar{w}\bar{a}j$ 'vesz' stb. Ezek mássalhangzós töve ma az északi és a keleti nyelvjárásokban a felszólító módban, továbbá az északi nyelvjárásokban a múlt idejű melléknévi igenévben és a határozói igenévben fordul elő (l. Steinitz, OstjChr.² 67, 77, 79; Gulya, EastOstjChr. 119; Rédei, NOT 23, 27, 31). Egyéb alakokban — így a jelen és a múlt időben is — a magánhangzós tő van meg: Kaz. $\bar{j}\bar{a}em$, V $\bar{j}\bar{o}lam$ 'jövök', Kaz. $\bar{j}\bar{i}sem$, V $\bar{j}\bar{o}sem$ 'jöttem'. A déli és a keleti osztjákban a w -t, illetőleg j -t tartalmazó tő — az említett alakokon kívül — megvan még a $\emptyset$ morfémás múlt időben is. A j eredetileg hiátustöltő a korábbi $* \gamma$ helyett. Pl.: DN C Kr. $\bar{j}\bar{e}wem$, Vj $\bar{j}\bar{o}yam$ 'jöttem' (Karjalainen—Vértes: MSFOu. 128: 19, 54, 84, 180). Természetesen a $\emptyset$ morfémás múlt idő a déli és a keleti nyelvjárásokban egyéb igékben is általános (pl. DN Kr. V $\bar{m}\bar{e}nem$ 'mentem'). A jelöletlen múlt idő egykor az osztjákban nagyobb területen el lehetett terjedve, valószínűleg az új igeidő-rendszer kialakulása — az l jeles jelen és az s jeles múlt idő — szorította ki az északi nyelvjárásokból. A w és j tövű osztják igék magánhangzós töve úgy jöhetett létre, miként a v -tlen forma a magyarban, avagy a γ , w nélküli alak a vogulban: a w -t, illetőleg a j -t múltidő-jelnek — esetleg még a felszólító mód, a múlt idejű melléknévi igenév, a határozói igenév részének — fogták fel és elvontak egy magánhangzós tövet, mely a jelen — és a déli nyelvjárások kivételével — az s jeles múlt idő tőalakjává vált. Pl.: Kaz. $\bar{j}\bar{a}em$, DN $\bar{j}\bar{e}tam$, V $\bar{j}\bar{o}lam$ 'jövök', Kaz. $\bar{j}\bar{i}sem$, V $\bar{j}\bar{o}sem$ 'jöttem'.

4. A fent tárgyalt magyar, vogul és osztják mássalhangzós és magánhangzós ige-tövek kialakulásának a kezdete minden bizonnyal az ugor korig

¹ Liimola szerint (közli E. Itkonen: FUF 30: 46) a $\bar{l}\bar{i}y$ 'dob' típusú igék tövégi γ , w eleme történetileg a jelen idő jele. Ez azonban egyáltalán nem valószínű. Ezek az igék ugyanis a rokon nyelvi megfelelőik tanúsága szerint eredetileg szóbelseji $*k$, $*\gamma$, $*w$ mássalhangzókat tartalmaztak, s a mai tövégi γ , w ezen mássalhangzók vogul folytatóinak tekintendők.

² Honti (Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Budapest 1982. 47–49) szerint a γ jelenidő-jel a $\bar{t}\bar{e}y$ típusú igékből vonódott el és hatolt be a jelen idő paradigmarendszerébe. Ez a magyarázat azonban aligha fogadható el: 1. a kevés számú γ tövű ige aligha lett volna alkalmas egy valamennyi igére kiterjedő jelen idejű ragozási rendszer kifejlesztésére; 2. a vog. $\gamma \sim e \sim i$ ($< PFU *k$) jelenidő-jel megfelelői — igaz, sehol másutt teljes rendszert nem képezve — számos finnugor nyelvből kimutathatók (Setälä: JSFOu. 2: 28–77; Collinder, CompGr. 303 kk.: Hajdú, BUNyt.² 73).

nyúlik vissza, jóllehet az egyes nyelvekben mutatkozó divergens eredmények arra utalhatnak, hogy a végső kifejtet már ezen nyelvek külön életébe tartozik.

Az ige időértékének igeminőséggel (akcióval) való kifejezése feltehetőleg a PU alapnyelv korai korszakára volt jellemző. Ez a kezdetleges időjelölési mód azonban nem tűnt el nyomtalanul, hanem — átalakulva, az újabb időrendszerekbe beépülve — egyes nyelvekben mind a mai napig fennmaradt. Mindazonáltal a jelen — nem jelen megkülönböztetésére már a PU alapnyelvben létrejött az **s* múltidő-jel, mely az uráli nyelvek keleti csoportjaiban — a magyar kivételével az ugor nyelvekben és a szamojédban — vált általánossá. Ez a múltidő-jel a nyugati finnugor nyelvekben — a finn-volgai nyelvekben — csak szórványosan, egyes igei alakokban van meg. A másik múltidő-jel (**i* < **j*) PFU kori. Ez a magyarban és a finn-permi ágban vált általánossá. Ebben az új időjelölési rendszerben a jelen jelöletlen, a múlt jelölt. Az **s* és **i* < **j* múltidő-jellel kapcsolatos kérdések tárgyalásába azonban — minthogy ez nem tartozik szorosan dolgozatunk célkitűzéséhez — nem bocsátkozunk.³

RÉDEI KÁROLY

Die Spuren der neutralen Zeit (des Aorists) in einigen uralischen Sprachen

VON KÁROLY RÉDEI

In der frühen Periode der PU — Grundsprache war das verbale Tempussystem noch nicht vorhanden, sondern die Verbformen bezeichneten ursprünglich nur die Aktion der Handlung bzw. des Geschehens. In der Grundsprache konnten also Verben von durativ-kontinuativer bzw. momentaner Aktion einander gegenüberstehen. Dieser uralte Zustand ist in den samojedischen Sprachen am klarsten erhalten geblieben. Z. B.: jur. *madā-n* 'du schnittest' (ohne Tempuszeichen bzw. Bildungssuffix) ~ *madā-seti* 'er/sie schnitzelt (beständig)' (mit durativ-kontinativem Bildungssuffix).

³ Jelen dolgozatomban már készen volt, amikor megjelent E. Abaffy „A *teszen* : *tőn* típusú ige az ősmagyar kor szinkrón rendszerében” című cikke (MNY. 78: 416–425). Eredményeink a *tesz* : *tőn* típusú ige morfológiai értelmezésében teljesen megegyeznek. E. Abaffy azonban ezen ige típus történeti hátterét másképp magyarázza. Fentebb láttuk, hogy ez az ige típus nem áll elszigetelten a magyarban, hanem hasonló megoldás a jelen-múlt szembeállítás kifejezésére számos rokon nyelvből kimutatható. Ezért kézenfekvőbb az a nyelvtörténeti háttér, miszerint a *tesz* : *tőn* ige típus egy ilyen ősi időrendszer maradványa. — Az uráli nyelvekben — mint ismeretes — két ősi múltidő-jel tehető fel: PU **s* és PFU **i* (< **j*). Közülük a magyarban csak az **i* (< **j*) folytatója van meg: *-á/-é* > *-a/-e*. Így tudja és tanítja már nagyon régóta minden finnugor nyelvész. Ezért érthetetlen számomra, de gondolom, más finnugristák számára is az a magyar nyelvészetben még ma is felbukkanó, sőt néhány kézikönyvben tovább élő elavult nézet, miszerint az elbeszélő múlt *-á/-é* (> *-a/-e*) időjele nem csupán az **i* (< **j*) időjel, hanem a **γ* (< **k*, **η*) folytatója is volna (Berrár, TörtMondt. 24; E. Abaffy: MNY. 78: 418, 421; némi fenntartással Benkő, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Budapest 1980. 215–216). Folyamatos melléknévi igenévből (**k*, **p*) valóban keletkezett egyes finnugor nyelvekben időjel, de csak a jelen idő jele, és sohasem múltidő-jel. Eppen ezért a múlt idejű *látók*, *kérők* alakok *ó/s* elemében sem kereshetjük a PU, illetőleg PFU **k*, **p*, **η* igenévképző folytatóját, mivel ezek egyetlen rokon nyelvben sem váltak, mint ahogy nem is válhattak a múlt idő jelévé. A *látók*, *kérők* formák alakulásmódjáról l. Rédei: MNY. 58: 429–430, ALH 16: 123–125. — Megjegyzem még, hogy E. Abaffy, a magyar felszólító módjelről írott cikkemről (NytudÉrt. 104: 649–653, FUF 44: 1–10) e módjellel kapcsolatos fejtegetéseiben egyáltalán nem tesz említést.

Dieses uralte System der Tempusbezeichnung ist auch im Ungarischen nachweisbar, und zwar in den Paradigmenreihen der Verbalstämme mit *sz*- und *v*-Varianten (*tész*, *észik* usw.). Das Element *sz* dieser Verben ist historisch gesehen ein solches Präsenszeichen, welches ursprünglich ein Frequentativsuffix war. Das Präteritum dieser Verben lautete in der alten Sprache folgenderweise: *tők* (< *tëük), *ték* (< *tëik) 'ich tat, ich machte', *ium 'ich trank' usw. Der Halbvokal *u/*ü* ist kein Tempuszeichen, sondern der durch Spirantisierung und danach Vokalisierung entstandene lautgesetzliche Fortsetzer der ursprünglichen intervokalischen Konsonanten *k, *γ, *w. Dieses Konjugationssystem konnte sich nur dadurch erhalten, daß man dem Element *u/ü* später den Zeitwert der Vergangenheit beigemessen hat. Auf diese Weise ist es möglich geworden, daß durch die Abtrennung des *u/ü* (> *v*) Stämme ohne *v* (*të*-, *ë*-) rückgebildet wurden, die dann zur Basis des Präsens (*tészék*, *észém*) und des Perfekts (*téttem*, *éttem*) wurden.

Für die Adaptierung des stammauslautenden Konsonanten als Tempuszeichen kann man überzeugende Parallelen aus dem Wogulischen und Ostjakischen anführen.

Das Element *γ*, *w* der wogulischen Verben vom Typ *tëγ* 'er/sie ißt', *juw* 'er/sie kommt' wurde mit dem in anderen Formen (z. B. *totëyam* 'ich bringe') vorkommenden Präsenszeichen *γ* identifiziert. Durch die Rückbildung des *γ* als Präsenszeichen entstanden die Stämme *të*-, *jü*- usw., die heute als Basen des Präteritums dienen: *tës* 'er/sie aß', *jis* 'er/sie kam'.

Die ostjakischen *w*- und *j*-stämmigen Verben verhalten sich auf ähnliche Weise wie die oben behandelten ungarischen und wogulischen Verbtypen (*Δe*- ~ *Δew*- 'essen', *jü*- ~ *jüw*- 'kommen'). Im Präsens und Präteritum ist der vokalische Stamm vorhanden: Kaz. *jüΔem* 'ich komme', *jüsam* 'ich kam'. In allen Dialekten kommt die Stammform auf *w* bzw. *j* im Imperativ, im Perfektpartizip und im Verbaladverb vor. Im Süd- und Ostostjakischen braucht man den *w*- bzw. *j*-Stamm auch im Präteritum mit *θ*-Morphem: V *jöyam*, DN *jëwam* 'ich kam'. Dieses Präteritum mit *θ*-Morphem wird in den südlichen und östlichen Dialekten auch in den anderen Verben allgemein verwendet (z. B. *mënam* 'ich ging'). Die vokalisches auslautende Variante dieser Verben ist auf folgende Weise zustande gekommen: man hat das ostjakische *w* bzw. *j* als Präteritumzeichen aufgefaßt und einen vokalisches auslautenden Stamm rückgebildet, der zur Basis des Präsens — mit Ausnahme der südlichen Mundarten — zur Basis des Präteritums wurde.

On the Possessive Constructions in Finno-Ugric

The grammatical systems of many of the Finno-Ugric languages are characterized by a highly developed noun declension with a great number of differentiated case forms. On the other hand, there are languages with very few case forms, such as Ostyak. The Proto-Finno-Ugric declension supposedly consisted of six cases, three grammatical and three semantical, i. e. locational cases. The grammatical cases reflect the contrast of actor — goal and head — modifier, the locational cases maintain the three-dimensional system of direction: in, from and into. The case systems in Finno-Ugric are distinctively localistic, which is illustrated by the fact that in languages with a limited number of cases the local cases survive — at least in adverbs and postpositions — while the grammatical cases may be reduced to the mere stem form or nominative.

The declensional forms may be grouped according to various principles. In addition to the contrast grammatical — locational there exists a contrast between case forms for animate and inanimate concepts. This is discernible in the Cheremis and Southern Lappish genitive and in the local cases with a coaffix *l* occurring in Balto-Finnic, Cheremis and Permic, even though the distinction is due to separate developments in the languages concerned. The adessive, ablative and allative in Finnish include among their various occurrences the function of designating the local relations of animate nouns. In this they may be compared to the corresponding Permic cases and to the Cheremis dative and the almost obsolete ablative. One of the grammatical cases, the genitive, seems to have been originally reserved for animate concepts — but the distinction was not very important, since the genitive is missing in the entire Permic and Ugric language groups. Moreover, in Mordvin, Balto-Finnic and most of the Lappish dialects certain phonological changes have resulted in accusative and genitive assuming an identical phonemic shape in those languages. There is no consequent evidence of restrictions in the use of accusative for inanimate concepts, and this fact has influenced further towards the integration of the phonologically identical genitive as well.

The fundamental among the sentence types is the utterance based on nominal predication, the equilibrium between two nouns: *Az ég kék. Jumo ojar. Taivas on sininen.* 'The sky is blue.' Despite the presence of the copula, the Finnish sentence is to be considered a nominal predication as well as the Hungarian and Cheremis sentences. Even in the last-mentioned languages a copula must be present in utterances which do not pertain to the 3. person singular present: *Az ég kék volt. Jumo ojar ulmaš* 'The sky was blue'. *Fiatal vagy* 'You are young'. *Šongo ulam* 'I'm old'. The copula is needed to serve as

the base for mode, tense and person markers in cases other than mentioned above, but it has no bearing on the actual sentence structure. The nominal predication is always stative, because it only identifies, it does not act nor refrain from acting. It may be considered a local predication, but it represents rather a temporal than a statual locality.

The verbal predication may be stative or dynamic depending on the semantic content of the verb. In Finno-Ugric a verbal predication is identified by the grammatical forms of the noun dependents. The stative local predication is mostly based on the occurrences of the verb 'to be'. The copula may thus appear as a verb with noun categories dependent on it. An illustration of the double functions of 'to be' is to be found in the occurrences of nominal predicative vs. predicative adverbial in Finnish: *Hän on sairas* 'He is ill' (nominal predication designating quality and focusing on unchanging situation) and *Hän on sairaana* 'He is in the state of illness' (verbal predication with the emphasis on condition in the frame of an unidentified duration of time). Examples like the last-mentioned mark the border line between nominal and verbal predications, as shown by the fact that adjectives occurring as complements to 'to be' take the case suffix indicating both a statual and a temporal locality. The essive is a case form for abstract locality, but in some adverbials and postpositions it still retains its concrete overtones: *Hän on kotona* — *Hän on koulussa* — *Hän on kaupungilla* (She is home — She is at school — She is downtown). It is easy to quote parallel examples concerning the three statual local cases in Finnish, but they all have their special functions: the essive is the case designating condition, the inessive is the general case form for locality and the adessive is used to express local relations of animate concepts. They all occur as dependents of the verb 'to be' and other stative verbs. Corresponding case forms with separative or lative functions occur with the dynamic verbs. If the noun in the local case form designates an animate conception, the relation may be called possessive, and if the situation is stative, the verb in question is 'to be' or its synonyms. The result is the so-called *habeo* construction. It is to be remembered that dynamic local constructions of animate nouns stand likewise in a possessive relation to the verb: a person not only owns a thing, he might lose or receive it as well. The inherent influence of the Indo-European languages has resulted in concentrating upon the static variant of possession.

1. Different Finno-Ugric languages apply different systems for expressing the *habeo* construction — which more appropriately might be called the 'mihi est' construction. According to Wolfgang Schlachter (Arbeiten zur Strukturbezogenen grammatik 433) the morphological emphasis lies in the local case form, which at the same time designates the belonging together of two nouns separated by the verb copula 'to be'. This is reflected by the fact that some of the languages remain indifferent to the valence of the verb 'to be' and accordingly have the possessor noun in a grammatical case form, which only connects a noun to another noun.

1.1. The Vogul language may indicate the *habeo* construction with both the possessor and the possessed in the nominative, the latter usually followed by a person marker referring to the possessor. The mere position of the nouns is significant. The verb takes the last place in the utterance. Thus the Vogul *nejär püßi äls* might translate simply 'There was the emperor's son', but if there exists a nexus relation between the two nouns the proper translation is

'The emperor had a son.' The utterance is existential, but there is no distinction between a locational and a possessive relation. The suffix is not obligatory: *tān pa ntānt ni nā i šuō ō ni* 'They have four daughters.' Of interest is the fact that the verb 'to be' may be missing also — in situations referring to the present time. On the other hand, the possessor noun may be represented by the mere person marker: *nēpākōln^m sāβ, šālyōlnum sāβ* 'I have paper money, I have coins' (Lieselotte Schiefer: „haben" im Wogulischen. FUF 40).

1.2. The languages which have the genitive display this case in the *habeo* construction. It is remarkable that the genitive is clearly marked — that is, the languages with a loss of the final *-n* do not show the genitive in this function. In some occasions the final *-n* may be returned, as in Livonian *tāmmēn ūm rōdā* 'He has money'. Traces of the genitive in this function are discernible also in Finnish: *Lapsen on nälkä. Lapsen tulee nälkä* 'The child is hungry (has hunger). The child gets hungry'. As seen, the genitive is a general case for the modifier without a reference to the static or dynamic valence of the verb. The Volga-Finnic languages form their *habeo* constructions exclusively with the genitive possessor: Mordvin *eržan ulheš ajgorozo*; Cheremis *marin ulmaš imhāže* 'The man had a horse.' In these last-mentioned languages the person marker identifying the possessor in the noun possessed has a very important function. It is usually present with the genitive, but it may acquire syntactical significance and assume the role of the possessor, as in the Vogul example above: Mordvin *uli mazo avaksost* 'They had a pretty chicken'; Cheremis *ik ergašt ulo, ik üdarəšt ulo* 'They have a son and a daughter'. Especially in Cheremis the genitive occurs with dynamic possessive constructions as well: *nunən šočan üdaržō* 'A daughter was born to them'; *tənen majet jamən* 'What did you lose?' I have counted 32 intransitive and 12 transitive dynamic verbs occurring with a genitive or with a mere person marker functioning as the possessor: *ergāže šočan* 'A son was born to them.' That is understandable in a language such as Cheremis, which does not use animate nouns in local cases except secondarily with postpositions. (Cf. Eeva Kangasmaa-Minn, The syntactic distribution of the Cheremis genitive II. MSFOu 146). Robert Gauthiot remarked in 1908 (La phrase nominale en Finno-Ougrien) about the absence of the verb-copula in local and possessive sentences in Volga-Finnic. The same phenomenon is discernible also in the Permic and the Ugric groups. It should be mentioned that the Cheremis language has separate forms — or words — for the verb-copula representing singular present third person: the positive *ulo* and the negative *uke*: *tudən üdaržō ulo, tudən üdaržō uke* 'He has a daughter, he does not have a daughter'.

2. The possessor occurs in a local case form. This may represent a general local case form as in Lappish or a case occurring both as a general local case and as a case for animate conceptions, as in Finnic and Permic, or in a more restricted sense in Hungarian. The Hungarian dative is grammaticalized so far that it occurs both in the *habeo* construction and in a dynamic relation, comparable to the Cheremis genitive and on the other hand to the Cheremis dative.

2.1. The Lappish languages express animate relations with the same case forms as the inanimate: *Dām al'bmast leggji golbmā bardne* 'That man has three children.' Cf. *Dāt orro maeccest* 'He lives in the forest'.

2.2. The Balto-Finnic languages observe a special three-dimensional local system for the animate nouns. The case forms for animate local relations

are the 1-cases, which, however, may in certain connections be used of inanimate nouns for purely local functions: *Pojalla on isot korvat* 'The boy has big ears'; cf. the inessive *Talossa on isot ikkunat* 'The house has large windows'; however: *Rannalla on iso vene* 'There is a big boat on the shore'. The *from* and *into* cases reveal the same distinctions: *Pojalta palettuivat korvat* 'The boy froze his ears' — *Talosta särkyivät ikkunat* 'The windows of the house were broken' — *Rannalta lähti vene* 'A boat was leaving the shore'; *Pojalle ostettiin korvalaput* 'They bought earmuffs for the boy' — *Taloon asetettiin ikkunat* 'The house was provided with windows' — *Rannalle tuli vene* 'A boat reached the shore'. Accordingly: there are special case forms in the Balto-Finnic languages for expressing local relations of animate nouns, but the use of the cases is not restricted. They may occur as general local cases for inanimate conceptions as well. The distinction is more or less lopsided. The possessive suffix has not a grammatical function in connection with the Balto-Finnic constructions — which is understandable since the possessive suffixes exist only in Finnish and Karelian and even there are becoming redundant elements. Finnish *Minulla on kirjani* translates 'I have my book', not 'I have a book.' Nor has Hungarian *könyvem van* any grammatical counterpart in Finnish.

2.3. The situation in the Permian languages is more or less analogical to the Balto-Finnic system. The *habeo* construction is not expressed only with the stative *l* cases, i. e. with the adessive as in Votyak: *adamilen kviñ piez viläm* 'A man had five sons', but with dynamic local cases as well: Zyrian *tetka starikiš nišse vek vide* 'The stepmother is always scolding her husband's daughter.' There are, however, examples of purely statal local use of the *l*-cases as well: Votyak *kis purvi pus poni* 'I will cut my mark in the birch.'

2.4. The Hungarian employs a dynamic case called the dative for the *habeo* construction: *A királynak szép lánya volt* 'The king had a beautiful daughter' with an obligatory person marker referring to the possessor added to the noun possessed. The dative may also occur in a lative function: *Kenyeret adok a koldusnak* 'I give bread to the beggar', and not only of animate nouns: *Délnek megyünk* 'We go towards south'. The possessive suffix may assume the grammatical role of the possessor as in the Volga-Finnic languages: *Jó lovam van* 'I have a good horse.'

3. In addition, there exists a special verb 'to have' in the Ob-Ugric languages, and the Lappish *aednât* and the Finnish *omata* come under the same category. The Lappish verb, however, is a loan from the Norwegian (*aegje*) and the Finnish verb has a very limited, literary use. The problem of the kernel sentence based on a transitive relation does not actually concern us, since we are dealing with possessive constructions, not with possessive verbs. According to Lieselotte Schiefer 'to have' in Vogul is more often expressed with a possessive verb than with a possessive construction (FUF 40, 197): *luš ðñši* 'He has a horse', and in Ostyak it is exclusively in use: *ëwi jam sox tajrl* 'The girl has fine clothes.'

4. The possessive sentences belong to the kernel sentences in the language. They may be inserted in a matrix sentence to make complicated utterances. To secure an insertion certain grammatical changes are needed. The verb 'to be' which even in possessive sentences has the function of marking the nexus line between the verbal and the nominal phrases in the utterance, falls away. The possessor occurs directly as an adjunct before the noun possessed. If the possessor stands in a grammatical case such as the nominative or the genitive,

no changes are needed to adjust it to the surface structure of the complex utterance. But if the possessor represents a local case form, which primarily suggests an adverbial to a verb, the situation becomes more complicated. The form of the possessive attribute noun differs in the different languages according to their declensional systems.

4.1. The Ob-Ugric languages represent the most straightforward type. The verbal element is dropped ('to be' or 'to have') and the noun possessed, possibly with a person marker referring to the possessor, follows: Vogul *punka-nam jörn-ëkw punk-kosne konsəp* 'My teeth are the comb of a Samoyede woman'; Ostyak *ašem šemjajət senk una us* 'My father's family was once very big'.

4.2. The Mordvin and the Cheremis languages apply the same method as the Ob-Ugric. The embedded possessive construction loses the verb-copula, otherwise it is comparable with the *habeo* construction: Mordvin *'ėdeñ kan, ėdeñ poks. pazoñ tejtėrenze* 'The Khan of the water, the prince of the water, the daughter of the thunder god.' As seen, the possessive suffix, i. e. a person marker referring to the possessor, is possible but not obligatory. The inanimate genitives cannot be traced back to a *habeo* construction but to an adverbial modifier in a local case. In this respect Mordvin resembles Finnish: the genitive occurring adnominally is not restricted to animate nouns.

The Cheremis system is even more transparent than the Mordvin. The embedded possessive construction retains the possessor noun in the genitive, the possessed noun may or may not include a person marker referring to the possessor: *marin imħaže* 'the man's horse'; *tudən surt(šo)* 'his house'; *šorəkan jol(žo)* 'the sheep's leg'. But if the embedded sentence represents a local utterance with a presupposed locative case of an inanimate noun, the noun concerned occurs in the nominative: *üstel jol* 'the table leg'. In an attributive position, an animate noun may occur in the nominative, but an inanimate noun does not occur in the genitive. This distinction is clearly observed in the folklore material, the present-day literary Cheremis has a fair amount of inanimate genitives.

4.3. An embedded possessive construction may retain the possessor noun in a local case form: an adverbial modifier becomes an attribute to a noun. This happens in the Permic languages and in Hungarian, which, however, may employ the nominative for possessive as well as for local relations: Votyak *šöd poški pijez* 'the young one of a sand martin'; Zyrian *stariklen turunīs* 'the man's hay'; Hungarian *A nép mutatja László király lova patkóinak nyomát* 'The people show the print of the hooves of the horse of King László.' The possessive suffix has an important function in binding an originally adverbial element to a nominal head word.

4.4. The Finnish and the Lappish languages represent a more opaque type of embedding. The local case form of the possessor undergoes a transformation to a grammatical case, that is to the genitive. The genitive may also occur representing a purely statual local relation: Finnish *Pojan kirja* ← *Pojalla on kirja* 'The boy's book' ← 'The boy has a book'; *Kuusen oksa* ← *Kuusessa on oksa* 'The twig of a spruce' ← 'There is a twig on the spruce.' It is of interest that while a statual local relation might be represented by a construction of nominative adjunct + head as in a compound such as *tornikello* — Tornissa on kello 'A bell in a tower', an animate possessor appears always in the genitive.

Wolfgang Schlachter talks about the contrast of *Subjektivität* and *Energie* which is expressed in the *habeo* construction (op. cit. 407). Undoubtedly the

possessive constructions have a double function of connecting and localizing. Some of the languages emphasize the relation between two nouns without any special information about the quality of that relation. The relation of an animate noun to another noun is usually possessive. The best examples of this type are the Volga-Finnic languages. The Permic languages concentrate on the local aspect, although the case forms occurring in possessive connections are more or less grammaticalized (cf. Károly Rédei, *Syrjänische Chrestomathie* 75, where the adessive of T. E. Uotila is called the genitive and the ablative genitive-ablative). Finnish and Lappish adhere exclusively to the local aspect as far as indirect possessive relations are concerned, but in direct relations the function of locality is lost and the function that remains only indicates the connection between two nouns. Altogether the possessive constructions in Finno-Ugric present a versatile example of linguistic adaptability.

EEVA KANGASMAA-MINN

Hangulatfestés — jelentésváltozás

1. Az onomatopoezis kiterjedt szakirodalmából egy kisebb rész irányul az onomatopoezis, s azon belül is a hangulatfestés létrejöttének gondolkodáslélektani mechanizmusaira. Az erre vonatkozó megállapítások nagyrészt kimerülnek annak a deklarálásában, hogy az emberi gondolkodás természetes jellemzője bizonyos érzeteknek bizonyos hangokkal/hangszekvenciókkal való összekapcsolása. Az ember egyes (nem akusztikus) jelenségek észlelésekor hangokra asszociál, s e hangokból épülnek fel azok a jelek, amelyek a jelenségek beszédbeli leképezései. Megbízható, e megállapítást megalapozni vagy megerősíteni látszó leírások hosszú sora született arról is, hogy az egyes nyelvekben melyek a hangulatfestés nyelv-specifikus jegyei. Jóval kevesebbet olvashatunk azonban arról, hogy az említett asszociációnak mi az alapja, hogy egy nyelven belül miért épp azok a hangok „választódnak” ki például bizonyos mozgások leírására, és miért nem mások. Éppen ezért nagyonis ésszerűnek tűnt és tűnik mind a mai napig az igény: amit a nyelvészet saját keretein belül és eszközeivel nem képes megoldani, még megoldhatja más diszciplína, esetünkben a pszichológia bevonásával. Kérdés viszont, hogy miképpen és mikor segíthet a pszichológia? Az alábbiakban erre próbálunk javaslatot tenni.

Mindenek előtt azonban röviden arról, hogy miképpen értelmezzük az onomatopoeizist és a vele kapcsolatos egyéb fogalmakat.

1.1. Az onomatopoeiák vagy hangfestő szavak a nyelv ikonikus, erősen motivált jelei közé tartoznak, amelyek ugyanakkor konvencionálisak is, azaz éppúgy függenek a beszélő közösség közmegegyezésétől, mint a nyelv más ikonikus vagy index-jellegű és szimbólikus jelei. Az onomatopoeiák ikonicitása abban áll, hogy hangsoruk révén képesek felidézni tárgyukat, a valóság valamely, általuk leképezett darabját. E képességüket a mimézis, a valóság részleteinek utánzása következtében kapják. A hangfestés hangos mimézis.

Attól függően, hogy a valóság milyen részletét képezi le az onomatopoeia, beszélhetünk hangutánzásról és hangulatfestésről. Az előbbiben akusztikus jelenségek leképezése történik a beszédhangokkal, az utóbbiban egyéb, érzékszerveinkre/érzéseinkre ható jelenségeké. A hangutánzásban és a hangulatfestésben a jel és tárgya, a valóság részlete közötti hasonlóság, illetőleg különbség nem egyforma, azaz más és más az ikonicitás mértéke. A hangutánzásban a valóság részletének egyik, a mindennapi gondolkodás szerint lényeges tulajdonsága, a hangja válik közvetlenül az utánzással (és ugyancsak hanggal) e részlet (objektum/jelenség) nevévé, azaz jellé. (Többek között ezért is jogos elsődleges-ikonikus jelnek nevezni.) A hangulatfestésben már jelnek és tárgyának a „matériája” is különböző, s úgy tűnik, hogy itt jel

és tárgya valamiképp hasonlítanak egymásra — ennyiben akár metaforikusnak is lehetne nevezni viszonyukat.

Csakhowy megint itt a bökkenő: a valóság adott részletében vajon mi az, ami ilyen vagy olyan hangokra emlékeztet? Vajon a hangulatfestésben a jel és tárgya között megnőtt távolságot miképpen járja be a gondolkodás? És egyáltalán: létezik-e ez a távolság?

1.2. Úgy tűnik, hogy a probléma megoldására született egyik kísérlet, a Fónagy Iváné feltételezi ezt a távolságot. S mivel szerinte (is) a magyarázat részben a pszichológiától várható, a fonetika és a pszichológia eszközeit összekapcsolva a következőkre jut: beszédszerveink mozgása, helyzete az egyes hangok képzésekor azonosítható mindazokkal a mozgásokkal, helyzetekkel és egyéb tulajdonságokkal, amelyek a leképezett jelenségeknek is tulajdonságai és amely hangokkal e tulajdonságok ki vannak fejezve. „A beszédhang szubsztanciáját a hang képzési mozzanatai és a képzett hang alkotják. Ezekből kiindulva kell megtalálni az ábrázolt tárgyhöz, a kifejezett hangulathoz vezető utat. . . A beszédhangok tehát fiziológiai, akusztikai sajátosságai alapján asszociatív kapcsolatba kerülhetnek a legkülönbözőbb élményekkel” (Fónagy 1975). Például: „Az izmok hevesebb megfeszítése, megkeményítése indokolja, hogy a „kemény” mássalhangzók a végső soron a harcba torkolló agresszív érzelmek szolgálatában állnak. . . Röntgen hangosfilmen világosan kivehető a nyelv harcias játéka, s megértjük, miért vált a pergetett *r* a férfias harc spontán kifejezésévé” stb. (Fónagy 1975). Fónagy a pszichológia segítségét itt abban látja, hogy a csak a tudatelőttében meglevő hangképzési mozzanatoknak nyelvi manifesztációját a mélylélektan megfigyelései, megállapításai alapján lehet megmagyarázni. Úgy gondoljuk, hogy ez a megoldás, már csak nyelvi oldalról is, több kérdést homályban hagy. Közülük csak egy lényegesebbet említve: mennyire általánosak (mennyire univerzálék) a képzési mozzanatok és a jelenségek tulajdonságainak korrelációi. Mert az tagadhatatlan, hogy egy sor nyelvben bizonyos képzetek (például a kicsiség) bizonyos hangokhoz (az *i*-hez) kötődnek, ám e megfelelésekkel is éppen az a baj, hogy a számos ellenpélda következtében csak fenntartásokkal fogadhatók el (Malkiel 1966). Ugyanakkor az is igaz, hogy az univerzálé jelleg nem feltétlenül szükséges kritérium, hiszen más és más civilizációkban azonos képezettartalmak kötődhetnek különböző (de egyetlen beszélő közösségen belül mégiscsak azonos) hangokhoz. Ebben az esetben a hangoktól csak annyit kellene elvárunk, hogy — például az említett harciasság vagy agresszivitás esetében — meglegyenek bennük a keménységnek, a pergetettségnek a jegyei (vagy legalább a lágság jegyei hiányozzanak belőlük). Kérdés azonban, hogy így van-e.

Fónaggal ellentétben azt gondoljuk, hogy elsősorban nem a beszédhang szubsztanciájából kell kiindulni, s innen haladni a tárgy felé, de még csak nem is megfordítva, a tárgy felől a hang felé. Célszerűbb előbb magukat a hangfestő szavakat megvizsgálnunk, mégpedig annak a gondolkodásmódnak a szempontjából, amelyik létrehozta őket, s amelyre változásaik vagy végső soron pusztulásuk is visszavezethető. Hiszen, s ez közhely, motiváltság nem állandó jellemzője a nyelvi jeleknek. A lexémák elveszíthetik motiváltságukat, de másodlagosan motiválódhatnak is. A demotivációnak és a remotivációnak megvannak a maguk nyelven kívüli és nyelven belüli okai, s a nyelven kívüliek közül a leglényegesebb a gondolkodásmód megváltozása (rövid összefoglalását I. Bakró—Nagy, 1983). Nem kétséges, hogy az onomatopoezis lényege

csak az öt létrehozó gondolkodásmódra és annak mechanizmusaira vonatkoztatva magyarázható meg igazán.

2. Feltételezzük, hogy az onomatopoezis, eredetét tekintve, ugyanannak a gondolkodásmódnak a nyelvi manifesztációja, mint pl. az ún. névátvitellel létrejött jelentésváltozásé, a metaforaé, metonímiáé stb. E gondolkodásmód genetikailag a fogalmi gondolkodásmódot előzi meg, de a fogalmi gondolkodásmód kialakulásával nem tűnik el: a tudományos és művészi megismerés mellett a mindennapi gondolkodásban van jelen, illetőleg azzal részben azonos. Legfőbb jellemzői: konkrét és analógiás volta. Konkrét, mert elvont fogalmakat, dolgok relációit konkrét (ti. szemléletes) dolgokkal, azok relációival helyettesít, s analógiás, mert dolgok tulajdonságait általánosítva átviszi más dolgokra, amely tulajdonságokkal ez utóbbiak nem feltétlenül, illetőleg csak a mindennapi gondolkodás szerint rendelkeznek. E gondolkodásmódnak e két jellemzője a nyelvi megnyilvánulásokban szorosan összekapcsolódva jelentkezik, amennyiben az analógia diktálta általánosítás (→ átvitel) konkrétumokkal, s nem fogalmakkal operál: konkrét dolgoknak ad nevet, s e neveket mozgatja, viszi tovább analógiásan mindazoknak az újabb dolgoknak a megnevezésére, amelyek a korábban megismertekkel és elnevezettekkel valamilyen tulajdonságukban hasonlóknak tűnnek fel.

2.1. Hogyan vonatkoztatható mindez először is a hangutánzó szavakra? Keletkezésüket tekintve úgy, hogy a nyelv elemei közül a konkrétumhoz (ti. szemléleteshez) való tapadás, a jel és tárgya közötti kapcsolat bennük a legszorosabb, mivel a megnevezendő jelenség egyik jellemző tulajdonságáról — ti. a hangról, amit kelt — lesz elnevezve a mimézis által. Ha alaposabban meggondoljuk, azt kell látnunk, hogy a hangutánzásban sem egyformán szoros a kapcsolat a jel és tárgya között. E kapcsolat szorossága attól függ, hogy mi a megnevezendő jeltárgy: az akusztikai ingert mindig valamilyen fizikai cselekvésnek vagy történésnek a hangja hozza létre. E fizikai cselekvésekben vagy történésekben szükségyszerűen valamilyen objektumok vesznek részt, objektumok, amelyek cselekszenek vagy amelyekkel történik valami. A hangutánzásban így vagy maga 1. a hanghatás kap nevet (pl. *bumm*) vagy 2. a cselekvés/történés (pl. *csörög*) vagy 3. az objektum (pl. *kakukk* fn.). Ha most azt nézzük, hogy a három közül melyikben a legszorosabb a kapcsolat jel és tárgya között, azt kell mondanunk, hogy az elsőben, mert itt hangsor van megnevezve hangsor által, míg az utóbbi két esetben „csak” a hang forrása. Ezekben ugyanis analógikusan a megnevező hangsor, a név átvivődik arra, ami kelti. Tudniillik a mindennapi gondolkodás szerint: ha valamely akusztikai jelenség neve lehet az a hangsor, amivel utánzom, akkor lehet azé is, ami e jelenség forrása (l. Molnár modelljét: Molnár 1983. 9). Tehát a szó szoros értelmében vett hangutánzásról (mimézisről) csak a hangjelenség és az utánzó hangsor esetében beszélhetünk (1. kapcsolat), a forrásként szolgáló cselekvés/történés (2. kapcsolat) vagy objektum (3. kapcsolat) megnevezése már egy érintkezésen alapuló, s ezért metonímikusan nevezhető átvitel eredménye, és nem a mimézisé. Továbbá: a hangutánzó név analógiásan átvihetődik más, olyan hangjelenségeknek a megnevezésére, amelyek az eredetihez hasonló hangingert keltenek. Az ilyen átvitelek következtében a hangutánzó szó — annak ellenére, hogy továbbra is hangjelenségek megnevezésére szolgál — jelentésváltozáson megy át, ami most már hasonlóságon alapuló, metaforikus. Éppen a *csörög* esetében egészen

nyilvánvaló, hogy több, apró tárgy összeütközése, a haraszt vagy az ág zörgése, a madár vagy a kígyó keltette hangok nem azonosak, csak hasonlítanak egymásra, s az is nyilvánvaló, hogy közülük valamelyik eredetibbnek tekinthető, akár például az elsőnek említett, s az utóbbiak hangjának megnevezése valószínűleg névátvitellel jött létre. (Az idézett adatok jelenítései az *ÉtSz.*-ből, etimológiájukra vonatkozó megállapítások a *TESz.*-ből valók.) Az átvitel alapja, ismételjük, a hangok hasonlósága, de a nyelvben ez azonosítás formájában jelentkezik: az apró, összeütköző tárgyaknak a hangja, a madárnak a hangja azonos utánzó hangsorral van leképezve. Összefoglalva most már a hangutánzásról mondottakat: az eredeti kapcsolat a konkrét akusztikai jelenség és az utánzó hangsor (a név) között áll fenn, s minden további elnevezés ennek az eredetinek az analógiás kiterjesztése. (Csak mellékesen: az akusztikai jelenség nevének átvitele a forrásként szolgáló objektumra vagy törtézésre talán a szófajok kialakulásában is szerepet játszott.)

2.2. A leírt gondolkodásmód és a hangulatfestés kapcsolatáról valóban kevesebbet tudunk, s nem utolsó sorban azért, mert a hangulatfestők egy részének jelentését nem lehet pusztán az érzékszervekre gyakorolt hatás nyelvi manifesztációjaként magyarázni. A *slattyog* vagy a *csatangol* jelentései a helyváltoztatásnak két különös módjára utalnak és semmi többre. Tipikus mozgásokat írnak le, amelyeket látni lehet. Az is bizonyos, hogy a *bambán bámul* embernek vagy az *áhitatoskodónak* megvannak a maga jellegzetes arckifejezései, amelyeket ugyancsak látni lehet, csakhogy a bambaság vagy az áhitatoskodás több is, más is, mint pusztán arckifejezés. Attól jócskán eltávolodott. Ez az eltávolodás ugyanúgy jelentésváltozások eredménye, ahogyan a hangutánzásnál az volt. Ám ha e változásokat időben visszafelé követjük, megtalálhatjuk végül is azt a konkrét, s eredetileg valóban csak az érzékszervekre ható jelenséget, ami a változás-lánc kiindulópontja (de nem indítéka!). Az *áhit* például ugyanabba a szócsaládba tartozik, mint amibe az *ásit*, *ájul*, *álmélkodik*, *ámolyog*, *ámul* stb. Ha ma már nem is, de eredetileg valamilyen nyelvi fellelhető volt a szájtátás mozzanata, ami pedig nagyonis konkrét és látható mozdulat, cselekvés. Ezzel elérkeztünk volna ahhoz a cselekvés — utánzó hangsor kapcsolathoz, amit a hangutánzókról szólva már bemutattunk (2. kapcsolat), bár ott ezt mint másodlagosat említettük. Akkor viszont itt legalábbis két megoldás lehetséges: a) a hangutánzókhöz hasonlóan itt is volt nyelvi előzmény, kérdés azonban, hogy milyen, b) nem volt nyelvi előzmény, a megnevezés elsődleges, de akkor meg kell találnunk azt a hasonlóságot hangsor és jelentés között, amit majd minden eddigi szakirodalomban kerestek, de többnyire nem találtak. Minthogy már előljáróban megmondtuk, az ilyenfajta hasonlóság keresését feleslegesnek tartjuk, a lehetőséget rögtön el is vetjük.

Hiányzik tehát egy láncszem. Az a láncszem, amelyiket a hangutánzásban a 1. hangjelenség — mimetikus hangsor, 2. cselekvés/törtézés — mimetikus hangsor, 3. objektum — mimetikus hangsor kapcsolatok közül az eredeti, még nem átvittel keletkezett első kapcsolat képvisel. Tételizzük most fel a következőket: ha a hangutánzásban a 2. és a 3. kapcsolat az elsőhöz képest másodlagosan, analógiásan jött létre, akkor lehetséges, hogy a hangulatfestésben sem a cselekvés — hangsor volt az elsődleges kapcsolat (azaz nem a cselekvés és a hangsor között kell keresnünk valamilyen misztikus hasonlóságot), hanem itt is lehetett egy olyan, elsődleges megnevezés, ami a tőlünk már ismerteket (szájtátás!) megelőzte. Azaz lehetséges, hogy a gondolkodás

itt is valami nagyon hasonló utat járt be, mint a hangutánzásban. Ám ez csak akkor igazolható, ha a hangulatfestő szavak történetéből kimutathatjuk ezt az elsődleges elnevezést, az összekötő láncszemet. A hangulatfestőknek az egyik, gyaníthatóan kisebbik részében megtalálható ez az előzmény. Ezek közé tartozik példánk is. E szavak keletkezésével kapcsolatban hadd idézzünk egy másik közhelyet: hangjelenséget tipikus mozgások kísérhetnek, s így érthető, hogy a hang- és mozgásjelenség egy időben való észlelésének következtében az utánzó hangsor a mozgásnak (is) elnevezésévé válik. Itt hallgatólagosan az fogalmazódik meg, hogy valójában ezekben az esetekben is első lépésként hangutánzásról van szó, mivel a mozgást kiváltó vagy az azt kísérő hangjelenség beszédbeli utánzása válik a mozgás nevévé, azaz a 2. típusú kapcsolatról van szó. A dolog, s ezt mindjárt igazoljuk, tényleg így áll, ám ha ennyivel beérnénk, még mindig valamilyen asszociációs kapcsolatot kellene feltételeznünk mozgás és az utánzó hangsor között. Ezt elkerülendő, a hangulatfestők etimológiájából éppen azt az eredeti hangjelenséget kell kibányásznunk, ami az elsődleges, mimetikus kapcsolatnak, majd innen tovább, a kísérő mozgás hanggal való utánzásának is az alapja. S itt érdemes megjegyezni a következőket: amikor a hangulatfestőket eredetüket tekintve és általában (tehát nem mindegyiket!) a hangutánzásra vezetjük vissza, egyfajta kronológiát tételezünk fel. Könnyen úgy tűnhetik, hogy a különböző típusú hangutánzók (1., 2., 3. kapcsolat) keletkezését is valamilyen időbeli sorrendben képzeljük el, amikor is a mimézist szükségképpen a metonímikus kapcsolatok elé helyezzük. Ez azonban csak keletkezésük leírásából származó látszat: éppen az imént idézett közhely igazságából következik, hogy a mimetikus hangsor egyidejűleg vonatkozhatott arra a cselekvésre/történésre és arra az objektumra is, ami a hangjelenséget kiváltotta, de ez mitsem változtat azon a tényen, hogy ebben az egyidejűségben különböző típusú (mimetikus és metonímikus) relációk valósulnak meg jel és tárgy között, s hogy e relációkat azonos gondolkodásbeli mechanizmusok hozzák létre.

Visszatérve az *áhit*, *ásit* stb. példájára, annyit már megmondtunk, hogy melyik az a cselekvés, amelyik eredetileg valamennyiben közös: a szájtátás mozzanata. E cselekvés jellegzetes, s szerencsénkre önálló indulatszóként máig élő hangadással jár együtt: *á!* A hangutánzás elsődlegessége kimutatható, akár csak az említett *bamba*, *bámul*, *csatangol* esetében is. A kiindulás tehát ugyanaz, mint a hangutánzóknál: a hangjelenség utánzása a hangsor által. S itt megint meg kell állnunk egy kicsit: ha a hangutánzók és a hangulatfestők egyik, egymással megegyező típusa a hangforrásként szolgáló cselekvés elnevezése az utánzó hangsor által, akkor miben különböznek mégis annyira, hogy két terminus alá kell vagy lehet sorolnunk őket. A válasz lényegében egyszerű. A hangulatfestőkben a kérdéses cselekvést jelentő szó olyan jelentésváltozáson ment át, amilyen a hangutánzóké nem. És ez az a változás, amelyik annyira eltávolította eredeti hangutánzó voltától, hogy amikor ezt a hangutánzó előzményt nem sikerül megtalálni (még szólni fogunk arról, hogy nagyon sokszor miért nincs ilyen előzmény), akkor a hangsor és a cselekvés közötti asszociatív kapcsolat feltételezésére kényszerülünk (l. Fónagy megoldását).

A jelentésváltozásnak ez a típusa ugyancsak egyfajta metonímia: a jelentés egyes (kognitív) elemei háttérbe szorulnak, esetleg ki is esnek, mások (eleddig konnotatívák) pedig ezek helyébe lépnek, s a jelentés eltolódik. Ilyen változás a hangutánzóknál a mimetikus kapcsolatot követően nem figyelhető

meg. Ha pl. valaki *rikácsol*, akkor biztos ugyan, hogy azért teszi, mert közölni akar valamit, de hogy eközben értelmes mondatokat vagy szavakat használ-e, vagy hogy mozdulatokkal kíséri-e mondanivalóját, már lényegtelen. Ha viszont valaki *csatangol*, mindegy, hogy lépései milyen hangot adnak, a lényeg az, hogy 'céltalanul, tétlenül járkál'. Holott eredetileg csak az csatangolhatott, aki 'sárban gázolt'! Annak pedig lehetett és van is jellegzetes hangja.

Többször is utaltunk rá, hogy a hangulatfestőknek csak egy része vezethető vissza a hangutánzásra. Hogyan magyarázzuk a többit? A gondolkodásmód változását mint a demotiváció egyik okát említettük. Az ezzel szembenható erő végsősorban ugyancsak a mindennapi gondolkodásmódban, mégpedig annak analógiás voltában leli okát. Egyrészt eredetileg motiválatlan elemeket motivál másodlagosan (ez a remotiváció); ebben az esetben az önkényes elemek olyan változáson, például hangváltozáson mennek át, hogy — feltéve, ha jelentésük is megengedi — a már meglevő motivált elemekhez válnak hasonlatossá, s e hasonlóság alapján a korábbiak analógiájára eztán motiváltaknak érződnek. Ez az analógiás változás. Másrészt az új motivált elemeket is a már meglevők hasonlatosságára, azok analógiájára alkotja meg, azaz az onomatopoeiák esetében a már meglevők formái jellemzői kiterjednek mindazokra az újakra is, amelyek a már meglevőkkel azonos fogalmi mezőbe tartozóként asszociálódnak. Ez utóbbit az analógiás változással szemben analógiás képzésnek nevezzük. Hogyan vonatkozik ez a hangulatfestőkre? Nyilvánvaló, hogy ha a már meglevő hangulatfestők analógiájára képződnek, a hangutánzó előzmény hiányzik belőlük. Így formai szempontból a leképezett valóságdarabhoz fűződő viszonyukat sem egy korábbi hangutánzás, hanem az analógia hatásának eredményeként kell magyaráznunk. Az asszociáció itt nem úgy működik, hogy a megnevezendő valósággrészletről valamely hang(ok)ra irányul, mert valamiképp emlékeztetnek egymásra. De a megnevezendő valósággrészlet még csak nem is a már meglevő, hasonló jelentésű szavakat idézi fel (elsősorban). A hasonlatosság valójában a valóság két darabja között észlelődik, pontosan úgy, ahogyan pl. a metafora esetében. A két részlet közül az egyik az új, a megnevezendő, a másik a „régí”, a már ismert, a megnevezett. Csakhogy míg a metafora esetében az ismert részlet neve vívódik át (teljes egészében) az új részletre, s válik annak nevévé is, addig az analógiás képzésű hangulatfestők-nél csupán az ismert részlet nevének egyes komponensei, tk. egyes fonémái. Az analógiás képzés mögött valójában egyfajta átvitel bújik meg.

2.4. Összefoglalva az onomatopoeiák kialakulásának menetét: a hangutánzó és hangulatfestő szavak eredetét ugyanabban az előzményben gondoljuk megtalálni, mégpedig a cselekvések/történesek (objektumok) keltette hangok utánzásában, a mimézisben. A mimetikus beszédhangsor, azaz a név megszületése után válik ketté az út, s alakul ki a hangutánzás és a hangulatfestés. Az elkülönülés módja a metonímikus jelentésváltozásnak két fajtája. Az egyik hangutánzókhöz, a másik (az eltolásos) a hangulatfestőkhöz vezet. A nem hangutánzó előzményű hangulatfestők analógiás képzéssel keletkeztek. Az analógiás képzés a metaforához hasonló asszociációs mechanizmuson alapul. Ezzel már rá is tértünk tulajdonképpeni mondanivalónkra.

3. Molnár Ilona Nem logikus mechanizmusok a mindennapi nyelvben (1983) című tanulmányában a nyelvi elemek poliszémiájának és többfunkciós-

ságának kialakulását a mindennapi gondolkodás mechanizmusaival hozza összefüggésbe, illetőleg magyarázza. Mivel az eredetileg Freudtól származó ún. eltolás (Verschiebung) fogalmáról jó okkal feltételezhető, hogy e mechanizmusok egyik (a freudi lélektantól függetlenül is érvényes) lépése, a metaforikus és metonímikus jelentésváltozások lefolyását az eltolásos gondolkodás nyelvi manifesztációjaként értékeli. Nyelvi eltolásról pedig akkor van szó, amikor „... a beszélő két dolog hasonlóságát/érintkezését az azonosság formájában fejezi ki. Az azonosságnak az a formája, amely itt szóba jön, két dolognak ugyanazon morfémával... való jelölése” (7) és „... a metafora — általában az eltolás — olyan... szellemi művelet, amely új tartalom, új összefüggés kifejezésére irányul, a „szó szerinti” megfogalmazás pedig utólagos” (8). Mivel a különböző típusú onomatopoeiák kialakulását (a mimézistől eltekintve) olyan metonímikus és metaforikus változások sorozataként gondoljuk megvalósulni, amelyekről Molnárnak az a nézete, hogy az eltolásos gondolkodási mechanizmusokkal hozhatók összefüggésbe, és mivel Molnár nézetét teljes mértékben osztjuk, a pszichológiának témánkkal kapcsolatos funkcióját lényegében már ki is jelöltük. Érdeemes most már e sorozatokon az eltolásos gondolkodás aspektusából végigtekintetni.

3.1. Mondtuk, hogy a hangutánzó és a nem analógiás képzésű hangulatfestőknek eredendően beszédhanggal való utánzása „egyenes” megnevezés és nagyon valószínű, hogy a nyelvi ikonok közül ez az egyetlen, amelyik nem eltolások eredményeként jött létre.

A hangutánzó felé haladva: mind a forrásként szolgáló cselekvés/történet, mind az ugyancsak annak tekinthető objektum metonímikus (a jelenség, ami a hangot adja) elnevezés és a mimetikus hangsor által vannak azonosítva. Ugyanakkor a nyelv egyéb metonímikus változásaihoz képest itt van az eltolás mechanizmusában egy szembeszökő különbség is. Az ilyen változásokban a valóság két részlete csak bizonyos tulajdonságaikban tűnnek fel érintkezőknek, azaz a két valóság-részlet közül egyik sem teljes egészében érintkezik a másikkal. Itt viszont a hangsor mint „a” tulajdonság szerepel, szemben a forrással (cselekvéssel/objektummal), aminek e hang valóban csak az egyik tulajdonsága.

Igy a madárnak csak az egyik tulajdonsága az a tipikus hangsor, amiről elneveződik. És most megint utalunk arra, hogy a mimetikus kapcsolatot miért nem követheti metaforikus változás. A metafora a valóságdarabok valamely tulajdonságainak hasonlóságán alapul. A hangjelenség forrása nem hasonlíthat a mimetikus hangsorra, legfeljebb egy másik hangforrásra azon a alapon például, hogy hasonló hangokat keltenek, s a mimetikus hangsor is csak egy másik hangsorra hasonlíthat (gondoljunk a *dörgő*, *csipogó* vagy *nyávogó* beszédre).

A hangulatfestők felé haladva: a mimetikus hangsor (megint „a” tulajdonság) az őt kiváltó cselekvéssel azonosul (l. a *csatangol* eredetibb 'sárban gázol' jelentését), de egy következő lépésként már olyan cselekvésekkel, amelyek nem hangtulajdonságukban érintkeznek vele. (Ellenkező esetben ugyanis megmaradnának hangutánzóknak.) Megkockáztatható a feltevés: az onomatopoeiák közül a hangulatfestők demotiválódnak gyorsabban.

Az analógiás képzésű hangulatfestőkben hasonlóságon alapuló részleges formai azonosságról van szó. E részlegességből adódó variálhatóság az azonosság, pontosabban az azonosíthatóság ellenében hat. Összefüggésük áttekintése azonban már nem vonható ide.

Az onomatopoezis a szóalkotás legarchaikusabb módjainak egyike. Különböző típusait a legváltozatosabb formákban az eltolásos gondolkodási mechanizmus hozza létre. Benne a mimézis szerepe az elsődleges, de jóval korlátozottabb is, mint eddig gondoltuk.

Sz. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

Irodalom

- BAKRÓ-NAGY 1983: Sz. BAKRÓ-NAGY MARIANNE, Onomatopoeia az alapnyelvben. Kézirat
- FÓNAGY 1975: FÓNAGY IVÁN: a *hangfestés* címszó a Világirodalmi Lexikonban. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970—
- MALKIEL 1966: Y. MALKIEL, Genetic Analysis of Word Formation. In: TH. A. SEBEEK (szerk.), Current Trends in Linguistics. III. kötet. Mouton, The Hague—Paris 305—364
- MOLNÁR 1983: MOLNÁR ILONA, Nem logikus mechanizmusok a mindennapi nyelvben (Két magyar nyelvi mikrorendszer vizsgálata). Kézirat

Secondary Onomatopoeia and Change of Meaning

by MARIANNE Sz. BAKRÓ-NAGY

In secondary onomatopoeia the relation of non-acoustic experience and sound was interpreted as the result of association. According to the author a certain part of secondary onomatopoeias are originated in primary onomatopoeia, the rest are explained by analogy. Her explanations are based on statements of philosophy and observations of psychology.

Éhezik | koplal | böjtöl

Is it strange or is it understandable that not one of these three verbs should have a clearly determinable etymology? TESz. gives „bizonytalan” for the first and „ismeretlen” for the third and designates the second as a „származékszó”. All of these labels ultimately mean that the three roots in question deserve further attention.

The purpose of this note is to suggest an approach to the clarification of the origin of *böjt* and *böjtöl*.

First of all, we should note that the three verbs, as listed in the title, form a semantic series along an axis which describes an *increase in volition*. If *volition* or *will* is extracted,

	<i>éhezik</i>	<i>koplal</i>	<i>böjtöl</i>
<i>will</i>	—	—/+	+

then *éhezik* is completely independent of the individual's will and *böjtöl* is completely self-imposed; the middle member, *koplal*, can mean 'suffer hunger, fast' because of forces from the outside world or because of the subject's own, personal decision. This component of *will* also corresponds completely to the religious connotations of these three verbs: *böjtöl* is a thoroughly religious term while *éhezik* is thoroughly secular; *koplal* straddles the two. As many as three stems (*éh-*, **kop-l-*, *böjt-*) for the notions expressed, where most other languages in the same „Kulturkreis” would be content with two, suggest something, namely, that their meanings have displaced each other so as to form the series shown above.

Departing from (1) this abundance of three stems, (2) the inherently Christian content of the root *böjt*, (3) the absence of a Finno-Ugric etymon for *böjt*, and (4) the fact that its earliest occurrences are from the 13th and 14th centuries (see TESz. and EtSz.), we can safely assume that *böjt* is a loanword. Its present form, as the two sources mentioned make amply plain, suggests an earlier **bēxt*, **bixt*, or **büxt*. Assuming that the loan entered the language at a time when the sound [χ] (from FU **k*) was already pronounced [h] but when [γ] or traces of [γ] were still alive in the language, at least sporadically, we can interpret **bēxt* and the other two forms as having contained [γ], i.e., as **bēyt*, etc. The [γ] would eventually develop to *j*, as in *böjt* whose *ö* can be variously explained as dialectal *özés* or as the result of a *γ* which alternated with *j* and *w*: **bēyt* ~ **bējt* ~ **bēwt*. See some of the older forms listed in TESz. and EtSz.

An unexpected Middle High German form comes to mind: MHG *bīht*, from Old High German *bigiht*, *bijiht*, etc. This is the Modern German religious term *Beichte*, *Beicht* (both feminines) 'confession'. Exactly at what point in history a MHG form such as *bīht*, which was on its way to diphthongization, entered Hungarian as *bēyt* or *biyt* (with [γ] or [χ]) is impossible to determine, but the match between a MHG form such as *bīht* (with a long vowel and the graphic *h* representing [χ] or perhaps even [ç]) and a presumed early Hungarian form such as *biyt* or *bēyt* (with a short vowel and with [χ] or [γ]) is quite good. One minor detail concerning this match is worth mentioning: The long *i* of the MHG form corresponds to the diphthong written *ei* today; it also corresponds to some Hungarian dialectal and older forms, cited by EtSz. (column 518) with long *ö*.

In the attempt to trace *böjt* 'jejunium' to MHG *bīht* 'confessio', the one seemingly insurmountable obstacle is the explanation of the presumed change of meaning from 'confessio' to 'jejunium'. If an answer to this problem can be found at all, it must be sought in theology. Early Christian doctrine required confession at least once a year, associated with *contritio cordis*, *confessio oris*, public and not auricular. We must therefore envisage the believer as giving concrete evidence of his penitence. The external act is called *exomologesis* by Tertullian (De paenitentia, 9 : 1); he describes it in detail (ibid., 9 : 3—4): „3. Itaque exomologesis prosternendi et humilificandi hominis disciplina est conversationem iniungens misericordiae inlicem de ipso quoque habitu atque victu: 4. mandat sacco et cineri incubare, corpus sordibus obscurare, animum maeroribus deicere, illa quae peccant tristi tractatione mutare; ceterum pastum et potum pura nosse, non ventris scilicet sed animae causa; plerumque vero ieiuniis preces alere, ingemiscere, ...”¹ The sinner therefore made a public spectacle of his expiation, among other things, by ostentatious fasting — he was the man who fasted, the *böjtölő*. Before fasting, he had confessed (*gebeichtet*).

Everything said up to this point now needs to be reconciled with the history of the verb *gyónik* 'confess'. The verb is attested since 1372/1448, but because of its Turkic origin it is presumably much older (TESz.). The Turkic root is thought to be **yona-* 'accuse'. Enlarged by means of a reflexive *-n-* (**gyó-n-*), it acquired a specifically Christian meaning when it became a deponent, *gyón-ik*. The following table is an attempt to integrate the units mentioned so far and to show their movements and mutual displacements from

¹ From: *Scriptores Christiani Primaevi*, vol. IV: Q. Sept. Flor. Tertulliani De Patientia, De Baptismo, De Paenitentia. Edidit J. W. Ph. Borleffs. Hagae: Daamen, 1948, pages 106—107. The following translation is from Tertullian: *Treatises on Penance — On Penitence and On Purity*, translated and annotated by William P. Le Saint. London: Longmans, 1959, pages 31—32: „(3) Exomologesis, then, is a discipline which leads a man to prostrate and humble himself. It prescribes a way of life which, even in the matter of food and clothing, appeals to pity. (4) It bids him to lie in sackcloth and ashes, to cover his body with filthy rags, to plunge his soul into sorrow, to exchange sin for suffering. Moreover, it demands that you know only such food and drink as is plain; this means it is taken for the sake of your soul, not your belly. It requires that you habitually nourish prayer by fasting, that you sigh ...”

Further literature: Tertullian on fasting (De ieiuniis, also called *De ieiunio adversos psychicos*); Johannes Schümmer, *Die altchristliche Fastenpraxis nach Tertullian* (Diss., Münster 1927); Paolo Frassinetti, *Tertulliano e l' "Apologetico"* (Genova: Tilgher, 1974, a useful, synoptic introduction).

the pre-Christian period to the 16th century, when *koplal* is first attested (1540—55):

	1 'anklagen'	2 'beichten'	3 'fasten'	4 'hungern'
Pre-Christian	<i>*gyón</i>	—	—	<i>éhezik</i>
Before ca. 1215			<i>böjtöl</i>	<i>éhezik</i>
Ca. 1215—...		<i>gyónik</i>	<i>böjtöl</i>	<i>éhezik</i>
16th Century...		<i>gyónik</i>	<i>böjtöl</i>	<i>koplal éhezik</i>

The table suggests that the purely religious meaning of *gyónik* began to be in use around the time when auricular confession was introduced (1215) and that *böjtöl* carried both the function under 2 and that under 3. The specific term *gyónik* is thus seen to displace *böjtöl* into the specific function which it has today — squeezing it to the right on the table. In the meantime, *éhezik* has held its own (column 4). For reasons which are at this time impossible to determine, *koplal* wedges it way into the space between *böjtöl* and *éhezik*, usurping some of the functions of both of these. TESz. suggests that the root **kop* in *koplal* is related to **kap* (as in *kapkod* and *kap*) and **kop* (as in *koppant*), that is, that the root is expressive. This adds a new, interesting dimension to the series *böjtöl—koplal—éhezik*: the first would be religious and ceremonial, the second expressive and perhaps even humorous, and the third purely physiological and sombre.

Finally, there are the expressions *Ennek is meglesz a böjtje* and *Lesz még böjtje a nagy vigadozásnak*. Országh (Magyar—angol szótár, s.v. *böjt*) translates the first as 'The reckoning is still to come; it will have to be accounted for' and Sauvageot (Magyar és francia nagy kéziszótár, s. v. *böjt*) translates the second as 'Après bon temps, on se repent'. Clearly, the meaning of *böjt* in both instances suggests repentance, but at a deeper level is this repentance closer to fasting or to confession?

ROBERT AUSTERLITZ

A régi török eredetű *gyón* ige magyarázata

1. Az elsősorban 'bűneit (a papnak) megvallja', 'bűneit megvallván, azoktól megszabadul', 'bűneinek, vétkeinek megvallásával lelkét megtisztítja' jelentésű és a mai irodalmi nyelvben *gyón* (*gyónik*) alakban élő ige a régiségben először a XIV. század végén fordul elő (JókK. 106, 111), majd a XV. század elejétől máig mind a kódexekben és egyéb írott forrásokban, mind pedig a népnyelvben igen bőséges alakváltozatait ismerjük: *gyuvon*, *gyovon*, *gyovony*, *gyovón*, *gyuvonik*, *gyuvonyik*, *gyovonik*, *gyovonyik*, *dzsovon*, *dzsovonnyik*, *gyivón*, *gyován*, *gyomon*, *gyomonyik*, *gyuhon*, *gyuhony*, *gyohon*, *gyohón*, *gyohony*, *dzsunnyik*, *gyun*, *gyún*, *gyunnyik*, *gyúnyik*, *gyón*, *gyónik*, *gyónnyik* stb. (NySz., OklSz., Tsz., MTSz. ÜMTsz., továbbá a Nyatl. IV. kötetében az 594. számú kérdésre — „mit csinál az, aki elmondja bűneit a templomban a papnak?” — kapott feleletek).

2. Szavunk eredeztetésével többen is próbálkoztak, de e kísérletek közül csak a Németh Gyuláé tarthat számot figyelmünkre. Ő a régiségbeli és a népnyelvi adatok tanúsága szerint eredetileg kétszótagú igénk (*gyovon*, *gyohon*) forrásának a török nyelvemlékek (KT, illetőleg Kāšg., QB) *yoŋašur* - ~ *yoŋšur* 'veranlassen, einander zu verklagen' (Thomsen, IOD. 142) ige alapszavának, illetőleg a *yoŋa* - 'angeben, beschuldigen' (Brockelmann, MW. 93) igeének -*n* visszaható képzős **yoŋan* - 'önmagát bűnnel, hibával vádolja' származékát tartja (BpSz. 746. szám, 1940. január, 21—23; Melich-Eml. 289). Ezen etimológia alapján *gyón* igénket „valószínűleg” megszorítással a TESz. is ótörök eredetűnek fogadja el, azonban etimonul a Németh Gyula feltette **yoŋan*-ige helyett annak egy újabb, szintén feltett „török nyelvjárási változatát”-t, a **yoŋan*- igealakot ajánlja (I, 1132).

3. A fenti származtatásnak kisebb-nagyobb jelentés-, alak- és hangtani fogyatékoságai joggal készítették a TESz. munkatársait az óvatos ítélkezésre, de az is jól érthető, ha jobb — illetőleg a helyes — magyarázat híján egyelőre mellette foglaltak állást, mintsem hogy teljesen elvetették volna. Azonban a törökségi szókincs további tüzetes tanulmányozása, különösen pedig annak a lelki, érzelmi tevékenységre vonatkozó szóanyagában mutatkozó „konkrét” (objektív) → „absztrakt” (szubjektív) jelentésfejlődés törvényszerűségeinek kutatása során a *gyón* ige forrását is megtalálhatjuk. Ez pedig a több török nyelvemlékben előforduló és a mai török nyelvekben és nyelvjárásokban mindenütt élő *yuvun* - ~ *juvun* - 'mosakodik, mosakszik; tisztálkodik' ige alapján feltett honfoglalás előtti és honfoglalás kori török (bolgár—török) **juvun* - 'bűneinek, vétkeinek, hibáinak megvallása, beismerése által lelkének szennyét,

piszkát lemossa, lelkének szennytől, piszkától megtisztul, megszabadul' ← 'mosakszik, mosdik; tisztálkodik' szó, amelyből a *gyón* ige mind jelentés-, mind alak-, mind pedig hangtani szempontból tökéletesen magyarázható.

4. Szavunk legfontosabb törökségi megfelelői ezek: török nyelvemlékek: TT *yun-* 'mytsja'; Kāšg., QB *yun-* 1. ua.; 2. 'delat omovent' (DTS. 280), Kāšg. *čun-* 'mytsja' (DTS. 156); AY *yun-aritin-* 'očiščatsja' (DTS. 280) | İM *yuvun-* 'yikanmak' (Battal 92); Quṭb *yun-* 'umyc się, wykapać się' (Zaj. 86); CC *yuvun-* 'sich waschen; baden' (Gr. 130); BM *yun-* 'myc się' (Zaj. 57); Tarj. *yun-* 'sich waschen' (Hou. 109); TZ *yun-* ~ *yuvun-* 'yikanmak, yunulmak' (Atalay 289, 290); Qaw. *yun-* ua. (Tel. 313); örmény-kipcsak *yuvun-* 'se laver, se baigner' (Tryj. 360) | óoszmánli, 13. század *yuyun-*, 14. század *yuyun-*, 14–16. század *yuvun-* ~ *yuvun-* ~ *yun-* 'yikanmak' (TarS 4740, 4741, 4725–4726) || mai törökségi adatok: krími tatár *yuvun-* 'mytsja' (OQ. 213); dobрудzsai tatár *juvun-* ~ *juvin-* 'mosakodik, tisztálkodik' (DTSz, kézirat); nogaj *yuvun-* 'umyvatsja, kupatsja, mytsja' (NoRS 445); karaim *yuvun-* ~ *yuvun-* ua. (KRPS. 253); karacsáj-balkár *juvun-* ua. (RKBS 281, 661); kumuk *juvun-* ua. (KuRS 141); kazáni tatár *yuvun-* ua. (TaRS 698); baskír *yuvun-* ua. (BaRS 238); karakalpak *juvin-* ua. (KkRS 265); kazak *juvin-* ~ *juvin-* ua. (KaRS 180); kirgiz *jün-* ua. (KiRS 271) | özbek *yuvun-* ua. (UzRS 563); mai ujjur *žuyun-* ua. (UjRS 487) | türkmén *yuvun-* ua. (TuRS 801); azerbajdzsán *yuyun-* ua. (Clauson 942); oszmán-török *yikan-*, nyj. *yun-* ua. (TRS 1977. 926, 934); gagauz *yikan-* ua. (GRMS 221) | altaji *yunun-* ua. (RAS 308); hakasz *čuvun-* ua. (ChRS 324); tuva *čun-* ua. (TRS 547) | jakut *sün-* ua. (JaRS 347) | csuvas *šävän-* ua. (ČuRS 401).

A felsorolt török *yuvun-* ~ *yuvun-*; *juvun-* ~ *juvin-*; *čuvun-*; *yuyun-*; *yunun-*; *yun-*; *čun-*; *yikan-*; *sün-*; *šävän-* igei alakok a török régiségben is többször előforduló, a mai törökségnek pedig minden nyelvében és nyelvjárásában élő 'mos' jelentésű *yuv-*; *juv-*; *čuv-*; *yuy-*; *yun-*; *yü-* ~ *yu-*; *čü-*; *yika-*; *süy-*; *šu-* (*šäv-*) tranzitív igének -n (*-[i]n* ~ *-[u]n*) visszaható képzős származéka (vö. Clauson 870).

5. Az elsődlegesen 'mosakszik, tisztálkodik' jelentésű törökségi *yun-*, *yuvun-* ~ *juvun-* stb. igének másodlagos jelentései között több, a magyar *gyón* igéhez igen közelálló jelentéssel találkozunk. Az egyik ilyen a már fentebb idézett 'rituális mosakodást végez' jelentés, amely ugyan még testi tisztálkodásra, mosdásra vonatkozik, de ez által a testi mosakodás, tisztálkodás által elért testi tisztaság már a hívő muszlim lelkét a napi ötszöri imával megtisztító, a Korán szavaival szóló isteni kinyilatkoztatás befogadásának fontos feltétele: Kāšg. *er yundi*: 'the man performed the ritual ablutions' (Clauson 943); QB *yana turdi yundi namazin qilip* 'on vstal i, soveršiv molitvu, sdelať omovent' (DTS 280); buddhista rituális tisztálkodásra vonatkozik a következő idézet: *bu yunğuluk törüg kılıp yunzun arıtnzun* 'let him wash and purify himself carrying out the rules for washing oneself' (Clauson 942).

Még közelebb állanak a magyar *gyón*hoz az alábbi óoszmánli példákban szereplő *yun-* és *yuyun-* igék, hiszen 'mosakodik' jelentésük már nem konkrét értelmű, nem a testi tisztálkodásra, hanem a bűnöktől, vétkektől való megtisztulásra, az azoktól való megszabadulásra utal: Yuz., Şeyd., 13. század: *ol yuyunnur yazuklarından çıkar* 'ő megtisztul, bűneitől megvált (bűneit elhagyja)'; Maârifname, 15. század: *sadaka bir sabundur ki günahlar anında*

yunur 'az alamizsna szappan, amellyel a bűnök lemosatnak (amely által a bűnöktől megtisztulunk)' (TarS 4740, 4725).

A jelenleg rendelkezésünkre álló mai törökségi megfelelők közül a kazak *juwin-* 'mosakodik, tisztálkodik; megtisztul' mutatja a legnagyobb jelentésbeli hasonlóságot a magyar *gyón* igéhez; vö. pl.: Qunanbayuli Abay: ... *Kirlegen jurek öz isin* (accusativus!) / *Tura almas äste juwinbay* (reflexivum!) '... A bepiszkolódott(bűnös, vétkes) szív (lélek, tkp. ember) sohasem fog tudni megállni, ha belseje (szó szerint: belsejét!) meg nem tisztul' (ATS 270). (Amint példánkából is láthatjuk, a képzésmódja, eredete szerint reflexív kazak ige a vele azonos képzésű és eredetű magyar megfelelőjéhez hasonlóan nemcsak intranzitív, de tranzitív is lehet, hiszen a példánkban látott, képzésmódja szerint reflexív igei alak [*juwinbay* tkp. 'meg nem tisztulván', de itt mégis: 'meg nem tisztítván'] vonzata határozott tárgy [*isin* 'a belsejét, a bensőjét']. Az ehhez hasonló példák számát tetszés szerint szaporíthatjuk mind a szótári anyag, mind pedig saját gyűjtésünk alapján.)

Bár jelentéstanilag nem tartozik szorosan a magyar *gyón* igéhez a csuvas *šu-* (*säv-*) 'myt; stírat, smyvat, razmyt' ige átvitt értelmű 'lstit, podlizyvatsja' (*šusa kalas* 'podchalimničat'), illetőleg a *sävän-* 'otmyvatsja, otčičšatsja; mytsja, kupatsja' ige átvitt értelmű 'podlizyvatsja, podmazyvatsja' (ČuRS 421, 401) jelentése, de mégis érdemesnek tartottuk ideírni, mivel e jelentések is csak a 'mosakszik' alapjelentésből érthetők meg. Ugyanis a hízeglő, kolduló, kunyeráló ember szintén valamiféle „mosakodást” végez, amikor céljainak rövid úton való elérése érdekében hibáit, fogyatékoságait leplezve, bűneit, vétkeiket eltitkolva magát tisztának akarja mutatni vagy előnyösebb színben kíván feltűnni. Jól érzékelteti ezt a következő csuvas közmondás: „*Namäs kaynä šin čelxipe sävänsa kelenet.*” 'A székelye elhagyott (a becsületét elvesztett) ember a nyelvével hízelegve koldul' (Ašm. XII, 313).

6. Ugyancsak bőven vannak adataink mind a török régiségben, mind a mai törökségben a *yun-*, *yuvun-* ~ *juvun-* ige alapszavának, a konkrét 'mos', 'tisztít' jelentésű *yu-*, *yuv-* ~ *juv-* igének absztrakt, a bűnöktől, vétkektől, hibáktól való megtisztítással, megszabadítással kapcsolatos jelentésű használatára is; pl.: AY *ayü yawlaq qilinčlig kirlärin tapčalarin artuq ariti yumış aritmiş kergäk* 'neobchodimo smyt načisto grjaz' skvernych dejanij'; AtH *aħiliq gamuğ 'ayb kirini yuyur* 'ščedrost smyvaet grjaz' vsech porokov' (DTS 277), *cāhil yup arımaz* 'the fool, when he washes, does not become clean' (Clauson 870) | CC *yazuqlarımizni yudi* 'er hat unsere Sünden abgewaschen' (Gr. 128) | Ferh. 14. század: ... *Gönül tozunı fursatın suyu yur* '... A szív (lélek) porát a kegyes (áldott) alkalom vize mossa le'; Leys. Mu., 14–16. század: *Tevhit suynıle ve tevbe sabunıyle yudu arıttı pāk eyledi* 'Az egy Istenben való hit vizével és a bűnbánat(!) szappánával mosta, tisztította meg, tette tisztává'; Cennet., 15. század: ... *ben ol kişinin dükeli günahların yuyam* 'én amaz embernek minden bűneit lemosom (minden bűneitől megtisztítom, megszabadítom, minden bűnét megbocsátom)'; Men. Cev., 17. század: *Kalbden göz yaşlarııle yu yazuklar kirlerin* 'Szívből (tiszt szívából), könnyekkel mosd le a bűnök szennyt' (TarS 4708, 4709, 4712) || nogaj *yuv-* átv. 'opravdyvat' (NoRS 445); kumuk *ayibin juv-* 'opravdatsja' (KuRS 140); kazáni tatár *yuv-* átv. ért. 'berär yahşi eş, mögamälä yakiy ükenüw, ğazaplanuw belän ğayep-lelekne, gönahni kiçertüw, a vétket, a bűnt jócselekedettel, rendes magaviselettel vagy megbánással megbocsáttatja, jóvá teszi': *Min üzemneñ bu gönahım-*

nī yuwarmīn. (G. Ğobäy) 'En az én saját bűnömet lemosom (bűnömtől magamat megtisztítom)' (TTAS III, 615); karakalpak *qol juw-* átv. ért. 'líšatsja čego-l.'; *ol ayibīn juwdī* 'on zagladil svoju vinu'; *ol ōz ġūnasīn šīn kewilden moyīnlaw menen juwdī* 'on iskupil vinu čistoserdečnym priznaniem' (KkRS 265; 144/[ġūna a.]); kazak (köz-m.) *Kiyim kiri juwsa ketedi, köñil kiri aytsa ketedi.* 'A ruha szennye akkor megy ki, ha kimossák, a szív szennye akkor megy ki, ha elmondják'; *ayibīn juwdī* 'künä-ayibīn tarttı, keşirim suradi; bűnét-vétkét beismerte, bocsánatot kért': *Sol ayibīn ġoldastarīnīñ aldında erlik ispen juwmaq edi.* ... 'Azt a hibáját a barátjai előtt valami hősi tettel kellett volna jóvá tennie. ...'; *kināsīn [künāsīn] juwdī* 'öz qatesin, kemşiligin moyınladı, ayibīn tarttı; a maga hibáját, fogyatékságát beismerte, bűnét bevallotta'; ... *Endeşe kināmdı juwsam ba dep edim.* ... 'Így hát arra gondoltam, hogy mi lenne, ha bevallanám a bűnömet. ...' (KTTS² IV, 191); kirgiz *qol ju-* átv. ért. 'líšitsja čego-l.'; *al aybīn ġūdu* átv. ért. 'on zagladil svoju vinu' (KiRS 271); *köynöktün kiri ġūsa ketet, köñüldün kiri aytsa ketet* 'grjaz' na plate schodit ot stirki, grjaz' na serdce (ogorčenie)-ot vyskazyvanija' (KiRS 388) | özbek *ġūnāhini* (yaki *aybini, dāġini* wa š. k.) *yuwmāq* 'ezgü iş, yahşilik, ibratli ħatti-harakat wa š. k. bilan ōzini āqlamaq; jó munkával, jósággal, példás viselkedéssel stb. saját becsületét visszaszerzi': *Mahdumñiñ bu sözi yuqāridagi ġūnāhini yuwġunday boldı.* 'Mahdum eme szavával mintha jóvá tette volna előbbi bűnét(hibáját)' (ÖTIL II, 461); mai ujgur *žuy-* átv. ért. 'iskupať, smyvati (napr. pozor)': *ġunayimni žuydum* 'ja iskupil svoju vinu' (URS 487) | türkmén *yuw-* átv. ért. 'ayirmaq, aqlamaq, ġünäden čiqmaq, ġünäsiz etmek, ġünäsiz bolmaq; megszabadít, kivesz vhonnan, megtisztít, jóvátesz, bűntől megszabadul, bűntelenné tesz, bűntelenné válik, lesz': *Entek halq öġünde bolan ħiyānātīmī men ōz elim bilen yuwmaġım gerek.* 'Még a nép előtti bűnömet a saját kezemmel kell jóvá tennem.' (TDS 829). — E példákban a *yu-*, *yuw-* ~ *juw-* ige többnyire az *ayip* 'bűn, vétek', '*ayb kiri* 'a bűn szennye', *ġönül tozu* 'a szív (lélek) pora(piszka)', *ġünah, ġönah, kinä* 'bűn', *yazuk* 'bűn, vétek' szavakkal együtt fordul elő, azokkal állandósult szókapcsolatokat alkot, amelyek mind a „bűntől való megszabadulás”, „lelki megtisztulás”, „bűnbánat”, vagyis a „gyónás” fogalmának kifejezései.

7. A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar *gyón* (*gyovon*, *gyovonik*, *gyónik*) ige a régi török **juwun-* átvétele, amely igének konkrét 'mosakodik, tisztálkodik' jelentése a magyar nyelv számára „felesleges” lévén, ott eleve absztrakt, keresztyén egyházi fogalomra, vallásos cselekvésre vonatkozó 'bűnökből kimosakszik, bűneit megvallva lelkét megtisztítja, bűnbánat által lelke megtisztul' jelentésével honosodott meg. Szavunk mind jelentés-, mind alak-, mind pedig hangtani szempontból tökéletesen magyarázható e régi török etimonból. A 'mosakodik, tisztálkodik' → 'bűntől lelkét megtisztítja' → 'bűneit bevallva lelkét megtisztítja' jelentésfejlődés kialakulását a fentiekben idézett adatok ismeretében nem szükséges különösebben magyaráznunk, itt most elég, ha igénk jelentésének egyik igen szép meghatározását idézzük: „... elkövetett bűneit és hibáit a papnak töredelmesen bevallja, hogy tőlök feloldoztassék, s az úr vacsorájához tiszta lélekkel járulhasson” (CzF II, 1211), továbbá Gárdonyi Géza Aggyisten, Biri c. kisregényének néhány sorára emlékeztetünk: (Kelesse Pali, a kisregény főhőse, miután a pap elé járulván bűneit mégsem akarja megbánni) „A pap megbosszankodott.

— Hát miért mondtad, hogy gyónni akarsz? A bűn piszok, és a gyónás mosdás. Aki piszokban akar élni, nem keresi a mosdóvizet.” (Kisregények 1914–1922. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1963. 28. l.).

Az eredetileg reflexív és tranzitív *gyón* igének (és ikes alakváltozatának, a *gyónik*-nak) a későbbiek során kialakult tranzitív, tárgyas ragozású alakpárja is, amit talán segíthetett az egyes törökségi megfelelőknél tapasztalt, és így régi török etimonunknál is feltehető tranzitív jelleg.

Szavunkat régi török, közelebbről bolgár-török eredetűnek tartjuk. A *juwun-etimon átadójaként ugyan, ha csak a nyelvészeti (hangtani és alaktani) kritériumokat vesszük figyelembe, több, a magyarsággal a honfoglalás előtt és az Árpád korban kapcsolatban volt török nép is szóba jöhet, viszont ha bizonyos művelődéstörténeti szempontokat, vagyis a magyarságnak a keresztyén hitre való térítésének körülményeit tartjuk szem előtt, csakis a honfoglalás előtt és után a magyarsághoz csatlakozott, s egyes csoportjaiban már a IX. század közepe óta keresztyén vallású bolgár-törökök jöhetnek szóba (vö. Németh Gyula, A magyar keresztyénség kezdete: BpSz., 1940. január 14–30.). Bolgár-török eredetűeknek tarthatjuk *gyón* szavunkon kívül a szintén erkölcsi, sőt határozottan vallási fogalmakat jelentő *bocsánik*, *bán*, *bűn*, *egyház*, *gyarló*, *igalom*, *könyörül* stb. szavakat is (ezek közé sorolható még a *bőjt* és *imád* is, amelyeknek etimológiáját a *gyón*-éval együtt először 1977. okt. 27-én az Egerben megrendezett Csuvas Tudományos és Kulturális Napokon „Török eredetű jövevényszavaink a vallási képzetek köréből” c. előadásunkban mutattuk be, vö.: AOH 32: 245).

MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN

Deutung des alten türkischen Lehnverbs *gyón* 'bekennen, beichten' im Ungarischen

VON ISTVÁN MÁNDOKY KONGUR

Die bisjetzt gültige Etymologie des besagten Verbs mit der Bedeutung 'seine Sünden (dem Priester) bekennen', 'seine Sünden, seine Schuld bekennd seine Seele reinigen', das im ungarischen Altertum und in der Volkssprache meist in den Formen *gyuvon*, *gyovon*, in der modernen Literatursprache jedoch in der kontrahierten Form *gyón*, *gyónik* erscheint, aufgestellt von Gyula Németh (< bulgarisch-türkisch *joŋan 'sich der Sünde, der Schuld beichtigen': BpSz. Januar 1940, 21–23; Melich-Eml. 289) wird vom Autor aufgrund phonologischer, morphologischer und vor allem semantischer Kriterien in Frage gestellt bzw. verworfen.

Autor leitet das ungarische Verb von einem postulierten alten türkischen/bolgarisch-türkischen) Verb *juwun- 'Reinigung der Seele durch Bekenntnis seiner Sünden, Vergehungen' ← 'sich waschen, sich reinigen' ab, aus diesem Wort ist das ungarische Verb sowohl phonologisch als auch morphologisch und semantisch gut erklärbar; die angenommene türkische Form entspricht den Angaben mehrerer türkischer Sprachdenkmäler und den Formen *yun*-, *yuvun*- ~ *juwun*- der modernen türkischen Sprachen bzw. deren Dialekte mit der Bedeutung 'sich waschen, sich reinigen'. Der Bedeutungswandel konkret 'sich waschen' → abstrakt 'sich von den Sünden loswaschen, sich von seinen Sünden reinigen' ist schon in den türkischen Sprachdenkmälern nachweisbar und in den modernen Türk-Sprachen allgemein.

Übergeber des Wortes waren nach Meinung des Autors die Bolgar-Türken, die früher zum christlichen Glauben bekehrt wurden als die Ungarn und bei der Bekehrung des Ungarntums eine bedeutende Rolle spielten; sie schlossen sich vor der Landnahme und zur Zeit der Arpaden den Ungarn an und wurden schließlich assimiliert. Außer dem Verb *gyón* sind auch noch andere ungarische Ausdrücke des religiösen und moralischen Lebens bolgarisch-türkischen Ursprungs.

A *sűrű*: *sűrűn* és a *sűrűven* > *sürven*, *sűrűjen* > *sürjen* alak története

A *sűrű* és változatai 'densus; dicht', 'erdő' stb., mint ismeretes, a *ser-*, *sir-*, *sür-* igető (pl. *sēr-it*, *sir-it* 'fon' stb.) elhomályosult -ő, -ű képzős igeneve (Mészöly: MNy. 7: 388–9; NésNy. 2; 173–4; TESz. III, 633).

Ennek a *sűrű* ~ *sűrű* ~ *siri* elhomályosult igenévnek azokon a toldalékos alakjain már nincs mit magyarázni, melyeknek ragozott szerkezeteiben a toldalék közvetlenül a *sűrű* ~ *sűrű* ~ *siri* relatív tőhöz járul hozzá: *sűrű-n*, *sűrű-t*, *sűrű-nek*, *sűrű-je* stb. Vannak azonban ennek a *sűrű* ~ *sűrű* morfémának olyan határozóragos alakjai is, melyek nincsenek kielégítően megmagyarázva: a *sűrűven* és *sürven* 'sűrűn' v-s alakjai. — Ennek *v* elemét az egykori *w* (< *γ*) alakú igenévképző maradványának tartják.

A *sűrűven* > *sűrűven* > *sürven* *v*-je azért nem lehet az egykori *-w* (< *γ*) igenévképző maradványa, mert — mint látni fogjuk — van a *sürven* 'sűrűn' alaknak *sürjen* változata is, mely nyilvánvalóan *sűrűjen* 'sűrűn' előzményre megy vissza, mint ahogy a *sűrűje* birtokos személyjeles alak az előzménye a *sürje* birtokos személyjeles alaknak is. — Továbbá: ha az 1347-ből való *Swrew* helynév talán még így ejtendő is: *Sürēw*, ami a XIV. sz. közepén esetleg még lehetséges, bár bizonyítani semmi nem bizonyítja, vagyis ha ez a *Swrew* hn. (MHH 2: 156, id. TESz.) szóvégi *w* betűje még az egykori *w* < *γ* igenévképzőre utal is, és *w*-nek is ejtették még, mint ahogy a HB. *keferuw* kifejezése még ejtve *keserūw* volt is, az ŐMS. *keferuen* határozója már minden bizonnyal *keserūen* alakú, ahol a tő: *keserū-*, és a rag: előhangzós *-en* határozórag. Megjegyzem: ezt a morfémaszerkezetet minden nyelvtörténész így olvassa: *keserūen*. Ez azonban azt is jelenti, hogy e határozónak a határozórag előtti töve az ŐMS-ban már hosszú -ű hangra végződik: *keserū-*, ezért szó sem lehet arról, hogy a korabeli nyelvben ennek töve *keserūe-* lehetett volna, mint ahogy többen is vélik. Ilyen tő nem volt sohasem. Ez nem lényegtelen részletkérdés, hanem a történet egyik fontos mozzanata, mellyel másutt részletesen foglalkozom. Hogy **keserūe-* tő sohasem volt, nem is lehetett, hanem csak *keserū-*, az abból az egyszerű tényből is megállapítható, hogy ennek hosszú -ű védződése, mely elhomályosult igenévképző, világosan elkülönít a relatív, -ű képzős tőtől minden utána következő nyelvi elemet: ragot, jelet, képzőt; ezért az ŐMS-beli *keserūen* morfémaszerkezet *-n* eleme előtti *e* betűvel jelölt hangjának tövéghangzóvá nyilvánítását az égvilágon semmi sem indokolja, csak zavart kelt. Nem indokolja még az sem, hogy a HB *keferuw* kifejezése még *keserūw* hangalakú volt, a végén az egykori *w* igenévképzővel (< *γ*), mert a HB-nek ez a morfémaszerkezete az állít m á n y n é v -

szói részeként szerepel (Eí oz gimillnec vvl *keferuv* uola vize hug ...), és mint tő: *-w* mássalhangzóra végződik: *keserűw*. Vele szemben az akkor bizonyosan meglevő **keserűwen* határozó csakis így tagolódhatott: *keserűw*- mássalhangzóra végződő tő (fonológiaiilag akkor is *-w* volt ez, ha realizációja esetleg *keserűü*-féle volt, ami legfeljebb elméletileg képzelhető el, hiszen az ejtés szándéka *-w* volt), + előhangzós *-en* határozórag: *keserűw-en*, mint ahogy a HB-beli *vr: urot* is tagolódik: *úr: ur-ot* (nem pedig: *úr: uro-t*), *nop: nop-un* (és nem: *nop: nopu-n* vagy: *nap: napo-n*); továbbá: *szent: szentucut* = *szent: szent-ük-üt* (nem: *szent: szentü-kü-t*), (unuttei) *cuzicun* = *küz: küz-ik -ün* (az *-ik-*: plur. 3. szjel., ez sem így tagolódik tehát: *küz-ikü-n*), *rész: HB. rezet* = *rész: rész-et* (nem: *rész: része-t*); KTSz. *lato-tuot* = *látotu-ot* (nem: *látotuo-t*), mint ahogy 1590-ben az *Ézsau* névnek tárgyragos alakja: *Efsauot* = *Ézsau-ot*, pl. Gen. XXV, 28: *Efsauot*, melynek nominativusa ugyanott, Gen. XXV, 27 *Efsau* = *Ézsau*.

Az ÓMS-ban azonban már *keferuen* = *keserűen* van, nem *keserűwen*, ezért ennek az ÓMS-beli határozónak a $\emptyset$ kötött morfémás alakja *keserű- $\emptyset$* volt, a *keserűen* ezt igazolja, ezért ennek tagolódása: *keserű-*, hosszú magánhangzóra végződő tő + előhangzós *-en* határozórag.

Ezért, ha az 1347-ből való *Surew* hn. talán még így hangzott is: *Sürűw*, ami a HB. *keferuv* = *keserűw* morfémaszervezet alapján elvileg lehetséges is, kódexeink nyelvében JókK-től kezdve már bizonyosan hosszú *-ő*, illetőleg hosszú *-ű*, *-é*, *-i* magánhangzóra végződött a 'densus; dicht', 'silva'; Wald' jelentésű szabad morféma, ezt bizonyítják a következő adatok.

A JókK (27): „*fewrew* *zewueuenben*” = *sörő* szöwewénben jelzőjének első szótagjában — etimológiai ok miatt — rövid magánhangzó van, tehát itt az *ew* betűkapcsolat a rövid *ö* hangnak a jele (vö. JókK 100: *ewkrewn* = *ökrön* 'de bove'), a szó végén levő *-ew* pedig a hosszú *ő* hang jelölője (vö.: ÓMS *buthurut* = *bú-tűrüt* 'bú-tört', JókK. 1: *tewrben* = *törben* 'laqueo'). — A hosszú *-ó*, *-ő* igenévképző a JókK-beli meglétét határozottan igazolják például a JókK-ben (80) együtt meglevő „*nezewk* es *hallok*” = 'videntes et audientes' kifejezés *-k* többesjellel ellátott palatális és veláris hangrendű igenevei.

Mivel a veláris hangrendű igenév képzője a JókK-ben már hosszú *-ó*, tehát nem *-ow* vagy *ou*, például *hallok* (JókK 80: *hallok* 'audientes'), ezért a palatális hangrendű igenév képzője sem *-ew* vagy *ëü* már a JókK-ben, hanem hosszú *-ő*, például: *néző* (JókK 80: *nezewk* 'videntes'). — A JókaiK hosszú *-ó* és hosszú *-ő* alakú igenévképzőjét igazolja az is, hogy a beálló cselekvés igenevének képzője *-andó*, *-endő* már a JókK-ben, mely „voltaképpen az *-and*, *-end* képzős beálló cselekvésű igealaknak *-ó*, *-ő* képzős származéka” (TMNy 505), hosszú *-ó*, *-ő* képző van a végén: JókK (128): *yewuendew*, ejtve: *jöwendő* 'venturus', és (157): *megadando*, ejtve: *megadandó* 'reddendum'. Ez azt jelenti, hogy az *andó*, *-endő* képzőnek másodlagos *-ó*, *-ő* lépzője is hosszú magánhangzóval van a JókK-ben, ami egyúttal azt is bizonyítja, hogy az *-ó*, *-ő* képzőnek ez a hosszú magánhangzós minősége a JókK nyelvjárásában a 14. század végénél korábban alakult ki.

Mindezek a tények azt is igazolják, hogy a JókK (27): *fewrew* morfémaszervezetének a hangalakja *sörő*, hosszú *-ő* igenévképzővel. Ez alaktörténeti szempontból fontos tény.

A hosszú -ó, -ő alakú igenévképzőnek JókK-beli és más nyelvjárásokbeli XIV. századi meglétét igazolja a JókK-nél néhány évtizeddel fiatalabb eredetű Bécsi és MünchK is, ugyanis ezekben a nyelvmélekekben is hosszú -ó és hosszú -ő már a folyó cselekvés igenévének a képzője. Például: a veláris hangrendű, 'tristis' stb. jelentésű melléknév a BécsiK-ben *zomoro*, olv.: *szomoró* (Károly: i. m. 108), a MünchK-ben is *zomoro*, olv.: *szomoró* (MünchK 32vb38), sőt már a JókK-ben is *zomoro* (50, 55). Sőt ennek már — ugyancsak a JókK-ben — megvan a -ság képzős származéka is 73: „nagy *zomorofagban*”, és ennek az elhomályosult -ó képzős igenévnek megvan — ugyancsak a JókK-ben — *zomorw* = *szomorú*-tőve is, hosszú -ú képzővel 50: „*zomorw* *fagot zomorw* *fagra*” = 'tristitiam super tristitiam'. Ez is azt bizonyítja, hogy a folyó cselekvés igenévképzőjének hosszú -ó és hosszú -ú alakú változatai a JókK koránál már előbb kialakultak.

A veláris hangrendű, -ó képzős igeneveknek megfelelő palatális hangrendű, folyó cselekvésű melléknévi igenevek képzője is hosszú -ő alakú a Bécsi és a MünchK-ben. BécsiK *ego* = *égő*, *repesoc* = *repësök* 'volucres', *zèrètonèc* = *szeretõnek* 'amanti' (I. Károly: i. m. 38, 100, 107 stb., 172—173); a MünchK-ben is: *ego* = *égő*, *repèsoc* (helyesen: *repesoc*) 'volucres' = *repësök*, *zèrètòc* = 'dilectus' (MünchK 70vb35, 19rb4, 9vb17 stb.). — Ezek mind azt igazolják, hogy a JókK 27 „*fewrew zewueuenben*” jelzõs szerkezetének „*fewrew*” igeneve csakugyan így olvasandó: *sörő*, hosszú -ő alakú képzővel, mint ahogy a BécsiK 292 „*fürò fart*” jelzõje is *sürő*, hosszú -ő igenévképzővel, és az 1490 körüli időbeli NagyvG-ban is 64 *firu* = *sirú* a hosszú -ú képzős igenév, melyhez hasonló több kódexből is idézhető, például az 1508-ból való NádK-ból 80: „az ő langa [ti. a pokolé] olan mint a kenkõnec langa, *firú* fokoru kókõrú . . .”

Másutt részletesebben kifejtettem, de itt csak érintem, hogy az egyes számú nominativusban szereplő tőalaknak — gyakori mondatbeli szereplése folytán (lehet alany, jelző, névutós szerkezet névszója, állítmány, ill. annak névszói része) — a testes toldalékok előtti véghangzótlanná lett tőalakokkal együtt nagyszerepe volt és van a paradigmabeli tövek alakulására; így van ez törérendszerünknek abban az egyik alcsoportjában is, ahol a hosszú magánhangzóra végződő tő lett a jellemző, pl.: *ásó*: *ásó-t*, *ásó-k*, *ásó-nak*, *ásó-ra* stb. — Általában ez a fejlődés érvényesült a hosszú -ó, -ő és -ú, -ü képzős igeneveken is. ÉrdyK. *sirő*: *sirő-ben* vagy *sirő*: *sirő-ben* mellett van ugyanezen kódexben *sërú*: *sërú-ben* vagy: *sérú*: *sérú-ben* változat is: ÉrdyK 527b: „az *syrew* berekben” = az *sirő* berekben és „az *syrewben*” = az *sirő-ben*, továbbá: 236b: „*serw fyft*” = *sërú* fist v. *sérú* fist és „az *serúben*” = az *sërú-ben* v. *sérú-ben* stb.

A *sirő* > *sirú* > *sürú* > *sürú* stb. igenév Calepinusnál (1585) csak melléknévként fordul elő, pl.: 999: *spissus* — *Swrw*, 235: *condensus* — *Sürú* stb. — Ennek -n határozóragos alakja ugyanott, pl.: 999 *spisse* — *Swrwn*, 306: *dense* — *Sürún*. Ezek korabeli ejtése *sürú*: *sürú-n*, esetleg már: *sürú*: *sürú-n*. Ez időtájból, 1570-ből való ez igenévnek *swrèn* határozóragos alakja is (Eger, RMNy. II, 210). Ennek hangzása minden bizonnyal: *süré-n* vagy *süré-n*. Itt az *é* betű hosszú *é* értékét ugyanezen okmánynak a *swrèn* előfordulása utáni mondatában: *Bèchben*, olv.: *Bécsben* írott alakja bizonyítja és a *Thrynchêmben*, olv.: *Trincsémben* helynév (i. m. 213) *é* hangjának szintén *é* betűje. Tehát az 1570-beli *swrèn* hangalakja *sürén*, hosszú -é-vel a tő végén, vagyis a hosszú magánhangzóra végződő *süré*-igenévhez közvetle-

nül csatlakozott az egy mássalhangzóból álló, uráli eredetű *-n* határozórag: *sűrén*. Ennek az elhomályosult igenévnek *sűrén* határozóragos hangalakját határozottan igazolja a csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratosa szakácskönyve (Magvető Kiadó, 1981. 200): „... hogy *sűrén* (v. *sűrén*) legyen. ...” Mint ahogy Calepinusnál is hosszú magánhangzóra végződik e morfémaszerkezet töve: *sűrű*: *sűrű-n* vagy *sűrű*: *sűrű-n*. Pázmánynál is így: *sűrűn* (Préd. 15., NySz.), az *-n* előtti képző bizonyosan hosszú *-ű*-vel. — A mai nyelvjárások egy részében is és a köznyelvben közvetlenül kapcsolódik az *-n* határozórag a *sűrű* ~ *sűrű* tőhöz: *sűrű-n*, *sűrű-n*; a szlavóniai nyelvjárásban is: *sirőű* ~ *siri*: *siri-n* (SzlavSz. III, 78). — Mindezek a *sűrű*: *sűrű-n*, *sűrű-t*, *sűrű-nek*, *sűrű-be*, *sűrű-ben* stb. egyalakú, hosszú magánhangzóra végződő töcsoport jellemzőit mutatják.

Az ÓMS-ban azonban már van adat arra is, mint láttuk, hogy a hosszú magánhangzóra végződő, elhomályosult igenévtőhöz nem a pusztán *-n* határozórag járul hozzá, hanem az előhangzós *-en*: *kiserű-en*; ennek hangszerkezetében azonban már két magánhangzó — VV — került egymás mellé, mely újabb jelenség a magyar morfémaszerkezetek történetében: *kiserűen* = CVCVCV-VC. — Ennek kialakulása: óm. *keserűw* (HB *keferuw*): *keserűw-en > *keserű*: *keserű-en* (ÓMS *keferuven*). Ez az eladdig, a rövid magánhangzóra végződő törendszerben meg nem levő hangszerkezeti sajátosság részben állandósult, többnyire ma is így használjuk: *kiserűen*, bár megvan a *keserű-n* változata is, de ez újabb.

A 17. század első felétől kezdve nyelvemlékeink egy részében és több nyelvjárásban is a 'densus' jelentésű *sirő*, *sirű*, *sürő*, *sűrű* stb. 'dense' stb. jelentésű határozója is nemcsak *sirő-n*, *sürő-n*, *sűrű-n* stb., hanem *sürűen*, *sürűjen*, *sürjen*, *sürűven*, *sürűven*, *sürven* alakokban is előfordulnak.

A *sürűen* 'sűrűn' morfémaszerkezet az ÓMS óta meglevő *kiserűen* morfémaszerkezethez hasonló, vagyis amint a *kiserűen* relatív töve *keserű*- elhomályosult igenév, melyhez előhangzós *-en* határozórag járult hozzá: *keserű-en*, ugyanúgy a *sürűen*, *sürűen* is *sürű-en*, *sűrű-en*, melynek töve szintén elhomályosult igenév, és hozzá előhangzós *-en* határozórag járult, és nem tagolható így: *keserűe-n*, *sürűe-n* sem történeti, sem leíró szempontból, hanem csakis így: *keserű-en*, *sürű-en*.

Ez utóbbira: *sürűen* > *sürűen* 1664-ből tudunk legkorábbi adatot idézni, ami természetesen nem azt jelenti, hogy ez e tájban is keletkezett, hanem bizonyára megvolt már jóval korábban is. Tehát 1664. „... nem kell igen *sürűen* vetni” (Lippay: PosKert. II, 116); van ugyanezen műben *sürűebben* is (PosKert. I, 102); 1681: „*Sürűen* gyógyultak mindenféle nyavalyából” (Sárpataki N. Mihály: Noé bárkája 247, NySz.). Mai ormánysági adat: *sürűen* (OrmSz.).

A *sűrű*: *sűrű-en*, *sűrű*: *sűrű-en* morfémaszerkezeti viszony elvileg kétféleképpen magyarázható. Lehet, hogy analógiás alakulat a *keserű*: *keserű-en* félék hatására, de úgy is keletkezhetett, ahogy a *keserű*: *keserű-en* kialakult. Ez utóbbinak története a HB. korától: *keserűw* (HB. *keferuw*): *keserűw-en (mint a HB-ben *úr*: *ur-ot*, *út*: *ut-ot*, *nop*: *nop-un*) > *keserű*: *keserű-en*, hasonlóképpen: *sűrű*: *sűrű-en* stb. < *sürűw: *sürűw-en stb.

A *sűrű* > *sűrű* melléknévnek nemcsak *sűrű-n* és *sűrű-en*, *sűrű-en* határozóragos szerkezetei vannak, hanem *sürűjen* *sürűjen*, illetőleg: *sürűjen* változatai is ismeretesek: a *tővégi -ű* > *-ü* képző után nyilvánvalóan hiátus-

töltő *j*-vel. Igaz, hogy a *sűrű-j-en*, *sűrű-j-en* szerkezetekre, *j* hiátustöltővel csak Szennából tudunk adatot az 1930-as évekből: *sűrű*: *sűrűjen* (Szenna és vid. 165), nyelvelmékeinkből *j*-s adat egyelőre nincs, de azért például az 1681-ből való *Sűrűen* határozót ejthette Sárpataki N. Mihály így is: *sűrű-j-en*, hiszen a hiátustöltő *j*-t nem jelölték meg nagyon sokszor. A KT *fiot* ejtése aligha volt *fiot*, hanem *fi-j-ot*, mint ahogy a harctérre fiának író egyszerű asszonyok is így írták tábori lapjuk megszólítását: „Kedves *fijam*”. Gyöngyösi sem azt írja egyik helyt (l. alább): *Fia*, hanem: *Fija*; 1553: „Mellette *fiju* palankot alattac” (Tinódi: Cronica, O verso).

De hogy nyomós közvetlen bizonyítékot is idézzünk erre, Gyöngyösitől említhetünk 1724-ből két *sürjen* 'sűrűn' adatot is, melynek közvetlen előzménye csakis *sűrűjen* vagy *sűrűjen* lehetett (Dédalus temploma IV. rész, 118. vers): „Egymásra keresztül fonta friss inait, | Hátára vetette arany-szál hajait, | Fejére kaptsolta két fejér karjait, | Áll, *sürjen* szájából szalasztja jajjait.” — Továbbá (uo., V. rész, 63. vers): „*Fija* (l. fentebb) nem várja-bé, már el sem érheti, | Mert szárnyát olly *sürjen*, menvén nem verheti, | Mint vén sas, tsak ritkán, s későn emelgeti, | Ugy mégyen, vénsége a' mint eresztethi.” (RMKT, Gyöngyösi ÖK. 79, 93). — Megvan a *sürjenn* 'gyakran', 'dicht' jelentésben Szamosháton is (SzhSz. II, 309).

Nyilvánvaló, hogy a *sürjen* előzménye *sűrűjen* > *sűrűjen* volt. Vagyis a *j* hiátustöltő, nem képző.

Az is nyilvánvaló, hogy a *sűrűjen* 'sűrűn' sohasem volt így tagolható: *sűrűje-n*, a *késérűen* sem tagolható így: *késérűe-n*; a *sűrűjen* tagolódása: *sűrű*-tő + hiátustöltő *-j*- + előhangzós *-en* határozórag.

A szamosháti *sürjebb*, *sürjebb* (i. h.) is *sűrű-j-ebb*, *sűrű-j-ebb* előzményre mutat. A szamosháti *tésürje* 'tejszín' jelzős összetétel is megemlíthető itt (SzhSz. II, 378) < *téj-sűrűje* előzményből, ahol a (téj-) *sűrűje* > *sür-je* szerkezetben a *-je* birtokos személyjel, melynek *j*-je eredetileg hiátustöltő volt, de természetesen nem ebben a morfémaszerkezetben jelentkezett először, hanem hasonló hangtani helyzetben, de jóval előbb.

A *sűrűjen* > *sürjen* 'sűrűn' mellett van azonban ennek a határozóragos morfémaszerkezetnek *sűrűven*, *sürven* változata is, *v*-vel. — 1630-tól kezdve tudunk ismert adatokat a *v*-s változatú határozóragos alakokra: „A pénzt a szekrényekben *sűrűven* egybesotulta” (MA De summo bono 143, NySz.); 1660: „Fenyegetet Isten *sűrűven*” (Megy.: 6 Jaj, IV, 21, NySz.) Lippay János „Posoni Kert . . .” c. művében (I, II, könyv 1664-ből, a III. könyv 1667-ből) sok adat van erre a morfémaszerkezetre: „igen *sűrűven*” (I, 67); „. . . *sűrűven* őfzve fzedett levelekkel virágoznak” (I, 71); „. . . igen *sűrűven* ne velsék. . .” (II, 118) stb. — Ugyanebből a műből a *sűrűven*-hez hasonló nomen possessoris képzős szerkezetek is vannak, például: *egyűgyű* (I, 111): *egyűgyűvek* = *egyűgyű-v-ek* (I, 67); „gömbölyű *győkerű*” (I, 129): „gömbölyű *győkerűvek* (I, 119) = *győkerű-v-ek*, „a' hagyma *győkerűeket*” = a hagyma *győkerű-ek-et* stb. — További adatok: 1668: „*Sűrűven* vallod a kudarczot” (Matkó: BCsák. 14, NySz.); 1670: „Sipok, dobok *sűrűven* zengenek” (Czepl: Dág. Előb. 12, NySz.); 1720: „*Sűrűven* éneklük magoknak a poëta versét.” (László: Petr. 126, NySz.). — Közelmúltbeli nyelvjárásainkban: *sűrűven* (Répce vid., MTSz.; Beke: Kenesalja nyelve. NyF. 33; 12). — A legújabban publikált adata ennek a morfémaszerkezetnek: *sűrűven* hsz. 1. 'gyakran', 2. 'egymás mellett szorosán' (Markó Imre Lehel, Kiskanizsai Szótár 1981. 229). — Kár, hogy a NyA. nem közli a *sűrű*-nek *-n* határozóragos térképét!

Nyilvánvaló, hogy a *sürűven* > *sürűven*, illetőleg: *sürűven* > *sürűven* további fejleménye: *sürven*. — Legkorábbi adatot ez utóbbira a 17. sz. első feléből ismerünk: „Ragado fő az sövények tövén szereti az termest, és fel foly az sövények oldalára *sürven*”, olv.: *sürven* v. *sürven* (Fuchsius Leonhardus medicus: Commentarius de stirpium historia. 1542., 17. századi bejegyzés az 50. lapon: „Aparine Klebkraut...” Iványi Béla: Régi magyar növénynevek. Népünk és Nyelvünk 7 (1935): 174); 1797: *sürvenn* (Beregszászi, Sprachlehre 17: NSz., id.: TESz.). — Újabb nyelvjárási adatok: *sürven*, az északkeleti nyelvjárásterületről (elég sok adat a MTsz-ban; Gönczi: Göcsej, 1914: 498); *sürvenn* hsz. 'gyakran' (SzhSz. II, 309).

A *sürű-en* > *sürű-j-en* > *sürű-j-en* > *sürj-en* és a *sürű-en* > *sürű-v-en* > *sürű-v-en* > *sürv-en* 'gyakran', 'egymás mellett szorosan' stb. *j-s* és *v-s* változatú határozószók párhuzama kétségtelenül azt bizonyítja, hogy ezeknek *j* és *v* hangja azonos eredetű, mindkettő hiátustöltő volt eredetileg. Jól érzékelteti ezt az a tény is, hogy Szamosháton együtt megvan a *sürjenn* és a *sürvenn* hsz. 'gyakran', 2. 'dicht' jelentésben (SzhSz. II, 309). A szamosháti *sürjít* 'sűrűvé tesz', 'gyakorivá tesz' (uo.) < *sürű-j-ít* < *sürű-ít* lehetett, vö.: székelyföldi *sürüütt* (MTsz.); a Vas megyei *sürvít*, az északkeleti nyelvterületbeli *sürvít*, *sürvít* közvetlen előzménye pedig *sürű-v-ít*, vö. Udvarhely m.: *sürvít* MTsz. — A nyj. *még-sürved* (pl. a tej) 'megsűrűsödik', mely a régi magyarban ismeretlen, újabb analógiás alakulat lehet a *sürvít* hatására, vö.: *sürvedéskor* 'alkonyatkor' MTsz.

Az itt előadott morfémaszerkezetek egymással összefüggő történetének világánál tévesnek bizonyult az a vélemény, hogy a *sürűven* > *sürven* -*v-t* tartalmazó határozóragos alakjában a *v* az igenévképző -*w* < -*γ* maradványa. Ennek nemcsak ellentmond a *sürű-en* > *sürű-v-en* > *sürű-v-en* > *sürv-en* hang- és alaktörténetével párhuzamos *sürű-en* > *sürű-j-en* > *sürű-j-en* > *sürj-en* morfémaszerkezet meg a *sürű-ít* > *sürű-j-ít* > *sürű-j-ít* > *sürj-ít* és a *sürű-ít* > *sürű-v-ít* > *sürv-ít*, hanem ismételten igazolja és hangsúlyozza azt is, hogy a hiátustöltő *j* és *w* > *v* (a *h* nem általánosan) széleskörű, fontos szerephez jutott a töréndszer és a toldalékok történetében. Ezt Mészöly Gedeon az 1900-as évek elején bebizonyította (l.: MNy. 77: 208–209), anélkül, hogy kellő figyelemben részesült volna. Ennek indító okáról és fejleményeiről újabban. Turkuban volt szó 1980-ban a következő című előadásban: „Die inetymologischen *j*, *v*, *h* in der Geschichte des ungarischen Stammsystems” (Congr. QuintFU VI, 195 kk.), majd jelentőségének megfelelően élesebb megvilágításban került előadásra a következő címmel: „A -VV hangegymásután megjelenésének következményei a magyar alaktörténetben” (Ural. tanulm. 295).

Nem akarom itt ismételten bemutatni Mészöly nagy jelentőségű nyelv-történeti megállapításait, de nyomatékosan utalni kell rájuk, mert az új, -VV hangegymásután megjelenésével nyelvünkben az alaktörténeti változások egész sora indult el az ősmagyar korban: a -VV hangegymásutának uráli jellegű -VCV alakú morfémaszerkezet-vég létrejötté által, amelyben a *C* a hiátustöltő *j* vagy *w* > *v*, *h* közbejöttét jelzi.

Ezért keletkezett a -*ja/-je* birt. szjel *j-je*; a -*ja* igei személyrag *j-je*; translativusi -*vá/-vé* és -*já/-jé* *v-je* és *j-je*; a -*val/-vel*, -*hel*, -*je* határozórag *v*, *h*, *j* mássalhangzós alakja; a -*va/-ve*, -*ván/-vén* határozó igenévképző *v-je*; a HB. *Hadlaua*, *terumteve*, *feledeve* det., múlt *v-je*, az *al-ó* 'alvó' > *alu-w-ó*

w-je stb. — Ezt a jelenséget — indító okával együtt — jól megvilágítja az, hogy több 15. századbeli nyelvelénkben azok a bibliai nevek, melyekben eredeti idegen nyelvi *VV* hangegymásután van, ez a hangegymásután sokszor VCV hangkapcsolatban oldódott fel, ahol a *C* = hiátustöltő *-w-* > *-v-*. Így például a BécsiK-ben 178: *Ieroboam* ~ 227: *Ierobouā*; 216: *Mouab* = Vulg.: *Moab*; a MünchK-ben 57vb36: *Noueiē*, olv.: *Novéjé*, értsd: 'Noée', itt *w* és *j* hiátustöltő egy morfémaszerkezetben szerepel! MünchK 8ra7: *Robouam* = Vulg.: *Roboam*; MünchK 71vb4: *filoueban* = 'in Siloe'; MünchK 95rall: „a *filoenac* tauara” = 'ad natatoria Siloe'.

Ezek alapján nyilvánvaló, hogy a BécsiK 88/19: *iquèdquol*, olvasata: *jöwendö-w-öl* 'jövendőül' és a MünchK 9rb13: *iquèdquol* 'jövendőül' második *u* betűvel jelölt hangja hiátustöltő *w* > *v*; mégpedig azért, mert az *-andó/-endő* képző palatális változatának a végén már semmiképpen sem lehet *-w* képző, de meg azért is hosszú *ö* hangértékű a képző, mert a BécsiK 221: „*iquèdquol* (meghirdette)” = 'affuturam denuntiat' morfémaszerkezetbeli *-qq-* betűegymásután az *-dö-* hangok jelölője, vagyis szerkezete: *jöwendö-öl* — hiátustöltő nélkül. E morfémaszerkezetek itt jelzett olvasatait igazolják a következő adatok is, BécsiK 122/29: *iquèndq*; 282/8: *iquèndqbèn*; 32/12: *iquèndqn^c* (dat.); 122/28: *iquèndqc*. — Hasonlóképpen a 'simplex' jelentésű MünchK-beli 12va22: *egvgo* = *egy-ügyö-w-en* -*ö-* képzős tőhöz hiátustöltő *-w-* > *-v-* közbejöttével kapcsolódik hozzá az előhangzós *-en* határozórag, és a BécsiK 31/16: *egvgoèknèk* morfémaszerkezetében is *egy-ügyö-w-ek-nek* (gen.) tagolódás van, ahol szintén *-ö* képzős tőhöz járul hozzá a hiátustöltő *w* > *v* közbejöttével az *-ek-* előhangzós többesjel, utána pedig a *-nek* gen. rag. — Efféle morfémaszerkezetek a 15., 16. századból is bőven idézhetők. Ezek is világosan igazolják a *sürü* 'densus': *sürü-en* > *sürü-v-en* > *sürü-v-en* > *sürv-en* 'gyakran' stb. hiátustöltő *v*-vel alakultát, melyhez előhangzós *-en* határozórag járult hozzá, mint ahogy a *sürü-en* > *sürü-j-en* > *sürü-j-en* > *sürj-en* morfémaszerkezetben is ugyanez a tagolódás történt, de a hiátustöltő *j* közbejöttével. Hasonló, mint láttuk, a *sürü-it* > *sürü-j-it* > *sürü-j-it* > *sürj-it* meg a *sürü-it* > *sürü-v-it* > *sürv-it* morfémaszerkezetek története is.

NYÍRI ANTAL

Die morphologische Geschichte des Adjektivs *sürü* 'densus' und der Adverbien *sürün*, *sürüven* > *sürven* 'dense; oft', *sürüjen* > *sürjen* ds.

VON ANTAL NYÍRI

Das freie Morphem *sürü* 'densus' und seine Varianten entstanden, wie bekannt, aus dem Verbstamm *sēr-, sir-, sür-* (z. B. *ser-ít*, *sir-ít* 'flechten' usw.), und sind eigentlich verblaßte Partizipien (Mészöly: MNy. 7: 388—9; NésNy. 2: 173—4; TESz. 3: 633): *sürü* < *sör-ö* 'drehend' < *sēr-w* < *serš-γ; JókK 27: „Nemýnemew *seurew* zewewenben”, lies: néminemő *sörö* szövewénben = 'in quandam densam sepe'. — Am Ende des Morphems *sörö* steht also das Partizipsuffix *-ö*, wie in *néz-ö* 'videns'; JókK 80: *nezewk*, lies: *nézök* 'videntes'.

Die heutige gemeinsprachliche Form des Adverbs *sürün* besteht aus dem Stamm: *sürü-*, an dem sich das konsonantische Kasussuffix *-n* anschließt. Dieses Adverb aber hat in einigen Mundarten und in der älteren Sprache auch verschiedene Varianten, z. B. *süré-n* (1570: *surén*, 17. Jh.: *sürén*) ~ *sürü-en* ~ *sürü-j-en* ~ *sür-j-en* und *sürü-v-en* ~ *sürv-en* 'dicht', 'oft'.

Der allgemein gültigen Ansicht nach ist das *v* der Adverbvarianten *sürüven* ~ *sürven* das Überbleibsel des alten Partizipsuffixes *-w* < *-γ*; vgl. dazu 1055. TA: *meneh*, lies: *mēnēγ* 'gehend'.

Diese Annahme ist aber abzulehnen, weil das Partizipsuffix *-γ* > *-w* mit dem vor ihm stehenden Endvokal noch in der älteren altungarischen Periode zu einem langen Vokal *-ō*, *-ö*, *-é*, *-i* verschmolzen wurde. So z. B. in der ÖMS (Altung. Marienklage): „*keferuen* kinzathul“, lies: *keseŕüen* kinzathul; in dem JókK (nach 1372/um 1448 herum), ferner in dem BécsiK. und in dem MünchK. gehen die Partizipien schon ausnahmslos auf langes *-ō* und langes *-ö* aus, z. B. JókK 80: „*nezewk* es *hallok*“, lies: *nézök* és *hallók* 'videntes et audientes'.

Das frühaltungarische Vorhandensein des langen Partizipsuffixes *-ō/-ö* beweisen auch die Partizipien auf *-andó/-endö*, die gleichfalls schon in dem JókK auf langes *-ō/-ö* ausgehen: JókK 157: *meg adando*, lies: *mēgadandó* 'reddentem'; JókK 62: *yewuendew*, lies: *jövendö* 'venturus'. Auf gleiche Weise in dem BécsiK, z. B. 122/29: *iquendoc*, lies: *jövendök* 'ventura' usw. Von großer Bedeutung ist, daß hier am Ende der Morphemkonstruktion noch ein Mehrzahlzeichen *-k* steht.

Daß das *v* der Adverbvarianten *sürüven*, *sürven* 'dense; dicht' usw. kein ursprüngliches Partizipsuffix ist, sondern ein zwischen zwei Vokalen entstandener *w* > *v* Bindekonsonant, beweisen die Daten der mit den *sürüven*, *sürven* Adverbvarianten parallel aufgebauten Morphemkonstruktionen: *sürüjen*, *sürjen* 'dense, dicht', in denen das *j* kein Bildungssuffix, sondern ein zwischen zwei Vokalen entstandener Bindekonsonant ist: *sürü-en* > *sürü-j-en* > *sürü-j-en* > *sürj-en* 'dense'. Die Entwicklung der Morphemkonstruktionen *sürüven*, *sürven* mit dem Bindekonsonant *v* kamen auf gleiche Weise zustande: *sürü-en* > *sürü-en* > *sürü-v-en* > *sürv-en*. Diese Entwicklung bestätigen auch die folgenden Veränderungen: *sürü-it* > *sürü-j-it* > *sürj-it* 'verdichten' und parallel damit: *sürü-it* > *sürü-v-it* > *sürv-it* ds.

Még egyszer a magánhangzó + j kapcsolatáról a magyarban

Az Nyk 84. számában (395–397) Kassai Iona azt írja, hogy a magyar köznyelvben nincsenek diftongusok. Ez válasz arra a kérdésre, amely e folyóirat egy korábbi számában lett feltéve: „Vannak-e diftongusok a magyar köznyelvben?” (Nyk 82: 313–317). E kérdés célja az volt, hogy olyan vitát váltson ki, amely kielégítő érvelést és meggyőző választ eredményez. A Kassai által adott válasz világos ugyan, de vajon meggyőző is egyben?

A feltett kérdésben az a kétely fejeződik ki, amely vitatja annak a nézetnek a helyességét, amely szerint a köznyelvben nem léteznek diftongusok. Ez a kétely fonetikai bevezető előadások során támadt, amikor más nyelvek diftongusnak nevezett megfelelő hangkombinációit egybevetettük hasonló magyarokkal. A kérdés számomra elsősorban didaktikai jellegű volt, mert jól lehet a finnugrisztika területén rám hárul e tantárgy oktatása, mégsem vagyok ennek szakembere. Ezt követően Groningenben összeállítottunk egy listát, mely hasonló hangzású holland, finn és magyar szavakat tartalmazott. Ezeket néhány „native speaker” hangszalagra mondtá, majd Tj. de Graaf (a fonetikai intézet munkatársa) szonográf segítségével elemezte, s mindez arra ösztönzött minket, hogy az említett kérdést felvessük az NyK-ban.

Holland fonetikai tankönyvekben szerepel néhány dolog a diftongusokról. Hermkens a következőt kérdezi: „Vannak-e diftongusok a hollandban?”¹ A válasz egyértelmű: „A fonológia számára bizonytalan a kérdésre adott válasz. A fonetikus számára azonban lehetetlen a kételkedés: vannak diftongusok (sőt triftongusok is). Mind az egyszerű észlelés, mind a műszeres rögzítés magánhangzószerű elemek kombinációit eredményezi” (38). (Pl. *ei* 'tojás', *boei* 'béklyó, bilincs'.) Hermkens a diftongusokhoz sorolja azokat a kapcsolatokat is, amelyekben az első tag hosszú magánhangzó: *aai*, *ooi*, *eeuw* stb. Ezek azonban nem-diftongusosan is realizálódnak (uo.). Egy másik tankönyv² a „Tweeklanken (diftongen)” című szakaszban a következőt tartalmazza: „Az *ei*, *ui* és *ou* kapcsolatokat kettőshangzónak nevezzük, mert bizonyos körülmények között a kapcsolat eleje és vége között hangzásbeli különbség hallható. Mivel nem két különálló hangegységet hallunk, hanem fokozatos átmenetet, lebegő diftongusokról beszélünk . . .” (20). A mű következő kiadásában (1978³: 17) a megfogalmazás némileg eltérő. A „Klinkers (vocalen)” című szakaszban ez áll: „Szokás az *ei*, *ui* és *ou* kapcsolatokat kettőshangzónak nevezni, mert a kapcsolat eleje és vége között hangzásbeli különbség hallható. Továbbá az is észlelhető, hogy a hangzósság a kapcsolat vé-

¹ H. M. Hermkens, *Fonetiek en fonologie*. 's Hertogenbosch 1971.

² B. van den Berg, *Foniek van het Nederlands*. Den Haag 1974.

gén gyengébb, ezért ezeket ereszkedő kettőshangzónak jellemezhetjük.” A „lebegő diftongusok” megjelölés és a „bizonyos körülmények között” megszorítás ebben a megfogalmazásban már nem fordul elő. „A fonetikai irodalomban a lebegő diftongusokat „valódi” diftongusoknak is nevezik, ellentétben az *aai*, *ooi*, *oei*, *ieuw*, *eeuw* hangkombinációkkal. . . A valóságban ez utóbbiaknál az *aa*, *oo*, *oe*, *ie*, *ee* magánhangzók és a *j* valamint a *w* mássalhangzók kombinációjáról van szó. . .” (uo.).

Hasonlók találhatók német fonetikai tankönyvekben is. „A németben három diftongus van. . .” (31) (pl. *klein*, *Häuser*, *rauh*).³ Az első rész „meg-egyezik egy egyszerű rövid magánhangzóval, a második egy egyszerű rövid magánhangzó rövidebb realizálása.” (32) A megfelelő holland hangkombinációkkal való összehasonlításról a következőket olvashatjuk: „A hollandban további diftongusok is vannak, melyeket azonban egy magánhangzó és egy félhangzó kombinációjának is tekinthetjük.” (*nooit*, *fraai*, *eeuw* stb.) „Ezek a kettőshangzók abban különböznek az [ei], [œy], [ou] kapcsolatoktól, hogy a két összetevő közötti eltérés nagyobb”. (32)

Mind a hollandban, mind a németben vannak *ei*, *au* stb. diftongusok, illetve „valódi” diftongusok. Az *aai*, *ooi* stb. kombinációk azonban mind diftongusok, mind pedig magánhangzó és félhangzó, illetőleg magánhangzó és mássalhangzó kombinációi is lehetnek.

Ha pl. Schubiger Bevezetése⁴ révén elmélyedünk abba a tisztázatlanságba, amely ez utóbbi kombinációk terén zavart kelt, arra a felismerésre jutunk, hogy az *ai* és *au* diftongus: „két magánhangzónak ugyanazon szótaghoz tartozó egymásutánja, . . .” (49). Egy „pótlékban” azonban többek között arra is utalás történik, hogy sok amerikai számára nem létezik a diftongus fogalma: az *ai*, és *au* „nem diftongus, hanem magánhangzó és mássalhangzó egymásutánja” (50). Megjegyzendő, hogy eddig csak az ún. ereszkedő diftongusokról volt szó („ereszkedő” = az artikulációs energia csökkenése; emelkedők a diftongusok, ha a nyelv mozgását tekintjük meghatározó jegynek).

Ezekkel az ismeretekkel fölfegyverkezve (nevezetesen, hogy a használatban levő tankönyvek szerint az *ei*, *ai* stb. a hollandban és a németben diftongus) jut el az ember a magyarhoz. Olyan formákat tanul meg, amelyeknek a hangszerkezete a hollandban is megtalálható, jöllehet más jelentéssel, pl. m. *tej* — holl. *tij* (kiejtése mint a m. *tej*) ’árapály’; m. *bujdosik* — holl. *boeide* (kiejtése a magyarban -uj-) ’lebilincsel’. A magyar hangkapcsolatot azonban nem diftongusnak, hanem magánhangzó és mássalhangzó kombinációjának tekintik. Pusztá füllel azonban a legcsekélyebb különbség sem észlelhető. Ugyanez érvényes arra a hangkapcsolatra is, amelyben az első tag hosszú magánhangzó: a magyarban magánhangzó + mássalhangzó, a hollandban diftongus, jöllehet magánhangzó + félhangzó vagy magánhangzó + mássalhangzó kombinációjának is nevezik ezt. A kiejtésben füllel érzékelhető különbség itt sem létezik; pl. holl. *saai* ’unalmas’ — m. *száj*; holl. *taai* ’rágós’ — m. *táj*; holl. *maai* ’kaszálok’ — m. *máj*; holl. *baai* ’öböl’ — m. *báj*.

Egy diák talán arra a gondolatra jutna, hogy a — mindenesetre terminológiai — különbség abból fakad, hogy a magyar nem indogermán nyelv. Talán a finn segíthet valamit? Itkonen ezt írja: „A diftongusok vagy kettős-

³ A. P. ten Cate—P. Jordens—W. U. S. van Lessen Kloeke, Deutsche Phonetik. Laut- und Aussprachelehre für Niederländer. Groningen 1976.

⁴ Maria Schubiger, Einführung in die Phonetik. Berlin—New York 1977.

hangzók ugyanabba a szótagba tartozó magánhangzók kapcsolata.”⁵ Pusztá füllel azonban a magyar és a megfelelő finn kapcsolatok között szintén nem érzékelhető különbség; vö. m. *tej* — f. *täi* ’tetű’; m. *fogoly* — f. *antoi* ’adott’.

Térjünk vissza Kassai cikkére. A szerző Lazicziust idézi, aki szerint a fonetikai elemzést mindig a fonológiaiak kell követni, mert csak így lehet a hangállományt és a hangviszonyokat helyesen megítélni. Nyilvánvalóan ebben a tekintetben sem létezik „communis opinio” a fonetikai elemzés egy dolog, a fonológiai egy másik; vö. a Hermkens tankönyvéből vett fenti idézetet: „A fonológia számára bizonytalan a kérdésre adott válasz. A fonetikus számára azonban lehetetlen a kételkedés.” Kassai Vértés O. Andrást is idézi, aki strukturális-fonotaktikai és más alapon a *j*-t mássalhangzónak tekinti. Így a *j* + magánhangzó, illetve a magánhangzó + *j* kapcsolata sem diftongus.

A dánban a *j* szintén mássalhangzó, de csak szókezdő helyzetben, vö. *jeg* ’én’⁶ (347), szó végén nem, pl. a *vej* ’út’ szóban az *ej*-t diftongusnak tekintik (339). Felmerül a kérdés, hogy vajon egy hang fonetikai értékét bizonyos kapcsolatokban egy betű meghatározza-e. A kiindulópont azonban nem egy betű, hanem — esetünkben — a szóbanforgó kapcsolat második, illetve utolsó részének a hangértéke. Ez a rész nem feltétlenül azonos a szóeleji vagy szóbel-seji megfelelővel. Egy hang jellege helyzetétől függően változhat.

Hermkens számára nem kétséges, hogy az *ei* diftongus. A második elem magánhangzószerű (mások szerint magánhangzó), de magánhangzóközi helyzetben mássalhangzós átmenetet képez, pl. *eieren* ’tojások’. Szókezdő és szóvégi helyzetben is lehetnek különbségek. A holland *ei* kettőshangzó második elemét és pl. a holland *jaar* ’év’ *j*-jét nem lehet azonos szempontok szerint megítélni. Hermkens szerint ennek a *j*-nek „a szonoritása olyan, mint a magánhangzóé, de ehhez még zörej is járul. Mássalhangzós jellegük, a magánhangzóba való átmenetben a legerősebb. Ezeket [= *j* és *w*] néha félhangzónak is nevezik; jobb ezt a megjelölést az ereszkedő diftongus második elemének megnevezésére fenntartani.” (45) Berg a következőket írja: „A [*j*]-t palatális zöngés réshangnak nevezik, bár sűrűlő zörej alig hallható” (1974. 37). Eszerint (akusztikai) különbség van a magánhangzó + *i* (*ei*) kapcsolat második eleme és a *j* + magánhangzó (*jaar*) kapcsolat első eleme között. Kassai érvelése — vagyis hogy a *j* mássalhangzó, így a *tej* szóban, valamint intervokális (*a járom*) helyzetben is — a hollandban, németben és dánban nem lenne érvényes. Ha a magyarban valóban érvényes, akkor ez azt jelentené, hogy a magyar *tej* szóban levő *ej* kapcsolat második eleme valamilyen tekintetben különbözne a holland *tij*, finn *täi*, angol *high*, dán *vej* szavak hasonló helyzetű elemétől; vö. még angol *boy* ’fiú’, magyar *boly*, finn *toi* ’hozott’, angol *toy* ’játékszer’, német *Heu* ’széna’. Vagy végül is csupán a „bábeli nyelvezavarról” van szó, mely egyébként is oly gyakran uralkodik?

Röviden még néhány szót Kassai más érveihez. Az *ij* kapcsolat *ij*, illetve *ij* kiejtéssel se holland, se német szavakban nem fordul elő, így nem lehet összehasonlításhoz felhasználni. A gyerekek kiejtése kétségbevonható érv. Az a tény, hogy a *j* a magyarban hiátustöltő hang, és ezáltal mássalhangzónak

⁵ Erkki Itkonen, *Kieli ja sen tutkimus*. Helsinki 1966, 144.

⁶ Poul Andersen—Louis Hjelmslev, *Fonetik*. København ³1964, 347 és 339k., vö. még 299k. Vö. még Eli Fischer-Jørgensen, *Almen fonetik*. København ²1962, 55: „Diftonguson két magánhangzónak egy szótagban levő kapcsolatát értjük, pl. [au] a német *Haus*-ban”, továbbá 96: „ereszkedő diftongusokat tartalmaznak a következő szavak: dán *vej* ’út’, német *Bein* ’láb’, angol *by* ’-nál’, dán *hav* ’tenger’, német *Haus* ’ház’, angol *how* ’hogy’.

kell lennie, a hollandra megint csak nem érvényes. Ebben a nyelvben is ez a *j* szerepe. Jóllehet intervokális helyzetben ennek megfelelően mássalhangzós jellege van, az *ei* kapcsolat második elemeként mégsem tekintik mássalhangzónak.

A valamilyen „feature” alapján egymástól eltérő korrelatív fonémák a magyarban nem kapcsolódnak egy morfémán belül. A *díj* *i* + *j* kapcsolata így nemcsak a *díj*, hanem a *tej* szóban is a *j* mássalhangzós jellegét bizonyítja. A hollandban erre is van megfelelő eset: Berg szerint az *i* [j] nem az [-i] variánsa, „hiszen ezek két beszédhangként egymással kombinálva jelennek meg *efaillet* [fajit], *compagnie* [kompañi]. Ezekben a szavakban egyértelműen egy mássalhangzó [j] és egy magánhangzó [i] kombinációjával van dolgunk” (37).

Úgy tűnik, Kassai válaszával még nem került le a napirendről ez a kérdés. Cikkünkben egy fonetikai kérdésről van szó, mégpedig olyan szavak második elemének jellegéről, mint m. *tej*, holl. *mei*, finn *täi*, dán *vej*, ang. *how*⁷, m. *autó*, holl. *kou*. Ennek az elemnek és a megelőző magánhangzónak a kapcsolatát többek között holland, német, finn és dán tankönyvek⁸ egyértelműen és egyhangúlag diftongusnak nevezik, a magyarok viszont magánhangzó + mássalhangzó kapcsolatának. Létezik-e hát *ebben* a kapcsolatban bármiféle különbség is? Nem szókezdő vagy szóbelseji *j*-ről vagy a hiátustöltő *j*-ről van tehát szó. Ebben a tekintetben — úgy tűnik — a holland és a magyar hasonlóképpen viselkedik, és a szakkifejezések is fedik egymást: az említett hangok mássalhangzók, legalábbis mássalhangzószerű hangok. De a Kassai által elvetett „félhangzó” kifejezés is használatos.

Talán nincs is semmi nehézség, és a kérdésre a következő választ adhatnánk: a magánhangzó + *j* (= *ei*; *ei*, *ej*, *ei*, *ei*), miként a magánhangzó + *w*, *u* kapcsolatot fonetikai alapon több nyelv tankönyve is diftongusnak nevezi. A megfelelő magyar kapcsolatokat magyar tankönyvek viszont nem-fonetikai alapon magánhangzó + mássalhangzó kapcsolatának tekintik.

A. D. KYLSTRA

Nochmals zur Frage der Vokal + j Lautsequenzen im Ungarischen

von A. D. KYLSTRA

Es werden hier neue Aspekte in der Polemik um den phonetisch—phonologischen Status des *j* in Lautverbindungen des Ungarischen angerührt. Aufgrund konfrontativ—phonetischer Erwägungen läßt sich über diese Frage folgendes aussagen: In einer Anzahl von Lehrbüchern werden diese Sequenzen in phonetischer Sicht behandelt und als Diphthonge beurteilt; respektive ungarische Lehrbücher hingegen — gemäß gewisser nicht-phonetischen Kriterien — betrachten sie als Lautkombinationen mit der Struktur Vokal + Konsonant.

⁷ A *high* és *how* szavak második elemét Ladefoged is diftongusnak nevezi. Peter Ladefoged, Preliminaries to Linguistic Phonetics. Chicago and London 1971. 77. Ugyanígy pl. David Abercrombie, Elements of General Phonetics. Edinburgh 1968. 60: „Semmi baj nem történik, ha a diftongust két magánhangzó egymásutánjának tekintjük, feltéve, hogy emlékeztetünk arra, hogy ezek egy szótagban jelennek meg.”

⁸ Ugyanígy a frízben, norvégban és svédben. Szakirodalmi adatok idézésétől talán eltekinthetünk.

Kell-e a magyar köznyelvben diftongusnak lennie?*

A D. Kylstra a T. de Graaffal közösen feltett kérdésekre¹ írott válaszcikkemet² nem tartván meggyőzőnek, újabb cikket írt.³ Ennek végén a kérdésre a szerző maga fogalmazza meg a választ: „Talán nincs is semmi nehézség, és a kérdésre a következő választ adhatnánk: a magánhangzó + *j* (= *ei*; *ei*, *ej*, *ej*, *ej*), miként a magánhangzó + *w*, *u* kapcsolatot fonetikai alapon több nyelv tankönyve is diftongusnak nevezi. A megfelelő magyar kapcsolatokat magyar tankönyvek viszont nem-fonetikai alapon magánhangzó + más-salhangzó kapcsolatának tekintik” (151). Az idézett válasszal tulajdonképpen be is lehetne rekeszteni a vitát, hiszen a valóság tényeit, így a nyelvi tényeket is, több szempontból lehet elemezni és osztályozni. A cél az, hogy az elemzés ellentmondásmentes eredményhez vezessen. Ha a holland diftongusok kérdéseinek az eldöntéséhez elegendő a fonetikai szempont, indokolható a fonológiai elemzés kirekesztése. Ugyanígy indokolható azonban a magyar nyelvészetnek az az eljárása, hogy — a fonetikai elemzés elégtelensége láttán — továbbmenjen morfonológiai, fonotaktikai, nyelvhasználati és egyéb, „nem-fonetikai” szempontokhoz, ha azok egyértelműen tisztázzák a [j] státusát. Ez megtörtént. A [j] a magyar hangállományban — fonetikai helyzettől és hangkörnyezettől függetlenül — m á s s a l h a n g z ó k é n t viselkedik. És ez a „nem-fonetikai” alapon történő besorolás a fonetikai elemzésnek nem mond ellent: szonogramjaink és a beszédszintézis tanúsága szerint a [j] akusztikai alapszerkezete mindenféle helyzetben e g y f o r m a, és bár igen közel áll a magánhangzókéhoz, azoktól elkülönítik egyfelől formánsainak nagyobb sáv szélességi értékei, másfelől az a tulajdonsága, hogy (szó végén, zöngétlen zárhang utáni helyzetben) zöngétlenedik. Ezzel szemben a magánhangzók — a süttött beszédet kivéve — mindenkor zöngések.⁴

* Szerkesztői megjegyzés: Kassai I. cikkének címe kérdés, amelyre válaszul elegendő lehetett volna a pusztán tagadószó. Mégis megadtuk neki a józan érvelés és meggyőzés lehetőségét. Bízunk benne, hogy ezzel a végére értünk e felesleges vitának, amelyről Könyves Kálmán királyunk 1100 körüli I. törvénykönyvének szállóigévé lett cikkelye jut emlékezetünkbe: „De strigis quae non sunt non est disputandum.” — A felszerk.

¹ Vannak-e diftongusok a magyar köznyelvben? NyK 82: 313–317.

² A magyar köznyelvben nincsenek diftongusok. NyK 84: 395–397.

³ Mégegyszer a magánhangzó + *j* kapcsolatáról a magyarban. NyK 00: 000–000.

⁴ Az alábbi szóalakokról készültek szonogramok: *baj*, *báj*, *jaj*, *Bay* (tulajdonnév, kiejtése [boji], *új*, *jui*, *ujujui*, *fáj*, *fái* [fa:ji], *jó*, *bagoly*, *fej*, *feji*, *fúj*, *fújt*, *sajt*, *fejt*, *fújt*. A szintetizált [j] adataira a *jaj* és a *kapj* szóalakokban vö. Olasz Gábor, A magyar mássalhangzók és a mássalhangzó–magánhangzó-kapcsolódások akusztikai szerkezetének analízise és szintézise. Magyar Fonetikai Füzetek 10: 46–83, különösen 68.

A magyar nyelvészetben a fonetikailag eldönthetetlen kérdés ilyen módon megnyugtatóan eldőlt. Annak a bizonytalanságnak azonban, amely a szerző által holland és más nyelvekre vonatkozó fonetikai kézikönyvekből érvként idézett véleményeket olvasva a diftongusok körül kibontakozik, kevés a meggyőző ereje. Elegendő csupán az <aai>, <ooi>, <oei>, <ieuw>, <eeuw> grafémákkal jelölt hangjelenségek szerzőről-szerzőre eltérő besorolására utalni: hol diftongusnak, hol diftongus + félhangzó, hol pedig magánhangzó + mássalhangzó kapcsolatának tekintik. Vagy arra, hogy az [ei] diftongus az *ei* 'tojás' lexémában a többesszám jelének felvétele során (eieren) [ɛ] magánhangzó + [j] mássalhangzó kapcsolatára bomlik fel. Hihető-e mármost, hogy a fonetikai elemzés a hollandban egyértelmű döntéshez vezetett, azaz elfogadható-e Kylstra válasza? Aligha. Annál is kevésbé, mert amikor az általam felhozott érvekkel szemben a diftongus védelmében azt írja, hogy „Egy hang jellege helyzetétől függően változhat” (150), szándékával ellentétesen a típus (fonéma) és a variáns (beszédhang) viszonyát, azaz a fonológiai elvnek a fonetikában való működését állítja. Ha ugyanis a fonológiai elv nem működne, értelmetlenség volna arról beszélni, hogy valamely beszédhang különböző körülményektől függően hogyan realizálódik az ejtésben. Annyi hangegységet kellene számon tartani, ahány eltérő realizációt feltárunk. És amikor arra kérdezünk rá, hogy milyen egy bizonyos fonetikai jelenség „hangértéke”, volta-képpen akkor is afelől tudakozódunk, hogy milyen elvont fonológiai egység van a konkrét realizáció hátterében. Nem a nyelvész önkénye tehát, ha vitás hangtani kérdéseket nem-hangtani alapon próbál tisztázni. Sokkal inkább arról van szó, hogy a vitás kérdésekben — egyedi használóinak szándékától függetlenül — maga a nyelv dönt, s a nyelvész ezt a döntést ismeri fel. Példaként arra a nehézségre utalok, amely a beszédhangok két nagy osztályának, a magánhangzóknek és a mássalhangzóknek a fonetikai elkülönítésében a mai napig fennáll, különösen a szonánsoknak nevezett beszédhangok vonatkozásában. Ugyanakkor az egyes nyelvek a magánhangzó/mássalhangzó megkülönböztetést vétehetően alkalmazzák az említett szonánsok esetében is, noha fonetikailag egyik osztályba sem sorolhatók be kompromisszum nélkül.

De ha már szóba került az önkény. Vajon nem önkény szüli-e azt az igényt, hogy különböző nyelvek a z o n o s a n h a n g z ó beszédjelenségei a z o n o s m e g í t é l é s b e n részesüljenek? Ha kiderülne, mondjuk, hogy a holland rövid [u] ugyanolyan időtartammal valósul meg, mint a magyar hosszú [u:], milyen alapon volna elvárható, főként pedig jogosult, hogy a holland nyelvészetben is hosszúnak tekintsék a kérdéses magánhangzót? Hiszen elsősorban az számít, hogy egy hangelem a s a j á t r e n d s z e r é b e n, a t ö b b i h a n g e l e m h e z k é p e s t hogyan viselkedik, és miként írható le. Az másodlagos, bár a nyelvtanulás szempontjából kétségtelen a relevanciája, hogy egy másik rendszer valamely eleméhez képest milyen tulajdonságokkal rendelkezik.

E rövid eszmefuttatás után befejezésként tulajdonképpen korábbi érveimet, azaz a magyar nyelv érveit kellene megismételnem, ehelyett azonban javaslattal élek. Mivel az idézett véleményekből nem derül ki, hogy eszközös vizsgálatokon alapulnak-e vagy csak pusztá füllel történő észlelésen, javaslom, hogy a szerző a T. de Graaffal közösen írt vitaindító cikkhez alkalmazott akusztikai elemző módszerrel vessen össze kétségtelenül mássalhangzónak tekintett holland [j]-realizációkat olyanokkal, amelyekben a [j] — ugyancsak kétségtelenül — simuló eleme a diftongusnak. Ha kiderül, hogy tö-

kéletes azonosság áll fenn a kétféle hangértéket képviselő [j]-realizációk akusztikai szerkezetében, akkor felmerül a kérdés, hogy min alapszik az a felfogás, amely szó elején, intervokális helyzetben és kölcsönszavakban mássalhangzónak tekinti a [j]-t, szó végén, magánhangzó után azonban magánhangzónak. Másként fogalmazva: van-e a hollandban /j/ mássalhangzó?

KASSAI ILONA

Should There Be Any Diphthongs in Standard Hungarian?

by ILONA KASSAI

In the second „round” of the discussion developed between A. D. Kylstra and T. de Graaf (NyK 82: 313—317) and me (NyK 84: 395—397) about the status of vowel + *j* sequences in standard Hungarian I undertake to justify the „non-phonetic” way of analyzing vowel + *j* sequences in Hungarian linguistics as vowel + consonant clusters, and to point out the weaknesses of the pure phonetic approach which, as it is proved by Kylstra’s quotations, does not necessarily lead to an unambiguous answer about the sequences discussed.

Rendhagyó mássalhangzó-megfelelések a vogul és az osztják között

Az obi-ugor népek szétválásának idejét Korenchy Éva az iráni jövevény-szavak alapján időszámításunk 4. évszázadára teszi (Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen. Budapest 1972. 40). Hasonló eredményre jut Honti László is (Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Budapest 1982. 15). Fodor István saját és a szovjet régészet eredményei alapján próbálja az obi-ugor egység megszűntének idejét hozzávetőleg megállapítani. Ő — valamivel tágabban — időszámításunk első felét jelöli meg.

Említett könyvében Honti az obi-ugor vokalizmus kidolgozásához összeállít 724 szilárd alapon nyugvó vogul-osztják etimológiát a megfelelő utalásokkal (i. m. 123—198), amelyeknek kikövetkezteti obi-ugor, valamint ősvogul és ősosztják alakját. E listához csatol még 105 olyan vogul—osztják megfelelést, amelyeket összetartozónak vél ugyan, de hangalaki, jelentéstani okok vagy gyéren adatolt voltuk miatt nem kíséri meg alapnyelvi alakjukat rekonstruálni.

Mivel ez a jegyzék felöleli többé-kevésbé a két obi-ugor nyelv közös ősi (uráli, finnugor, ugor, obi-ugor) szókincsét, a vogul konszonantizmus feldolgozásához is kitűnő alapot ad az ősi szókincsre vonatkozóan.

E kis tanulmányban a teljesség igénye nélkül olyan mássalhangzó-megfelelésekre utalok, amelyek nem hangtörvény-szerűen működnek az obi-ugor nyelvekben, de rámutatnak megindult — ámbár csak részben megvalósult, tehát időben és térben korlátozott — hangtani változásokra.

Olyan szótöveket említek, melyek közül többségben az osztják szótó tartalmaz olyan többlet-mássalhangzót, amelyet Honti rendszerint zárójelben tüntet fel az obi-ugor alapalakban. Az idézett etimológiákból közlöm a kikövetkeztetett obi-ugor, ősvogul és ősosztják alakot, a szó jelentését, majd végül zárójelben az etimológia sorszámát Honti könyve szerint.

a) A többlet-mássalhangzó az osztjában č:

*in(č)γ: vog. *inəγ 'csipkebokor' ~ osztj. *ānčəγ 'csipkebogyó' (38)

*ōn(č)əγ: vog. *ānəγ ~ osztj. *ončəγ 'erdei fenyő' (39)

*kVn(č)əγ: vog. *kānəγ ~ osztj. *kōnčəγ 'hanyatt' (288)

*pāl(č)ək: vog. *pālək → osztj. *pālčəγ 'nyál, takony' (514)

Az osztjában a č elem valószínűleg egy elhomályosult képző, tehát nem tartozik, és már az obi-ugor alapnyelvben sem tartozott a tőhöz. Egy olyan „testes” hang, mint egy affrikáta nem tűnhet el nyomtalanul. Azonkívül a magyar *hanyatt* szó (288) megfelelői közül az osztják Trj. és J nyelvjárásokban, a negyedik példában (514) pedig a DN és KO. nyelvjárásokban nincs meg a č

elem. A magyar *hanyatt* sem utal szóbelseji *nč* hangkapcsolatra. Az osztják képzőre a MSzFE is utal a *hanyatt* c. a.

b) A többblehang az osztjában *t*:

- **ōn(t)əp*: vog. *ānəp ~ osztj. *ontəp 'anyós' (42)
- **kōm(t)əγ*: vog. *kōməγ ~ osztj. *komtaγ 'arcra, hasra' (274)
- **pār(t)əγ*: vog. *pārəγ ~ osztj. *pěrtāγ 'vissza' (541)
- **tēk(t)əmz*: vog. *tākmez ~ osztj. *tōγtəm 'tetű' (634)
- **wān(t)əγ*: vog. *wānəγ ~ osztj. *wāntəγ 'földnyelv' (693)

Itt is föl kell tennünk, hogy a *t* elem az osztják alakban képző. Nemcsak a vogul, hanem a magyar *napa*, *homlok*, *far* és — ahol van — a permi, lapp és finnsegi megfelelő sem utal arra, hogy az osztják *t* a tőhöz tartozna. A *tetű* szóban az MSzFE a magyar és osztják szó belsejében egy *-kt-*, a vogulében pedig egy *-km-* képzőbokrót tesz föl, a többi finnugor megfelelő nem mutat *t* elemre.

Rédei Károly (szíves levélbeli közlésében) úgy véli, hogy az ős-obi-ugorban a képző a példák alapján — *čəγ, -*təγ, -*təp hangalakú lehetett, és az ősvogulban olyan hangváltozás zajlott le, mint egyes keleti osztják nyelvjárásokban, pl. ősosztj. — *nčəγ* > V Trj. *n'γ*. Hivatkozik a DEWO 113: *ončəγ* 'Kiefer' címszavára. Ez a megoldási javaslat is lehetséges, de valószínűbbnek tartom fenti magyarázatomat azzal kiegészítve, hogy az obi-ugor alapnyelvben nem volt meg a *č*- és *t*-elemű képző, hanem már az osztják nyelv külön életében keletkezett, de ott sem terjedt ki minden nyelvjárásra.

c) A többblehang az osztjában *p*:

- *ēpəθ: vog. *āt ~ osztj. *epəΔ 'szag' (53)
- *ūpət: vog. *ūt ~ osztj. *apət 'ugat' (45)
- *īptz: vog. *ītz ~ osztj. *apat 'haj' (56)
- *čōpčəγ: vog. *ššəγ ~ *osztj. *čopčəγ 'ribizli' (112)
- *θopəs: vog. *lās ~ osztj. *sopəs 'hálókötő fatű' (153)
- *θāpət: vog. *sāta ~ *osztj. *āpət 'hét' (159)
- *kōpəθ: vog. *kūt ~ *osztj. *köpəΔ 'a jávorszarvas lábszárbőre' osztj. 'patabőr' (303)
- *nīpət: vog. *nīt 'úszik (viszi a víz)' ~ osztj. *napət 'úszik' (434)
- *nōpət: vog. *nāt ~ osztj. *nopət 'életkor' (435)
- *pūkəpt: vog. *pīkət ~ *pākt* ~ osztj. *payəptə 'lő' (503)
- vog. TJ *kat* ... FL Szo. *χat* ~ osztj. DN Ko. *χāpət* 'tép' (757)
- vog. (Ahlqv.) *nati* ~ osztj. Vj. *noutək* ... Ko. *nuptə* 'réntehen' (785)

Ellenpéldák:

- *āpər: vog. *āpər ~ osztj. *āpər 'ügyesség' (54)
- *jīpəγ: vog. *jīpəγ ~ osztj. *jēpəγ 'bagoly' (200)
- **kīm(p)əl*: vog. *kīmpli ~ osztj. *kimal 'perem, szél' (272)
- *kāpəl: vog. *kāpəl ~ osztj. *kapəl 'üreg' (304)
- *lēpəl: vog. *lāpl ~ osztj. *lepəl 'becsap' (366)
- *lapəγ: vog. *lāpəγ ~ osztj. *lāpəγ 'súg' (372)
- vog. T *laptā* ... Szo. *lūpta* ~ osztj. DN Ko. Ni. O *lipət* 'levél' (769)

Itt szinte szabályos hangmegfeleléssel állunk szemben. A *p* bizonyára etimologikus (Honti sem teszi zárójelbe), mert a magyar *íz*-nek és megfelelői-

nek (53) az MSzFE szerint *ipse az uráli alapnyelvi alakja. A *hét* (154) valószínűleg még az ugor alapnyelvbe került át egy iráni *septa alakból. A *húz* obi-ugor alapját ugyan *kutš alakban teszi föl az MSzFE, de az még nem kapcsolta hozzá az osztják megfelelőt. Minden olyan etimológiában, ahol az osztják -p-nek a vogulban *θ* a megfelelője, Honti a -p-t a tőhöz számítja. Az ilyen megfelelések közül a *p* utáni mássalhangzó két etimológiában *θ*, hétben *t*, egyben-egyben *č*, egyben pedig *s*, tehát mind a tizenegy esetben zöngétlen, és a sorrendben a -p- van elől.

Ha a hét ellenpéldát nézzük, akkor a *p*-t követő mássalhangzó egyben *r*, kettőben *γ*, háromban *l*, és csak egyetlen egyben *t*. Az egyetlen olyan példában pedig, amelyben a vogul tartotta meg a *p*-t, és az osztjákban tűnik el, a *p*-t az *m* megelőzi és az *l* követi (272). Itt tehát a vogul *p* valószínűleg inetimologikus az -m- és az -l- között. Az egyetlen rendhagyó eset, amelyben -pt- mássalhangzókapcsolat megmarad mindkét obi-ugor nyelvben, az a magyar *levél* vogul és osztják megfelelője. A MSzFE szerint az ugor (? finnugor) alapalak *l̥p̥s* (vagy *lep̥s*), amely az obi-ugor nyelvekben egy -t-, a magyarban pedig egy -l- denominális főnévképzőt kapott.

Rédei (idézett levelében) megjegyzi — szerintem is helyesen —, hogy az obi-ugor *p* spirantizálódás után vokalizálódott a vogulban (akárcsak a magyarban): -pt- > -wt- > -t-. Ugyanő figyelmeztet, hogy hasonlóan vélekedett már Munkácsi a *hét* számnév obi-ugor megfeleléseivel kapcsolatban (ÁKE 399 kk.), és Hontinak egy cikkére is utal (NyK 80 : 375–376).

d) A többlethang -γ- (az osztjákban):

- **θ̥iγəθ*: vog. **t̥it* ~ osztj. **l̥iγəl* 'cirbolyafenyő' (130)
- **θ̥ōγəs*: vog. **t̥ās* ~ osztj. **s̥ōγəs* 'csónakfar' (134)
- **n̥iγrə*: vog. **n̥ir* ~ osztj. **n̥ōγər* 'hab' (447)
- **p̥ūγəθ*: vog. **p̥ūt* ~ osztj. **p̥uγəθ* 'kebel (ruhán)' (498)
- **s̥ūγ-*: vog. **šūm-*, **šūlənt-* ~ osztj. **s̥aγəl-* 'vágat' (579)
- **s̥l̥γən*: vog. **šl̥n* ~ osztj. *soγən 'nyírhéj-csésze' (584)
- **w̥ōjγət*: vog. *ājət ~ osztj. *wojγət 'rét' (670)
- **w̥āγəl*: vog. **w̥āl* 'folyószakasz' ~ osztj. **w̥āγəl* 'mellékfolyó; vogul' (677)

Ellenpéldák (-γ- mindkét nyelvben):

- **θ̥iγəl-*: vog. **t̥iγl-* ~ osztj. **l̥eγəl-* 'repül' (131)
- **γ̥l̥r̥γən*: vog. **j̥ārγən* ~ osztj. **j̥ārγən* 'szamojéd' (207)
- (-γ- csak a vogulban)
- **k̥ōγθə*: vog. **k̥aytə* ~ osztj. **k̥oθ* 'lucfenyő' (236)
- **p̥iγə*: vog. **p̥iγā* ~ osztj. *pas 'kesztyű' (545)
- **t̥ēγəl*: vog. **t̥āγəl* ~ osztj. *tel 'tele' (622)
- **w̥iγnə*: vog. **w̥iγnə*, **w̥ājn-* ~ osztj. *wan 'váll' (678)

Bár az itt felsorolt etimológiák közül csak kevésnek van magyar megfelelője és kikövetkeztetett alapnyelvi alakja, de úgy látszik, hogy a -γ- etimologikus, vö. *száguld* (579, ugor **šāγə-*), *völgy* (677, uráli **wad'kə*), *tele* (622, fgr. *tāwde). Az *n*-ből denazalizációval, a *k*-ból zöngésüléssel, a *w*-ből velarizációval válhatott az obi-ugor alapnyelvben -γ-. Magánhangzóközi helyzetben vagy mássalhangzó előtt — a magyar kitérő párhuzam arra, hogyan tűnhetett el a *γ* — esetleg *w-n* vagy *j-n* keresztül, vö. óm. *bahatur* (olv. *bayatur*) > *bátor*, *siher* (*siyer*) > *sír*, *tanoxt* > *tanojt* > *tanít*, vagy *szakajt* > *szakít*.

e) A többlethang nazális (-n-, -ń-, -ŋ-):

*ōŋkəl: vog. *tāŋkəl 'Lilium martagon' ~ osztj. *Λoγəl 'répa, hagyma' (149)

*pūŋkəl: vog. *pūkəlp 'gomb' ~ osztj. *puŋkəl, *puŋkat* 'dudor, daganat' (529)

*sŋńc: vog. *šāš ~ osztj. *sińc* 'nyírhéj' (597)

*wūńc: vog. *ūńš (Hontinál tévesen *unč* 194.1.) ~ osztj. *wunč 'átkel' (688)

*wińc: vog. *wiš 'kicsi' ~ osztj. *wāńc 'vékony' (696)

vog. TJ *ā*, *āk*, K P Szo. *at* ... ~ osztj. V *ēntim* ... 'nem' (725)

vog. K *ēkhēr* ~ *ēkēr* ~ osztj. J *inķar*-, DN Ko. Ni. O *enķar* 'átkozódik' (727)

A 149. kivételével az osztjákban maradt meg a nazális (legalább nyelvjárásokban). Az látszik eredetinek a többiben is (talán a 725. kivételével). az 529.-ben Honti már az ősvogulra nazális nélküli alakot tesz föl. Századunk második felében én csak a Szi. Szo. *pōχlap* alakot jegyeztem föl. A szót Munkácsi és Kannisto is csak az északi nyelvjárásból ismeri. Mivel azonban Munkácsinál van *pūŋχlāp* változat is, a csillagos ősvogul alak lehetne nazálisos is. A 688. számú szócikkben Honti nem idéz 19–20. századi vogul nazálisos alakot, de bizonyára a 18. század első feléből való két északi alak miatt tesz föl az ősvogulra nazálist. Ez szó osztják alakjaiban is találunk denazalizáltakat. Az én vogul adataim (WogT): *ūs*₁ Szi. Szo. Ob, ObK *ūs*, Jk. *ūns* ~ *ūs* 'nyelma-lazac'.

Mivel a vogulban ma is elevenen működik az a szabályszerűség, hogy a szóbelseji nazális + orális mássalhangzók alkotta kapcsolatból mássalhangzós toldalék előtt számos szóban kiesik a nazális (vö. ChrVog.² 39), a denazalizált alakok behatolhattak az alapalakba is, vagy általánosulhattak az egész paradigmában. Így a Szo. *ōŋχ* 'gyanta' szót följegyeztem *ōχ* alakban is, talán mert az *ōχnəl* 'gyantából' alakban kötelező a denazalizáció. További példák ugyancsak az északi nyelvjárásokból: *āŋχ*_o 'levet', de *āχ_osalaxt* 'levetkőzik'. A Jk.-ban az *āŋχ*-tő mellett *āχ*- is van. Vö. még *ōńš* 'habet', *ōšsəm* 'habebam', Szo. *saŋ_ok* ~ Jk. *sāχ* 'domb', Szo. *sāns* 'térd' ~ *sāsnəl* 'térdből', Szo. Szi. Ob *tonχ* ~ *toχ* 'pata', *tāŋχ* 'akar' ~ *tāχsəm* 'akartam', *tāŋχ* ~ *tāχ* 'hátuszony', *χansi* 'ír, rajzol, mintáz' ~ *χassəm* 'írtam', *χańši* 'tanul' ~ *χašsəm* 'tanultam', *lōŋχ* ~ *lōχ* 'út' stb.

Ha tehát az itt felsorolt rendhagyó alakokat egyenként megvizsgáljuk, rájövünk, hogy a legtöbbre találunk értelmes magyarázatot. Akadhat egyelőre olyan is, amelyben még nem ismerjük a rendhagyó hangmegfelelés okát. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy még lehetne nyitni a zsilipeket a délibábos amatőr etimologizálás előtt.

KÁLMÁN BÉLA

Unregelmäßige Konsonantenentsprechungen zwischen Wogulisch und Ostjakisch

von BÉLA KÁLMÁN

Autor verweist auf solche Konsonantenentsprechungen, die in den obugrischen Sprachen nicht lautgesetzlich sind, aber begonnene — nur teilweise realisierte, also zeitlich und räumlich beschränkte — Lautentwicklungen aufzeigen. Es werden solche Wortstämme untersucht, bei denen in einer obugrischen Sprache — meist ist es das Ostjakische — Konsonantenzuschlag im Wortinneren (*č, t, p, γ, Nasal*) aufscheint. Bei der separaten Untersuchung der hier aufgezählten unregelmäßigen Formen kann für die meisten eine plausible Erklärung gefunden werden, für andere aber bleibt der Grund für die unregelmäßige Entsprechung noch unklar.

Die wissenschaftliche Analyse der unregelmäßigen Entsprechungen soll natürlich nicht dem Strom phantastischer Amateur-Etymologisierung Tür und Tor öffnen.

Vogul személynevek vizsgálata

A személynevek nyelvészeti szempontból mindig értékesek: jellemzőek lehetnek egy-egy nép műveltségi-társadalmi viszonyaira, mutathatják a kulturális-gazdasági változásokat stb. A névadás rokon vonásai a nyelvrokonság adalékai is lehetnek, ezért nem haszontalan megvizsgálni nyelvrokonsaink névadási szokásait.

A vogul személynevek jellegzetességeivel eleddig kevesen foglalkoztak. Karjalainen Jugralaisten uskonto c. munkájának¹ csak rövid fejezetét alkotják az obi-ugor nevek. Vértés Edit elsősorban osztják neveket vizsgált,² Sz. Kispál Magda a vogul hősi énekek, medveünnepi színjátékok neveiről írt.³ Rombangyejeva vogul nyelvtanában találunk néhány nevet, s többek között a saját nevét is megfejtí (a vogul *rõmpańli* 'siet' szóból)⁴. Kálmán Béla A nevek világa c. könyvében — mely az első s mindmáig egyetlen magyar nyelvű összefoglaló munka a névadásról — tizenegy vogul nevet elemez.⁵ A legismertebb vogul költő, Sesztalov nevének eredetét is ismerjük, (a név alapja a 'gyermektelen, családtalan' jelentésű vogul köznév). E név *Sistalap* változata az általam vizsgált nevek között többször is előfordul.

Magam a JSFOu. 70. kötetében szereplő Statistik über die Wogulen névanyagát vizsgáltam meg. A neveket Kannisto gyűjtötte a század elején (1901–06). Ezt az anyagot dolgozta fel és adta ki Jorma Nevalainen a JSFOu.-ban. A század eleji gyűjtés nem tükrözheti teljesen a mai viszonyokat, de arra alkalmas, hogy e nevekből következtethessünk névadási szokásaikra.

A nevek vizsgálatánál nem törekedhettem teljességre. Fő célom a vogul személynévadás jellegzetességeinek megállapítása volt. A nevek nagyobb részének etimologizálásáról megfelelő vogul szótár híján le kellett mondanom.⁶ Másrészt a nevekben rejlő közszói jelentés sokszor annyira elhalványult már, hogy a vogult anyanyelvűként beszélők sem tudják azonosítani.⁷

¹ K. F. Karjalainen, *Jugralaisten uskonto*. 37.—48.

² Vértés Edit, *Adalékok az osztják személynévkutatáshoz*. In: Mikesy—Sándor—Pais (szerk.), *Névtudományi Vizsgálatok*. I. Névtud. konf., Budapest 1958.

Vértés Edit, *Karjalainen déli-osztják szövegeinek személynévei*. In: Kázmér—Végh (szerk.), *Névtudományi előadások*. II. Névtud. konf., Budapest, *NyelvtÉrt.* 70: 249—254.

³ Sz. Kispál Magdolna, *Vizsgálódás a vogul személynevek ősi rétegében*. In: *NyelvtudÉrt.* 70: 239—244.

⁴ E. И. Ромбандеева, *Мансийский (вогульский) язык*. Moskva 1973. 38.

⁵ Kálmán Béla, *A nevek világa*. Budapest, 1973. III. kiad. 35—37.

⁶ Néhány kérdéses alak elemzéséhez Kálmán Béla professzor nyújtott segítséget kéziratossal vogul szótárának adataival.

⁷ Rombangyejeva vogul anyanyelvű nyelvész volt segítségemre egy-két szó értelmezésében, a legnehezebb esetekben azonban ő sem tudott tanácsot adni.

Az évszázadok óta tatár és orosz befolyás alatt élő obi-ugorok névadási szokásait nagymértékben meghatározta politikai-közigazgatási-kereskedelmi függőségük. A kereszténységre térítésnek szintén jelentős szerepe volt a vogul személynevek alakulásában. Az orosz hatás — érthetően — a legszembetűnőbb; az eloroszosított nevek mögött azonban gyakran vogul alapok rejlenek. A Kannisto által lejegyzett vogul nevek néhány kivétellel három eleműek, s a mai orosz személynévtípusoknak felelnek meg (keresztnév, apai név, családnév): *Vasilij Mihajlov Gorodkov, Ignatij Nikonov Portin, Ivan Sergeev Zelenin* stb. Az apai név és a keresztnév szinte minden esetben orosz eredetű. Két tucatnál alig több azoknak a neveknek a száma, amelyek csak két eleműek, mint pl. *Anna Alekseevna, Grigorij Stepanov*. E nevek mindkét eleme általában orosz eredetű. Három helyütt csak keresztnevet jegyzett le Kannisto, mindhárman nők: *Palageja, Orina, Elizaveta* (nevük szintén orosz). Egy nevet találtam, ahol a keresztnév helyén a *kit* 'kettő' vogul szó áll (*Kit Stepanov Makarov* — szemben az ugyanebben a faluban lakó *Ilja Ivanov Makarovval*, akinek mindhárom neve orosz eredetű). Érdekes módon a *kit* tőszámnévi formában fordul elő, s kicsinyítő képző sincsen rajta.

Eredetüket tekintve négy csoportba sorolhatók a vogul családnevek: vogul, orosz, török-tatár és egyéb (osztják és meg nem fejtett) nevek. Pontos statisztikát nem lehet felállítani arról, hogy a nevek hány százaléka milyen eredetű, mivel nagy részüket nem lehet megfejtetni, vagy több elfogadható jelentés is felvetődik egy-egy névvel kapcsolatban, s ma már nem lehet eldönteni, hogy melyik jelentés szolgált a név alapjául. A megfejtett nevek között az orosz eredetűek vannak többségben. Véleményem szerint sok olyan név, amelyet nem tudtam megfejtetni, mégiscsak vogul eredetű. Feltételezésemet e nevek erősen vogulus hangzására alapítom (pl. *Luvarñep, Vahresop*).

Az egyéb kategóriához sorolt nevek közül három feltehetően osztják eredetű: *Marenejānin* (Szo.),⁸ *Šukpēlak* (Szo.), *Pajapēlak* (Szo.). A *Marenejānin* név nagyon hasonlít Steinitz osztják adatközlőjének *Maremjaninnak* a nevére.⁹ Mivel a *Marenejāninok* falujáról, *χ'ngápāβl*-ről Kannisto is írja, hogy osztják falu, ez biztossá teszi a név osztják eredeztetését. A másik két név végső soron etimologizálható a vogulból is (*Sukpēlak* 'fállábú', *Pajapēlak* valószínűleg 'fél hüvelyk'); a 'fél' szó *pēlak* formája az osztjákban fogadható el inkább. Csernyecovnál a *Šukpēlak* obi-ugor nemzetségnévként szerepel.¹⁰

Nagy valószínűséggel török-tatár eredetűek a következő vogul családnevek: *Torakanov* (K), *Tšugataev* (K), *Kitajev* (Ob), *Barsukov* (T), *Baxtjarov* (FL), talán az *Urubajev* (K), *Kavrtajev* (K) és *Ešembajev* (T) név is. E családnevek az oroszban is előfordulnak (*Тараканов, Чугатаев, Кумай, Барцыков, Бактияров, Урубаев, Косев, Ешумбаев*) így feltételezhető, hogy orosz közvetítéssel kerültek a vogulba. A közvetlen átvétel lehetőségét sem lehet azonban teljesen kizárni, pl. kereskedők révén vagy betelepedéssel. Különösen a *Baxtjarov* név esetében számolhatunk betelepedéssel: a végső soron perzsa eredetű név ugyanis csak a Felső-Lozva mentén levő szomszédos falvakban

⁸ Az alakok mellett megadom nyelvjárási besorolásukat, Kálmán Béla rövidítéseit használva: K = kondai, AL = alsó-lozvai, FL = felső-lozvai, Ob = obi, Szo. = szoszvai, T = tavdai nyelvjárás.

⁹ Steinitz, Ostjakische Chrestomathie

¹⁰ V. N. Csernyecov, Adatok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez. In: Az uráli népek történelme és műveltsége. Budapest, 1966. 437.

fordul elő. A többi török-tatár eredetű név lelőhelye a Konda vidéke, az adatok viszont nem egymás melletti falvakból valók. A *Tšugatajev* név mindössze egyszer fordul elő a feljegyzésben; a név szimbolikus jelentésű lehet. A török eredetű orosz családnevekről további adatok H. A. Баскаков, Русские фамилии тюркского происхождения (Moszkva 1979) c. könyvében található.

Orosz eredetű családnevek viszonylag nagy számban fordulnak elő (kb. 120 nevet tudtam azonosítani). Okait — mint utaltam rá — a vogul nép történelmében kell keresni. Ilyen nevek pl. a vog. *Kostin* ~ or. *Костин*, vog. *Xramtsov* or. *Хромцов*, vog. *Isepov* or. *Исе*, *Исцнов* stb.

Vogul eredetű családnév — mint említettem — valószínűleg jóval több van, mint amennyit etimologizálni lehet. Elégge megbízhatóan kb. 25–30 személynevet tudtam azonosítani köznévi megfelelőjével. A vogul eredetű nevek is legtöbbször orosz családnévképzőt kapnak, de előfordulhatnak más képzővel (vogul eredetű képzővel), illetve képző nélkül is. Az *-ov/ev* valamint a *-(k)in* orosz családnévképzők mellett a nevek egy részén a vogul *-(V)p* képzőt találjuk. A családnévképző nélküli vogul nevek alapszava lehet képző nélküli, de lehet képzett is. A *-(V)p* végű családnevek valószínűleg az orosz *-ov/ev* képző vogulra adaptált formái, ezért található pl. az azonos eredetű *Aňamov* és *Aňemop* név kétféle alakban is. A folyamatot elősegíthette, hogy a vogulban van denominális és deverbális *-p* képző is.¹¹ Azokban a nevekben, ahol nem találunk orosz családnévképzőt, legtöbbször a vogul *-ŋ/n/m* nomenképzőt fedezhetjük fel (pl. *Alpin*, *Jorlin*, *Pupin* stb.) Ezekhez a nevekhez véleményem szerint azért nem járult külön képző, mert végződésükkel jól beilleszkednek a *-(k)in* orosz képzővel ellátott nevek közé. Ezért lesz pl. a vog. *lęŋŋ* szóból *Lengin* alakú családnév. Hasonlóan igazodott az orosz nevekhez a vog. *nęrup* szó is, melyből a *Merov* név lett.¹² Fordított irányú változtatásokkal is találkozunk, amikor az orosz neveket alakítják át, adaptálják a vogul hangrendszerhez: pl. vog. *Mihalep*, *Mihilop* ~ or. *Михалев*, vog. *Kriskin* ~ or. *Крискем*, vog. *Saraŋinop* ~ or. *Саратинов*, vog. *Šemanov* ~ or. *Семёнов* stb. (A nevek ill. képzők bővebb elemzését az etimológiák mellett adom.)

A fentiek alapján a megfejtett vogul személyneveket csoportosíthatjuk végződésük szerint:

a) Orosz képzővel ellátott személynevek

-ov/ev: *Aňamov* Fl, *Atnekulov* K, *Xataňov* Szo., *Jankanov* K, *Jänterov* Szo., Ob, *Kat'šanov* Szo., *Koľ'xumov* Ob, *Lošjvenov* K, *Njamakov* K, *Romban-deev* Szo., *Sainahov* Szo., *Sampiltalov* Szo., *Siptorov* K, *Suskenov* K, *Taudalov* K, *Tiňšanov* Ob, *Tolimov* Ob, *Tőrasov* Ob, *Usmankov* AL, *Vadišupov* Szo.:

-(k)in: *Sirkin* K; *Šiŋkin* Szo.;

b) *-(V)p* végződésű személynevek

Aňemop Szo., *Ošterop* Szo., *Pęyrišop* Szo., *Šistalap* Ob;

c) Orosz képzőt nem tartalmazó nevek

Akin Ob, *Alpin* Szo., *Aňamxurup* Szo., *Aranxum* Szo., *Aŋin* Szo., *Xosen* Szo., *Javlin* Szo., *Jamtaši* Szo., *Jorlin* Ob, *Lengin* Szo., Ob, *Merov* Szo., *Noxráš*

¹¹ A képzők elemzéséhez a későbbiekben is Szabó Dezső, A vogul szóképzés (NyK 34) c. cikkét veszem alapul.

¹² A név megfejtése megtalálható Rombangyejeva: i. h.

Szo., Ob, *Novjaxum* Szo., Ob, *Olšin* Ob, *Pupin* K, *Pušin* Szo, *Sansin* Ob, *Soip* Szo.

Az általam vizsgált vogul személyneveket be lehet sorolni a már ismert finnugor névadástípusokba.¹³ Az obi-ugorok névadási szokásait Karjalainen leírása szerint a következők jellemzik: az apa általában a legközelebb lakó keresztény embertől kér nevet (ezért az orosz nevek nagy száma!). Ha erre nincs lehetőség, akkor arról nevezi el gyermekét, amit a szobából kinézve legelőször észrevesz, s ez lehet bármilyen használati tárgy, valamilyen állat vagy madár. Ha más nem jut eszébe az apának, akkor a gyermekek születési sorrend szerint kapják nevüket, de nevük utalhat származásukra, születésük körülményeire vagy testi ill. lelki tulajdonságokra is. Ezeknek a tulajdonságneveknek egy része kívánságnév: nem valódi tulajdonságairól kapja nevét a gyermek, hanem olyan nevet adnak neki, amilyennek lennie kell majd felnőttkorában.¹⁴ A nevek másik része felnőttkorban kapott ragadványnév. Sok hasonlóságot mutatnak a vogul névadással az északi kis népek (eszkimó, csukcs, kamcsadál stb.) névadási szokásai is. Ezeknél a népeknél a legnagyobb szerepe mégis a ragadványneveknek volt.¹⁵

E névadási szokásokról vall az a 25–30 vogul név is, amelyet részletesen elemeztem. Tíz alaptípusba soroltam őket; valószínű, hogy több típust is meg lehetne állapítani, ha az összes ill. legalábbis sokkal több nevet etimologizálni lehetne. Az elemzett nevek viszonylag kis számából következik, hogy egy-egy típushoz néha csak egy vagy két példa került.

1. Rokonsági fok szerinti megnevezés

Akin: 'nagyapa v. nagyapás, akinek van nagyapja'. Az alapszón (*aki* 'nagyapa') egy *-n* képző található, mely vagy a ritkán előforduló deminutív képzővel vagy az *-ŋ* denominális nomenképzővel azonos.

Javlin: A név valószínűleg a Csernyecovnál előforduló *javlan* 'csoportapa' jelentésű szóval azonos (az apa szó köznévi alakja a vogulban *jav*).¹⁶

Pjyrišop: 'fiúcska'. Az alapszón egy deminutív képző, a *-riš* és az orosz *-ov* családnévképző vogulra adaptált formája található.¹⁷

Šiškin: 'magzat, gyermekecske'. A *šiš* 'gyermek, magzat' szóhoz kapcsolódó képző teljesen megfelel az orosz családnévképzőnek, de elképzelhető, hogy a vogul *-kve/ke* deminutív képző rejtezik benne.

Šistalap: Ugyanabból a töből fosztóképzővel létrejött név. Jelentése 'családtalan, gyermektelen' (vö. *Sesztalov*).

2. Születési sorrend szerinti, a születés körülményei alapján való megnevezés

Kollxumov: 'középső ember' (a *koll* 'közép' és a *xum* 'ember' szóból). A középső testvért jelenti — így nyilván nem a születés pillanatában

¹³ L. Kálmán Béla: i. m., Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. MNy. 7: 158–163., MNy. 17: 26–34; Н. М. Терещенко, Собственные имена людей у ненцев. Тезисы докладов и сообщения к всесоюзной конференции по вопросам финно-угорского языкознания. Ungvár 1963. 29–30; Г. А. Архипов, Фамилии, образованные от удмуртских слов. Вопросы финно-угроведения. Выпуск 6. Саранск 1975. 18–24.

¹⁴ Karjalainen: i. m.

¹⁵ П. Я. Скорик, Антропонимические процессы у малых народностей Севера. In: В. А. Никонов—А. А. Суперанская, Антропонимика. Москва 1970.

¹⁶ Csernyecov: i. m.

¹⁷ A továbbiakban az *-ov/ev* végződés elemzését — világos volta miatt — mellőzöm.

- kapott név. A voguloknál sokszor ma is így szólítják a szülők gyermekeiket, nem pedig a hivatalos nevükön.
- Sainahov*: A név talán a *sajné* 'mögé' szóból keletkezett. Terescsenkónál szerepelnek hasonló indíttatású nevek, pl. a *Пубма* 'опоздавший' nevet az a fiú kapta a nyeneceknél, aki nem sokkal valamelyik rokona halála után született.¹⁸
- Tolimov*: valószínűleg a születés idejére utaló név- 'hóolvadás idején született'. A *tolí* 'olvad' igén az -*m* deverbális nomenképző található. Hasonló indíttatású nevek találhatók a nyeneceknél is.
3. Tárgyak neveiből képzett személynévek
- Kalšanov*: 'sajtár. Az alapszón az -*n* denominális nomenképző van.
- Osterop*: 'ostor'. Az alapszó alakja a vogulban *āštēr*.
- Sirkin*: 'rúd, szarufa'. Az elnevezést valószínűleg magassága miatt kapta a név viselője. Ilyen esetekben természetesen elképzelhető a dolog ellenkezője is: alacsony termetű ember gúnynévként kaphat ilyen nevet.
4. Növény- és állatnevekből származó személynévek
- Lengin*: A név jelentése 'mókus'; köznévi alakja *lēŋən*.
- Suskenov*: 'bolhás. A 'bolha' szón (*sus*) a -*ke* kicsinyítőképzőt találjuk, az -*n* denominális nomenképző. Az e típusba tartozó nevek általában valamilyen testi vagy lelki hasonlóság alapján jöttek létre (jelen esetben pl. fürgé, kicsi, csípős stb. tulajdonságokra gondolhatunk; nem zárható ki azonban a konkrétabb értelmezés sem).
5. Mértékre, mennyiségre utaló nevek
- Pajapēlak*: Ha a vogulból próbáljuk magyarázni, akkor jelentése 'fél hüvelyk' (a *pai* 'hüvelyk' szóból; a *pēlak* osztjáros formájára korábban már utaltam).
- Torašov*: 'arasz'; köznévi alakja *tōrés*. Alacsony növésű ember viselhetette a nevet eredetileg.
6. Születési helyre, származásra utaló nevek
- Aranzum*: 'Ar-folyami ember' (az *Ar-ja* jelentése 'Ar-folyó', a *zum* jelentése 'ember').
- Atnekulov*: 'öt-nő-házi' (*at* 'öt', *ne* 'nő', *kul* ~ *kol* 'ház' szavak összetételéből). Olyan házban születhetett a gyermek, ahol már volt öt nő.
- Lošjvenov*: lozvai.
- Novjazum*: A *Novja* valószínűleg azonosítható a Munkácsi népköltési gyűjteményében is szereplő *Nor-ja* folyóval, s akkor a név jelentése 'Nor-folyami ember'. Az *r* > *v* változás a vogul szó és az orosz *новыи* melléknév hangzásbeli hasonlóságán alapulhat.
- Taudalov*: 'tavdai'.
7. Népnevekből alakult személynév
- žatanov*: a *hatañ* 'tatár' szóból.
8. Mitológiai és kívánságnevek
- Afin*: A vogul *aŋim* szó jelentése 'nincs'. Talán azért nevezték így a gyermeket, hogy a rossz szellem ne tudjon a létezéséről.
- Pupin*: 'bálványos'. A *pupi* 'bálvány' szón az -*ŋ* denominális nomenképző van.

¹⁸ Terescsenko: i. m.

Pušin: 'ép, egészséges'. Az alapszón (*puš*) az -η denominális nomenképző található. Kívánságnév lehetett.

?*Jānterov*:¹⁹ Valószínűleg a *jenti* 'épen marad' szóból keletkezett név, de a hozzá járuló -r deverbális nomenképzőt Szabó Dezső kérdőjelesen veszi be munkájába.

Indíttatása hasonló az előző névhez.

?*Olšin*: 'van, él, levő'. Az *ōli* szón -š gyakorító képző van. Hasonló neveket a régi magyar személynévek között is találunk.

9. Testi vagy lelki tulajdonságot, képességet, ennek hiányát mutató szavakból kialakult személynévek

Ańamxurup: 'csinos, szép alakú'. A név az *ańam/ańan* 'szép, csinos' és a *xurup/xurip* 'alakú' szavak összetételéből jött létre. Az összetétel második tagján a -p denominális képző van²⁰

Xosen(op): 'ügyes, mester'. A név alapja a *xāsi* 'tud' ige, melyből deverbális nomenképzővel alakult ki a tulajdonságjelölő név²¹

Jamtaši: 'sétáló, járkáló'. Az alapszón (*jomi* 'megy, jár') -t és -š gyakorító képzők találhatóak. Hasonló szemlélet alapján keletkezhetett, mint a már említett *Rombandeev* név.

Jankanov: 'fehér, jeges'. Az alapszó mindkét jelentése (*jan*k 'fehér, jég') lehetett a név alapja, s az -η denominális nomenképző is kapcsolódhatott mindegyik jelentéshez. Ha pl. a 'fehér' jelentést vesszük alapul, a név utalhat viselőjének hajszínére; ugyanígy a már idézett *Merov* (*nērup* 'okker') is.

Jorlin: 'erős'; közszói alakja *jōrlin/jorjin*.

Soip: szelíd. Valószínűleg a *soji* 'szelíd' szóból keletkezett a név, bár a hozzá kapcsolódó -p egyeztetése problémát okoz; Szabó Dezső jegyzékében a -p denominális nomenképző csak összetett jelzős főnévi alakokban fordul elő.

Usmankov: Az *uśmēn* 'haragos' szóból keletkezett a név.

?*Njamakov*: Egyeztetése eléggé bizonytalan. A vogul *ńamēk* szó jelentése: 'puha'. Hasonló szemlélet alapján, mint a magyarban, elképzelhető a név 'puhány' jelentése.

Testi tulajdonság hiányára két név utalt:

Sampittalov: A név megfejtése Kálmán Bélánál 'szemföltelen', vagyis 'vak'. (A *sam* 'szem' és a *pāl/pil* 'fél' szavak összetétele -tal fosztóképzővel ellátva).²² Nem tartom lehetetlennek a név másfajta értelmezését sem. A 'fél' szó *pil* alakja ugyanis ritka a vogulban. Igaz ugyan, hogy a Berezov vidékén (ahol a nevet följegyezték) ez az alak megtalálható a *pāl* megfelelőjeként, de furcsának tartom, hogy a *sampil* 'fél szem' összetételt még egy fosztóképzővel is megtoldanák. A *pil*-nek azonban van 'fül' jelentése is, s akkor a név jelentése 'szemföltelen'. Ha arra gondolunk, hogy van a magyarban 'ügyes' jelentésű *szemfüles* szó, akkor esetleg elképzelhető lenne a *sampittal* 'ügyetlen' jelentése is. Erre vonatkozóan, konkrét adatot nem találtam a vogul-

¹⁹ A bizonytalanabb alakokat kérdőjelesen vettem fel.

²⁰ Az *ańam/ańan* szó 'csinos, szép' jelentése Rombangyejeva levélbeli közlése alapján.

²¹ A név magyarázatát Rombangyejeva adja idézett nyelvtanában.

²² Kálmán Béla: i. h.

ból, annyi bizonyos, hogy a 'szemük-fülük' összetétel többször előfordul vogul szövegekben, pl. Munkácsinál is.

Šukpėlək: Csernyecov magyarázata szerint a nemzetség őse a harcban elvesztette fél lábát, ezért kapta a 'béna, féllábú' nevet.²³

10. Testrészből keletkezett név

Sansin: A 'térd' jelentésű *sansi* szóból keletkezhetett az -η denominális nomenképzővel, de indíttatására nem tudok magyarázatot adni.

Vadišupov: 'rövid száju'. A *vaši* rövid és a *šup* 'száj' összetételéből keletkezett név.

Az idézett nevek közül néhány többféle alakban is előfordul (pl. *χosenov* ~ *χosenη* ~ *χosenop* stb.), mivel azonban a hangtani eltérések, ill. a családnevképző jelentésüket nem befolyásolja, így mindenhol csak az egyik alakot idéztem.

Összefoglalásul megállapítható, hogy az oroszosított vogul nevek családnev részében vogul elemek fedezhetők fel. E vogul eredetű családnevek általában valamilyen közszóból keletkeztek. A nevek kialakulásuk, jelentésük alapján besorolhatók a szakirodalomból ismeretes finnugor névadási típusokba. A vogul nevek kialakulásának folyamata, az időbeli rétegek elkülönítése azonban még további vizsgálatokat kíván. Nem lenne haszontalan megvizsgálni a mai vogul neveket sem, s összevetni a századeleji gyűjtéssel, ugyanis a harmincas években a személyi igazolványok tömeges kiállítása idején valószínűleg változtak a vogul nevek.

KOVÁCS MAGDOLNA

Untersuchung wogulischer Personennamen

VON MAGDOLNA KOVÁCS

Es werden vom Autor jene von Kannisto am Beginn des Jahrhunderts gesammelten Namen untersucht, die Jorma Nevalainen im Band 70 der Serie JSFOu. veröffentlichte. Ziel ist, das Wesen der wogulischen Namensgebung zu ergründen, es werden aber auch kurz einige Gruppen der wogulischen Namen fremden Ursprungs untersucht, die Charakteristika der Wortbildung im Bereich der Personennamen werden aufgezeigt.

Das Material wird nach den Motiven der Namensgebung in 10 Gruppen eingeteilt:

1. Benennungen aufgrund von Verwandtschaft, 2. Namen, die sich auf die Reihenfolge der Geburt oder die Umstände der Geburt beziehen, 3. Namen, die aus Bezeichnungen für Gegenstände abgeleitet sind, 4. Namen, die von Pflanzen- und Tiernamen herkommen, 5. Namen, die auf die Statur verweisen, 6. Namen, die auf den Geburtsort verweisen, 7. Personennamen, die von Völkernamen herkommen, 8. Wunschnamen, 9. Namen, die physische oder psychische Eigenschaften bezeichnen, 10. Personennamen, die aus Benennungen der Körperteile entstanden sind.

²³ Csernyecov: i. h.

A magyar szókezdő és szóvégi mássalhangzó-torlódások¹

Beke Ödön 100. születésnapjára

A mássalhangzóknak² a magyar szavakban lehetséges szókezdő torlódásait eredetük és első előfordulásuk figyelembevételével a SzófSz. alapján statisztikai vizsgálódásaim során régebben már összeállítottam (NyK 56: 226—32, ALH 4: 193—198). Az MTESz. sokkal gazdagabb anyagának ismeretében időszerű a kérdésre visszatérni, mert ebben a címszavak között kb. ötször annyi kezdődik torlódással, mint kisebb terjedelmű elődjében. Közel 600 szó felsorolásánál áttekinthetőbb a szókezdetek táblázatos összefoglalása, s könnyebben egybevethető a SzófSz. anyagából nyert, ugyancsak táblázatosan közzétett eredményekkel (NyK 56: 228—229, ALH 4: 196—197). Az I. táblázatban az egyes szókezdő torlódások mellett látható eddigi ismereteink szerinti legrégebbi előfordulásuk, majd századonként az újabban regisztrált szavak száma, ezt követően szummázva az MTESz.-ben az egyes torlódásokkal kezdődő szavak száma; a táblázat második felében az eredet szerinti megoszlás található (a lehetséges többszörös átvételek miatt itt az összeg nagyobb vagy egyenlő a szavak számával, pl. a *br-* kezdetűeknél nagyobb). A német eredetűekhez hozzászámítottam a német közvetítéssel átvett jiddis szavakat, a franciából, esetleg németen át hozzánk kerültek csak a fr. eredetűeknél regisztráltam. A latin—görög eredetű szócsaládokat csak egyszer, latinak vettem akkor is, ha egyes tagjaik más-más nyelvből kerültek a magyarba. A nk. szavaknak minősítettek számához + jellel kapcsoltam hozzá az MTESz. vándorszavait. A hangutánzókhöz számítottam a hangkitöréseket is. A szótár minősítése a vizsgált szavaknál csak 8 esetben i., az 5 bizonytalan és 3 vitatott eredetűnek minősített szót is i. alatt regisztráltam.

Az anyag megnövekedésének következménye, hogy a várakozásnak megfelelően akad több a SzófSz.-ban még nem szereplő szókezdő torlódás, leg-

¹ A magyar mássalhangzók torlódásait nemrégiben kimerítő alapossgal Kassai Ilona vizsgálta (A magyar beszéd hangsorépítési szabályszerűségei, MFF 8:63—86), de csak szinkrón szempontból és a terheltségek figyelembevétele nélkül.

² A szövegben és a táblázatban a következők a rövidítésem:

a.	= angol	né.	= német
affr.	= affrikáta	nk.	= nemzetközi
be.	= belső keletkezésű	nyj.	= nyelvjárás(i)
fr.	= francia	o.	= olasz
hu.	= hangutánzó	oh	= orrhang
i.	= ismeretlen eredetű	ot.	= oszmán-török
kny.	= köznyelv(i)	r.	= román
la.	= latin	rh	= réshang
mgh	= magánhangzó	szl.	= szláv
msh	= mássalhangzó	zh	= zárhang

A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai

Szókezdet	Első adat	Átvétel századonként								Σ
		12.—13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	
gn-	1831	—	—	—	—	—	—	1	—	1
pr-	1297	1	4	6	15	7	18	22	5	78
br-	1517	—	—	—	3	1	14	10	5	33
tr-	1416u.	—	—	4	7	6	10	27	5	59
dr-	1208	1	1	—	2	1	7	10	1	23
kr-	1387	—	1	2	8	4	6	23	4	48
gr-	1307	—	4	—	5	6	3	11	3	32
pf-	1541	—	—	—	1	2	—	—	—	3
kv-	1430	—	—	1	1	—	3	3	—	8
kh-	1908	—	—	—	—	—	—	—	1	1
gv-	1275	1	—	—	—	—	—	—	—	1
pl-	1269	1	1	2	4	1	7	9	3	28
bl-	1703	—	—	—	—	—	3	5	1	9
kl-	1372	—	1	—	1	1	8	8	3	22
gl-	1372u.	—	1	1	—	—	4	4	2	12
szp-	1532	—	—	—	1	—	—	—	—	1
szt-	1788	—	—	—	—	—	1	1	—	2
sztr-	1861	—	—	—	—	—	—	1	—	1
szty-	1884	—	—	—	—	—	—	1	—	1
szk-	1789	—	—	—	—	—	1	—	—	1
sp-	1500	—	—	—	10	3	6	13	2	34
spr-	1832	—	—	—	—	—	—	1	1	2
st-	1320	—	1	1	4	3	12	16	5	42
str-	1416	—	—	1	1	1	2	7	2	14
sk-	1395	—	2	1	3	—	3	6	—	15
skr-	1604	—	—	—	—	1	—	—	—	1
szm-	1894	—	—	—	—	—	—	1	—	1
szn-	1884	—	—	—	—	—	—	1	—	1
sm-	1166	1	—	—	—	1	1	5	4	12
sn-	1714	—	—	—	—	—	3	2	1	6
fr-	1372u.	—	3	4	5	—	10	12	6	40
zr-	1900	—	—	—	—	—	—	—	1	1
sr-	1662	—	—	—	—	1	—	2	—	3
fj-	1866	—	—	—	—	—	—	1	—	1
szf-	1604	—	—	—	—	1	—	—	—	1
szv-	1920	—	—	—	—	—	—	—	1	1
sv-	1414	—	—	1	—	1	6	1	—	9
fl-	1575	—	—	—	2	3	7	4	4	20
szl-	1783	—	—	—	—	—	1	2	—	3
sl-	1700	—	—	—	—	—	4	6	6	16
cv-	1825	—	—	—	—	—	—	4	—	4
Összesen		5	19	24	73	44	140	220	66	591

többjükre azonban csak 1, ritkábban 2—4 példával (*gn-*, *pf-*, *kh-*, *gv-*, *szp-*, *szt-*, *szty-*, *szk-*, *szm-*, *szn-*, *zr-*, *fj-*, *szf-*, *szv-*, *szl-*, *cv-*, *spr-*, *skr-*) csak a 6 *sn-*, 16 *sl-*, s legfőképpen a 42 *st-* gyakorisága tűnik fel az újabb anyagban. A példák összessége azonban a SzófSz.-ből nyert eredményeket teljes mértékben iga-

táblázat

Szótára mássalhangzó-torlódásos szókezdetei

Megoszlás az eredet szerint											
né.	la.	nk.	szl.	be.	hu.	fr.	o.	a.	r.	i.	ot.
—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11	36	11+2	3	4	2	4	—	2	1	2	—
5	1	9+1	4	—	4	4	3	1	1	2	—
21	12	14	2	1	1	2	3	—	1	2	—
5	—	7+3	2	3	—	—	—	1	1	1	—
14	15	8+1	3	1	2	2	1	—	—	1	—
8	8	10	1	1	—	1	1	—	—	2	—
—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—
5	1	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—
—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13	9	2	1	—	—	2	—	—	1	—	—
6	1	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—
7	8	4	1	—	—	1	—	—	—	1	—
5	3	3	—	—	—	1	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15	5	5+2	—	—	—	—	6	—	—	1	—
2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19	10	6+2	—	2	—	—	1	2	—	—	—
9	2	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—
1	7	3+1	—	1	—	—	2	—	—	—	—
—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10	1	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—
6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	8	7	2	5	1	2	1	—	—	1	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6	1	1	1	—	—	—	—	1	—	—	—
10	3	4+1	—	1	—	1	—	—	—	—	—
1	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
14	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—
4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
214	136	102+13	24	21	13	21	19	9	5	16	1

zolja: a torlódásoknak több mint a fele mindkét szótárban $zh + r$, vagy $rh + r$ (pr -, br -, tr -, dr -, kr -, gr -, fr -, zr -, sr -), a hármas torlódások mind $rh + zh + r$ alakúak ($sztr$ -, spr -, str -, skr -), a többi két mássalhangzós szókezdetben a második msh leggyakrabban l (pl -, bl -, kl -, gl -, fl -, szl -, sl -), az

II. táblázat

Köznnyelvi/nyelvjárási mássalhangzó-torlódásos szókezdetek

C_1/C_2	C_1C_2/C_1 2C/3C	C_1/C_2C_1	C_1C_2/C_2	C_1/C_2C_2	C_1C_2/C_2	3C/2C 3C/C
5 p/pr-	8 pr/p- 3 pr/ptr- 4 pr/tpr-	1 r/pr-	1 pr/r-	1 p/br	2 pr/f-	1 ptr/pr- 1 spr/sp- 3 spr/pr- 1 spr/p-
3 b/br-	1 br/b-					1 spr/tr-
9 t/tr-	2 tr/t-	1 r/tr-	2 tr/r-		1 tr/g-	1 szpr/pr-
1 k/kr-	2 kr/k-	2 r/gr-	2 dr/r-	1 k/gr-	1 dr/g-	1 sztr/tr-
	2 sr/s-				1 sr/zs-	1 sztr/szr-
	2 sr/str-					1 skr/kr-
	1 st/str-					1 str/st-
2 f/fr-	3 fr/f-					10 str/tr-
						2 str/sr-
						1 str/kr-
						1 str/t-
3 p/pl-	3 pl/p-			1 b/pl-		
2 b/bl-	1 bl/b-	1 t/bl-			2 kl/g-	
	1 kl/k-	1 l/kl-	4 gl/l		1 gl/k-	
	1 gl/g-					
1 f/fl-	1 fl/f-	1 l/vl-	1 sl/l-	1 cs/sl-		
1 s/sl-	3 sl/s-					
1 k/kj-	3 kv/k-		2 kv/v-	2 ty/kj-	1 kv/g-	
2 k/kh-	1 sv/s-		1 gv/v-			
1 s/sv-	1 szv/sz-	3 p/sp-	3 sv/v-		1 szv/c-	
			18 sp/p-			
	1 szt/sz-		1 szp/p-		1 szt/z-	
	2 st/s-	2 t/st-	17 st/t-	1 sz/st-	1 st/cs-	
		1 k/szk-	4 sk/k-	2 cs/st-	1 st/d-	
		1 m/sm-	1 sm/m-	1 d/st-		
			2 sn/n-			
4 c/cv-	1 cv/c-	1 cs/scs-				
35	37 + 11	15	59	10	13	24 + 2 ³

összes esetnek még fennmaradó része (kb. a negyede) pedig zh + rh, rh + zh, rh + oh, rh + rh, zh + oh kapcsolódású, ill. a nagyobb anyagban még affr + rh is akad.

³ Ha B. Lőrinczy Éva összesítette volna a szókezdő szembenállásokat, akkor nem került volna sor arra a téves megállapításra, „hogy a kny. -nél . . . két msh.-val kevesebbet mutató nyj. kapcsolódások a szó elején s o h a nem fordulnak elő” (Kassai—Lőrinczy, NyK 84:253). A *spriccelődött/piccolódott*, *strimfli/temfli* példán kívül Lőrinczy Éva rendszerezése szerint még *iglicetücke/stiglicetúske* lenne ennek a negatívjárá példája, szerintem szóvegyítés (amire lehetőségként Lőrinczy Éva is utal), nem hangtani szembenállás.

Az I. táblázat alapján jól látható, hogy sem uráli eredetű, sem honfoglalás előtti régi törökségi jövevényszavaink között nincs torlódásos kezdetű, valamennyi hu. vagy későbbi idegen eredetű. A belső keletkezésű szavak származékszók, megszilárdult ragos formák, összetételek, elvonások összetételekből, nevekből stb., ezek szókezdő torlódása egy eset kivételével idegen nyelvből származik (*drágakő, drágálatos, drákói, flangál, franc², francia, frászkarika, fregoli, fruska, grúz, krinolin, prepa, prézsmítál, primás², priznic, skandináv, slampos, strapa, stikában, stopper, trafál*). A jövevényszavak zöme csak a későbbi átvételeknél őrizte meg nagyobb számban torlódásos szókezdetét. A régebbiek-nél, mint ismeretes, a szókezdő torlódó mássalhangzók közé, vagy elé mgh került, vagy a torlódó hangok egyike eltűnt. Arra is van bőven példa, hogy a mai kny. torlódásos szókezdetnek a régebbi feljegyzésekben nem torlódásos felel meg (pl. *früstök, stiglic* stb.).

A nyj. adatokban ma sem felel meg mindenütt torlódás a kny. torlódásos szókezdetnek. Az a csoport, melyben nem mgh betoldásával oldták fel a torlódást, hanem egy msh elhagyásával (vagy ellenkezőleg megtartotta a torlódást, ahol a kny. kiküszöbölte, vagy csak egyszerűen növelte a msh-k számát a szókezdeten), összeállítható az ÜMETSz. további köteteinek megjelenése előtt is B. Lőrinczy Éva összefoglaló munkájának (A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei) példaanyagából (II. táblázat.)

Természetesen nemcsak a torlódási lehetőségek száma nagyobb, hanem időrend szempontjából is van változás, az első előfordulások 1–4 századdal korábbra datálhatók, pl. *sm*-nél a *smaragd* első előfordulása a XV. sz. helyett 1166-ra javítható. Csak *pr*-, *dr*-, *pl*-, *sk*-, *fr*-, *pl*- esetében nem módosult az első előfordulás ideje.

A II. táblázat szókezdő kny./nyj. szembenállásai közül a C/2C kategóriájúaknak (35 + 15 + 10) több mint a fele ismeretlen (többnyire bent sincs az MTESz.-ben) vagy vitatott eredetű, 6 hu. szónál expresszivitásuk indokolja a nyj. msh-torlódást. A be., né., szl., la., a. eredetű, vagy vándorszó száma 1 és 9 közötti, egy-egy szembenállásban 1–2 vesz részt. A szembenállások nyj. többlethangja többnyire inetimologikus;⁴ összesen 8 esetben etimologikus. Ebből 6 esetben *v* a többlethang (2 né. és 1 szl. *c/cv*-, valamint szl. jövevényszavak *l/vl*-, *l/lv*-, *s/sv*- szembenállásában), továbbá etimologikus a *t* és az *l* a szl. *cs/st*- és egy vándorszó *f/fl*- szembenállásában. Az etimologikus nyj. többlethang megőrzött régiség is lehet, de újabb nyj. átvételre is gyanakodhatunk ez csak esetenként dönthető el. A 2C/3C (ugyancsak kurzívval szedett) szembenállásainál két esetben hu. szóban van *pr/ptr*-, a többi i. eredetű, 2 né. jövevényszónál (*sr/str*-) inetimologikus a többlethang. A csak kérdőjellel felvett *fl/flg*- a torlódás közepén levő laterálissal idegen a magyar msh-torlódások rendszerétől (máskor erről részletesebben).

Szó kezdetén a kny. msh nyj. szembenállásában a többlethang sohasem oh. vagy affr., a kny. msh (vagy annak saját msh-fajtáján belüli változata) előtt vagy mögött a többlethang 9 esetben zh, 20-szor rh; csak a kny. msh m ö g ö t t 22-szer *r*, 9-szer *l* található a C/2C kategóriájú szembenállásokban. Az I. táblázat gyakoribb szókezdetei közül csak *gr*- és *sk*- nincs a szembenállások kny. oldalán, s a ritka szókezdő torlódások sem fordulnak mind elő szembenállásokban. A 2C/3C kategóriájú példákban a kny.-ben és a nyj.-ban is *r* az utolsó hang, a nyj. többlethang *t*, kivéve *st/str*- esetében.

⁴ Még ugor eredetűben is található *t/tr*-, l. *tűzkő*.

Hiányhang 37 + 59 + 13, azaz 109 2C/C kategóriájú, valamint 24 3C/20⁵ és 2 3C/C kategóriájú szókezdő szembenállásban van a nyj. szavaknál. A szókezdő torlódások kiküszöbölése jellemző nyelvünkre, így eddigi ismereteinknek megfelel, hogy 60 + 11 nyj. többlettel szemben 109 + 26 nyj. hiányhang található az ÜMTSz.-ban. A nyj. hiányhangot mutató szembenállások zöme — éppen úgy, mint a szókezdő msh-torlódásosaké (I. I. táblázat) — né. jövevényyszavakban található, 45 esetben 2C/C, 9-ben 3C/2C és 2-szer 3C/C kategóriájú. A 2C/C kategóriájában még 31 i., 12 la., 6 + 3 nk., 4—4 hu. és o., 2 a. és 1—1 fr. és be. szó található. A szókezdő msh-k száma 3-ról 2-re még 11 i., és 1—1 la., szl., be., ill. a. szóban csökken. Az eredet szerinti megoszlás tehát közelebb áll az I. tábl. arányaihoz, mint az első sorban i., nyj. többletet tartalmazó szembenállásokéihoz. Kiugró gyakorisága miatt a 18 *sp/p-* és a 17 *st/t-* szembenállás külön megemlítendő, valamint az, hogy 23-szor az *r* és 13-szor az *l* marad el a torlódásból.

Az MTESz. és az ÜMTSz. természetesen együtt sem tartalmazza valamennyi, a magyarban lehetséges msh-torlódásos kezdetű szót (pl. *szféra* nincs benne, a *pszichológiának* még a kezdő torlódása sem), de annyi e két szótár címszavai alapján is nagy bizonyossággal megállapítható, hogy orrhanggal, pergővel és laterállissal szókezdő msh-torlódás nem kezdődhet, s affrikátával is csak újabb, *cv-* kezdetű jövevényyszavakban találkozunk. A torlódás második eleme többnyire, ill. hármas torlódások esetén az utolsó elem mindig *r*; kettős torlódások második elemeként a következő leggyakoribb az *l*, különböző zár- és réshangok előfordulnak, az orrhangok ritkák ebben a helyzetben, s affrikáta csak nyj. torlódásos szókezdetben található.⁶

A msh-fajták lehetséges 36-féle kapcsolódásából tehát csak 8—11 valósul meg a magyarban polgárjogot nyert hu. és jövevényyszavakban, s ebben sem vesz részt az egyes msh-fajták valamennyi tagja.

A szókezdetek hangeloszlásával egyidőben ugyanazt az anyagot a szóvégződések szempontjából is feldolgoztam (NyK 56: 232—237, ALH 4: 198—200). Tekintettel arra, hogy szótári címszavaink igéi gyakran *l, t, g, n* képzővel végződnek (NyK 56: 237), a jövevényyszavak szóvégének hangtani szerkezetét a magyar képzőrendszer alakította ki s bizonyos fokig függetlenítette az átadó nyelv szóvégi hangviszonyaitól. A szóvégi msh-torlódások vizsgálatáról a legátfogóbb képet akkor kapjuk, ha a lehetséges kombinációkat nem az MTESz. alapján állítjuk össze, hanem Papp Ferencnek A magyar nyelv szóvégmutato szótára segítségével, ahol az előfordulási számok egyúttal a szó és összetételeinek gyakoriságára is utalnak (pl. *-nl* csak az *ajánl* szóban regisztrálható, + még 3 igeikötős összetételében (IV. táblázat). Az MSzFgrE címszavai segítségével megállapítható, hogy mely szóvégi torlódások jelentkeznek már az ősi örökségben (V. táblázat).

A szóvégi torlódásoknak kb. a fele, főként a leggyakoribbak — a szókezdő torlódásokhoz hasonlóan — kny./nyj. szembenállásokban is megtalálhatók (VI. táblázat), ahol elvileg a toldalékolás során keletkező hangkapcsolódások (pl. *acc. -t*) is találhatóak. A IV—VI. táblázatok alapján meg-

⁵ A *ptr-* és *aszpr-* szókezdetet csak fenntartással számítom a kny. hármas msh-torlódások közé, nemcsak azért, mert nincs ilyen szókezdő sem a MTESz.-ben, sem az ÉrtSz.-ben, hanem mert Lőrinszky Éva is jelentésük közlésével veszi fel az ilyen kezdetű szavakat morfématárába. A *ptr-* a maga *zh + zh + r* kezdetével eltér a különben megfigyelhető *r + zh + r* kezdetű hármas torlódásoktól.

⁶ Az ÉrtSz.-ben l. még *hj-*, *hm-*, *kn-*, *pn-*, *szc-* szókezdetet is.

állapítható, hogy a szó végén sem kombinálódhat bármelyik msh-fajta valamennyi többivel (VII. táblázat).

A III. és az V. táblázatok egybevetéséből látható, hogy torlódásos szóhatáron orrhang, pergő és laterális a szó első és utolsó hangjaként régebben sohasem, s *r* ma sem állhat (VII. táblázat); a szóvégi torlódást záró laterálisok és orrhangok száma pedig most is olyan kicsiny, hogy kivétellistára tehetők: az ismeretlen, ill. bizonytalan eredetű *ajánl*, *szárny* (mindkettő 1372/1448 k. óta adatolt), a nyelvújítási *árny* és *szörny*, továbbá *görl*, *farm*, *alarm*, *reform*, *smarn*, *modern*, *infern*, *konszern*, *firn*, *film*, *kombájn*, a szeneállításokban még *slájm*, *überbájn*. Vagyis kettő kivétellel csupa az utolsó két

III. táblázat⁷

A mássalhangzó-fajták kapcsolódásai szókezdő torlódásokban

	Zárhang	Orrhang	Pergő	Réshang	Laterális	Affrikáta
Zárhang	Ø	1	+	+	+	Ø
Orrhang	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø
Pergő	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø
Réshang	+	+	+	+	+	+
Laterális	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø
Affrikáta	Ø	Ø	Ø	+	Ø	Ø

évszázadban meghonosodott nyelvújítási, nk. és né. eredetű szó, melyben az *l* vagy az *oh* előtt csupán *n*, *l*, *r*, ill. *j* található. A szóvégződések torlódásai abban is tükrökepei a szókezdő viszonyoknak (I. IV. és I. táblázat), hogy a szókezdő torlódás második hangjának megfelelően az utolsó előtti msh is többnyire pergő vagy laterális. Az eltérések közül feltűnő, hogy utolsó előtti hangként a példák harmadában *oh*, első sorban *n* található (ami a szókezdeten második elemként csak nyomokban lelhető), s meglepően gyakoriak szóvégen a különben kis frekvenciájú affrikáták. Lényeges különbség még, hogy a szóvégi torlódások (és szembenállások) száma és a bennük résztvevő hangoké, valamint a kombinációs lehetőségeket nagyobb mint a szókezdeten. Szóvégen minden msh-fajta mögött található *zh*; *rh* is csak az amúgy is ritka *affr* mögött nem fordul elő. Utolsó hangként leggyakoribb a *t* (IV. táblázat), de nem minden msh mögött. Utolsó előtti hangként legtöbbször *m*, *l*, *r*, *sz* található, s mögöttük, főként *r* esetében, csaknem minden hangra van példa (kivéve *n* + *oh*). Nincs adat *ty*, *gy*, *v*, *zs*, *cs*, *dz*, *dzs* utolsó előtti, ill. *r*, *ly*, *dz*, *dzs* utolsó hangra.

⁷ A *pszt* hangkitörést (MTESz.), minthogy nincs benne *mgh* és nem toldalékolható, nem tekintetem szónak; *zh* + *rh* kezdete egyébként beleillik a ritkább torlódások közé, mint hármas szókezdő torlódás már egymagában áll. A *nganaszán* népnév szókezdő orrhangú torlódásával további érvet szolgáltat erőszakos magyarba ültetése ellen (vö. Nyr. 103:268–81), hiszen a *mnemotechnika* (MEKSz.) és származékain kívül nincs *oh* kezdetű szókezdő torlódásos szavunk.

IV.

Mássalhangzók torlódása szóvégen

	p	b	t	d	ty	gy	k	g	m	n	ny	r
p	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
b	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
t	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
d	—	—	74	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ty	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
gy	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
k	—	—	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—
g	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
m	6	48	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—
n	—	1	561	98	8	19	43	230	—	—	—	—
ny	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
r	4	1	226	54	1	22	10	1	10	7	14	—
f	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—
v	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
sz	—	—	432	—	—	—	13	—	—	—	—	—
z	—	—	5	19	—	—	—	—	—	—	—	—
s	—	—	87	2	—	—	—	—	—	—	—	—
zs	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
j	—	—	157	8	—	—	8	1	—	2	—	—
h	—	—	1	—	—	—	—	—	2	—	—	—
l	21	—	404	94	—	14	3	2	22	—	—	—
ly	1	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—
c	—	—	—	—	—	—	11	—	—	—	—	—
dz	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
cs	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
dzs	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Σ	32	50	1978	276	9	55	89	234	34	9	14	0

Hármas torlódás (*x-et ksz-nek* tekintve) 10 szóban van: *dunszt, kunszt, karszt, verszt, vurst, sext, mumpsz, szkunksz, szfinx* (IV. táblázat), vö. még *pszt*. Ehhez képest meglepően magas a 3C/2C kategóriájú szembenállások 6 példája: *punkt, dunszt, kunszt, gájszt, prezvurst* és az *acc. vejszt* (a *kny. pénzt* nincs a feldolgozott anyagban). Az *-ng/ngl* szembenállás viszont minden szempontból kéri a rendszerből.

⁸ A *j-, d-, sz-végződésű* 2. személyű igealakok (*dobj, rakj, óvj, hagyd, rakd, nyomd, lopd, halaszd, adsz, lógsz, faragsz, óvsz, hagyssz, hánysz* stb.) lehetséges szóvégi msh-torlódásai e szótár feldolgozásából természetesen nem derülhetnek ki. A hosszú msh és a *ch-végződést* figyelmen kívül hagytam.

táblázat

A Magyar Nyelv Szóvégműtató Szótárában^a

f	v	sz	z	s	zs	j	h	l	ly	c	dz	cs	dzs	Σ
1	—	7	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13
—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
—	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10
—	17	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	92
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0
—	—	11	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	27
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
1	1	—	1	—	1	10	—	—	—	—	—	—	—	75
—	2	8	58	111	—	1	—	4	—	96	—	56	—	1296
—	75	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	77
3	47	3	5	82	9	5	—	1	—	78	—	30	—	613
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	445
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	89
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0
—	—	2	47	—	4	—	—	—	—	—	—	1	—	230
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
2	45	1	—	—	—	13	—	—	—	8	—	26	—	655
1	3	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	8
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0
8	190	43	111	198	14	30	2	5	0	182	0	113	0	3676

V. táblázat

Szóvégi mássalhangzó-torlódások uráli, finnugor és ugor szavainkban

	Zárhang	Oh	P.	Részhang	Lat.	Affr.
Zárhang	—	—	—	dv	—	—
Orrhang	mb nt nd ngy nk ng	—	—	nyv — nyh	—	nc
Pergő	rt rd	—	—	rv rs rj	—	rc
Részhang	zd szt st jt jd	—	—	—	—	—
Laterális	lt ld lgy lk lyk	—	—	lv	—	lc
Affrikáta	—	—	—	—	—	—

VI. táblázat

Köznyelvi/nyelvjárási mássalhangzó-torlódásos szövegződés

$C_1/C_2/C_3$ 3C/3C, Ø/3C	C_1C_2/C_1 3C/3C	C_1/C_2C_1	C_1C_2/C_2	C_1/C_2C_2	C_1C_2/C_2 3C/3C
	1 -pt/p 2 -kt/k 1 -pf/p	1 -sz/ksz	1 -pt/t 6 -dt/t 1 -kt/t		
18 -n/nt 1 -Ø/nt 7 -n/nd 2 -n/nk 1 -Ø/nk 15 -n/ng 1 -Ø/ng 1 -ng/ngl 4 -ny/nygy	1 -mb/m 9 -nt/n 5 -nd/n 1 -nkt/nt 3 -ng/n 1 -nsz/n 1 -nl/n	1 -p/mp 6 -k/nk 8 -g/ng 1 -sz/nsz 5 -c/nc 12 -cs/ncs 1 -cs/nycs	2 -mp/p 2 -nt/t 1 -nd/d 1 -ngy/gy 1 -nz/z 4 -ns/s 1 -nl/l 4 -nc/c 4 -ncs/cs 1 -nyt/t	1 -ty/nt 1 -g/nt 4 -ny/nt 4 -ny/nd 1 -r/nd 1 -ny/nk 1 -j/nk 6 -k/ng 5 -m/ng 4 -ny/ng 1 -r/ng 4 -sz/nc 1 -ny/nc 1 -ny/ndzs 2 -n/myt 1 -g/nygy	2 -nt/m 2 -nt/ny 1 -nt/sz 1 -nd/m 1 -nd/ny 1 -ngy/ny 1 -nk/g 1 -ng/k 2 -ng/m 1 -ng/ny 1 -ncs/s 1 -ncs/c 2 -nszt/nc
4 -r/rt 1 -r/rd 1 -r/rm	7 -rt/r 1 -rj/r	3 -c/rc 1 -cs/rcs	4 -rt/t 5 -rs/s 2 -rc/c 1 -rcs/cs		1 -rt/d 1 -rt/k 1 -rt/g 2 -rt/j 1 -rt/l
5 -sz/szt 1 -sz/szk 3 -s/st 1 -s/sd 1 -j/jk 1 -j/jg 1 -j/jn	1 -szt/sz 1 -jszt/jsz 1 -jszt/szt 4 -st/s 1 -rst/rs 1 -jd/j 1 -jm/j	4 -t/jt 2 -k/jk 1 -g/jg 7 -sz/jsz 6 -z/jz 1 -s/js 1 -c/jc 1 -cs/jcs	8 -jt/t 1 -jn/n 2 -jsz/sz 1 -jz/z	1 -c/szk 1 -t/jd 1 -n/jg 1 -z/jsz 1 -zs/jz 1 -sz/jc	1 -jg/k 1 -jn/ny 2 -jsz/c 1 -jz/sz
6 -l/lt	2 -lt/l 1 -lgy/l 2 -lj/l 1 -lyt/ly	3 -t/lt 3 -d/ld 1 -gy/lgy 3 -k/lk	1 -lp/p 10 lt/t 1 -lgy/gy 1 -lv/v 2 -lcs/cs 1 -lyt/t 1 -lyk/k		1 -lt/d 1 -lcs/sz 1 -lcs/s 1 -lyt/n 1 -lyt/ny
	2 -ck/c				
71 + 4	47 + 4	72	75	44	31 + 2

VII. táblázat

A mássalhangzó-fajták kapcsolódásai szóvégi torlódásokban

	Zárhang	Orrhang	Pergő	Réshang	Laterális	Affrikáta
Zárhang	+	∅	∅	+	∅	∅
Orrhang	+	∅	∅	+	1	+
Pergő	+	+	∅	+	1	+
Réshang	+	2-3	∅	+	∅	+
Laterális	+	1	∅	+	∅	+
Affrikáta	+	∅	∅	∅	∅	∅

VÉRTES EDIT

An- und auslautende Konsonantenhäufungen im Ungarischen

VON EDITH VÉRTES

Die Konsonantenhäufungen im Anlaut beginnen (bis auf *cv-*) mit einem Verschlusslaut oder Reibelaut und danach folgt zumeist ein *r* oder ein *l*. Ungarische Wörter mit Konsonantenhäufung im Anlaut sind jüngere Lehnwörter, hauptsächlich deutschen oder lateinischen Ursprungs. Im Auslaut ist die Variabilität der Konsonanten in Häufungen viel größer als im Anlaut, wobei an letzter Stelle *t* die größte Frequenz aufweist, davor am häufigsten *n*, *l*, *r* und *sz* zu finden sind.

Nasale, laterale Konsonanten oder ein Tremulant können im Ungarischen keine Konsonantenhäufung im Anlaut beginnen, sie in altererbten Wörtern auch auslautend nicht beenden. Ein *r* steht auch jetzt nicht in dieser Position im Ungarischen, ein *l* nur in zwei Wörtern (*ajánl*, *görl*), ein Nasal ist außer im Wort *szárny* 'Flügel' (welches samt *ajánl* 'empfehlen' seit dem 14. Jahrhundert dokumentiert ist) als Auslautselement einer Konsonantenhäufung nur in 10–15 Wörtern bekannt, die erst in den letzten zwei Jahrhunderten in der Spracherneuerung entstanden sind, oder als Lehnwörter bzw. Fremdwörter in das Ungarische eingedrungen sind.

Mikrofilológiai észrevételek Karjalainen déli osztják szövegfeljegyzéseivel kapcsolatosan

Fuchs-Fokos Dávid születésének 100. évfordulójára

Amikor megismertem Karjalainen déli osztják szöveganyagát, azaz a kéziratát, az volt az első benyomásom, hogy Karjalainen először bizonyos fókuszra megtanulta az egyes déli osztják nyelvjárásokat, s amikor már meglehetősen jól értette őket, akkor jegyzett fel adatközlőitől szövegeket. Úgy gondoltam, hogy ezek, az adatközlők szövegmondása közben készített feljegyzések maradtak a hagyatékbán. Ezt a benyomást nemcsak az egyes közlemények elején gyakori, aztán egyre ritkuló, többnyire finn, lapszéli jegyzetek okozták, hanem maguknak az osztják szövegeknek az írásmódja is. Elég sok olyan javítás található bennük, mely a feljegyzéskor könnyen keletkezhet, így elsősorban gyakori a hosszú és a félhosszú kvantitás jelölésének a javítása a magánhangzók fölött, nem ritkák az olyan vastagabban írt betűk, melyeknél gyakran meg sem lehet állapítani, hogy eredetileg mit írt le, csak az látható tisztán, hogy mivé javította. A DN és az Irt. feljegyzésekben többször látható zöngétlen mássalhangzó átírva a (félig)zöngés megfelelőjére. Utólag behúzott vagy kitörölt betűk és szavak is akadnak, nem is ritkán.

Feldolgozás közben azonban már nem voltam teljesen biztos abban, hogy a feljegyzések egy jól képzett, nagy gyakorlattal rendelkező, céltudatos, az idejével kitűnően gazdálkodó gyűjtőnek a közlők beszéltetése közben készített feljegyzései; nagy részüknél kezdtem arra gyanakodni, hogy Karjalainen maga készített eredeti feljegyzéseiről másolatot. Ezt a gyanút a feljegyzésekben található rövidítések ébresztették bennem.

A rendszeresen használt rövidítések többfélék. Tekintélyes részükről jól el lehet képzelni, hogy a szöveget hallva és megismerve merül fel a feljegyzőben a rövidítés lehetősége, sőt szükségyszerűsége. Ezek között elsőként az osztják hősök hosszú, beszélő nevét említeném. A DN nyelvjárásban feljegyzett szövegben a *kõj murâxta sewan urt, kõj murâxta wetan urt* 'der bezopfte-Sumpfbrombeeren-Held, der schöne-Sumpfbrombeeren-Held' (MSFOu. 157: 1) neve helyett található *kõj m.s.u., k.m.w.u.,* vagy *k.m.s.u.k.m.w.u.,* sőt csak *k.* (3,4 stb.) olvasáskor a megértést nem zavarja. Ennek valamint a DN *t. urt, nõ., üsx. psx, ajruš.* (45, 61—5), a Ts. *j.k.ü.n.ânkə, j.k.χ.t.náj* (106, 116—119), Sav. *tspp., tšpmuntpäx, ašn.n. urt* (140, 143, 147), Kr. *ar mayttppjor, ar m-jor, nxwu-ika, j.k.χ. t.t.k. päx* stb. (218, 224—5 stb.) rövidítésnek a megalkotása éppen olyan magától adódik, mint *tawkemnə* 'aztán' helyett (mely a magyar szónak nemcsak értelmileg megfelelője, hanem hasonlóan hézagöltő szócska a nép-mesei szövegekben) *t.k.* írása. Ezeket szögletes zárójelben kiegészíteni a kiadás-kor ugyanúgy nem okozott nehézséget, mint a parallelizmust alkotó kifejezések második, csak rövidítve leírt részét, pl. Ts. *tin xow utmitanpä xojna utaj, tin wän u[mitanpä] χ[ojna] u[taj]* 'Ob sie zu zweit auch lange Zeit lebten, wer weiss es, ob sie zu zweit auch kurze Zeit lebten, wer weiß es' (69) stb.

Mint hogy nevek, ismétlődő sztereotíp kifejezések rövidítése a jó, sőt már a közepes gyorsíróknak is feladata, természetes, hogy ezt a módszert minden az előadott szöveg jellegét felismerő gyűjtő is alkalmazhatja. Ilyen rövidítéseket Karjalainen feljegyzéskor is, másoláskor is alkothatott. Rövidítéseinek egy másik részénél azonban nehezen képzelhető el, hogy első hallásra meg tudta állapítani, mekkora rész pontozható ki, melyik az első és melyik az utolsó szava annak a résznek, melyet az adatközlő nem először mond. Ilyen rész csaknem mindegyik hosszabb elbeszélésben akad. Ezeket csak többszöri ellenőrzés után mertem szögletes zárójelben kiegészíteni, még akkor is, ha Karjalainen lapszéli jegyzete utal az ismétlődésre l. a DN verses szövegben szögletes zárójelbe tett kiegészítéseimet 90—101. és 106—116. sorban (31—32), melyekre Karjalainen lapszéli finn jegyzetei a kipontozott részek kezdetekor ugyanúgy utalnak, mint az 50—62. és a 68—79. sor mellett. A DN szöveg 39. lapján az utolsó és a következő lap első sorában szükséges kiegészítésre viszont már lapszéli jegyzettel sem utal a gyűjtő. A Ts. feljegyzések három kipontozásánál (91. lap 9—10. sor, 92. lap, 2—3. és 3—4. sora) talán még elképzelhető, hogy egy gyakorlott, magabiztos, jó memóriájú gyűjtő, a közeli feldolgozás reményében, ilyen rövidebb, nemrég előfordult részecskét mer csak jelölni, de már a 99. lapon levő hosszabb (11—13. sor) résznél ez akkor is nehezen hihető, ha esetleg a finn lapszéli utalást rögtön a feljegyzés befejezése után a szöveget átolvasva írta volna melléje. A Sav. szövegeknél a 154. és a 168. lapon (1., 5., ill. 6. sor) a kihagyott részek pótlása a nevek és a párhuzamos kifejezések első betűivel jelzett szavainak a beírásánál nem nehezebb, a 158., lapon (6—7., 8—9.) és a 159. lapon (9—10. sor) nem kevés merészséggel lehet így a feljegyzéskor rövidíteni, de a 169. lap 2—6. sorát szerintem már csak másoláskor lehet minden további nélkül vízszintes vonalakkal jelezni. A Kr. szövegben a 205. (3., 4., esetleg még az 5—6. sor), 218. lap (5—7. sor), 238. (6., 7., 9., 10—11. sor), 239. (6., 11—2. sor) és a 240. (2., 2—4. sor) lapon levő rövidítéseknél még csak elképzelhető, hogy egy kiváló feljegyző első hallomásra képes ilyen ismétlődések azonnali helyes és pontos felismerésére, de a 192. lap 6. sorától a 193. lap 14. soráig, a 193. lap 15. sorától a 195. lap 6. soráig, sőt még a 198. lapon a 4—11., a 199. lapon az 1—8. és a 204. lapon a 2—8. sorig is olyan hosszú szövegrészt kellett a vonalák helyére beírni, hogy teljesen elképzelhetetlen memorizálni, melyik az utolsó, leírandó szó, amellyel az ismétlés végződik, s amely után új közlés következik. Véleményem szerint, ilyen rövidítést csak másoláskor lehet a pontosság feláldozása nélkül létrehozni.

Arra is lehetne gondolni, ha csak egy nyelvjárás szövegeiben lennének ilyen rövidítések, hogy egyetlenegy kitűnő adatközlő akárhányszor újra és újra el tudta a szöveget ismétetni teljesen azonos formában, vagy annyira értette Karjalainen földadatát, hogy figyelmeztetni tudta az ismétlődésekre. Erre azonban négy nyelvjárás közül sem lehet, hiszen Karjalainen nyelvmesterei közül csak a V tudott kicsit írni, olvasni, a déli osztjások közül valószínűleg egyik sem, hiszen csak a Sav. szövegek közlőjéről írja Toivonen, hogy „er hat zu Hause und (etwas) an der Konda gelernt” (KT XVI), ami nem feltétlenül iskolai tanulásra utal.

Ha már felmerült a gyanú, hogy az osztják szöveghagyatékok ránk maradt változata esetleg nem „eredeti” feljegyzés, hanem — talán csak részben — szibériai íróasztalok mellett készült másolat, akkor igyekeztem a kérdést lehetőleg tisztázni. Karjalainen úti jelentéseiben, számomra hozzáférhető leveleiben (JSFOu. 17/1, 18/1, 20/2, Valvoja 1900, Siperian matkoilta. 100 kirjettä

morsiamelle, idézetek a KT előszavában) nem találtam sehol semmi utalást sem arra, hogy miként dolgozott nyelvmestereivel, azonos módon tudott-e mindegyikkel boldogulni, sőt még az sem derült ki, hogy a gyűjtött anyag többször említett ellenőrzése csak a szógyűjteményre vonatkozik-e, vagy ellenőrizte-e a szöveg- és a nyelvtani feljegyzéseket is.

Ily módon nem maradt más lehetőség, mint a déli osztják szövegek mikrofilológiai vizsgálata útján érveket keresni, melyek alapján a kérdés több vagy kevesebb biztonsággal eldönthető.

Rosszul megkezdett, aztán kijavított betűk, helyesírási javítások (az egybeírt szavak utólagos kettéválasztását, a ritkábban látható utólagos egybevonásokat tekintem ilyeneknek), diktálásra írt és másolt szövegben is akadhatnak. A többi javítást a következőkben egyesítve közlöm.¹

MSFOu. 157	DN 1–65	Kr. 184–247	Ts. 69–136	Sav. 140–172	Finn 172–183
1, ill. több betű behúzása	9+3	13+4	4+2	6+1	1 (javítás)
1 betű miatt áthúzott, újraírt szó	7	—	—	—	—
1, 2 szó behúzása	15+1	17+4	34+7	15+3	5
Szintagma, mondat behúzása	—	—	6+5 f.	5	1
Szó, mondat a margóról	9	1	5+2 f.	3	1+4 osztj.
Szavak átrendezése	7	5	12	1	—
1, ill. több betű törlése	22+13	18+6	29+8	5+2	—
1, 2 szó törlése	47+2	15+1	14+5	9+0	—
Mondat törlése	1	2	3	1	1
Rag hozzáírása	2	3	—	4	—
Rag törlése	—	—	1	1	—
Rag javítása	1	1	1 finn	6	—
Egyéb	—	—	1	—	5
Összes javítás	139	90	139	62	18

Semmi okunk sincs kételkedni abban, hogy Karjalainen a csak finnül közölt két mesét emlékezetből jegyezte fel (183); az ezekben található 5 utólagosan a sorok közé írt és a helyére behúzott szó, 1 sorközi és 1 a margóra írt finn mondat (és 4 osztják kifejezés a margón) igazolja azt a logikus következtetést, hogy utólag pótolta betűk, szavak, sőt még mondatok is aligha tanúskodhatnak egyértelműen a szöveg lejegyzésének körülményeiről. A finn szövegben utólagosan pótolta betű nincs (az egyetlen ilyen a szöveg javításából származik: *kutsui poikansa tupaán* javítás után *kutsui 3 poikaansa toiseen tupaán* 173),

¹ A nyelvi és tárgyi magyarázatok kötete Karjalainen feljegyzéseinek valamennyi javítását közli.

az osztják szövegekben viszont 32-szer egy és 10-szer 2–3 betű kimaradt, s utólag lett pótolva (ill. 2 esetben az alkalmazott rövidítést oldotta fel Karjalainen). Érthető, hogy a betűkihagyás, mint hibalehetőség, az osztják szövegekben előfordul, a finnben nem. Az is megérthető, hogy a DN feljegyzésekben, ahol Karjalainen még 'kezdő' volt az osztjákban, egy hiányzó, vagy rosszul írt betű miatt 7-szer áthúzta és újra írta az egész szót (pl. <temen> *tewmen* 'evén' 19), a később feljegyzett Kr., és még későbbi Irtis menti szövegekben (Ts., Sav.) már nem található ilyen feleslegesen időt rabló javítás.

Az osztják szövegek utólagos pótlásai közül csak kettő esetében nem látszik valószínűnek, hogy esetleg diktálás közben maradt ki és került a margóra, így több DN mondat (8. lap 2. sorától a bekezdés végéig, azaz 3-nál több sor) és a Sav, margóra írt *nä pəyta külimə pəxət kim tə näxtəmät* 'Die schwarze Teufelfrau nieste ihren Sohn nun heraus' (168), de mindkét esetben elképzelhető, hogy ellenőrzéskor, beszélgetéskor a diktált szövegről, Karjalainen ezt utólag jegyezte a margóra, egyik sem lehet súlyos érv a szövegek másolt volta mellett.

Az áthúzott betűk, szavak, mondatok esetében más a helyzet: számuk az osztják szövegekben nagy, a nem másolt finn szövegben pedig csak a 8. kézirati lap utolsó sorát húzta Karjalainen át, s némi változtatással ezzel kezdte a következő lap 11. sorában az új bekezdést.²

Minthogy főléje írt javítás nélkül áthúzott betű vagy szó Karjalainen fogalmazványában nincs, osztják feljegyzéseiben pedig a javításoknak szinte a fele ebből áll, indokolt ezeket közelebbről megvizsgálni. Megjegyzendő, hogy 2–3 betű vagy 1 szó áthúzása között nem mindig éles a határ, pl. az áthúzott 2 betű *ln* az utána leírt *ləbəŋcət* 'nagyanya' (10) szó előtt egyértelműen arra vall, hogy a kifejejtett magánhangzó miatt a leírtat a feljegyző áthúzta, mielőtt a második betűre a szükséges diakritikus jelet feltette volna, az áthúzott *ätt* betűkre *wəjəmtəmen ättitāt* 'alva fektükben' (39) következik, tehát nyilvánvaló, hogy egy szó kimaradása miatt van a már megkezdett szó néhány betűje áthúzva, gyakran már egy betű leírása után történt az ilyen javítás. Ezért célszerű az áthúzott betűk és szavak környezetét velük együtt megvizsgálni.

Az áttekintés (l. egyesítve a 182. lapon) egyértelműen arra vall, hogy Karjalainen többször a keltetésnél korábban kezdett bele egy szó írásába, melyre aztán (mögötte vagy alatta) sor is került. Két kihúzott szó pedig néhányszor éppen ott található a kéziratban, ahol alatta szükséges lennie; a DN szövegek 23. kézirati lapjáról 2 ilyen példa is idézhető (a kihúzott részt szögletes zárójelben = *θ* előtt közlöm itt):

täləstä [*utəp möxtə* = *θ*] *tötti jəwət je-wəttə* *utəp möxtə tötti jəwəjət*,

² A többi áthúzás a szöveg megváltoztatása során történt: *linnuksi* áthúzva s mögötte *korpiksi* (179) fogalmazás közbeni javítás, a többi áthúzott és főléje írt javított változat feltétlenül utólagos, átolvasáskor készült:

első megfogalmazás:

Laskeutui miehensa kera maata
mutta kuin nainen jotain tietää tahtovat
eivät he heitä... Viimein ukko selvillä:
mänty
ei kuulunut olevan koskaan

javitott változata:

Laskeutui viereen maata (175)
mutta kun akat jotain tietää tahtovat —
niin tiedethän... Viimein ukko sanoi (177)
piilipuu (180)
ei kuulunut koskaan voivan olla (183).

15 sorral lejjebb pedig :

kõs xutântitot tãmja japeren may
[peren may = θ] jæpitât sállat
peren may peritât çoxtât

(l. mindkettőt fordításával együtt MSFOu. 157 : 39). Ha figyelembe vesszük, hogy ugyanezen a kézirati lapon egy kétszer leírt szó is található (az első áthúзва), továbbá a fent idézett, egy szóval a kelte előtt leírt *ätt* betűcsoport, továbbá 17 szó helyén (39—40) vonalkák láthatók, akkor ezt a lapot inkább másolatnak, mint diktálásra írtnek tekinthetjük. A kézirat 26. lapján a *toyâ* betűk ott vannak áthúзва, ahol fölötte a *toyâs* szó látható (a kiadásban a 43. l.), a *mon* betűcsoport pedig ott, ahol előtte egy *monl*-tyal kezdődő párhuzamosság befejeződik (157 : 37) stb.

A kézirat másolt voltára utaló áthúzott betűkből és szavakból nyert benyomást nemcsak a DN feljegyzésekre alapozhatjuk. A Kr. *nenæt tæwet jætæt* 'Seine Frau sagte ihm' (227) mondatot a kéziratban az 'Er sagte' mondat előtt, azaz hamarabb is megtaláljuk, de áthúзва, a Ts. szövegekben *wet jætærñaj tætmæn sümæt* 'öt fajt megülte nyírfa' (75) első előfordulásakor kétszer volt leírva, az első át lett húзва (pedig diktálásakor ilyen hiba az 'öt' fölé írt 'hat' segítségével a párhuzam második tagjává szinte idővesztesség nélkül átalakítható), a Sav. rövidebb mesében *jærkxonika pæx jox tæ mænæt* 'Der Wasser-Zar-Alten-Sohn ging nun nach Hause' (171) már *tæpætâ jæt atækâ* [*jæt* = θ] 'Es kommt ein Unwetter für eine Woche' előtt is megtalálható, rövidítés nélkül, de áthúзва, s ez a kitörölt *jæt* szóval együtt inkább másolási, mint feljegyzési hibának tekinthető.

Azonos vagy hasonló van a szövegben	DN		Kr.		Ts.		Sav.	
	betű(k)	szó	betű(k)	szó	betű(k)	szó	betű(k)	szó
Előtte	5	2	—	1	3	3	1	1
Fölötte	—	5	—	—	—	—	—	—
Mögötte	16	22	8	7	13	6	4	6
Alatta	—	4	—	2	—	2	—	—
Körülötte	3	—	—	—	—	—	—	—
Variáns ³	1	1	1	—	—	1	—	—
Javítás ⁴	—	—	6	1	13	—	—	—
Ejtéskönnyítés	—	—	1	—	1	—	—	—
Egyéb	10	15	8	5	7	7	2	2
Összes áthúzott	35	49	24	16	37	19	7	9

A szórendi változtatások között akad olyan, melyet csak másoláskor történt tévedés kijavításának tekinthetünk (két szó vagy akár két 2—3 szavas szintagma sorrendjét akár diktálásra íráskor, akár másoláskor is meg lehet változtatni). A Kr. feljegyzésekben a 24. lap vége és a 25. lap első sora ilyen a kéziratban :

³ Az *æj* 'egy' szót három összetételben és egyszer önállóan (Kr.) *i*-vé javította Karjalainen, e variánsokra nézve vö. KT 9a—10b.

⁴ A Kr. javítások közül 6-ból 4 ugyanannak a szónak a szóközépi *æ*-jének a kihúzása, a Ts. szövegekben pedig 10-szer javította ki Karjalainen *æræ*-t ár 'sok'-ra.

jõx tä-

*net ar may täxät tet tätta patmān
 jor sāṇ [wāta tāṇot = θ] mōjjax-
 tat pāsān wītpajā [omtāt = θ] omāttajāt
 wāt kättāmimā wāxat mājāt*

a 24. lap utolsó sora és az előtte levő sor utolsó szava be van keretezve és *ar* elé húzva, így jön létre a kiadás szövege: *jõx täṇät mōjjaxtat pāsān wītpajā omāttajāt. ar may täxät tet tätta patmān jor sāṇ wāt kättāmimā wāxat mājāt* 'Sie traten ein, seine Hochzeitsleute wurden zu Tisch gesetzt. Der Vieler-Länder-Hausleinen-Kleidung-tragende-furchterregende-Kraft-[volle] gab der das mit einem Vorhang [umgebene] Lager haltenden Greisin Geld' (226–227). A jelző ('függönyös') és jelzett szava ('ágy') közé egy egy sornál hosszabb kifejejtett részt beírni, azt két sorral feljebb a helyére húzni, majd a következő lapon jól folytatni a jelzett szóval a csaknem két sorral előbb megszakított szöveget, szerintem csak másoláskor lehet, diktált szöveg feljegyzésekor nem. A kihúzott szövegrészek azonban nem támasztják alá a szöveg másolat voltát, *omtāt* még nem szól ellene, hiszen az lehet a hibásan megkezdett következő szó, de a felette levő sorban kihúzott 'belépett a fekhelyre' vagy 'odalépett a fekhelyhez' értelmileg beleillik a szövegbe, de sem előtte, sem utána nem fordul így elő. Ez másoláskor csakis úgy írodhatott le, ha Karjalainen ismerte a tartalmat és annyira jól tudott osztjákul, hogy önkéntelenül osztjákul fogalmazta meg és írta le a folytatást. Ennél azonban valószínűbb, hogy az adatközlő a nász leírásakor előbb azt mondta, hogy a hős belépett a függönyös fekhelyre, majd visszaszítva ezt és elmondta azt a részletet is, hogy az azt őrző asszonynak pénzt adott. Karjalainen t a l á n az ilyen áthúzott részeket másoláskor áthúzva leírta, esetleg jegyzetben akarta megemlíteni.

Ilyen áthúzott két sor a Ts. feljegyzésekben is akad: A medvéről közölt részben osztják, részben finn feljegyzések (113–120) áthúzott, a kiadásban ezért meg nem található bekezdése: „Palatessa, kun jurtti tulevat näkyyiin, huuta joku tappaj[sta]: .j[*äwätä*] k[*etpe*] x[*uj*] t[*äpärnäj*] tājem ewa (pāx)”, ez a 116. lap első bekezdése fölött található. Ez az áthúzott rész ugyanúgy nem lehet másolási hiba, mint ahogy az ezt követő sorban a finn *uros* előtt az áthúzott *mies* sem.

Az áthúzott és szinonimájukkal helyettesített szavak is aligha lehetnek Karjalainen feljegyzési vagy másolási 'tévedései', csakis az adatközlők változtatásai, ilyenek: DN *pertat* 'Bretter' (14) előtt *saxta*, vö. *saxät* ua., plur. *saxtät* (842b), e mondat állítmánya, *wajitāt* 'hob auf' mögött áthúzva *tot s*, ami *sāxat*-ra kiegészítve 'onnan' jelentéssel beleillik a mondatba. *jewtāj* 'wurde geworfen' előtt áthúzva *tāyāmaj ta*, vö. a 'werfen' jelentésű déli osztják igékkel (988b), a *noxāslānk maxlānk* 'Zobeldecke, Biberdecke' (26) között áthúzott *tānkā* 'Eichhorn' elvileg *lānk* utótaggal szerepelhetne a prémtakarók között. A 35. lap első sora *urt* 'hős' kezdetű volt, értelmileg nem lenne zavaró a megszólításban; a két sorral lejjebb áthúzva *mān* 'én' nyelvileg lehetne a 'két füllem' birtokos jelzője, a 62. lapon az első bekezdés első szava *tay* 'ők' sem zavaró egy többes 3. személyű állítmány előtt. A Ts. [*χun* = θ] *tīt an tiwot* 'ist dies ... nicht entstanden' (75) esetében a kihúzott szó 'ha' jelentése illik a szövegbe. A szótárban kevés szóval képviselt Sav. nyelvjárás szögletes zárójelbe tett és áthúzott *kostajā* szavához, mely *mojtatā* 'vendégeskedni' (167) előtt található, a szótárból ennek az orosz jövevényszónak más származékára lehet

utalni: DN *koštittatä* 'zu Besuch od. zu Gaste sein' (442b), az *st/št'* különbségre elegendő magyarázat, hogy az áthúzás a szó befejezése, azaz a diakritikus jelek feltevése előtt történt.

Az 'egyéb' alatt összesített, azaz nem a környező írásképp téves helyen történt másolásával magyarázható szavakon kívül néha még az áthúzott betűknél is megadható a téves feljegyzés oka, pl. DN *jewättet* 'sie schossen' (46) előtt az áthúzott *p* a *pas* szó kezdete lehet, hiszen itt célba lövésről van szó. (Egyébként az olvashatatlan áthúzott betűket is egyéb alá soroltam.)

A Ts. szövegekben egy teljesen egyszeri hiba másolásra látszik utalni: egy befejezetlen szó *tünäm-* (77). Ez a szó a kézirat 8. lapjának utolsó sora, a fölötté levő sor ugyanígy végződik, (de folytatódik: *tünämdot* 'er sprang'), ezen a lapon a szokásos 30–32 sor helyett 34, a következőn 37 sor található, ami arra látszik vallani, hogy Karjalainen több utólagos beírást bele akart szorítani. Mellesleg a 8. lapról (157: 75–77) fent már idéztem két másolásra utaló kihúzást, de több is van rajta.

A fentiek alapján az osztják szövegek másolt volta nem zárható ki; egyes hibák és javításuk csak így magyarázható, az adatközlők változtatásait pedig Karjalainen másoláskor is megtarthatta. A feltevés ellen csak az szól, hogy egyetlen lapról sincs piszkozat és tisztázat is.⁵ Minthogy Karjalainen nem füzetekbe, hanem utólag összefűzött ív papírokra írt, lehetnek egyes részek eredetiek (a finnel vegyes részek, a külön lapokon megmaradt DN imák 66–8), mások meg másolatok.⁶

VÉRTES EDIT

Mikrophilologische Bemerkungen zu Karjalainens südostjakischen Aufzeichnungen

von EDIT VÉRTES

Aus der Weise, wie sich Karjalainen die abermalige Aufzeichnung der Textwiederholungen im Südostjakischen ersparte, kommt man auf den Gedanken, im Nachlass dürften wohl — mindestens zum Teil — nicht Originalaufzeichnungen, sondern an Ort und Stelle gefertigte Kopien zu finden sein. Um die Frage zu entscheiden kann man in Karjalainens Reiseberichten und Briefen keine Äusserungen finden. Ein grosser Teil der Verbesserungen in der Handschrift spricht weder für das Aufzeichnen nach dem Diktat, noch für das Kopieren. Gewisse irrtümliche Aufzeichnungen und deren Verbesserungen konnten aber nur beim Kopieren zustande kommen. Verbesserungen des Ostjakischen, die doch alle nur den Sprachmeistern zuzuschreiben sein können, konnte Karjalainen beim Kopieren absichtlich beibehalten. Da die Textaufzeichnungen nicht in Hefte, sondern auf Papierbogen geschrieben wurden, die dann zusammengefügt worden sind, können einige Seiten Originalaufzeichnungen, andere Kopien enthalten.

⁵ Néhány lapnyi Kr. tisztázat nem Karjalainen keze írása.

⁶ Korrektúra jegyzet. A cikk szedése közben Helsinkiben a Finnugor Társaság kéziratárában egyetlen egy a szöveggyűjteményben levő imát máshol is megtaláltam. Egy helyi szellemhez, a várhegy asszonyához szóló ima (KV I, 134) egy mitológiai feljegyzéseket tartalmazó füzetben is megvan. Az eltérés mindössze annyi, hogy ebben a megszólítás utáni szó első szóként, de áthúzva, a megszólítás elé is föl volt jegyezve.

Vaszjugáni osztják mese

Az alábbi vaszjugáni mesét tartalmazó közlemény (Материалы для изучения языка васюганских инородцев (остяков) Нарымского края. Томские Епархиальные Ведомости 1890/13 (Отдел неофициальный): 1—24) valószínűleg az első, nyelvi anyagot is adó híradás erről az osztják nyelvjárásról. Ebből az írásból nem derül ki a szerző kiléte, de amint bevezető soraiból megtudjuk, nem ez volt az első ilyen jellegű közleménye ebben a folyóiratban: «Как и прежде, начинаем материалы со счета» (1. l.), mégpedig szamojéd anyagot tett közzé: «В отчете Алтайской миссии за 1887 год были написаны некоторые материалы языка Обских инородцев (самоедов)» (uo.). — Csepregi Mártta a Lenin Könyvtárban megtalálta ezt a bizonyos első közlést: Инородцы Нарымского края, Из путевых заметок Начальника Алтайской миссии (i. m. 1980/8 [Отдел официальный]. 20—26) és szerinte Makarij püspök a szerző.

A vaszjugáni osztják nyelvjárást a szerző névszói és igeragozási soroknak, a szófajoknak, a keresztény hitélet szókincsének, a rokonsági terminusoknak, a közlekedési és vadászati eszközök megnevezésének és a samanizmussal kapcsolatos fogalmak nevének ismertetésével mutatja be. A szerző h a l l o t t egy olyan osztják mesét, amilyent a tatároktól már ismert — ezt feltehetőleg le sem jegyezte —, egy másikat pedig L. P. Šuškov nevű tolmácsa mondott tollba, és cikkének végén (20—24) ezt közli Сказка о тридцати разбойниках (Mese a harminc zsiványról) címen.

Tartalmilag érdektelen e meglehetősen rövid történet, nyelvileg is inkább csak azért érdekes, mert minden bizonnyal ez a legelső összefüggő (bár egyúttal sajnos eléggé sután felépített) vaszjugáni osztják szöveg (l. még a szöveghez fűzött 1. jegyzetet). Ezt a mesét is úgy teszem újra közzé, mint annak idején L. I. Kalinináéit (l. Vaszjugáni osztják szövegek. NyK. 84: 121—164), vagyis közlöm 1. az eredeti lejegyzést, 2. a K. F. Karjalainen gyűjtötte anyag alapján várható, fonematikusan átírt változatot, 3. a magyar fordítást. Ezekkel kapcsolatban a következőket kívánom az olvasó tudomására hozni:

1. A cirill betűs szöveget betűhíven közlöm, tehát a legnyilvánvalóbb hibákat sem igazítottam ki, az eredeti központosítást is megtartottam. Az itt található szakaszolás viszont tőlem származik (az eredeti közlés sokkal jobban szét van tördelve), továbbá az eredeti álló betűs közlésben némely magánhangzót jelölő betű kurziválva van, azokat itt ' ' ' ' jellel emeltem ki.

2. A fonematikusan átírt latin betűs változatba bevezetett módosítások többfélék:

a) betűtívesztések kiigazítása, pl. *н* → *l*: (5) *икерланъ* → *ikərɫəl*, (28) *ваихланъ* → *vajəɫɫəl*, (12) *жуманна* → *jəmɪɫnə*, *з* → *t*: (5) *пыгымта* → *pɪtəmta*, *м* → *l*: (9) *томаглыгасым* → *totəɫɫəɣasɪl*;

b) a némelykor a környezet miatt — Karjalainen anyagában nem kötelező jelleggel — kieső *t-t* jelölöm, pl. (5) *javukacылъ* → *jäwatkäsíl*, (9) *тулузгул* → *töläywölt*, (25) *janma* → *janтта*;

c) az eredetiből lejegyzési, sajtóhiba vagy félrehallás következtében hiányzó elemeket pótoltam, pl. (7) *junmana* → *jöntilnə*, ilyen jellegű a k. sz. l. sz. igerag kiigazítása is, pl. (10) *javukacым* → *jäwatkäsmən*;

d) a lejegyző által hallani vélt, ismereteim szerint indokolatlan nem első szótagi magánhangzójeleket elhagytam, pl. (6) *Juzиnam* → *jëynäm*, (21) *мана* → *mänt*;

e) a számomra némelykor értelmetlen betűsort megkíséreltem értelmes szöökké rendezni, kiegészíteni, pl. (10) *атмагман* → *ätämlämən*, (45) *узатыи*; *жаккаланъ* → *jëvə-täjakasal*;

f) az *узлу-* → *jëvil-* igetővel kapcsolatban l. a 2. jegyzetet.

Ha az általam javasolt átírást vagy módosítást nem tartom teljesen megnyugtatónak, az illető szó utáni zárójeles kérdőjellel adom ezt az olvasó tudtára. Az előbb felsorolt kiigazításokra pedig zárójelbe tett felkiáltó jellel hívom fel a figyelmet. — Anélkül hogy ennyire részleteztem volna javításaim jellegét, annak idején Kalinina szövegeit is ezen szempontok szerint igyekeztem átírni.

3. Magyar nyelvű fordításom az osztják eredeti alapján készült, az osztják szöveg megfejtéséhez természetesen messzemenően figyelembe vettem az orosz nyelvű fordítást, amelyet szerzője szószerintinek minősít (20. l.). Ha szükségesnek láttam, zárójelben szószerinti értelmezést is adtam.

Erre a szövegre is az jellemző, hasonlóan Kalinináéihoz (l. NyK 84: 122), hogy a paradigmatis magánhangzó-váltakozás meglehetősen ritka, itt csak egy, az első szótagban alsó nyelvválású magánhangzót tartalmazó ige felszólitó módjában van adatolva: (33) *tili* 'húzz' < *täl-*, de vö. (36) *katäla* 'házába'.

E szöveg furcsa vonása, hogy a harminc zsvány nem t. sz. l., hanem k. sz. l. személyben beszél magáról. Igaz, a *минъ* személyes névmást az elnagyolt írásmód miatt felfoghatnánk *mëŋ*-ként éppúgy, mint *min*-ként, de ezt a lehetőséget kizárja, hogy az igealak több esetben minden kétséget kizáróan k. sz. l. személyű, pl. a (16), (18), (41) mondatokban, és a rövidebb alakokban is mindig *m* az utolsó mássalhangzó (tehát nem *e* = *w* vagy esetleg *z*, *x* = *γ*), amely a k. sz. l. sz. *mŋ* = *mən/män* személyrag téves észlelésével magyarázható. A grammatikai számok alkalmazásában más rendellenességet nem tapasztaltam; Kalinina szövegeiben is találtam a személyes névmások használatában hasonló zavarokat (l. NyK 84: 158, 2., 5. jegyzet).

A) A mese eredeti lejegyzésben

(1) *Кóлымъ жонъ выинку вулта игливул. Атыль атаман.* (2) *Кóлымъ жонъ выинку кóлымъ жонъ кóревтъ йкаръ верта игливул.* (3) *Кóлымъ жонъ выинку йй кóтоль кóлымъ жонъ кóревтъ йкаръ игливул.* (4) *Атыль атаман кóлымъ жонъ кóревтъ йкаръ верта игливул йй кóтла.* (5) *Кóлымъ жонъ выинку жүга пыгымта игливул; атаман йкерланъ кулы тухта явикасил.* (6) *Југи-нам йкрыл кулы вача тинильта тугасыл.*

(7) *Јопа јунтана, атаманъ канджигтыгасыл.* (8) *Југ ига пырыхсавель: ко вулкастах?* (9) *Игъ түлузгул: кóревтъ йкрыл вача тинильта тотаглыгасым.* (10) *Ой миленькай! мин атмагман кый: мин нум икарланъ кулы тухта явикасым.* (11) *Ой, нинъ нэминъ манá имъ веркастых: вачна сый оспоръ нэмин тинака игас.*

(12) Из жоґ јуманна: игуна́м ко́ревть и́карланъ кулы́ тухта́ я́векасель; (13) вача паръ ос суй тинильта тугасыл; (14) ва́чна чи́лхтавель; Ой милень-кай! квой суй ос пар жо́твель? (15) Та́т ига жаґ је́рала велька́сетъ, исмин жоґна минсыт; (16) ну, мета́, ить мин атаман веллиман; (17) кунту мо́ча мина рагы́лтавель? (18) жу́га жу́гасылъ: ну, мета, ить минъ пу́мавельта жу́гасым. (19) Ой нинъ, колым жо́нъ касы! мо́гуниль аты́ль веллитахъ? (20) не́мин минитахъ: ма́ а́чна месъ арки; ый месъ лоуслытых. (21) Не́га мо́л-веллитахъ, иштыхъ; тю́ ня́рехъ мес соґа мана интытыг. (22) Тулы́ла а́мыл-тыва ниг тугытахъ, амылтыва илъ ислитах. (23) Тулы́ла во́нта у́ту ку́ли-тахъ, калым-жо́н миги́въ верытых. (24) Ны́г вы́гылмин, милли ка́сыба́ и́па миги́вна ма́на ло́гуслытахъ.

(25) Тулы́ла колым жо́н выинку мес ве́льта игливу́ль, жу́га тю сугла́ ја́нта игливу́ль. (26) Амылтыва илъ по́тындысь, тулы́ла минсы́тъ миги́въ ве́рта. (27) Жуґ инкъ у́йна чи́лхтавель: ной вала́хъ ымыллым, ортъ валахъ ымыллым!

(28) Бй́ рачъ ва́хланъ ника я́вита амылтыва по́гкас; (29) ко́лындывель: касы́ чи́лхтылта са́чууль. (30) Нум мо́гуныль, мильнам, чи́лхтавель? Рачъ жу́га пырыгсысь. (31) Ой рача! е́лле а́ттам варкасын: ма ка́чь най валахъ ымылсым; ортъ валахъ ымылсым. (32) Рачъ жу́га ту́лугву́ль: мана ба ви́й! (33) Ой, мета́, са́рах мана ну́хъ тыли. (34) Рачъ у́ту та́льсатъ: сугу́ль тугу́ кы́нахтасы, атаманъ тю́ рачъ и тю́ сугла́ ја́нтасы, ы́ль по́тапдасы. (35) Рачъ чи́лхтавель: най валаґ ымыллым, ортъ валах ымыллым! (36) Атаман игуна́м катыма минысь.

(37) Колым жо́н выинку жу́гасыт, ко́лындывель: атаман чи́лхтивель: най валахъ ымыллымъ, ортъ валахъ ымыллымъ. (38) Тулы́ла мелли́ касыба и́па логылысыт; (39) тулы́ла атаманъ ка́та у́ту ку́льсетъ; ко́тта атаманъ жо́канъ а́масву́ль. (40) Нум жо́канъ а́масву́ль? (41) минъ нума вельсман! (42) Мугу ноль мана веллетахъ? (43) Ма чу́лхтыманъ, — колкастыхъ? (44) ить манай валахъ, ортъ валахъ ымылсым. (45) иг жеґо́нама и́гатыи; жа́касланъ но́махсилъвель: вельтахъ инты улуу́ль. (46) Тю́ты улман, мин ба и титы и тю́ вала́ка и́мылта ко́илымъ. (47) Нум мин ме́слан ко́лым жо́н месъ велъ; сугу́ль тугу́ ку́ругтыхъ. (48) Тю ме́ссу́гла ми́на инты: мин ба и тю та́га́я и́мылта койлымъ. (49) Нумъ и титы мина а́мылтыва по́тынды. И титы миги́вна ко́лым жо́н памина ло́гусла;

(50) јасхы́лта сагай атаманъ верыс. (51) Атаманъ тулы́ла титы и верасы. (52) Колым-жо́н выинку амылтывъ иг-пе́лигна кулы миги́вна вельсатъ.

B) A mese fonematikus átírásban

(1) kolām-jōŋ wijāŋ ku wolta¹ jēyilwəlt²(!), ātil ataman (?). (2) kolām-jōŋ wijāŋ ku kolām-jōŋ kōrəyṭə(!) iker³ wertä jēyilwəlt(!). (3) kolām-jōŋ wijāŋ ku ej kotəl kolām-jōŋ kōrəyṭə(!) iker jēyilwəlt(!). (4) ātil ataman(?) kolām-jōŋ kōrəyṭə iker wertä jēyilwəlt ej kotla. (5) kolām-jōŋ wijāŋ ku jōyā pītəmta jēyilwəlt(!) ataman(?) ikerləl(!) kōlə tōyṭə⁴ jāwətkäsil. (6) jeynām(!) ikril kōlə wača tiniltä tuyasıl.

(7) jopya jōntilnə(!) ataman(?) kunlṭəyṭəyasil⁵(!). (8) jōy jēyət(!) piriysəwəl: „kot wolkastəy?” (9) jēy tōlṭəwəlt(!): kōrəyṭə ikril wača tiniltä totṭəylṭəyasil⁶(!). (10) „oj mileŋki?(?) min ātəmlāmən(?!?) kiji: min nōŋ(!) ikerlän kōlə tōyṭə jāwətkäsmən(!)”. (11) „oj, nēŋ nemin mănä jēm werkästəy: wačnə sōj os pār nemin tinəŋkə(!) jēyəs.”

(12) jëy joy-jõmilnə(!) jëynäm(!) kõrəyta ikərləl(!) kõlə tőyta jəwətkəsil. (13) wača pər os sōj tiniltə tuyaşil. (14) wačnə tēləytwəlt(!): „oj mileňki(?), koji sōj os pər jətwəl? (15) tōt jëyət(!) jay jerilə⁸(?) welkəsət, ismin joypa mēnsət. (16) „nu, mettä⁹, it min ataman(?) wellimən! (17) kuntə moča mint(!) rəyiltəwəl?” (18) jōyā jōyəsət(!): „nu, mettä, it min nōñət(!) weltä jōyəs-mən(!): (19) „oj, nēñ, koləm-jōñ kəsi, mōyəl'in(ə)¹⁰(!) ätil kəsi wellitəy? (20) nemin mēnitəy: mā atamnə(!) mes ärki, ēj mes loyəsłitəy. (21) nōyī molñil-təy(!), iyitə(!), tu nārəy mes-sōya mānt(!) jēntitəy! (22) tōləla¹¹(?) aməltiwa niy tuyaşəy, aməltiwa il-ēslitəy. (23) tōləla(?) wənta, utə-kūlitəy, koləm-jōñ miyiw weritəy. (24) niy wiyəlmīn mēli kəsi ēj-pā miyiw nā mānt(!) loyəsłitəy.”

(25) tōləla(?) koləm-jōñ wijəñ ku mes weltä jëyilwəlt(!), jōyət(!) tu sōyla janitta jëyilwəlt(!). (26) aməltiwa il-potəntəsłil(!), tōləla(?) mēnsət miyiw wertä. (27) jōy jēñk ujnə tēləytwəl: „nāj wəlay¹² iməlləm, ort wəlay¹² iməlləm!”

(28) ēj rät wajəylal(!) nika jəwəttä aməltiwa pōykəs. (29) koləntəwəl: kəsi tēləyaltə sātəwəl. (30) „nōñ(!) mōyəl'in(ə)(!) mīlnām¹³ tēləytwən(!)?” — rät jōyət(!) pīrīsəs. (31) „oj rätä¹⁴, ēllə ütəm werkəsən: mā kał nāj wəlay iməlsəm, ort wəlay iməlsəm.” (32) rät jōyā tōləytwəl: „mānt(!)-pə wēji!” (33) „oj, mettä, sarəy mānt(!) nuy-tili!” (34) rät utə-təlsətə, sōyəl tōyā-kānəyətəsi, ataman(?) tu rät i tu sōyla jantəs, il-potəntəs(!). (35) rät tēləytwəl: „nāj wəlay iməlləm, ort wəlay iməlləm!” (36) ataman(?) jōynäm(!) katəla(!) mēnəs.

(37) koləm-jōñ wijəñ ku jōyəsət, koləntəwəlt(!): ataman(?) tēləytwəl: „nāj wəlay iməlləm, ort wəlay iməlləm! (38) tōləla(?) mēli kəsi-pə ēj-pā loyəsłisłil(!). (39) tōləla(?) ataman(?) kata utə-kūlsət: kotta¹⁵ ataman(?) jəkən aməşwəl. (40) „nōñ jəkən aməşwən(!)? (41) min nōñət(!) weləsmən!” (42) „mōyəl'in(ə)(!) mānt(!) wəlsətəy(!)? (43) mā tēləytwəttəm nā(?) koləstəy? (44) it mā nāj wəlay, ort wəlay iməlsəm.” (45) jëy jëynäm(!) jëyə-təjakasłal(!), noməysilwəlt(!): „weltäy¹⁶ ēntə wolwəl. — (46) tuti wolmīn min-pə i titi i tu wəlaka iməltə koləm-mən(!). (47) nōñ(!) min mesləmən(!), koləm-jōñ mes, welä, sōyəl tōyā-korəyti(!). (48) tu mes-sōyla mint(!) jēnti, min-pə i tu təyəja iməltə koləm-mən(!). (49) nōñ(!) i titi mint(!) aməltiwa potənti, i titi miyiw nā koləm-jōñ—pə mint(!) loyəsłal!”

(50) jəsñaltə(!) səy¹⁷ ataman(?) werəs. (51) ataman(?) tōləla(?) titi i werəs. (52) koləm-jōñ wijəñ ku aməltiw jëy-pələknə kõlə miyiw nā wəlsəl(!).

C) A mese fordítása

(1) Volt (tkp. kb. élni kezdenek) egyszer harminc zsvány (és egy) magányos atamán. (2) A harminc zsvány harminc szekeret csinál. (3) A harminc zsvány egy napon harminc szekeret csinál. (4) A magányos atamán (is) harminc szekeret csinál egy nap alatt. (5) A harminc zsvány megharagszik rá, (és) az atamán szekereit mind elégették (tkp. tűzzel fölfalatták). (6) A saját szekereiket elvitték a városba eladni.

(7) Hazaérkezésükkor találkoztak az atamánal. (8) Kérdezi őket: „Hol voltatok?” (9) Mondják, (hogy) a szekereket vitték a városba eladni. (10) „Oh, kedves, bocsásd meg (tkp. hagyd el) gonoszságunkat (t. sz): a szekereidet teljesen elégettük”. (11) „Oh, ti nagyon jót tettetek velem, (mert) a városban a szén és a hamu megdrágult.”

(12) Miután hazaértek, a saját szekereiket (is) mind elégették. (13) A városba vitték a hamut és a szenet eladni. (14) A városban kiabálják: „Oh,

kedveseink, ki vesz szemet és hamut?" (15) Ott az emberek alaposan elverték őket, sírva mentek haza. (16) „No, most megöljük az atamánt! (17) Meddig csap be minket?" (18) Odajöttek hozzá (és mondják): „No, mi most azért jöttünk, hogy megöljünk téged.” (19) „Oh, ti, harminc ember, miért öltök meg egy magányos embert? (20) Inkább menjetek, az udvaromon téhen sok van, üssetek le egy tehenet. (21) Főzzetek húst, egyétek meg, a nyers marhabőrbe (pedig) varrjátok bele engem! (22) Azután vigyetek le a partra, a lékhez, eresszetek le a lékbe. (23) Azután menjetek ki az erdős partra, (és) csináljatok harminc fakalapácsot. (24) Miután leereszkedtetek a partra, üssetek meg egyszer, mindegyik ember.” (Внизъ спуститесь, каждый человек один раз колоушкой меня ударьте.)

(25) Azután a harminc zsvány leüti a tehenet, őt (pedig) belevarrja annak a bőrébe. (26) Lelőkték a lékbe, azután elmentek fakalapácsot csinálni. (27) A víz alatt kiabál: „Fejedeleemnő helyett ülök (itt), fejedelem helyett ülök (itt)!”

(28) Egy öreg a teheneit (tkp. állatait) odaterelte inni (tkp. enni) a lékhez. (29) Hallgatózik: egy ember kiáltása hallik. (30) „Te miért kiabálsz (csak úgy) összevissza?” — kérdi őt az öreg. (31) „Oh, öreg, nagy rosszat tettél (nekem): én kishíján fejedelemnő helyett ültem (itt), fejedelem helyett ültem (itt).” (32) Az öreg mondja neki: „Engem is vegyél (oda)!” (33) „Oh, gyorsan húzz ki engem!” (34) Az öreg partra húzta, a bőr szét lett hasítva, az atamán az öreget abba a bőrbe bele is varrta, (és) lelökte (a lékbe). (35) Az öreg kiabál: „Fejedeleemnő helyett ülök (itt), fejedelem helyett ülök (itt), fejedelem helyett ülök (itt)!” (36) Az atamán hazament a saját házába.

(37) A harminc zsvány megjött, hallgatóznak: az atamán kiabál: „Fejedeleemnő helyett ülök (itt), fejedelem helyett ülök (itt)!” (38) Azután megütötték egyszer, mindegyik ember. (39) Azután az atamán házához mentek: Ott bent ül az atamán. (40) „Te (itt) bent ülsz? (41) (De hiszen) mi téged megöltünk!” (42) „Hogy-hogy megöltetek engem? (43) Amikor kiáltottam, hallottátok? (44) Én fejedelemnő helyett, fejedelem helyett ültem.” (45) Egy-másra néztek (a zsványok és) gondolják: „Nem lehet (őt) megölni. — (46) Így lévén mi is ugyanígy és ugyanarra a (fejedelemnői, fejedelmi) helyre akarunk ülni. (47) A mi teheneinket, a harminc tehenet öld meg, a bőrüket (tkp.-a bőrt) nyúzd le. (48) Azokba a téhenbőrökbe (tkp. -bőrbe) varrj be minket, (mert) mi is arra a helyre akarunk ülni. (49) Te is lökj bele minket abba a lékbe és kalapáccsal harmincszor üss meg minket!”

(50) Ahogy mondták, aszerint cselekedett az atamán. (51) Az atamán azután így is tett. (52) A harminc zsványt a lékben a kalapáccsal agyonverte.

Jegyzetek

¹ A létigének a töve az összes eddigi gyűjtés szerint *wāl-* a hangalakja a VVj. nyelvjárasterületen (l. pl. KT 128, Terëskin, Словарь восточнохантыйских диалектов: 516). A többi nyelvjárásbeli megfelelés alapján előzménye **wol-* volt (ezen ige a szurguti nyelvjárásban az **ō ~ *a > ō ~ ā* váltakozás révén átkerült a tematikus igék csoportjába, bár tővégi *a* nem jelentkezik benne). Az itt adatolt (1, 8) *ыл-*, (45, 46) *ул-* egyaránt csak *wol-*-ként értelmezhető, ez pedig arra mutat, hogy e nyelvjárasterületnek a múlt század végén még volt olyan része, amelyen a másodlagos *wāl-* tö még nem szorította ki az eredeti *wol-*-t.

² E segédigei funkciójú igének a töve az egész szövegben következetesen *узу-*-ként van írva, a ezt *jēpli-*-ként kellene átírni. Ez azonban nyilván téves lejegyzés eredménye

vagy utólagos, helytelen korrekcióval magyarázható, vö. *jəyil-* 'zu etwas werden; wollen, die Absicht haben etwas zu tun' (DEWO 310), továbbá az L. I. Kalinina által gyűjtött Vj. szövegek is egyértelműen ilyen alakot tükröznek (l. NyK 84: 159, passim).

³ Vö. V *körəyta liker* 'телера' (DEWO 742).

⁴ A *töyət* 'tűz' instrumentalisragos alakja. Az instrumentalisnak a magánhangzós tövekhez *tā/ta* alternánsa járul, a mássalhangzásokhoz pedig *ā/a*, vö. *imi* 'Weib', *kul* 'Fisch': „Akk.” *imita, kulā* (MSFOu. 128: 151), a V-re nézve l. Terėškin, Očerki 52 kk. — A korábban közölt (NyK 84: 129) (63) *töytā: t. āl iwti* 'ne tüzelj el' javítandó: *töyta*.

⁵ Vö. V *kunlāyātāyāl-*, Trj. *kunlāyātāyāl-* 'begegnen' (DEWO 525).

⁶ Vö. V *totkālta* 'возить, привозить' (Terėškin, Словарь 472).

⁷ A *milenki* szóban a szóvégi *ai*-nak *i*-ként való átírását az indokolja, hogy a szóvégi *i* a VVj.-ben diftongusszerűen hangzik, pl. VVj. *tōyāi* 'Frühling' (OL 21), vö. V *tōyāi*, Vj. *tōyāi* ua. (KT 971); ugyanígy értelmezendő a (50) *cazai* → *sāyāi* s. Továbbá a *milenki* írásmód mellett szól még az átadó nyelvi *миленький* szóvége.

⁸ Vö. *jerā: tu j.* 'erősen, oly nagyon' (NyK 84: 159) < *jer* 'Wurzelfaser; Strich, Linie' (DEWO 797).

⁹ Vö. V Sur. Sal. *mētta* '(вводное слово): мол, дескать' (Terėškin, Словарь 277).

¹⁰ Vö. *mōyōlīn(a)*, *mōyōlīn(a)* 'wie' (DEWO 878).

¹¹ Vö. V *tōlāl* 'оттуда' (Terėškin, Словарь 475).

¹² Vö. Sur. *wāla* 'вместо; взамен' (Terėškin, Словарь 515) ~ Vj. *wāla*, Trj. *-wāla* 'Platz' (KT 271).

¹³ Vö. VVj. *milnām* 'нечаянно; случайно; наугад' (Terėškin, Словарь 255).

¹⁴ Vocativusi forma, vö. Honti: NyK 84: 158, l. jegyzet.

¹⁵ Vö. VVj. *kot* 'wo', Trj. *kotta: tāi k., tēi k.* 'где-то там, г. здесь' (DEWO 444, 445).

¹⁶ Translativusragos infinitivus, vö. Vj. *mēntāy: wōnta m. werēm āj rīt* 'metsään menoa varten tehty ruuhi' (MSFOu. 128: 177).

HONTI LÁSZLÓ

Ein Vasjagan-Ostjakisches Märchen

von LÁSZLÓ HONTI

Ende des vorigen Jahrhunderts wurde vom Leiter der Mission von Altaj in einer Tomsker Zeitschrift ein Märchen über die dreißig Räuber im Vasjagan-Dialekt des Ostjakischen veröffentlicht. Vorliegende Mitteilung enthält die buchstabengetreue Abschrift, die phonematische Transkription in Lateinschrift und die ungarische Übersetzung des Märchens.

A szóeleji és a szóbelseji labiális mássalhangzók delabializáló hatása az őspermben^{1, 2}

Az alábbiakban 11 permi megfelelő(ke)t tartalmazó egyeztetést tárgyalunk hangtani szempontból. A kérdéses permi szavak jelentéstanilag kifogástalanul illenek az ajánlott rokon nyelvi adatokhoz, hangtani tekintetben viszont abban térnek el tőlük, hogy a többi nyelv alapján feltehető veláris labiális magánhangzónak a permi nyelvekben palatális illabiális magánhangzó felel meg. Emiatt az etimológiai irodalomban a permi szavakat nem egy kutató csak fenntartással sorolta az adott etimológia tagjai közé. Nemegyszer ez a hangtani szabálytalanság teljes elutasítást eredményezett. A jelen dolgozatban erre a szabályosnak mondható hangtani diszkrepanciára próbálunk feleletet találni.

*

1. Zürj. Sz. V P *bed*, Ud. AV *bed*, KP *bed* 'Stock, Stab', ? V *pod*: *kapusta-p*. 'Kohlstrunk, Kohlstengel' | votj. Sz. *bodj*, K *bodē* 'Stock, Stab'; Stengel, Halm, Rohr (der Pflanzen)', G *bodē* 'Pfahl, Stock', Sz. J *pud* 'Stengel niedriger Pflanzen', (Wichm.: FUF 14: 82) MU G *pud* 'Strauch (MU), Stiel (G)'.

~ finn *ponsi* (Gen. *ponnen*) 'knopp i ändan på skaft, skaftända, skaft; styrka, kraft; Knopf am Ende des Stiels, das Ende des Stiels, Griff, Kraft, *lusikan ponsi* 'scapus cochlearis' | mord. (Paas.: FUF 6: 120) M *ponda* 'Körper, Leib' | cser. KH *pandō*, U *pondo* 'Stock, Stab'; (Wichm.: FUF 14: 82) Strauch, Pflanzenstengel', B *wondo* 'Staude, Stengel'. — *ponte 'Stock, Stab, Stiel, Schaft, Stengel' FP.

A zürj. *pod* idetartozása bizonytalan, mivel ez talán a zürj. Sz. *pod* 'Schlittenfessel', Sz. *poda* 'Fußgänger', V *poden* 'zu Fuß' szóval azonos. A votj. *pud* és esetleg a zürj. *pod* a FP *ponte szabályos folytatója, míg a zürj. *bed*, *bed* ~ votj. *bodj* FP *po > PP *pe* (> *be > zürj. *be*, votj. *bo* -) delabializáció útján keletkezett.

A mordvin szó jelentéséhez vö. finn *varsi* 'Stiel, Schaft, Griff, Stengel' ~ 'Rumpf, Gestalt', *vartalo* 'Rumpf, Körper'. A cseremisiz és votják 'Strauch, Staude' jelentésre vonatkozóan vö. ném. *Stock* 'Stock, Stab, Schaft, Stiel' ~ 'Strauch, Busch, Staude' (Grimm, Deutsches Wörterbuch).

¹ Elhangzott Gerhard Ganschow 60. születésnapja alkalmából rendezett szimpozionon Münchenben 1983. december 21-én.

² Az etimológiák — az 1., 4., 6., 9. és 11. számú egyeztetések permi megfelelői kivételével — a MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő Uráli Etimológiai Szótár (Uralisches Etymologisches Wörterbuch) kéziratosa anyagán alapulnak.

2. Z ü r j. Sz. V P *dera*, Lu. *dera* '(grobe) Leinwand', KP *dó-ra* 'Leinwand', Sz. *derem* 'Hemd' | v o t j. Sz., (Wichm.) G *dera*, K *dira* 'Leinwand', Sz. K, (Wichm.) G *derem* 'Hemd'.

~ c s e r. KH *târâr*, U *tuwâr*, B *tuwur* 'Hemd'. — *tokɜ-rɜ vagy *tokrɜ 'Leinwand' FP.

A *rɜ vagy névszóképző, vagy pedig a tőhöz tartozik; az előbbi esetben a FP korban járulhatott a tőhöz.

3. Z ü r j. Sz. V *led-* 'auflegen, bepacken, beladen, aufladen, zulegen, hinlegen (V), hineinschieben (Brote in den Ofen); hinauswerfen (Gegenstände von einer Stelle an eine andere; ausschöpfen (Sz.)', KP *lud-* 'наливать, насыпать' | v o t j. (Wied.) *ledi-* 'schöpfen, ausschöpfen', (URSz.) *ledi-* 'терebить, готовить шерсть для шерстобитки; отбавлять'.

~ f i n n *luo-* 'erschaffen; bestimmen; abwerfen, fällen, aufwerfen, auswerfen, ausschöpfen'; é s z t *loo-*, *luu-* 'schaffen, erzeugen, gebären; anfangen (Gewebe, Strickerei)' | l a p p L *lâgqi-* '(einmal) heben, (einen Topf vom Feuer) herunternehmen, abheben', K (1337) A *loññi-* 'heben', Kld. *loñne-* 'sich heben, auffliegen' | m o r d. E M *lije-*: *kotf* (*kotst*) l. 'ein Gewebe aufziehen' (*kotf* 'Gewebe, Leinwand'), *kar* l. 'den ersten Entwurf zu einem Bastschuh machen' (*kar* 'Bastschuh') | c s e r. KH *loŋya-*, U *loŋa-* 'wannen, worfeln (Hanfsamen u. Beeren KH, Getreide U); den Kopf zurückwerfen (KH)', B *loŋa-* 'in einem Troge gestampfte Hirsengraupen schwingen' | ? v o g. (Kann., közli Liim.: FUF 31: 111) AK *loŋxəj-*: *kəän-l.* 'zu früh gebären (von der Frau)' | m. *lóg-* 'herabhängen; baumeln', *lóbál-* 'schwenken, schwingen, hin und her bewegen', *lódít-* 'schmeißen, werfen; bewegen, in Bewegung setzen'. — **loŋe-* 'werfen, wegschieben' FU.

A permi nyelvek közül a delabializáció csak a votjában ment végbe: FU *o > PP *ä (>votj. *e*, *e*). A zürj. *e*, KP *ü* (< PP *ö) a FU *o-nak szabályosan felel meg.

4. Z ü r j. Lu. Ud. I *meg* 'Flußkrümmung (Lu. Ud.); Halbinsel mit Wiese am See (I)', KP *meg* 'извилина реки' | v o t j. Sz. *mog* 'ein hinter mir od. beiseite liegender Ort', (URSz.) *mog* 'тупик, предел; окольная дорога'.

~ l a p p N *moag'ge* 'bent object, a small person with bandy-legs', L *mahkkē* 'Biegung (eines Weges), Bucht eines Seils; Bucht eines Strandes; Ziel, Ort, wohin man kommen will', K (1950) T *mohke* 'Biegung, Krümmung' | ?[osztj. (511) V *māyēl* 'Kreis, Bucht im Fluß', DN *māxət* 'Kreis, Rundung; im Kreis gehender, gewundener Weg; Biegung (eines Flusses); Umgebung', (DEWO 906) V *moyəl-* 'sich herumdrehen' | v o g. (Kann. kézír.) AK *mūlt* *mūlt-*: *mūlt mūltām*, P *mūlt-*: *mūltəym*, FL *mūwəl mūwəltəxt-*: *mūwəl mūwəltəxtəym* 'кругом объеду', (MSz.) É *mūyēl*, *mowēl* 'körül; rings herum']. — *moŋa (*moŋka) 'Biegung, Krümmung, Kreis' FP, ? FU.

Az obi-ugor szavak idetartozása bizonytalan, mivel a permi és a lapp megfelelők *ŋk-ra, az obi-ugorok viszont *ŋ-re utalnak. Vö. mégis zürj. *šiger* 'Dachstuhl' ~ votj. *šig* 'Dachboden' (*ŋk) ~ osztj. V *šijī*: *likər s.* 'Vorderteil des Schlittens' (*ŋ).

5. Z ü r j. Sz. *pel-* 'Teil': *kik pelə jukni* 'in zwei Teile teilen', P *peld-* 'losgehen, sich lösen, abspringen, abgespaltet werden', KP *peldi-* 'отщепиться (о лучине, щепке)' | v o t j. Sz. *pil-* 'zerspalten, zerhauen, zertrennen', (Wichm.) G *pil?*- 'zerhauen, spalten'.

~ l a p p N *bōd̥di-* 'take to pieces, undo; separate from, cut or tear loose, away', L *pāddi-* 'ein geschlachtetes Stück Vieh zerlegen, zerstückeln, in mehrere Teile teilen' | v o g. (WV 178) TJ P *pol*, AK *pal*, (VNGy. 2: 685) É *pol* 'Span' | ? m. *fāj-* 'weh tun, schmerzen'. — **pod̥s* 'Span; spalten, splintern' FU.

A delabializáció csak a zürjénben történt meg: FU *o > PP *e. A votjákban FU *o > PP *u, majd sporadikus PP *u > *i*(*i*) változás ment végbe; a Sz. *pil-* alakban *i > *i* palatalizáció történt a szóbelseji *l* hatására.

A FU 'spalten' → m. 'weh tun, schmerzen' jelentésviszonyra vonatkozóan vö. finn *särke-* 'zerbrechen, zerschlagen' ~ 'Schmerz erregen, schmerzen', m. *szaggat-* 'reißen, zerreißen' ~ *szaggat a fejem / a lábam* 'es schneidet mir in den Kopf / in die Beine'.

6. Z ü r j. Sz. V *peris̥*, P *peris̥* 'alt, altersschwach, hinfällig', KP *pō-ris̥* 'alt, altersschwach; Alter' | v o t j. Sz. K, (Wichm.) G *pereš* 'alt (Sz. K G); Ahn (Sz. K)'.

~ l a p p N *boares -rras-* 'old', L *pārēs* 'alt', K (1607) T *pio̯res*, Kld. *puo̯res*, Not. *pua̯res*. — **por̥s* 'alt' FP.

7. Z ü r j. Sz. V *seter*, P *seter* 'Johannisbeere, Johannisbeerstrauch', KP *seter* 'Johannisbeere; Ribes, | v o t j. Sz. K *suter* 'Johannisbeere, Krausbeere'.

~ c s e r. KH *šaptār*, U *šoptār*, (Beke: FUF 22: 99) M B *šoptār* 'Johannisbeere'. — *sapt̥s-r̥s* (**sopt̥s-r̥s*) 'Johannisbeere; Ribes' FP.

A delabializáció csak a zürjénben ment végbe: FP *a > korai PP *o > késői PP *e vagy FP *o > PP *e. A votjákban szabályos FP *a vagy *o > PP *u (> votj. *u*) hangváltozással kell számolnunk.

8. Z ü r j. Ud. *šepis̥* 'Sack', AV *šepis̥* 'мешок' | v o t j. G *šepis̥*, K *šep̥s̥* 'lederner Sack, Ranzen'.

~ c s e r. (Ramst.) KH *šuwōš̥* 'Blasebalg, lederner Sack, Schlauch, Stiefelstulpe', B *šuwōš̥* 'Lederbeutel'. — **šopp̥s-s̥s̥* 'Sack' FP.

9. Z ü r j. (Lytkin, Drevnperm. 124) ózürj. *ver* 'paḍ', Vm. *ver*: *ver čeri* 'cameц рыбы', Sz. Lu. *pi-ver* 'Bruder des Mannes', Ud. *veres*, *veres* 'Ehemann, Gatte' | v o t j. Sz. *var*, G *war* 'Sklave, Diener, Knecht'.

~ f i n n *orja* 'Sklave, Sklavin'; é s z t *ori* (Gen. *orja*) 'Sklave, Frohnarbeiter' | ? l a p p N *oar̥je -rj-* 1. '(as the first part of compounds) who, which, is found in or belongs to the southwest', 2. '(as a separate word) southwest, west', L *ār̥jel* 'Leute von Süden', K (1845) T *viørje (oa)* 'Norden', A *orjal* 'Nordwest' | m o r d. E *ur̥e*, M *ur̥ä* 'Sklave; Lohndiener (bes. bei einer Standespersion)', E *ur̥ēnde-* 'mühsame Arbeit verrichten'. — *orja 'Sklave' FP.

< ? (korai) ósárja: óind. *arīh̥* 'Fremder, Fremdling', *aryāh̥* 'Herr, gastlicher Herr, *āryāh̥* 'Hausherr', av. *air̥yō*, *air̥ya-* 'arisch', perzsa *ērān* (< *aryānām) 'das Land der Arier, Iran'.

A permiben FP *orja > PP *qr > *wqr (*uqr) hangváltozás történt. Ennek a votj. *var*, *war* szabályos folytatója, a zürjénben viszont *wqr (*uqr) > *ver* delabializáció ment végbe.

10. Z ü r j. Sz. V I P *verd-* 'ernähen, speisen, füttern (Leute, Tiere)', KP *verd-* 'nähren, füttern, speisen, (I auch) gebären' | v o t j. Sz. K *vord-* 'aufziehen, erziehen, ernähren; gebären', (Wichm.) G *vord-* 'aufziehen, schützen; wachsen lassen, erziehen'.

~ c s e r. KH *urde-*, JU *wurde-* 'halten, unterhalten, ernähren, pflegen, erziehen'. — **wor3-nt3-* (**wort3-*) 'ernähren, aufziehen' FP.

< ?? iran. : vö. óind. *várdhati* 'vermehrt, vergrößert, kräftigt', av. *var3d-* 'augere', *var3zda-* 'groß', *var3d-* 'Mehrung', pehl. *wāldan*, perzsa *bāldan* 'wachsen'.

11. Z ü r j. Sz. V P *vežer*, I *vežer* 'Verstand, Vernunft, Urteilkraft, (Sz. V auch) Gedächtnis', KP *vižer* 'Verstand'.

~ m o r d. E *važov* 'verständig, klug' | ?[osztj. (96) Kaz. Ni. *oš*, O *ās* 'Gedächtnis (Kaz. Ni. O), Verstand (Kaz. Ni.), Fähigkeit, Geschick, Erinnerung (Kaz.)' | v o g. (MTr.) *áš*: T *áš-sāiti* 'sein Verstand', (Kann.—Liim., közli Stein., DEWO 8) KK *ast*, P *ošta*, Szo. *ost* 'wach (sein)', Szo. *os* 'Verstand']. — *wač3, (amennyiben az obi-ugor szavak nem tartoznak ide) *waš3 'Verstand, Gedächtnis, Erinnerung' FP, ? FU.

A zürjénben FP (? FU) *a > korai őspirmi *q vagy *o > (delabializáció útján) *e > *e*, *i* hangváltozás történt. Az obi-ugor szavak csak akkor vonhatók ide, ha bennük szókezdő *w anyészett el.

Hangtörténeti következtetések

1. A fent közölt etimológiák konzonantizmusára az jellemző, hogy szókezdeten vagy szó belsejében labiális mássalhangzót tartalmaznak. Szókezdő helyzetben: *p (1, 5, 6), *w (10, 11), *m (4). Ide sorolandó a 9. számú etimológia is, melyben FP szókezdő *o teendő fel, mely magánhangzó előtt azonban az őspermiben protétikus *w (*u) keletkezett: *wqr (*uqr). Szóbelseji helyzetben: *p* (7, 8). Egy-egy esetben szóközépi *k (2), illetőleg *ŋ (3) van, mely mássalhangzók a permi nyelvekben gyakran labiális magánhangzók mellett fordulnak elő. A *k* és *ŋ* mássalhangzónak több nyelvben labializáló hatása van.

2. A rokon nyelvi megfelelők alapján első szótagi magánhangzóul az esetek többségében FU, illetőleg FP *o tehető fel. Egy etimológiában (11) FP, ?FU *a rekonstruálandó, mely a korai őspermiben *q-vá vagy *-*o*-vá lett. Egy esetben (7) a FP magánhangzó egyértelműen nem állapítható meg: *a, esetleg *o. Amennyiben az eredeti magánhangzó *a volt, akkor ebből a korai őspermiben *q vagy *o fejlődött.

3. A rokon nyelvi megfelelők tanúsága szerint felteendő FU vagy FP *o, illetőleg korai őspirmi *q vagy *o (< eredeti *a) magánhangzónak a permi nyelvekben illabiális magánhangzó felel meg. Ennek a szabálytalanságnak az a magyarázata, hogy a szóeleji vagy szóbelseji labiális mássalhangzó hatására az őspermiben — egy-két esetben a késői őspermiben — delabializáció történt. Az ily módon keletkezett illabiális magánhangzó kilenc esetben PP *e, egy esetben PP *q (11) volt, mely a zürjénben általában megmaradt, a votjában pedig a labiális mássalhangzó-környezet hatására némelykor *o*-vá labializálódott. Az eredeti *o-ból delabializálódott *e egy-két esetben (2, 6) a rá következő *r* hatására nyíltabbá vált: *e > *ä > zürj. *e*, votj. *e*. Egy példában a FU *o-ból PP *ä (> votj. *e*, *e*) keletkezett (3). A *po-*, *wo-*, *mo-*

szekvenciák esetében — tehát labiális mássalhangzók után — a magánhangzó labializáltsága nem olyan pregnáns, mint nem labiális mássalhangzók után. Ez a fonetikai tényező is közrejátszhatott a magánhangzó delabializálódásában, ill. disszimilációjában.³

4. Az eredeti *o*-nak a delabializálódása a permi nyelvekben sporadikus hangváltozás: egyrészt a FU, illetőleg FP **o* csak egészen ritkán vált illabialis magánhangzóvá (e hangnak PP **o* és **u* a szabályszerű folytatója), másrészt a delabializáció több esetben csak az egyik permi nyelvben ment végbe: 3 (votják), 5 (zürijén), 7 (zürijén), 9 (zürijén).

Az itt tárgyalt delabializációval rokon jelenség az, amikor a megelőző **u* (**w*) hatására az ősspermi **o* a votjákban *a*-vá delabializálódik: **o*- > **uo*- (**wo*-) > votj. *wa*-, **ko*- > **kuo*- (**kwo*-) > votj. *kwa*- (vö. E. Itkonen: FUF 31: 280 kk.). A vogulban a **k* után álló labiális magánhangzó a *k*-t labializálta, maga pedig delabializálódott: ősvog. **kō*- > ÉVag. *k_oa*-, AL KL *k_oa*-, ősvog. **kū* > K Ny. É **k_oū*- > K KL stb. *k_oā*-, É *k_oo*- > *ko*- stb.; ugyanígy ősvog. **āηk*- > **ēηk_o*- > K ÉVag. DVag. KL *-āηk_o*- stb. (Steinitz, WogVok. 252 kk., 277 kk., 279 kk.). Hasonló folyamat játszódott le az osztjákban is: itt a labiális magánhangzó után álló őssosztj. **γ* labializálódott (*γ_o*) s egyúttal a labiális magánhangzó delabializálódott (vö. Steinitz, OstjVok. 116 kk.).

RÉDEI KÁROLY

Die delabialisierende Wirkung der anlautenden und inlautenden labialen Konsonanten im Urpermischen

von KÁROLY RÉDEI

Im Aufsatz werden elf, auch permische Glieder enthaltende Etymologien in lautgeschichtlicher Hinsicht untersucht. Für diese Wörter ist es charakteristisch, daß die rekonstruierbaren FU oder FP Grundformen einen anlautenden oder inlautenden labialen Konsonanten (*m*, *p*, *w*) haben und der Vokal der ersten Silbe im allgemeinen *o* oder aus einem **a* entstandenes *o* ist. (Als labialisierende Konsonanten gelten auch **k* und **η*, bei ihnen stehen nämlich häufig labiale Vokale in vielen finnisch-ugrischen Sprachen.) Bei diesen Wörtern ist im Urpermischen folgender Prozeß vor sich gegangen: neben dem labialen Konsonanten hat sich der ursprüngliche labiale Vokal in einen palatalen illabialen Vokal (**e* oder **ā*) gewandelt.

³ A természetesnek tűnő *o* > *e* hangváltozás azért nem volt lehetséges, mivel ilyen fonéma az ősspermiiben még nem volt: zürj. *e* < **ō*, **ō*, **ā*, votj. *e* < **ō* ritkábban **ā*.

Permi szófejtések

1. Zürjén *bor(j-)* 'Rain'

A zürj. (Szavvaitov) *bor* 'предел', *mubor* 'межа', (WUo.) Pecs. Sz. V *bor* (elat. *borjís*) 'Rain zwischen den Ackerbeeten (V), Grenze zwischen den Ackerfeldern, Grenzrain (Sz.), Grenze (auf der Wiese, auf dem Acker) (Pecs.)', (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) V *bor* 'Rain, Grenze zwischen Ackerfeldern', *mu-bor* V Pr. 'Rain (V), Grenze', (SzfSzlK) AV FV KSz. Lu. Pecs. Szkr. Vm. *bor* 'межа, межполосье, незапаханная полоса между полями' szónak eddig csak a votják megfelelését állapították meg: votj. (Wichmann: MSFOu. 23: 39) Uf. *ana-bur* 'Rain, Grenze zwischen den Feldstreifen', (UdmRSzl. 1983) *anabur* 'борозда; межа', ahol az összetétel első része votj. (Wichmann uo.) J M MU Uf. *ana* 'Strich (Landes)' (< csuv.). A jazvai és felső-sziszolai nyelvjárások adatainak hiánya miatt az ősspermi alak nem teljesen világos: **bōri* vagy **bōri* (a szóvégi **-i*-t a zürjén *j*-tő = votják *ø*-tő megfelelés mutatja). Az alábbi külső összehasonlítás alapján csak a nyílt **ø*-hangot tartalmazó változat feltételezhető (a permi **ø* rendszerint finnugor palatális magánhangzóra megy vissza).

Véleményem szerint ez a permi szó a következő jól ismert finn-volgai (uráli?) szócsaládba tartozik: finn *piiri* (gen. *piirin*) 'kör, körzet, terület', (nyelvjárási jelentések a SKES szerint:) 'viiva, viiru, juova, raita (Vars.-Suomi, Satak., Häme); rajaviiva (Pöyt., Punkal.), raja (Ink.); parras, reuna (Länsip.)'; észt (Wied.) *pīr* 'Umkreis, Grenze, Umriss, Einkreisung, Umweg, Bogen', (EsztRSzl.) *piir* 'граница; рубеж, грань; предел, межа', *piiri ajama* 'межевать'; lapp (E. Itkonen, LpChr.) *birrá* 'um, ringsum, um ... herum; herum', *birás* 'Umschlag, Umkreis'; mord. (Paasonen, MordChr.) E *pire*, M *perē* 'eingezäunter Platz (z. B. derjenige, wo sich die Dreschtenne befindet, der Gemüsegarten usw.)', E *perē*, M *perē* 'um'; ? szelk. **pūru*: (Castrén—Lehtisalo) FO KO N *pör* 'Kreis; rund', Ke. *pyr*, NP *pyrru*, B Kar. Ta. *pyr* 'Ring', N *pörk* 'herum, ringsum', Ke. *pyrng*, Csa. *porung*, FO *pörung*, B Kar. Ta. *pyrung*, (Donner: MSFOu. 49: 178) ATa. *pūrā* 'Ring', Csa. *pör* 'Ring, Gelenk', FO *pūr* 'Rund; Rad, Kreis', (a szerző feljegyzései) Ta. *pūrā* 'кружок, кольцо'; ? kamasz (Donner—Joki, KamWb.) *pieri*, *pieri* 'ringsum' (l. Setälä: FUFa 12: 35, JSFOu. 30⁵: 30; Donner: MSFOu. 49: 178; E. Itkonen: FUF 29: 268, 302, 333; FUV; SKES). A távolabbi (nosztratikus) kapcsolatokról l. Долгопольский: Этимология 1964: 269.

Szemantikai nehézségek nincsenek: a permi szavak éppen ugyanazt jelentik, mint az észt *piir* vagy a finn nyelvjárási alakok.

Néhány szó a vokalizmusról. Bár a balti-finn **i*: permi **ø* megfelelésnek más példái hiányoznak, (a) a négy E. Itkonennél (FUF 31: 327) idézett

példából az **i* szabályos fejleménye a permi nyelvekben nem állapítható meg; (b) a szamojéd szavak, ha idetartoznak, eredeti diftongust mutatnak (l. Janhunen, Samojedologia peruskurssin luentomonisteet [kézirat]. Helsinki 1980. 59, a következő hangmegfelelésekkel: sam. **áj* > szelk. *ü*, kamasz *i/e* és sam. **oj* > szelk. *ö*, kamasz *?e*), azért a balti-finn **i* ebben az esetben egy összevont diftongusra mehet vissza. A permi tővégi **-i* pontosan összeesik a finn **-i*-vel (< finnugor **-i*, és nem **-ø* = ún. **-e*-tő, l. Хелимский, Чередование долгот, консонантный ауслаут и ударение в истории венгерских именных основ, In: Balcanica: Лингвистические исследования. Москва 1979. 128). Másképpen (a fi. *piiri*-vel kapcsolatban) vö. E. Itkonen: UAJb. 41: 89, 90.

J. Guljajev a zürjén etimológiai szótárban egyszerre három (!) zürjén szót vetett egybe a finn *piiri*-vel és megfelelőivel: 1. (?-lel) Vm. *pera* 'ледяные глыбы, торосы', Ud. *perae pīrni* 'скрыться за облако (о солнце)'; 2. *pertas* 'облик, обличье; внутренность избы (Ud.); общее очертание (Szkr.); окрестности (AV)'; 3. (ugyancsak ?-lel) *puris* 'огороженный с обеих сторон проход, проезд; улица (őzürj.)' (vö. ESzK: 219, 220, 234). Litkin (VokPerm.) és más előttem ismert etimológiai művek nem fogadják el ezeket az egybevetéseket. Szemantikai és részben hangtani szempontból is csak nagyon nehezen védhető ez a hármas egyeztetés. Azonkívül úgy hiszem, hogy a) e Vm. (SzsSzlK) *pera* 'ледяные глыбы, торосы' feltétlenül azonosítható a következő votják szóval: (UdmRSzl. 1983) *pera* 'грязь, нанос'; b) az Ud. (SzsSzlK) *perae pīrni* talán egy orosz kölcsönszót tartalmaz, vö. orosz (Dal² 1955. III, 101) Vjatka *непо солнечное, перо под солнцем* 'светлый, ино радужный столп, под восходящим или заходящим солнцем'; c) a (WUo.) Ud. *puris* 'Gasse (Weg zwischen zwei Zäunen)', (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) Ud. *puris* 'Weg zwischen zwei Zäunen (nicht: Gasse zwischen Häusern)', (SzsSzlK) FV *puris*, Ud. *puris* 'дорога между изгородями, улица, проулок', (Litkin, Drevn.) *puris* 'улица' a zürj. *pur* 'tutaj, komp, palló' származéka lehet (a jelentések viszonyához vö. orosz *мост* 'híd': *мостки* 'palló, gyaloghíd': *мостовая* 'úttest, kociút').

2. Zürjén *getir* 'Frau, Gattin'

Ennek a minden zürjén nyelvjárásból ismert (vö. WUo.; Fokos-Fuchs, SyrjWb.; SzsSzlK) rokonságnévnek eddig nem volt elfogadható magyarázata (az északi-germán eredetére vonatkozó ötlet — l. ESzK 81 — csak a német *Gattin*-nal való véletlen egybehangzáson alapul). Úgy látszik, hogy ennek a szónak közvetlen forrása régi bolgár-török nyelvjárásokban kereshető. Ótörök nyelvemlékekből ismerjük a 'feleség' jelentésű szót, amelyik *yutuz* vagy *yotuz* hangalakú, l. Radl. III/1, 439 ('ein unbekanntes Wort; vielleicht Hausgenosse, Sklave'); DTyurkSzl. 282 ('жена'); Clauson, EtDiet. 894–895 ('wife'). Ez a szó a 8–9. századi jeniszeji-orhoni (rovásírásos) és óujgur szövegekben előfordul, de az új (köz)török nyelvekből, meg a csuvasból is hiányzik.

A szabályos megfelelést — *z ~ r* — figyelembe véve, a hipotétikus korai bolgár-török alak **jutur* vagy **jotur* lehetett. A zürj. *getir* ezzel az alakkal feltehetőleg kapcsolatban áll. Az egyetlen — de nehéz — hangtani probléma a szókezdő mássalhangzó-megfelelés. Más őpermi kori bolgár-török jövevényszavakban a **j-* helyén permi **š-* mutatkozik, de a **j-* (és **č-*) sorsának szempontjából „több KB [közép-bolgár] nyelvjárással kell számolnunk. Világosan mutatják ezt a PP [őpermi] adatokon kívül a magyar nyelv csuvasos típusú jövevényszavai is, ahol szintén ismerünk az affrikátamegfelelések... mellett spiráns megfeleléseket is” (Rédei—Róna-Tas: NyK 74: 292). Feltételezhető,

hogy „*ǰ*-típusú” és „*š*-típusú” bolgár-török nyelvjárások mellett olyan nyelvjárások is voltak, amelyekben egy *ǰ*-féle hang **j*-ből fejlődött, s hogy a zürj. *getir* éppen ilyen „*ǰ*-típusú” nyelvjárásból származik (**ǰ*- > permi *g*-, „természetes” hanghelyettesítéssel).

Ezt a kockázatos feltevést az alább kifejtett etimológia (3.) is megerősíti.

3. Permi **gort* 'Haus, Wohnplatz'

Zürj. (WUo.) AV I Le. Lu. P Pecs. Sz. Ud. V *gort* 'Haus (mindenütt), Heim (AV), (Eltern)haus (Le.), Wohnung (AV P); Wohnort (AV), Heimat, Geburtsort (Ud.); Sarg (AV I Le. Lu. Pecs. Sz. Ud. V)', (Litkin, VokPerm. 79) FSz. *gort* Ja. *gort* 'дом'; votj. (Wichm.) G J M Uf. *gurt* 'Wohnplatz, Dorf' (permi **gort*) szavakat hagyományosan ósiráni jövevényszónak tekintik és az indo-iráni **gerda-* (ieur. **ǵherdh-/ǵherdh-*) alapalakra vezetik vissza, l. Munkácsi, ÁKE 648; Pokorny, IndEtWb. 444; Joki: MSFOu. 151: 262–263; Litkin: VJa. 1975/3: 88.

E magyarázatnak bizonyos gyengéje van. 1. Iráni részről csak az av. *garəda-* 'Höhle als Behausung daevischer Wesen' adatolható (~ óind *grhá-* < **grdhá-* 'Haus, Wohnstätte'), és ennek eredeti 'Haus' jelentését Pokorny (uo.) a permi szavakra hivatkozva föltételezi („eine ältere Bedeutung 'Haus, Wohnung' wird durch fiugr. Lehnworte, wie votj. *gurt* 'Wohnplatz, Dorf', syrjän *gort* 'Haus, Wohnung' und 'unterirdische Wohnung, Gruft, Grab', erwiesen”¹). 2. A permi *-rt* szokatlannak látszik az iráni *-rd-* helyén, hiszen az ősspermi kor iráni jövevényszavaiban zöngés és zöngétlen mássalhangzók változatlanul maradtak (Litkin: VJa. 1975/3: 96), vö. zürj. *vurd*, votj. *vudor* 'Otter' (av. *udrō*, oszét *ürd*, *urda*) és zürj. *mort*, votj. *murt* 'Mensch' (av. *marəta-* < **marta-*).

De egy másik lehetőség is van. Feltételezhető, hogy a permi szó a török **jürt* átvétele, megpedig egy „*ǰ*-típusú” bolgár-török nyelvjárásból. Vö. ótör. *jurt* 'Wohnort, Ansiedlung', középtör. *jurt* 'Heimat', csúv. *šort*, *šurt* 'Haus, Hof mit allen dazu gehörigen Gebäuden' (Räsänen, VEWT 211), ótör. (DTyurkSzl.) *jurt* 'дом, владение, место жительства, земля, страна'. Ez a magyarázat sem ütközik semmilyen szemantikai vagy hangtani nehézségbe (a permi *g*- problémáján kívül). A csúv. *o*, *u*: permi **ǵ* megfelelés más bolgár-török jövevényszavakban is megmutatkozik, vö. permi **šqr-* 'Stief-': csúv. *šori*, *šuri*; permi **tqrta* 'Deichsel': csúv. *turda*, *torda* (l. Wichmann: MSFOu. 23: 39; Litkin, VokPerm. 95, 98).

A két példa — *getir/jutuz* és *gort/jürt* — párhuzamossága, „tandem”-hatása valószínűvé teszi azt a feltevést, hogy egy bizonyos bolgár-török nyelvjárásban a **j*-ből egy **ǰ*-típusú hang fejlődött. Érdekes volna ez a feltevést másképpen is igazolni.

A teljesség és az igazság kedvéért megemlítenéd, hogy Ahlqvist (MSFOu. 8: 6) zürj. *gort*-ot is, tör. *jurt*-ot is egyszerre említette a jurák *ǵarəd* 'Haus' állítólagos jövevényeként; egyáltalán ez a szófejtés hibás, vö. Wichmann: FUF 2: 167; Karjalainen: MSFOu. 23: 77.

¹ Ténylegesen a 'Sarg, Gruft' jelentés a zürjénben az av. 'Höhle' jelentéssel nem függhet össze; ez az orosz дом 'ház, (nyelvjárási) koporsó' (l. Словарь русских народных говоров 8: 16) a kétértelműségét tükrözi.

4. Zürjén *varges* 'лукавый'

A zürj. (Szavvaitov) *varges* 'хитрый, коварный, пронырливый, лукавый', (WUo.) I *varges* 'крытой, драчливый, хитрый, hart, streng, zum Schlagen geneigt, zänkisch, listig, schlau', (SzsSzlK) AV KSz. Pecs. Ud. Vm. *varges*, FV I *varges* 'хитрый, лукавый, коварный', (Litkin, Drevn.) ózürij. *varkes* 'лукавый, дьявол, черт' szót V. I. Litkin a votj. (UdmRSzl. 1983) *vargas* 'одинокый; не занимающийся определенным делом', Tilovaj (közli Litkin) *vargas* 'своевольный' szóval vetette egybe és ősspermi **vargss* alapalakra vezette vissza, l. ESzK 47.

Minden valószínűség szerint ez indoeurópai jövevényszó, vö. ieur. **ureg-/*uerg-* 'stossen, drängen, treiben, feindselig verfolgen' és különösen balti-szláv **uorgo-s*, **uergo-s*: litv. *vařgas* 'Not, Elend', lett *vārgs* 'elend, siech', óporosz *warg* 'schlecht, böse', óbolg. *vragъ* 'Feind', orosz *вопог* 'Feind, Teufel'; litv. *vérgas* 'Sklave', lett *vērgs* ua. (Trautmann, BSIWb. 342; Vasmer, REtWb. I, 228; Pokorny, IndEtWb. 1181). A balti-szláv szavakat nehéz teljesen elkülöníteni egy másik ieur. alapszó (**uergĥ-* 'drehen, würgen') germán fejleményeitől: óizl. *vargr* 'Wolf, geächteter Verbrecher', angasz. *wearg*, ófn. *war(a)g* 'Räuber, Verbrecher' (Pokorny, IndEtWb. 1154).

A közvetlen ieur. forrás nem világos. Az iráni nyelvekből a megfelelők hiányoznak (de vö. av. *vahrka-* 'Wolf', óind *vřkah* < ieur. **uřk^hos*!). A permi és a szláv adatok szembesítésakor szoros szemantikai kapcsolatukat figyelhetjük meg (vö. a 'Teufel' jelentés ózürijében és oroszban), de a permi szóvégi *-s* miatt (< ieur. nominatívuszi *-s*, l. Munkácsi, ÁKE 499) az oroszból vagy kései közszlávból való kölcsönzésről szó sem lehet.

Litkin (uo.) a permi **varges* egy lehetséges mordvin megfelelőjét is említi, mégpedig mord. (Juhász—Erdélyi) M *vargā*: *vargēn šurā* 'ördögujja (belemnit)'. De nem bizonyos, hogy ez a ritka mordvin szó (csak Juhásznál található) egy külön szókészleti egységet képvisel (~ *varges* stb.), mert ez a mord. (uo.) M *vardā*: *vardēn šurā* 'ördögujja (belemnit)', (ErzRSzl.) *vardo* 'враг, чужой; черт' változata is lehet. Az is lehetséges (de további vizsgálatra vár), hogy a szam. (Janhunén, SW) **wārkkā* 'Bär' a fenti permi és/vagy indoeurópai szavakkal valamilyen rokonságban állhat.

EUGEN HELIMSZKIJ

Пермские этимологии

Евгений Хелимский

1. Коми *bor(j-)* 'межа' (удм. *ага-бу*) родственно фин. *piiri* (ген. *-in*) 'круг', эст. *piir* 'межа' и т. д. В исходной праформе следует реконструировать **-i* (не **-e* и не консонантный ауслаут) и, возможно, дифтонг в первом слоге.

2. Коми *getir* 'жена' может восходить к болгарско-тюрк. **ju/stur*, ср. др.-тюрк. *ju/o-tuz* 'жена'. Для объяснения перм. *g-* следует предполагать развитие **j-* > *ɟ-* в одном из болгарских диалектов (в других диалектах **j-* > *ʃ-*, *s-*). Ср. след.

3. Аналогичным образом, перм. **gort* 'дом, жилье' (коми *gort*, удм. *gurt*) может восходить к болгарско-тюрк. диал. **ɟurt*, ср. тюрк. **jurt* 'дом', чув. *šurt*, *šort* (обычно принимаемая иранская этимология перм. **gort* не бесспорна).

4. Коми *varges* 'хитрый, лукавый, черт' — индоевропейское заимствование, ср. особенно балто-слав. **uorgos* (рус. *враг, ворог*), др.-исл. *vargr* 'волк, стоящий вне закона преступник'. Под большим вопросом можно предположить также связь с самод. **wārkkā* 'медведь'.

Zum Verhältnis von Laut und Schrift im Syrjänischen nebst Betrachtung zur Ökonomie der kyrillischen Schrift fürs Syrjänische

I.

Bei jenen Sprachen, die über eine längere Schrifttradition verfügen wie zahlreiche europäische Sprachen (z. B. deutsch, englisch, russisch), ist bedingt durch die Sprachveränderungen in phonologischer Sicht einerseits, durch die unveränderte oder nur geringfügig revidierte Orthographie andererseits eine zuweilen beträchtliche Divergenz zwischen Lautung und Schreibung zu beobachten, die das Erlernen der Sprache erheblich erschweren kann.

Die uralischen Sprachen verfügen im allgemeinen über keine langen orthographischen Traditionen, wenn man einmal vom Ungarischen, Finnischen, Estnischen und z. T. Lappischen absieht, und auch bei diesen genannten Sprachen ist die Diskrepanz zwischen Lautung und Schreibung nicht allzu groß, auch wenn hier bedingt durch die Assimilationerscheinungen in der Aussprache und historisch-etymologische Tendenzen in der Schrift zuweilen beträchtliche Unterschiede bestehen, die aber teilweise auch dadurch bedingt sind, daß Zeichen (Grapheme, Buchstaben) verwendet werden, die der Sprachneuling mit anderer Bedeutung kennt (z. B. FIN <y>, UNG <s>, <sz> usw.). Lediglich im Finnischen ist nahezu eine Identität zwischen Lautung und Abbildung in der Schrift erzielt, sicherlich zu einem Teil auch begünstigt durch den archaischen Lautcharakter bzw. das geringe phonologische Veränderungstempo.

Bei den uralischen Sprachen mit junger schriftsprachlicher Tradition ergeben sich andere Probleme. Zwar hat es auch im vergangenen Jahrhundert Versuche gegeben, die Sprachen einheitlich wiederzugeben, und zu diesem Zwecke sind Alphabete geschaffen worden, Vorrang bis in die zwanziger/dreißiger Jahre unseres Jahrhunderts hatten dabei aber immer wissenschaftliche Zwecke (daher die entsprechenden Transkriptionen mit diakritischen Zeichen etc.).

Die einzelnen Perioden der Verschriftlichung des Syrjänischen sind relativ gut beschrieben (vgl. Baraksanov 1963, 1964, Baraksanov/Martynov 1975). So gibt z. B. auch die Beilage (= Tabelle 1) bei Baraksanov/Martynov 1975 einen trefflichen Überblick über die verschiedenen Grapheme und ihre Zuordnung zu den einzelnen Phonemen, wie sich dies u. a. auch bei Rédei 1973 findet, und doch habe ich bei der Vermittlung des Syrjänischen feststellen müssen, daß sich für die Studenten beim Lesen syrjänischer Texte in der heutigen Orthographie Probleme ergeben, die hinsichtlich der vorhandenen bzw. fehlenden Russischkenntnisse der Teilnehmer unterschiedlich, aber jedenfalls vorhanden sind.

Die heutige syrjänische Orthographie ist — mit Ausnahme von einigen Assimilationserscheinungen, auf die ich hier nicht eingehen werde — phonologisch, d. h. es ist eigentlich ein Idealzustand erreicht, von dem, wie oben ausgeführt, die meisten Sprachen mit längerer Schrifttradition z. T. beträchtlich entfernt sind. Aber: im Gegensatz zu dem sog. Molodcov'schen Alphabet (im Gebrauch von 1918 bis 1937) oder dem nur kurze Zeit (1932—1935) verwendeten Alphabet auf lateinischer Basis wird die graphematische Äquivalenz zu den phonologischen Gegebenheiten nicht durch die Relation „Laut : Zeichen“ wiedergegeben, sondern sie muß unter dem Aspekt der Lautsequenzen von Konsonant und nachfolgendem Vokal gesehen werden (mit den ebenfalls zu berücksichtigenden Fällen von $\emptyset$, d. h. absoluter Wortanlaut bzw. Wortauslaut). D. h. das ökonomische Prinzip der kyrillischen Schrift, das phonologische Kriterium der Beteiligung des Konsonanten an der Palatalitätskorrelation durch die graphematische Kennzeichnung mit Hilfe des nachfolgenden Vokalzeichens auszudrücken, ist auch auf das Syrjänische und andere uralische Sprachen übertragen worden, obwohl hier die Verhältnisse anders gelagert sind.

Ein Blick auf das Phoneminventar des Syrjänischen mag dies verdeutlichen:

die SYR Vokale

/i	i	u
e	ë	o
	a	/

werden ausgedrückt durch die Grapheme

	I	II
/i/	<и>	<и>
/i̥/	<ы>	
/u/	<у>	<ю>
/e/	<э>	<е>
/ë/	<ö>	
/o/	<о>	<ё>
/a/	<а>	<я>

Schon durch diese Zusammenstellungen wird einerseits ersichtlich, daß das graphematische System nicht ganz symmetrisch ist, zum anderen wird ersichtlich, daß das SYR über zwei Phoneme /i̥, e/ verfügt, die im RUS nicht vorhanden sind. Die übliche Regel besagt, daß Kolumne I der Vokalbuchstaben verwendet wird, wenn der vorangehende Konsonant nicht-palatalisiert ist, die Kolumne II der Vokalbuchstaben verwendet wird, wenn der vorangehende Konsonant palatalisiert ist. Im absoluten Wortanlaut bezeichnen die Vokalbuchstaben der Kolumne II mit Ausnahme von <и> die Verbindung /j + V/. Leider wird dieses Verfahren jedoch nicht ganz konsequent verwendet, und darin liegen m. E. die Schwierigkeiten in der Zugänglichkeit.

Um diese nun verstehen zu können, ist ein Blick auf das Konsonanteninventar notwendig:

die SYR Konsonanten

/p	t	t̪	k
b	d	d̪	g
v	s	š	j
	z	ž	
		č	
		ǰ	
	l	l̪	
m	n	ɲ	/
	r		

werden wiedergegeben durch die Grapheme

⟨б в г д ж з й к л м н п р с т ч ш⟩

hinzu kommen die in neueren Lehn- bzw. Fremdwörtern aus dem **RUS** oder durch Vermittlung des **RUS** auftretenden Fremdphoneme ⟨ф х ц щ⟩ zur Wiedergabe von /f x c šč/ und die beiden „Hilfszeichen“ ⟨ъ ы⟩.

Für eine ganze Reihe von Phonemen wie /p b k g v/ usw. ist die graphematische Entsprechung ganz eindeutig; es sind dies die Phoneme, die an der Palatalitätskorrelation nicht beteiligt sind. Doch hinsichtlich der Verwendung des nachfolgenden Vokalgraphems sind auch hier einige Besonderheiten zu beachten, auf die im nachfolgenden noch eingegangen wird: bei jenen Phonemen nämlich, für die im Kyrillischen ein „gebräuchlicheres“ Graphem zur Verfügung steht wie ⟨е⟩ für /e/ und ⟨и⟩ für /i/, wird dieses verwendet, und nicht etwa *⟨э⟩ für /e/ und *⟨і⟩ für /i/, obwohl der vorhergehende Konsonant nicht-palatalisiert ist. Hier kommt das Prinzip zum Zuge, daß bei den Konsonanten zunächst zu entscheiden ist, ob sie an der Palatalitätskorrelation überhaupt paarweise beteiligt sind.

Andererseits benutzt die SYR Orthographie zur Wiedergabe der im **RUS** nicht vorhandenen Phoneme /č/ und /ǰ/ sowie /ǰ'/ Kombinationen aus Buchstaben:

/č/	⟨тш⟩
/ǰ/	⟨дж⟩
/ǰ'/	⟨дз⟩

Bei dem letzten Phonem ist nun zusätzlich zu beachten, daß nach diesem von Natur aus palatalisierten Phonem in der nachfolgenden Sequenz mit Vokal nicht etwa die entsprechenden Grapheme der Kolumne II, also wie nach /t/ verwendet werden, sondern durch die Buchstabenkombination scheint dieses schon hinreichend ausgedrückt zu sein, so daß die jeweils „üblicheren“ Vokalgrapheme ⟨а е и о ö у ы⟩ verwendet werden.

Steht das palatalisierte Glied eines der Palatalitätskorrelation unterliegenden Paares am Wortende, so wird das Palatalitätszeichen ⟨ъ⟩ hinzugesetzt, also /t̪ #/ = ⟨тъ⟩, wieder mit der Ausnahme bei /č/ — wiedergegeben durch ⟨ч⟩ und bei /ǰ'/ — wiedergegeben durch ⟨дз⟩, andererseits wird nach den nicht-palatalisierten Gliedern der der Palatalitätskorrelation unterliegenden Paare vor Hinzufügung etwa des Pluralzeichens /jas/ das sog. „harte“ Zeichen ⟨ы⟩ eingefügt, um die Sequenz C + /jas/ auszudrücken, d. h. um eine Aussprache */C'as/ zu vermeiden. Dieses Zeichen ⟨ы⟩ wird nun aber eigentlich inkonsequenterweise auch dann verwendet, wenn der Kon-

sonant vor dem Pluralzeichen /jas/ — <яс> gar nicht der Palatalitätskorrelation unterliegt, z. B. /jemjas/ — <емьяс> 'Stacheln', /uvjas/ — <увьяс> 'Zweige', (bežjas) — <бѣжьяс> 'Schwänze'.

Zur Verdeutlichung gebe ich eine Tabelle (1) der entsprechenden phonologischen Sequenzen /C + V/ und ihrer orthographischen Wiedergaben.

Tabelle 1

1	2	/i/	/j/	u	e	ě	o	a/	Auslaut
Anlaut	и	ы	у	э	ö	о	а		
/p	пи	пы	пу	пе	пö	по	па	п	
/b	би	бы	бу	бе	bö	бо	ба	б	
/t	ти	ты	ту	те	tö	то	та	т	
/d	ди	ды	ду	де	dö	до	да	д	
/tʃ	ти	ты	ту	те	tʃö	то	та	ть	
/dʃ	ди	ды	ду	де	dʃö	до	да	дь	
/k	ки	кы	ку	ке	kö	ко	ка	к	
/g	ги	гы	гу	ге	gö	го	га	г	
/v	ви	вы	ву	ве	vö	во	ва	в	
/s	си	сы	су	се	sö	со	са	с	
/z	зи	зы	зу	зе	zö	зо	за	з	
/š	ши	шы	шу	ше	šö	шо	ша	ш	
/ž	жи	жы	жу	же	žö	жо	жа	ж	
/sʲ	си	сьы	сю	се	sʲö	сё	ся	с	
/zʲ	зи	зьы	зю	зе	zʲö	зё	зя	зь	
/j	йи	йы	ю	е	jö	ё	я	й	
/č	тши	тшы	тшу	тше	tʃö	тшо	тша	тш	
/čʲ	джи	джы	джу	дже	dʒö	джо	джа	дж	
/čʲ	чи	чы	чу	че	čö	чо	ча	ч	
/zʲ	дзи	дзы	дзу	дзе	dʒö	дзо	дза	дз	
/l	ли	лы	лу	ле	lö	ло	ла	л	
/lʲ	ли	льы	лю	ле	lʲö	лё	ля	ль	
/r	ри	ры	ру	ре	rö	ро	ра	р	
/m	ми	мы	му	ме	mö	мо	ма	м	
/n	ни	ны	ну	не	nö	но	на	н	
/nʲ	ни	ньы	ню	не	nʲö	нё	ня	нь	

In der Tabelle 1 sind alle theoretisch möglichen Sequenzen aufgeführt, auch wenn sie vielleicht nicht belegt sind.

Ausgehend von der graphematisch/orthographischen Realisierung lassen sich die Buchstabensequenzen phonologisch folgendermaßen deuten (Tabelle 2).

Somit wird erkennbar, welche Prinzipien in der SYR Orthographie obwalten; vom Standpunkt des Lesers ist zu bedauern, daß etwa für /e/ nicht immer konsequent <э> verwendet wird und daß die Graphempaare nicht eindeutig den Eigenschaften nicht-palatalisiert/palatalisiert zugeordnet sind, jedoch sind die Prinzipien im wesentlichen durchschaubar, wenn man vom Korrelationsbegriff ausgeht.

Störend bliebe die überflüssige Verwendung von <ъ> nach den unpaarigen Konsonanten, aber hier ist vielleicht nach dem Motto „lieber zu deutlich“ verfahren worden und eine gewisse Redundanz in Kauf genommen worden. Bleibt noch zu bemerken, daß zur Bezeichnung der Sequenzen /ʒ/ + /jas/

und /č'/ + /jas/ nach den Konsonanten das sog. „weiche“ Zeichen <ь> eingefügt werden muß, z. B. /ruč' + jas/ — <ручьяс> 'die Füchse'.

Diese Prinzipien sind regelhaft wiedergegeben zum Beispiel in den orthographischen Wörterbüchern der syrjänischen Sprache, womit einem Studenten, der beginnt, sich mit dem SYR zu beschäftigen, natürlich nicht sonderlich gedient ist, da die Regeln in syrjänischer Sprache abgefaßt sind.

Tabelle 2

2	a	e	ë	и	i	o	ö	у	ъ	ы	ь	э	ю	я	Auslaut
1															
Anlaut	/a	je	jo	i		o	e	u		i		e	ju	ja	
б	ba	be		bi		bo	bë	bu	b	bi					b
в	va	ve		vi		vo	vë	vu	v	vi					v
г	ga	ge		gi		go	gë	gu	g	gi					g
д	da	dë	do	dï	di	do	dë	du	d	dï		d'	de	du	da
дж	ža	žë		žï		žo	žë	žu	ž	žï					ž
дз	ža	žë		žï		žo	žë	žu	ž	žï					ž
ж	ža	žë		žï		žo	žë	žu	ž	žï					ž
з	za	zë	zo	zi	zi	zo	zë	zu	z	zi		z	ze	zu	za
й				ji			jë		j	ji					j
к	ka	ke		ki		ko	kë	ku	k	ki					k
л	la	le	lo	li	li	lo	lë	lu	l	li		l	le	lu	la
м	ma	me		mi		mo	më	mu	m	mi					m
н	na	në	no	nï	ni	no	në	nu	n	nï		n	ne	nu	na
п	pa	pe		pi		po	pë	pu	p	pi					p
р	ra	re		ri		ro	rë	ru	r	ri					r
с	sa	së	so	sï	si	so	së	su	s	sï		s	se	su	sa
т	ta	të	to	tï	ti	to	të	tu	t	tï		t	te	tu	ta
тш	ča	čë		čï		čo	čë	ču	č	čï					č
ч	ča	čë		čï		čo	čë	ču	č	čï					č
ш	ša	šë		šï		šo	šë	šu	š	šï					š
ф	fa	fe		fi		fo	fë	fu	f	fi					f
х	xa	xë		xi		xo	xë	xu	x	xi					x
ц	ca	cë		ci		co	cë	cu	c	ci					c
щ	šča	šče		šči		ščo	šče	šču	šč	šči					šč
дъ							dë			dï					d'
зъ							zë			zi					z
лъ							lë			li					l
нъ							në			nï					n
съ							së			sï					s
тъ							të			tï					t/

Problematisch ist überdies die ganze Materie deswegen, weil jede uralische Sprache, die sich der kyrillischen Schrift bedient, andere Prinzipien zugrunde gelegt hat, was besonders deutlich wird beim Votjakischen, das über das gleiche Phoneminventar wie das SYR verfügt, aber im Grapheminventar Buchstaben hat wie <й>, <ж>, <э> und <ү>, die nur im Votjakischen vorkommen. Im Vergleich etwa zum Mokšamordvinischen ist das Syrjänische in dieser Hinsicht gut zu durchschauen, weil die vorhandene Mehrdeutigkeit der kyrillischen Zeichen durch die Lautumgebung erkennbar ist, während im Mokšamordvinischen das Fehlen eines Zeichens für /ä/ und andererseits die Vieldeutigkeit von <я> den Leser ganz beträchtlichen Schwierigkeiten aussetzt.

II.

Ich habe unlängst die Ergebnisse einer von mir durchgeführten phonologischen Statistik des Syrjänischen vorgelegt; es scheint nun interessant, auch eine entsprechende Graphemzählung anzustellen. Bei Zugrundelegung desselben Corpus habe ich die jeweiligen einzelnen Buchstaben ausgezählt, weil diese ja zunächst auch so aufgefaßt werden, denn erst die genauen Kenntnisse des phonologischen Systems ermöglichen es, die Graphemfolge z. B. <дж> oder <дз> oder <тш> nicht als zwei Phoneme, sondern als ein Phonem zu deuten.

Aufgrund meines Textcorpus (vgl. Veenker 1982) ergibt sich folgende Statistik:

Phonemstatistik

/i/	158	7,03%
/ī/	156	6,94%
/u/	89	3,96%
/e/	82	3,65%
/ē/	179	7,96%
/o/	91	4,05%
/a/	172	7,65%
/p/	46	2,05%
/b/	26	1,16%
/t/	75	3,34%
/d/	92	4,09%
/t̄/	6	0,27%
/d̄/	8	0,36%
/k/	90	4,00%
/g/	32	1,42%
/v/	80	3,56%
/s/	208	9,25%
/z/	13	0,58%

/ʃ/	20	0,89%
/ʒ/	12	0,53%
/h/	66	2,94%
/ɦ/	7	0,31%
/j/	87	3,87%
/ɟ/	9	0,40%
/ɕ/	4	0,18%
/ç/	54	2,40%
/ʃ̄/	24	1,07%
/l/	81	3,60%
/ɭ/	14	0,62%
/r/	74	3,29%
/m/	60	2,67%
/n/	114	5,07%
/ɳ/	19	0,85%

2248 100,01%

Buchstabenstatistik

а	133	5,72%
б	26	1,12%
в	80	3,44%
г	32	1,38%
д	126	5,42%
е	51	2,19%
ё	10	0,43%
ж	16	0,69%
з	44	1,89%
и	111	4,77%
і	45	1,93%
й	40	1,72%
к	90	3,87%
л	95	4,08%
м	60	2,58%
н	133	5,72%
о	81	3,48%
об	179	7,70%
н	46	1,98%

р	74	3,18%
с	275	11,82%
т	90	3,87%
у	80	3,44%
ф	—	—
х	—	—
ц	—	—
ч	54	2,32%
ш	29	1,25%
щ	—	—
ъ	15	0,64%
ы	158	6,79%
ь	74	3,18%
э	31	1,33%
ю	9	0,39%
я	39	1,68%

2326 100,00%

In einigen Fällen ist die Zuordnung eindeutig, z. B.:

/p/	46	⟨п⟩	46
/b/	26	⟨б⟩	26
/k/	90	⟨к⟩	90 usw.,

in anderen Fällen wird ein Buchstabe zur Wiedergabe verschiedener Phoneme verwendet, z. B. das Graphem ⟨т⟩ ist notwendig zur Wiedergabe der Phoneme /t/, /tʰ/, /č/ (⟨тш⟩), das Graphem ⟨д⟩ zur Wiedergabe von /d/, /dʰ/, /ʒ/ (⟨дж⟩), /ʒʰ/ (⟨дз⟩), das Graphem ⟨ш⟩ zur Wiedergabe von /š/ und /č/ (⟨тш⟩), das Graphem ⟨з⟩ zur Wiedergabe von /z/, /zʰ/, /ʒʰ/ (⟨дз⟩) usw., das spiegelt sich natürlich auch in der Statistik wider, z. B.: der Buchstabe ⟨т⟩ ist im Text mit 90 Belegen vertreten, diese verteilen sich auf die Phoneme /t/ = 75, /tʰ/ = 6, /č/ (⟨тш⟩) = 9, usw.

Schließlich noch die Gegenüberstellung bei den Vokalen:

/i/	158	⟨и⟩	111
		⟨і⟩	45
/i̯/	156	⟨ы⟩	158
/u/	89	⟨у⟩	80
		⟨ю⟩	9
/e/	82	⟨е⟩	51
		⟨э⟩	31
/e̯/	179	⟨ө⟩	179
/o/	91	⟨о⟩	81
		⟨ē⟩	10
/a/	172	⟨а⟩	133
		⟨я⟩	39
<hr/> 927		<hr/> 927	

Zur Wiedergabe von 2248 Phonemen benutzt die syrjänische Orthographie insgesamt 2326 Zeichen. Berücksichtigt man nun indes in der phonologischen Transkription, daß für die palatalisierten Konsonanten das diakritische Zeichen (') verwendet wird und daß diese acht Phoneme mit 198 Belegen vertreten sind, so sind letztlich 2446 Zeichen notwendig (hierbei ist die früher benutzte, kompliziertere Wiedergabe der Affrikaten in der fiugr. Transkription noch unberücksichtigt geblieben).

Es zeigt sich mithin, daß die kyrillische Orthographie trotz der eingangs angeführten Schwierigkeiten letztlich zur Wiedergabe der syrjänischen Sprache hinsichtlich der Zahl der verwendeten Zeichen ökonomischer ist.

WOLFGANG VEENKER

Literaturhinweise

- BARAKSANOV, G. G., Formirovanie grafičeskich i orfografičeskich norm komi literaturnogo jazyka. Istoriko-filologičeskij sbornik 8. Syktyvkar 1963. 174—187
- BARAKSANOV, G. G., Formirovanie jazykovych norm komi literaturnogo jazyka. Syktyvkar 1964
- BARAKSANOV, G. G.—MARTYNOV, V. I. Razvitie komi filologičeskoj nauki. AN SSSR, Komi filial. Serija preprintov „Naučnye doklady”. Vyp. 20. Syktyvkar 1975
- Komi orfografičeskej slovar. Siktjvkar 1959
- PODOROVA, A. I., Voprosy orfografii komi jazyka. Naučnoe soveščanie po voprosam jazykoznaniya v. g. Syktyvkare, Tezisy dokladov. Moskva 1952. 29—38
- RÉDEI, K., A zürjén nyelvjárások fonematikus átirása. L. Posti ja T. Itkonen (toim.), FU-transkription yksinkertaistaminen. Castrenianumin toimitteita 7. Helsinki 1973. 92—94
- RÉDEI, K., Chrestomathia Syrjaenica. Budapest 1978
- Sovremennyy komi jazyk. Čast pervaja. Fonetika, leksika, morfologija. Pod redakciej V. I. Lytkina. Syktyvkar 1955
- VEENKER, W., Zur phonologischen Statistik der syryjänischen Sprache. ÉFOu. 15 (1978—79) [1982]: 435—445

Valerian Vasziljev cseremisz népdalgyűjtéseinek magyarországi visszhangja

V. M. Vasziljevnek* három Marij muro (Mari dal) című népdalgyűjteménye látott napvilágot: az első 1919-ben Kazanyban,¹ a második 1923-ban Moszkvában, s a harmadik 1937-ben Joskar-Olában.

A Marij muro e kötetein kívül Vasziljev számos cseremisz népköltési gyűjteményt állított össze és adott ki.² Hogy miért éppen e három népdalgyűjteménye érdekes számunkra, annak több oka is van. Mindenekelőtt az, hogy Vasziljev gyűjtéseiből éppen ezek (és csak ezek) jutottak el hozzánk. (A két első kötet eredeti, ill. fénymásolt formában, a harmadiknak pedig a kottamásolata. L. 23., 24. jegyzet.) Kodály Zoltán Bartóknak a cseremisz népdalokra vonatkozó észrevételei nyomán³ elindulva e népdalok dallamát is fölhasználta annak bizonyítására, hogy a cseremisz népdalok egy része és a régi stílusú magyar népdalok azonos dallamszerkezetűek.⁴ Fontosak e gyűjtemények magyar vonatkozásukon kívül azért is, mert megjelenésük idejéig ilyen gazdag, csaknem mindegyik nyelvjárás területéről gyűjtött, dallammal és szöveggel együtt, viszonylag nagy pontossággal lejegyzett cseremisz népdalanyag még nem látott napvilágot.⁵

Az első, Marij muro c. kiadványt Vasziljev tizenöt év gyűjtésének anyagából állította össze,⁶ és tankönyvnek szánta. A kötet összeállításának elve

* 1883. január 1-én született az ufai kormányzóság birszki kerületének Szuszadü-Ebalak nevű falvában (ma a Baskír ASzSzK Janauli kerülete). «В. М. Васильев первоначально носил фамилию Вастаев. В некоторых документах архивов Казани он упоминается под этой фамилией, что должны учесть исследователи.» Валериан Михайлович Васильев. Йошкар-Ола 1974. 26, 2. Írói nevén Üpömarij, azaz ufai cseremisz.

¹ A gyűjtemény belső borítóján 1919-es, a külsőn 1920-as évszám található. A címét általában Marij mureként (Mari dal) idézik, a kötetben Mari muro (ua.) szerepel. A marij az irodalmi nyelvi alak.

² V. M. Vasziljev kiadott és kiadatlan munkáinak jegyzékét I. Валериан Михайлович Васильев. Йошкар-Ола 1974. 87–93.

³ „Három cseremisz dal, gyűjtötte és fonográffal felvette 1906-ban Wichman Györgyné, Jelaszy faluban Kozmodemjanszki kerület, kazáni kormányzóság, Oroszország; előadta: Stefanova Olga 20 éves. — A dallamok hangsora ugyanaz a pentaton hangsor, amely a régi magyar stílusra jellemző. Szerkezetük Ak. A₄B₄AB (A₄ kvarttal mélyebb, mint A), ami lényegében A⁵B⁵AB-nek felel meg . . .” Bartók Béla, A magyar népdal. Budapest 1924. 104, Appendix.

⁴ Kodály Zoltán, Sajátos dallamszerkezet a cseremisz népzeneben. In: Emlékkönyv Balassa Józsefnek a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének 70. születése napjára. Budapest 1934. 181–193.

⁵ Az 1951-ig megjelent cseremisz népdalkiadványok történetét I. К. А. Четкарев, Песни мари. In: Марий калык муро. Ленинград—Москва 1951. 10–22.

⁶ «Лучко ий годсек погымо мари мурым савыкташ тэнэйз ижж йон лийэ.» Мари муро 1919. Ончыл мут.

zenei szempontú: az egyes darabok (összesen 311) dallamuk nehézsége szerint követik egymást. Vasziljev szakszerű anyaggyűjtésre törekedett: a dalok többségénél föltüntette a gyűjtés helyét (kerület, település), a közlő nevét és a dal műfaji vagy tematikai hovatarozását. (E megnevezésekben nem következetes, valószínűleg a közlők az énekesek dalmegnevezéseit vette alapul. általában az alkalomhoz kötött dalokat tünteti föl: ünnepi vagy jeles napi dal [пайрам муро], lakodalmi dal [çан муро]. Emellett a katonadalokat [лекрут муро] és a gyermekdalokat [йоча муро] jelöli.⁷) Az 1919-es gyűjteményében 95 ünnepi vagy jeles napi, 48 lakodalmi, 30 katona-, 4 gyermekdalt és 20 egyéb tartalmú dalt (pl. „árvadalt” [тылык муро], táncdalt [куштым муро], kendőadó dalt [солык пумо муро]) találunk. A dalok területi hovatarozását azonban pontosan megadja, s így kiderül, hogy e kötetben a főbb nyelvjárások képviselve vannak, de nem egyenletesen: 118 a birszki, 119 a krasznokoksajszki (ma Joskar-Ola), 20 az urzsumi, 17 a kozmogymjanszki, 15 a malmizsi, 8 a jaranszki, 5 a krasznoufimszki, 2 a szarapuli, 2 a csebokszári, 1 a kazanyi, 1 a jelebugai, 1 az ufai és 1 a belebeji kerületből.⁸

A második Marij muróban Vasziljev 1920 és 1923 között gyűjtött dalai találhatók. A 167 dal nyelvjárásonként van csoportosítva, s mivel az előző gyűjteménybe a birszki (keleti nyelvjárás) és a krasznokoksajszki (mezei nyelvjárás) dalok kerültek nagyobb számban, itt Vasziljev a hegyi nyelvjárásból közül legtöbbet, 70 kozmogymjanszki dalt. Emellett 56 krasznokoksajszki, 12 birszki, 7 csebokszári, 7 szernuri, 5 urzsumi, 4 krasznoufimszki, 4 jaranszki és 2 malmizsi dalt mutat be.⁹ (Ezek az adatok is bizonyítják, hogy Vasziljev több, addig még kevésbé vizsgált nyelvjárási területről is gyűjtött; ő tervszerűbben dolgozhatott, mint a nem cseremiszi származású kutatók.) E kötet dalainak műfaji, ill. tematikus osztályozása nagyon hiányos, a 167-ből csak 46-nál találunk erre vonatkozó utalást. (23 ünnepi vagy jeles napi dal, 14 katonadal, 8 lakodalmi dal, 1 gyermekdal.)

A harmadik, 1937-ben Joskar-Olában kiadott gyűjteményről — mivel Magyarországra csak kottamásolata jutott el — K. A. Csetkarjov¹⁰ és O. M. Geraszimov¹¹ híradásából tudunk annyit, hogy Vasziljev egy kb. ezer dallamot magában foglaló, háromkötetesre tervezett népdalgyűjtemény első kötetének szánta. Ennek, a nyomtatásban is megjelent első, valamint az elkészült, de kiadatlanul maradt második és harmadik kötetnek a dalait — az 1919-es és az 1923-as kötetekhez képest új szempontból — műfajilag csoportosította.

⁷ A cseremiszi népdalok osztályozása ma sem egységes. A kategóriákkal kapcsolatban több probléma is fölmerül: pl. a лекрут муро tkp. lírai búcsúzó, sirató, a йоча муро gyermekdal volta, ill. eredetisége pedig kétséges. (L. részletesebben Bereczki Gábor, Szélgjegyzetek cseremiszi gyűjtőfűzetéből. Ethn. 78: 491–495.)

⁸ Vasziljev a kerületek cseremiszi elnevezését adja meg (általában rövidítve): Пър. (ö) у. (йэз) — birszki kerület, Чарл. (а) у. (йэз) — krasznokoksajszki kerület, Вүрз. (үм) у. (йэз) — urzsumi kerület, Цыкама у. (йэз) — kozmogymjanszki kerület, Малм. (ыж) у. (йэз) — malmizsi kerület, Йар (ан) у. (йэз) — jaranszki kerület, Красноуп (?) у. (йэз) — krasznoufimszki kerület, Саранул у. (йэз) — szarapuli kerület, Шоваш энгр у. (йэз) — csebokszári kerület, Озан у. (йэз) — kazanyi kerület, Алабога у. (йэз) — jelebugai kerület, Упö у. (йэз) — ufai kerület, Бэлэбэй у. (йэз) — belebeji kerület. (A 311. műdal — induló).

⁹ A kötet tartalomjegyzéke pontatlan: 167 helyett 162 dalt tüntet föl, a 88. és a 91. csebokszárinak írt dal jaranszki, ill. krasznokoksajszki, a 94. és a 95., hegyi nyelvjárásához sorolt dal csebokszári, a 97. és a 98. pedig krasznokoksajszki.

¹⁰ К. А. Черкарев, Песни мари. In: Марий калык муро. Ленинград—Москва 1951. 20.

¹¹ О. М. Герасимов, В. М. Васильев — собиратель и исследователь песенного творчества. In: Валериан Михайлович Васильев. Йошкар-Ола 1974. 20.

O. M. Geraszimov szerint az első kötetbe (1937. Joskar-Ola) a lakodalmi dalok és a régi, hosszabb terjedelmű ún. elmélkedések kerültek.

Vasziljev ezt a három, műfaji szempontból összeállított kötetét valószínűleg korábbi gyűjtéseit rendszerező, összefoglaló műnek szánta. Ezt látszanak bizonyítani az 1919-ben és az 1923-ban, valamint az 1937-ben megjelent kötetek dallamegyezései, amelyeket az MTA Zenetudományi Intézetének Népzene kutató Csoportja mutatott ki, ill. a dallamegyezéseknek megfelelően a közlők nevének, a gyűjtés helyének és idejének azonossága.¹² (Pl. az 1919-es és az 1937-es kötet azonos dallamú énekei: 6. sz.—149. sz., 14.—144., 16.—140., 19.—143., 30.—117., 55.—128., 92.—129., 101.—150., 113.—179., 266.—55., 294.—10.; az 1923-as és az 1937-eséi: 15.—167., 46.—22., 103.—171., 133.—4., 146.—5.)

Az első magyarországi híradás Vasziljev munkásságáról 1926-ban jelent meg és Beke Ödöntől származik. Beke Az új magyar irodalom c. cikkének megírása idején Vasziljev második népdalgyűjteményéről tudott csak: „B.¹³ M. Vasziljev (írói néven Üpö-marij = ufai cseremisiz), ki 1923-ban egy egész füzetre való, szám szerint 167 népdalt adott ki hangjegyekkel együtt kilenc nyelvjárás területéről.”¹⁴

Ez a gyűjtemény — megelőzve az 1919-es kötet — a harmincas évek elejére már biztosan eljutott Magyarországra, mivel Kodály Zoltán a Sajátságos dallamszerkezetet a cseremisiz népzeneben c. tanulmányában¹⁵ a magyar és a cseremisiz népdalok dallamszerkezetét összehasonlítva Vasziljev e gyűjteményének darabjait is felhasználta,¹⁶ s például Robert Lach dallamjegyzéseivel szemben¹⁷ I. Sz. Kljucsnyikov¹⁸ és Vasziljev munkáját tartotta mérvadónak.¹⁹ Kodály Zoltán A magyarság néprajza 4. kötetének A zene c. fejezetében is idéz e gyűjtemény dalaiból,²⁰ s a tanulmányhoz fűzött 18. jegyzetében utal arra, hogy az 1919-es Marij muro is eljutott hozzá.²¹ Kodály levele-

¹² Ezúton mondok köszönetet a Népzene kutató Csoport munkatársainak (MTA Zenetudományi Intézet), akik az előkészületben levő, Kodály Zoltán népdalfeldolgozásainak dallam- és szövegforrásai c. kiadványukhoz kapcsolódó kutatásuk néhány eredményét, — köztük Vasziljev gyűjteményeinek dallamegyezéseit — rendelkezésünkre bocsátották. Az 1937-es Marij muroból Vargyas Katalin a gyűjtésre vonatkozó adatokat, így a gyűjtés idejét is lemasolta. Ebben a kötetben az előzőektől eltérően, a gyűjtés pontos évét is megadja Vasziljev.

¹³ Helyesen: V.

¹⁴ Nyr. 55 (1926): 53.

¹⁵ In: Emlékkönyv Balassa Józsefnek a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének 70. születése napjára. Budapest 1934.

¹⁶ I. m. 186, 187, 188, 189, 190, 191.

¹⁷ Robert Lach, Gesänge russischer Kriegsgefangener. I. Band. Finnisch-ugrische Völker, 3. Abteilung: Tscheremissische Gesänge. Wien—Leipzig 1929.

¹⁸ И. С. Ключников (Иван Палантай), Марла мураш туньктышо савыш (cseremisizül énekelni tanító gyűjtemény). Москва 1923. 42.

¹⁹ „Hogy a A₁B₄AB-nek irt dallamok is mind idetartoznak (az A⁵B⁵AB szerkezetűekhez V. J.), kétségtelen. Eldöntik ezt Vasziljev és Kljucsnyikov szövegei, melyek bár szintén elég sűrűn meghagyják az önkényes oktávugrásokat, sőt kezdetlegesen litografált kiadványaikban még íráshibákat is sejtethetünk: általában elég tiszták és világosak. Főleg nekik köszönhető, ha e szerkezet rejtettebb sajátosságait némileg beláthattuk.” Kodály Zoltán, Sajátságos dallamszerkezet a cseremisiz népzeneben. In: Emlékkönyv Balassa Józsefnek a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének 70. születése napjára. Budapest 1934. 183—184.

²⁰ Budapest 1937. 20, 24.

²¹ „— V. M. Vasziljev Marij muro Moszkva 1923. 167 dallam Vasziljevnek egy hasonló című Kazánban 1919-ben megjelent gyűjteménye 304 dallammal (valójában 311, — V. J.) csak e dolgozat befejezése után került kezünkbe” (i. m. 75).

zéséből tudjuk, hogy ezt a kötetet egy református lelkésztől kapta, aki Kazany vidéki hadifogságából hozta magával.²²

Az 1937-es népdalgyűjtemény kottamásolatát már Kodály maga kérte a Moszkvában tartózkodó Vargyas Katalintól.²³ E kötetnek azóta is ez az egyetlen, 1939-ben készült, szöveg nélküli másolata található hazánkban.²⁴

Kodály Zoltán nemcsak tanulmányaihoz használta föl a Vasziljev gyűjtötte népdalokat, hanem föl is dolgozta azok egy részét: az 1919-es kötetből 77-nek, az 1923-asból 41-nek, az 1937-esből 8-nak a dallamát.²⁵

A két első Marij muro Kodály által földolgozott dalainak szövegét magyarra Beke Ödön fordította, aki maga is gyűjtött az első világháború idején hadifoglyoktól cseremiszi népdalokat, s aki saját, ill. Robert Lach cseremiszi anyagának²⁶ lefordítása után e téren már nagy tapasztalattal rendelkezett. Kodály 1982-ben közzé adott és Beke kiadatlan, Kodályhoz írott leveleinek tanúsága szerint 1934-től 1955-ig leveleztek a cseremiszi népdalfordítások ügyében. Különös figyelmet érdemel Beke 1934. augusztus 29-én kelt levele, amelyben az általuk ismert összes cseremiszi népdal átírt szöveggel és magyar fordítással való kiadását javasolta. Kodály a gondolatot magáévá tette, Beke elképzelését megvalósíthatónak tartotta, sőt kész lett volna, akár saját költségén is, „az egész meglevő cseremi[sz] dallamanyag együttes kiadására biz.[onyos] rendszerben”,²⁷ és fölkérte Bekét az átírás és a nyersfordítások elkészítésére.²⁸

Erre — valószínűleg anyagi, ill. technikai okok miatt — sem akkor, sem azóta nem került sor. (Vasziljev cirill betűs szövegeinek olvasása is hosszadalmas volt Beke számára, s bizonyára az átírás sem lett volna könnyű feladat.)

A Beke és Kodály tervezte kiadványt nem pótolja, de némi kárpótlást nyújt majd a közeljövőben megjelenő, Kodály Zoltán népdalfeldolgozásainak dallam- és szövegforrásai c. munka, amelyben Vasziljev népdalainak a magyar zenetudós által földolgozott darabjait is közlik (az eredeti gyűjtemények alapján a dallamot és a szöveget — ezt átírás és fordítás nélkül).

Vasziljev Marij muro c. gyűjteményei a cseremiszi népköltészet legtermékenyebb ágának, a dalnak műfajilag és területileg igen széles skáláját mutatják be. Fő erényük — szemben a csak nyelvészeti céllal gyűjtött anyagot tartalmazó népdalkiadványokkal —, hogy a cseremiszi népdalnak mint a szöveg és a dallam egységének tanulmányozását is lehetővé teszik. (így pl. jól meg-

²² „Azt a cseremiszi dalgyűjteményt Kiss lelkész úr mégis elküldte. Nagy örömmre kiderült, hogy a másik, birtokomban levő, azonos című kiadványtól merőben különböző a tartalma. Ézért nagyon szeretném megtartani és kérem szíves értesítését, milyen összegeen válthatnám meg.” Kodály Zoltán levelei. Budapest 1982. 137, 415. levél (vö. 136, 137, 413, 414. levél).

²³ „E gyűjtemény nyomtatásban nem jutott el ide. Ismeretét csak Vargyas Katalin buzgalmanak köszönhetjük...” Kodály Zoltán, A magyar népzene. Budapest 1971. 96. 13. jegyzet.

²⁴ Az 1919-es Marij muroból hazánkban is van néhány eredeti példány, de az 1923-asból csak fénymásolatot tudott szerezni a Népzene kutató Csoport, mégpedig Finnországból. A gyűjteményeknek a szovjetunióbeli sorsáról nincsenek ismereteim.

²⁵ Ezeket az adatokat szintén a Népzene kutató Csoport jóvoltából idézhetem. (A feldolgozások a Bicinia Hungarica 4. és az Ötfokú zene 3., 100 mari dallam c. füzetében találhatóak.)

²⁶ L. 17. jegyzet. Beke minden esetben nyersfordítást készített.

²⁷ Kodály Zoltán levelei. Budapest 1982. 152, 473. levél.

²⁸ I. m. 119, 333. levél, 151, 473. levél.

figyelhetők a szövegnek a dallam hatására történő módosulásai: a szótagszám-növekedés, ill. -csökkenés, a töltőhangok beiktatása.) A nyomdatechnikai fogyatékokból eredő pontatlanságok, s Vasziljev következtetlenségei sem csorbitják e hatalmas népköltészeti anyag zenei, nyelvészeti, folklorisztikai értékét és Vasziljev érdemét. A Marij muro c. kötetek megjelenése után kiadott, egyre nagyobb tudományos pontossággal összeállított cseremiszi népdalgyűjtemények sem teszik fölöslegessé Vasziljev anyagát, hiszen ez a század első harmadában még elevenen élő cseremiszi népköltészet olyan pótolhatatlan dokumentuma, amely sok archaikus népköltési elemet őriz. Emellett lehetőséget nyújt a vele egyidőben, ill. a később gyűjtött cseremiszi népdal-anyaggal való olyan összehasonlító vizsgálatok elvégzésére, amelyekkel a századelő cseremiszi népköltészete pontosabban föltérképezhető, és megállapítható, hogy ebből mi és hogyan őrződött meg napjainkig. Nem volna tanulság nélkül való Vasziljev gyűjtéseinek nyelvészeti, dialektológiai szempontú vizsgálata, továbbá összevetése sem a korábbi és a vele egyidőben gyűjtők (Ilmari Krohn, Yrjö Wichmann, ill. Beke Ödön, Robert Lach, Espaj és Palantaj) anyagával. Így például megállapítható lenne az is, hogy Vasziljev mennyiben ad új nyelvjárási anyagot, s hogy melyek azok a területek, amelyek kimaradtak az akkori gyűjtésekből.

Sajnálatos, hogy Vasziljev gyűjtései érdemükhöz képest gyenge visszhangra találtak nemzetének szűk körén kívül, így hazánkban is.

VARGA JUDIT

Rezeption der tscheremissischen Volksdichtungssammlungen von Valerian Vasiljev in Ungarn

VON JUDIT VARGA

Von den tscheremissischen Volksdichtungssammlungen Valerian Vasiljevs gelangten bis jetzt nur drei Bände unter dem Titel Marij muro (Gesang der Mari) nach Ungarn. Der sprach-, musikwissenschaftliche und volkskundliche Wert der drei Sammlungen (die erste davon erschien 1919 in Kazan und enthält 311 Lieder, 1923 erschienen in Moskau 167 Lieder und 1937 in Joskar-Ola 221 Volkslieder) liegt einerseits darin, daß Vasiljev jedes Lied mit Text und Melodie veröffentlicht und andererseits darin, daß Lieder auch solcher Dialekte in den Bänden zu finden sind, die vor den Sammlungen Vasiljevs noch kaum oder überhaupt nicht erforscht wurden.

Es ist ein Verdienst Zoltán Kodály, daß die Bände der Marij muro in Ungarn einigermaßen bekannt wurden. Bei der Untersuchung der ungarischen und tscheremissischen Melodiestructuren verwendete Kodály nämlich gerade die von Vasiljev gesammelten Volkslieder. Aus den drei Bänden wurden sogar insgesamt 126 Melodien aufgearbeitet.

Zoltán Kodály plante zusammen mit Ödön Beke (Beke verfertigte die ungarische Rohübersetzung zu den tscheremissischen Volksliedaufarbeitungen Kodály's) die Herausgabe aller ihnen bekannten tscheremissischen Volkslieder in Ungarn — darunter auch die Volkslieder der Mari muro — Bände mit Transkription und Übersetzung. Dieser Plan wurde (seither) leider nicht verwirklicht.

Eine baldige Realisierung dieses oben erwähnten Planes und die eingehende Erforschung des Materials von Vasiljev wäre überaus fruchtbringend, sind ja diese Volkslieder sprach-, musikwissenschaftliche und volkskundliche Denkmäler einer verschwundenen Zeit bzw. wertvolle Quellen zum Studium der betreffenden Epoche.

A mordvin lexikográfia kezdeteiről

A Nagy Októberi Szocialista Forradalmat követő első évtizedben megfeszített munka folyt a népművelési hálózat kifejlesztéséért és a mordvin iskolák számára szükséges oktató-nevelő irodalom létrehozásáért. Ebben az időszakban a lexikográfiai munkálatok még nem bontakoztak ki, kis szótár-mellékletek készültek csak bizonyos kiadványokhoz, köztük fordításokhoz és tankönyvekhez. Ezek a mellékletek általában nyelvjárási szavakat és neologizmusokat értelmeztek az elterjedtebb és ismertebb moksa és erza nyelv-járásokon.

A lexikográfiai munkálatok a 20-as évek végén és a 30-as évek elején kezdtek szemmel láthatóan élénkülni.

1930-ban Moszkvában a Центральное издательство народов СССР kiadta A. P. Rjabov erza-orosz kis szótárát (Эрзянь-рузонь валкске). A. P. Rjabov P. F. Gyementyeva közreműködésével, e kis terjedelmű, körülbelül háromezer szót tartalmazó szótárát 1925-ben állította össze. A szavak nagy része a Mordvin ASzSzk ardatovi körzetének Kucsenyajeva nevű falvában beszélt erza nyelv-járást tükrözi. De — amint azt a szerző az előszóban hangsúlyozza — „a szavak alakját az irodalmi nyelvekhez igazítottuk”.

A szótár címszavai közé elsősorban az ősi mordvin szókészletet vették fel és kevés olyan fonetikailag és szintaktikailag meghonosodott orosz jövevényszót, mint például: *авня* (ауня) 'kévés gabonaszárító, s szárító pajta', *берюма* 'nagy köteg, teher', *валямс* 'telerak, teletöm, beszór, behint, elás, eltemet', *варьга* '(kétujjas) gyарjúkesztyű', *гас* 'lámpa, petróleum', *гаруз* 'örletési díj (kenyérben)', *донямс* 'untat vkit, (meg)un vmit', *дрехнямс* 'sokat alszik', *коник* 'széles faágy', *корѣн* 'gyökér', *корцяга* '(agyag)edény, (agyag)fazék', *куслят* 'kiszél', *лавця* 'polc', *ладямс* 'elrendez, rendbehöz, kibékül', *лытамс* 'csavarog, kószál, tekereg', *мако* 'mák', *манямс* 'megcsal, megtéveszt, félrevezet; hív, kiált (állat, madár)', *мачка* 'anyós (a feleség anyja)', *моцька* '(be)áztatás', *набой* 'kópé, imposztor, pajkos, csintalan gyerek', *нарьгамс* 'gúnyolódik vkin, kicsúfol vkit, vmit', *намоу* 'sőt, még, még... is', *оля* 'szabadság', *перьгаэтомс* 'leszerszámoz, kifog (lovat), kettévág, átvág, átrág', *немка* 'kéverakás, kévecsomó (rozkévéből négy darab, búzából öt)', *плавамс* 'cséplés után a kévéből bottal kiveri az utolsó szemeket', *расп* 'íz', *резаниця* 'vastag, hajdinából készült palacsinta', *стонка* 'pohár', *тылкадемс* 'le- vagy eltaszít, eltöl, ellök, lökdös, bök(dös)', *цупака* 'csibe, csirke', *цюлка* 'harisnya', *цярка* 'kupa, serleg', *яволяэтомс* 'bejelent, elmond vkinek vmit, közöl vkivel vmit, értesít vkit vmiről' stb.

Új kölcsönzések (nemzetközi szavak, a szovjet korban keletkezett kifejezések [советизмы] stb.) nem kerültek a szótárba.

Az erza címszók jelentését orosz nyelven értelmezik. Az alábbiakban bemutatunk néhány szócikket, hogy tájékoztassunk a szovjet korszakban összeállított első mordvin—орозь szótárról:

арась 1. нет; 2. 3-е лицо прош. вр. от глаг. *арамс*.
аштемс находиться; пребывать; бездельничать. *Стядо аштемс* стоять,
оадо аштемс сидеть, *аштек* обожди, подожди!
важодиця рабочий, работник (также *важо*).
витемс поправить; выправить; поставить (сеть, западню).
дына дыня
жомка жмых
ишпилят медуница
каракадомс слегка подмерзнуть. *Рудазось каракаць* грязь слегка под-
мерзла.

кокорка маленький хлебец; шишка (сосновая).
луйнемс качаться, колыхаться (от ветра).
майсемс даром проводить время; тянуть лямку; маяться.
надацька надбавка, прибавка земли
од-ава-лопа мать-и-мачеха (растение).
Од-веле Новая деревня; название мокшанской газеты, издав. в г.

Саранске.

озяскеть созвездие Малой Медведицы.
парь мера, равная четверику. Посуда. *Лемдема парь* купель. *Пивтема парь* пахтаница. *Чапакс парь* квашня. Кроме того, *парь* имелся раньше у каждой взрослой мордовской женщины вместо сундука. В нём хранилось все добро мордовки. Делается *парь* из дупла дерева. Обычно это дупло высотой немного больше метра. Внизу имеется дно, наверху крышка с запором.

Ратор назв. реки Алатыря и города того же названия (*Ратор ош*).
См. также *Уратор*.

Уратор также *Уратор лей*. См. *Ратор*.
цянав (цяняка) ласточка.
чечей селезенка, также *щечей*
эльзире разрез спереди (внизу) у мордовской женской рубашки
ютко промежутки. *Ютко шка* свободное время. *Аютко* некогда.
«*Якстере Теште*» «Красная звезда». Центральн. орган мордсекции ЦК ВКП(б). На эрзянск. наречии. Адрес редакции: Москва, Никольская, 10.
ясмук см. *чичавкат*, также *цильця*.

Mint látjuk, A. P. Rjabov erza—mordvin kisserzőtárában a kétnyelvű szótár és a lexikon szerkesztésének elvei keverednek. A korlátozott terjedelmű, kétnyelvű szótár ilyen jellegű összeállítása miatt a szerző kénytelen volt a nyelvészeti szótárakban kötelező grammatikai és egyéb utalásokat jelentősen korlátozni.

1931-ben a Центриздат megjelentette A. P. Rjabov erza szótárának második változatát. Рузонь—эрзянь валкс (Орозь—ерза szótár. Москва—Ленинград) címen. Ebbe körülbelül nyolcezer szócikk került. Kis számban bekerültek a szótárba nemzetközi és a szovjet korszakra jellemző szavak is, pl. *икеле пель* 'avantgard', *аблакат* 'ügyvéd', *кортавкс* 'akcentus', *лемтеме* 'anonim', *цяпамс* 'tapsol', *ассигновамс* 'folyósít, előirányoz', *банка* 'bank', *кувака пря* 'dolichokephal (hosszú fejű) (ember)', *оргодиця* 'dezertőr', *кемень чинь ютко* 'dekád', *кучомс* 'delegál', *асатума* 'deficit', *чова вайгель* 'magas

hang, gyermekszoprán', *кирга орма* 'diftéria', *жандарма* 'csendőőr', *заем макс-немс* 'hitelez', *кулозень пултамо тарка* 'krematórium', *магазина* 'bolt, üzlet', *поладонь черть* 'paróka', *салава вал* 'jelszó', *эйкакшонь тонавтума наука* 'pedagógia', *пергамент* 'pergamen', *политика* 'politika', *революция* 'forradalom', *пенетировамс* 'próbál, betanít (színház), korrepetál', *республика* 'köztársaság', *рецен* 'recept', *телеграм* 'távirat', *телеграм кучомс* 'távíratozik', *мыс* 'arc, fiziognómia', *эсь прянь всемеде* 'нек вечкиця' 'egoizmus', *верек тачт* 'ekcéma'.

Ugyanakkor, a szótárból kimaradt „az orosz terminológiának az a része, amelynek a mordvin irodalmi nyelvben (egyelőre) nincs állandósult ekvivalense. Ezek megállapítása a Mordvin Terminológiai Bizottság munkájától várható. A szakszókincsből csak a földrajztudomány terminológiája került be megközelítő teljességgel a szótárba. Ezt az orosz—erza szótár sajtó alá rendezésének idejére „a Mordvin nyelvű glóbusz kiadását előkészítő terminológiai Bizottság” dolgozta ki. Pl. öböl 'ведь уло', Jeges-tenger 'Эв океан', tenger 'уневедь', sziget 'усия, курод', félsziget 'уло', félteke 'пельмастор', keleti félteke 'Чи лисима ёно пельмастор', tengerszoros 'ведь кирга', Gibraltár-szoros 'Губралтар ведь-киргга', észak 'пелеве ёнкс', térítő (Ráktérítő) 'рака ян', egyenlítő (ekvátor) 'мода кушкань пинкс', dél 'пелечи ёнкс', délnyugat 'чи валгума мар-то пелечи ёнкс ютко' stb.

Az orosz kölesönszók erza nyelvre való lefordítása során a szerző „az uljanovi kormányzóság egykori ardatovi kerületének, a mai Mordvin Autonóm terület” (uo. 4.1.) nyelvjárásait vette alapul. Ha pedig a támpontul szolgáló nyelvjárásokban az orosz címszónak nem volt lexikai-szemantikai megfelelője, akkor más erza nyelvjárásokból keresettilyent.

A szótár 1931-es kiadásának erza nyelvi anyaga híven tükrözi a mordvin irodalmi nyelvek szakszókincsének kialakításában érvényesült purista tendenciát, vagyis azt a törekvést, hogy az új szavakat, fogalmakat lexikai, szemantikai stb. tükörszavakkal fejezzék ki. A. P. Rjabov szótárában — az orosz, a latin és a görög nyelv mintájára — sok tükörszó került, pl.: avantgard 'икеле пель', önéletrajz 'эсь эрямо пингень кувалт сёрмадовкс', automata 'ломаньтеме робутыця машина', címzett 'конань лемс кучить мезеяк', gyémánt 'сленикань керямо кев', antik 'нек сыре (ташто) пингень', meteorkő (aerolit) 'менель (немель) кев (менельстэ празь кев)', berkovec (régí súlyegység = 10 pud) 'кемень понт', rékség, péküzlet 'калацянь пани', burkolatkő, macskakő 'сал кев', vakáció 'а тонавтнима шка', kallómalom, ványoló üzem vagy műhely 'кемень кевердима кудо', vízőblítéses árnyékszek, véce 'венелев якамо тарка', vulkán 'тол пандо', óriás 'нек покиш сэрь ломань', meteor 'немель (менель) кев', születési bizonyítvány 'шачума конёв', helyesírás (orfoграфия) 'сёрмадума кой', szünet 'оймень тарксима шка', talp (a lábfej alsó része) 'пильг'алкс' stb.

A. P. ФЕОКТЫИСЗТОВ

Über die Anfänge der mordwinischen Lexikographie

von A. P. ФЕОКТИСТОВ

Autor berichtet über die zwei Wörterbücher von A. P. Rjabov: das erste ist das 1930 erschienene kleine Erzänisch-Russische Wörterbuch mit 3000 Wörtern, das zweite das Russisch-Erzänische Wörterbuch, das 8000 Wortartikel enthält. Die beiden Werke enthalten in geringerem Umfang sog. Sowjetismen und erzänische Wörter als Entsprechungen für die russischen Lehnwörter. Grundlage für die Wörterbücher war der Dialekt des Dorfes Kučenjajeva im Kreis Ardatov der Mordwinischen ASSR.

Das wotische Kriegslied

Der finnische Forscher Yrjö Penttinen hat eine monographische Untersuchung über das ingrische (ishorische) Volkslied „Kriegsnachrichten“ und seinen internationalen Hintergrund veröffentlicht (Penttinen 1947). In diesem Volkslied, das im westlichen Teil Ingermannlands besonders populär war, wird besungen, wie ein Vogel zuerst falsche Kriegsnachrichten bringt, als ob die Schwester in den Krieg ziehen sollte. Als er wieder zurückkommt, bringt er eine neue, richtige Auskunft, daß der Bruder es tun sollte. Der Bruder wird zum Krieg vorbereitet und gewarnt, daß er im Krieg nicht stolz sein dürfte und nicht in der ersten oder letzten Reihe kämpfe, wo Krieger am meisten getötet werden. Der Bruder ist nicht folgsam. Er fällt in einer Schlacht. Sein Pferd bringt die traurige Auskunft nach Hause. Y. Penttinen hat gezeigt, daß dieses Kriegslied auch bei den Esten verbreitet und sogar den Woten bekannt war. Außerdem bringt er seine Entsprechungen aus „Kalevala“ und dem Volksliederrepertoire der Russen, Ukrainer, Polen, Tschechen, Slowaken, Bulgaren, Mordwinen und Liven.

Der in den Vereinigten Staaten arbeitende Folklorist Felix J. Oinas hat das Thema von „War Song“ aufs neue behandelt. Er führt auch weißrussische, litauische und lettische Entsprechungen an und beweist, daß die Ostseefinnen dieses Volkslied von Slawen übernommen haben (Oinas 1979). Das estnische Kriegslied hat die Aufmerksamkeit des deutschen Dichters Bertolt Brecht gefesselt. Laurence P. A. Kitching hat den Inhalt des Gedichtes „Der kaukasische Kreidekreis“ von Brecht analysiert und bewiesen, daß es nach einer deutschen Übersetzung des estnischen Kriegsliedes geschaffen ist. Die deutsche Übersetzung stammt übrigens von der estnisch-finnischer Schriftstellerin Hella Vuolijoki (Kitching 1982).

Die oben erwähnten Folkloristen haben ganz kurz festgestellt, daß das Kriegslied auch den Woten bekannt war. Der finnische Sprachforscher August Ahlqvist hatte das Wotenland in den Jahren 1854–1855 besucht, wo er Material für seine wotische Grammatik sammelte. Zum grammatischen Teil des Werkes sind Sprachproben und ein Wörterverzeichnis zugefügt. Unter den Sprachproben gibt es Volkslieder, die von der Sängerin Anna Ivanovna in Kattila aufgezeichnet waren. Eines von den Liedern ist eine Variante des Kriegsliedes, eigentlich nur sein Anfang, wo gesungen wird, daß Mädchen in den Krieg ziehen sollten (Ahlqvist 1856). Dieses Lied ist später von Väinö Salminen in seiner wotischen Liedersammlung aufs neue publiziert worden (Salminen 1928). Auf Grund dieser Sammlung hat er eine wichtige Untersuchung über den Ursprung der wotischen Volkslieder herausgegeben. Nach seiner Meinung ist das wotische Kriegslied nur eine wortgetreue Übersetzung einer finnischen Variante (Salminen 1929). Im Allgemeinen ist er jedoch über-

zeugt, daß die Woten auch eigene Lieder haben. Außerdem hat er bewiesen, daß es Lieder gibt, welche den Woten und Ishoren gemeinsam sind. Der Unterzeichnete hat eine Menge wotischer Lieder aufgezeichnet und bei den letzten Sängern untersucht, unter welchen Umständen alte Lieder vorgetragen wurden. Nach den von den Sängern aufgeschriebenen Angaben und auf Grund der Analyse der Lieder hat er beweisen können, daß die wotischen lyroepischen Lieder meistens den Ishoren entlehnt sind. Die Hochzeitslieder und die lyrischen Lieder sind aber gemeinwotisch. Wotisch und Ishorisch sind nahverwandte Sprachen. Deshalb konnten Woten ishorische und Ishoren wotische Lieder gut verstehen, sie in ihre Sprache transponieren. Das von Ahlqvist aufgezeichnete Kriegslied ist sprachlich rein wotisch. Es ist ein gemeinsames wotisch-ishorisches Lied, das im wotischen Dorf Kattila wotisch gesungen wurde.

Es gibt noch einige andere Varianten des wotischen Kriegsliedes. Im Jahre 1947 traf der Unterzeichnete die befähigte wotische Sängerin Mat'jo Gerassimova (64), die aus dem Dorf Jögöperä stammte. Von ihr wurden 36 Volkslieder aufgezeichnet. Das erste von ihr vorgesungene Lied war eine 66 Verse enthaltende Redaktion des Kriegsliedes. Das Lied ist mit einer estnischen Übersetzung veröffentlicht worden (Ariste 1960). Unten folgt eine deutsche Übersetzung des Liedes.

Es flog ein Vogel von der Stadt,
es kam ein Vogel aus Tuutari,
der Weißgefiederte aus Wotenland,
der Blaugefiederte aus Finnland.
Die Augen waren unter den Flügeln,
das Augenlicht war an den Federspitzen.
Der brachte falsche Nachricht,
falsche Auskunft wälzte er:
das Schwesterchen muß in den Krieg ziehen,
der Bruder muß aber zu Hause bleiben.
So was gab es früher nicht:
Seidenbrüste im Kriege,
mit Bändern geschmückte Köpfe vor der Stadt!
Es flog ein Vogel von der Stadt,
es kam ein Hahn aus Tuutari,
er flog auf einen Schiffsmast.
Die Augen waren unter den Flügeln,
das Augenlicht war an den Federspitzen.
Der brachte wahre Nachrichten:
das Schwesterchen muß zu Hause bleiben,
der Bruder muß aber in den Krieg ziehen.
„Oh, meine zarte Mutter,
heize die honigsüße Sauna an,
mit honigsüßen Holzscheiten,
mit honigsüßen Waldbäumen,
bevor ich auf die Heerstrasse gehe!
Was gibst du, womit wirst du mir Hilfe leisten,
dem alleinigen Sohne,
bevor er auf die Heerstraße zieht?“

Die Mutter gab ein leinenes Hemd,
 das stolz bis zur Erde reichte,
 bis zum Gürtel sich bewegte.
 „Oh, mein liebesvoller Vater,
 was gibst du, womit wirst du Hilfe leisten,
 dem alleinigen Sohne,
 bevor er auf die Heerstraße geht?“
 Der Vater (gab) von der Krippe das Hengstchen,
 aus dem Verschlag den Haferfresser,
 womit er in den Krieg reiten,
 sich zwischen den Heeren bewegen wird.
 Die Mutter berätet den Sohn:
 „Sei nicht stolz im Kriege,
 sei nicht klug in der Schlacht,
 geh nicht vor den anderen
 bleibe nicht hinter den anderen,
 aber bewege dich in der Mitte des Heers
 neben den Fahnenträgern.
 Die vordersten werden getötet,
 die hintersten werden zertreten ...“
 Die Mutter backt Brot.
 Das Pferd wieherte draußen.
 „Ohoi, mein graues Pferdchen,
 was ist vom Kriege zu hören?“
 Der Schimmel antwortet:
 „Das ist vom Krieg zu hören:
 dein Sohn ist stolz im Krieg,
 und er geht vor anderen Männern,
 und bleibt hinter den anderen,
 er geht nicht in der Mitte des Heers
 neben den Fahnenträgern.
 (Mein) Maul hat er mit Kandaren zerrissen,
 den Kopf mit dem Zaum zerschlagen,
 die Seiten mit den Sporen zertrümmert.
 Die Mutter starb,
 sie fiel nieder und wurde zu Staub.

Der Unterzeichnete hat die Sprache des Lieder näher analysiert und er konnte konstatieren, daß sie rein wotisch ist. Es gibt nur einige ishorische (Lehn)wörter, die meistens auch in der wotischen Umgangssprache im Dorfe Jögöperä vorkommen (Ariste 1960. 76).

Das Kriegslied war bei den Woten populär. Mat'jo Gerassimova war nicht die einzige von den letzten Woten, die das Lied kannte. Ihre Verwandte Oudekki Figurova aus Rajo (geb. 1891 in Jögöperä) war die letzte Wotin die noch ziemlich viele Volkslieder singen konnte. Von ihr hat der Unterzeichnete das Kriegslied zweimal auf Tonband aufgenommen (1970 und 1974). Das Lied wurde gesungen. Es wird hier in der finnisch-ugrischen Transkription wiedergegeben. Mit einem Strich werden die kürzeren und mit zwei Strichen die längeren Pausen, die beim Singen vorkamen, bezeichnet. Eine Pause der Melodie kann sogar in der Mitte eines Wortes vorkommen.

emä / leipijāni / vāli //
 ize / poikā / settā lāti //
 kūle / kūle / poikai/zeni //
 pā vā / pāhhā / kui pa/jātan //
 ku siä / mēdā / setimā //
 elä / mē vā / ettē / muissa //
 eläko / jā / tagā / muissa //
 esi/meized / leikotā //
 taku/meizet / talloṭā //
 vānti / čehsi vāččē/sē //
 liči / lipū kanta/jā //
 lipū / kantājat ka/tōvav //
 siile / lippu / lītetā //

Die Mutter stellte ihre Brotlaibe ein,
 und bereitete dabei den Sohn zum Krieg vor :

„Hör mal, hör mal, mein Söhnlein,
 behalte doch das, was ich sage :
 wenn du den Krieg führen gehst,
 eile nicht die anderen voraus,
 und bleibe nicht von anderen zurück.

Die vordersten werden getötet,
 die hintersten werden zertreten.
 Stelle dich in die Mitte des Heers,
 an den Fahnenträgern.

Die Fahnenträger werden sterben,
 dir wird die Fahne angegliedert.“

Diese Variante ist im Jahre 1974 aufgenommen worden (Ariste VE XVIII 147). Die andere Variante vom Jahre 1970 (Ariste VE XIII 223) hat noch einen Vers :

medali rintā / ripusetā //

eine Medaille wird auf die Brust gehängt.

Im Liede widerspiegelt sich die lokale wotische Mundart. Die Possessiv-suffixe werden in der wotischen Umgangssprache nur sporadisch benutzt. In den alten Volksliedern können sie öfter als Vokativformen auftreten : *poikaizēni* 'mein Söhnchen'. Ihre ursprüngliche Funktion ist aber trübe geworden. Deshalb ist im Liede *leipijāni* 'meine Brotlaibe', anstatt *leipijāz* 'seine / ihre Brotlaibe'. Den wotischen Liedern ist der trochäische Versfuß eigen. Um den erforderlichen Rhythmus hervorzuheben, hat Oudekki Figurowa in den betonten Silben kurze Vokale verlängert : *leipijāni* anstatt *leipijāni* 'ihre Brotlaibe' ; *poikaizēni* — *poikaizēni* 'mein Söhnchen', *kantājat katōvav* — *kantājat katōvav* 'die Träger werden sterben'. In Volksliedern können auch epithetische Vokale vorkommen, z. B. *mēdā* anstatt *mēd* 'du gehst, wirst gehen'.

PAUL ARISTE

Literatur

- AHLQVIST, A. 1856 : Wotisk grammatik jemte språkprof och ordförteckning. Acta Societatis Scientiarum Fennicae 5/1. Helsingfors. S. 107
- ARISTE, P. 1960 : Vadjalaste laule. Emakeele Seltsi Toimetised 3. Tallinn. S. 34—36
- ARISTE, P. VE = Vadja etnoloogiat. Wotische ethnologische Aufzeichnungen im Besitz des Verfassers
- KITCHING, L. P. A. 1882 : The Estonian "Song of War" and Bertolt Brecht. E. V. Žygas and P. Voorheis, Folklorica : Festschrift for Felix J. Oinas. Indiana University Uralic and Altaic Series 141. Bloomington. S. 139, 150
- OINAS, F. J. 1969 : Some motifs of the Baltic-Finnic War Song. Studies in Finnic — Slavic Folklore Relation. Selected Papers. FF Communications 205. Helsinki. S. 93 ff.
- OINAS, F. J. 1979, Ära sõida sõja ette. — Kalevipoeg kütkes ja muid esseid rahvaluulest, mütoloogiast ja kirjandusest. Kalevipoeg in Fetters and other essays on folklore, mythology and literature. Toronto. S. 37—48
- PENTTINEN, Y. 1947 : Sotasanommat. Inkeriläinen kansanruno ja sen kansanvälisestä taustasta. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 232. Helsinki
- SALMINEN, V. 1928 : Vatjalaiset runot. Eripainos "Suomen kansas vanhoista runoista" IV/3. Helsinki. S. 731
- SALMINEN, V. 1929 : Tutkimus vatjalaisten runojen alkuperästä. Suomi V/7. Helsinki. S. 36

A Case for Rule Simplification

Devising a theory concerning expectations of grammars in terms of their ability to predict linguistic changes raises the question of evaluation measures.* The question here concerns the extent to which grammars ought to indicate „possible changes” from G_i to G_{i+1} . According to P. Kiparsky (1973): given two versions of linguistic theory, LT and LT', leading to the respective grammars G_i and G_i' , and further observing that the following stage has the grammar G_{i+1} — if (G_i, G_{i+1}) or (G_i', G_{i+1}) are not possible pairs of successive stages, then one can state that G_i and G_i' are wrong grammars and LT and LT' are wrong theories. „The more sharply we can delimit possible changes, the more compelling we can make this form of argumentation” (258). In specifying possible changes, P. Kiparsky sets out three possible approaches:

- (1) in terms of language states, viz. L_p L_{p+1}
- (2) in terms of grammars, viz. G_p G_{p+1}
- (3) in terms of both language states and grammars, viz. (L_p, G_p) (L_{p+1}, G_{p+1})

Now, as to these three possibilities, the first has deficiencies concerning which it is not relevant to go into any detail here. The third approach is, in general, the most efficient through its referring both to grammar and to surface structure. However, it must be pointed out that there are several occurrences of linguistic change — and these are precisely the ones which are clearly rule-governed changes — where the second approach seems to have particular applicability. It is obvious that the more likely the change that is rule-governed, the less relevant it is to consider surface structure forms for the purpose of detecting the characteristics of the change in question. Also, the more general the change — as is to be expected with clearly rule-governed changes — the less will be the likelihood of having to account for a quantitatively significant number of exceptions. It seems then that it would be possible to draw a demarcation line between the kind of linguistic changes examinable on the basis of their rule-governed nature as against the kinds of changes where the theory of lexical diffusion (Wang 1969) might seem a more appropriate approach to account for the nature of the change in question. One of the crucial differences between the presumably rule-governed changes and those that are of different status would be the degree of predictability. That leads us directly back to the assumptions of the second approach according to which,

* This is an extended version of a paper read at the Central and East European Studies Association of Canada Meeting, Learned Societies of Canada (Saskatoon 1979).

concerning linguistic changes of a rule-governed nature, it ought to be expected and required that (G_i, G_{i+1}) are possible pairs of two successive stages.

In what follows an example will be given of a grammar's (G_i) failing to account for a phonological change resulting in G_{i+1} . It will be shown that an alternative analysis of the data is available, on the basis of which (G_i, G_{i+1}) will prove a possible pair. The theoretical implications of such an approach might be bidirectional: (i) the predictability of possible changes could qualify as an evaluation measure; (ii) a non-possible (G_i, G_{i+1}) pair might indicate a wrong account of the data. What follows is a case revealing both implications.

I shall attempt to evaluate an influential approach (Vago 1975) to a frequently-encountered Hungarian phonological phenomenon, on the basis of my observations of a certain phonological change in the speech of English-Hungarian bilinguals.¹ It is my contention that Hungarian Rounding Harmony (RH) functions as a sub-part of a complex Vowel Harmony rule (VH), contra to the above mentioned approach. If we consider RH rule as an angled bracketed sub-part of a complex VH rule, we may look upon the process of the disappearance of RH rule in cases of imperfect language performance as rule simplification. To view RH as an independent rule, it would have to be regarded as rule loss in those cases. To account for the rule loss case would mean considering two possibilities, both of them implausible: (i) accepting Vago's solution would leave the change from G_i to G_{i+1} unmotivated, in fact, highly implausible (see in detail later); (ii) assuming the correctness of a similar solution operating with two separate rules, though with underlying representatives different from those of Vago, would not truly reflect the essence of the relationship between VH and RH rules (Aoki 1968, Rédei 1977, Szépe 1958).

In his Hungarian Generative Phonology R. Vago provides a thorough analysis of Hungarian phonological facts and processes, and he also devotes much attention to a very detailed analysis of vowel harmony.² His undoubtedly very original approach to the phenomena of Hungarian vowel harmony has been the subject of significant commentary and discussion, most notably in Llinq (1978).³ However, the question I will discuss here has not been previously raised as far as I am aware. It seems that hitherto all discussions concerning Hungarian VH rules have tended to concentrate on the following issues: abstract versus concrete analysis; Vago's proposal for two separate VH rules (both designed to take care of palatal harmony); and the question of the VH rule's domain. The other aspect of vowel harmony, namely the status and nature of labial harmony, is presented as offering no problem in Vago's analysis. According to him, it seems most appropriate to treat it as a separate rule.⁴ Thus he states: „I see no point in collapsing VH and RH” (1975, 57). Although he does indicate that there may be a possibility of col-

¹ Since 1971 I have been associated with the Hungarian community in Winnipeg (Manitoba), where I have been able to observe several cases of imperfect language usage which might be deemed noteworthy linguistically. The present paper is a preliminary study based upon one such case.

² See Chapter II and III (pp. 6–85).

³ The discussion contains the challenging articles by J. Jensen (1978), E. Phelps (1978), C. Ringen (1978), and Vago's reply (1978).

⁴ In Chapter III, 3.7. (pp. 56–8).

lapsing the two rules, that it is not a recommendable solution is nevertheless clear when he writes: „These two rules, taken by themselves, are natural assimilation rules. The angled bracket abbreviation obscures this naturalness and makes VH—RH a complicated rule. Surely, the angled bracket convention is illegitimate here (58). Now to go into somewhat greater depth on this point, I should emphasize that I consider that VH is indeed a complex rule which does have the angled bracketed sub-part. The complexity of the rule can be proved by: first, challenging Vago's own proof-material, showing that this does not represent an appropriate enough argument for rejecting a putative VH—RH rule; second, by applying as evidence the phonological change observed in the speech of Hungarian-English bilinguals.

According to Vago's analysis, the basic rules of Hungarian vowel Harmony are as follows. He posits two separate vowel harmony rules, labelling them VH-rules, though these actually refer to palatal harmony. One of these VH rules is marked (that is, it skips over the two neutral vowels, *i* and *e*), the other is unmarked. According to his analysis only suffix vowels are subject to the VH-rules, that is subject to either the marked or the unmarked VH-rule. Thus Vago's claim is that VH-rules do not operate within roots. Although quite a major controversy surrounds Vago's analysis in these two respects, we need not go into it here. That he splits the VH-rule into three parts (two separate rules, marked and unmarked, plus another rule requiring information concerning MSC)⁵ may be considered a weakness in his analysis. Although these problems are not completely solved, there have been several suggestions concerning how to formulate Hungarian VH rules⁶ ensuring that the problems of palatal harmony are sufficiently well-known. The rule governing palatal harmony in Hungarian is as follows:

$$(1) \quad [+syll] \longrightarrow [\alpha \text{back}] / \left[\begin{matrix} +syll \\ \alpha \text{ back} \end{matrix} \right] C_o \text{ — } ^7$$

⁷ Vago's 3.32b.

It will not be necessary to go into an analysis of those numerous cases when this generality does not hold. This rule takes care of morphemes like *asztalnak* ('table' SgDat.), *széknek* ('chair' SgDat.), *hajóból* ('boat' SgElat.), *kertből* ('garden' SgElat.) etc. Here the alternating suffixes are *-nak/-nek* *-ból/-ből*. There are many suffix pairs like these, having one front and one back alternate, the most common of which include *-ban/-ben* (Iness.), *-ba/-be* (Illat.), *-ból/-ből* (Elat.), *-ról/-ről* (Abl.), *-ra/-re* (Sublat.). These suffixes join onto the root according to the requirements of the rule (1), unless the roots are subject to controversial status; but as those particular „exceptions" are not relevant to the present discussion I will say no more about them here.

Now, there are several suffixes which have three instead of two alternants: suffixes which have short mid-vowels. Examples:

⁵ For a critical evaluation, concerning the some fifty monosyllabic roots requiring an abstract underlying representative as a consequence of their MSC (Vago does not sufficiently specify what this special MSC consists of), see E. Phelps (1978) and C. Ringen (1978).

⁶ See L. Rice (1970), and also see fn. 3.

-tok/-tek/-tök (Ind. Prs. Pl. 2.)   -hoz/-hez/-höz (All.)

mostok 'wash'

várhoz 'castle'

verték 'beat'

képhez 'picture'

törtök 'break'

könyvhöz 'book'

Vago believes that the o/ö/e alternation has to be derived from underlying /o/ or underlying /ö/. To motivate the exclusion of the possibility of an underlying /e/, he uses evidence from other alternation-pairs, namely suffixes which have alternants with *a* and *e* such as -nak/-nek (Dat.), e.g. *labdának* 'ball', *könyvnek* 'book'. His argument is that because the front vowel *e* underlies these alternating forms, it follows that it cannot underlie the o/ö/e alternations. He uses the empirical evidence of the independent forms *velem*, *veled* 'with me, with you' etc. for positing underlying /e/ for the alternation forms with a/e. But here two problems arise. First, should /e/ not underlie the o/ö/e variations simply because it already plays a similar role in another alternation type? In my view it would be more convincing to suggest a similar pattern of derivation from an underlying /e/ — once it appears on the surface as one of the front alternants — than to posit underlying /ö/, which, except in one rather doubtful instance (to which I shall refer later), never actually appears as an alternant in any of the suffix-pairs. Second, although it does sound convincing to posit underlying /e/ for alternations of a/e, nevertheless the independent morphemes do not in every case show that /e/ is the only possible candidate for the role of underlying phoneme in all a/e alternations. Consider for example the suffix -ra/-re (Sublat.). The independent form is *rajtam*, *rajtad* 'on me, on you' etc. Thus, if we regard the quality of the independent forms as a deciding factor in choosing the underlying form, then *a* also has an opportunity to be considered the underlying phoneme. It must be said though that this is more often the case when a/e alternating suffixes have *e* as the characterizing vowel in independent morphemes. Nevertheless in Vago's analysis concerning choosing the underlying representative it does seem that he gives preference to a vowel that never appears in an independent morpheme in any alternation pair in the system over another vowel (*e*) that does have a significant role elsewhere. This is despite the fact that its appearance in the independent forms is the criterion for determining the selection of the underlying phoneme. If *a* is rejected as the vowel likely underlying the a/e alternation, then on what grounds would *ö* be preferred as suppressing *e* in the o/ö/e alternation? Briefly then, through this reference and my comments upon the possible underlying representative of the a/e alternations, I seek to emphasize that it is by no means clear that Vago has succeeded in establishing the kind of hierarchy which would put the pair o/ö above the unrounded third alternant. The consequences of this approach are serious for the realization of palatal harmony.

Vago has demonstrated the two rules — the Rounding Harmony rule and the e-adjustment rule⁸ (both of which would apply after the VH rule has applied) — in the following way. Supposing that /o/ underlies the o/ö/e alternations — and this, on the basis of the independent form of the allative

⁸ Because the output of RH is realized as an unrounded mid-vowel, another rule: namely the e-Adjustment rule, is needed to lower it to [e]. The e-Adjustment rule is Vago's 3.23 rule.

suffix appears correct (*hozzám, hozzád* 'to me, to you' etc.) — first /o/ gets fronted to *ō* after a front vowel (remaining back after a back vowel); then if a preceding vowel is unrounded it becomes *e*.

Now, before we confront this approach to RH with the kind of empirical evidence mentioned earlier, let us look at Vago's other argument against collapsing VH with RH. He considers *-nok/-nök* as derivational suffixes, although he admits that they are not listed as such in Tompa's grammar.⁹ The examples Vago lists are of doubtful status, because they were either created artificially by applying the particular method of adaptation during the late 18th and early 19th century language reform, or were coming into restricted use on the analogy of these.¹⁰ These are the only such structured morphemes, and thus constitute the only evidence for *o/ō* showing on the surface with the exclusion of *e* (which occurs whenever rounding harmony has to be applied with the three alternants *o/ō/e*). Therefore in view of the above the *-nok/-nök* alternation pair is of doubtful status and as such does not support the argument which claims that *ō* has a higher rank than *e*.

Let us now look more closely at the derivation Vago proposes and try to comment upon it on the basis of the tests I conducted among my bilingual subjects. Vago asserts that after the VH rule has been applied, the result will be *o* after a back vowel and *ō* after a front vowel. If the preceding vowel is unrounded, then this *ō* becomes unrounded to *e*. To demonstrate how his derivation works we shall consider the following example:

	/mos + tok/	/ver + tok/	/tor + tok/
VH	mostok	vertök	törtök
RH	—	vertek	—
e-Adj.	—	vertek	—
	[mostok]	[vertek]	[törtök]

The formalization of the RH rule is as follows (Vago's 3.20.):

(2)

$$\left[\begin{array}{l} +\text{syll} \\ -\text{back} \\ -\text{high} \\ -\text{low} \\ -\text{long} \end{array} \right] \longrightarrow [-\text{rnd}] / \left[\begin{array}{l} +\text{syll} \\ -\text{rnd} \end{array} \right] C_0 \text{ —}$$

(*ō* becomes *e* if the preceding vowel is unrounded.)

If this type of derivation is correct it follows that in the course of imperfect language performance there is more of a chance that the *mostok*,

⁹ J. Tompa (1970).

¹⁰ G. Bárczi—L. Benkő—J. Berrár (1965. 73—74): „Adaptációval keletkezettnek tekinthetjük a *-nok, -nök* képzőt; ez ugyan a szláv nyelvekben is hasonlóan foglalkozásnévképző *-nik* hangalakban; de a magyarba nem közvetlenül a képző került át, hanem több ilyen szópár, mind *udvar — udvarnok, pohár — pohárnok*. Ezekből vonták el aztán a közös végződést, sajátos képzőszerepet értve rá: *mérnök, szónok, elnök* stb. A jövevény képzők átvételét tulajdonképpen mindig az adaptáció egy tökéletlen esetének tekintetjük”...

törtök kind of strings will be achieved more naturally. However, once an assimilation rule does not seem to be functioning in exact accordance with the requirements of the rule, one may suspect that the rule is marked. In the above derivation the unrounding process has to be regarded as marked. Thus one would expect the *vertök*, *törtök* forms to surface in the case of imperfect language learning. However, I have not observed this to be the case among my sample of bilinguals. They have never produced forms like *vertök. On the contrary the overwhelming majority of my tests and recordings of spontaneous talk showed them using strings such as *törtök* (Ind. Prs. Pl. 2.) and the like. The following are some typical examples taken from my material:

főzek 'cook' (1Sg.), *töltek* 'fill' (1Sg.), *jövek* 'come' (1Sg.) etc.,
főztek (2Pl.), *fészültek* 'comb' (2Pl.), *jöttek* (2Pl.),
löktek 'push' (2Pl.) etc.,
könyvhez 'book' (All.), *kőhez* 'stone' (All.), *tűzhez* 'fire' (All.) etc.,
tüzen (Adess.), *földön* (Adess.) etc.

It should be noted that the very few cases when some of the informants did seem to apply the rule correctly involved only some of the most frequently used words. The fact that only the forms (*ti*) *törtök* 'you (Pl.) break', (*ti*) *lőttek* 'you (Pl.) shoot', *kőhez* 'stone' (Sg.All.), *söpörűhez* 'broom' (Sg.All.) etc. and never the *vertök 'beat' (P12), *keltök 'get up' (P12), *néztök 'look' (P12) etc. forms appear, lends great weight to the argument challenging the validity of the kind of derivation demonstrated above. As Vago goes on to mention — and in this he is on firmer ground — both VH (that is, palatal harmony) in this he is on firmer ground — both VH (that is, palatal harmony) and RH rules are natural assimilation rules. Then how can we account for the fact that VH appears the more stable, indeed the kind of assimilation rule which is applied by my bilingual subjects without any exceptions? (I do not refer now to the kind of controversial instances of palatal harmony referred to earlier.) Why would the other natural assimilation rule (RH) be less stable? The very fact that VH always occurs whereas RH does not occur at all — or at the most may occur optionally in only some of the most frequently used strings — suggests that the relationship between the two rules is more than just structural. It seems very likely that RH is a sub-rule of the main vowel harmony rule, and that we are witnessing a case of rule simplification. More specifically, it seems very likely that the sub-rule part of the VH rule — which is formalized with the angled bracket convention — is the one which is not being completed during the application of the complex rule. It is this which is the more likely to be dropped when the natively-acquired language fails to obtain sufficient native-like reinforcement (as is in fact the case in a languages-in-contact situation). Application of the angled bracketed part of the rule results in RH; once RH no longer appears on the surface it will follow that this particular sub-rule is dropped from the complex rule. Then only the remaining part of the VH rule (the palatal harmony rule) applies.

Let us now propose a different approach concerning how to handle VH and RH on the basis of the above examples of bilinguals' usage. A possible way of collapsing the two rules is formulated by Vago as follows (his rule (3.24)) — which however, as previously mentioned, he rejects on the grounds that it is an unnecessary complication of two simple assimilation rules:

(3)

$$[+syll] \longrightarrow \left[\begin{array}{c} -back \\ \langle -rnd \rangle \end{array} \right] / \left[\begin{array}{c} +syll \\ -back \\ \langle -rnd \rangle \end{array} \right] C_0 \text{---} \left\langle \begin{array}{c} -high \\ -low \\ -long \end{array} \right\rangle$$

What this rule means in terms of derivation is that, first of all, palatal harmony applies, fronting the suffix vowels when required; then afterwards, if the preceding vowel is unrounded, the suffix vowel becomes unrounded too. Vago's rule presupposes of course that VH would derive rounded suffix vowels, and RH would then make the front vowels unrounded after a preceding rounded vowel.

Now whether we treat VH and RH as separate rules or collapse them in the way Vago suggests, the course of the derivation will be similar. The key issue here is two-fold: (1) the above empirical evidence does not support the idea that palatal harmony will produced an o/ö pair; (2) the lack of application of RH in the case of language deficiency proves that there is no motivation for separating the two vowel harmony rules in question (Vago's preference). I do not find that Vago provides a convincing enough argument to make the derivation presented above seem plausible. Certainly such a derivation is not supported by my records of relevant data supplied by these bilingual subjects. But on the other hand, if we were to suggest that the realization of palatal harmony is o/e pair and in the case of a preceding rounded vowel *e* becomes rounded, then the rule would have to be rewritten as follows:

(4) VH (PH—RH)

$$[+syll] \longrightarrow \left[\begin{array}{c} -back \\ \langle +rnd \rangle \end{array} \right] / \left[\begin{array}{c} +syll \\ -back \\ \langle +rnd \rangle \end{array} \right] C_0 \text{---} \left\langle \begin{array}{c} -high \\ -low \\ -long \end{array} \right\rangle$$

A sample derivation is the following:

	(mos + tok)	(ver + tok)	(tör + tok)
PH	mostok	verték	törték
RH	—	—	törtök
e-Adj.	—	verték	—
	[mostok]	[verték]	[törtök]

The first part of the complex VH rule accounts for the palatal harmony. The second part using the angled bracket convention accounts for the sub-part of the complex rule, i.e. the rounding harmony. Thus to summarize the structure of the rule: the complex VH (Vowel Harmony) rule consists of two parts: PH (Palatal Harmony) and RH (Rounding Harmony) rules.

Hence I would argue that the foregoing data, demonstrating the phonological change in question, certainly indicate (i) the complexity of VH rule, and (ii) the psychological reality of an underlying o/e pair for RH. Accordingly an analysis embodying these two assumptions should be able to provide

a possible (Gi, Gi+1) pair. Further, in consider that confirmation of the high probability of (i) and (ii) is provided by diachronic evidence which definitely supports the probable relationship between palatal harmony and rounding harmony. In Szépe (1958. 106) it is stated: „A labiális illeszkedés már sokkal ritkább és a történeti adatok tanúsága szerint későbbi keletkezésű, mint az előző típus [i.e. the palatal harmony]. A labialis illeszkedés csak olyan nyelvekben fejlődött ki, amelyekben a palato-veláris 'alapforma' már megvolt.” The same concept is expressed in Rédei (1977. 170) where he traces the history of palatal and labial harmony in Uralic and Turkic families. There he states very explicitly that the latter appeared at a much later period: „Die Labialharmonie ist nicht bis in uralisch/finnisch—ugrische Zeit zurückführbar. Im Ungarischen wie Tscheremissischen ist sie aller Wahrscheinlichkeit unter türk. Einfluß entstanden.”

ZITA UTASI—McROBBIE

References

- AOKI, H. (1968), Toward a Typology of Vowel Harmony. *IJAL* 34: 142—145
- BÁRCZI, G.—BENKŐ, L.—BERRÁR, J. (1965), *A magyar nyelv története I—II*. Tankönyvkiadó, Budapest
- ESZTERGAR, M. (1971), A Generative Phonology of Nouns and Vowel Harmony in Hungarian. Dissertation. University of California, San Diego
- JENSEN, J. (1972), Hungarian Phonology and Constraints on Phonological Theory. Dissertation. McGill University
- JENSEN, J. (1978), Reply to 'Theoretical Implications of Hungarian Vowel Harmony'. *LInq.* 9: 89—97
- KIPARSKY, P. (1974), Remarks on Analogical Change. In: J. M. Anderson and C. Jones (eds.), *Historical Linguistics II. Theory and Description in Phonology*. North-Holland Publishing Company. 257—275
- PHELPS, E. (1978), Exceptions and Vowel Harmony in Hungarian. *LInq.* 9: 98—105
- RICE, L. (1970), *Hungarian Morphological Irregularities*. Slavica Publishers. Inc. Cambridge, Mass.
- RINGEN, C. (1978), Another View of the Theoretical Implications of Hungarian Vowel Harmony. *LInq.* 9: 105—115
- RÉDEI, K. (1977), Einige Typen der Vokalharmonie. In: *Phonologica 1976. Akten der dritten Internationalen Phonologie-Tagung Wien, 1—4. September 1976*. Innsbruck
- SZÉPE, GY. (1958), Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének történetéhez. *Nyelvtudományi Értekezések* 17: 105—129
- TOMPA, J. (1970), A mai magyar nyelv rendszere I—II. Akadémiai Kiadó, Budapest
- VAGO, R. (1971), Abstract Vowel Harmony Systems in Uralic and Altaic Languages. *Lg.* 49: 579—605
- VAGO, R. (1975), Hungarian Generative Phonology. Reproduced by the Indiana University Linguistics Club
- VAGO, R. (1976), Theoretical Implications of Hungarian Vowel Harmony. *LInq.* 7: 243—263
- VAGO, R. (1978), Some Controversial Questions Concerning the Description of Vowel Harmony. *LInq.* 9: 116—125
- WANG, W. S—Y. (1969), Competing Changes as a Cause of Residue. *Lg.* 45: 9—25
- ZIMMER, K. (1967), A Note on Vowel Harmony. *IJAL* 33: 166—171

Érték és mérték a szamojédban

A)

Mint azt a különböző pénznevek bizonyítják, a szamojédok a pénzt mint fizetési eszközt orosz hatásra vezették be. A több finnugor nyelvre jellemző ún. pénzáru egykori meglétét a szamojédoknál már csak ritkán lehet megtalálni. Mindenesetre erre a gyakorlatra utalnak az olyan szavak, mint „szövet, posztó” használata ’pénz’ jelentésben (l. 2.1.3) vagy az 5 kopek értékű „sarki rókamancs” (l. 2.2.4) kifejezés.

A többi pénz jelentésű szó az oroszok által használt pénzek külső tulajdonságain alapuló elnevezés (’papír, vas, ezüst’), továbbá orosz vagy valamilyen törökségi jövevényszó.

Pénznevek

1. A pénzre vonatkozó általános jelölések, amelyeknek nincs konkrét értéktartalmuk

1.1. „vas”

1.1.1. jurák — (OP) *jěšše* ’Geld’ (JSWb. 435a); (T₁) *jěž’ž’e* ’die Geldstücke’ (i. m. 426a); (O, Sj., Oks.) *jěšše* ’Eisen; Geld’ (i. m. 116b); (Lj.) *β’iěššəŋj tārūšəŋ r^htām^h* ’ich verschwendete mein Geld’ (i. m. 471b); (S) *ηōⁿ puittp⁹ βiěššəŋ* ’großes Geldstück’ (pl. 3, 5, 10 rubel); (< (O) *ηōnnā* ’in einen Haufen übereinanderhäufen (Gegenstände)’ (i. m. 38b); (Ni.) *maŋ β’iěššəŋ ηō^h kkpā* ’ich habe viel Geld’ (i. m. 247b); (Nj.) *juwnnnnpā β’iěššəŋ* ’Kleingeld, Kupfergeld’ (o: „klirrendes Geld” (i. m. 142b); *esia* ’деньги’ (NRSI. 111a); *napka* ’esia ’крупные деньги’, *puđeko* ’esia ’мелкие деньги, мелочь’, *nenžj* ’esia ’серебряные деньги’, *napa* ’esia ’медные деньги’, *padap* ’esia ’бумажные деньги’ (i. h.); *éze* ’деньги’ (SWz., Dunin-Gorkavič, 163), *padap^h éze* ’бумажные деньги’ (i. h.); *jěsē* ’Geld’ (SWz., Schrenk, 90);

esia ’деньги’ (NRSI. 423b);

esia *nođas* ’просить денег’ (i. m. 112a).

1.1.2. szölkup — *kezil qomtā* ’Münze’ („eisernes Geld”) (SelkWz. 76b).

1.2. „ezüst”

jurák — (O) *nénnāi* ’richtig, echt; Silber, Silbergeld’ (JSWb. 317a); (Sj.) *nénnāei jěšše* ’Silbergeld’ (i. h.); (Sjo.) *maŋ nénnājjūβ jēŋγu* ’ich habe kein Geld’ (i. h.);

nenžj 1. ’серебро, серебряный’; 2. (nyugati nyj.) ’деньги’, (keleti nyj.) *nenžj* ’esia ’серебряные деньги’ (NRSI. 300a);

Njennai ’Money’ (SWz., Rae, 123) (Rae tévesen az orosz *Dienghi* (деньги) szó átvételének tartja).

1.3. „darab, törmelék”

jurák — (S, Nj.) *pusoku* ’Stück, Fetzen, Brocken; Kleingeld’ (JSWb. 368a).

1.4. „halpikkely”

kamassz — *k'am*, *k'am* 'Schuppe', *kōlan k'* 'Fisch-schuppe'; „auch in verhüllenden Worten: 'Geld'” (KWb. 25b).

1.5. egyéb

1.5.1. jurák — (Kis.) *tāxallapī* 'Kleingeld' (JSWb. 469a) (< (O) *tāxallā* 'zerstreut sein', *tāxallā* 'auseinandergehen' — i. h.).

1.5.2. szölkup — *qomtā* 'Münze, Geld'; *Kopeke*' (SelkWz. 76b) (vö. Joki: MSFOu. 103: 209–210, Toivonen: FUF 21: 102).

1.5.3. kamassz — *aktā* (MT, lies *aktā*) 'Münze, Geld' (WVS, 177a); *āk'ta*, *āk'te*, *āk'tā*, *āk'tšā* 'Münze; Geld' (KWb. 4a); *a:ktša* 'Geld' (i. m. 194a) (< tatár *agta*); *ātānei āk'ta* 'Goldmünze' (< tatár *altyn*) (i. m. 4b); *kumīz*^u *āk'te* 'Silbermünze' (< tatár *kümüš*) (i. m. 34a); *sāzānei ā* 'Papiergeld' (i. m. 57b).

kojbál — *Aqca* (Türk.) 'Geld' (SWz., Klaproth, 32a).

1.5.4. motor — *kamengapty* 'Geld' (SWz., Klaproth, 32a).

2. A pénzürtékre utaló elnevezések

2.1. Rubelt jelentő szavak

2.1.1. „rubel”

jurák — (U) *šētkkoβāi* 'Rubel, Silberrubel'; (Nj.) *šētkkoβoj* ua. (JSWb. 436b) (< orosz); (Kis.) *βaššāgij* "ηορ *šētkkoβaj* 'ein Rubel Profit' (i. m. 51b); (Lj.) *χōtōkkoβāi* 'Rubel', *χ. kāēβ* 'halber Rubel' (i. h.); (P) *jū χōtōkkoβaj* '10 Rubel' (i. h.); (Kis.) *šētkkoβaj* 'Rubel, Silberrubel' (i. m. 410a); *селковий* (jamali, régies) 'рубль', *селкой* (bolsaja zemljai nyj.) ua. (NRSI. 544b); *селкой* *пеля* 'полтинник' (i. h.).

szölkup — *solkowaj* 'Rubel' (< orosz) (SelkWz. 210a).

2.1.2. „vas”

jurák — (Oks.) *jūδ'z jēššēm* "mī'jem'^x 'ich gab 10 Rubel' (JSWb. 116b); *сян еся* 'несколько рублей' (NRSI. 601a)

enyec — *bese* 'Rubel' (WVS, 265a)

nganaszan — *basā* 'Eisen; Geld; Eisenschmuck' (WVT, 7).

2.1.3. „szövet, posztó”

jurák — (Sj., MB) *nōjmān* 'Rubel' (JSWb. 289b) (< (O) *nōi* 'Tuch 'Stoff'); (O) *nōjmān* _v *ēlle* 'fünfzehn Kopeken' (o: „Rubel-Hälfte”) (i. h.); *ноймян* (jamali, régies) 'рубль' (NRSI. 317a); *ноймян* *пеля* 'полтина, пятьдесят копеек' (i. h.); *nōjmān* 'Rubel' (SWz., Schrenk, 90) (Schrenk megjegyzése szerint „aus d. Zyrān, von *noj*, d. Tuch”); *nojmean* 'Rubel', *n. bealea* 'halber Rubel' (WVS, 18a).

2.1.4. „papír”

kamassz — *sāzān*, *sāzēn*, *sāzēn* 'Papier; Rubel' (KWb., 57b) (< tat.; alt., leb. *sāzen*, *sazyn* < mo. *čagasun*).

2.1.5. „100 kopek” (l. 1.5.2. is)

szölkup — *tot komde* 'ein Rubel' (WVS, 121a).

2.1.6. рубль

jurák — *рубль* 'рубль' (NRSI. 514b) (< orosz).

2.2. Kopeket jelentő szavak

2.2.1. „vas”

jurák — (Nj.) *χampřēdŋk β'ieššēp* '5 Kopeken' (JSWb. 116b), vö. *jēsea*, *jēse* 1) 'Eisen'; 2) 'Kopeken'; (konda) *wese* ua. (WVS, 13a); *ju-jēse* 'Grivna' (=10 Kop.) („wörtl. 10 Eisen, also 10 Geld, 10 Kop.” — SWz. Schrenk, 90).

2.2.2. „posztó, szövet”

jurák — *noimān* 'dreißig Kopeken' (JSWb., 289b) (vö. *nojman* 'Rubel').

2.2.3. „ezüst”

jurák — *habeyegnia nyennai* 'Eighty Kopecks' (SWz., Rae, 133; vö. *Nyennai* 'Money', i. h.).

2.2.4. „(Eisfuchs-) Pfote”

jurák — (O) *ηδβ'' ηḏḡ-mir''* 'der Preis einer (Eisfuchs-) Pfote, d. h. 5 Kopeken' („altertümliche Geldeinheit”) (JSWb., 39a).

2.2.5. egyéb

jurák — *копейка, хуейка* 'копейка' (NRSI., 157a); *hopèka* 'Kopeken' (SWz., Schrenk, 91) (< orosz)

szölkup — *gomtū* 'Münze, Geld; Kopeke' (SlkWz., 76b); *kopejkal' gomtāl mī* 'Kopeken' (i. h.); *komde* 1) 'Kopeken', 2) 'Geld' (WVS, 121a); *komdet-pālek* 'halber Kopeken' (i. h.); *tulai komde* 'kupferner Kopeken' (i. m. 148a).

B)

A szamojéd nyelvekben a mértékek közül a hosszsmérték a legváltozatosabbak. Ezek legnagyobb részt különböző testrészekkel vannak kapcsolatban. Testrésznevek (kéz, láb, ujjpercek, arasz = ujjak közti távolság stb.) felhasználása a hosszúság mérésére olyan általános jelenség, amelynek még manapság, a decimális mértékrendszer általános elterjedtségének időszakában is van létjogosultsága. Nem lehet célo, hogy erre vonatkozóan a világ legkülönbözőbb nyelveiből idézzek példákat; szemléltetésképpen csupán néhány magyar, finn és német hosszsmértékre utalok.

A magyar *öl* (a kitárt karok két végpontja közti távolság, kb. 1,9 m — ÉSz.) ebben a jelentésében számos uráli nyelvben is megtalálható, vö. pl. fi. *sylä* (SKES 1573, ill. MSzFE 512—513). Az *arasz* „a kinyújtott hüvelykujj és a kisujj hegye közti távolság” (TESz. 171, ill. MSzFe 94—95). A *hüvelyk* a férfi hüvelykujj átlagos vastagságának megfelelő (25—27 mm) hosszsmérték, német eredetű szóval *coll* (< *Zoll*). A fogalom ismert a finnben is (*tuuma* 'hüvelyk' = 2,54 cm), itt svéd jövevényszó (SKES 1440). A magyar *hüvelyk* kapcsán említett *coll* a németben is mértéket jelöl, vö. *Zoll* „früheres dt. Längenmaß, 1/10 od. 1/13 Fuß; engl. Längenmaß, Inch, 2,54 cm . . .” (Wahrig 4249). Maga a *Zoll* szó a középfelnémetből (*zol*), ahol „zylinderförmiges Stück, Baumstamm, vermutl. auch »Knöchel«; daraus die Maßeinheit »Daumenbreite«” (i. h.).

Általánosan ismert hosszúsági mérték a „láb” — ez a szamojédban kevésbé van elterjedve.

A testrészekkel általában kisebb mértékeket jelölnek. A szamojédok a nagyobb, több kilométernyi távolságokat utazási egységként, útszakaszként jelölik.

A belső eredetű hosszsmértékeken kívül található a szamojéd nyelvekben orosz eredetűek is (pl. a *szaszeny*, továbbá a decimális mértékegységek).

A súlymértékek többnyire jövevényszavak a szamojéd nyelvekben, pl. a jurákban a *pud*, a kamasszban a *šenek* stb. Megfigyelhető ugyanakkor a régi súlymértékek ártértekelődése is, pl. a jurák *teb* 'font' > 'kilogramm'.

Az űrmértékeket jelölő szavak (a fogalommal együtt) többnyire orosz eredetűek.

További elemzés helyett következzenek a példatár, amely a szamojéd nyelvek különböző mértéket jelölő szavait tartalmazza.

Példatár

1. Hosszmértékek

1.1. Testrészszel összefüggő mértékek

1.1.1. „öl” (Klafter)

1.1.1.1. jurák — (O) *ʃiB'ɛ* 'Klafter'; (S, Nj.) *ʃiimnap* ua. (JSWb. 514a) (< *tijmä, SWsch. 163); (U) *xundʹadp jw' ʃiB'ɛ* 'seine Länge ist zehn Klafter' (JSWb. 203b); (Sjo.) *ʃiB'əz xē ʃiimnap* 'eine Klafter ringsum (die Arme greifen rund herum)' (i. m. 514a); (S) *kāŋ^c ʃiimnap* 'amtliche Klafter' (o: 'cār-öl') (i. h.); (Nj.) *naŋŋuotpə ʃiimnap* 'volle Klafter' (i. h.); *tāš ʃš.* ua. (i. h.); (O) *ʃiB'ɛ βə^ə* 'halbe Klafter (von den Fingerspitzen der einen Hand bis in die Mitte der Brust)' (i. h.); (Nj.) *ʃiimnap βāš* ua. (o: 'öl-fél') (i. h.); (O) *ŋudən ʃiB'ɛ* 'Klafter' („ручной сажень”) (i. m. 45b); (O) *ŋāB'i ʃiB'ɛdɐ ʃiikānn² ʃāšdā* 'Klafter = Abstand zwischen den Fingern und dem Ellbogen des einen Armes' (Längenmaß = orosz печатная сажень) (i. m. 310a); *tiBʹa* 'сажень' (расстояние между вытянутыми руками) (NRSI. 656b); *tiBʹa wə* 'полсажени' (расстояние от концов пальцев вытянутой руки до середины груди) (i. h.). A szó használatos nevekben is: *ʃe'ɛβ ʃiimnap* 'der Siebenklafter' (Name) (JSWb. 409b); (O) *ʃiB ʃiB'ɛ xəB'ɛr* 'der sieben Klafter lange Ostjake' (i. m. 155b); (Ni.) *ʃe'ɛβ ʃiimnap* 'Siebenklafter' (i. m. 198a); nganaszan — *ʃimi* 'Klafter' (WVS, 64a) (vö. PSam. *tijmä, SWsch. 163); szölkup — *ti* 'Klafter' (WVS, 149a) (vö. PSam. *tij, SWsch. i. h.).

1.1.1.2. kamassz — *kulaš* (MT) 'Klafter', (Kar.) *kulaš, kulas* ua. (WVS, 181; vö. jakut *булас*); *ʃkulaš, kulaš* 'Arme; Klafter, Lachter' (< tatár *qulaš, qulaš* ua.) (KWb. 33b).

1.1.1.3. kamassz — *sāžen* 'Klafter' (< orosz) (KWb. 57b).

1.1.1.4. szölkup — *kāme* 'Klafter' (o: „d. ausgebreiteten Arme”) (WVS, 241).

1.1.2. „váll”

jurák — (O) *məʃʃe-ŋnə ʃāšdā* 'ein Längemaß der Samojeden: von der Schulter bis zu den Fingerspitzen der anderen Hand' (JSWb. 243b) (< *məʃʃ* 'Achsel, Schulter'); *mapɕan ʃəda* ua., kb. egy méter' (NRSI. 238b).

1.1.3. „könyök”

jurák — *nalte, ʃalcik* 'Ellbogen, Unterarm, Elle' (WVS, 19b).

1.1.4. Az „ujj”-jal kapcsolatos mértékek

1.1.4.1. „ujj”

1.1.4.1.1. jurák — *pikileā ~âr* 'groß wie ein Finger' („Daumen + groß”) (WVS, 2a).

1.1.4.1.2. jurák — (Nj.) *ŋump-ʃəp ʃiɕerβə* 'mit dem Zeigefinger gemessene Spanne' (JSWb. 44a).

1.1.4.1.3. kamassz — *mū'den* 1) 'Zeigefinger', 2) 'Viertel-elle' (WVS, 298).

1.1.4.1.4. jurák — (Nj.) *xāšmtə ma't ɲutpə mār* 'sechs Fingerspitzen breite Masche (im Netz)' (JSWb. 149b–250a) (< *ɲutpə mār* 'Fingerspitze').

1.1.4.2. „ujjpercek”

1.1.4.2.1. „mittleres Glied des Fingers”

jurák — (S) *ŋōp ɲutpə ʃšsū* 'mittleres Glied des Fingers' (wird als Zollmaß angewendet) (JSWb. 45a) (o: 'egy ujj-perc').

- 1.2.2.2. jurák — *вэрста* 'вэрста' (SWz., Dunin-Gorkavič, 163).
- 1.2.2.1. szölkup — *kêšipsi* 'Werst' (WVS, 303a).
- 1.2.3. jurák — *ялма* (jamali nyj.) 'отрезок пути между двумя остановами' (во время ходьбы); 'переход' (NRSI. 834b).
- 1.2.4. „folyószakasz”
- 1.2.4.1. jurák — (Nj.) *βḗi*: *jaxp̄β* β. 'längere gerade Strecke des Flusses zwischen zwei Krümmungen' (orosz плёсо) (JSWb. 60a); (P) *jaxan* βḗi ua. (i. h.); *нензавэй* ua. (NRSI. 269b) (< 'egyenes szakasz').
- 1.2.4.2. szölkup — *mut*, *muti* 'Flußstrecke, Biegung; Entfernung von einer Biegung des Flusses bis zur anderen' (SelkWz. 145a).
- 1.3. Decimális mértékek (kizárólag orosz jövevényszavak)
- 1.3.1. jurák — *километр* (*хылометр*) 'километр' (NRSI. 155b); szölkup — *kilometr* 'Kilometer' (SelkWz. 94a).
- 1.3.2. jurák — *метр* 'метр' (NRSI. 250b); szölkup — *metr* 'Meter' (SelkWz. 134a); *metr-mānti* 'Meter-Maß', *metriḷ* 'meterlang' (i. h.).
- 1.3.3. jurák — *дециметр* 'дециметр' (NRSI. 83a); szölkup — *desimetr* 'Dezimeter' (SelkWz. 253b).
- 1.3.4. jurák — *сантиметр* 'сантиметр' (NRSI. 530a); *сантиметра* ua.; *дециметра* хана ю' с. 'в дециметре 10 сантиметров (i. m. 83a); szölkup — *santimetr* 'Zentimeter' (SelkWz. 201a).
- 1.4. Egyéb
- 1.4.1. „csukaigrás”
- jurák — *хаерта пыранда санан тэвы* 'солнце опустилось низко' (э: 'до высоты прыжка щуки') (vö. *пыря* 'щука') (NRSI. 498a).
- 1.4.2. jurák — *еркар* 'эркар' (мера измерения, приблизительно ровная метру) (NRSI. 105b), *тохос* 'еркар' 'отрез материи', *поңга* 'еркар' 'большой кусок невода', *сидя еркар ной* 'две меры сукна' (i. h.) (vö. (O, Sj.) *jērkkqr* 'Volksstamm, Sippe, Geschlecht' (JSWb. 109b)).
- 1.4.3. „arsin”
- 1.4.3.1. jurák — (O) *ārššn* 'Arschin' (< orosz) (JSWb. 17b), *áruyn* 'Arschin' (SWz., Schrenk, 90); enyec — *arsino* (JenSW, 25), *a. basi* 'eine halbe Arschin' (i. h.), *a. feti* ua. (i. h.); kamassz — *āršn* 'Maß im allgemeinen, Arschin' (KWb., 6b).
- 1.4.3.2. jurák — (Sj.) *toxōšqm* 'jōl tšēv' *aptš* *jēšše* 'Arschin' (»Kattunmesseisen«) (JSWb. 489b) (< *jōl tš* 'Abstand, Maß' — i. m. 135a).
- 1.4.4. jurák — *мекар* 'межопруга, межупруга' (расстояние между опругами/упругами лодки, куда обычно складывают пойманную рыбу) (NRSI. 247b); *mēkkqr* 'Spant eines Fahrzeugs, eines Bootes' (< osztják) (JSWb. 271a).
- 1.4.5. „pányva”
- jurák — *тынзэ* хун 'на расстоянии длины аркана' (NRSI. 780b). nganaszan — *biantými* 'Längemaß (entspricht ungefähr dem russ. вершок = 1/16 аршин = 0,044 m) (WVT, 10).
2. Területmértékek
- 2.1. szölkup — *kwadrat* 'Quadrat' (< orosz) (SelkWz. 113b).
- 2.2. jurák — *мяра* 1) 'площадь, размер круга (занимаемого чумом, капканом)'; 'размер петли (напр. аркана)'; 2) 'петля'; 3) 'расходящийся по воде круг' (NRSI. 278b) (< *mā* 'Zelt', *mārē* 'ein Zelt errichten' — JSWb. 269b).

3. Kerületmérték

jurák — *севабтав* 'в ... обхват(а)', *сидя севабтав* *пя* 'дерево в два обхвата' << *севабт'* 'обхват (окружность, которую можно обхватить широко расставленными руками)' (NRSI. 541a) (vö. (0) *šēḅḅàl* 'Arme' — JSWb. 433b).

4. Súlymértékek

4.1. „pud” jelentésű szavak

4.1.1. „pud”

jurák — *pud* 'Pud' (< orosz) (SWz., Schrenk, 90);

nganaszan — *futa* 'ein Pud' (40 Pfund) (< orosz) (WVS, 74a):

szőlőkup — *puđ* 'Pud' (< orosz) (SelkWz. 194b).

4.1.2. *jurák* — *~idawui* 'Pud' (WVS, 260a).

4.1.3. kamassz – *šēnek* 'Pud' (< tatár, vö. osm., krm. *šinik* 'Maß für Kornfrüchte') (KWb. 64a).

4.2. „font” jelentésű szavak

4.2.1. jurák — (O) *ťšĕB* 'Keil; Nagel; P f u n d' (JSWb. 507b); *teb*, *tieb*, *tieb* 1) 'Stöckchen', 2) 'P f u n d'; *tebuko* (Demin.) (WVS, 27a); *tép* 'Pfund' („bezeichnet eigentlich einen eisernen Nagel, dessen Schwere ursprüngl. die Gewichtseinheit abgab, wie denn das Eisen auch zur Bezeichnung der Münzeinheit diente“) (SWz., Schrenk, 90); *meš* 'мѣра бѣка' (régén 'font', ma 'kilogramm' jelentésű) (NRSI. 645b).

4.2.2. nganaszan – *fúnta* 'Pfund' (< orosz) (WVS, 73b);

kamassz — *pun* 'Pfund' (< orosz) (KWb. 54a); *p̣'el* *p.* 'ein halbes Pfund' (i. h.).

4.3. Decimális mértékek (valamennyi orosz jövevényszó)

4.3.1. jurák — килограмм (хылогграмм) 'килограмм' (NRSI. 155b);

szőlőkup — *kilogramm* 'Kilogramm' (SelkWz. 94a).

4.3.2. szölkup – *gramm* 'Gramm' (SelkWz. 39b).

4.4. Egyéb

4.4.1. jurák – (Lj.) *šìetɬəʃìèŋkūsséd* ‘Gewicht’ (Maß) (JSWb. 439a); (P) *šìetɬəʃìen kōpəsən*, *šìettāptš^a* ua. (i. h.) (< (Kis.) *šìe''əñmēs̄* ‘schwer sein’ (438b)).

4.4.2. jurák — (P) *tōlōko* 'Gewicht (zum Wägen)' (JSWb. 491a); (Lj.) *β'ιέσσəp tōlōku* ua. (i. h.) (vö. (Kis.) *tōllērətəš* 'dick sein' (i. h.)).

4.4.3. jurák — (O, Sj.) *нѣтърѣсѣ* 'Gewicht' (JSWb. 34b) (< *нѣдѣ* 'aufhängen'); *нѣтабыць* 'весы' *нѣ еся* 'гиря', *нѣ нэ* ua. (NRSI. 410b) (vö. *еся* 'vas', *нэ* 'fa').

4.4.4. szölkup – *wečupsātīl' kezīla* 'Gewicht' (eigtl. kleines Eisen, womit man wägt) (< *wečipsā* 'Waage'; *kezīla* 'Eisen') (SelkWz. 296b).

5. Űrmértékek

5.1. jurák — (O) *měrrp*: *tūññi*: 'm. 'Pulvermaß' (JSWb. 498b);

kamassz — *mēřka* 'Maß (gewöhnlich für Schießpulver)' (< orosz *мѣрка*) (KWb, 39a).

5.2. *jurák* — *ванотáна* 'любая тара, скреплённая обручами' (NRSI. 41b), *нарка ванотáна* 'бочка, кадка' (i. h.).

5.3. jurák – (O, Sj.) *pōtškp* 'Faß, Tonne' (JSWb. 361b); (Nj.) *pōtškp* ua., 'Wanne' (i. h.) (< orosz *бочка* mint úrmérték kb. 480 liter); *почка* 'Faß' (orosz) (SWz., Schrenk, 90; „die Samojeden besaßen kein Flüssigkeitsmaass” – írja Schrenk).

5.4. jurák — (Nj.) *β'ietr̥p̥* 'Eimer (Maß), russ. ведро' (JSWb. 77b) (*<* orosz; a ведро kb. 12 liter); *β'ietr̥p̥ kōr-p̥ša* '(die) ein Wedro fassende

Tonne' (i. m. 191b); *вѣтра* 'ведро' (NRSI. 78b), *вѣтра хор''* 'маленькая бочка вместимостью около ведра' (i. h.).

5.5. jurák — (Nj.) *pěä* 'kleines Faß' (JSWb. 371a), *β'ēlrpā p.* 'einen Eimer fassende Tonne' (i. h.) (o: 'fa'), *ḷḷiētβ'jēr p.* 'Faß von einem Viertel-eimer' (i. h.), *β'ēlrpā β'āēs p.* 'Faß von einem halben Eimer' (i. h.).

5.6. kamassz — *štōp* 'Krug, Maß: zwei Flaschen Branntwein' (< orosz *штофъ*) (KWb. 65b).

5.7. jurák — (O) *šōrōkkōv* '40 Eimer (Wedro) fassende Tonne' (JSWb. 416a); (Sj.) *šōrōkkōp* u. a. (i. h.) (< orosz *сороковка* 'мѣрная, въ 40 ведръ').

5.8. jurák — (O) *šēḷḷēβār* 'Viertel' (< orosz) (JSWb. 441a).

5.9. jurák — (MB) *tamny mē.riŋgm''ōβ'' tērβo jīdcm''ā* 'ferner nahm ich ein Viertel Branntwein' (vö. (O) *ḷḷērβy* 'Spanne', továbbá az 1.1.4.3. pontot).

5.10. Decimális mértékek (orosz jövevényszavak)

jurák — *лупра* 'литр' (NRSI. 192a);

szőlкуп — *litr* 'Liter' (SelkWz. 118a), *ukkir litrit peläk* 'ein Halbliter' (i. h.).

6. Általános mérőeszközök, mértékegységek

6.1. szőlкуп — *mānti*, *mānti* 'Maß, Grad' (SelkWz. 124a), vö. *ukkir litr mānti* 'ein Liter-Maß' (i. h.), *metr-mānti* 'Meter-Maß' (i. h.).

6.2. jurák — *эльцърāбцъ* 'прибор для измерения чего-л.', 'мера для сравнения, мерило; образец' (NRSI. 119b) (vö. *jōḷḷḷ''ā* 'Abstand, Maß').

6.3. jurák — (S, Nj.) *jōjjer* 'Einschnitt, Kerbe' (JSWb. 134b); *ēep''* 'над-рез, зарубка, насечка' > *ēep''* ня 'бирка, служащая для исчисления времени, подсчёта оленей, товаров и т.п.' (NRSI. 117b).

6.4. jurák — *нэся* 'мешок' (а также любая тара и посуда, напр. кулёк, корзина, сумка, банка) (NRSI. 423b) (vö. (O) *ḡāḷḷḷē''ā* 'Gefäß, Geschirr' — JSWb. 26b).

PUSTAY JÁNOS

Rövidítésjegyzék

JenSW—M. Katzschmann—J. Pustay: Jenissej-Samojedisches (Enzisches) Wörterverzeichnis. Hamburg, 1978. 283 l.

JSWb. — T. Lehtisalo: Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki, 1956. CIX, 601 l.

KWb. — K. Donner: Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik. Bearbeitet und herausgegeben von A. J. Joki. Helsinki, 1944. LI, 216 l.

NRSI. — Н. М. Терещенко: Ненецко-русский словарь. Москва, 1965. 942 l.

SelkWz. — I. Erdélyi: Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas-Dialekt. Budapest, 1969. 315 l.

SWz., Dunin-Gorkavič — K. Donner: Samojedische Wörterverzeichnisse. MSFOu. 64. Helsinki, 1932. VI, 171 l.

SWz., Klaproth — i. m.

SWz., Rae — i. m.

SWz., Schrenk — i. m.

SWsch. — J. Janhunen: Samojedischer Wortschatz. Castrenianumin toimitteita. Helsinki, 1977. 185. l.

WVS — M. A. Castrén: Wörterverzeichnisse aus den Samojedischen Sprachen. St. Petersburg, 1855. XXXIV, 404 l.

WVT — I. R. Kortt—Ju. B. Simčenko: Nganasan-Samojedisches Wörterverzeichnis. Teil I. (Mscr.) Moskva—München, 1983. 190 l.

Ausdrücke für Wert und Maß im Samojedischen

VON JÁNOS PUSZTAY

A) Die Ausdrücke für Wert

Wie aus den Bezeichnungen des Geldes im Samojedischen hervorgeht, haben die Samojeden das Geld als Zahlungsmittel unter russischem Einfluß eingeführt. In den samojedischen Sprachen sind nur wenige alte Ausdrücke der früheren Zahlungsmittel (Geld, bzw. Naturalien, wie z. B. „Eisfuchspfote“, „Tuch“ u.a.) erhalten.

Die heutigen Bezeichnungen des Geldes basieren auf den äußeren Eigenschaften der Währung („Papier“, „Eisen“, „Silber“) oder sie sind Entlehnungen aus dem Russischen oder aus verschiedenen Türkssprachen.

Unter Punkt 1. sind Bezeichnungen aufgezählt, die sich i. A. auf das Geld beziehen, und keinen konkreten Wertinhalt besitzen (1.1. „Eisen“, 1.2. „Silber“, 1.3. „Stück, Fetzen, Brocken“, 1.4. „Schuppe“).

Die Benennungen unter Punkt 2. haben einen bestimmten Wertinhalt (2.1. Ausdrücke des Rubels: 2.1.1. „Rubel, Silberrubel“, 2.1.2. „Eisen“, 2.1.3. „Tuch(Stoff)“, 2.1.4. „Papier“, 2.1.5. „100 Kopeken“; 2.2. Ausdrücke für Kopeken: 2.2.1. „Eisen“, 2.2.2. „Tuch (Stoff)“, 2.2.3. „Silber“, 2.2.4. „Eisfuchspfote“).

B) Die Ausdrücke für Maß

Es werden die Bezeichnungen für Längenmaß, Gewicht und Raummaß angeführt. Am reichsten sind die Ausdrücke für Längenmaß. Sie hängen größtenteils mit Benennungen der Körperteile zusammen. Dies ist eine Eigenschaft nicht nur der samojedischen Sprachen (vgl. z. B. dt. *Zoll*). Für größere Maßwerte werden Ausdrücke wie etwa „Streckenabschnitt“ u.ä. verwendet.

Punkt 1. beinhaltet die Bezeichnungen für Längenmaß. 1.1. Bezeichnungen der Länge mit Körperteilen „Klafter“, 1.1.2. „Schulter“, 1.1.3. „Ellbogen“, 1.1.4. „Finger“ und „Fingerglieder“, 1.1.5. „Bein“).

1.2. Bezeichnungen für größere Längenwerte (1.2.1. „im Tage zurücklegbare Strecke“, 1.2.2. „Werst“, 1.2.3. „Strecke“, 1.2.4. „gerade Strecke des Flusses zwischen zwei Krümmungen“). 1.3. Dezimale Werte für Längenmaß (russ. Entlehnungen). 1.4. Sonstiges (1.4.1. „Hechtsprung“, 1.4.2. „*jerkar*“ = ca. 1 m, 1.4.3. „Arschin“, 1.4.4. „Spant eines Fahrzeuges“, 1.4.5. „Lasso“, 1.4.6. nganas. Längenmaß = 0,044 m).

Unter Punkt 2. sind Ausdrücke für Flächenmaß aufgeführt.

Unter Punkt 3. ist ein Ausdruck des Umfangs angegeben.

Punkt 4. beinhaltet Bezeichnungen für Gewicht (4.1. „Pud“, 4.2. „Pfund“, 4.3. dezimale Werte — alle aus dem Russ., 4.4. sonstige).

Unter Punkt 5. sind Bezeichnungen für Raummaß zu finden (5.1. „Maß für Pulver“, 5.2. „Faß, Tonne i.A.“, 5.3. „Faß, Tonne im konkreten“, 5.4. „Eimer (als Maß)“, 5.5. „Baum, Holz“, 5.6. „Krug“, 5.7. „40 Eimer (als Maßeinheit)“, 5.8. „Viertel“, 5.9. „Spanne“, 5.10. dezimale Werte — alle russ. Entlehnungen).

Unter Punkt 6. sind Bezeichnungen von Meßgeräten und allgemeinen Maßeinheiten angeführt (6.1. „Maß, Grad“, 6.2. „Meßgerät i.A.“, 6.3. „Einschnitt, Kerbe“, 6.4. „Gefäß, Geschirr“).

Die Körperteilbezeichnungen des Kili (Ein Beitrag zur Frage der dialektologischen Klassifikation)

1. Innerhalb des T¹ findet sich eine Reihe von interessanten Übergangsdialekten, die uns einen tiefen Einblick in das Wesen von Mischsprachen gewähren. Einer der anregendsten Fälle ist dabei das Kili, das, wie ich meine, einem E Substrat übergelagertes N ist. Es wird vornehmlich am Amur und seinen Nebenflüssen Sungari, Kur und Urmi gesprochen, etwa 47°50'—49° N, 133°—134°30' E. Zunächst sei aber die im folgenden verwendete Literatur aufgeführt.²

2. Bibliographie

- AALTO, P.: G. J. Ramstedts onkor-solonisches Wörterverzeichnis. RO 38 (1976—7): 31—84
- AVRORIN, V. A.—LEBEDEVA, E. P.: Oročskie teksty i slovar'. Leningrad 1978
- BRYLKIN, A. in: MAAK, R.: Putešestvie po doline reki Usuri. Tom I. St. Petersburg 1861. Anhang
- DOERFER, G.: Das Kur-Urmiische und seine Verwandten, Zentralasiatische Studien 7 (1973): 567—599
- DOERFER, G.: Ist Kur-Urmiisch ein nanaischer Dialekt? UAJb. 47 (1975): 51—63
- FISCHER, J. E.: Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium, maxima ex parte Sibiricarum. (Von ca. 1740). In: Doerfer, G.: Ältere west-europäische Quellen zur kalmückischen Sprachgeschichte. Wiesbaden 1965. 40—182
- GRUBE, W.: Goldisch-deutsches Wörterverzeichnis. In: Schrenck, L., von Reisen und Forschungen im Amur-Lande in den Jahren 1854—1856. ... St. Petersburg 1900. Anhang
- HAUER, E.: Handwörterbuch der Mandschusprache. Wiesbaden 1952—1955
- IVANOVSKIJ, A. O.: Mandjurica, I. Sanktpeterburg 1894
- Kal. = KALUŽYŃSKI, St.: Solonisches Wörterverzeichnis. Nach F. V. Muromskis handschriftlichen Sprachaufzeichnungen bearb. u. hg. RO 34/1: 39—77, 34/2: 15—56
- KOLESNIKOVA, V. D.: K charakteristike nazvanij častej tela čeloveka v tunguso-man' čžurskix jazykax. Očerki sravnitel'noj leksikologii altajskix jazykov. (Ed. V. I. Cincius). Leningrad 1972. 257—336

¹ Abkürzungen: A = Amur-Dialekt des Kili, B = Bikin-Dialekt des Nanai, Br = Birare, E = Ewenki, K = Kur-Urmi-Dialekt des Kili, L = Lamutisch, M = Mandschu, Mg = Manegirisch N = Nanai, O = Orokisch, S = Sungari-Dialekt des Kili, SA = Sakači-Aljan-Dialekt des Nanai, Sam = samarischer Dialekt des Nanai, So = Solonisch, T = Tungusisch (auch Gemeintungusisch, Urtungusisch), U = Ulča.

² In den Wörterlisten werden nur die wichtigsten T Termini aufgeführt, vor allem aus K, E, N und M. Alle Angaben sind nach SS geprüft worden; im übrigen wird, sofern nicht anders gesagt, zitiert: K nach Suniks Buch, A nach Suniks Artikel 1958, E nach Vas, Br und Mg nach Shirokogoroff, So nach Poppe, N nach Onenko, B nach Sem, U nach Petrova, M nach Hauer.

- KOTVIČ, VL.: Materialy dlja izučenijsa tungusskich narečij. ŽS 1908, vyp. 2—3. Pbg. 206—218
- LATTIMORE, OWEN: The Gold tribe, "Fishskin Tatars" of the lower Sungari. Memoirs of the American Anthropological Association No. 40 (1933)
- LIE, HIU: Solonisches Material aus dem Huin-gol. In: Beiträge zur Nordasiatischen Kulturgeschichte, ed. Doerfer, Weiers. Wiesbaden 1978. 126—178
- LING, JOHNSON (LING, SHUN-SHENG): The Goldi Tribe on the lower Sungari river. Academia Sinica, The National Research Institute of History and Philology Monographs, Series A No. 14. Nanking 1934
- MAAK, R.: Putešestvie na Amur. Sanktpeterburg 1859
- ONENKO, S. N.: Nanajsko-russkij slovar'. Moskva 1980
- PALLAS, P. S.: Linguarum totius orbis vocabularia comparativa. Petropoli 1787—1789
- PETROVA, I. I.: Učeskij dialekt nanajnskogo jazyka. Moskva—Leningrad 1936
- PONIATOWSKI, S.: Materials of the vocabulary of the Amur River Gold. Bibliotheca Universitatis Liberae Polonae, Varsaviae 1923. Fasc. 10
- POPPE, N.: Materialy po solonskomu jazyku. Leningrad 1931
- PROTOD'JAKONOV: Gol'dsko-Russkij Slovar'. In: Izvestija Vostočnago instituta, tom II, vyp. III. Vladivostok 1901
- SCHMIDT, P.: The language of the Samagirs, Acta Universitatis Latviensis 19 (1928): 219—249. Riga
- SEM, A. I.: Očerki dialektov nanajnskogo jazyka. Leningrad 1976
- SEM, A. I.: O jazyke sungarijskix nanajcev. In: Trudy Dal'nevostočnogo filiala im. V. L. Komarova SO SSSR, ser. istor., tom V. Blagoveščensk 1963. 83—113
- SHIROKOGOROFF, S. M.: A Tungus dictionary. Tokyo 1944
- SKURLATOV, I. S.: Materialy dlja slovarja tungusskix narečij. Živaja starina 1899, vyp. 2, 251—253
- ŠNEJDER, E. R.: Kratkij udějsko-russkij slovar'. Moskva—Leningrad 1936
- SS = Sravnitel'nyj slovar' tunguso-man'čžurskix jazykov, ed. V. I. CINCUS. 2 Bde. Leningrad 1975, 1977
- SUNIK, O. P.: O jazyke zarubežnyx nanajcev. Doklady i soobščenijsa Instituta jazykoznanijsa AN SSSR No. 11 (1958): 168—184
- SUNIK, O. P.: Kur-urmijskij dialekt. Leningrad 1958
- Vas. = VASILEVIČ, G. M.: Evenskijsko-russkij slovar'. Moskva 1958
- VENJUKOV, M.: Putešestvija po okrainam Russkoj Azii. Sanktpeterburg 1868

3. Charakteristisch für das Kili ist das System der doppelten Lautentsprechungen. Ähnlich wie das Französische zwei Serien von Lautgesetzen kennt: eine für altererbte-romanische, eine andere für lateinische Lehnwörter, so stehen auch im Kili ans N und ans E erinnernde Formen nebeneinander. Und ähnlich wie das Französische zuweilen Doubletten aufweist (z. B. vulgärlat. *ratione* > altererbte *raison* [rezõ], → neuentlehnt *ration* [rasjõ]), so weist auch das Kili für T **habulu-* 'schwellen' nebeneinander *aoli-* (h- > ?, -u > -i, vgl. E *awul-*, älter *awuli-*) und *xaolo-* (= N) auf. Typischerweise erscheinen die ans E erinnernden Formantien aber besonders oft in Grundwörtern.³ Hier sei auf meine Arbeit von 1975, S. 56, verwiesen; nur in aller Kürze seien noch einmal einige für das Kili typische Lautentwicklungen mit je einem Beispiel ausgeführt.⁴

³ Vgl. noch Abschnitt 5, ferner Vf.: Bazisnaja leksika i altajskaja problema, VJa. 1981/4: 35—44; Conditions for proving the genetic relationship of languages, The Bulletin of the International Institute for Linguistic Sciences, Kyoto 2/4 (1981): 38—58.

⁴ Die Transkription ist stark vereinfacht: e statt ĕ, u statt ů, i statt ĭ, ö statt ô; ě bezeichnet geschlossenes e, Nasalisierung wird als -n transkribiert.

T	Beispiel	N	K	E
* <i>u</i>	<i>tūki</i> 'fallen'	<i>tū-</i>	<i>tiki-</i>	<i>tik(i)-</i>
*- <i>u</i>	<i>harku-</i> 'stechen'	<i>xaiko-</i>	<i>atki-</i>	<i>arki-</i>
*- <i>ns-</i>	<i>sugʃansa</i> 'Fisch'	<i>sogdata</i>	<i>sogʃana</i>	<i>sugʃanna</i>
*- <i>p-</i>	<i>pina</i> 'Tragbrett'	<i>pina</i>	<i>xəna</i>	<i>hina</i>
* <i>tī/i</i>	<i>tīma</i> 'Morgen'	<i>čima</i>	<i>tēma</i>	<i>tima</i>
*- <i>k-</i>	<i>baka-</i> 'finden'	<i>bā-</i>	<i>baka-</i>	<i>baka-</i>
* <i>h-</i>	<i>hādūn</i> 'Wind'	<i>xedun</i>	<i>edin</i>	<i>edin</i>
*- <i>rk-</i>	<i>örkă</i> 'Tür'	<i>uīke</i>	<i>ut'ke</i>	<i>urke</i>
*- <i>rg-</i>	<i>börgö</i> 'fett'	<i>buīgu</i>	<i>bud'gu</i>	<i>burgu</i>

Aber auch morphologisch erinnert das Kili zweilen eher ans E als ans N. So lautet das Imperativsuffix 2. Person Sg. nicht *-ru* wie im N und M, sondern *-ka*, eine Form, die es mit dem So, Br und Oročischen teilt.⁵

4. Vergleichen wir die Körperteilbezeichnungen des K mit jenen des E einerseits, denen des N und M (woher das Kili Lehnwörter bezogen hat) andererseits, so ergeben sich 12 Kategorien:

(1) E. N. M. = Wörter, die in allen drei Vergleichssprachen identische oder sehr ähnliche Entsprechungen finden, durchweg T Wörter. (Für unsere Untersuchung sind sie von geringem Belang.) Dies sind: ⁶ *beye* 'Körper', *bilga* 'Kehle', *darma* 'Kreuz', *dere* 'Gesicht' (= E, Br, Mg, U, O, B, Sam Grube, M; daneben S Skurlatov *derege*, wozu vgl. najchin., U *dereg*, ferner So *derel* = N, O), *ʃalan* 'Gelenk', *meire* 'Schulter' (= E, So, Mg, Br *mire*, N *meire*, *quire*, SA *moyra*, Sam Schmidt *mire*, Grube *muire*, B *meiren*, M idem; im ganzen also doch dem N am ähnlichsten), *moŋgon* 'Hals'. T Formen: *bäyā* (← Mongol.), *bil-ga*, *dara-ma*, *därä-l-g*, *ʃalan*, *ŋöirä*, *moŋon* (*boŋon*?).

(2) E.N = K, E und N gemeine Termini, im M fehlend oder stark abweichend. (Für unser Problem wenig relevant, beweist aber die starke Ähnlichkeit der T Sprachen außerhalb des M.) Wir finden: *amŋa* 'Mund' (so auch S Lattimore, aber S Sem *amgä*, A, S Skurlatov *amga* = Br, Mg, B, laut Shirokogoroff auch Mankova, Chingan, also ein zusammenhängendes Gebiet innerhalb der Tungusia; vgl. ferner E, So Aalto, najchin. N *amŋa*, N, U *aŋma*, O *amŋa* ~ *aŋma*; M *aŋya*⁸), *amon* 'Kot', *belge* 'Knie beim Sitzen', *bosokto* 'Niere', *bukse* 'Knorpel', *d'ili* 'Kopf' (S Grube, Kotvič, A *dili*, so auch Sunik in Text 119, 120, 144 ~ 111 *gili* ~ 116 *d'ili*; zu *dili* vgl. E Nerčinsk Fischer, Pallas; So Lie *deli*, Poppe, Mg Ivanovskij S 9 *dili*⁹; sonst E, Br, Mg, So *dil*; N, O, Sam Maak *ʃili*, SA *ʃele*, B *d'ili*; M *ʃili* 'Gehörn'), *méawan* 'Herz' (S Kolesnikova *miaun*, Ling *miau*; E *mēwan*, A, Br *mēwan*; N *miawan*, B

⁵ Das E hat *-kaI*, vermutlich eine alte Pluralform, während *-ka* die T Urform darstellt. Die sprachgeographische Verteilung des Suffixes erweckt den Eindruck, daß hier ehemals ein zusammenhängendes Gebiet der Verbreitung von *-ka* sich erstreckte, das durch eine von Süden kommende N Invasion gespalten worden ist.

⁶ Wir geben Zitate nur bei einigermaßen ansehnlichen Abweichungen.

⁷ Vgl. dazu Vf.: Urtungusisch ö, in: Beiträge zur Nordasiatischen Kulturgeschichte, Wiesbaden 1978, 112 f. Nach Heranziehung des 2. Bandes von SS ergeben sich folgende Zahlen für Bewahrung T Wörter: E = 79, N = 63, M nur 48 Belege im untersuchten Material.

⁸ Die T Form ist *aŋ-ma, zu *aŋ 'Öffnung, sich öffnen'; vgl. *ŋükün-ma 'Hals', *dara-ma 'Kreuz' u. a. m.

⁹ So auch altsolon. nach Ligeti in AOH 9.

māwan usw.; M *niyaman*), *ηala*, *nala* 'Hand' (Grube Oberer Ussuri *nala*, A, S Skurlatov, Sem, Kotvič *nala*; E, A, Mg, Br, So Kal, Ivanovskij S 4 *nala* ~ S. Poppe, Ivanovskij S 3, 5 *nāla*, Aalto *nal*, Lie *nali*; N, SA, U, O *nala*, B *nala* ~ *nana*, Sam Grube *nala* ~ *nala*; M *gala*), *namokta* 'Träne', *nesenqi* 'Schweiß' (S Kolesnikova *isingi*; E *nesen*, jedoch ist das -i dort erst spät verlorengegangen), *nirukte* 'Haar' (aber S Grube *nuxta*, Sem *nukte*, Skurlatov *hukte*, *yukte*, A *nukte*; N, B, Sam Grube, U *nukte*, O *nūrikte*, *nirukte*, also volle wie auch gekürzte Formen auch in der N Gruppe belegt), *salga* 'Damm', *sarmikta* 'Braue', *sekse* 'Blut' (so auch S Sem, Kotvič), *sigde* 'Rückgrat mit Sehnen', *sirikte* 'Faser, Sehne, Faden' (N, U zwar *sirxe* ← M, aber U, O auch *sirekte* = E), *sumken* 'Sehne' (Sunik Text 121 auch *sumul*; E, Mg, Br *sumu*, So *sumul*; N, B, U, O *sumul*; M *sube*; *sumken* = Diminutiv zu *sumu*, dieser Beleg auch zu (12) stellbar), *tējaki* 'Wade' (E *tījakī*, N *čījaki*, auch zu (b) stellbar). T Formen: *aŋ-ma*, *amōn*, *bāl-gā*, *boso-ktā*, *bō-ksā*, *dīlī*, *miāban*, *ηāla*, *inamo-ktā*, *nā-sā-ŋgū*, *nūri-ktā*, *salgan*, *sarimī-ktā*, *sā-ksā*, *si-g-dā*, *si-rā-ktā*, *sōmō-kān*/-l, *tīja-kī*.

(3) E + N = Im Kili Dialektformen, deren eine dem E, deren andere dem N entsprechen, Mundartvarianten. So hat K oft f- (entsprechend dem benachbarten SA-Dialekt des N), wo A und S x- aufweisen, Ober-Ussuri (Grube) h-. Ich zitiere: *femun* 'Lippe' (aber A *xemen*, S Skurlatov *xeme*, Grube *ximma*, Sem *hem*, *hemen*; hierzu vgl. E *hemun* — So, Mg, Br aber durchweg mit h- > Null, also z. B. Ivanovskij S 11 *emun*; N, U, O *pemun*, B *femun*; M *femen*), *giramna* 'Knochen' (~ *girmaksa*, A *giamsa*; vgl. einerseits E, Mg, Br *giramna*, So *giranda*, andererseits N *girmaksa*, B Brylkin *gremaksa*, U *girmaksa*, ferner B *girmasa*, SA *germasa*, U *giramsa*, O *giransa*), *nana* 'Haut' (A *nasa*, *nasta*; vgl. einerseits E, Mg, Mr *nanna*, So *nanda*, andererseits die Formen mit -t- des N: N, Sam Grube, B, U *nanta*, O *natta*), *tiŋen* 'Brust' (A, S Sem *tiŋe* — aber Ling 164, 170, 174, 176 *t'ongen*; E, Mg, Br, So *tiŋen*; N, B, U, O *tungen*, Sam Schmidt *tunqe*, SA *tunga* wohl = *tungē*; M *tungen*), *ule* 'Fleisch' (~ A *ulse*, S Sem *urse*; vgl. einerseits E, Mg, Br *ulle*, So *ulde*, andererseits U *ulse*, O *ulise*; dagegen N, B Venjukov *ulikse*, B *ulekes*, SA *uloksa*, Sam Grube *ulxsa*; M *ulxun* 'Wamme'). T Formen: *pāmōn*, *giram-sa/-ksa*, *nan-sa*, *tūŋān*, *ōlī-sā/-ksā/-kōn*.

(4) E/N = Formen, die teils ans E, teils ans N erinnern. Wir finden: *iktel* 'Zahn' (A *ixtele*, S Skurlatov, Sem *iktele*; E, Mg, Br, So Ivanovskij S 3 5 *ikte*; N, Sam Schmidt, SA, B Maak *xukte*, B Brylkin *xuktol*, *xuktola*, B Sem *xuktele*, aber auch U, O, Sam Grube *ikte*; M *weixe*; beim Kili ist das i = E, -l/-le = B; in der N Gruppe sehen die Formen mit i wie Lehnwörter ← E oder Oročisch aus — sollten U, O, Sam als nanaisiertes Oročisch bzw. Negidal *ikte* bewahrt haben?), *ninči* (laut Kolesnikova *niŋči*; E *ninti*, *niŋti*, Br *ninti*, So *ninte*; U *uŋči*, Sam Grube *umči*, U *uŋti*, O *ukči*, aber B *inči*; K n- und -i = E, -č = N, B bietet eine N-E-Mischform), *omsoka* 'Unterschenkel' (im Text 121 *omsokan*, Kolesnikova *omsokuan*; E *uŋrukī*, *umukī*; N *xoŋsoan*, B *xoŋsōn*, Protod'jakonov *xomzo*, Sam, U Grube *hoŋsoa*, najchin. *xoŋso*, U *xoŋsa*, O *xokso*; K *h- > Null wie E, Suffix wie N), *oromsa* 'Ohrenschmalz' (E *urumqā*; N, U *xoromsa*, B *xōromsa*, Protod'jakonov *xoromma*, O *xoropsa*; Anlaut = E, Suffix = N), *osakta* 'Fingernagel' (so auch S Grube; E *osikta*, Mg Grube, Br *osikta*, So *ōšikta*; N *xosakta*, Sam Grube *xošakta*, B *xošak/xta*, *xošik/xta*, U *xoŋusta* — bei Grube noch *hošakta*, Sam Protod'jakonov, O *xosikta*; M *wašixa*; Anlaut = E, -a- = N). T Formen: *hūi-ktā-l/-lā*, *ŋūŋ-ti*, *huŋ-sa* (*kān*)/(-no)-kī, *hurum-sa/-ga*, *hošī*-(a)-kta.

(5) E phon. = Wörter, die lautlich ans E erinnern, beruhend auf den dem K und dem E gemeinen Lautgesetzen *p- > x-, h-, *h- > Null, *ti/i > ti, *-k- > k, *ü > i. Es sei aufgeführt: *xagdiki* 'Fußsohle' (E *hagdiki*, Mg *agdiki*; U, O *pagji*; M *fakjin*), *xeye* 'Stirn' (so Sunik, laut SS, Kolesnikova aber *xēye*; E *hēyē*, Br *āya* = *ēye*; N *pēye*, Sam Schmidt, U, O *peye*, SA *poye*, B Maak *poye*, aber Sem *fei*, Brylkin *fui*), *emugde* 'Bauch' (E *emugde*; N, B, Sam Grube, U *xemde*, B Protod'jakonov *ximde*, Sam Schmidt, O *xemugde*, SA *xamda*, *amugda*, letzteres wohl ← K), *xenhen* 'Knie' (A *xerhe*, S Kolesnikova, Ling 153 *herehen*; E *henhen*, *henhen*, Mg *anghan*, Br *angan*, So Ivanovskij S 4 'engé; N *peihen*, B *feingen*, Brylkin *fuiŋgà*, Protod'jakonov *pīnge*, SA *poinia*, U *pehen*, O *pene*, *pehen*), *erekte* 'Haut' (S Grube *erikta*; E *erekte*; N, B, U, O *xerekte*), *eute* 'Lunge' (E *ewte*, Mg *ōfca*, Br *auta*, So Kal *eute*, Aalto *ōt*, Poppe *ōte*; N, B, Sam Schmidt *xeute*, SA *xauta*, U *xeunte*), *eutile* 'Rippe' (E *ewtile*, Mg, Br *owtila*, So *ōtelē*; N, B, Sam Schmidt, O *xeučile*, U *xeuntile*; M *ebči*), *gikan* 'Kiefer' (E *gēkān*, So *gixan*; N, U *gian*, B *gān*, SA *gia*, Sam Grube *gaa*, B Protod'jakonov *kāaa*, O *gēyan*; Oroc. neben *gāka*, *giaka* auch *gian* 'Backenknochen', entweder ← U oder aber = T Grundform: *giā-kān Diminutiv zu *giān), *id'gi* 'Schwanz' (E, Mg, Br, So *irgi*; N, B, SA *xuigu*, Sam Grube *xud'u*, B Protod'jakonov *xud'kgu*, U *xuŋu*, O *xudu*; M *uŋu* 'Kopf' < 'Endstück einer Sache' < 'Schwanz'), *oldon* 'Seite' (E, Mg, Br, So Aalto *oldōn*; N, B, U, O *xoldon*), *xoron* 'Scheitel' (E *horon*; N, U, O *poron*, B, M *foron*), *čiken* 'Urin' (E *čikēn*, Mg, Br *čikan*; N *čien*, B *čie*, Sam Grube *čiya*; M *sike*; wegen M -k- wohl < *čikkān). T Formen: *pagdi-kī*, *pāyā*, *hāmō-g-dā*, *pāngān*, *hārā-ktā*, *hāb-tā*, *hāb-ti-lā*, *giā-kān*, *hūrgū*, *holdān*, *porān* (*poran*?), *čik-kān*.

(6) E morph. = Wörter, die morphologisch (incl. Lexemen) ans E erinnern: *xakin* 'Leber' (E *hākin*, Mg, Br, So Kal *ākin*; N, U *pā*, O *pāya*, *pāka*, B Kolesnikova *fā*, aber Brylkin *xaki*, Sem *xak'in* ← K wegen des i, denn M *faxān*; N *pā* vermutlich Grundform), *xēsaki* 'Schulterblatt' (E *hišaki*, *isaki*, Mg *isak'i*, So *isaxi*; N, U, O *pisa*, B *fisan*; M *fisa*; hier im N, wie auch bei Tiernamen, mit seltenen Ausnahmen wie *muiki* 'Viper' Suffix -*kī* fehlend),¹⁰ *keptere* 'Vorderteil des Körpers' (E *keptirē*, Mg *kāntira*, aber So *xep̄er*, Ivanovskij S 4 *kengire*; N fehlend, B *kepter*, *keptere* wohl ← K; M *keŋgeri*), *ukun* 'weibliche Brust' (E *ukun*, *hukun*, Mg, Br, So Kal *okun*; N, B *kūn*, Sam Grube *kū*, *kūŋ*, Sa *ku*, U *kuen*, *kūn*, O *kōn*, *kun*; M *xuxun*; N, M ← mongol. *kōkōn; K, E hat damit nichts zu tun). Es handelt sich um T, im N verlorene, aber im K (schon vom E Substrat her) bewahrte Formen T *pā-kun*, *pīsa-kī*, *kāŋ-ti-rā*, *hōkōn*.

(7) E.M = Wörter, die dem N fehlen oder dort eine andere Form haben, jedoch dem E und M gemein sind: *čunuru* 'Nabel' (so Sunik Text 117, 143, aber 139 auch *čunure*; E *čunur*, *čunurē*, *čunuru*, So Kal *sunuru* Poppe *sunur*, Mg *čunuru*, Mg, Br *čunurun*, B *cumuru*, *cunguru*, Brylkin *čunguru*; M *čunguru*; N dafür *xuimu*, Sam Maak „*xuimū*“, U, O *xūnu*, kaum zu E *uŋurē*; B ← M oder K), *oman* 'Mark' (E, So *umān*, Mg, Br *uman*; N, U, O *xoman*, B *xoma*; M *uman*). T Formen *čönörö/ā*, *human* (M *umxan*, *umyan* ← *huma-kān).

¹⁰ So V. I. Cincius in *Sravnitel'naja fonetika tunguso-man'čurskix jazykov*, Leningrad 1949, 313.

(8) N.M = Wörter, die im E fehlen, aber dem N und M gemein sind: *oforo* 'Nase' (S Grube *ofora*, Lattimore *ofura*, Skurlatov *ofra*, *ufra*; N *oporo*, B, SA *oforo*; M *oforo*; Lehnwort ← M oder alte Regionalform?, sonst im T **hoŋa-cta* oder **ŋō-a-ksa*), S Kolesnikova *furexe* 'Daumen, Daumenring' (S Grube „*pyrrxa*“ = *perxe* 'Daumenring'; E *hurugun*, Br *uruyun*, *urgun*, *urūn*, *uruwun*, Mg *urūn*, *oruŋun*, Maak *urugun*, *uruhun*, Grube *urugun*, So Aalto *urgūn*, Ivanovskij S 4 *ogogūn*, S 3 *uruyūn* (Mg S 8 *uryūn*, S 11 *uruyūn*); N *perxe*, B *ferxe*, Sam Maak *fīrxa* nur 'Daumenring', echt T ist: Sam Grube *puru*, Maak *puro*, Schmidt *puruo*, dagegen sind K *furexe*, B *ferxe*, N *perxe* Lehnwörter ← M). T Formen: *opa-ra*, *pōrō-gā/-gōn*.

(9) N phon = Wörter, die lautlich ans N erinnern: *fañŋan* 'Handfläche' (E *hañŋa*; N *pañŋa*, Sam Grube *pañŋa*, Schmidt *pañŋa*, *pañŋa*, B *fañŋa*, Protod'jakonov *pangka*, U *paña*, O *paña*, *pana*; M *falaŋgā* eher ← mongol. **pala-kan*, mit T Suffix *-ŋgU*, vgl. auch udehe *xaŋa'a*; oroč. *pāna* ← U, O; das f- im kili Wort ist N), *ŋiloksa* 'Speichel' (E, Br *ŋaliksa*, So *ŋalikči*, Kal *zalaksi*, Lie *zaliŋča*, L *ŋalsa*, udehe *ŋalehä*; N, B *ŋiloksa*, U *ŋilčuksa*, O *ŋeluska*; oroč. *duliksa*, *dileske*, *diluska*; T Vokalfolge wohl **a-u*; Oroč. → U; N i der 1. Silbe wohl in Analogie zu *ŋilu-* 'anschwellen, vom Wasser', *ŋilkon* 'Saft des Baumes'), *gogakta* 'Bart' (so Kolesnikova; E, Mg, Br, So *gurgakta* N *boŋakta*, *bogakta*, Sam Schmidt *boŋgakta*, *boŋakta*, Grube *goyakta*, SA *gugakta*, U *buŋakta*, aber Grube *goigakta*, *buŋaxta*, O *gudakta*, *guŋakta*, najehin. *gogakta*; vielleicht T **buŋa-cta* und **gurga-cta*, teilweise kontaminiert; das kili Wort ← N, z. B. SA), *xuičēn* 'Ellbogen' (E *ičēn*, Mg, Br *ičān*, So *išēn/ičēn*, Ivanovskij S 4 *ičā*; N *xuičēn*, B *xuičēn*, Sam Grube *xuiča*, U *unčēn*, O *ūite*; K ← N, es wäre sonst **ičēn* zu erwarten), *ēnoksa* 'Rotz' (E *iliksa*, Mg Maak *ilixša*, Br *iliksa*, So *ilikči*, Kal *iliksi*, N *inoksa*, B *inoksa*, *inoxsa*, U *inuksa*; oroč. *inuxsa* ← U), *ige* 'Hirn' (statt **id'ge*; E, Mg, Br, So *irge*; N, B *ige*, Sam Grube, SA *iga*, *iga*, U *iŋe*, O *ide*; K ← N), *kumukte* 'Lid' (E Nepa *kembukte*, So *xurmulte*, Aalto *kurmukt*, das -r- wohl analog zu *sarmikta* 'Braue'; N, Sam Schmidt *kumukte*, Grube *kumukta*, Maak *kuŋta*, SA *nasau-kumukteni*, B *kumek/ŋte*, U Grube *kumukte*, Schmidt *kumte*, SS *kumbikte* = B Protod'jakonov; M *xumsu(n)*), *ō* 'Hinterer, Schenkel' (E, Mg Maak, So *oyo*, Aalto *oy*, Kal *oh*; N, U, O *ō*; Schwund des -g- aber schon im Ost-E, vgl. T **toga* 'Feuer' > E *toyo*, tokmin. *too* usw.), *xawani* 'Achselhöhle' (E *ogoni*, *owoni*, Br *oŋoni*, So *oyoni*, *owoni*, Kal, Lie *oguni*, Ivanovskij S 4 *ooné*; N *xawaŋi*, U *xawan*, O *xawani*; M o, *oyo*, *ozo*; K ← N); *sēan*, *šan* 'Ohr' (S Skurlatov *šan*, Sem *šan*; E *sēn*, Mg, Br *sen*, Mg Ivanovskij S 8, 10, 11, Grube *sen*, Maak *sāŋ*, So *šēn*, Aalto *šān*, Kal *šan*, Lie *sen*; N *sian*, B *šān*, Brylkin *syāŋ*, SA *sia*, Sam Grube *ša*, *še*, Schmidt *syāŋ*, *seya*, Maak *siyān*, U, O *sēn*, Grube U *še*; M *šan*), *xuŋun* 'Harnblase' (E, Mg, Br *uŋik*, So *uŋixi*; N *xuŋū*, U *xuŋu*, O *xudu*, *xuduyu*; K ← N), *fukin* 'Darm' (E *hukin*; N *puxin*, B *fuči*, SA, Sam Schmidt *puxi*, U *pukun*, O *puxin*), *xoŋakan* 'Ring' (E *uŋakān*, *huŋakān* 'Finger, vor allem Zeigefinger', Mg, Br *uŋaka*, Mg Maak *uŋakan*, Ivanovskij S 10 *unayān*, S 8, 11 *uŋayān*, So *unaxān*, S 4 *unayā*, S 3 *onyā*, Kal, Aalto *oŋxon*, Lie *unahan*, negidal *oŋaxān*, *xoŋaxān*, letzteres ← U; N *xoŋakan*, B *xoŋakon*, Sam Grube *xōna*, *xōnaka*, U *xōna*, *xōnaka*, aber SS *xo/uŋakan*, K ← N). T Formen: *pañŋan*, *ŋalu-ksa/-sa*, *gurga-cta*, *hūi-čān*, *il(i)nu-ksa*, *irgā*, *kōmbō-ktā/-sūn*, *oga*, *hoga-nī*, *siān*, *hōŋū-ki*, *hōkin*, *huŋa-kān*.

(10) N morph = Wörter, die morphologisch (incl. Lexemen) ans N erinnern: *apki* 'Nacken' (negidal *apaxi* ← älterem U; N *apī*, B SS *apki*, *afki*,

Sem *afk'i*, SK *afi*, B Protod'jakonov *afi*, Sam Schmidt *api*, U *api*, O *apai*; oroč. *apakä* ← älterem U), eigentlich E.N + rein N: *bugd'i* 'Bein' (aber Sunik Text 118, 119 *begdi*, 127, 128, 132, 134 *begd'i*, 144, 145 *bugdi*, A *begdile*, S Grube *bigdala*, Sem 89 *begtele*, Skurlatov *bugdala*; E *begdi*, *bogdi*, So Aalto, Kal *begdil*, Lie *belder*, Poppe *beldir*, Ivanovskij S 4 *beldir*, Grube Mg *bigdin*; N, B, O *begji*, B Venjukov *bigdi*, SA *bagji*, Sam Grube, Schmidt, U *begdi*, B Brylkin *bekdil*, aber *bekdid'i* 'zu Fuß'; M *betxe*; Formen auf -le eigenartig, dort auch sub (11) stellbar), *deuše* 'Gesicht, Wangen' (auch A; N, B *deuše*, SA *dogša*; Zusammenhang mit *därä 'Gesicht' unwahrscheinlich, vielleicht eher zu *däbä- 'rot färben'), *kombi* 'Handrücken, -wurzel' (Sunik Text 113 *kōmbi*; N *kombio*; wie hierzu Sam Grube *kombōn* 'Handknöchel', *xomno*, so auch U, 'Handrücken'?), *kota* 'Schlund' (N, B *kota*, U, O *kuta*), *mulgikte* 'Fischskelett' (N, B *mulgikte*; oroč. *muggikta* 'Skelett' ← U), *nasal*, *ěsal* 'Auge' (A, S Grube, Sem, Lattimore, Skurlatov, Kotvič *isala*; E *ēs|h/ša*, Br *ěsa*, Mg *ěša*, ähnlich Ivanovskij S 8, 10, 11 — aber mit -l: Nerčinsk Pallas, Fischer *isal*, So *isal*, Lie, Ivanovskij S 4 *isal*, Aalto *yašil*, auch L *ěsal*, aber keine N-T Formen mit n-; N, B Brylkin *nasal*, Sam Schmidt *nasal*, *nasar*, Maak *yāsa*, Grube *nasar*, SA *nasau*, U Grube *nasar*, andererseits B *isala*, *nisala* (Venjukov *eso*), U *isal*, *isali*, Grube *isar*, O *isa*, *isal*, *isala*; M *yasa*; die kili Formen mit n- bzw. -la sind rein N), *nerēkta* 'Rückgrat' (E *niri*; negidal *niyikta*, *nikta* ← U; N, B Protod'jakonov, U, O *nirikta*), *sečxe* 'Backenbart, Kinn' (N *sečxe*, Sam Maak *čāčiya*, Schmidt *sejixe*, SA *sosha*, B *sesxe*, U *sesexe*; M *senčexe*), *seanton* 'Faust' (E *solto* vielleicht kontaminiert aus *siānto + *kolta, vgl. noch Shirokogoroff Nerčinsk *salta*, negidal *kolto*; N *sianto*, B *šānto/u*, Sam Grube *šānto*, U, O *sēntu*), *silte* 'Galle' (E *si*, Mg, Br *sila*, So *šilde*; negidal *silte* ← U; N *siltē*, Sam Schmidt, B, U, O *silte*; M *silxe*). T Formen: *ap(a)-kī*, *bāgdī-l-lā*, *dāb(ā)-jā*, *kombi-ga*, *kuta*, *mō/ulgi-ktā*, *iā-sa-l-a* (woher in K, N n-?), *niri-cta*, *sāč(ā)-gā*, *siānto*, *si-ltā*.

(11) M = sichere oder mögliche Lehnwörter ← M: S Grube *delba* 'Backenknöchel' (M *šan-i delbi* 'Ohrrücken'), *ilengu* 'Zunge' (A id.; E *ilqi*, *inli*, *inni* usw., Mg, Br, So *iqi*, So Kal *iriq*, Ivanovskij S 4 *iriqi*, S 5 *inigé*; N, Sam Maak, Schmidt *siqmu*, Grube *ximmu*, najchin. SS, SA *sirmu*, B *širme*, Brylkin *xirmu*, U *sinu*, Grube *xeno*, O *sinu*; M *ilengu*; letzteres Umbildung nach *ile*- 'lecken'), S Skurlatov *kebele*, Kotvič *xōbōle* 'Bauch' (M *xefeli*; auch So *kēli*, L, arman. *kēbel* ← Mongol.), S Kolesnikova *mayan*, *mayin* 'Ellbogen, linke Hand', Ling 152 f. *mayin* 'Ellbogen' (Br *mayin* 'Puls'?; M *mayan* 'Unterarm, Ellbogen'), *oxoi* 'Handfläche' (M *oxolio*; daraus wohl auch So Kal *oholim*, negidal *oxodo* 'Armvoll'), *sapsokta* 'Bart, Schnurrbart' (S *safala*; M *sabula*; schwierig). T Formen: *dālbā/i*, *ilā-ŋgū* (aber eigentlich T *hilŋū*), *kāpāli*, *mayan*, *okalia*, *sabu-su(n)-kta/-la*.

(12) Eigen = eigenständige Formen des Kili ohne direkten Widerpart in E, N, M (gilt in gewisser Weise schon für *delba*, *sapsokta*): *saira* 'Zwischenräume zwischen den Fingern' (E *saya*, aber vgl. L *hayar*; N, B, U, O *sayan*; K -r- wohl mit L *haya-r* zusammenhängend, ob Kontamination mit *saŋār* 'Loch'?), A, S Skurlatov *čumken*, S Grube *čūmka* 'Finger' (E *čūmčukē* 'hohle Hand'?, eher *čimki*, *čimčikēn*, *čimčēn* 'kleiner Finger'; N *čūmčuen*, SA *čuomčo*, B *cumcūn*, Brylkin *čumčo*, Sam Grube *čumočo*, Schmidt *čumuču*, B Protod'jakonov *čumču*, *čimču*, U *čumučun/čomočon*, auch Grube najchin. *čimču*, U *čimke* 'Ohrfinger', *cimkākī* 'Ringfinger'; M *simxun*), *upke* 'Milz' (? L *ōbde*, *ōbdōn*, *ubde*, *ugde*), *urgun* 'Verdickung des Fingers' (erinnert an Br, So *urgun*

'Daumen', s. oben, aber vielleicht eher zu mongol. *örgön* 'breit' aus älterem Dagurisch). T Formen: *saya-ra* (?), *čümö-(čü)-kän/-kôn* (vielleicht ursprünglich *čimö*, dies teilweise sekundär assimiliert > *čümö*), *öp-gü/-dä* (?), *örgön* (?).

5. Ziehen wir aus dem Material einige Schlußfolgerungen:

(1) Wir sehen, welche Fülle von inner-T Entlehnungen sich gezeigt hat:

a) N, SA → K, S: *t'ongęn*, *fańńan*, *žiloksa*, *gogakta*, *xuičęn*, *ęnoksa*, *ige*, *xawani*, *xuńun*, *xońakan*; b) M → K, S: *čųquru*, *oforo(i)*, *furexe*, *delba*, *ileńgu*, *kebele*, *mayan*, *oxoi*, *safala*; c) K → B, SA: *inči*, *emugde*, *xak'in*, *keńter*; d) M → N, B: *čųquru*, *oporo*, *p'ferxe*; e) oroč. Substrat → U, O: *ikte*; negidal Substrat → Sam: *ikte*; U (bzw. das N Superstrat, das U geformt hat) → Oroč.: *gian*, *pāna*, *diluxta*, *apakā*, *muggikta*; Ū → Negidal: *xońaxan*, *apaxi*, *ńiyikta*, *silte*; M → So: *oholim*. Eine Monographie wäre angebracht.¹¹

(2) Aus dem Material ergibt sich die Möglichkeit, daß eine N Invasion den direkten Kontakt zwischen E und Oročęn (deren Sprachen in wesentlichen Lautentwicklungen wie auch z. B. im Imperativsuffix *-ka(l)* übereinstimmen) gesprengt hat und dabei ursprüngliche E (Kili), negidal (Samar) sowie negidal oder oročische Stämme (Ūlča, Orok) nanaisiert hat. Ausläufer dieser Bewegung finden sich noch im Negidal und Giljakischen.

(3) Untersuchen wir das Material nach jenen Lauterscheinungen, die besonders klar N von E trennen: *ü, **p-*, **-k-*, **h-*:

a) *ü erscheint als *i* in *tińęn*, wie im E (so auch im übrigen Wortschatz ganz überwiegend; S Ling *t'ongęn* ← N), *id'gi*.

b) **-k-* stets bewahrt, wie im E: *omsokuan*, *xagdiki*, *gikan*, *čiken*, *xakin*, *xęsaki*, *ukun*.

c) **h-* erscheint nur in deutlichen Lehnwörtern aus dem N als *x-*: *xuičęn*, *xawani*, *xuńun*. Im Normalfall erscheint Vokalanlaut, wie im E: *iktel*, *omsokuan*, *oromsa*, *ořakta*, *emugde*, *erekte*, *eute*, *eutile*, *oman*; hierbei ist *iktel* ein „Kerngrundwort“ (s. unten).

d) Komplizierter ist die Lage bei **p-*. Häufiger, und wohl für die Gesamtheit der kili Dialekte charakteristischer ist *x-* (laut Sem 1963 übrigens *h-*, wie E): *xagdiki*, *xeye*, *xęńęn*, *xoron*, *xakin*, *xęsaki*. Vgl. aber auch *femun* (~ *xemen*), *furexe*, *fańńan*, *fukin*. Wie ich 1973, 591 ausgeführt habe, erscheint oft *f-* vor *u*, sogar zuweilen aus älterem **h-* entstanden (z. B. K *furęn* 'laut' = N *xurgien*), in *furexe*, *fukin* liegt also sekundäre Assimilation vor, K *femun* mag durch SA Nachbarschaft gestützt sein, *fańńan* ← N.

(4) Obwohl also die relevanten Lauterscheinungen typische E sind, gibt es offenbar im Kili kein einziges E Lehnwort. Bei den E-ähnlichen Phänomena der obigen Kategorien 3–7 handelt es sich fast durchweg nur um *lautliche* Züge, fast nie um morphologische. Wo aber auf den ersten Blick an E-Morphologie gedacht werden könnte, zeigt ein Vergleich mit der Gesamt-N-Gruppe sofort, daß eine solche Vermutung falsch wäre. (Beispiel: K *ule* = E *ulle* < *öli-sä, ungleich N *ulikse*, aber vgl. Ū *ulse*, O *ulise* < *öli-sä.) Dagegen ist die Morphologie oft klar N, z. B. in S *ikte-le* = B *xukte-le*, ungleich E *ikte*, *orom-sa* = N *xorom-sa* < *hurum-sa, ungleich E *urumęā* < *hurum-ga. Eine gewisse Ausnahme bildet die in K sich viel häufiger als im N zeigende Bewahrung von **-ki*, vgl. *xęsaki* = E *hiřaki*, ungleich N *pisa*. Hier mag es im T Formen mit und ohne *-ki* nebeneinander gegeben haben, wobei das E in den

¹¹ Vgl. dazu Vf. in den in Anm. 3 erwähnten Artikeln.

meisten Fällen die vollere Form durchsetzte, das N die ohne Suffix (aber vgl. N *čijaki* u. a.). Anders gesagt: Es kommt wohl vor, daß das K konservativer ist und im N abgeworfene Suffixe bewahrt hat, aber es weist nie vom N abweichende und mit dem E übereinstimmende Suffixe auf. Auch z. B. die Bewahrung von **hökön* dürfte schlicht ein Konservatismus sein: Das Lehnwort M *xuxun* = N *kün* hat das K nicht mehr erreicht. (Man darf hieraus auf eine alte Randlage des K schließen.) Die Morphologie beweist also die Zugehörigkeit des K zur N Gruppe. Ein Dialekt kann also phonetisch einer Gruppe X angehören, morphologisch einer Gruppe Y; ist das der Fall, so gehört er zu Y.¹²

(5) In einem fertiggestellten Buche „Grundwort und Sprachmischung“ habe ich gezeigt, daß es bei den Grundwörtern, wozu u. a. die Körperteilbezeichnungen gehören, zwei Extreme gibt: die Kerngrundwörter und die Randgrundwörter (in der Mitte liegen die „Zwischengliedwörter“). Die Kerngrundwörter werden z. B. selten entlehnt, erscheinen häufig in Texten, sind Simplexformen, die Randgrundwörter werden häufig entlehnt, erscheinen selten in Texten und sind oft von den Kerngrundwörtern abgeleitete Termini.¹³ Die Kerngrundwörter des K sind in der Morphologie klar N: *ikte-le* 'Zahn', *begdi-le* 'Fuß', (Zwischengliedwort) *ñere-kta* 'Rücken'. Verbleiben noch zwei Kerngrundwörter: *oforo* 'Nase' = N, M, mit schwer klärbarer Etymologie: Lehnwort aus M?, Regionalwort? oder schließlich: urtümliches T Wort, das in anderen T Sprachen durch 'Spitze' (**hoya-kta*) bzw. 'Riecher' (**ηō-a-ksa*) ersetzt worden ist? — jedenfalls kein E Wort. Schließlich *ilengu* 'Zunge', eine Ableitung von *ile-* 'lecken' (ähnlich wie latein. **dīngua* nach *lingere* > *lingua*), wohl ← M, aber jedenfalls nicht ← E.

Eine qualitative Untersuchung des K nach Morphologie und Grundwortkategorie beweist also dessen N Charakter. Demnach ergibt sich (zumindest für die von uns untersuchten Sprachen) folgende Reihenfolge der klassifikatorischen Relevanz von Merkmalen: Am geringsten wiegen lautliche Erscheinungen, stärker lexematische, am wichtigsten sind die Affixe.

GERHARD DOERFER

¹² Hieran läßt sich ermesen, welchen „Wert“ die Einteilung der indoeuropäischen Sprachen in Kentum- und Satemsprachen besitzt.

¹³ Wörter wie Braue, Wimper, Lid z. B. sind Randgrundwörter, Auge ist ein Kerngrundwort.

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Björn Collinder
1894 — 1983

Nyolevankilencedik évében elhunyt a skandináv finnugrisztika „nagy öregje”, a Magyar Tudományos Akadémia legrégebbi tiszteleti tagja, a helsinki egyetem díszdoktora, a Kalevala svéd fordítója.

Björn Collinder 1894-ben született a svédországi Sundvallban. Az egyetemen finn és lapp nyelvvel, valamint germanisztikával foglalkozott. Egyike volt a legsokoldalúbb tudósoknak. Kiváló nyelvérzéke miatt számos nyelvet igen magas fokon sajátított el. A németen, angolon és francián kívül szinte anyanyelvi fokon beszélt finnül, magyarul, és a svéd-lapp nyelvjárások nagy részét nemcsak értette, hanem beszélte is. 1929-ben jelent meg doktori értekezése: *Über den finnisch-lappischen Quantitätswechsel*. Ezt követte rövidesen: *Die urgermanischen Lehnwörter im Finnischen* c. könyve 1932-ben.

K. B. Wiklund volt az első finn és lapp nyelvi oktató az uppsalai egyetemen 1894-ben. Ő alapította meg ott a finnugor intézetet. Később a finnugor nyelvtudomány docenseként, 1909-től pedig egyetemi tanárként tanított. 1931-ben alakult át állandó jellegűvé a tanszék. Wiklund 1933-ban nyugalomba vonult, majd csakhamar el is hunyt. A tanszék vezetését Collinder vette át és vezette 31 évig. Legfontosabb lappológiai könyvei a már említett diszsertációján kívül: *Lautlehre des Waldlappischen Dialektes von Gällivare* (1938), *The Lappish Dialect of Jukkasjärvi* (1939) és a *Lapparna* (1953). A lapp nyelvjárásokkal élete végéig foglalkozott.

Egy másik fontos kutatási területe volt tudósunknak az uráli népek előtörténete és kapcsolata más nyelvcsaládokkal. E tárgykörből máig is alapvető munkái: *Indouralisches Sprachgut* (1934) és *Jukagirisch und Uralisch* (1940). Az előbbiben foglalkozik a már több évtizede hangoztatott és Munkácsitól elkezdett, de félbemaradt (ÁKE) ősi indoeurópai-uráli nyelvi elemek rendszeres vizsgálatával, az utóbbiban pedig a már szintén érintett, de ki nem dolgozott jukagir és uráli egyezésekkel, amelyek számát elégnék tartja akár az ősi rokonság feltevésére is. Az altaji nyelvekkel való egyezéseket tárgyalja *Uralaltaisch* (1952) c. tanulmánya.

Az Indiana állambeli Bloomington egyetemén vendégtanárként töltött éveinek eredménye az angol nyelvű hármas uralisztikai kézikönyv-sorozat, amely az első nagy szintézis az uralisztikában: *Fenno-Ugric Vocabulary* (1955), *Survey of the Uralic Languages* (1957) és a *Comparativ Grammar of the Uralic Languages* (1960). Mivel manapság már igen nehéz minden uráli nyelvben egyformán jó szakembernek lenni, így e könyvekben egyes nyelvek szerint vannak egyenetlenségek a feldolgozás mélységében, de mindenképpen hasznosak voltak, évtizedekig az egyetlen nemzetközileg használható kézikönyv-sorozatnak számítottak. Angol nyelvterületen még ma is a legfonto-

sabb források. Még akkor sem hagyhatók figyelmen kívül, ha egyes kérdésekben meghaladták őket az újabb kutatások. E csoportba sorolható két korábbi dolgozata is: *Das Alter der Vokalharmonie in den uralischen Sprachen* (1941) és az uráli fokváltakozás (NyK 52 [1949]: 15–30). Ez utóbbi azért is emlékezetes számomra, mert az NyK-nak ezt a füzetét a szerkesztő Zsirai Miklós helyett én rendeztem sajtó alá.

Palettája gazdag színeiből nem maradhatott ki a névtan sem. Elsőrendű fontosságú forrás a névtan és a lappológia szempontjából is az *Ordbok till Sveriges lapska ortnamn* (1964).

Egy olyan tudósnak, aki az uráli és indoeurópai nyelvészetben szinte egyformán otthon van, szinte természetes, hogy akad mondanivalója az általános nyelvészet számára is. Egyik első nevezetes általános nyelvészeti tanulmánya éppen folyóiratunkban jelent meg a Budenz József születésének századik évfordulója tiszteletére kiadott ünnepi számban: *Analytische Sprachentwicklung und linguistische Teleologie* (NyK 50 [1936]: 51–63). Általános nyelvészeti kézikönyvei: *Introduktion i språkvetenskapen* (1941) és a *Språket* (1959). Tipológiai és nyelvészociológiai jellegű az a könyv, amelyet a finn nyelv svédországi népszerűsítésének szentelt: *Finskan som kulturspråk* (1962).

Az itt említett könyvek és kisebb tanulmányok csak egy kis részét ölelik fel Collinder tudományos munkásságának. Mint számos külföldi nyelv kitűnő ismerője és anyanyelvét művészi fokon is használni tudó szerző sikeres műfordításokkal is gazdagította a svéd irodalmat. Nem a könnyű sikereket kereste, inkább a legnehezebb feladatok izgatták. Shakespearet fordított, 1949-ben pedig megjelent az ő fordításában a finnek nemzeti éposza, a *Kalevala*.

Björn Collinder otthon érezte magát Magyarországon. Többször járt nálunk, előadásokat is tartott — magyar nyelven is. Nyugdíjas korában az év legnagyobb részét Bécsben töltötte, csak nyáron kereste föl rendszeresen hazáját. Bécsben is tartotta kapcsolatait az ottani finnugor tanszékkal, és az ott megforduló magyar vendégekkel is.

Vele századunk egyik kiemelkedő, világszerte ismert és becsült, széles látókörű tudósát veszítettük el, mi, magyarok pedig egy tekintélyes külföldi barátunkat. Tudományos munkásságának jelentős eredményeit valószínűleg az elkövetkező évezredben is idézik majd.

KÁLMÁN BÉLA

Milan Romportl
1921 – 1982

A csehszlovák és a nemzetközi nyelvtudományt nagy veszteség érte. 1982. december 16-án Prágában, 61 éves korában, rövid de súlyos betegség után elhunyt Dr. Milan Romportl professzor, a tudományok doktora. Mint kiváló fonetikus és fonológus nagy tekintélyre tett szert mind a prágai Károly Egyetemen, ahol harminc éven át dolgozott és vezette az általános nyelvészeti és fonetikai tanszéket, mind a világ más egyetemein, ahol vendégprofesszorként működött és szeretettel, tisztelettel fogadták azt a jelentős tudományos munkát amelyet — sok éven át egészen a haláláig a Fonetikai Tudományok Nemzetközi Társaság elnökeként is — kifejtett.

M. Romportl professzor fonetikai/fonológiai és általános nyelvészeti kutatásait hazánkban is jól ismerték. A neves tudós gyakran megfordult Budapesten. Ismerte és szerette a magyar nép kultúráját, művészetét, zenéjét, különösen Bartókot és Kodályt, akiknek műveit mint kitűnő előadóművész a híres egyetemi kamara zenekarral együtt a prágai Carolinumban és külföldön is nagy lelkesedéssel játszotta. És így nem véletlen, hogy a tanszékének égisze alatt dolgozó magyar nyelvészek és irodalmárok eredményesen fejleszthették a Károly Egyetemen az évszázados hagyományokkal rendelkező hungaristák korszerű kiképzését és a cseh–magyar irodalmi, kulturális kapcsolatokat.

M. Romportl professzor a nagymúltú prágai Károly Egyetem növendéke volt. A II. világháború utáni években került ide, amikor a cseh ifjúság az 1939. november 17-i antifasiszta megmozdulásának megtorlásaként a hitleri megszállóktól több mint öt évre bezárt intézmény újból megnyitotta kapuit. Az Észak-Csehországból a fővárosba került fiatalember mind tanárai, mind egyetemi társai figyelmét felhívta magára széles látókörével, nagy általános műveltségével, amelyre szívós önképzéssel tett szert: egyes ideig kénytelen volt gyári munkásként, majd egy könyvesboltban dolgozni és éjszakákat tankönyvek és fordítások fölött virrasztani. Így történt, hogy több nyelv ismeretével, sőt némi fordítási tapasztalattal a háta mögött jött az egyetemre.

Az egyetemi stúdiumok között leginkább a fonetika/fonológia érdekelte — az a tudományág, amely a Károly Egyetemen hagyományosan magas szinten állt. Gyorsan elsajátította az akkori eljárásokat a fonetika/fonológia területén, majd Hála professzor szemináriumán belefogott a beszéd dallam problémáinak tanulmányozásába. Ennek a témának nemcsak első publikált tanulmányát szentelte (1950-ben), hanem első nagyobb monográfiáját is, amely „A beszélt cseh nyelv tonális körvonalai” címmel jelent meg (1951-ben).

M. Romportl hűséges maradt az intonációkutatás problémáihoz élete végéig. A több mint kétszáz tanulmányából harminc ebbe a témakörbe tartozik. Az ötvenes években már a beszéd tonális kontúrait vizsgálta különböző szempontokból. Ehhez megvizsgálta a mássalhangzók hatását a magánhangzók dallamára és egy tipikusan tonális nyelvet is behatóan tanulmányozott (Zum Problem der Töne im Kuo-yü, 1953). Foglalkoztatta az a hipotézis, hogy a cseh nyelv még őrzi az ósszláv intonáció nyomait.

Sziléziai nyelvjárási tanulmányaiban különös figyelmet forított a folyamatos beszéd fónikus aspektusaira. Ezen tanulmányok közül kettő könyv alakban is megjelent: „Hangsúly, mennyiség és dallam a Jablunkov járás dialektusában” (1954), és „A folyamatos beszéd fónikus aspektusai a Těšíni járásban” (1958). Általános nyelvészeti problémákat fejteget a beszéd dallamról írt gondolatébresztő munkájában, amely a Fonetikai Tudományok Negyedik Nemzetközi Konferenciáján Helsinkiben, 1961-ben előadásként hangzott el (Zum Wesen der Intonation). Azután a Logopédusok és Foniátrusok Szervezetének 14. Nemzetközi Kongresszusán (Párizs, 1968) előadást tartott arról, hogy a szláv és germán nyelvek rendszerében hol a helye az intonációnak, és ismertette néhány újszerű gondolatát a süketek hanglejtéséről. Az intonációkutatásról tartott prágai szimpozionon 1970-ben felolvasott előadását az intonációkutatás tipológiájának szentelte, míg a „Sur la Sémantique de l'Intonation” (1971) című cikkét a Fonetikai Tudományok Hetedik Nemzetközi Kongresszusára készítette. A Kilencedik Akusztikai Konferencián 1971-ben Romportl előadásának témája egy új kutatási terület volt, mely még ma is nagyrészt feltérképezetlen. Az előadás a következő címet viselte: „Az into-

náció néhány problémája a beszéd-szintézisben”. Ezeket a problémákat tovább tárgyalta 1975-ben, a Fonetikai Tudományok Nyolcadik Kongresszusán, Leedsben.

Bármennyire érdekelték is az intonáció kérdései M. Romportl tudományos pályafutásának kezdetétől egészen haláláig, semmiképpen sem mondhatjuk, hogy ez más témák tanulmányozásának kirekesztését jelentette volna. Romportl érdeklődése mindig széleskörű volt, éppúgy irányult gyakorlati fonetikai módszertanra és elméleti fonológiára, mint dialektológiára, a beszéd művészi előadásmódjára és más általános nyelvészeti problémákra. De szívügye mégis az általános fonetika és fonológia és különösen a szláv és germán nyelvek intonációja, ortoepiája, az akusztikus és auditorikus fonetika kérdéseinek széles skálája, a mondat fonetikája maradt.

Sok éven keresztül foglalkozott M. Romportl behatóan a cseh nyelv sztenderd kiejtésével is éppúgy, mint az orosz irodalmi illetve a német kiejtéssel. Ezen a területen már 1950-ben publikált és tartott előadásokat, hamarosan tagja a Csehszlovák Tudományos Akadémia Cseh Nyelvi Intézete ortoepikai bizottságának. Itt kapcsolódott be a cseh irodalmi nyelv helyes kiejtésének a kidolgozásába, ennek első publikált verziója: „Az irodalmi cseh kiejtés I.” (1955), majd ugyanennek az átdolgozott kiadása (1967). M. Romportl professzor az Ortoepikai Társaság elnöke volt, és az ő vezetése alatt látott napvilágot 1978-ban „Az irodalmi cseh kiejtés” című könyv II. része, amelyet a jövővényszavak kiejtésének szenteltek, és amelyet egy terjedelmes kiejtési szótárral is kiegészítettek. A mondatfonetika szövegösszefüggéseinek kiejtési problémái is érdekelték M. Romportl-t. Ezen területből már 1961-ben publikált (A mondatfonetika elemeinek irodalmi rangjáról, különös tekintettel az intonációra).

Az orosz fonetika/fonológia területén végzett munkájának gyümölcse „Az orosz nyelv fonikus elemzése” című hatalmas monográfiája, melyben alapos elemzés után új megoldást ad az orosz fonémarendszer szerkezetére és a megkülönböztető jegyek akusztikus természetének értékelésére. Itt kell megemlítenünk az egész mű új metodológiáját: míg első monográfiájában Romportl kénytelen volt a fültre, a megbízható, ám munkaigényes dallamvizsgálatra hagyatkozni, az orosz nyelv elemzésében a módszerek egész garmadáját használja, melyek közül néhányat ő maga tökéletesített. E munka sok megállapítását foglalták be később az „Orosz fonetika” című egyetemi tankönyvbe (1959). Ez azonban nem meríti ki Romportl munkásságát az orosz fonetika/fonológia területéről, amelyről mintegy húsz tanulmányt írt.

További kutatásaiban M. Romportl egy még szélesebb témához fordul, nevezetesen a szláv nyelvek vizsgálatához. Ennek eredményeit „A szláv nyelvek összehasonlító fonetikájának és fonológiájának perspektívái” című művében (1972-ben) tette közzé. M. Romportl professzor haláláig a Szláv Nyelvek Fonetikájával és Fonológiájával foglalkozó Nemzetközi Bizottság elnöke volt.

M. Romportl kutatásai során soha sem becsülte alá tanári küldetését: ezt mutatja, hogy sok kitűnően kidolgozott egyetemi jegyzetet írt a nyelvész hallgatók számára, és résztvett egyéb tankönyvek megírásában is. Különösen figyelmet érdemel „A fonetika alapjai” című munkája (1973), mely modern és tömör tankönyv a cseh és általános fonetikáról.

1973-ban jelent meg M. Romportl cikkeinek fontos gyűjteménye „Fonetikai tanulmányok” címmel. Maga a szerző válogatta a jelentős, és nehezen hozzáférhető cikkeiből. Az általánosabbtól (A nyelv fonematikus elemzése.

Centrum és periféria a fonológiai rendszerben) a magánhangzók és mássalhangzók elemzéséről és osztályozásáról írt művei felé halad. Van néhány, az akusztikus elemzésről és a mássalhangzók azonosításáról, osztályozásáról írt műve, melyek magukba foglalják azon tanulmányait is, melyekben az inkluzívák (vagyis a belélegzéssel képzett hangok) osztályozását és akusztikus természetét, a réshangok azonosítását, és a nazális hangok akusztikus elemzését vizsgálja. Ezekhez különböző nyelvekből vett példákat használ fel. A kötet második részét a szerző intonációról szóló munkásságából választották ki.

M. Romportl szerkesztői tevékenysége is figyelemreméltó. Tagja volt az *Acta Universitatis Carolinae – Philologica*-nak, és a *Zeitschrift für Fonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* nevű folyóiratok szerkesztői tanácsának, és a *Societas Linguistica Europea* kiadói bizottságának. Ezen kívül még a *Phonetica Pragensia* című sorozatot is ő szerkesztette.

M. Romportl mindig nagyra tartotta a beszélt nyelvet, és ennek megfelelően munkái tartalmaznak olyan részleteket, melyek a szónoklástanra, a színházi beszédstílusra, és a művészi előadásmódra vonatkoznak. Ő a szerzője „Az ékesszólás rövid kurzusa” című kézikönyvnek (1971).

M. Romportl professzor soha nem tartozott azok közé, akik a tudományba temetkeznek, a Fakultás dékánhelyettese volt és a Fonetikai Tudományok Hatodik Nemzetközi Kongresszusának főtítkára, a Cseh Nyelvi Intézet fonetikai laboratóriumának külső munkatársa, valamint az Intonációkutatási Kongresszus elnöke volt. Ezen kívül tevékenyen résztvett a nemzetközi fonetikai, nyelvészeti és akusztikai kongresszusok munkájában is. Vendégprofesszorként oktatott Budapesten, Moszkvában, Göttingenben, Havannában és egyéb egyetemeken.

M. Romportl barátai és növendékei tudták, hogy bármikor fordulhattak hozzá segítségért és tanácsért. Segítségét és véleményét számos tudományos testület is kikérte mind Csehszlovákiában, mind külföldön.

És amikor utoljára 1981 őszén felesége, a kiváló cseh prozaíró Ludmila Romportlová kíséretében Budapesten járt arról beszélt, hogy Bartók Béla és Karel Čapek szellemi rokonsága ott lebeg szeme előtt mint a magyar–cseh kultúra együttműködésének nagy példája és ezért dolgozik oly aktívan a prágai Károly Egyetemen sorra kerülő hungarológiai konferencia szervezésében. E fontos tudományos és kulturális rendezvény rendezése most már kollégáira, barátaira, tanítványaira marad.

ROT SÁNDOR

Robert Austerlitz: 60 ?

A kérdőjel indokát nem szükséges fejtegetni. Való tény, hogy kamaszos-bohém megjelenéséről is közismert kollégánk, akit barátai – általa is akceptált módon – Waterloo vagy Wagram néven becéznek, 1983. december 13-án (jó nap : Luca !) átlépte hatvanadik életévét, s ekképp vele is gyarapodott az ún. tisztes korú férfiak gyülekezete.

Közismert figurája a nyelvészetnek : világszerte kedvelik, becsülik, tisztelik. Tudós produkciójáért, okos derűjéért, kedvességéért, kezdeményezéseiért, aktivitásáért. Ellenállhatatlanul szellemes, eredetien és mélyen gondolkodó személyiség. Tudását és tudományát mégsem misztifikálja. Gondolatait világosan és míves megfogalmazásban fejtegeti, ám megtagadná önmagát, ha

előadásaiiban — olykor írásaiban is — el ne helyezne egy-egy bon mot-t, jól ülő és találó, szellemes élcet. Élvezi a szavak értékével való játszás örömét, a staccato-stílus kifejező erejét és a közönség sokkolására alkalmas voltát. Az ismert Karinthy-citátum parafrázisával azt mondhatjuk róla, hogy Austerlitz az, aki a tudományban ismeri, sőt gyakorolja a tréfát. A jópofáskodás mögött azonban semmi felületesség nincsen: ez inkább álca. Könnyedsége, eleganciája vagy éppen extravaganciája szakmai (és talán személyes) gondokat leplez. Műveit azonban elsősorban mégis az ökonómia, a röviden-sokat-mondás művészete jellemzi. Igényes a tudományos eredmények kimunkálásában, még inkább azok megírásában, nyelvi megformálásában. Utóbbi egyébként könyörtelenül szigorú szerkesztői gyakorlatában is megnyilvánul.

Fordulatos életét Bukarestben kezdte azzal, hogy megszületett. Amerikai mamától, osztrák papától. Iskoláit Brassóban kezdte — német, azután román iskolában —, majd középiskolába került New Yorkba. Főiskolai-egyetemi tanulmányait is itt fejezte, be méghozzá több helyen. A fordítói főiskolát (angol, francia, német és spanyol nyelvből) 1947-ben fejezte be, azután 1950-ben filozófiai B. A. minősítést szerzett a New School for Social Research-on, közben azonban a Columbia Universityn is folytatott összehasonlító és általános nyelvészeti tanulmányokat, ahol Lotz János vezetésével — MA fokozatot ért el *Phonemic Analysis of Hungarian* című dolgozatával. Ugyanitt kapta meg a Ph. D. rangját és titulását 1955-ben nevezetes, sokat emlegetett könyvével, a *The Metrical Structure of Ob-Ugric Folk-Poetry* című monográfiájával, amelyet az FFC méltatott kiadásra. Mellesleg szólván, közben katona is volt a 2. világháborúban, az Európába küldött amerikai hadsereg 9. gyalogos hadosztályában és azon kevés nyelvészek közé tartozik, akik itt elérték az őrzetónék nagyjából megfelelő PFC (= private first class) rangot. Alulírott különösen értékeli ezt a katonai pályafutást, hiszen ő maga csak a közlegénységig jutott el (igaz: nem egy reguláris hadseregben). Nem tudhatni, hogyan viszonyul Austerlitz a PFC ranghoz. Lehet, hogy nem büszkélkedik vele, ahogyan egyéb produkcióival sem. Kedvelt szólása: *non sum dignus*. . . Holott a legdignusabb mindarra, amit a pályán, a mi pályánkon el lehet érni. Sokoldalúsága, rendkívüli tehetsége, eredetisége, oktatói példamutatása biztosítják számára a dignitást a nyelvészeti parnasszusban (reméljük, van ilyen).

Részletek életének zsúfolt programjából: 1949—1951 közt még a Columbián tanul, de közben 1951-ben A. C. L. S. ösztöndíjjal koreai tanulmányokat végez a California egyetemen (Berkeley), 1951—1953 között pedig Finnországban uráli és altaji továbbképzést kap, 1953—1954 táján Japánban találjuk, ahol a Tokyo Universityn megtanul japánul és Hokkaido szigetén szibériai giljakok között végez terepmunkát. Ez utóbbit folytatja 1956—1958-ban, sőt kiterjeszti gyűjtőmunkáját az ainukra, orokokra. Tíz év alatt tehát Észak-Eurázsia sok fontos nyelvről alkothat magának széles spektrumú képet. A Columbia egyetem tanára 1958-ban lett, mint Lotz János barátja és tanítványa: eleinte hivatalosan az uráli stúdiumok és nyelvészet assistant professzora, 1962-től associate, 1965-től pedig full professzor minőségben (közben 1962—1968 között még chairman is). Ám ezek sem a nyugalom évei: hol itt, hol ott bukkan föl hosszabb-rövidebb időre. Több finnországi és európai út között 1960-ban Alaszkában eyak-indiánok között folytat gyűjtést, azután vendégprofesszornak hívják a University of Washingtonba (Seattle, 1962—1963), a Yale-re (1965—1965), később pedig (1969) Californiába Berkeley-be, 1970-ben az Ohio State Universityre (Columbus), 1971-ben a Colorado-egye-

temre, ahol a New-Mexiko-i tewa-indiánok nyelvét is kutatja. Több ízben vendégprofesszor Kölnben (1977, 1978, 1979), de olykor másutt is, pl. 1979-ben Manóban (Univ. of Hawaii), Umeában (1982), ahol nem gyűjt, csak tanít és érdeklődik. 1965-ben Magyarországon KKI-ösztöndíjjal cigány folklórt kutat, s e vándorélet közben arra is marad ideje, hogy szerkessze a Wordot (W. Diver, U. Weinreich és A. Martinet társaságában) 1960 és 1965 között.

Polyglottsága rejtély, de megnyugtató az olvasót: biztosan van olyan nyelv, amelyen nem beszél, sőt talán nem is ért... Ám ha szükséges, némi gyakorlás után megtanulja.

Ph. D. értekezéséből, megnyilvánulásából Lotz tanítványaként tartjuk nyilván, de tanult Martinet-től, K. H. Mengestől, P. Ravilától, E. Itkonentől, L. Postitól, T. Lehtisalótól, E. Lagercrantzól, P. Aaltótól, M. Räsäntől, közvetve (Lotz révén Steinitztől), s végül — de nem utolsó sorban — Shiro Hattoritól. Készüléseit napjainkban is folytatja — amerikai módra, de állandó munkahelyén, a Columbián is folyamatosan tanít általános nyelvészetet, fonetikát, fonológiát, finn és magyar nyelvtant és kultúrát, szókincset, urálszintikát, permi nyelvtörténetet, ahogy a szükség kívánja. Tanítványainak (szerinte: 'oktatványainak') száma, mondjuk így, 'tekintetes': uráli nyelvészetből eddig 4 Ph. D. értekezés készült vezetése alatt (1 pedig folyamatban, e sorok megjelentekor bizonyára készen van); fonológiából, germán és szerb-horvát nyelvészetből úgyszintén 4, romanisztikából 3 Ph. D. értekezést irányított.

Állítólag lassan ír, holott gondolatai sebesen követik egymást. Ezek megfogalmazásában, végleges formába öntésében azonban megfontolt, precíz és önmagával szemben nagy igényeket támaszt; cikkei cizelláltak mint egy finom ötvösmunka — mondhatjuk metaforikusan. Érdekes ellentét ez: gyors kutató, a problémákat hamar meglátja, a megoldásra is szinte azonnal van javaslata, a megfogalmazásban azonban óvatosan halogató. Pais Dezsővel ellentétben valószínűleg abból indul ki, hogy idő az, ami van. Vagy abból, amit a német így mond: „Mit der Wahrheit hat noch keiner die Welt erobert”? Munkássága ennek ellenére nagy volumenű. Látszólag elég sok területet művel, pl. finn, magyar, permi, obi-ugor, gilják, ainu, tungúz, japán, paleoszibériai, román, svéd, spanyol, egyéb indogermán, cigány és török nyelvek — mind érdeklik a nyelv minden szintjén és munkásságában a folklór kutatás is előkelő helyet kap, de mindez egyetlen nagyobb célt szolgál: a nyelv és az emberi művelődés összefüggésének felderítését a maga sajátos módszereivel. A nyelvi anyag, melyet illusztrálásként felhasznál, soknyelvűségéből következik.

Szívén viseli a verstant. Említett obi-ugor disszertációján kívül foglalkozott a folklór műfajok osztályozásával, a román népköltészettel, a párhuzamossággal, a szöveg és dallam viszonyával, az irodalom és folklór, a népköltészet és a 20. századi kultúra kapcsolatával, de Hölderlin aszklepiádészi soraival is.

Égész sorozata van finn tárgyú cikkekből (chrestomathia, morfofonémák disztribúciója, tőtipusok, igeragozási típusok, morfonológia, partitivus, genitivus, infinitivus, belső rekonstrukció, finn—svéd nyelvi érintkezések), az uráli és eurázsiai nyelvek közös rejtelmeiről (pl. az európai *w* és *v* térben és időben, uráli nyelvi kapcsolatok, az északeurópai agglutináció távlatai, nyelvcsaládok kapcsolatai, alapnyelvek genetikai összefüggéseinek elméleti lehetőségei stb.). Cikkei egy csoportja azt a címet viselhetné, hogy változatok gilják témákra (dajkanyelv, vocativus és imperativus, névmásrendszer, vallási terminológia, rén- és fókanevek, műfajok, a sámándob neve, Dél-Szachalin etno-

botanikája). Franciából japánra is lefordították az uráli nyelvekről írt mintaszerű tipológiai jellemzését (persze több egyéb közleménye is megjelent japánul, sőt koreai nyelven is). Mindezekben nem pusztán egy-egy jelenség leírása található, hanem valamiféle általánosan jellemző konklúzió az emberi nyelvre és nyelvről. Ez a törekvése a címekből nem mindig derül ki, legfeljebb olyanokból, amelyek a bilingvizmus, deixis, tipológia, univerzálé címkét biggyesztik az élre. Számos lexikoncikket és apróbb — de nem lényegtelen — megjegyzést írt szanaszét, meg ismertetéseket (jobb szerzőkről). Nem jelent meg, de mikrofilmen hozzáférhető finn referenciális grammatikája és permi kézikönyve.

Magyar tárgyú írása tkp. nincsen sok (az egyik éppen az NyK jelen kötetében, de másutt: Brassó nevééről, Sajnovicsról), a magyar nyelvi tények ismerete és a reájuk hivatkozás mégis egész munkásságában jelen van. Az ember már nem is csodálkozik, hogy egyik legutóbbi cikke kínai tárgyú: a shanghai fonológiát választotta témául.

Szívesen (?) szerkeszt és szívesen (?) fordít, sőt műfordít (lengyelből, románból, finnből, svédből, spanyolból, magyarból — angolra vagy németre; magyarból pl. Csoórit, Tandorit, Petrit).

E méltatásban sem címek említésére, sem bibliográfia közlésére nincsen mód. Pedig éppen a címadásban nagymester. Egyet-kettőt hadd idézzek, mert pusztá említésük fölsigázza az érdeklődést: *O Tempora, O Modi: oder Versuch die Hauptkategorien der finnischen Konjugation unter einen Nenner zu bringen*; *On the Use and Abuse of Internal Reconstruction*; *What S, O, and V Remind Me Of*; *Language-Family Density in North America and Eurasia*; *Jenseits des Uralischen: Vokalharmonie, Person, Zahlklassifikatoren*; *The Frustration of Linguistic Typology: Limitations or Stimulants?*; *Szabad gondolatársítások általában az ismétlődésről avagy Repetitio Matrix Studiosa*; *Meaning in Music: Is Music Like Language and If So, How?*; *Perception/Emission and Efficiency stb.*

A jubilált aligha köthető valamilyen nyelvészeti iskolához. Igaz: vers-tani nézetei Lotz Jánoson keresztül Steinitzig vezetik, de ő mesterein túlhaladt, s önálló metrikai, verstani koncepciót dolgozott ki. A nyelvészet többi területén is: eltanulta a legjobb európai, amerikai és japán nyelvészeti hagyományt és ezekkel vívódva, ezeket adaptálva értelt ki olyan nyelvi-vizsgálati alapot és módszert, amely egyszerűen csak austerlitzinak nevezhető.

Szereti a zenét, a jóhangulatú beszélgetéseket, az oktatást (melyet szintén párbeszédként szeret végezni) és a kulináris élvezeteket (éppoly örömmel veti be magát egy budapesti hentesboltba mustáros főtt kolbászt enni puha, friss kenyérrel, mint amilyen gourmand gonddal választ kínai falatokat a Broadway-i Moon Palace-ben).

Hadd ne legyen többé titok: szerettük volna meglepni őt egy Budapesten kiadott kötettel, amely a nálunk nehezebben hozzáférhető írásait tartalmazza. A fordítás (Simoncsics P. jóvoltából) elkészült „Nyelvek és kultúrák Euráziában” címmel, s meggyőződése, hogy ez a kötet jó visszhangra talált volna, csak hogy a Gondolat Kiadó kishitúsége (a számukra riasztó gilják nyelv meg az ún. elvontság miatt) megakadályozta e könyv megjelenését. *O Tempora, O Modi* — vagy ha éppen úgy tetszik: *O Mores* — üzenhetnének a kockázattól félő kiadónak. Mi, barátai mégsem mondtunk le a kézirat megjelenetéséről: tovább próbálkozunk másutt, s talán egyszer sikerrel.

Mondhatjuk: Austerlitz tiszteletbeli magyar, mert része a magyar kultúrának is. Nemcsak írásai révén. Sőtér István megírta őt — Lotz Jánossal

egyetemben — a Piros pünkösöd c. elbeszélésében, amelyet tévéfilm formájában 1983 tavaszán is bemutattak (különös véletlen, hogy Wagramot egy hajdani szegedi diákunk, a kiváló Dunai Tamás alakította). Kevés nyelvésznek adatik meg, hogy bevonuljon a magyar irodalomban megábrázolt alakok közé. Austerlitz közéjük tartozik, színes egyénisége folytán méltán.

Sosem könnyű egy laudatot befejezni. Legyen tehát így: Roberto Austerlitz salutem plurimam & vitam longam! S mindezt kívánjuk mi, magyar barátai s főleg az, akit egy austerlitzáda az alábbi rébuszban örökített meg (sírfeliratnak is jó): „Mit mondott a kopaszkodó [sic!] Deutsch—Ungar? — HAJ-DU” azaz

a fel. szerk.

Finnugor konferencia Kanadában

Az első kanadai finnugor konferencia 1983. június 3–5. között került megrendezésre Vancouverben. Ez a jelentős találkozó közel három év szervező munkája eredményeként jött létre. A Kanadai Finnugor Társaság (Finno-Ugric Studies Association of Canada, vagy népszerű, rövidített nevén: FUSAC), ezen a találkozón bizonyította be létrejöttének létjogosultságát.

A résztvevők tíz előadást vitattak meg. Raimo Anttila (Los Angeles) a finn *ovela* 'ravasz' szó etimológiáját vizsgálta a külső helyhatározói esetekkel összefüggésben. Otto J. Sadovszky (Fullerton, California) az obi-ugor igék lehetséges maidu (kaliforniai indián nyelv) megfelelőit elemezte. Harry Mürk (Toronto) a magyar magánhangzó illeszkedés problémáit az autoszegmentális fonológia alkalmazásával közelítette meg. Zita McRobbie (Winnipeg) a lapp nyúlt fok metrikus fonológiai elemzését kísérelte meg. Tellervo Kähärä (Thunder Bay) a finnül tanulók korai hibáit rendszerezte előadásában. Maisa Martin (Thunder Bay) az óvodáskorú finn–angol kétnyelvű gyermekek nyelvével foglalkozott. Silja Ikäheimonen-Lindgren (Ottawa) a Kalevala kód-rendszerét osztályozta. Kaarina Kailo (Toronto) a finn kód megjelenési formáit vizsgálta Lemminkäinen alakjában. Két történelmi tárgyú előadás is szerepelt ezen a kongresszuson: Stacy Churchill (Toronto) a finn kommunisták szerepét elemezte az 1925 előtti szovjet nemzetiségi politika kialakulásában. János Bak (Vancouver) a magyar tradíciók és az európai háttér hatását kutatta korai (1000–1301) magyar törvényekben.

A tudományos ülések után a Finno-Ugric Studies Association of Canada hivatalos alakuló gyűlése került sorra. Ezen a nagyfontosságú gyűlésen elfogadták a Finno-Ugric Studies Association of Canada alapszabályzatát, s megválasztották a vezetőséget is. A Társaság elnöke: Zita McRobbie (Winnipeg), alelnökei: Stephane Sárkány (Ottawa) és Maisa Martin (Thunder Bay). A Társaság titkára: Tellervo Kähärä (Thunder Bay), pénztárosa: Osmo Lahti (Vancouver).

A Kanadai Finnugor Társaság célja a finnugor kutatások előremozdítása Kanadában. A finnugrisztikával foglalkozó kutatók többsége jelenleg még elszigetelten, megfelelő segédanyag nélkül, mostoha körülmények között dolgozik. Az új társaság mindent elkövet majd azért, hogy Kanadában is a nemzetközi finnugrisztika színvonalán dolgozhassanak a finnugor szakemberek. Ehhez természetesen az is szükséges, hogy a már meglevő finnugor intézmények támogatását élvezze a finnugrisztika kanadai művelői. Ennek a támogatás-

mokra” osztjuk, ez a feltételezés alapján véve helytálló. Ha azonban a (2)-beli kottát kiegészítjük a gégefő szólamával (a hanglejtéssel), az önmagában kiejtett *pin* szót jellemző ’eső’ hanglejtést a következőképpen ábrázolhatjuk:

- (3) Ajkak: ..... zár ..... nyit .....
 Nyelv: ..... elől magas ..... megéri a palatumot
 Velum: ..... föl ..... le .....
 Gégefő: ..... magas hgl ..... mély hgl .....

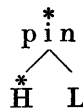
Ekkor az abszolút szeletelési hipotézis megdől: a gégefő mozgása nem rendelhető hozzá az egyes szegmentumokhoz. Az angol beszélő különválasztja a hanglejtést (a hangmagasságot) és nem próbálja meg a „nagy szeletelést” erre a szólamra is kiterjeszteni. Ez a felismerés két fontos szempontból is nem-triviális. Először: az egyes nyelvek más és más részt választanak külön az említett módon. Goldsmith elemzése szerint (50–53) a guarani nyelv a nazalitást kezeli külön, míg az angolban (és a magyarban) ez a szólam beleesik a „nagy szeletelésbe”. Másodszor: a fő szegmentálásból kizárt szólamok maguk is szeletelésre kerülnek (ezért *autoszegmentális*, nem pedig szupra-segmen-tális a Goldsmith-féle modell); pontosan az (1) alakú ábrázoláshoz hasonló elvek alapján. Így tehát (3) fonológiai megfelelője (5) lesz:

$$(5) \begin{bmatrix} + \text{ msh} \\ - \text{ orrh} \\ + \text{ lab} \\ - \text{ kor} \\ \dots \end{bmatrix} \begin{bmatrix} + \text{ mgh} \\ - \text{ orrh} \\ - \text{ lab} \\ - \text{ kor} \\ \dots \end{bmatrix} \begin{bmatrix} + \text{ msh} \\ + \text{ orrh} \\ - \text{ lab} \\ + \text{ kor} \\ \dots \end{bmatrix}$$

$$\swarrow \quad \searrow$$

$$\begin{bmatrix} + \text{ magas} \\ - \text{ mély} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} - \text{ magas} \\ + \text{ mély} \end{bmatrix}$$

rövidítve:

(H = magas; L = mély)

A fonológiai és a tonológiai szintet „asszociációs vonalak” kötik össze; a csillag az adott szint kitüntetett elemét jelöli, amely az asszociációs szabályok számára kiindulópontként szolgál. (Az angol példákban ez a kitüntetettség a szóhangsúlyon alapul.) Tekintsük most az angol *archipelago* ’szigetecsoport’ szót. Önmagában kiejtve az alábbi hanglejtés tartozik hozzá:

(6) (a) $\overline{\text{archipelago}}$

azaz:

(b) $\overline{\text{archipelago}}$

$$\begin{array}{c} \swarrow \quad \searrow \quad \searrow \\ * \text{H} \quad \text{L} \end{array}$$

Ennek a formának a levezetése az autoszegmentális modell keretében a következőképpen történik: a mögöttes ábrázolás (7) alakú, a szintek között nincs kapcsolat. A (8) alatti szabály (ahol T egy tetszőleges tonémát, V egy tetszőleges magánhangzót jelent, a pontozott vonal pedig a szabály által bevezetett asszociációs vonalat jelöli) összeköti a két szint csillagos szegmentumait, és létrehozza (9a)-t. A (10) alatti jóformáltsági feltétel hozza létre (9a)-ból (9b) = (6b)-t.

(7) archipelago

$$\begin{array}{c} * \\ \text{H} \quad \text{L} \end{array}$$
(8) $\begin{array}{c} * \\ \text{V} \\ \vdots \\ * \\ \text{T} \end{array}$

(9) (a) archipelago

$$\begin{array}{c} * \\ \diagup \\ \text{H} \quad \text{L} \end{array}$$

(b) archipelago

$$\begin{array}{c} * \\ \diagdown \quad \diagup \quad \diagdown \\ \text{H} \quad \text{L} \end{array}$$

(10) Jólformáltsági feltétel (JF)

1. Minden magánhangzóhoz legalább egy hangmagasság tartozik.
Minden hangmagassághoz legalább egy magánhangzó tartozik.
2. Az asszociációs vonalak nem keresztezik egymást.

A JF feladata nem az, hogy rosszul formáltnak minősítsen minden olyan levezetést, amely a JF-et megsértő ábrázolást tartalmaz, hanem az, hogy az ábrázolás minimális megváltoztatásával (asszociációs vonalak törlésével és/vagy beillesztésével) a JF-et maximálisan kielégítő ábrázolást hozzon létre. Az adott esetben (9a) minimális megváltoztatása négy asszociációs vonal beillesztésével történik.

A fenti példában minden magánhangzónak saját (állandó) hangmagassága volt (nem találkoztunk ún. kontúr-tónussal, tehát emelkedő vagy eső hanglejtéssel), de csak azért, mert a hangsúlyos szótag nem volt egyben szóvégi szótag is. Ha egy olyan szót veszünk, mint pl. *balloon* 'léggömb', a (11) alatti szerkezetet kapjuk, amit a JF (12) alakra hoz.

(11) balloon

$$\begin{array}{c} * \\ \diagup \\ \text{H} \quad \text{L} \end{array}$$

(12) balloon

$$\begin{array}{c} * \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{H} \quad \text{L} \end{array}$$

Így az elmélet azt állítja, hogy az angol tonális nyelv: a nem-szóvégi hangsúly 'magas' tónusként, a szóvégi hangsúly pedig 'eső' tónusként jelenik meg. Ez az eredmény független a szóvégi magánhangzó hosszától: rövid magánhangzó is 'viselhet' eső hanglejtést (tónust), amint a *pin* esetében láttuk. (Ennek azért van jelentősége, mert egy hosszú magánhangzót elemezhetnénk úgy is, mint két azonos, egymást követő rövid magánhangzót, ahol mindkettő saját – nem-kontúr – tónussal rendelkezik.)

2. Az elsőként említett monográfia az autoszegmentális fonológia alapkönyve, amelyben az elmélet megalkotója, J. A. Goldsmith részletesen bemutatja az általa javasolt modellt és számos formális és szubsztanciális problémára mutat rá a sztenderd elméletben, amelyek az általa kidolgozott keretben

¹ A monográfia első fejezete önállóan is megjelent a *Linguistic Analysis* című folyóiratban (2:23–68).

könnyűszerrel megoldhatók. Az első fejezetben¹ (An Overview of Autosegmental Phonology, 16–55) a következőket tárgyalja:

- (i) A kontúr-jegyek (pl. rövid magánhangzók eső vagy emelkedő hanglejtéssel, prenazalizált zárhangok, stb.) leírása nem valósítható meg kielégítően a sztenderd keretben.
- (ii) Az ún. stabilitás jelensége arra utal, hogy az egyes autoszegmentális szinteket érintő fonológiai szabályok nem érintik a többi autoszegmentális szintet. Ha például egy tonális nyelvben a tónust hordozó magánhangzó deszillabifikálódik vagy törlődik, a hozzá tartozó tónus nem tűnik el, hanem csak átvándorol egy másik magánhangzóra. Az adott tonéma (általánosanabban: a tónus-melódia) megőrződik a szótagszerkezet megváltozása ellenére (pontosabban attól függetlenül). A sztenderd keretben ezt a jelenséget tónus-másoló szabályok bevezetésével és (részben globális) megszorításokkal próbálják megoldani.
- (iii) Melódia-szintek a nyelvtanban. A tiv nyelv igeragozásának részletes vizsgálatával Goldsmith bemutatja az ún. melódia-szintek (a fő szegmentálásból kizárt autoszegmentális szintek) önálló viselkedését és szabályszerűségeit. A tiv igék tonalitása nem az egyes igékhez, hanem az ige-időkhöz kapcsolódik, ennél fogva a tónus-melódiáknak önállóan kell szerepelniük a nyelv szótárában. Az autoszegmentális fonológia az egyetlen olyan fonológiai rendszer, amelyben két szótári (fonológiai) egység egyidejűleg jelenhet meg a megnyilatkozásokban.
- (iv) Az úgynevezett 'lebegő tónusok' olyan szegmentumok, amelyek csak tonálisan meghatározottak, s a levezetés valamely pontján összeolvadnak egy magánhangzóval. A sztenderd keretben ezek a szegmentumok lineárisan, más szegmentumok sorába illesztve jelennek meg, de valamiképpen mindig „kilógnak” a sorból. Az autoszegmentális modellben egy önálló (melodikus) szintet alkotnak, és így egyébként felemás státuszuk következetes magyarázatot nyer.
- (v) Végül: az automatikus (kétirányú) terjeszkedésről (amikor egy jegy érvénye kiterjeszkedik az öt viselő szegmentumot körülvevő – nem feltétlenül szomszédos – szegmentumokra) a sztenderd elmélet hasonlási szabályokkal ad számot; az autoszegmentális keretben a JF ezt automatikusan elvégzi, amennyiben az illető jegy önálló autoszegmentális szinten helyezkedik el (mint pl. a guarani nyelvben a nazalitás).

A második fejezetben (Igbo Tonology, 56–115) a Nigériában beszélt igbo nyelv részletes autoszegmentális elemzését olvashatjuk. A harmadik fejezet (Melodic Association Rules, 116–157) az autoszegmentális levezetések kiinduló műveletével, az autogszegmentális szintek összekapcsolásának szabályaival foglalkozik. Alapjában véve kétféle asszociációs eljárás létezik: a csillagos (hangsúlyon alapuló) és a csillagtalan (balról jobbra történő). Az utóbbi típusba tartozik a magánhangzóharmónia autoszegmentális értelmezése is, erről lásd alább a 4. pontot. Végül a negyedik fejezetben (The Autosegmental Index, 158–166) Goldsmith arra az alapvető kérdésre keresi a választ: *miért vannak autoszegmentális szintek?*

Fentebb láttuk, hogy a konkrét beszéd folyamatban különféle hangképző szervek egymástól lényegében független, bár összehangolt tevékenysége zajlik. A felszínen tehát annyi „autoszegmentális szint” van, ahány független hang-

kéző szervet meg tudunk különböztetni. (Egy reprezentáció autoszegmentális szintjeinek számát az adott reprezentáció autoszegmentális indexének nevezzük.) A valódi kérdés tehát nem az, hogy miért vannak autoszegmentális szintek, hanem, éppen ellenkezőleg: miért működik a nyelv mégis úgy, hogy fonológiai folyamatai szegmentumokon (számos megkülönböztető jegyből összecsomagolt egységeken) mennek végbe? Másképpen: miért van az, hogy a fonológia legelvontabb szintjén az autoszegmentális index igen alacsony értéket vesz fel? Igen sok nyelvben valószínűleg minden jegy egyazon szinten található: az autoszegmentális index 1. De még ahol az index 2 vagy 3, ott is van egy kitüntetett szint, amely a jegyek túlnyomó többségét magában foglalja. Mi ennek az oka?

Goldsmith válasza a következő: a nyelvelsajátítás keretében végbemegy egy deautoszegmentalizációs folyamat, melynek során az autoszegmentális szintek száma a minimumra csökken, s ezáltal a nyelv elsajátítója kialakítja magában nyelvének fonématárát. Enélkül a nyelvek egyszerűen megtanulhatatlanok lennének.

3. Goldsmith elmélete elsősorban a hagyományosan szupraszegmentálisnak tekintett jegyekre, a hanglejtésre és az intonációra irányul. Ám, mint láttuk, minden olyan fonológiai jelenségre kiterjeszthető, amely egy szegmentumnál nagyobb területen figyelhető meg, mint például a nazalizációra, vagy éppen a magánhangzóharmóniára. A címben másodiknak írt Clements-mű éppen ez utóbbival foglalkozik.²

Melőtt megismerkednénk a magánhangzóharmónia autoszegmentális kezelésének mikéntjével, tekintsük át röviden a magyar magánhangzó-illeszkedés egy lehetséges transzformációs-generatív leírását (forrás: Robert M. Vago: *The Sound Pattern of Hungarian*, Washington: Georgetown University Press, 1980. 1–26).

3.1. Tőharmónia.

A magyar szótövek lehetnek mély hangrendűek, magas hangrendűek, és vegyes hangrendűek. Utóbbiakban azonban magas részről csak az úgynevezett 'semleges' magánhangzók (a kerekítetlenek: *i, í, e és é*) fordulhatnak elő. Ezt az alábbi morfémaszerkezeti feltétel formájában fejezhetjük ki:³

$$(13) \quad \sim \% + \dots \left[\begin{array}{c} V \\ + \text{hátsó} \end{array} \right] \dots \left[\begin{array}{c} V \\ - \text{hátsó} \\ + \text{kerek} \end{array} \right] \dots +$$

3.2 Képzési hely szerinti illeszkedés.

A magas hangrendű tövek [– hátsó], a mély hangrendű tövek és a vegyes hangrendű tövek pedig [+ hátsó] jegyű magánhangzót tartalmazó toldalékokat vesznek fel. A csak semleges magánhangzókat tartalmazó

² Clements könyve három fejezetre oszlik; az elsőben a korábbi prozodikus modelleket, a másodikban a korábbi nem-prozodikus modelleket mutatja be és bírálja. Mindkét fejezetben tárgyal strukturalista és generatív megoldásokat egyaránt. Ismertetésünkben csak a harmadik fejezettel (*An Autosegmental Theory of Vowel Harmony*, 43–78) foglalkozunk részletesebben.

³ A felhasznált szimbólumok jelentésére ezúttal nem térünk ki; magyarázatukat I. Vago idézett művében.

tövek egy csoportjához (*nyit*, *hid*, *cél*, stb.) azonban [+ hátsó] magánhangzós toldalékok járulnak. Ezeket Vago 'absztrakt' magánhangzós tövekként elemzi, vagyis mögöttes ábrázolásukat /nyít/, /híd/, /cál/ stb. formában adja meg. Ekkor a magánhangzó-harmónia (MH) szabálya számára nem jelentenek problémát ezek a tövek, ám később az alábbi neutralizációs szabály szükséges felszíni alakjuk levezetéséhez:

$$(14) \begin{bmatrix} + \text{ mgh} \\ - \text{ kerek} \\ - \text{ alsó} \end{bmatrix} \rightarrow [- \text{ hátsó}] \quad \text{azaz:} \quad \begin{array}{l} /i/ \rightarrow [i] \\ /ĩ/ \rightarrow [ĩ] \\ /\Delta/ \rightarrow [\text{e}] \\ /\acute{\Delta}/ \rightarrow [\acute{\text{e}}] \end{array}$$

A vegyes hangrendű tövek további két csoportra oszlanak: egyesekben a semleges magánhangzó megelőzi, másokban követi a hátulképzett magánhangzót. Ha a MH-t úgy fogalmazzuk meg, hogy a toldalék(ok) hangrendjét a fő utolsó magánhangzója határozza meg, az elsőnek említett típussal nem lesz semmi problémánk (feltéve, hogy a főmagánhangzók egymáshoz való hasonulását meg tudjuk akadályozni, l. alább a 3.4 pontot), a másodiknak említett típus esetében azonban gondoskodnunk kell arról, hogy a szabály átugorja a semleges magánhangzó(ka)t. Ezt Vago úgy oldja meg, hogy a képzési hely szerinti illeszkedés leírására nem egy, hanem két (diszjunktív rendezettségű) szabályt fogalmaz meg: a jelölt MH (mMH) és a jelöletlen MH (uMH) szabályát.

(15) mMH:

$$[+ \text{ mgh}] \rightarrow [+ \text{ hátsó}] / \begin{bmatrix} + \text{ mgh} \\ + \text{ hátsó} \end{bmatrix} C_0 \left(\begin{bmatrix} + \text{ mgh} \\ - \text{ hátsó} \\ - \text{ kerek} \end{bmatrix} C_0 \right)_1 \text{ —}$$

(16) uMH:

$$[+ \text{ mgh}] \rightarrow [\alpha \text{ hátsó}] / \begin{bmatrix} + \text{ mgh} \\ \alpha \text{ hátsó} \end{bmatrix} C_0 \text{ —}$$

A mMH szabálya ad számot a *tányér*-típusú vegyes hangrendű szavak toldalékolásáról. Néhány töre (pl. *József*, *október*) kivételesen nem érvényes a mMH, ezt ún. kivételjegy jelzi e szavak szótári ábrázolásában. Az *Ágnes*-típusú ingadozó tövek (vö. *Ágnesnek/Ágnesnak*) fakultatív kivételek: mély hangrendű toldalékaikról a mMH ad számot. Az uMH szabálya írja le a magas hangrendű (*kéz*), a mély hangrendű (*ház*), az absztrakt magánhangzós (*hid*), és a mély végződésű vegyes hangrendű (*bika*) szavak, a mMH alóli kivételek (*november*) és az ingadozó tövek magas illeszkedésű alternánsának (*Ágnes*) viselkedését.

3.3 Kerekségi illeszkedés.

Egyes toldalékoknak három felszíni alternánsa van, pl. *-tok/-tek/-tök*, *-hoz/-hez/-höz*, stb. Mögöttes alakjuk (a *hosszám*-féle alakok következtében) az /o/-t tartalmazó variáns. Magas illeszkedésű tövekhez járulva magánhangzójuk a MH segítségével /ö/-re változik. Mármint, ha a fővégi magánhangzó kerekítetlen, ez az /ö/ a kerekségi harmónia (KH) szabálya révén tovább változik /ë/-re.

$$(17) \text{ KH: } \begin{bmatrix} + \text{ mgh} \\ - \text{ hátsó} \\ - \text{ felső} \\ - \text{ alsó} \\ - \text{ hosszú} \end{bmatrix} \rightarrow [- \text{ kerek}] / \begin{bmatrix} + \text{ mgh} \\ - \text{ kerek} \end{bmatrix}_{C_0} \text{ —}$$

Egyes nyelvjárásokban az így nyert középső nyelvállású [ë] jelenik meg a felszíni alakokban, más nyelvjárásokban, a köznyelvet beleértve, a (18) szabály közbejöttével alsó nyelvállású [e]-re változik:

$$(18) \begin{bmatrix} + \text{ mgh} \\ - \text{ hátsó} \\ - \text{ felső} \\ - \text{ kerek} \\ - \text{ hosszú} \end{bmatrix} \rightarrow [+ \text{ alsó}]$$

3.4 A szabályok hatóköre.

A /béka/ típusú alakok (azaz a vegyes hangrendű tövek) kielégítik az MH (közelebbről az uMH) feltételeit. Milyen módon lehet megakadályozni, hogy a szabály *[béke] stb. alakra hozza őket? Három megoldás kínálkozik. Először: ha a MH szabályok megfelelő helyére + -t (morfémahatárt) illesztünk, a szabály csak toldalékokon fog működni. Ez a megoldás a következő két okból tarthatatlan: (1) A *bokor*, *tükör* típusú szavak mögöttes alakja /bokr/, /tükr/; második magánhangzójuk epentetikus, és harmonizál az elsővel. Ha a morfémahatárt befoglalnánk a MH-ba, nem tudnánk számot adni az epentetikus magánhangzók hangrendi viselkedéséről. (2) A többszótagú toldalékok összes magánhangzóján végbemegy az illeszkedés (pl. *-dogál/-degél/-dögél*). Nyilvánvaló, hogy a szabály nem tehet említést morféma-határról.

Másodszor: kimondhatnánk, hogy az illeszkedő magánhangzóknak a [-TŐ] diakritikus jegyet kell viselniük. Ekkor a mögöttes tőmagánhangzók kikerülnének a MH hatóköréből, míg a toldalékmagánhanghók és az epentetikus magánhangzók (utóbbiak konvenció alapján) beleesnének. Ez a megoldás sem kielégítő: a *falú*, *tetű* típusú szavak mögöttes ábrázolása /falw/, /tetw/ (vö. Vago i. m. 114–115). Mármint a /tetw/ → /tetu/ → /tetü/ → [tetű] levezetésben az /u/ nem lehet [-TŐ], hiszen a tőhöz tartozó /w/-ből származik, mégis végbemegy rajta a hangrendi illeszkedés. Következésképp a diakritikus jegyes megoldás is elvetendő.

Harmadszor: Kiparsky fogalmazta meg azt az elvet, hogy a nem-automatikus (kivételekkel rendelkező) neutralizációs szabályok csak levezetett bemeneteken működnek, ahol a 'levezetett bemenet' a toldalékolással vagy fonológiai szabályok alkalmazásával nyert ábrázolásokat jelenti (Paul Kiparsky, *Abstractness, opacity, and global rules*. In: O. Fujimura [szerk.], *Three dimensions of linguistic theory*. Tokio 1973. 57–86). Könnyen belátható, hogy ez a szabályalkalmazási elv megakadályozza a /béka/ → *[béke] levezetést, de lehetővé teszi a /tükr/ → /tükor/ → [tükör], az /üldogál/ → [üldögél] és a /tetw/ → /tetu/ → [tetű] levezetést, s így a felvetett problémának ez az egyetlen tökéletes megoldása.

4. Lássuk mármost, hogyan írható le a magánhangzó-harmónia jelensége autoszegmentális keretben. (Clements elemzése akan és török példákra épül; az alábbiakban megpróbáljuk megoldásait magyar anyagon szemléltetni.)

Az autoszegmentális megoldás lényege az, hogy a magánhangzó-harmónia alapjául szolgáló jegyek (a magyarban a 'képzés helye' és a 'kerekítettség') külön autoszegmentális szinten (szinteken) jelennek meg, tehát a fő szegmentálásból elkülönítve. Minden szabályos szótóhoz hozzá van rendelve e jegyek + vagy - értéke; a toldalékok e jegyek értéke tekintetében meghatározatlanok. A *kedvetlenségetek* szóalak ilyenformán jelenik meg a mögöttes (szótári) ábrázolásban:

$$(19) \quad \begin{array}{ccccccc} \# & kAdv & + & AtlAn & + & sÁg & + & AtAk & \# \\ | & & & & & & & & | \\ \# & [-H] & & & & & & & \# \end{array}$$

(Itt és a következőkben a nagybetűk olyan szegmentumokat jelölnek, amelyek még nincsenek összekötve a megfelelő autoszegmentális szint(ek)kel. Így az A betű olyan szegmentumot jelöl, amely a felszínen [a] vagy [e] formában fog megjelenni, az Á betű pedig olyat, amely [á] vagy [é] formában. A [-H] rövidítés a [- hátulképzett] jegyre utal. A kerekítettségtől ebben a példában eltekintek.)

Az autoszegmentális keretben semmiféle fonológiai szabálynak nem szükséges működnie ezen az ábrázoláson; a (10) alatti jólformáltsági feltétel automatikusan elvégzi a szükséges asszociációs vonalak beillesztését. Az eredmény (20) lesz; ez megadja a helyes felszíni formát: *kedvetlenségetek*.

$$(20) \quad \begin{array}{ccccccc} \# & kedv & + & etlen & + & ség & + & etek & \# \\ | & & & & & & & & | \\ \# & [-H] & & & & & & & \# \end{array}$$

A fenti példában a JF működésbe lépése előtt (a szóhatároktól eltekintve) nem szerepelt asszociációs vonal a két szint között. Ez azonban nem mindig van így. Az úgynevezett retesz-szegmentumok (opaque segments) esetében a JF alkalmazását megelőzően is jelen levő asszociációs vonalakkal kell számolnunk. Az *októberben* szóban például a harmadik magánhangzó inherensen (tehát már a szótárban is) [-H].

$$(21) \quad \begin{array}{ccccccc} \# & OktÁber & + & bAn & \# \\ | & & & & | \\ \# & [+H] & & [-H] & \# \end{array}$$

Hogyan működik a JF ezen az alakon? Két lehetőség van: vagy a 'kötött' vagy a 'szabad' jegyből indulhat ki. Mivel a kívánt eredmény eléréséhez nyilvánvalóan a 'szabad' jegy érvényét kell először kiterjeszteni (ellenkező esetben a helytelen *októberben* alakot kapnánk), Clements a következő megkötéssel egészíti ki a JF-t:

(22) A szabad szegmentumok összekötése megelőzi a kötött szegmentumok összekötését.

A (22)-vel kiegészített JF ekkor (21)-et (23)-ra képezi le:

- (23) # október + ben #

 # [+H] [-H] #

Ugyanez a megoldás alkalmazható a vegyes hangrendű tövek közül azokra, amelyekben a magas hangrendű (semleges) magánhangzó megelőzi a mély hangrendű magánhangzót:

- (24) (a) # békA + nAk #

 # [-H] [+H] #
- (b) # béka + nak #

 # [-H] [+H] #

(A JF-t követően itt még működik egy fonológiai szabály, amely toldalékok előtt megnyújtja a tővégi alsó nyelvallású magánhangzókat.)

A semleges magánhangzóra végződő vegyes hangrendű tövek esetében a semleges magánhangzó(k) inherens [-H] jegye után meg kell ismétlődnie a [+H] jegynek (vegyük észre, hogy ez a megoldás analóg a Goldsmith-féle „lebegő tónusok” esetével):

- (25) (a) # tÁnyér + bAn #

 # [+H] [-H] [+H] #
- (b) # tányér + ban #

 # [+H] [-H] [+H] #
- (26) (a) # Április + tÓl #

 # [+H] [-H] [+H] #
- (b) # április + tól #

 # [+H] [-H] [+H] #

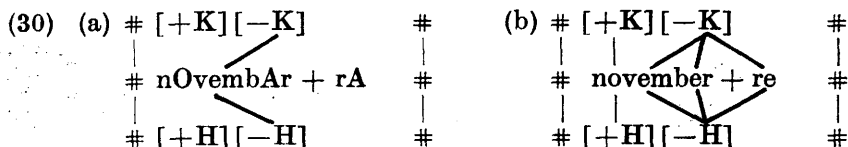
A kerekcségi illeszkedés [$\pm K$] = [$\pm$ kerekített] jegye egy harmadik autoszegmentális szinten helyezkedik el. Itt annyi módosítást kell tennünk Clements rendszerén, hogy a kerekcségi harmónia tekintetében a toldalékok is el lehetnek látva inherens jegyértékekkel. Erre azért van szükség, mivel vannak toldalékok, amelyek csak [+K] magánhangzóval fordulhatnak elő, pl. a -nok/-nök képző vagy a -tól/-től rag, mások pedig csak [-K] magánhangzóval, pl. a -ság/-ség képző vagy a -nak/-nek rag. Az alábbi példák mutatják a rendszer működését:

- (27) (a) # [+K] #
 # tOrOk + Ul #
 # [-H] #
- (b) # [+K] #

 # [-H] #
- (28) (a) # [+K] [-K] #
 # bOdOn + nAl #
 # [-H] #
- (b) # [+K] [-K] #

 # [-H] #
- (29) (a) # [-K] [+K] #
 # mÁr + nOk + hOz #
 # [-H] #
- (b) # [-K] [+K] #

 # [-H] #

Összefoglalásul: Mik az autoszegmentális megoldás előnyei a hagyományos transzformációs-generatív megoldással szemben?

- (i) A tő- és toldalékharmóniát az autoszegmentális leírás nem szakítja el egymástól, egységesen kezeli.
- (ii) A magánhangzó-harmónia leírásához — a fenti, aránylag egyszerű esetekben — nem szükséges egyetlen fonológiai szabály sem, elegendő az univerzális JF.
- (iii) A retesz-szegmentumokat tartalmazó ábrázolások esetében nincs szükség kivételjegyek felhasználására: egyszerűen inherens asszociációs vonalaknak kell megjelenniük a szótári ábrázolásokban.
- (iv) A tövégi semleges magánhangzók átugrása 'lebegő' jegyekkel megoldható, szemben a Vago-féle mMH szabállyal.
- (v) Egyetlen esetben nem jobb (de nem is rosszabb) az autoszegmentális megoldás a transzformációs-generatív megoldásnál: az absztrakt magánhangzót tartalmazó morfémákat itt is, ott is hátulképzettnak kell tekinteni, és egy későbbi neutralizációs szabályra van szükség az /i/ → [i] stb. igazítások elvégzéséhez.

SIPTÁR PÉTER

Л. Н. Жеребцов: Историко-культурные взаимоотношения коми с соседними народами (X — начало XX в.)

Наука, Москва 1982. 224 l.

A Komi akadémiai filiálé néprajzi osztályának vezetője, Ljubomir Nyikolajevics Zserebcov elgondolkodtató és „kevesetmondó” címet adott könyvének: „A komik és a szamojéd népek kölcsönös történeti-kulturális kapcsolatai (a 10. századtól a 20. század elejéig)”. A főnévként (és nem jelzőként) használt *komi* szóval — okulva az elődök példájából, legalábbis a címben — elkerülte az állásfoglalást, hány komi népről fog szólni (I. B. H. Белицер, Очерки истории по этнографии народов коми. Москва 1958. 393 l.) és hogy népről-e avagy más, „kisebb”, „alárendeltebb” rangú társadalmi formációról (pl. народность, этнос stb., I. Veres Péter, A legújabb szovjet kutatások etnikum-elmélete. Népi kultúra — népi társadalom. Budapest 1977. 253—277) fog-e beszélni (I. Л. П. Лашук, Формирование народности коми. МГУ, Москва 1972. 292. l.). A könyvben sokkal több van annál, mint amit a cím ígér. Két nagy érdemi részre lehet osztani, s közülük a második szól a címről (117—206), az első (16—116) gyakorlatilag a permi (l. alább) népesség etnikai története, amely természetesen nem alakult a szomszéd népektől függetlenül. A címben ígértekhez mérten ez nagyon is méltánylandó többlet, már csak azért is, mert pillanatnyilag ez az egyetlen, tudományos igénnyel írt és hozzáférhető könyv a komik régi történetéről. Olvasásához annak tudatában kell hozzáfogni, hogy a szerző szóhasználatában a древние пермяне 'őpermiak', пермяне 'permiak' nem a hagyományos értelemben vett permiekre (= a komik és az udmurtok ősei együtt), hanem csak a komik (-zürjének, -permiakok) elődeire vonatkozik. Ezt a kétféle értelmezhetőséget egyébként az őzürjén írásbeliségről írt Litkin-monográfia ismertetésében már Fokos Dávid is helytelenítette (B. И. Лыткин, Древнепермский язык. Москва 1952. 174 l. NyK 55: 270—271).

A Bevezetőt (3—15; 12—15; a pontosvessző utáni számok a fejezetek jegyzetanyagára utalnak, külön bibliográfia nincs a könyvben) követő első négy fejezet logikai menete a következő: az Ember megjelenése és a Vicsегда—Dvina vidék benépesülésének

története a mezolitikban (i. e. 7–5. évezred), a vidék régészeti kultúráinak jellemzése, a permii régészeti kultúrák áttekintése (I. fejt., 16–25; 24–25): Perm Vicsegodszkaja (a Vicsegda menti Perm) és a vele szomszédos területek 10–14. századi története (II. fejt., 26–56; 53–56): hogyan válik ez a terület a 15–19. században a komi etnikum szállás-területévé, hazájává (III. fejt., 57–96; 94–96) és végül, hogyan, mikor, miért terjed túl a komi népesség ezen az etnikai határon túlra (IV. fejt., 97–116; 115–116).

Ennek a résznek a megértését öt ún. térképvázlat segíti. Az első (33) a 9–14. századi, a második (39) a 14–15. századi állapotokat rögzíti, a harmadik (61) az Északi-Dvina medencéjének térképe, amelyet B. O. Dolgih készített, és amelyhez a szerző a 60. oldalon helyreigazító megjegyzéseket fűz (erre nem ártott volna már a képaláírásban is felhívni a figyelmet!). A negyedik (83) a 16–17. századi adminisztratív egységeket (tkp. a történeti tájegységeket és az alakuló nyelvjáráásokat), az ötödik (88) a 18–19. századi helyzetet mutatja be. Ezekért, a komi etnikum alakulásának területi vonatkozásait a maguk időbeli folyamatában szemléltető térképvázlatokért külön köszönet illeti a szerzőt, mert nélkülük – miként a hasonló jellegű szovjet kiadványok közül nem egyben – a szerző fejtegetései aligha lennének követhetők (pl. ennyi észak-európai folyónevet jól ismerni nálunk nem/sem szokás).

Az Északi-Dvina medencéjében fellelt régészeti leleteket a permiekhez kötni csak későn, az i. sz. I. évezrednek második felétől lehet. A permiek a 9–10–14. században két csoportra, a kámaira [Зсеребров más cikkeiben, pl. a *Формирование этнических групп коми (зырян)* címűben, l. *Финно-угорский сборник*. Москва 1982. 96–111, keletire = Perm Velikaja, Nagy Perm, vö. *Magna Hungaria*] és vicsegdaira [uo. 97 nyugatira, Perm Vicsegodszkaja] kezdtek elkülönülni. Az első lakói a későbbi komi-permjákok, a másiké a komi-zürjének. A Felső-Kámát 1586-ban egy cári ukáz Perm Velikajához csatolta. A szerző szerint a zürjének és a permjákok a 15. századtól kezdtek elkülönülni oly mértékben, hogy ma két önálló népről és nyelvről beszélni – indokolt. Érvelése (pl. 10) azonban nem meggyőző. A későbbiek során ez a kérdés egyre jobban elszikad, s bár a szerző emlegeti a komi-permjákokat, kimondatlanul mégis „csak” a komi-zürjének történetével és kapcsolataival foglalkozik (l. említett cikke címét is). A szomszéd népek sorából az udmurt is kimarad.

Hogy a permiek a Jug avagy a Felső-Káma felől húzódtak-e egyre mélyebbre az Északi-Dvina medencéjébe, ez vitatott kérdés, és nagy horderejű a komi etnikum nyugati határainak meghatározása, a cseremisiz, az Oka–Volga vidéki orosz kapcsolataik története szempontjából. A kutatást nehezíti, többek között, a régészeti leletek azonosít(hat)atlansága (csud?).

A 15–16. század fordulója nagy változásokat hozott a komik történetébe, mert Novgorod szerepét végérvényesen Moszkva vette át, és mert a társadalom a továbbiakban nem a vérségi kapcsolatok, hanem a területi hovatartozás, a szomszédsági viszonyok alapján szerveződött. A közös tulajdonnal szemben megjelent a családi-személyi tulajdon, amely lehetővé tette az elvándorlást, növelte a vállalkozókedvet, ez pedig meghatározta a szomszédokkal kialakuló kapcsolataik jellegét. A kormányzat lassanként félni kezdett a komik önállóságától, és 1879 táján tervezet készült a komik kitiltására a tundráról. (A sajátos „nyenyec rezervátum” azonban nem jött létre.)

A terjeszkedés irányát Nyugat (10–12. század) helyett Észak, Északkelet, majd Délkelet (az Urál felé) lett, az egész szállásterület keletebbre „csúszott”. A mai etnikai határok kialakulásában négy egymással kölcsönösen összefüggő tényezővel kell számolni, éspedig 1) a szétköltözéssel az etnikai határon belül, ill. 2) kívül, valamint 3) a keveredés-sel „önmagukkal”, ill. 4) másokkal. E folyamatok kutatását megkönnyíti az egy-egy területre jellemző családnév-anyag, a korai megkeresztelésnek köszönhetően korán megjelenő családnévek „fészkes” előfordulása (гнездовая концентрация коми фамилий и прозвищ (90)). A könyv, miként L. P. Lasuk említett könyve is, a komi névtannak is fontos kelléke.

A könyv másik nagy részét (az V–VIII. fejezetet) a komi-orosz (V. fejt., 117–156; 152–156), a komi-nyenyec (VI. fejt., 157–175; 174–175), a komi-manyysi-hanti (VII. fejt., 176–194; 192–194), a komi-lapp (VIII. fejt., 195–206; 206) kapcsolatok történetének sokoldalú, ismertetésben nem részletezhetően aprólékos és tegyük hozzá elismeréssel, olvasmányos tárgyalása alkotja.

Zserebcov meggyőzően cáfolja azt a hagyományos nézetet, miszerint a komik etnikai határai korán (a 10–12. században) alakultak volna ki, és a pravoszláv egyház meg az állami közigazgatás kora kiépülésének köszönhetően alig változtak volna, és hogy a komi-orosz kapcsolatok története az orosz hatás folyamatos és egyoldalú befogadásában, nagymértékű eloroszosodásban merült volna ki. Szerinte az etnikai határok a 16–18. században szilárdultak meg, az orosz-komi kapcsolatok pedig a kölcsönösség jegyében alakultak. A nagyfokú hasonlóság az északi orosz és a komi anyagi-szellemi kultúra minden terén a közös finnugor alapokkal és a hosszantartó, közvetlen, kölcsönös egymásra

hatással magyarázandó (146). Válaszol a címmel kapcsolatban említett kérdésre is, szerinte: «Юми ... в XVII в. сохранились как народ (теперь нация)» (110).

Kazány bevétele után, de különösen Nagy Péter utódainak idején az ún. Orosz Észak elvesztette korábbi politikai és gazdasági jelentőségét, ekkor nőtt meg a komik jellegzetes k ö z v e t í t ő szerepe. Nyenyec, lapp, manysi kapcsolataiknak történetét többféle helyhez és korhoz köthető szakaszonként tárgyalja a szerző, pl. a lappokkal a 12–14. században, a nyenyeciek megjelenéséig a Pecsoráig nyúló európai tundrán, ill. a 19. században a Kola-félszigeten; a nyenyecekkel az izsmai tundrán, majd a Kanyin-félszigeten; a manysikkal előbb az Urál nyugati, majd később a keleti oldalán. Tárgyilagosan elismeri, hogy a komik és a szomszédaik kapcsolatai korántsem voltak mindig idilliek, sőt! Hangsúlyozza az osztályjelleg jelentőségét a kapcsolatok megtételeiben, hiszen a többnyire nemkívánatos vendégként megjelenő komik nem voltak egységesek, a korán kialakult komi „jobb emberek” (pl. az izsmai réntartó „kulákság”) és a megélhetés (nem a j o b b megélhetés!) reményében elvándorolt komik között nagy volt a különbség. Zserebcov tehát tiltakozik mindenfajta általánosítás ellen („mert a komik ...”, „mert az oroszok ...”).

Különösen ebben a második részben szembetűnő L. Ny. Zserebcov sok rokonszenves szerzői vonása: alapos, körültekintő, nyílt, kritikus, tárgyilagos, szükség esetén tud bizonytalankodni is, és nem tart igényt a feltétlen helyeslésre. Nem riad vissza a kérdés feltevésétől, pl. «Действительно ли они [коми] несли гибель и разорение местным народам?» (181), a határozott állásfoglalástól (Я не думаю ... Он прав), a kritikától [pl. nem ért egyet Z. P. Szokolovával az obi-ugor népi építészetet ért úgymond karél (szerinte: komi) hátsról; Rédei Károllyal ellentétben az *l-v-ző* (vimi) komi jövevényszavakat a vogulban nem 19., hanem 16–17. századnak tartja. Kedveli a szívós érvelést, ez mutatkozik meg pl. a kolai lapp és a komi réntartás összehasonlításában, vagy annak cáfolásában, hogy az északi tengeremelléki oroszok (a pomorok) „etnikailag egynemű tömeg, az egységes orosz nép képviselői” lettek volna (100). A világosságra törekvés jegyében értelmezi pl. az orosz településtörténet szakkifejezéseit (починок, деревня (130), погост (131), посад, слобода, слобода (132), осадный городок (133) stb.).

Hasznos lett volna a Névmutatóban (214–223) bizonyos földrajzi nevekre, tájegységekre, népnevekre, népcsoport-nevekre is utalni (pl. Пермь, Чудь заволочская, «чудь или обрусевшие финны», пинежская чудь, Сура поганая, Лузская Пермца, зюдинцы, Зырянновка (Алтайский край) stb.), és tárgymutató hiányában a fejezeteket jobban tagolni, a tartalomjegyzéket jobban részletezni.

Egészében véve L. Ny. Zserebcov könyve híven tükrözi azt a hatalmas munkát, amelyet személy szerint a szerző, valamint elődei és kortársai a kérdések e csaknem végtelen seregének tisztázásába beleöltek, egyszerű összfoglalása mindannak, amit ma a komik etnikai történetéről, szomszédaikkal kiépült kapcsolataiknak jellegéről tudni lehet. Tanulságos olvasmány minden finnugor nép és nyelv kutatójának.

SZÍJ ENIKŐ

Е. И. Ромбандеева—Е. А. Кузакова: Словарь мансийско-русский и русско-мансийский

Пособие для учащихся начальной школы. Просвещение, Ленинград 1982. 360 l.

Je. I. Rombangyejeva és Je. A. Kuzakova szótára nem az első vogul szótár. A Chanti-Manysi Nemzetiségi Körzet területén legközismertebb és széles körben használatos szótárak a következők: В. Н. Чернецов—И. Я. Чернецова, Краткий мансийско-русский словарь с приложением грамматического очерка (Москва—Ленинград 1936), Е. И. Ромбандеева, Русско-мансийский словарь (Ленинград 1954), А. Н. Баландин—М. П. Вахрушева, Мансийский словарь (Ленинград 1958).

Az alább ismertetendő szótárt az teszi mégis a maga nemében elsővé, hogy a fent említett szótárak egy nagy hibájától megszabadult. Emellett az utóbbi években megjelent összes vogul nyelvű sajtótermék közül is ez a szótár a legkiválóbb. Érdemeit az adja, hogy a szerzők olyan új írásmódot használtak, amelyet ajánlatos volna a vogul általános iskolai oktatásban is bevezetni. Rombangyejeva és Kuzakova a mai vogul helyesírás reformjavaslatán túllépve szerkesztett és kialakított egy új helyesírású szótárt, amelyben bevezette a magánhangzók hosszúságának jelölését. A hosszúságot eddig a vogul nyelv tudományos átirásaiban jelölték csak, a mindennapi írásban azonban nem.

Egy-egy nyelv helyesírása annak megfelelően szokott kialakulni, hogy az adott nyelvnek vannak-e hosszú fonémái. Csaknem mindegyik finnugor nyelv írásában hagyományos a hosszú fonémák sajátos módon való jelölése. A hosszú mássalhangzókat általában betűkettőzéssel jelölik, ebből a szempontból a mássalhangzókkal egyszerűbb a helyzet. Ami a magánhangzókat illeti, a dolog már valamivel bonyolultabb, mivel ezek hosszúságát kétféleképpen szokták jelölni. Egyrészt a magánhangzó betűjének megkettőzésével (mint az észten és a finnben), másrészt a hosszú magánhangzó-fonémát jelölő betű fölé írt, speciális diakritikus jelekkel (mint a magyarban). Ebből is látjuk, hogy a finnugor nyelvek közül azokban, amelyekben megvan a hosszúság szerinti korreláció, a helyesírás határozott tendenciát mutat ennek jelölésére.

Teljesen illogikus és öszintén szólva paradox helyzet állt elő a vogul helyesírásban, mivel a vogul hangrendszerben vannak hosszú magánhangzók, de azokat sehogyan sem jelölik. Nincs akadálya annak, hogy a hosszú magánhangzók jelölésére a fent említett kétféle jelölési mód egyike bevezetésre kerüljön, viszont a vogulok ma mégis olyan írást használnak, amely nem teljesen tükrözi nyelvük fonológiai sajátosságait. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy maguk a vogulok meg tudják mondani, melyik magánhangzót kell hosszán, s melyiket röviden ejteni. A ma érvényben levő helyesírás nem tesz különbséget az olyan szavak között, mint például a *мань* 'meny, sógor' és a *мань* 'kis, kicsiny, apró; fiatal, ifjú'. Az új helyesírás lehetővé teszi a kemény és lágy mássalhangzó párok, az /л/—/л'/, /н/—/н'/, /с/—/с'/, /т/—/т'/ megkülönböztetését is. Ezek az oppozíciók a vogulban fonologikusak, ezért kell őket megkülönböztetnünk. A régi vogul helyesírás szerint a *хылы* 'hall' és a *хылу* 'hagy' szavakat egyformán *хылу*-nak írták, s ez pedig egybeesett a rövid *u* hanggal ejtett *хылы* 'árok, barázda, rés' jelentésű szóval. Éppen így, a szövegösszefüggés nélkül nem volt világos, hogy miről van szó, amikor a adatközlőkkel a *сусу* szót olvastatták, mivel ennek a jelentése az új helyesírás szerint 'gyermek', *сусу*-nek ejtve viszont azt jelenti, 'hátra'. Az ilyen esetekben a vogul bementők mielőtt kimondták volna az adott szót, előbb tisztázták, hogy melyik jelentéséről van szó. Az új helyesírással a szótár szerzői jól megkülönböztetik „az *э*-féle hangok” előtti lágyaságot és keménységet is. A fent említett mássalhangzó-párok lágy hangja után *е*, a kemény után pedig *э* betűt írnak. Egészen érthetetlen, hogy miért nem vették figyelembe a lágyaság szerinti korrelációt a régi vogul ábécében, amelyet az orosz ábécé alapján, a harmincas években állítottak össze. Az oroszban, ahol a mássalhangzók keménysége, ill. lágyasága fonologikus, az ábécé jól alkalmazható a kemény és a lágy mássalhangzó-fonémák visszaadására. A régi vogul ábécé 34 jeléből csak 25 felel meg a vogul nyelv fonémáinak, ugyanakkor hiányoznak a hosszú magánhangzók, az *ā*, *ō*, *ē*, *ū*, *ī* jelölésére szolgáló betűk vagy jelek. Ezzel kapcsolatban a szótár szerzői — érezve, hogy már régóta szükséges és jelenleg lehetséges is a vogul ábécé olyan módon való pontosítása, amely megfelel a nyelv fonológiai rendszerének — javasolták, hogy tíz új betűt vezessenek be a hosszú magánhangzók, az *ā*, *ē*, *ū*, *ō*, *ī*, *ē*, *ū*, *ī*, *ē*, *ū* jelölésére. Tehát az új vogul szótár szerzői a magyarban használatos jelölési módot, azaz nem a magánhangzót jelölő betű megkettőzésével, hanem a betű fölé írt írt jellel történő megkülönböztetést javasolják. A vogul nyelv esetében ez vízszintes vonal.

Bár senkinek sincs ellenvetése az ellen, hogy a vogul magánhangzók hosszúsága jelölve legyen, a jelölés módját illetően azonban kétféle nézet uralkodik. Az egyik nézetet a Rombangyejeva és Kuzakova szótárában bemutatott ábécé képviseli. A másikat pedig a vogul nyelv kutatója, A. I. Szajnahova vallja, aki a magánhangzók hosszúságának jelölésére (a finn és az észten nyelv mintájára) a betűkettőzést javasolja. A. I. Szajnahova szerint az új ábécében a hosszú jéjtett hangok, a *ē*, *ē*, *ū*, *ū*, alkalmazása helytelen, mivel szerinte ezek a jéjtett hang első és második elemének hosszúságát is jelentik, azaz a *ē* betű logikusan 'ēēaa', a *ū* pedig 'ūūyy' hangot jelöl. Véleményünk szerint nem érné veszteség a vogul ábécét, ha e hangok mindkét változatáról lemondanánk, pl. nem *нянь* szóalakot írnánk, ahogy Rombangyejeva és Kuzakova javasolja, hanem *нянь-т*. Ezzel a helyesírás még jobban tükrözné a kiejtést, sőt így az írás is egyszerűsödne. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy A. I. Szajnahova történeti hagyományhoz ragaszkodik, amikor a vogul hosszú magánhangzók betűkettőzéssel való jelölését javasolja. A múltban — a 17. századtól kezdve — ugyanis a vogul nyelvet rögzítő misszionáriusok és tájkatatók a hosszú magánhangzók kettőzött betűvel jegyezték le. Így jelölték a hosszúságot az első vogul ábécéskönyvben is (Я. И. Чернецова, Букварь. Москва—Ленинград 1937). A vogul nyelv neves kutatója, Je. I. Rombangyejeva ezt a helyesírást bírálva és rámutatva arra, hogy a vogul nyelv esetében ez elfogadhatatlan, három olyan okot említ, amelyek miatt a hosszúság ilyen módon való jelöléséről le kell mondanunk: 1. egy szóban két vagy több magánhangzó-fonéma nem állhat közvetlenül egymás után, 2. ez a jelölési mód megsérti azt a szótagalkotási elvet, amelyben egy szótaghoz egy mássalhangzó tartozik, 3. sérti az

írás gazdaságosságának elvét. Rombangyejeva szerint a nyelv írásrendszerét úgy kell kialakítani, hogy minden beszédhangnak egyértelműen megfeleljen az adott hang írásképe, azaz úgy, hogy egy hangot lehetőleg egy betű jelöljön. Emellett úgy véli, hogy a vogul és az orosz nyelv (amelyben nincsenek kettőzött magánhangzók) írásmódjának és helyesírásának egységesnek kell lennie, mivel ez növeli a gyermekeknek mind az anyanyelvükön, mind pedig az orosz nyelven való írni-olvasni tudását. (Е. И. Ромбандеева, Мансийский язык. К вопросу об усовершенствовании алфавита, графики и орфографии. In: Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. Наука, Москва 1982. 76–181. l.) Még lehet vitatkozni azon, hogy a kétféle jelölési mód közül melyik az elfogadhatóbb, hiszen mindegyiknek megvannak a maga pozitívumai és negatívumai. De szerintünk most az a legfontosabb, hogy sikerült túljutnunk azon az időszakon, amikor a vogulban a hangok hosszúságát sehogyan sem jelölték. Fontosnak tartjuk azt is, hogy az új szótár szerzői megtartották az orosz helyesírás elveit, hiszen a voguloknak a közép- és felsőfokú végzettség megszerzéséhez szükségük van az orosz nyelvre.

Je. I. Rombangyejeva és Je. A. Kuzakova szótára a szoszvai nyelvjárásról alapulóg vogul irodalmi nyelv normáit tükrözi. A szótár két részből áll: az első rész a vogul—orosz (9—172), a második az orosz—vogul (175—360), szótár. A szerzők mindkét részhez fűztek a szótár használatára vonatkozó magyarázatokat, amelyek az általános iskolák számára fontosak. Pozitívumként kell megemlítenünk azt is, hogy a nehezen érthető szavak jelentését vogul és orosz kifejezésekkel és mondatokkal magyarázták meg. Bár ez a szótár, amely általános iskolai használatra készült, csak hétköznapi használt szókincset (kb. 4000 szót) tartalmazza, mégis úgy véljük, hogy a finnugor tudományokkal foglalkozó kutatók számára is érdekes lesz, mégpedig azért, mert a helyesírása a lehető legnagyobb mértékben tükrözi a kiejtést. Így például a szerzők nem hagyják szó nélkül, sőt külön kiemelik azokat a szóalakokat, amelyeknek több ejtészváltozatuk is van, pl.: *войхатунке, вуйхатунке* 'megfog, megragad, hozzáfog, nekilát, elkezd' vagy *пдохт, пдохт, пдохт* 'oldalt, félre, mellé, körül, mellett'. Az *o* hangnak *y*-val, ill. az *a*-nak *y*-vel való, értelmetlen zavart nem okozó felcserélése (ami az utóbbit illeti, ez csak hangsúlytalan helyzetben mehet végbe) már korábban is felfigyeltek a vogul nyelv kutatói. (A. H. Баландин—М. П. Вахрушева, Мансийский язык. Ленинград 1957. c. 20–21, Е. И. Ромбандеева, Мансийский [вогульский] язык. Москва 1973. c. 25–26.) De csak az utóbbi években, a vogul fonetika kutatásában bevezetett új módszerekkel — a beszéd kísérletifonetikai vizsgálatának módszereivel — sikerült tisztázni, hogy mi az oka az ilyen magánhangzó-cserének. A vogul beszédet a kísérleti-fonetikai módszerek egész sorával vizsgálták: spektrográfiával, statikus és dinamikus röntgenanalízissel, pneumo-oszcilloszkópos analízissel, statikus és dinamikus palatográfiaival, intonáció-analízissel stb. Ezenkívül a vogul beszéd hangstatisztikai jellemzőinek vizsgálatára a JeSz-1022 és a JeSz-1033 típusú komputer harmadik nemzedékéhez tartozó számítógépet használták, amely elég nagy anyag (mintegy 500 ezer jel, az adott esetben fonéma) statisztikai feldolgozását tette lehetővé. A kísérleti fonetika módszereivel a vogul nyelv néhány olyan sajátosságát is ki tudták mutatni, amelyeket az audio-vizuális módszerrel nem sikerült. Így például a fonetikus a biztos hangstatisztikai eredményekhez szükséges, elég nagy terjedelmű szöveget nem tudja manuálisan ellenőrizni, ill. hallás után nem tud meghatározni bizonyos, a beszéd dinamikájában bekövetkező változásokat, ha azokat viszonylag rövid időtartam alatt méri (pl. nem tudja megmondani azt, hogy mennyivel rövidebb az egyik magánhangzó a másiknál, ha az egyik hosszúsága 240, a másiké pedig 180 ezredmásodperc). A spektrogram-analízis többek között kimutatta, hogy a vogul *o* és *u* hangok spektrogramjuk szerkezetének jellegét tekintve nagyon hasonlóak. (Ю. А. Тамбовцев, Спектральные характеристики ударных заднеязычных гласных литературного мансийского языка. In: Фонетика сибирских языков. Новосибирск 1979. 87–93, l. különösen 90–91. l.) Ami az *a* hangnak *y*-vel, ill. az *y*-nek *a*-val való felcserélését illeti, ismételt meg kell jegyeznünk, hogy ez csak hangsúlytalan helyzetben megy végbe, de akkor is csak bizonyos esetekben. A helyzet az, hogy a vogul *a* és *y* hangszíne (formáns szerkezete) néhány szóban nagyon megközelíti egymást, s ezáltal *e* hangok elveszítik egyéni, csak rájuk jellemző sajátosságaikat. (Ю. А. Тамбовцев, Спектральные характеристики мансийских гласных в безударном положении [Sajtó alatt].)

Általában minden szótárban a szócsaládok élén a legelterjedtebb variáns áll. Az a feltevés, hogy Rombangyejeva és Kuzakova szótárában is ez a variáns az első, nem mindig bizonyul helyesnek. Vegyük például a vogulban eléggé elterjedt 'út' jelentésű szavak kiejtését. A szótárban ez a szócsalád a következőképpen szerepel: *лѣнх, лѣх* 1. út, 2. nyom; *лѣх юрт хѣтна* 'útítás', *лѣх вѣрунке* 'utat épít'. Tapasztalataink szerint, köznapi témákkal kapcsolatban a *лѣх* változat gyakrabban fordul elő, mint a *лѣнх*. Bár, ha megkérdezzük egy vogultól, melyik a helyesebb, azt felelné, hogy mindkettő egyformán

helyes. Magában a szótárban bemutatott példák is azt bizonyítják, hogy a *lëx* változat használatát elterjedtebb (mindkét példában ez a változat szerepel).

Az említett hibák egészen jelentéktelenek ahhoz, hogy a legkisebb mértékben is csökkenthetnék a szótár értékét. Je. I. Rombagejeva és Je. A. Kuzakova szótára legalább három szempontból jelentős: 1. elősegíti a vogulnak mint finnugor nyelvnek a kutatását, 2. a gyakorlatban tankönyvként használható, 3. hozzájárul a vogul nép műveltségének emeléséhez.

Ez a lexikográfiai munka azért számít a vogul nyelv életében mérföldkönek, mert megalapozta a vogul írásbeliség új korszakát, azt, amelyben körütekintően figyelembe veszik a vogul nyelv fonológiai rendszerét és helyesírását.

Rombagejevának és Kuzakovának az általános iskolai tankönyvként használható szótár összeállításában végzett nagy munkája kétségkívül hozzájárul a vogul iskolák anyanyelvi oktatásának korszerűsítéséhez.

A fent ismertetett, új, a vogul fonológiai rendszer lényeges sajátosságait jól tükröző helyesírású szótár megjelenése nemcsak tudományos és oktatási szempontból jelentős, hanem kulturális eredménynek is számít, mivel a vogul népnek új írást adott.

Befejezésül szólnunk kell a szótárt szerkesztő Ju. N. Russzkaja lelkiismeretes munkájáról is. Neki köszönhető, hogy a szótárban nyilvánvaló szerkesztési vagy technikai hiba gyakorlatilag nincs. Ju. N. Russzkaja a vogullal közeli rokonságban álló osztják nyelv kutatójaként, több osztják tankönyv szerkesztőjeként a nyelvészeti, szerkesztői, és kiadói munkában olyan nagy tudományos, pedagógiai és gyakorlati tapasztalatra tett szert, amely lehetővé tette számára, hogy a szótár és a vele egyidejűleg megjelentetett *Словарь хантыйско-русский и русско-хантыйский* kiadásával megbirkózzék.

JURIJ A. TAMBOVCEV

Н. М. Терещенко: Словарь ненецко-русский и русско-ненецкий

Пособие для учащихся начальной школы. Просвещение, Ленинград 1982. 302 l.

A mintegy 4 000 szót tartalmazó szótár a nyenyec nemzetiségi iskolák tanulói számára készült azzal a céllal, hogy segítse a nyenyec anyanyelv és az orosz nyelv elsajátítását.

A szótár első része a nyenyec-orosz szótárt tartalmazza (3–172), ezen belül részletes információkat olvashatunk a szótár használatáról (5–10), a szótárban alkalmazott diakritikus jelekről (11), továbbá a szerző közli a rövidítéseket (12–13), a nyenyec ábécét (14), s ezt követi maga a szójegyzék (15–172).

A szójegyzékben a szavak a régi szótárírói gyakorlatnak megfelelően ábécérendben szerepelnek. Az *-s* infinitívuszos igék főnévi igenévi képzőjét a szerző nem vette figyelembe, ugyanakkor viszont a szavak besorolásánál a *č*- és a *-ž* infinitívuszképző szerepet játszik.

Terescsenko megkülönböztet rövid és hosszú magánhangzókat; az *a* esetében három kvantitással számol: *я́бма* 'harminc' — *ябма* 'vékony' — *ябма* 'baldog' (5). A Homics készítette, hasonló célú szótárt (Л. В. Хомич, Ненецко-русский словарь, Ленинград 1954, kb. 4500 szó), valamint Terescsenko korábbi középszótára (Н. М. Терещенко, Ненецко-русский словарь, Ленинград 1955, kb. 8000 szó) az *a* esetében is csak két hosszúságot különböztet meg. Terescsenko nagy nyenyec-orosz szótára (Moszkva, 1965, kb. 22 000 szó) viszont már három fokozatát adja az *a* hangnak.

Terescsenko valamennyi itt említett szótárában kétféle *e* hangot különböztet meg (*э, ё*): *та́уэ* 'stereť, vytereť, obtereť', ill. *та́уэ* 'иметь оленей' stb. Homics *e* két hang között nem tesz különbséget.

A szavak szemantikai alapon történő összekapcsolása és szétválasztása érdekes kérdéseket vet föl. A homonímnak vélt szavakat külön szócikkben, egymástól római számmal elválasztva találjuk a szótárban, a szó egymástól távol álló jelentéseit egyazon szócikkben, római számokkal jelölve közli Terescsenko. Pl. a *чэп* I 'jég', *чэп* II 'fehér', *чэп* III 'só' három szócikkben szerepel (bár szemantikailag elképzelhető volna együvé kapcsolásuk), ugyanakkor a *чанэ* I 'gyökér', II 'abroncs' egy szó két, egymástól távol álló jelentéseként van föltüntetve.

A korábbi gyakorlatnak megfelelően a torokzárhangra végződő szavak esetében Terescsenko megadja az alternáló (tehát a történeti) konzonánst: *э́э'(н)* 'kutya', *э́э'(с)* 'vége, része vminek', *мя'(д)* 'sátor' stb. A példákból látszik, hogy — mint az Terescsenko

elméleti munkái alapján várható volt, — két torokzárhangot különböztet meg (mfg Homics már említett szótárában csak egy található).

A nyenyec szavakon általában nem jelöli a hangsúlyt. Ettől csak abban az esetben tér el, ha a hangsúlynak jelentésmegkülönböztető szerepe van, pl. *epá(cb)* 'örizni vmit', *épa(cb)* 'felbont, felfejt vmit' stb.

A szójegyzék a tundrai nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelv szavait közli. Ennek megfelelően nem találunk benne magánhangzóval kezdődő szavakat. Feltűnően kevés — összevetve a már említett szótárakkal — az orosz eredetű szavak száma (a *g*, *d*, *k*, *r* és *f* kezdetű szavak újabkori orosz elemek), s szinte mindegyiknek van nyenyec megfelelője. Kérdés azonban, hogy ez utóbbiak mennyire élnek a nyelvhasználatban. Ugyanígy feltűnt, hogy a hónapnevek — szemben a korábbi gyakorlattal, — csak a nyenyec alakban szerepelnek.

Az orosz-nyenyec szótári részt is használati útmutatás vezeti be (175—179). Ezek közül csak néhányat emelek ki: 1. a lágyjelre végződő szavak esetében közli a *genust*; 2. az igék infinitívusban állnak, de a különleges ragozású/rendhagyó igéknek közli a Sg1 és Sg2 alakját; 3. az igék után megtaláljuk a vonzatokra történő utalást.

Ha az orosz szónak nincs az egész nyenyec nyelvterületen elterjedt egységes megfelelője, akkor különböző nyelvjárási szavakkal fordítja, pl. 'papír' *naðáp'*; (kanini) *mapě* stb.

Nem szerepelnek a szójegyzékben az orosz előjárók, a kötőszavak és a partikulák, mivel ezekkel a szójegyzéket követő fejezetben foglalkozik a szerző (289—298).

Ugyancsak érinti Terescsenko az orosz igekötők fordításának kérdését (299—301). Az igekötővel nem rendelkező nyenyecben az igekötők különböző jelentését, jelentésmódosító tartalmát szuffixumokkal vagy szókapcsolatokkal lehet visszaadni.

A függelék eme pontjaiban közölt példamondatok hasznosan világítják meg a felvetett kérdéseket, ugyanakkor azonban olyan szavakat is tartalmaznak, amelyek a szöszedetben nem szerepelnek, pl. *ошибка* "hibátlanul", *сехэрэсяда нэнза* "úttalan utakon" (utazni) (295) stb.

A szótár a szovjet szamojedológia fejlettsége jóvoltából nem szolgál meglepetésekkel, érdeme éppen szolid megbízhatóságában rejlik.

PUSZTAY JÁNOS

Gabriella Schubert: Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen

Osteuropa-Institut an der freien Universität Berlin. Balkanologische Veröffentlichungen. Herausgegeben von Norbert Reiter, Bd. 7. Berlin—Wiesbaden. 1982. 35 + 696 l.

E munka, melyet a Südosteuropa-Gesellschaft Münchenben 1982. február 6-án díjjal tüntetett ki, doktori dolgozatként készült, s szerzője 1981-ben védte meg a Freie Universität Berlin új idegennyelvű bölcsészeti karán. A témával való foglalkozás gondolata Norbert Reiter professzor szakszemináriumain született meg. Itt a 14. és 15. századi moldvai szláv nyelvű szövegek olvasása során került elő olyan mennyiségű magyar vonatkozású közigazgatási jellegű kölcsönzóanyag, amely fölkellette a szerző érdeklődését a téma iránt.

A jól áttekinthető felépítésű munka előbb két nagy részre tagolódik: I—XXXV-al számozva a rövidítések feloldása: a teljes szakirodalomjegyzék, a nyelvek és nyelvjáráások rövidítései, más rövidítések és a felhasznált jelek jegyzéke található. A második rész, a tárgyalás Bevezetéssel kezdődik, majd A kérdéskör általános megvilágítása következik. Ezen belül a különböző elméleti kérdésfeltevésekre: a „nyelvi kapcsolat”, a „kölcsönzés”, a „nyelvi keveredés”, a „kétnyelvűség”, a hangrendszer, a zöngéesség és zöngétlenség, a kiejtésbeli különbségekre, és a különböző szófajok kölcsönzési módjainak tárgyalására kerül sor, majd hangsúlybeli és jelentéstani vonatkozású megfigyeléseket tesz a szerző. Külön foglalkozik — bár meglehetősen tömören — a szomszédnyelvekben lévő magyar eredetű szóanyag időrendjével.

A tárgyalás harmadik nagyobb egysége „A magyar és szomszédnyelvei” címet viseli, önálló alfejezet. A bevezető után a szerző először a szomszéd népek nyelvének magyarra gyakorolt hatásával kezdi. Itt 1. a bolgár—török és az alán hatás 2. a szláv elemek 3. a nyugateurópai (német, olasz, latin) és 4. az új román hatás tárgyalására kerül sor. Csak ezután következik a magyarnak a szláv és a román nyelvekre gyakorolt hatásáról való rövid beszámoló nyelvenként a következő sorrendben: szlovénok, horvá-

tok, bosnyákok, szerbek, bulgárok, románok, kisoroszkok, szlovákok. Ezt követően az eddigi (a szerző ismerte) szakirodalom kiértékelésére kerül sor a következő sorrendben: szláv nyelvterület általában, délszlávok általában, szerbhorvátok, szlovének, bulgárok, románok, kisoroszkok, szlovákok, csehek, lengyelek, albánok és oroszok.

A könyv derekán (231—667) az *abszolút*-tól a *zsidó* szavunkig 351 olyan magyar kifejezés található, amelyek igen gyakran nem egy kelet-középeurópai nyelv szókincsének részévé lettek. Minden egyes szócikk fejléce a vizsgálandó kifejezés mai magyar irodalmi nyelvi (szótári) alakja, ezután a német jelentés, majd az átvevő nyelvbéli alak található, lehetőleg minél pontosabb nyelvjárási lokalizálással, s a szakirodalmi lelőhely pontos meghatározásával.

A negyedik önálló alfejezetben a szerzőnő a teljes szóanyagot jelentéstani csoportok szerint rendszerezi: udvari élet, társadalmi osztályok, birtokviszonyok, közigazgatás, hivatali nyelv, jogi kifejezések, katonai és rendőrségi szókincs, kereskedelem, háztartás és pénzügyek, adók, várnok, szolgáltatások, mértékek és súlyok, posta és közlekedés, etnikai csoportok, népek, országok, vallások, eredet, kormányzási székhelyek, területi tagolódás, politikai csoportosulások.

Külön alfejezetet szentel a könyv írója a kölcsönvett magyar szavak eredetének és elterjedésbéli gyakoriságának. A kötetet Szómutató (683—696) zárja.

Alaposan átgondolt felépítésű, hasznos munkát tartunk kezünkben. Kelet-Középeurópától jó másfélszer kilométerre Gabriella Schubert Norbert reitter professzor irányításával föltétlen hasznos, úttörő jellegű összefoglaló munkát bocsátott a kutatók kezébe. Nem mondom újat bizonyára magának a szerzőnőnek sem, ha azt állítom, hogy a kérdéskör ezzel a kötettel még nincsen kimerítve, hiszen történelmileg (még évszázadunkban is!) az olasz és a német nyelvterület is — az előbbi bizonyos megszorításokkal — szomszédnak tekinthető (az utóbbi ma is az). A kutatás tehát az olasz—magyar és a német—magyar nyelvi és kulturális kapcsolatok irányában kiterjeszthető. A hetvenes évek elejétől megjelenő Erdélyi Magyar Szótörténeti Társ eddigi kötetei is segíthetnek majd a további kutatásban, s a készülő nagy, a feudalizmusbeli román—magyar kölcsönhatást tárgyaló kolozsvári monográfia szerzőjével is jó lenne fölvenni a kapcsolatot (I. MNy. 78: 385—398). Egy másik, nemigen ismert munka Tamás Lajos: Magyar—román közigazgatási szótára (Az Erdélyi Tudományos Intézet kiadása Budapest—Kolozsvár 1941. 176 lap), erre nekem is Trócsányi Zsolt főlevéltáros hívta föl figyelmemet. További levéltári kutatásokban éppen Trócsányi Zsolt a legilletékesebb. A budai Országos Levéltár anyagában még bizonyára sok kiaknázatlan anyag van.

Ami a könyv történelemszemléletét illeti, Batori S. István véleményét helytállóan tartom: a felhasznált anyagból kifolyólag osztrák-központú. Ez éppoly kérdéses, mint a hungarocentrizmus. Az osztrák-centrikusságon már Hugo Hantsch, Peter F. Barton és Erich Zöllner munkássága erős korrekciót jelent az ausztriai történetírásból (vö. UAJb. NF 3 258—260).

Mindenképpen hasznos és értékes könyv került ki a berlini egyetem tudományos műhelyéből. Remélhetőleg a szerzőnő tovább foglalkozik majd ezzel az értékes, kutatásra érdemes témával, melyből kibővítve igen jó habilitáció kerekedhetik majd ki.

SZABÓ T. ÁDÁM

Zsilka János: De constructione Történet és állapot egysége a nyelvben

Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 230 l.

Zsilka János legújabb műve szerves folytatása a korábbi műveiben (elsősorban a Jelentés-integrációban [Akadémiai Kiadó, 1978]) érintett gondolatoknak. Zsilka János szavaival a De constructione „annak a meggyőződésnek a jegyében íródott, hogy a nyelvi mechanizmusok, amelyek a mondat működését meghatározzák, történeti természetűek”. A szinkron és a diakrón szerkezet szoros egységének bizonyítását tekinthetjük talán a könyv elsődleges céljának. Ugyanakkor azonban a szerző arra is rámutat, hogy a történeti vonatkozások ellenére munkája végül is leíró jellegű (9.1.). A deskriptív szempont mindenekelőtt a jelentésintegráció bemutatásánál érvényesül.

A következőkben nem Zsilka elméletét fogom bonckés alá venni, hanem azokat a feltételeket fogom megvizsgálni, amelyeknek teljesülése *conditio sine qua non*-ja az elméleti kérdésfeltevésnek. Az elmélet értékelése e feltételek teljesülése nélkül lehetetlen.

(1) Az első alapvető követelmény minden nyelvészeti munkával szemben, akár elméleti, akár nem, a deskriptív adekvátság. A deskriptív adekvátság lényegében azt jelenti, hogy az elemzés, a „leírás” empirikus szempontból helyes, pontos. A deskriptív adekvátságot már csak azért is számon kérhetjük Zsilikától, mert Zsilka maga is deskriptív jellegűnek tekinti munkáját.

Vizsgáljuk tehát meg kissé részletesebben azokat az elemzéseket, amelyeket Zsilka a jelentésintegráció példáiként tárgyal könyvében.

Köztudott, hogy a nyelvi jelenségek igen bonyolultak lehetnek. Kézenfekvőnek tűnik tehát a komplex jelentéseket felbontani, egyszerűbb jelentésekből eredeztetni. Ez az eljárás azonban semmiképpen nem lehet önkényes. Tegyük fel, hogy egy j jelentés felbontható a $j_1, j_2, \dots, j_r$ jelentésekre (vagy, ami a jelen összefüggésben egyre megy: a $j_1, j_2, \dots, j_r$ jelentésekből származtatható). Két eset állhat elő: a $j_1, j_2, \dots, j_r$ jelentések vagy helyesen tükrözik j jelentését vagy nem. Tudjuk, hogy a jelentéselemek egyszerű összegezésé általában még nem állít elő komplex jelentést: a *jó kés* például nem azt jelenti, hogy *jó + kés*, hanem azt, hogy *a kés jól vág*. Tegyük tehát fel, hogy f az a funkció, amely valamilyen módon a $j_1, j_2, \dots, j_r$ jelentésekből előállítja a K komplex jelentést. Mármost K vagy egyenlő j -vel (a felbontandó jelentéssel) vagy nem. Tudjuk, hogy igen ritkán lesz vele egyenlő: az *elhanyagol* nem jelenti pontosan ugyanazt, mint a *nem törődik* *vmivel*, bár egy ilyen felbontás elképzelhető. Mondhatjuk tehát azt, hogy van egy felbontatlan (vagy felbonthatatlan) M maradék. Ha azonban K és M együttesen kiadja j -t, akkor a felbontást még adekvátnak tekinthetjük. Természetesen még ebben az esetben is feltehetőek kényes kérdések. Például honnan vesszük a jelentésfelbontásban szereplő $j_1, j_2, \dots, j_r$ elemeket? Vagy: hogyan igazolható egy ilyen felbontás helyessége? Az a körülmény, hogy $K + M = j$, még önmagában nem indoklás, hiszen ez az egyenlőség egy teljesen önkényes felbontás esetén is fennállhat. Az említett kérdésekkel összefügg a következő probléma is: a fenti egyenlőséget nyilvánvalóan többféleképpen is megkaphatjuk, azaz j többféleképpen is felbontható jelentéselemekre. Hogyan döntjük el, hogy melyik a helyes vagy jobb felbontás? Zsilka ezekkel a kérdésekkel nem foglalkozik. A legnagyobb baj azonban nem is ez. Ha a felbontás olyan jelentést eredményez, mondjuk J -t, amely semmi körülmények között nem lehet egyenlő a „felbontott” jelentéssel, j -vel, bármilyen M -et is adunk hozzá, akkor az elemzés nem lehet adekvát. Sajnos, a De constructione-ban szereplő jelentésintegrációk, ha egyáltalán eldönthető, hogy mi mivel integrálódik, mind ebben a hibában szenvednek, azaz a felbontott jelentés nem „rekonstruálható” a felbontás elemeinek a segítségével. Nézzünk néhány példát!

(a) Kezdjük a már említett *elhanyagol*-al! Ez az ige a 29. l. tanúsága szerint a *hanyagol művel-t* implikálja. Márpedig ez egyáltalán nem biztos, hiszen előfordulhat, hogy valaki egyáltalán nem műveli a kertjét, nem törődik vele. Ugyanígy az *elhanyagolja a külsejét* nem azt jelenti, hogy *hanyagol ápolja a külsejét*, hanem azt, hogy *nem törődik a külsejével*.

(b) A 30. l.-on ez áll: az *elrontja a levest* jelentése feltételezi a *sóz* a *levest rosszul-t*. Igaz, az elsózott leves is rossz, de a levest sokféleképpen ronthatom el: túl sok benne a hagyma, a bors, az egyéb fűszer, a levest odaégethetem, túl hígra készíthetem és így tovább. Az *elrontja a levest* inkább a *rosszul készíti el a levest* jelentést feltételezi. A *rosszul sóz* a magyarban nem is lexikalizálódott, az *elsóz* mást jelent.

(c) A 36. l.-on Zsilka a *megoldja a példát* mondat jelentését vizsgálja. Először az *old* konkrét jelentéseit veszi szemügyre. Érdemes követni gondolatmenetét. Az *old* a következő váltakozó [? — KF] sorokban szerepel: *leoldja a leplet a szoborról, kioldozza a lepeliől a szobrot*. Az utóbbi sor tovább kiegészülhet: *kioldja a lepélből a szobrot világosra/úgy, hogy világossá válik/látható lesz* [magyarul van ez egyáltalán? — KF]. A kiegészült sorból pedig levezethető a *kioldja a szobrot világosra/úgy, hogy világossá válik* [? — KF], amiből előáll a *megvilágítja a szobrot*. Azt hiszem, nem kell külön rámutatnom e lépések teljesen önkényes voltára, sem arra, hogy az említett jelentések között nincs rendszeres kapcsolat. Zsilka az előbbieik alapján jut az alábbi következtetésre: a *kiold, felfed* stb. közvetlenül realizálja a *megvilágít* jelentését [? — KF]. Most ne időzzünk el ennek az egész gondolatmenetnek az abszurd voltánál. A *megvilágít*-ra viszont szükségünk lesz a továbbiakban. Térjünk inkább vissza a *megoldja a példát* elemzéséhez! A *példa* Zsilka szerint elsődlegesen a következő összefüggésben szerepel: *számolja a példát*. Ez valószínűleg azt jelenti, hogy a *megoldja a példát* valamilyen módon feltételezi a *számolja a példát* jelentést, a *számol* ugyanis a *megold* jelentésmozzanatai között szerepel, mint mindjárt látni fogjuk. Mármost nyilvánvaló, hogy a *példa* megoldása semmiképpen sem tételez fel számolást. Példát sokféleképpen lehet megoldani (nota bene: csak az elemi számtan példáit kell számolni!): következtetéssel vagy levezetéssel, rajzolással vagy szerkesztéssel stb. Miután Zsilka megállapította, hogy a *megoldja a példát* feltételezi a

számolja a példát, így folytatja: „ezen túl szorosan hozzátartozik [mihez mi?, mi az, hogy hozzátartozik? ez is feltételezés? — KF]: keresi a számolt példa eredményét, megtalálja a számolt példának a keresett eredményét stb. A megvilágít tulajdonképpen a megtalál variációjaként lép be.” (36—37. l.) Láttuk, hogy a számolt nem tartozik a példához, de a keres sem tartozik a megold-hoz, ugyanis meg lehet oldani példát úgy is, hogy nem keressük az eredményét, azaz úgy, hogy a megoldásban nincs benne a keresés momentuma. Például: ránézünk a példára és máris tudjuk az eredményt. Vagy: egyszerűen tudjuk, hogy hogyan kell megoldanunk a példát, rutinszerű feladatról van szó, nem kell a megoldást keresnünk. A legrejtélyesebb persze a fenti idézet utolsó mondata: mi köze ugyanis a megvilágít-nak a megtalál-hoz és a megold-hoz? A konkrét old elemzésénél is komoly kételyeink támadhatnak a kiold és a megvilágít kapcsolatáról. Mindenesetre a 38. l-on eléinktárul a megoldja a példát kész elemzése: a jelentésmozzanatok a Tesz, a keres, a számol és a megvilágít. Ha most a Tesz-t mint alapvető kategóriát figyelmen kívül hagyjuk, akkor a megoldja a példát Zsilka-féle parafrázisa ez lenne: megvilágítja a számolt példának a keresett eredményét. Ez azonban egészen mást jelent, mint a parafrázálendő jelentés.

(d) A 38. l-on a tartja a várat mondatról olvashatunk. Zsilka megjegyzi, hogy a „tart parafrázisai arra utalnak: a tart tartalmában a meg-gától jelentős szerepet játszik.” A parafrázisokat viszont nem közli. Majd így folytatja: „Ez a tartalmi összefüggés a következő szintaktikai kapcsolaton nyugszik: tart + gától.” Ezt vajon honnan tudjuk? Zsilka szerint az utóbbiból származik a gától. És a tartja a várat lényegében a meggától és a vár elesik integrációjából jön létre. A való helyzet azonban inkább az, hogy a tartja a várat valamilyen módon implikálja bizonyos kontextusokban a vár elestének a meggátolását. A várat azonban tartani akkor is lehet, ha az ellenség nem is támad: a császárral szemben is meg tudta tartani a várat vagy tudta tartani a várat. A tartja a várat elsődleges jelentése, hogy a várat birtokában őrzi, nem engedi át másnak. Egyébként a szóban forgó jelentésintegrációval kapcsolatban az a kérdés is felmerül, hogy honnan tudjuk, hogy a meggától és az elesik integrációjáról van szó és nem például a meghívás és az elfoglalt integrációjáról?

(e) Zsilka magától értetődőnek veszi, hogy a gyorsan a fut inherens tulajdonsága, ez a határozó olyan szorosan kötődik az igéhez, mintha az ige funkciója a határozóban merülne ki (44. l.). Kissé lazán fogalmazva: igaz, hogy a fut-hoz általában a gyorsaság képzete társul, ez azonban még nem jelenti azt, hogy a fut inherens tulajdonsága lenne a gyorsaság. Ha így lenne, nem mondhatnánk: Péter lassan fut, hiszen ez a mondat ellentmondásos lenne, és redundáns volna a Péter gyorsan fut. Márpedig az előbbi tökéletesen jó mondat, nem tartalmaz semmiféle ellentmondást, az utóbbi pedig egyáltalán nem redundáns. Egyébként tudjuk, hogy a megy és a fut közti lényeges különbség nem a mozgás gyorsaságában rejlik, hanem abban, hogy a mozgás ugró léptekkel történik-e vagy sem. A menésnél egyik lábunk mindig a földet érinti, futásnál ezzel szemben mindkét lábunk lehet egyszerre a levegőben. Összefoglalva tehát: a fut-nak nem inherens tulajdonsága a gyorsan, azaz a fut semmilyen körülmények között nem implikálja a gyorsan-t. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a futást asszociatív kapcsolatba hozzuk a gyorsasággal.

(f) A következő példánk az ugrál (45. l.). Az eső ugrál a tetőn a következőképpen vezethető le. Az eső elsődlegesen az esik az eső kontextusban szerepel. Érdemes ismét szó szerint idéznünk Zsilkát: „Ha valaki egy épületben belülről hallgatja az esőt, az a benyomása: a tetőn az esőcseppek dobbantanak, felugranak, vissza-/le-esnek. A fel/le az ugrál inherens tulajdonsága. Bizonyos feltételek között az esik + az eső additive kiegészül egy elemmel:

{[esik + az eső] + fel/le}

A kiegészült sor pedig analógiás viszonyba lép az ugrál-lal. Az eredmény — a jelentésintegráció.” Mármint a fel/le az ugrál-nak éppúgy nem inherens tulajdonsága, mint ahogy a gyorsan sem inherens tulajdonsága a fut-nak. Ugrálni lehet természetesen fel-le is, de lehet ide-oda, előre-hátra, ki-be és így tovább. Ha ennek ellenére elfogadnánk a fel/le-t az ugrál inherens tulajdonságaként, még mindig nem következne ebből az esik az eső-nek a fel/le-vel való bővítése (bővíthetősége). Nem világos az sem, hogy mit jelentenek a Zsilka-idézetben szereplő „bizonyos feltételek”. Végül azzal, ha azt állítjuk, hogy a kiegészült sor analógiás viszonyba lép az ugrál-lal, egyáltalán nem magyaráztuk meg az ugrál az eső a tetőn jelentését, azaz a jelentésintegrációt. De hadd folytassuk Zsilka gondolatmenetét! „Már az elemzett példában is a fel/le jelentése nem egyértelmű; jelentése — a tulajdonképpenin túl: szakadatlan/megállás nélkül.” (uo.). Ez azonban már az ugrál metaforikus jelentéséhez vezet. Most megint hagyjuk figyelmen kívül azt a körülményt, hogy egyáltalán nem világos, hogy miért is metaforikus ez a jelentés. A döntő inkább ez: a fel/le

csak akkor jelenti azt, hogy *szakadatlan/megállás nélkül*, ha megismételjük: *fel-le, fel-le, fel-le* stb. Valójában maga az *ugrál* iteratívum, jelentése az, hogy „ismételten ugrik”. Tehát ha azt mondom, hogy *fel-le ugrál*, ez azt jelenti, hogy *ismételten ugrik fel-le*. Szó sincs tehát arról, hogy a *fel-le* a *szakadatlan/megállás nélkül* jelentésmozzanattal bővítlene, ez a jelentésmozzanat még a *fel-le ugrál*-ban sincs benne! Térjünk azonban ismét vissza Zsilkához: „De a dimenzionálódás tovább fokozódhat. Az ilyen kifejezések:

[*az egész család + körülötte + ugrál*]

aligha érthetők meg annak a feltételezése nélkül, hogy a *szakadatlan/megállás nélkül* a (*se vége, se hossza*:) értelmetlen irányba ne hajolna el.” Ebből az idézetből úgy tűnik, mintha a *se vége, se hossza* ugyanaz lenne, mint az *értelmellen* (vagy a kettős pont valami-féle szembenállást jelentene?). Így kapjuk most már a következő sorokat:

[*törődik/foglalkozik + vkivel*] + [*se vége, se hossza* (⇒ *szakadatlan* (⇒ *értelmellen módon* (⇒ *fel/le*)))]

↓

[*ugrál* (⇒ *értelmellenül* (⇒ *se vége, se hossza* (⇒ *szakadatlan* (⇒ *fel/le*)))]

↓

[*ugrál + vki körül*]

Érdekes megfigyelni az implikációs jelek egymásutánját. Mi mindent jelenthet itt az implikáció! Valójában az *ugrál vki körül* nem tartalmazhatja sem a *fel/le*, sem a *szakadatlan*, sem a *se vége, se hossza* (az utóbbi két jelentésmozzanat között egyébként mi a különbség, miért implikálná az utóbbi az előbbit?), sem pedig az *értelmellenül* jelentésmozzanatokat. Ugrálni valaki körül nagyon is lehet bizonyos célzattal!

(g) Messze túllépne ennek a kritikai tárgyalásnak a keretét, ha Zsilka minden elemzését bonckés alá venném. Még egy-két példát azonban hadd említsek. Az 51. l.-on megtudjuk, hogy a *leforráz vkit* feltételezi a *leönt vízzel vkit forrón-t*. A valóság azonban az, hogy *leforrázni vkit* nem csak vízzel lehet: olajjal, lével stb. Az 53. l.-on kiderül, hogy a *leforráz vkit* metaforikus jelentésében feltételezi, hogy az, akit leforrázunk, elvörösödik, elpirul. Valójában azonban a *leforráz* ebben az értelmében ezt jelenti: vmi lesújtóan, megszegyenítően hat vkire (általában hiányzik az ágens). Az is nyilvánvaló, hogy az elvörösödik, elpirul nem tartozik a *leforráz* jelentésmozzanatai közé. Ugyanazon az oldalon azt is megtudjuk, hogy a *leforráz* (metaforikus jelentésében) a *pirongat* változata. Ez sem áll, ti. a *pirongat* ágenst tételez fel és azt jelenti, hogy enyhén megdorgál. Zsilka ismételten utal arra, hogy a *leforráz/pirongat* magában rejtje az *elvörösödik/elpirul* jelentésmozzanatot. Az *elvörösödik/elpirul* változás (54. l.). A jelentésintegrációt bemutató ábrából láthatjuk, hogy a változás *fehérből vörösbe* történik. Ezek szerint egy négert semmi sem forrázhat le, és egy négert nem lehet megpirongatni! Az *elvörösödik* jelentésében egyébként csak annyi van benne, hogy vki vörössé válik, de az nem, hogy mi a kiinduló szín.

(h) Meglepő a *húz* elemzése is (76–80. l.). A *nagyot húz a borból*-ban a *húz* jelentése: *iszik nem kortyokban ill. le sem veszi a szájáról az üveget*. Eltekintve attól, hogy nem biztos, hogy üvegből isszuk a bort, az elemzés teljesen ad hoc. A *húz* szóban forgó jelentésében benne kell lennie a *szív* jelentésmozzanatnak, de sem az nem tartozik hozzá, hogy *nem kortyokban*, sem pedig az, hogy *le sem veszi a szájáról az üveget*. Ti. a *húz* egyrészt azok közé az igék közé tartozik, amelyek megengedik a megszakítást: a *húzza a szekeret* akkor is igaz, ha közben a ló egy pillanatra megáll. Másrészt pedig az, hogy ki tud nem kortyolva inni, tehetség kérdése. A *húz a borból* nem zárja ki tehát a *kortyokban-t*. Hasonló hibát követ el Zsilka az *elhúzza a sakkfigurát* elemzésénél is. Itt sem feltétel, hogy a mozgás folyamatos legyen, hogy egyhuzamban történjék (77. l.). Még nyilvánvalóbb ez az *ágyat húz-nál* (uo.). A *járda szélére kötelel húztak*-ban a *húz* a *feszt*-tel szinonim, ti. Zsilka a fenti mondatot így értelmezi: *von kötelel a járda szélére feszesre*. De honnan jön ide a *feszesre*? Mintha nem lehetne kötelel húzni e feltétel teljesülése nélkül! A *húzza a beszédet* Zsilka szerint azt jelenti, hogy *hosszan beszél* (79. l.), márpedig nem ez a lényeg, hanem az, hogy a kelleténél hosszabban beszél. És így tovább.

(i) A *hever* elemzése sem jó. (83–87. l.) Zsilka szerint, aki nem teszi azt, ami a dolga vagy rendeltetése, az *hever*. Így egyenlőségjelet tesz a *vki, aki nem tevékeny* és a *hever* közé. Zsilka szerint ugyanígy egyenlő a *vki, aki nem törődik vmivel* és a *hever* jelentése is. Személyekre vonatkozóan az ÉKS tanúsága szerint ezzel szemben a *hever* azt jelenti, hogy kényelmesen, tétlenül fekszik vhol (például heverőn!). Ez azonban még nem jelenti azt, hogy vki nem teszi azt, ami a dolga lenne. Azok közül, akiknek a feladata, a dolga a

gondolkodás, nem kevés az olyan, aki fekvve, heverve szeret gondolkodni. Ők csak látszólag tétlenek! A *hever* jelentését dolgokkal, tárgyakkal kapcsolatban a következő Zsilka-példa illusztrálja: *a levél harmadik napja olvasatlanul hever az asztalán*. Zsilka a példát így elemzi: a levél alapvető funkciója vagy rendeltetése, hogy elolvassák, ha ez nem történik meg, akkor a *levél hever*. Itt a *hever* jelentése már metaforikus, és ennek a jelentésnek a levezetésénél szerepet játszik az a körülmény, hogy a levelet rendeltetése szerint el kell olvasni. Ez persze megint abszurd következtetés. Mintha nem heverhetnének az asztalon levelek, amelyeket már többször is elolvastam!

(j) Nem hagyhatom szó nélkül a *kiad* elemzését sem (88–96. l.). A *kiad sok pénzt* jelentése Zsilka szerint a következő: vki költekezik bár természete szerint inkább megtartaná a pénzét, alapjában véve tehát spórolós. Azt hiszem, ehhez az elemzéshez nem kell kommentár. A *szöveget kiad két öltönyt* a következő jelentések integrációja: *szabja a szövetet öltönynek és a szövet hossza éppen megfelel*. Valójában az, hogy valaki szabja-e a szövetet vagy sem, független attól, hogy a szövet kiad-e két öltönyt vagy sem és fordítva. A második jelentés pedig pontatlan; helyesen ezt kellene mondanunk: *a szövet hossza éppen megfelel két öltönynek*. Ez azonban meghamisítaná a *szövet kiad két öltönyt* jelentését, ami így írható körül: a szövet mennyisége (nagysága, mérete, ti. nem biztos, hogy a hossza) elég legalább két öltönyhöz. (A mondatnak nincs lesz a jelentése, ha a *két öltönyt*-t fókuszba tesszük.) A *kiad* további elemzése is rendkívül zavaros

(k) Utolsó példaként nézzük meg a *tarol*-t (102–109. l.). Zsilka itt Kállay Géza eredményére hivatkozik. A *tarol* eredeti jelentése (?) a *vágja a nádat*. Az ÉKsz szerint viszont a *tarol* alapjelentése így fest: *szálas növényt tömegesen levág*. Zsilka szerint a közvetlen jelentés (az előbb eredeti jelentésről volt szó, a kettő nyilván ugyanaz) egy gazdag szituáció mellé van rendelve. [Idéz fel? — KF]. Az említett mozzanatok — s ezt nem nehéz kitalálni — a szituáció (beszédhelyzet vagy háttér) tulajdonságai, jellemzői, nem pedig a *tarol* jelentésmozzanatai. De még szituációs mozzanatként (nem pedig jelentésmozzanatként) is kétségesnek tartom a következőnek az érvényességét: „a vágás nagy munka: erőteljes, kíméletlen, tekintet nélküli”. Értem azonban, hogy miért volt szükség a felvételére. Zsilka szerint ugyanis a *tanok letarolták a falut* jelentése ez: a tanok legázolják, letaposák a házakat, ezt tesszik kíméletlenül, az egész falut érintően, csak romok maradnak utánuk. Vegyük azonban észre, hogy a *kíméletlenül* a beszélő értékelése és nem a *tarol* jelentésmozzanata. Az *egész falut* pedig így kell értelmezni: majdnem minden házat, ti. állításunk akkor is igaz marad, ha néhány ház a faluban épségben marad. Ez nyilván azzal függ össze, hogy a faluban általában sok ház van, míg például a bábuk száma csekély: a *letarolja a bábukat* mondatnál az egész már szó szerint értendő. Hasonló okokból a *gyerekek letarolják a fát* elemzése is hibás. Zsilka szerint ugyanis e mondat jelentése: a gyerekek leeszik a gyümölcsöt a fáról, mégpedig az egész fáról és nem marad semmi utánuk csak a gyümölcs szára [no meg, gondolom, maga a fa — KF]. Mondatunk megintcsak igaz állítást tartalmaz akkor is, ha még marad gyümölcs a fán, ha a gyerekek a gyümölcsnek csak a jó részét ették meg. És aztán, ha már egyszer megmondtuk, hogy leették a gyümölcsöt az egész fáról, akkor minek a „nem marad utánuk semmi csak a gyümölcs szára”?

Ezzel végre jutottam a példák bemutatásának. Talán nem ártott elidőzni az empirikusan is megfogható, deskriptív igénnyel élénk tárt jelentésintegrációnál. Itt ugyanis minden kétséget kizáróan bebizonyosodik a Zsilka-féle elemzések hibás volta: a szerkezetek egyszerűen nem azt jelentik, amit Zsilka jelentésként tulajdonít nekik. Arra kell tehát következtetnünk, hogy Zsilka munkájában komoly bajok vannak a deskriptív adekvátság követelményével. De talán én értettem félre Zsilkát olyan jelentésfogalmat kérve tőle számon, ami idegen a gondolatvilágától? Bírálatom alapja azonban nem valamiféle logikai jelentésfogalom volt, hanem a mindennapi, nem technikai, a lexicográfiában is alkalmazott („common sense”) jelentésfogalom. Valószínűleg tehát Zsilka használja a jelentést más értelemben. Vessünk ezért egy pillantást Zsilka jelentésfelfogására.

(2) Zsilka jelentés-felfogását a főnév jelentésén fogom bemutatni. Íme a döntő idézet: „A főnév azt jelenti, amit róla általában állítanak” (111. l.). Első reakciónk csak ez lehet: Zsilka ezt nem gondolhatja komolyan. A főnév grammatikai, azt metanyelvi fogalom, csak olyasmint állíthatunk róla, mint hogy alkalmas alanyi funkció betöltésére, hogy predikatív szerkezet részét képezheti, hogy jelzői melléknévvvel kapcsolatban főnévvvel egyértékű szerkezetet alkothat stb. Zsilka azonban nem erre gondol. A példák közül egyértelműen kiderül, hogy ő nem a főnévről, hanem a főnév vonatkozásáról (referenciájáról) állít valamit. Ebben az esetben azonban teljesen abszurd azt állítani, hogy a főnév azt jelenti, amit róla általában állítanak. (Bizonyos értelemben persze mondható, hogy a főnév jelentése az, amit vele állítunk.) Vegyük ugyanis egy tetszőleges főnevet. Legyen

ez a főnév az *asztal*. Az *asztal*-ról a legkülönbözőbb dolgokat állíthatjuk: *Az asztal tölgyfából készült*, *Az asztalnak három lába van*, *Az asztal a sarokban áll*, *Az asztal túl magas*, *Az asztal Péteré*, *Az asztal szép* stb. Nyilvánvaló azonban, hogy mindez, amit ezekben a mondatokban állítunk, nem tartozhat az *asztal* jelentéséhez. A megoldás kulcsát talán az „általában”-ban kell keresnünk, azaz Zsilka talán olyan állításokra gondol, amelyek minden asztalról állíthatók. Természetesen ez is állítható: *Minden asztal tölgyfából készült*, *Minden asztalnak három lába van* stb. Ezek az állítások azonban nem igaz állítások. Kísérreljük meg tehát Zsilka „meghatározását” így módosítani: „A főnév jelentése egyenlő a róla generikusan (általánosan) állítható igaz állításokkal”. Ez ugyan egyes esetekben helyes eredményre vezet, pl. *Az asztal bútor*, de megint csak helytelen lenne a következő mondatok állítmányát az *asztal* jelentéséhez sorolni: *Az asztal különböző funkcióit tölt be*, *Az asztalt általában az asztalos készíti* stb. Ezenkívül az asztalról generikusan végtelen sok tagadó mondat állítható: *Az asztal nem szék*, *Az asztal nem ágy*, *Az asztal nem kép* stb. *A nem szék*, *nem ágy*, *nem kép* természetesen szintén nem tartozhat az *asztal* jelentéséhez. Az általam átfogalmazott jelentés-meghatározás tehát még mindig nem helyes. Ami az *Az asztal bútor* mondatot a többi, asztalra vonatkozó állítástól megkülönbözteti, az az állítás analitikus volta, azaz az *asztal* bútor volta inherens tulajdonsága az *asztalnak*, az *asztal* bútor volta meghatározó (definíáló) tulajdonsága az *asztalnak*. Más szóval, állításunk igazsága automatikusan következik az *asztal* jelentéséből. Egy analitikus állítás mindig igaz. Ezek után megkísérlelhettünk a főnév jelentését a következőképpen meghatározni: „A főnév jelentése a róla alkotható analitikus állítások összessége”. Ez a meghatározás azonban nem új, és bár vannak vitatható pontjai, régóta kiinduló pontja a lexikai-szemantikai kutatásoknak. De vajon Zsilka erre a meghatározásra gondolt-e, amikor a főnév jelentéséről beszélt? A következő fejtegetések (112—113. l.) azt mutatják, hogy nem. Zsilka szerint ugyanis *A fa kiszárad* mondatban a *fa* megértése az alábbi összefüggéseket feltételezi: *vmi*, *ami növekszik*, *az fa*; *vmi*, *ami zöldell*, *az fa*; *vmi*, *ami terem*, *az fa* stb. Marmost nyilvánvaló, hogy sem a *zöldell*, sem pedig a *terem* nem lehet definíáló tulajdonsága a *fa*-nak, ti. nem minden *fa* *zöldell*, és nem minden *fa* *terem*. A *növekszik* pedig az élőlények általános tulajdonsága, és így csak mint általános kategória tartozhat a *fa* szemantikai jellemzéséhez. Zsilka szerint *A fa kiszárad* mondatban a *fa* főnév megértése azonban még a következő összefüggéseket is feltételezi: *vmi*, *amit metsz*, *az fa*; *vmi*, *amin gyümölcs van*, *az fa*. A sok *stb.* pedig arra utal, hogy az ilyen jellegű összefüggések igen nagyszámúak. Ha ezeket is a fentiek szerint értelmezzük, akkor azonnal láthatjuk, hogy itt is olyasféle jelentés-aspektussal van dolgunk, ami nem tartozik a szóban forgó szó lexikai jelentéséhez (definíáló tulajdonságaihoz, azaz olyan tulajdonságaihoz, amelyeket, mondjuk, egy jó értelmező szótárnak tartalmaznia kell). Ti. nem minden *fát* *metszenek*, és nem minden *fán* *van gyümölcs* (utóbbi még *gyümölcs-fára* is áll!). Az említett összefüggésekkel azonban más alapvető baj is van. Ti. ezekben nem is *fáról* állítunk valamit, hanem a *fát* állítjuk valamiről. Ez még akkor is áll, ha azonosító állításról van szó. A generatív szemantikára való hivatkozás téves értelmezésen alapul (l. alább). Márpedig így egyik állítás sem áll: *hamis a vmi*, *ami növekszik*, *az fa*, *hamis a vmi*, *ami zöldell*, *az fa*, és *hamis a összes többi hasonló állítás*. Marmost ad abszurdum vive az okoskodást — Zsilka gondolatmenete, sajnos, ezt sugallja logikus következményként —, azt kell mondanunk, hogy a *fa* megértése egy egész sor (potenciálisan végtelen) *hamis állítást* tételez fel. Mivel a *fa* megértése feltehetően a *fa* jelentésével korrelál, ugyanez áll a *fa* jelentésére is.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy végül is nem tudjuk meg, hogy mi a főnév jelentése. A példák alapján arra következtethetünk, hogy Zsilka mindent az adott főnév, például a *fa*, jelentéséhez szeretne sorolni, ami a főnév, például a *fa*, jelentésével asszociálható. A preteoretikus fogalmaktól is már megkivánjuk, hogy intuitíve világosak, érthetők legyenek. Zsilka jelentés-felfogása nem épül használható preteoretikus jelentés-fogalomra. Így tehát a jelentésintegráció nem válik világosabbá (vagy adekvátábbá) azáltal, hogy Zsilka jelentés-felfogását vesszük alapul. Ezzel a jelentés-felfogással ugyanis semmire sem megyünk.

A főnév jelentése természetesen csak egyik láncszeme a jelentésintegrációnak. Elképzelhető tehát, hogy a jelentésintegrációnak másfajta jelentés-fogalom az alapja. Az olvasó könnyen meggyőződhet arról, hogy annak ellenére, hogy a *De constructione*-nak kulcsfogalmai a különböző jelentésaspektusokra utaló kifejezések, nem világos, hogy tulajdonképpen mit jelentenek. Így például a 29. l.-on megtudjuk, hogy az *elhangyagolja a kertjét* (Zsilka jelölését), a zárójeleket most figyelmen kívül hagyhatjuk) mondat előzménye a *műveli a kertjét hanyagul*. Ebből az *elhangyagol* tartalma:

$$\text{elhanyagol} \supset \left\{ \begin{array}{l} \text{művel} \\ \text{hanyagol} \end{array} \right\}$$

Az *elhanyagolja a kertjét* explicit jelentése pedig: *elhanyagolja a kertje művelését*. Az *elhanyagol*-nak lehet más tartalma is, és más explicit jelentéshez is kapcsolódhat. Ebből Zsilka arra következtet, hogy „Az *elhanyagol*-nak van egy általános — pauli értelemben — uzuális jelentése; és vannak különböző kontextushoz kötött — közvetlen — jelentései.” (uo.). A következő lapon (30. l.) levő ábrából azután megtudjuk, hogy az általános vagy uzuális jelentés a hipotetikus jelentéssel azonos. Ennek a hipotetikus jelentésnek a mibenléte azonban mindvégig titok marad. A közvetlen jelentésről pedig csak a 106. l.-on tudjuk meg, hogy azonos a tulajdonképpeni jelentéssel. De vajon mi a tulajdonképpeni jelentés? Itt-ott Zsilka eredeti jelentésről is beszél (pl. az 57. l.-on), ahol megállapítja, hogy a *válaszol* eredeti jelentése és szerkezete egy olyan ábrával ábrázolható, amelyben *vál*-mozzanat mellett [amivel nem tudok mit kezdeni — KF] a *válaszol* metaforikus jelentése is szerepel. Mi tehát akkor a *válaszol* eredeti jelentése? Fentebb már szó volt arról, hogy Zsilka szerint jelentésen kívül az igéknek tartalmuk is van. Egyáltalán nem világos azonban, hogy mi a jelentés és a tartalom közti összefüggés (és különbség). Néhány megjegyzésből az az érzésünk támadhat, hogy a tartalom a jelentéssel szemben elsődleges. (Zsilka a 149. l.-on ezt írja: „a jelentés a forma és a tartalom gyújtópontjában helyezkedik el”, ami persze távolról sem tisztázza a szóban forgó fogalmakat.) Másutt arról olvashatunk, hogy a jelentésintegráció révén létrejött valami nem egy komplex tartalom, hanem egy komplex keret (75. l.). Ez megállapítás arra utal, hogy van egyszerű és komplex tartalom. Eddig azonban (és a *De constructione* későbbi részeiben sem) nem volt szó kétféle tartalomról. Vajon az *elhanyagol* fent idézett tartalma egyszerű vagy komplex? Még homályosabb a komplex keret fogalma. Miután a komplex keret egy magyarázat nélkül hagyott képlet alakjában lép eléünk, nemigen gondolhatunk másra, mint arra, hogy a képlet a keret. A képlettel kapcsolatban Zsilka megjegyzi, hogy „Ezekben a keretekben vagy az ábrázolt tényállásnak a feltételei, vagy az ábrázolt tényállásra való — a beszélő által történő — reagálásnak a feltételei rögzítődnek” (uo.). Ez a megállapítás teljesen érthetetlen. Mik az ábrázolt tényállás feltételei? És mik a beszélő reagálásának feltételei? Vajon egyáltalán nyelvi kérdés ez? A két esetben a feltétel terminus nyilvánvalóan nem jelentheti ugyanazt. És vajon ezek a feltételek hogyan „rögzítődnek” a keretben? Mit jelent az, hogy egy feltétel rögzítődik? Mind megannyi kérdőjel, amelyre az olvasó hiába vár választ.

Az *elhanyagol* tartalmának „képletében” a logikából ismert implikációs jel, $\supset$, szerepel. Implikációról Zsilka már a 18. l.-on beszél: „A mondatok, ill. azok formái csak egymásra vonatkoztatva töltik be szerepüket, implikálják egymást — mégpedig: első-, második-, harmadfokon.” Sajnos, itt már az „implikálja egymást” kifejezéssel is baj van, ti. ha a implikálja b -t, és b implikálja a -t, akkor a és b azonos (logikai, szemantikai értelemben), függetlenül attól, hogy az implikációnak milyen fogalmával dolgozunk. A fenti megállapítás képlet követi (19. l.). Ebben a képletben az implikációs jelen kívül a $\rightarrow$ jel is szerepel. Az előző fejtegetésekből kiderül, hogy a „ $\rightarrow$ ” — reláció levezetést jelent (17. l.), a levezetés pedig valamilyen értelemben azonos a feltételezéssel, tehát $a \rightarrow b$ azt jelenti, hogy b feltételezi a -t. Maga a feltételezés sem világos fogalom. Hadd idézzem Zsilkát: „Bizonyos kifejezések összefüggése — nyelvi intuíciónk alapján — gyakran plauzibilis. Pl.: [köt(i) + kutyát] mint tulajdonképpeni jelentést feltételezi:

$$[\text{köt}(i) + (a) \left[\begin{array}{l} \text{pórázt} \\ \text{láncot} \\ \text{stb.} \end{array} \right] (+ a \text{ kutyára})];” (17.1.)$$

A feltételezés ezek szerint olyan összefüggés, amely nyelvi intuíciónk alapján plauzibilis. Ilyen alapon azonban a feltételezés fogalma még preteoretikus fogalomnak sem alkalmas (tehát tudományos megállapítások szempontjából hasznavehetetlen). Mivel pedig a levezetés fogalma a feltételezés fogalmán alapszik (vö. a 17. l.-ot), a levezetésről is ugyanaz mondható el. Térjünk most vissza a 19. l. már idézett képletére. Az implikáció használata félrevezető, a képlet valójában így olvasandó: $I(\text{jel}_1) (a)$ -ból levezethető $I(\text{jel}_1) (b)$, és az utóbbi feltételezi az előbbiét és így tovább.

Más a helyzet azonban az *elhanyagol* tartalmánál. Ha elfogadjuk, hogy az *elhanyagol* jelentésének lényeges magva a *művel hanyagul* (fentebb azonban már utaltam rá, hogy az *elhanyagol*-nak nem ez a jelentése), akkor az x *elhanyagol* vm it mondatból valóban következik az x *hanyagol művel* vm it (más szóval, az előbbi szemantikailag implikálja az

utóbbi). Jegyezzük azonban meg, hogy az implikáció csak mondatok (= kijelentések) között van definiálva, tehát az *elhanyagol* tartalmának az ábrázolása még akkor sem jó, ha elfogadjuk, hogy itt lényegében tényleg egy implikációs viszony áll fenn. A „ $\supset$ ” jelet persze a megszokottól eltérően is lehet használni, de akkor ezt világosan meg kell mondani.

Az implikációs jel a De constructione-ban még sok más összefüggésben is felbukkan. Elégedjünk meg azonban három példával. Zsilka megállapítja, hogy egyes igepárok (*levesz* : *felhúz*, *kap* : *ad*, stb.) kölcsönösségre vonatkoznak. (70. l.). A kölcsönösség azután hirtelen és minden indoklás nélkül mélyszerkezeti predikátummá válik (71—72. l.), majd feltűnik az implikáció, mégpedig a következő formában:

$$\text{Kölcsönösség} \supset \begin{array}{|l|} \hline \text{ad : kap} \\ \hline \text{fel-húz : le-húz} \\ \hline \text{stb. : stb.} \\ \hline \end{array}$$

Az *elhanyagol*-lal ellentétben most egy szemantikai komponens implikálja a szóban forgó igepárokat. Nyilvánvaló azonban, hogy itt nem lehet semmiféle implikációról szó, legálábbis nem a jelzett irányban. Legfeljebb azt lehetne mondani, hogy a szóban forgó igepárok valamilyen értelemben kölcsönösséget tételeznek fel.

Az implikációs jel megint más használatára a 183. l.-on találunk példát. A „substantia” fejlődésével kapcsolatban Zsilka megjegyzi, hogy az két, ill. három irányban fejlődik tovább. Az ábrát nem reprodukálom, a képlet (amit a *vagyis* miatt azonosnak tekintetünk az ábrával) így fest:

$$\begin{array}{l} \text{Praed.} \supset \text{Obj.} \\ [(\text{Praed.} + \text{Obj.}) \supset \text{Subj.}] \end{array}$$

Ha Zsilka fejtegetéseit jól értem, akkor ez azt akarja jelenteni, hogy a Praed. meghasonulása folytán létrejön az Obj. A (Praed. + Obj.) alkotja az elemi mondatot. Az elemi mondatból újabb meghasonulással jön létre a Subj. Itt tehát a „ $\supset$ ” jelnek valami ilyesféle lehet a jelentése: „x-ből elkülönül vagy x-ből kiválik”.

Végül az utolsó példa: a 193. l.-on a *Tesz* elemzésével kapcsolatban azt olvashatjuk, hogy „A substantia egy latens erőter megjelenő eleme:

$$vki \supset \begin{bmatrix} \text{Tesz} \\ vmit \\ vmivel \\ S(x) \end{bmatrix} vmit \supset \begin{bmatrix} \text{Tesz} \\ vki \\ vmivel \\ S(x) \end{bmatrix} vmivel \supset \begin{bmatrix} \text{Tesz} \\ vki \\ vmit \\ S(x) \end{bmatrix}$$

Majd: „Az elmondottakból egyértelmű: . . .” (194. l.). Eltekintve attól, hogy „a substantia egy latens erőter megjelenő eleme” állítás is érthetetlen, az implikációs jelek használata teljesen rendhagyó. A *vki* nyilvánvalóan sem nem implikálja, sem nem tételezi fel a jobboldalt, s ugyanez vonatkozik a *vmit*-re és *vmivel*-re is. Az implikációk jobboldalán álló zárójelben szereplő *S(x)*-et Zsilka nem magyarázza. A kontextusból mármint arra következtethetünk, hogy itt az implikációs jel valamiféle genetikai funkciót tölt be. Talán ezt: a *Tesz vmit vmivel S(x)* (bármit is jelentsen ez) meghatározza vagy megkívánja az alanyt, az *aki*-t.

Az implikációs jel tehát Zsilkánál igen sokfélét jelenthet, egyet azonban biztosan nem jelent: implikációt. A „ $\supset$ ” egyaránt jelenthet egy balról jobbra irányuló és egy jobbról balra irányuló relációt. A reláció pontos mibenléte azonban legfeljebb csak sejtethető.

A jelentésintegrációnál szerepet játszó fogalmak vizsgálata sem segít tehát bennünket az eligazodásban, sőt zavarunkat csak növeli. Egy tudományos munkával szemben alapvető követelmény a használt fogalmak tisztázása (és részben: explikálása), Zsilka könyvének olvasásakor az az érzésünk támad, mintha Zsilka ezzel az alapvető követelménnyel nem törődne. Érdemes mármint megnéznünk kissé általánosabban is, hogy tudományelméleti-módszertani szempontból hogyan értékelhető a De constructione.

(3) Minden tudományos munkának eleget kell tennie néhány alapvető tudományelméleti-módszertani követelménynek. Ezek közé tartozik: a használt fogalmak világos meghatározása, a megoldandó probléma bemutatása, a javasolt megoldás indoklása, az esetleges alternatív megoldások közti választás indoklása, a javasolt megoldás alapján a szóban forgó jelenségek magyarázata, a felhasznált nyelvi adatok természetének és eredet-

tének a tisztázása, a bevezetett fogalmak és jelek következetes használata és így tovább. Mint látni fogjuk, Zsilka könyve e téren is minden szempontból rendhagyó munka.

(a) A fogalmi zavarra már láttunk néhány példát. A modern nyelvtudományi munkák olvasásához szokott olvasónak feltűnik, hogy az egész *De constructione*-ban nem talál egyetlen definíciót sem. Igaz, a használt fogalmak közül néhány Zsilka korábbi műveiben is szerepel (pl. szerves rendszer, kettős mozgás, homoszintaktikai szerkezet, tulajdonképpeni jelentés, hipotetikus jelentés stb.), de ezeknek másutt sem találjuk meg a pontos meghatározását. A szerző egyébként a már korábban is használt fogalmakat így jelzi: az ún. kettős mozgás, az ún. szerves rendszer, mintha mindenki tudná, miről van szó.

Íme még néhány példa a nem egyértelmű fogalomhasználatra. A „generalizált transzformáció” kifejezéssel többször is találkozunk, de azt nem tudjuk meg, hogy ez a transzformáció mit is jelent. Így például a 27. l.-on Zsilka megállapítja, hogy a *rábízza az ügy elintézését barátjára* csoport másodlagos és a sorok eredetileg generalizált transzformációt feltételező I(jel)₂ síkján áll. Ez vajon azt jelenti, hogy az *ügy elintézését* egy újabb transzformáció eredménye? Később, a 179. l.-on, ezt olvashatjuk: „generalizált transzformáció: az ősi képlet egy újabb realizációja/variációja”. Még mindig nem lettünk okosabbak.

A 73. l.-on az „általános viszonyok” formalizálásáról van szó, márpedig itt szó sincs formalizálásról, legfeljebb valamiféle szimbolizálásról.

Zsilka a sokat emlegetett substantia és functio fogalmakat sem határozza meg, éppen ezért e terminusok használatánál hol erre, hol pedig arra kell gondolnunk (115. l.-tól).

A példák könnyen szaporíthatók. A könyv fogalmi apparátusának zavarossága miatt is már igen nehéz feladat hárul az olvasóra.

(b) Tovább nehezíti az olvasó dolgát, hogy Zsilka legtöbb tétele deklaráció: a tétel indoklása hiányzik. Ússük fel találmomra a könyvet: a 89. l.-on ezt találjuk: *(x) viszi a főszerepet szerkezete ez*: (egy ábra), de miért? Vagy a 127. l.-on a *szeget út vmibe tulajdonképpeni jelentésében* a substantia és a functio viszonya: (ábra), metaforikus jelentésében: (egy újabb ábra). De ezt honnan tudjuk? Milyen érvek szólnak mellette? (Vagy esetleg: látszólag ellene?) Hol a diszkusszió, az érvelés? Vagy a 77. l.-on az *ágyat híz* jelentése: (egy képlet), az argumentáció megint hiányzik. Talán mégis többet hinnénk el Zsilkanak abból, amit mond, ha kellőképpen megindokolná elemzéseit. Így azonban akkor is kételyeink támadnak, ha esetleg igaza van.

(c) A nyelvi adatok forrása Zsilkanál is, mint sok más korabeli nyelvészénél, az intuíció. Ez nem is lenne baj, ha Zsilka kellőképpen ellenőrizné intuícióját. Az „elmélet” és a valóság kapcsolatára vonatkozóan is csak elszórt megjegyzéseket találunk Zsilka könyvében. Így például a homoszintaktikai szinttel kapcsolatban ezt olvashatjuk: „Közvetlenül a valóságosan működő rendszerben egy ilyen, a hipotetikusnak megfelelő összefüggés nincs is. Pontosabban ez az összefüggés a valóságosan működő nyelvi rendszerben nem így létezik; csak a kifejtett rendszer végső eredményeként igaz” (27. l.). Az elmélet és a valóság tehát két különböző dolog, ez rendben is van. Az előbbi azonban az utóbbira kell vonatkoztatni tudnunk, mégpedig rendszeresen, módszeresen. A fenti idézet utolsó mondata megint nem érthető: végül is hogyan viszonylik tehát az elmélet a valósághoz? Itt-ott Zsilka mintha „elméletének” pszichológiai realitásával is számolna. Például: „A szervesetlen rendszer a hipotetikus-homoszintaktikai viszonyának, ill. a *nyelv elsajátításának* [az én kiemelésem — KF] szempontjából külön jelentőséggel bír” (27. l.). Majd így folytatja: „Előbb láttuk: a szerkezetek elsajátítása során a szerves rendszer sorai nem egy mechanikus szükségszerű folyamatban ismerődnek fel, sajátítódnak el egyáltalán; ellenkezőleg: minden bizonyonnal lépten-nyomon az egész kifejtett rendszer szükségszerű minimális egyezései alapján — a nyelv konkrét rendszere [? — KF] csak fokozatosan és esetleges egyezéseken át épül fel. A szükségszerű minimális egyezés egyelőre nem is a beszélni tanuló tudatában létezik; csak a nyelvi jelek véletlen és egyidejűleg szükségszerű anyagi manifesztációjában, amit mástól hallanak, és amellyel egyidejűleg a nyelven kívüli valóságban valami lezajlik” (28. l.). Függetlenül attól, hogy ez a gondolatmenet sem egészen világos, Zsilka itt is deklarálni tudjuk, hogy a pszichológiai realitás kérdése nem is olyan egyszerű dolog. Valamely nyelvi folyamatnak a pszichológiai realitását közvetlenül bizonyítani aligha lehet, legfeljebb indirekte következtethetünk rá pszichológiai kísérletek alapján. A nyelvész a pszichológiai realitást hipotézisként kezelheti, de semmiképpen sem deklarálnihatja.

A nyelvi valóság és a leírás szintjei nem mindig különülnek el világosan egymástól Zsilkanál. A *De constructione*-ban többek között ezt olvashatjuk: „A nyelv működése az elemi mezőszerű szerkezeteken alapul; ezekben a szerkezetekben egy ősi állapot van jelen.” Majd: „A viszonylag elszakadó subjectum és praedicatum külön-külön egy belső szerkezettel rendelkezik — ezen belül érvényes az ún. kettősmozgás” (116. l.). Valójában

valami ilyesfélét kellene Zsilkanak mondania: „A nyelv működése az elemi mezőszerű szerkezetek alapján írható le; ezekben a szerkezetekben feltehetően egy ősi állapot tükröződik. Feltéve, hogy a... subjectum és praedicatum külön-külön egy belső szerkezettel rendelkeznek. A szerkezeteken belüli változásokat az ún. kettősmozgás fogalmának felhasználásával kívánom leírni.” A kettősmozgás fogalma, éppúgy mint a többi nyelvészeti fogalom, a nyelvléírás szintjéhez tartozik, éppen ezért aligha mondható, hogy a kettősmozgás a valóságos nyelvben létezik. Természetesen ahhoz, hogy egy nyelvészeti fogalom értelmes legyen, szükséges, hogy a nyelvről mondjon is valamit, vagy hogy bizonyos nyelvi jelenségeket magyarázzon. De a két szint összekeverése komoly módszertani hiba.

(d) Az ábrák érdekes, és sokszor talányos, szerepet játszanak Zsilka műveiben. Mintha az összefüggéseket először valamilyen geometriai ábra formájában látná meg a szerző. A De constructione ábrái is igen impozánsak. Majdnem úgy néz ki, mintha az ábrák fontosabbak lennének a szövegnél, lényegesen több helyet is kapnak a könyvben. Az ábra Zsilka sokféle funkciót tölthet be. Hol a tárgyalt szerkezetre példa (pl. 19. l., 31. l., 37. l. stb.), hol az „eredményt” ábrázolja (pl. 20. l., 41. l., 42. l. stb.), hol a gondolatmenetnek egy fontosnak tartott láncszeme (pl. 21. l., 22. l., 23. l. stb.), hol egyfajta magyarázat (értsd: vélt magyarázat), pl. 39. l., 56. l., 66. l. stb.). Az ábráknak egy tekintélyes része magyarázat nélkül nem érthető, egy másik része semmitmondó. Amikor egy ábra nemcsak egy már részletesen bemutatott jelenséget illusztrál, mindenképpen magyarázatra szorul. Mivel itt most alig van mód arra, hogy ábrákat reprodukáljak, megelégszem néhány megjegyzéssel. Zsilka a 24. l.-on azt írja, hogy a *köti a pórát a kutyára* és a *köti pórázal a kutyát* olyan homoszintaktikai sort tételez fel, amely egy hipotetikussal egybevág. Ezt azt állítást — indokolás helyett — ábrával szemlélteti (25. l.). Majd így folytatja: „elméletileg a *köti pórát* [helyesen: a *pórát* — KF] a *kutyára* és *köti a fizetést a munka elvégzéséhez* sorok azonos formát eredményeznek” [mi az, hogy „elméletileg”? — KF], ami utólag csak többé-kevésbé bizonyul igaznak (26. l.). Majd ismét magyarázat nélkül egy ábra következik, ami viszont egyáltalán nem azonos az előző oldalon található ábrával. Vagy: a 41. l.-on Zsilka a jelenségek mozgásának spirális vonaláról ír. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a spirális vonalnak valamiféle elméleti szerepe van Zsilka rendszerében. (Vagy talán a valóságos mozgás is spirális?) A kérdést Zsilka nem tisztázza. A spirális vonal azonban, úgy látszik, végtelenül folytatható (42. l.). Ahelyett, hogy magyarázatot kapnánk arra, hogy például az *alátámasztja a véleményét* (amit Zsilka *alátámaszt* (m_1)-gyel jelöl) miben különbözik az *alátámaszt* (m_2)-tól, csak azt látjuk, hogy az utóbbi a spirális vonalon magasabban helyezkedik el az előbbinél. Ugyanakkor viszont könnyen kideríthető, hogy a két *alátámaszt* ugyanazt jelenti, ti. az *alátámasztja a véleményét* éppúgy kiegészíthető datívusszal, mint a *vádolt alátámasztja érvekké az állítását a bírónak*, s attól, hogy ott van-e a datívusz vagy sem, nem változik meg az *alátámaszt* jelentése (ami viszont megváltozik, az a mondat jelentése). Ha mármost a két metaforikus *alátámaszt* ugyanazt jelenti (az *alátámaszt* után zárójelbe tett *m* ugyanis arra utal, hogy metaforikus használatról van szó, bár Zsilka ezt sem mondja meg expliciten sehol a könyvében), akkor a spirális vonal jobb oldalán szereplő *mege erősít* (2) és *mege erősít* (3) között sem lehet különbség.

Néha Zsilka nem elégszik meg egy ábrával, hanem ugyanazt az összefüggést mindjárt többféleképpen is ábrázolja (pl. 30. l., 68. l. stb.). A második ábrát általában csak „másképpen”-nel vezeti be. De miért kell a második ábra? Mutat-e valamit, amit az első ábra nem tud kifejezni? A lehetséges geometriai ábrák száma természetesen potenciálisan végtelen. A 68. l.-on ábrázolt összefüggést például kifejezhetnénk rombuszsal, hengerrel, kúppal stb.

Semmi kétség nem fér ahhoz, hogy az ábrák fontos szerepet tölthetnek be egy nyelvtudományi munkában. Az ábra azonban semmiképpen sem helyettesíthet szöveget és főleg nem szolgálhat magyarázatul pusztán mivoltával, minden elméleti keret nélkül. Fő célja a szemléltetés, az illusztrálás, de ezt a feladatát is csak akkor tudja ellátni, ha megfelelő diszkusszióval társul.

Általánosságban tehát arra a következtetésre kellett jutnunk, hogy Zsilka könyvét a fogalmi zavar jellemzi, a megoldandó problémákat nem mutatja be, a javasolt megoldásokat nem indokolja, hanem deklarálja, alternatív megoldásokkal nem foglalkozik, a tárgyalt jelenségeket nem magyarázza, a felhasznált nyelvi adatok természetét nem tisztázza, a bevezetett fogalmakat és jeleket nem használja következetesen, a leírás és a leírandó nyelvi jelenség szempontjait állandóan keveri. Még egy világosan meghatározott fogalommal szemben is lehetnek kifogásaink, például az, hogy semmire sem használható, de egy különben plauzibilisnek látszó tétel indokolásával kapcsolatban is mondhatjuk azt, hogy ez vagy amaz az érv nem elfogadható ezért meg ezért (például a Zsilka által sokat idézett Ross-cikk — 1. alább — 14 érvet sorol fel az ún. performatív elemzés mellett,

később azonban kiderült, hogy egyikük sem helyes, amiből persze még nem következik, hogy a performatív hipotézis helytelen; a hipotézis helyességét végső soron az dönti el, hogy találunk-e érvényes érveket a hipotézis helyessége mellett), sőt egy tetszetős magyarázat ellen is emelhetünk kifogást (ha például egyoldalú, nem terjed ki mindenre, vagy hibás stb.). Zsilka munkájával kapcsolatban azonban, ahogy ez a fentiekből kitűnik, így nem érvelhetünk. Zsilkával kapcsolatban legfeljebb sejtésekről beszélhetnénk, és megkísérlelhetnénk a korábbi műveire támaszkodva kikövetkeztetni a *De constructione* mondanivalóját és racionálisan értelmezni az érthetlent. Erre a feladatra azonban nem érzem magam alkalmasnak.

(4) Zsilka fő célja a szinkrón és a diakrón szerkezet szoros összefüggésének, a történet és állapot egységének bizonyítása. Zsilka tulajdonképpen mindvégig diakron relevanciát tulajdonít mind a levezetésnek (a sorok egymásra épülésének), mind pedig a jelentésintegrációnak. A „szerves mozgás” (értsd: a sorok egymásból való eredeztetése) történeti folyamatok reprodukálási (22. l.). Amikor azt állítja, hogy az egyik jelentés megelőzi a másikat (pl. a 47–48. l-on), akkor ezt valószínűleg diakrón értelemben (is?) gondolja. Ezek szerint az eredeti jelentésből integrációval létrejövő újabb jelentések is mind történeti folyamatok reprodukálási. Hogy pontosan mi értendő ezen, azt nem tudhatjuk. A diakrón relevanciát a szerző legtöbbször nem egyértelmű állításokkal fogalmazza meg, hanem közvetve. Például: „... az igék belső tartalmukban dimenzionálódnak; kifelé, szintaktikailag: a mondatok kapcsolatba lépnek egymással. A mondatok közötti kapcsolatokban kialakulnak a hagyományos szintaxis által ismert fogalmak: *ok, feltétel, következmény* stb. A viszonyoknak megfelelő fogalmak (jelentések) jönnek létre” (59. l.). Vagy: „A pragmatikus funkció az ábrázoló funkció implicit része — amely az ábrázoló funkció fejlődésének meghatározott szintjén válik önállóvá” (63. l.), vagy: „... a főnév és a mondat szintaktikai különbsége mindinkább eltűnik ... a kiinduló eredeti ige, tranzitív jellegének elhagyásával, intranszitiv vonatkozásban épül be a jelentésbe ... a tranzitív igéken belül mindinkább előtérbe kerül egy elvont *van* mozzanat ... (64. l.).

Természetesen a nyelvi szerkezetek fejlődése önálló tételként is többször előfordul a *De constructione*-ban. Néhány idézet mutatóba: „A functio elemi formájának a kialakulása azzal kezdődik, hogy ugyanaz a tevékenység, amit korábban egyetlen eszközzel végeztek, most már több eszközrel válik végezhetővé” (168. l.); „A substantia és a functio kettéválik — pontosabban: a functio a substantiáról leválik” (170. l.); „A fejlődés következő stádiuma: amikor ugyanaz a substantia egyidejűleg több functio tárgya; és megfordítva” (171. l.); „A meg hasonulás 3. fázisa ... a mai értelemben vett mondat és az alapvető kategóriák kialakulásával esik egybe. Az újonnan kialakult összefüggérendszer lényege: a substantia és functio ... korlátolt kapcsolatával szemben ugyanannak a functionnak egyidejűleg többféle substantia lehet a tárgya. Ez a — *minden bizonyul az egész emberi tudat fejlődésére jellemző* — [a szerző kiemelése — KF] változás nem annyit jelent, hogy a különböző substantia-functio egységek külsőlegesen átmennek egymásba; a változás ugyanannak a szerkezetnek keretein belül megy végbe, de úgy, hogy közben a mondat fogalma átalakul” (181. l.). És így tovább.

Mármost elképzelhető ugyan, hogy szinkrón vizsgálatok alapján a diakroniára vonatkozó hipotéziseket állítsuk fel, de a hipotézisek bizonyításához ún. független evidenciára van szükség. Ilyen evidenciát a történeti nyelvtudomány szállíthatna. Zsilka azonban sehol sem támaszkodik a történeti nyelvtudomány eredményeire. Persze Zsilka állításai legtöbbször nem is a történetileg dokumentálható korok nyelvi állapotára vonatkoznak, hanem az azokat megelőző korszakra, és a nyelv kialakulásával kapcsolatosak. Az erre a korszakra vonatkozó állítások viszont aligha bizonyíthatók. A kizárólagosan szinkrón vizsgálatok különben sem elegendők egy diakrón hipotézis indokolásához. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a szerző diakrón következtetéseinek alapja bizonytalan értékű, sőt legtöbbször hibás szinkrón elemzés, akkor a történet és állapot egységére vonatkozó megállapításairól nem lehet más véleményünk, minthogy azok minden alapot nélkülöző spekulációk. A történet és állapot egysége szép gondolat, bizonyítást azonban hiába keressük Zsilka művében.

(5) Hátra van még annak a megvizsgálása, hogy hogyan tükröződnek Zsilka művében a mai nemzetközi nyelvtudomány elméleti, eredményei. Egyet máris leszögezhetünk: Zsilka munkájában semmi nyomát nem találjuk annak, amit az elmúlt húsz év szemantikai kutatásaiban jelentős eredményként könyvelhetünk el. Ez annál is inkább meglepő, mivel, mint tudjuk, éppen ebben az időszakban vált a mondat jelentésének a kutatása a szemantika központi problémájává. Ez persze nem azt jelenti, hogy Zsilkánál ne találunk hivatkozásokat az e kutatásokban résztvevő szerzőkre. Sőt! Zsilka valamilyen oknál fogva előszeretettel hivatkozik a ma már *passé*-nak tekinthető generatív

szemantika néhány munkájára. Mielőtt megvizsgálnánk ezeknek a hivatkozásoknak az értékét, néhány passzust szeretnék idézni a Bevezetésből. Zsilka Harris és Chomskyt hasonlítja össze: „Míg . . . Harris a transzformációk fogalmához a különböző szerkezetű, de azonos jelentésű mondatokon át jut el, Chomsky ugyanehhez a fogalomhoz az azonos szerkezetű, de különböző jelentésű mondatokon át” (14. l.). Aki Harris és Chomsky munkáit ismeri, tudja, hogy ennek az állításnak egyik fele sem igaz. Zsilka így folytatja: „Harrisnál és Chomskynál egy lényegében azonos, összefüggő kép alakul ki a nyelv működéséről. Ez a kép egyelőre a nyelv közvetlenül ellenőrizhető objektumain, az elemi mondatokon alapul; az elemi mondatokból . . . vezetjük le transzformációkkal a beszédaktusok mondatainak (sic! — KF) megszámlálhatatlan tömegét” (uo.). Harris és Chomsky elképzeléseinek néhány érintkezési pontja ellenére szó sincs itt „lényegében azonos képről”. Aztán: tudjuk, hogy a mondat absztrakt (elméleti) kategória, nem pedig empirikus kategória. Mit jelent tehát akkor az, hogy az elemi mondat közvetlenül ellenőrizhető? És mit jelentsen az, hogy az összetett mondatok nem ellenőrizhetők közvetlenül az elemi mondatok vizsgálatán? Az idézett utolsó mondata pedig teljesen érthetetlen: a beszédaktusokat senki — még az alább tárgyalandó Ross sem — akarja transzformációkkal levezetni. Aztán a beszédaktusok nem mondatok, még csak nem is megnyilatkozások, hanem a megnyilatkozások révén kifejeződő kommunikatív jelentések. És mit jelent a beszédaktusok megszámlálhatatlan tömege? Vajon a mondatok száma nem megszámlálhatatlanul sok? Elképzelhető, hogy Zsilka a fenti idézetben a beszédaktus hagyományossabb értelmezésére gondolt, mely szerint a beszédaktus a beszéd tetszőleges aktuusa, a megnyilatkozás mint cselekvés (a bühleri Sprechakt). Ugyanakkor azonban később (1. alább) John R. Rosst idézi, aki viszont a beszédaktust nem a bühleri értelemben használja, hanem a John Austintól származó speciálisabb értelmezésben: a beszédaktus a beszéddel végrehajtott aktus. A két fogalom nem azonos.

Nem világos, mit ért Zsilka a minőség megjelenésén (15. l.). Mindenesetre valami igen nagy jelentőségű dologról lehet szó, amiről a Bevezetés utolsó szavai is tanúskodnak. „A minőség mozzanatának a megjelenése már arra utal: a generatív szemlélet kezd kilépni a maga határai közül; egy új nyelvi leírás van születőben. A generatív grammatika még sok érdekes újdonságot produkálhat, az említett jelenség felismerése azonban már a generatív koncepció határait jelzi. A kérdéses jelenség már csak az ún. kettősmozgások felhasználásával érthető meg és terjeszthető ki a nyelv egész működésére.” Ismét egy minden alapot nélkülöző deklaráció!

Nézzük meg most, hogy mit tanult Zsilka a generatív szemantikától. (Csak emlékeztetőül: az idézett munkák a 60-as évek végén íródtak és egy ma már túlhaladottnak tekintett koncepciót igyekeztek megindokolni.) A 113. l. szerint E. Bach elemzéseiben azt bizonyítja, hogy bármely főnév a mélyszerkezetben mondat értékű [persze a tulajdonnevek kivételével — KF]. Például a *fa* mélyszerkezeti formája az, *ami fa*. Az utóbbi azonban *nem* mondat értékű, és Bach nem is azt igyekszik bizonyítani, hogy minden főnév mondat értékű, hanem azt, hogy minden köznév („common noun”) a következő mélyszerkezettel rendelkezik: Det + one + S (Det = determináns, one = egy, S = mondat, Bach: i. m. 92. l.). A Zsilka számára oly fontos N = S egyenlőség tehát félreértésen alapszik.

Zsilka a 147. l.-on Fillmore esetrendszerét említi. Az elképzelés kritikájaként két dolgot említ. Idézem Zsilkát: „Az első kérdés, ami felmerül: honnan veszi Fillmore a mélyszerkezet szükségserű [? — KF] elvont esetviszonyait.” Fillmore idézett cikkének 3. része éppen erről szól (I. m. 21 — 1.-től). Zsilka így folytatja: „Véleményünk szerint a mélyszerkezet legalábbis részben azokon a felszíni szerkezeti eseteken nyugszik, amelyek a mélyszerkezeti esetekkel egy az egyben egyeznek” (uo.). Fillmore nem a magyarhoz hasonló, gazdag felszíni esetrendszerrel rendelkező nyelv vizsgálata alapján vonta le következtetéseit, hanem az angol nyelv alapján. Az angolban a magyar esetragban kifejezésre jutó viszony gyakran viszonyzó (prepozíció) segítségével realizálódik. Fillmore egyik módszere éppen abban áll, hogy a prepozíciókat vizsgálta, s bennük a mélyszerkezeti esetek felszíni megjelenéseit kereste. Ez lényegében ugyanaz, amit Zsilka kritikai megjegyzésként említ. A másik kritikai megjegyzés arra vonatkozik, hogy a felszíni és mélyszerkezeti eset egyezésének hiánya nem lehet önkényes. A megoldás (?) Zsilka szerint abban áll, hogy több réteget kell posztulálni: a mélyszerkezetnek két foka van, és a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet között van egy közbenső réteg (vö. 148. l.-on az ábrát!). Ez a kritikai megjegyzés azért veszíti el életét, mert hiányzik az indoklás. Honnan tudjuk, hogy több mélyszerkezeti rétegre van szükség? Mit tudunk megmagyarázni több réteg felvételével?

John R. Ross nevét Zsilka a beszédaktus-elmélettel hozza kapcsolatba (200. l.). Igaz, Ross cikkének az elején valóban említést tesz Austinról (222. l.), de csak azért,

hogy Austin alapján felállítsa azt a hipotézist, amit bizonyítani kíván, ti. hogy minden kijelentő mondat (Ross érvelése csak ezekre vonatkozik!) egy mélyszerkezeti performatív szerkezetet is tartalmaz. (Ez az ún. performatív hipotézis.) Ross érvelése szintaktikai természetű, a pragmatikához nincs köze. Ross maga is szembeállítja hipotézisét azzal, amit pragmatikai elemzésnek hív (261. l.). Egyáltalán nem áll helyt tehát az, amit Zsilka Ross-szal kapcsolatban kijelent: „Ross a mondat meghatározó feltételeit vizsgálja — a beszélő és a hallgató viszonyában: pragmatikus feltételek. Ezek a feltételek a mondat mélyszerkezetét alkotják — a mondat legmélyebb [? — KF] rétegét.” Jegyezzük meg még, hogy Rossnak a performatív hipotézis mellett felhozott érvei a későbbiekben mind tarthatatlannak bizonyultak.

Igen meglepő mármost Zsilka végkövetkeztetése: „A generatív szemlélet, ha feltevéseiket követjük, a mélyszerkezet alábbi szintjeit állapítja meg:

Speech Act Theory
E. Bach: N(Adv.) stb. = S —
Case Grammar

szintje. Az egyes mélyrétegek — az egyes generatív elemzéseken belül — egymásra való tekintet nélkül, közvetlenül alkotják a felszíni szerkezet alapját” (203—204. l.). Ez természetesen teljesen abszurd következtetés. Szó sincs (és nem is volt) itt három mélyszerkezeti szintről. Az esetgrammatika a generatív szemantika egyik változatának tekinthető. Mindkettő egyetlen mélyszerkezeti szinttel dolgozik; ez a szint ugyan másképp néz ki a két elméletben, de ez még nem jelenti azt, hogy a generatív szemléleten belül két szintet kellene megkülönböztetni. A beszédaktuselmélet pedig nem volt soha mélyszerkezeti szint, és ezt soha senki nem is javasolta. Egy ilyen javaslat abszurd volta azonnal belátható.

A generatív szemantika és a beszédaktuselmélet tehát meghamisítva, torzíva jelenik meg a De constructione-ban.

Mielőtt kritikai ismertetésemet befejezném, úgy érzem, még egy dolgot kell megemlítenem. Zsilka munkájának utolsó fejezetében a „mindennapi beszédet meghaladó teljesítmények”-ről szól (217—224. l.). Itt Zsilka azokat a gondolatokat ismerteti, amelyek benne mint nyelvészben a problémával kapcsolatban spontán felmerültek, hogy saját szavait parafrázzáljam. Hogy a címként megadott furcsa elnevezés mit takar, csak a fejezet olvasása közben derül ki. Zsilka megjegyzi, hogy a mindennapi beszédben a mondatokat néha sajátos módon használjuk. Ez pedig azt jelenti, hogy például a mondattal egy mondat jelentésével ellenkező jelentést fejezünk ki. Ez történik például, amikor rosszallást fejezünk ki a következő megnyilatkozással: *na, ezt jól megcsinaltad*; Mármost pontosan ezen a helyen kellene a beszédaktuselméletről (és a Grice-féle maximákról) beszélni. Az ilyesfajta megnyilatkozások leírása és magyarázata ma már „linguistisches Gemeingut”. Amit Zsilka maga mond a szóban forgó jelenség mechanizmusáról és nyelvi alapjáról, az rendkívül zavaros.

Mit is mondhatunk most már összefoglalásképpen az egész munkáról? Ismertetésemben kizárólag negatívumokról beszéltem. De nem túlságosan egyoldalú-e ez az ismertetés? Vajon nincsenek-e a De constructione-nak pozitív vonásai is, nem mond-e újat a nyelvi jelentésről és a történet és állapot egységéről? Nem ad-e új elméleti keretet a nyelvi jelenségek magyarázatára? A válasz, sajnos, egyértelműen nemleges. Az elemzések, mint láttuk, hibásak, a munka tehát deskriptív szempontból nem adekvát. A tudományelméleti-módszertani hiányosságok pedig lehetetlenül teszik az elméletinek nevezhető szempontok kiértékelését. Zsilka munkája ahelyett, hogy előbbre vinné a nyelvtudományt, inkább zavart kelt, mivel gyökeresen eltér attól, amit az általános nyelvészetben nyelvelméletnek szoktunk nevezni.

KIEFER FERENC

Helmut Lüdtke (szerk.): Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels

Walter de Gruyter, Berlin—New York 1980. 270 l.

A kötet jelentőségét mindenekelőtt témaválasztása adja. A nyelvészet újabb irányzatai, a strukturalizmus, a glosszematika, a funkcionálisizmus, a transzformációs generatív grammatika — ahogy a kötet szerkesztője említi — egyformán adós maradt egy olyan kísérlettel, amely a nyelvi változások általános elméletét célozza meg. Helmut Lüdtke szavait megtoldhatjuk azzal, hogy az általa nem kárhoztatott egyéb, és nem kevésbé új, részdiszciplínák (szociolingvisztika, pragmatika) szintén szerény igé-

nyűek voltak valamely egyetemes teória felépítését illetően. A hiánypótlás feladata óriási, és — úgy tűnik — Lüdtke és munkatársai sikerrel vágtak neki, hogy egy univerzális elmélethez impozáns épületszárnyakat emeljenek.

A kötet címével ellentétben, a munkához nemcsak a kommunikációelmélet, illetve annak újabb eredményei adják a lehetséges, mai megközelítések fogalmi apparátusát, ha csak nem akarjuk beleértetni a kommunikációelmélet fogalmába mindazt, amit főként a 20. század második felének nyelvészete hozott újként a nyelvhasználati jelenségek kezelésének módszertanába: a kvantitatív nyelvészetet, a szociolingvisztika sajátos szemléletét vagy a generatív grammatikában kidolgozott transzformációk eljárását. Nyugodtan megkockáztathatjuk, éppen ezek adják az összeállítás novumát. A vállalkozás vezetőjének bevezető és mintegy programadó tanulmánya azonnal fényt vet erre a szélesre szabott tudományos háttérre. Lüdtke (Sprachwandel als universales Phänomen, 1—19) az alábbi bevezetővel indítja ugyanis a rendkívüli vállalkozást. A nyelv változásának logáltalánosabb elméleti alapja az a tény, hogy a „nyelv változó” kölcsönös meghatározottságban állnak más „társadalmi változókkal”. Abból adódóan, hogy a nyelvi jel önkényes, azaz nem genetikusan meghatározott adottság mindenben eleve rögzített eleme, a nyelv „variábilis”, ami használóit változóinak optimalizálására indítja, mégpedig a kommunikációs folyamathoz szükséges munkaráfordítás, a nyelvelsajátítási folyamatok és felhasználhatóság (a lehetséges, leírható tényállások halmazának és az elérhető közlő-társak körének) bővítése tekintetében. Ez a „nyelv változásának három paramétere” (5). A nyelv változása mint társadalmi-történeti adottság hozzáférhető empirikus megfigyelések számára, de kísérleti úton nem vizsgálható, hiszen laboratóriumi körülmények között nyelvi változás nem hozható létre. Ahhoz, hogy a nyelvi változásokat „egyetemes nyelvi adottságok szükségszerű következményeként” írjuk le, nincs jobb mód, mint a rendelkezésre álló egyes természetes nyelvekben lezajlott, ismert változások fölmérése. Ez a triviálisnak ható megállapítás mint program semmiképpen nem triviális. Programként pedig előzetes fogalomtisztázásokat igényel. Mindenekelőtt a nyelvi változások jelenségeinek osztályozását. Ehhez a következő alapfogalmakkal kell dolgozni: az okság, a változás keletkezésének, illetve lefolyásának a módja. Az okság körül a fő kérdés az, hogy „minden egyes adott nyelv szükségszerűen változik-e, tehát a nyelv változása jósolható-e” vagy „kontingens történésről” van-e szó. Vagyis, hogy az egyes nyelvi változások autonóm törvényszerűségnek engedelmeskedve következnek-e be, vagy — másfelől — sajátos, nyelven kívüli, társadalmi mozzanatokra vezethetők-e vissza. Ami a változások keletkezésének módját illeti, itt az alapkérdés — szándékoltan naiv megfogalmazásban — az, hogy egyfelől a nyelv változása a gyermek kommunikációs potenciáljának felépítéséből vagy a nyelvközösség együttes, aktív közreműködéséből vezethető-e le, másrészt, hogy az a nyelvhasználát természetes mellékterméke vagy megegyezés-szerű-e. A lefolyással kapcsolatos problémák pedig: tudatosulnak-e a változások a nyelvközösség tagjában vagy sem, valamint hogy azok egyirányúak-e vagy — irányváltozással — visszafordítható folyamatokat jelentenek. A szerző e fogalmi tipológia felvázolása nyomán késedelem nélkül megnyugtatta az olvasót afelől, hogy minden kategória minden változatára találni példát a nyelvi változások sokféleségében. A közelebbi tárgy az úgynevezett endogén nyelvi változások köre, tehát azoké, amelyekben nem külső tényezők közvetlen ráhatása nyomán történik változás, hanem minden a jelentéstani és az ezek megvalósítását szolgáló tényezők körében követhető nyomon.

A változás lefolyásának megértéséhez kommunikációelméleti szempontból azt kell alapul venni, hogy a közlő a jelzések továbbításakor a hírérték/redundancia legmegfelelőbb aránya szerint választ, kerülve a szélső értékeket. Az optimum a legnagyobb gyakorisági értéknél van, amelyet — Lüdtke felfogása szerint — a norma reprezentál. Ha a nyelvhasználat ettől a szélső értékek irányában eltér, akkor a norma határai eltolódnak. Nagyobb mértékű egyneműsődéssel, vagyis a redundancia növekedésével a nyelvi jelek összmenyisége csökken, míg az ezekre jutó szemantikai elemek száma növekszik, ha egy nyelv két időbeli állapotát vetjük egybe. Ha a kifejezési szint elemeit T -nek, a jelentéstani elemeket pedig E -nek nevezzük, ami azt jelenti, hogy ezek összessége ΣT és ΣE , valamint egy nyelv t_i (korábbi) és t_j (későbbi) állapotát hasonlítjuk össze, akkor az alábbi, a szerző által egyetemes nyelvváltozási törvénynek nevezett összefüggést írhatjuk föl:

$$\begin{aligned} \Sigma T(t_i) &\geq \Sigma T(t_j) \\ \Sigma E(t_i) &\leq \Sigma E(t_j), \text{ vö. 14. o.} \end{aligned}$$

Lüdtke nem habozik bevallani, hogy képlete mit sem árul el a nyelv által közvetített kommunikációs tartalmakról, az endogén nyelvi változások eredményeiről, valamint arról, hogy mi az egyes nyelvek hosszú távú tipológiai állapotváltozásának a lényege.

Ezzel szemben fényt derít arra, pontosabban szólva kifejezi azt, hogy csak a ΣT és a ΣE egyensúlya mellett marad a nyelv alkalmas kommunikációs feladatainak ellátására. Másfelől, és ezzel összefüggésben, hogy T állományának csökkenésével E állományában eltérő elemeknek új elemekké kell összeolvadniuk. Magyarán, ha kevesebb „kivitelezési változatunk” van, akkor a csökkentéssel kizárt változatok beleolvadnak E egyes elemeibe. Az egybeolvadás valószínűségét a T elem terjedelmének (a benne foglalt hangelemek mennyiségének) és a T elem használati gyakoriságának szorzata határozza meg. Mivel azonban az összeolvadás következtében a terjedelem csökken, a szorzatnak — következményképpen — szintén kisebbnek kell lennie, hacsak a gyakoriság nem növekszik. Vagyis egy (újabb) összeolvadás valószínűsége a változás következtében megint nagyobb lesz. Ez hát az alapséma, és ezt olvashatjuk le abból a folyamatból, amelynek végén igékből segédigék, segédigékből toldalékok lesznek. A nyelvi változás azonban nem érint-
het egyformán minden összetevőt. A nyelvekben vannak ugyanis szükségszerűen meg-
lévő x összetevők, ezek nem változnak; nincsenek meg y összetevők, és ezek nem is alakulhat-
nak ki nyelvi változások útján; végül vannak vagy lehetnek z összetevők, amelyek
kialakulhatnak vagy eltűnhetnek nyelvi változások útján (pl. a múlt idő kifejezésére
szolgáló, eltérő grammatikai alakzatok).

A bevezető tanulmány azt jelzi, hogy nagy teoretikus összefüggésekről lesz szó az egész gyűjteményben, egyszerűsített szorongással tölti el az olvasót, hogy másról sem lesz szó. Vagyis, hogy nem kerül sor a kidolgozott kategóriák dokumentálására nyelvtör-
téneti anyag alapján. Félelmünk fokozatosan bizonyul alaptalannak, míg az első lapok ígér-
etét a kötet nyomában beváltja. Lüdtkét követően rögtön Schmidt (Typologie und
Sprachwandel, 20—36) révén a „nyelvi típus” fogalmának sajátos értelmezésével.
Schmidt a fogalomról azt mondja, hogy azt a modern logikában kidolgozott két módszer-
tani elvvel közelíthetjük meg újszerűen. Egyik az osztályozó elv, a másik a rendező elv.
Az osztályozó elv eljárásának a lényege olyan megállapítások (implikációk) leírása,
amelyek szerint, ha valami f tulajdonsággal bír, akkor g tulajdonsággal is rendelkeznie
kell. A rendező elv ezzel szemben azt állapítja meg, hogy minél kifejezettebb [ausgepräg-
t] egy E_i tulajdonság, annál erősebb/gyengébb egy E_j tulajdonság. Ezeknek a kategóriáknak
a fényében elemzi a tipológiai koncepciókat (W. von Humboldtól, a Schlegel fivérektől
kezdve Greenbergig), és ismerteti a tipologizálás fő területeit; a szinkrón és a diakrón
tipológiákat, indoeurópai példaanyagon szemléltetve, és foglalkozik azoknak a tényezők-
nek a körével, amelyek egy nyelv nyelvtipológiai karakterét meghatározzák, köztük a vál-
tozások természetével is.

Az előző tanulmány ellenpontjaként említhetjük Bluhme dolgozatát (Über die
Ursachen des Lautwandels, 131—8), amely másfajta módszertani újdonságot hoz.
Bluhme csak a hangváltozásokkal foglalkozik, lényegében megismételve — de egy lény-
ges ponton ki is egészítve — azokat a tényezőket, amelyek egy-egy vagy egy sorozat
hangváltozás indítékai (a közlő és a hallgató kommunikációs céljának összhangba hozása,
a közlésfolyamat hírértékvizonyai, analógias hatások stb.). Az utóbbi néhány évtized
(elektro)akusztikai eredményei alapján igazi új ismeretként mutathatunk rá ugyanis a
tisztán beszédfiziológiai elveken nyugvó kutatások által kielégítően nem magyarázható,
eltérő nyelvekben azonos irányú hangváltozási tendenciák okára, a markánsabb akusztika-
i elemek kiemelésére, nagyobb mértékű érvényesítésére. Ilyen például a $p \rightarrow f$ változás-
ban a magasabb hírértékű zőrejösszetevők érvényesítése a p felpattanási zőrejének helyet-
tesítéseként.

A nyelvi változásokkal foglalkozó szakembert azonban elsősorban három kérdés
érdekl, amelyeknek mindmáig nincs kielégítő megoldása: a változás szociális kontex-
tusa; az úzus, közelebből az előfordulási arányok hatása a változás irányára és lefolyá-
sára; végül egy általánosan használt terminus, az analógia fogalomtartalma. Az első
probléma fölfejtésére Bailey (Old and new views on language history and language
relationships, 139—181) dinamikus modellt kínál, elsődlegesen a nyelvi változások törté-
neti magyarázataként. A 19. sz. klasszikus német történeti iskolája nyomán (újra) indulva
úgy ítéli meg, hogy a rendszerben benne levő változatok (főként „lektológiai”
változatok) keveredésének tulajdonítható egy-egy változás végbemenése. Tézisei a
következők. (1) A változás iránya ez: jegyes [marked] $\rightarrow$ nem jegyes [unmarked]. (2)
Az új elemek megjelenése más részrendszerből való kölcsönzés útján történik. A rész-
rendszerek létrejöttének módjai pedig: (i) a gyerek, vagy akár a felnőtt, eleve kihagynak
valamit a rendszerből, ami számukra jegyesnek minősül; (ii) saját részrendszeren belüli
átvétel útján; (iii) más rendszerű nyelvváltozatokból vagy nyelvekből való átvétel
útján (pl. a déli államok amerikai angoljának fő forrása a karibi kreol változat, de ugyan-
így maga az angol nyelv is az angolszász és a normann-francia keveredésének köszönheti
létét); (iv) kreolizálódás útján. (3) Habár nem gyakoriak, vannak graduális nyelvi válto-

zások, ti. a váltakozásból kiinduló továbbterjedés fokozatosnak mondható. (4) A nyelvi változások a hanyag ejtésben [unmonitored style] kezdődnek, de forrás a fokozottan gondos ejtés is [monitored style], amely utóbbi közelebb hozza egymáshoz a lexikai reprezentációkat és a fonetikai megvalósítást. A változás fő kategóriáinak a nyelvrendszerre kifejtett hatását a szerző Sturtevant paradoxonával jellemzi: „a hangváltozás szabályszerű és szabálytalanságokat idéz elő; az analógiá[s változás] nem szabályszerű, és szabályos formákat hoz létre” (162). Egy adott szabály általános érvényességét korlátozza, hogy a szabálynak tér- és időbeli variációi lehetnek. (5) Egyetlen alapul szolgáló reprezentációból több, eltérő realizációs (réteg)nyelvi változat keletkezhet, mégpedig több szabály hatására, amelyek között „szociolingvisztikai algoritmusok” is vannak. A nyelvközösségen belül eltérő változási arányoknak és a sebességnek letéteményesei vannak (a nő – férfi, gyerek – felnőtt stb. szembenállásoknak megfelelően). (6) A statisztikai vizsgálatok — amelyeket bizonyos változások terjedésének mérésére szánnak — csak a nyelvhasználat tagolódásának figyelembevételével hasznosíthatják helyesen az adatokat. (7) A természetesség [naturalness] a nyelvi változások magyarázatában — Bailey szerint — egybeesik a jegyesség [markedness] fogalmával. A természetességen ugyanis a nyelvi jelenségek implikációs viszonyait kell érteni, amelyek azt írják le, hogy pl. bizonyos nyelvi elemek meglelte föltételezi más elemek meglétét az adott nyelvben. A változást a természetesség irányában való átalakulás szabja meg azokon a helyeken, ahol kölcsönzés vagy nyelvhasználati rétegek keveredése nyomán (kiemelten) jegyes variánsok jöttek létre.

Rendkívül gazdag tapasztalati anyagra építi föl a következő probléma tárgyalását a szerző. *Mañczak* (Frequenz und Sprachwandel, 37–79) három olyan alapelv hitelének felülvizsgálatát tűzi célul, amelyek ugyan általános elismerésnek örvendenek, másfelől azonban eddig nemigen kapták meg megbízhatóságuk nyelvi tények adathalmazára épülő bizonyítékait. Ezek: (1) „A többször hallott/mondott dolgok jobban megmaradnak az emlékezetben, mint a ritkábban hallott/mondott dolgok”; (2) „A gyakrabban használt nyelvi elemek többnyire kisebb terjedelműek, mint a ritkább használatúak”; végül (3) „A gyakrabban használt nyelvi elemek többnyire differenciáltabbak [egymástól fölepítésükben nagyobb mértékben térnek el], mint a ritkább használatúak”. Lényegében az alapkérdés kettős. Egyfelől arra vonatkozik, hogy mennyire állnak ezek a „törvények”, másrészt arra, hogy milyen mértékben használhatók fel a nyelvi változások eseteinek a leírására. Az első tézist a szerző evidensnek tekinti, mindkét aspektusban, és — ami pl. a fonológiai rendszert illeti — a következő megfogalmazásban tartja érvényesnek: „Ha két fonéma szabályos nyelvtörténeti fejlődése nem párhuzamos, [akkor] a ritkább használatú fonéma néha gyorsabban fejlődik [alakul át], mint a gyakoribb használatú” (37), amint ezt a szláv *k, *g, valamint a *kt három palatalizálódási fokozata, illetőleg néhány újlatin fejlődési tendencia mutatja. Hasonló igazolható a morféimákra, valamint a grammatikai funkciókra (pl. az esetekre) vonatkozólag is.

A második tétele még Zipf fogalmazta meg 1935-ben, s a nyelvi változások vonatkozásában legszembetűnőbben a rendhagyó, a használat gyakoriságával összefüggésbe hozott hangváltozások leírásában alkalmazták. A szerző úgy találja, hogy a Zipf-törvény erősebb, hatékonyabb magyarázóelv, mint akár a grammatikai funkció sajátosságaira, akár a hangsúlyviszonyok megváltoztatására építő explikáció. (A bemutatás anyaga itt a létige, a *habeo* és néhány más, kevésbé gyakori használatú fő igei paradigmájának összevetése az újlatin nyelvek fejlődési tendenciájában.)

A harmadik tétel, amely a gyakoribb használatú elemek differenciáltabb voltát jelzi, leginkább a lexémák jelentésének területi különbségein mutatható be: a szerző a német által átvett francia szavak és eredeti használatuk viszonyán példázza e tétel igazságát. Következtetése az, hogy a nyelvtörténeti fejlődés aszimmetriájának az oka valóban a használat gyakoriságának eltérésében van. Elméleti zárótétel gyanánt *Mañczak* arra mutat rá, hogy a kvantitás gyűjtőfogalma alá eső jellemzők (ilyen a gyakoriság is) felhasználása a nyelvi változások, s általában a nyelvi jellemzők, leírásában a kutatók szemléletében még nem nyerte el végleges helyét. Lehetőségeinek megítélésében még várat magára, hogy megtaláljuk az aurea mediocritast.

Az analógia jelenségével kapcsolatban igen hasonló az érzésünk, mint a gyakorisági mutatókkal szemben: végül is nem tudjuk, hogy pontosan mi történik benne, illetőleg hogyan történik általa az, ami azután a változásban lezajlik. *Mayerthaler* (Aspekte der Analogietheorie, 80–130) adaléka ehhez a következő. Az analógia, a kontamináció és a hiperkorrekció az újgrammatikusok óta ott van használatban, ahol a hangtörvények fölmondják a szolgálatot. Az első kérdés az, hogy hol az analógia teoretikus helye a nyelvész szemzőgéből nézve. A szerző nem foglal határozottan állást, de azt sejteti, hogy a kettő között lehet. A másik — és sokkal gyakorlatiasabb — kérdés az, hogy a proporcionális analógia az újgrammatikusok óta mindig a felszíni struktúrában található

kontextusra korlátozódik, és figyelmen kívül marad azoknak a grammatikai szabályoknak a teljesebb köre, amelyek közelebből—távolabbról igen lényeges szerepet visznek egy analógiás változás kialakulásában. Abban egész pontosan, hogy a felszíni struktúra egyes formáinak körében alternációs viszonyok alakulnak ki. Ezek között a proporcionális analógia abban az irányban működik, hogy a jegyes/nem jegyes vagy más kifejezéssel: a megkülönböztetett/neutrális párok második tagja lépjen be a paradigmába. (Itt elég nehézséget okoz, hogy végül is ezeknek a fogalmaknak a tartalma igen nehezen definiálható. Ha azonban úgy vesszük, hogy minden egyes esetben meg tudjuk mondani, hogy melyik a megkülönböztetett és melyik a neutrális, akkor a szerzőnek igaza van.)

Minthogy a tanulmánygyűjteményben van egy olyan értekezés is, amely a nyelvi változásra kidolgozott általános elméletet ad elő, teljes dokumentációval, ezt szeretném részletesen ismertetni. Lüdtke (Auf dem Weg zu einer Theorie des Sprachwandels, 182—252) abból indul ki, hogy a szinkrón és a diakrón aspektusok merev elkülönítése nem megnyugtató. Áthidalásuk lehetőségét a szinkrón alakváltozatok és a történeti fejlődés kezdő, illetve végpontja közötti párhuzamok adják. Összevetésük azt mutatja, hogy a szemantikai egységek (pl. egy egyes szám harmadik személyben mondott igealak, a lat. *cantat* hangtani változásának terjedelmi szabálya a mennyiségi állandóság megtartása (vö. *cantat* → *elle/il chante*). A hangváltozások osztályozásában három ismérv szerepel: a topográfiai (hogy milyen artikulációs szerv működésében történik változás), a lineáris—temporális jellegre vonatkozó (az időzítési mintákhoz kapcsolódó ismérv), valamint a modalitásé (tehát hogy a változás folyamatos jellegű vagy hirtelen, kvantitatív vagy kvalitatív, reduktív vagy nem reduktív). Ahhoz, hogy ebben a keretben elhelyezhessük a hangváltozások esetét, az kell, hogy a beszédképző szervek mozgásformáit, illetve lehetséges pozícióit, működésüknek idő vonatkozásait stb. rendszerbe foglaljuk. Ezek együtt adják a beszédképző tevékenység fizikai teljesítményét (munka per időtartam egyenlő teljesítmény). A munkavégzés és a ráfordítási idő párhuzamosan csökken. Az alapséma: az intenzitás csökkenése nyomán a mellékhangsúlyos szótag hangsúlytalan-ként megmarad, a főhangsúlyos utáni hangsúlytalan pedig kiesik (190). A fő vonulattal ellenkező hangváltozási folyamatok kétségtelenül felhozhatók a történetiség empirikus anyagában. Ezek további magyarázatot igényelnek. Egyik ilyen magyarázóelv az ejtés időzítési mintáinak, illetve az érintett változás szekvencián belüli meghatározottságának elemzése.

A szerző szemléletének egyetemes jellege arra a tényre épül, hogy a beszédképző szervek és működés módjaik az emberi nem gyakorlatilag azonosnak vehető adottságai, nyelvenként eltérő felhasználásában. A felhasználás módját a változtatás iránya és a választott változatok hierarchiája határozza meg.

A szemantikai változások általános modelljének felvázolásában Lüdtke hasonlóképpen egyetemes hominisztiikai jellemzőkből indul ki, nevezetesen a redundancia irányító szerepéből, az optimalizáció igényéből, valamint az elsajátíthatóság gazdaságos voltának igényéből. Az általános szabályt e változásokat illetően is abban látja, hogy — egy adott nyelvben, elég hosszú időszakra vonatkoztatva — „az artikulációs események összmenyiségének irreverzibilis csökkenése [az ezekre eső] szemantikai egységek összmenyiségének növekedésével” jár együtt (205). Tehát, ha a lat. *cantatból chante* lesz, akkor ezzel a fonetikai mennyiségcsökkenéssel az alak szemantikai bővülése következik be, vagyis az új alak *il/elle chante* lesz. Ez persze nem determinisztikus, hanem statisztikai törvény. Egy a több közül, azonban kétségkívül a legerősebb. (Egyébként ebbe a keretbe illeszkednek az összeolvadás és a fakultáció esetei is.) Itt egy másik, igen érdekes kérdésre is választ kapunk. A jelenségmagyarázatok egyik fontos összetevője ugyanis, hogy mi történik a nyelvi (rész)rendszerek hírértékviszonyaival a változás nyomán, s miért lehet „entrópia-egyensúlyról” beszélni annak ellenére, hogy a nyelvi változások lezajlásával szükségyszerűen fennmaradnak reliktumok, s voltaképpen a változások a (rész)rendszer egészének a megváltozásával járnak együtt.

A következő kérdés a nyelv struktúrájának a változására vonatkozik. Ez közvetett úton következik be. Ha egy nyelv teljes repertoárjából a kommunikációs tevékenység szelekció útján választ, akkor természetesen a szelekcióba bevonható elemek és ezek kombinációs lehetőségei változnak meg a történeti idő síkjában. Emellett a szelekcióból adódó morfoszintaktikai kapcsolódási minták, valamint az ezekhez rendelt realizációs minták kezelése a tényleges beszédtevékenységben (pl. a tempó vagy a képzést irányító artikulációs programok, amelyek az egyes beszédhangok ejtési helyét kijelölik). A változások fő iránya itt is a reduktió, amelyet az időbeli kompresszió követ, megteremtve azt az entrópiaegyensúlyt, amely a szerző értelmezésében a hírértékviszonyok közvetítőlegesen állandóságát biztosítja a közlésben. A változások és kiegyenlítés az artikuláció szintjén az egyes elemeket és szakaszokat nem azonos mértékben érinti. (Itt valószínűleg arról

van szó, hogy az ejtés nagyobb képzési energiájú helyein, így a hangsúlyos helyeken, a redukció kisebb mértékben hat, míg másutt egész szótágok tűnhetnek el. Ez az alapséma, amelyet átfedések, részleges vagy teljes egygyólvadás egészít ki.)

Kevésbé föltárt terület, hogy miféle változásokkal találjuk szemben magunkat, ha túllépünk a frázis nagyságrendű közlési egységeken. Lüdtke itt csak hipotézisekben vezet tovább következtetéseinek láncolatát. Ezek (1) a szeriális szerkezetekben az optimalizáció szempontjából a szemantikai egységek lexémát követő helyeit kell kedvezőbbnek tekinteni. (2) Az optimalizációs törekvések tekintetében összefüggés van a szeriális szerkezetek képzése és a hangsúlyviszonyok között. (3) Optimálisnak minősülne nagyobb terjedelmű szeriális szerkezetek képzése úgy, hogy a lexémák és a többi szemantikai egység, valamint a hangsúlyhelyek azonos eloszlást mutassanak. Mivel ez nem valószínű, az optimalizáció itt szükségképpen új utakat kell, hogy keressen. A végkövetkeztetés az, hogy „az optimalizációs folyamatok sikeressége és tartós volta negatív korrelációban van” (248).

Összegezve: a nyelvi változások két végső okra vezethetők vissza: egyik az adott keretek között meglevő nagyszabású variabilitás, a másik a nyelvhasználatban megnyilatkozó, állandó optimalizálásra való törekvés, amely utóbbi „ha nem vezet is döntő és tartós javításokhoz, azonban megakadályozza [a nyelv] sorvadását” (249). Ez a tendencia a társadalmi praxisban föllelhető tendenciákkal közvetlen rokonságban van. A variabilitás — másfelől — az ember biológiai szférájához kapcsolódik, benne pedig a biológiai evolúció fogalomköréhez is. A nyelvi változás ebben a legtágabb értelmezésben már tipológiai probléma alakjában lép elő, s 'az emberi nyelvek változatossága' jelentést vesz föl. A szerző nem vág bele annak elemzésébe, hogy a szükségszerű — fakultatív — lehetlennének feltételezett nyelvi tulajdonságok közül a változatosság szempontjából értékelhető fajtának, a fakultatív jegyeknek a kategóriájában milyen fejlődésirányok figyelhetők meg, illetőleg várhatók. Megelégszik annyival, hogy a változások fő mozgásirányait, a konvergenciát és a divergenciát — mélyebb analízisük nélkül — megemlítsse.

Rövid, végső értékelésként két, egymással kevésbé összefüggő mozzanatot szeretnék kiemelni. A kötet legfőbb erénye, hogy az elméleti kérdések tárgyalása jó egyensúlyban van a nyelvi adatokra épülő, gyakorlati bizonyítóanyaggal. Tegyük hozzá, erre valóban nagy szükség van. Ha valaki a nyelvi változások jelenségkörének magyarázatában mindvégig követni akarja a tiszta kauzalitás elvét, mert ebben látja a megközelítés egyetlen racionális lehetőségét, annak az empiria néha igen kemény tényeivel kell megbirkóznia.

Valószínűleg nem erény, hanem elkerülhetetlen szemléletmódosulás a másik, éppen az okság kérdése körül. Föltétlenül újszerűnek kell minősíteni, hogy — legalábbis a szerzők egy része (így pl. Lüdtke) — a tárgyalt jelenségek, a változások magyarázatában, vagy inkább megragadásában, ha csak részlegesen is, megtöri a nyelvi változásra vonatkozó explikációk eddig egyneműen alkalmazott, teoretikus elvét, a determinisztikus kauzalitás kizárólagos érvényesítését. Kettős értelemben. Egyrészt a beszédjelenségek eloszlásviszonyainak figyelembevételével, ami csupán részleges feladása az oksági összefüggések kizárólagosságának, hiszen a gyakorisági mutatók valamilyen értelemben oki tényezőkként foghatók fel. Önmagukban tekintve azonban külön elemzést kívánnának meg, annak elemzését, hogy milyen indokai vannak vagy lehetnek egyes elemek magas vagy alacsony előfordulásának a nyelv, és a nyelvek, használatában. Idáig az elemzések nem nyúlnak vissza, vagy ha igen, közel vannak ahhoz, hogy megelégedjenek egy teoretikus circulus vitiosus zárásával. Másfelől, a lehetséges vagy valóságos alternatívák kezelésében figyelhető meg a szakítás: amennyiben a fejlődés lehetséges útjai — az elemzés alapján — eltérő irányokba mutatnak, s a valószínűsíthető, egyenlő erősségű hipotézisek közül csak egyetlennek a realizációja adatolható a történeti fejlődésben, akkor az alternatívák nem bizonyosan az oksági viszonyok kategóriájában tárgyalhatók. Ez a felismerés a természettudományi kutatásokból került át a nyelvészetbe, és remélhetőleg jó hatással lesz annak problémaérzékelésére is. Magától értetődően ez nem jelenti a kauzális összefüggések tagadását azokon a pontokon, ahol ilyenek vannak. Egészen bizonyos, hogy számos közülük a nyelvhasználati tények szociális összefüggései körében lelhető még föl.

SZENDE TAMÁS

C. И. Кочкуркина: Археологические памятники Корелы

Наука, Ленинград 1981. 160 l.

C. И. Кочкуркина: Древняя Корела

Наука, Ленинград 1982. 216 l.

Az utóbbi időben szovjet és magyar szerzők mind több könyve és tanulmánya jelenik meg a Volga vidéki és a nyugat-szibériai finnugorok régészetről. Ezzel szemben sokkal kevesebb figyelmet fordítanak a kisebb balti-finn népekre.

Ezt a hiányt részben pótolják *Kocskurkina* könyvei a karjalaiak régészetről. A két kötet szervesen összetartozik, ezt világosan jelzi a címlapok egységes elvek szerinti grafikai megoldása is. Hiába forgatjuk azonban a korábban megjelent művet, semmi utalást nem találunk a folytatásra, amely így eléggő meglepetésszerűen ért minket. Sokkal helyesebb lett volna a két műnek egy címet és 1., 2. kötet jelölést adni. (A továbbiakban az egyszerűség kedvéért én 1. és 2. kötetről fogok beszélni.)

Az 1. kötet lelőhely- és leletkataszter. Bevezetőjében (3–12) az orosz évkönyvek alapján *Kocskurkina* röviden érinti a karjalaiak és Novgorod kapcsolatát a 12–15. században. Kiemeli, hogy a karjalaiak Novgorod és ellenségei (svédek, német lovagrendek ütközőzónájában éltek. Ezért gyakori szereplői az írott forrásoknak.

Sokkal kevesebbet tudunk azonban életmódjukról, etnogenezisükről a régészeti kutatások nem kielégítő volta miatt. A szerző feldolgozta a múzeumokban található leleteket és az összes megjelent régészeti irodalmat. Munkája az 5–15. századra terjed ki, a legkorábbi karjalai leletektől a novgorodi korszak végéig. A karjalaiak lakóhelyét a rájuk jellemző női ékszerek elterjedési területe alapján határozza meg. Utána rövid áttekintést ad a régészeti kutatások történetéről. A kataszter külön választja az 5–11. századi leleteket a 12–15. századiaktól, mivel a szakirodalomban van olyan vélemény is, hogy a két korszak leletei annyira eltérnek egymástól, hogy csak a második korszakba tartozók a karjalaiak emlékei.

A kataszter a következő sorrendben ismerteti a leleteket: telepek (az első csoportból nem ismertek), sírok és temetők, szórványleletek, éremleletek (a második csoportban nincsenek), kincsleletek.

A második korszakból nemcsak több lelőhely ismert, hanem jelentősebb feltárások is voltak pl. Tiverszk és Sortavala (Paaso) földváraiban. Az ásásokat még a finn tudósok kezdték a múlt század végén (*Appelgren, Schwindt, Hackman*) és napjainkban a SzUTA Karjalai fiiláléja folytatja a szerző vezetésével. Az ásások során az erődítések területén sírok és épületek maradványai is előkerültek.

A kötet végén találjuk a képtáblákat (124–155), amelyek szemléletesen mutatják a karjalaiak anyagi kultúrájának sokrétűségét. Egyaránt láthatunk skandináv stílusban díszített ovális fibulákat és kardokat, a finn-permi népeknél gyakori patkó alakú fibulákat, láncos-csörgős csüngőket, valamint olyan tárgyakat — zabla, szíjelosztó karika, szaltovói típusú fülkanál, mellkorongok — amelyek a steppei kultúrkörben lévén őshonosak, megtalálhatók a honfoglaló magyarság tárgyi emlékei között is.

A második kötet első fejezete a karjalai törzsek kialakulását tárgyalja (5–13). Ebben *Kocskurkina* szovjet nyelvészek munkáiból merítve azt írja, hogy egyes finn nyelvjárások (äyrämöinenek, savakkok), az izsór nyelv, a vepsze és a karjalai nyelvjárások egy korábbi karjalai nyelvi egység szétágazásai. A vepsze szubsztrátum a déli nyelvjárásokban azt bizonyítja, hogy a vepszek korábbi lakosok az olonyeci (aunuszi) átjáróban, mint a karjalaiak. Ezt a szerző szerint régészetileg is lehet bizonyítani: a karjalaiak a leletek szerint itt csak a 10. században bukkannak fel.

A szerző elveti a századforduló táján kialakított finn nézetet a karjalaiak nyugat-finnországi eredetéről, és a *Raudonikas* által kidolgozott keleti származtatás mellett foglalt állást. Végül arról olvashatunk, hogy minden e témában jártas szerző — nyelvész vagy régész — szerint a karjalai nép kialakulásának kora a 11–12. század. Egy nép kialakulása azonban igen hosszantartó és bonyolult folyamat, a karjalaiak pedig a 12. században már mint kifarrott önálló etnikum szerepelnek az orosz történeti forrásokban. Ezért főként abból a szempontból kell vizsgálni az 5–11. és a 12–15. századi karjalai leleteket, hogy bizonyítható-e a két korszak egy etnikumhoz tartozása.

A következő fejezet (Племенная общность корелы в I-начале II тыс.) a régészeti leletek elemzését adja, bemutatva a különböző tárgyak elterjedési területét, majd ezek alapján egészen rövid összefoglalót ad a karjalai társadalomról, a karjalaiak életmódjáról, kereskedelmi kapcsolataikról (33–36).

Ezután a Народность корела в XII—XV вв. című fejezetet találjuk (37—75). Ebben Kocskurkina összefoglalja ismereteinket a 12—15. századi karjalai településekről, temetőkről, a karjalaiak öltözkéiről. A néptörténet szempontjából legfontosabb alfejezet a Mikkeli-tó környéki karjalai leletekről szól (57—75). Ehhez a csoporthoz öt temető és néhány szórványlelet tartozik. A temetők rövid ismertetése után a csoport eredetéről olvashatunk. A kutatók két táborra oszlanak: a karjalai és a nyugat-finnországi eredetet vallókra. A kérdés eldöntésére a szerző összehasonlító elemzést végez a Mikkeli környéki és a karjalai temetők között. Az elemzés bebizonyítja, hogy a mikkeli és a karjalai régészeti leletek között olyan szoros a kapcsolat, hogy az csak a két népesség rokonságával, Savo karjalai eredetű lakosságával magyarázható. A bizonyítás annak ellenére sikeres, hogy a táblázatok, amelyek általában a leírtak egyszerű és világos szemléltetésére valók, itt elég bonyolultak, és értelmezésük komoly erőfeszítést igényel. Az sem tartható szerencsésnek, hogy mind az öt táblázat — habár ugyanazt akarja bizonyítani — más-más grafikai megoldású.

Az összehasonlítás után Kocskurkina azokat a nyelvészeti és néprajzi adatokat ismerteti, amelyek alátámasztják az ő eredményeit. Azonos típusú földrajzi nevek találhatók a Ladoga tó ÉNy-i partjainál és Savóban. Az antropológiai vizsgálatok szerint a vándorlás útja Savóból É, ÉNy, ÉK felé vezetett tovább, és a karélok egyes csoportjai eljutottak a Botteni-öböl északi részének partjaira is. (Ennek időpontjáról Kocskurkina nem tudósít.)

Ezután a messzire vezető gondolatokra inspiráló rész után olvashatjuk a karjalai életmód és kultúra részletes ismertetését. A Хозяйство корелы XII—XV вв. c. fejezetben (76—135) először a vassfeldolgozásról, az ötvösségről, majd a háziipar különböző ágazatairól, a fa-, kő-, és csontmégmunkálásról, a fazekasságról és a textilkészítésről olvashatunk. Külön fejezet ismerteti a harcosok fegyverzetét, felszerelését (136—146), a mezőgazdaságot, halászatot, vadászatot (147—160).

A régészeti fejezetekből hiányzik a karjalai anyagi kultúra eredetének vizsgálata, pedig azzal láthatóvá vált volna, hogy a karjalaiak milyen sok szállal kötődnek a tőlük keletre élő finnugorokhoz. Így egy nagyon fontos szempont hiánya gyengíti az összefoglalás értékét.

A zárzó részletesen áttekinti Karjala és Novgorod kapcsolatát (161—171). A mű ennek a bonyolult viszonyoknak a bemutatásával zárul.

A 235 tételes bibliográfia után függelékként még négy tanulmány következik:

Н. Н. Мамонтова—С. И. Кочкуркина, О топонимии Северо-Западного Приладожья и сопредельных районов (180—185); Э. С. Васильева, Характеристика медных сплавов с городищ Тиверск и Паасо (185—188); Л. С. Хомутова, Техногическая характеристика кузнечных изделий из раскопок Тиверска и Паасо по результатам металлографического анализа (188—208); Н. К. Верещагин, Видовой состав остеологического материала с городищ Тиверск и Паасо (208).

A függelékhez tartozik még azoknak a régészeti lelőhelyeknek a jegyzéke, amelyek ma már csak orosz nevükön ismertek, valamint egy finn—oros régészeti szójegyzék.

Ez a két kötet mindazt tartalmazza, amit jelenleg a karjalaiak régészetéről tudunk. Ezért hasznos kézikönyv a finnugrisztika művelői számára.

KLIMA LÁSZLÓ

И. С. Гурвич (szerk.): Этническая история народов СССР

Наука, Москва 1982. 269 l.

Az ismertetendő könyv bizonyos értelemben folytatása a korábban kiadott Этнология народов Севера c. könyvnek. Mégis ez az új könyv az első, amely fényt vet a szovjet távoli Észak népei etnikai fejlődésének problémáira a 16. és 20. század közötti időszakban. Noha a szovjet etnográfiai irodalomban sok olyan mű található, amely külön-külön foglalkozik egyes északi törzsek és népek jellemzésével, e könyv mégis hűzágpótló munka abban az értelemben, hogy képet ad a hatalmas szibériai és északi területeken lejátszódó etnikai folyamatok egészéről.

A könyv bevezető és záró részét a szerkesztő írta, a köztük levő tizenegy fejezet a hantik, manysik, nyenyecsek, enyecsek, nganaszonok, ketek, szölkupok, evenkik, evenek, jakagirok, északi jakutok és dolgánok, az északkeleti paleoázsiai népek (csukcsok, korjácok, kamsadálók), eszкимók, az Amur alsó folyása menti és a Szahalin szigeti népek

(nanajok, oroszok, orokok, ulesok, nivhek, negidálok) etnikai fejlődésével foglalkozik. A könyv a következő hét kitűnő szovjet etnográfus munkája: V. I. Vasziljev, Z. P. Szokolov, J. B. Szimcsenkó, E. A. Alekszejenkó, V. V. Lebegyev, V. A. Tugolukov, I. Sz. Gurvics és A. V. Szmoljaké. Az egyes fejezetek végén mindenütt csaknem teljes felsorolás található a felhasznált irodalomról, amely képet ad a tárgyalt probléma legértékesebb forrásairól.

A könyv első fejezete a könyvben tárgyalt népek legnyugatabbra eső csoportjával, azaz az obi-ugorokkal, a hantikkal és a manysikkal foglalkozik. A fejezet szerzője, Z. P. Szokolova, a hantik, manysik és szölkupok kutatásával foglalkozó szovjet szakemberek egyik legismertebbje. Valóban, a könyv e része jórészt az ő munkáin alapul, tekintve, hogy a fejezet kb. hatvan tételt kitevő irodalomjegyzékéből 18 az ő saját műve, azaz az általa idézett munkákból minden harmadik az övé. Ez a tény is mutatja, milyen nagymértékben járult a szerző hozzá a probléma megoldásához. A szerző részletes felsorolását adja a hantik és manysik etnikai történetéről szóló korábbi munkáknak, köztük Sz. V. Bahrusin, B. O. Dolgih, Veres P., N. V. Lukina, N. A. Minyenko és V. N. Csernyecov munkáinak és voltaképpen csaknem minden e kérdéssel kapcsolatos fontos művet meg is említ. A külföldi tudósok közül, akik e problémával foglalkoztak, említés történik J. Gulyárról, A. Kannistórról, Munkácsi Bernátról. Úgy gondoljuk azonban, hogy még a következő munkák is fontosak e probléma szempontjából: W. Steinitz, *Geschichte des wogulischen Vokalismus* (Berlin 1955), Décsy Gy. *Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft* (Wiesbaden 1965), Hajdú P., *Linguistic Background of Genetic Relationship* (in: *Ancient Cultures of the Uralian Peoples*, Budapest 1976), Hajdú P., *Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie* (ALH 14), E. Itkonen, *Zur geographischen Ausdehnung der finnisch-ugrischen Urheimat* (UJb. 41). Ezek nélkül a művek nélkül — így látja a nyelvész — különösen a manysi és a hanti nép etnikai története hiányos és azt is mondhatjuk, nem hatol túl messzire az időben, tehát nem megy messzebbre az írásos források koránál, amely az obi-ugorok esetében csak a 17. században érkezett el. E népek etnogenezisének és etnikai történetének izgalmas problémáit meg sem próbálhatjuk megoldani, ha nem veszünk tudomást az ilyen irányú nyelvészeti kutatásokról.

Z. P. Szokolovának igaza lehet, amikor különvéleményt jelent be Sz. V. Bahrusinnal és B. O. Dolgihal szemben, akik úgy vélték, hogy a manysi (vogul) nép egy részét helytelenül nevezték „osztjáknak”, azaz „hantinak”, aminek az a magyarázata, hogy az oroszok, komik és a régi vogulok más szomszédai nem nagyon tudták őket megkülönböztetni a hantiktól, azaz az osztjákoktól. A híres etnográfus, B. O. Dolgih, aki hosszú ideig élt Észak népei között, odáig ment, hogy e keveredésből azt a következtetést vonta le, hogy korábban nem is volt igazi különbség hantik és manysik között, azaz az obi-ugorok fölöstása manysikra (vogulokra) és hantikra (osztjákokra) abban a korban csupán konvenció. Z. P. Szokolova azonban más véleményen van: a népnévek e keveredését azzal magyarázza, hogy manysik újabb csoportjai jöttek az eredetileg hantik lakra földre és asszimilálták az utóbbiakat. Ez az oka annak, hogy az ugyanazon a területen lakó népek nevei összekeveredtek. Eleinte az újonnan jötteket is (a manysikat) hantiknak nevezték az után a nép után, amely e földet korábban lakta. Lassanként azután a manysik asszimilálták a hantikot és mostmár ezt az új népet ismét manysinak kezdték nevezni, mivel a manysik asszimilálták a hantikot és nem fordítva. A hantik, akik ezen a földön laktak, manysi nyelven kezdték beszélni és önmagukat is „manysinak” kezdték hívni. A szerző ezt a tételt a kormányzósági jaszak-könyvekben följegyzett manysik és hantik számával próbálja bizonyítani. (A jaszak ősi adófajta, amelyet a szibériai népek fizettek a Moszkvában székelő központi orosz kormánynak. Ezt az adót általában cobolyprémben kellett fizetniük, de olykor a hölgymenyét-, hermelin-, sőt néha még a vörösrokaprémben való fizetés is meg volt engedve nekik, noha ez utóbbiból nagyobb mennyiséget követeltek tőlük. A különböző területeken lakó manysikra kivetett adó személyenként 5—9 cobolyprém, a tunguzoké személyenként 8—9 cobolyprém volt. (A jaszak-könyvek alapján föllállított táblázatok elemzése azt mutatja, hogy a 17. századtól a 19. századig terjedő három évszázadban északra és keletre tartó manysi vándorlás folyt le és ezzel együtt a hatalmas területet lakó eredeti hanti népességet manysik váltották föl. A manysik az Urálból jöttek Szibériába és embertani vonásaikat tekintve inkább a volgai népekhez hasonlítanak, mint a hantikhoz. Ezt G. M. Davidova adatai bizonyítják. Ebben az esetben az embertani adatok egyértelműen és világosan mutatják a közeli rokonságot.

A könyv következő fejezete a nyenyecekkel és az enyecekkel foglalkozik és írja a szamojéd néprajz jóismert szovjet szakértője, V. I. Vasziljev. A szerző rámutat arra, hogy némely, a nyenyecék és más szamojédok szomszédságában élő finnugor nép már egészen korán, a 10—12. században kezdett jaszak-adót fizetni az oroszoknak, a nyenyecék

és más szamojéd népek azonban, az előbb említetteknel északabbra lakván, szerencsésebbek voltak, mivel csak a 17. században kényszerültek jaszak-adó fizetésére. A szerző a jaszak-könyveket és az abban élt szamojédok számát a Dolgih-féle koefficiens segítségével elemzi, azaz azoknak az embereknek számával, akiknek jaszak-adót kellett fizetniök. Vasziljev három csoportot különböztet meg a nyenyeczeknél és kettőt az enyeczeknél, ami véleményünk szerint helytálló is, minthogy e csoportok etnikai fejlődésüket tekintve némileg különböznek egymástól. A következő etnikai csoportok jönnek számításba e népek etnikai történetének elemzésében: a nyenyeczek európai, szibériai erdei és szibériai tundrai csoportjai és az enyeczek erdei és tundrai csoportjai.

A harmadik fejezet a nhaszanok etnikai történetével foglalkozik és írja egy másik jól ismert szovjet etnográfus, J. B. Szimcsenko. A szerző vitatkozik B. O. Dolgih elméletével, mely szerint a nganaszanok egy ősi vadrén-vadász nép leszármazottai. Etnikailag B. O. Dolgih paleoázsiaiaknak tartotta a nganaszanokat, akiket később a délről jövő szamojédok asszimiláltak. J. B. Szimcsenko más magyarázatot ad a nganaszanok etnikai történetére, amikor egyúttal Dolgih elméletének helytelen voltát is igyekszik bizonyítani. A szerző úgy gondolja, hogy a dél felől északra vándorolt szamojédok egy elszigetelten élő és fejlődő ősi uráli nép maradványait asszimilálták.

A negyedik fejezet a ketekkel foglalkozik. A Szovjetunióban jól ismert etnográfus, E. A. Alekszejenko a különböző ket csoportokat szintén a jaszak-könyvek tanúsága alapján jellemzi. Véleményünk szerint a szerző helyesen feltételezi, hogy a déli és északi ketek különböző etnikai csoportoknak tekinthetők. Mivel a ketek szoros kapcsolatokat tartottak fenn a szölkupokkal és a hantikkal, mind etnikailag, mind kulturálisan nagymértékben e két nép hatása alá kerültek.

Az ötödik, a szölkupokkal foglalkozó fejezetet V. V. Lebegyev és Z. P. Szokolova írta. A szerzők úgy vélik, hogy a szölkupok török törzsek nyomására vándoroltak föl délről. A maguk részéről a szölkupok meg az osztjákat kergették el a saját területükről. Az északi szölkupokat az osztják népesség egy széles sávja választja el népességük fő csoportjától. Ezért tanácsos a szölkupok e két csoportját különállónak tartani. Szükség-telen hangsúlyozni, hogy e két csoport igen eltér egymástól, különösen ha figyelembe vesszük, hogy az északi szölkup csoport hantikát, enyeczeket és keteket is magába foglal.

A hatodik és hetedik fejezetben a neves szovjet etnográfus, V. A. Tudolukov a szibériai népesség két nagyobb csoportja etnikai történetét tárgyalja, azaz tulajdonképpen a tunguzokét, akiket evenkikre és evenekre szokás kettéosztani. Mivel a rénszarvas-tenyésztő evenkik etnikai története egészen más, mint azoké, akik nem tenyésztettek rénszarvas, helyesebb e két evenki csoportot külön tárgyalni. Az evenki népesség valahá igen nagyszámú volt, ezért szükségszerűen hatott szomszédaira: a burjátokra, szölkupokra, ketekre, enyeczekre, asszanokra, kotokra stb. Az evenkik és evenek az Amur menti népek etnikai fejlődésére is hatottak, az attól délre és keletre lakó nanaj, ules, negidal orok, orocs, udege és nivh népekre. Az evenek viszont a jukagirotkat asszimilálták, miközben őket is a jukagirotk, akikről a könyv nyolcadik fejezete szól.

A jukagirotokról szóló fejezetet a kötet szerkesztője, a kiváló szovjet etnográfus, I. V. Gurvics írta. A jukagir etnikai történet leírását a szerző azzal a megállapítással kezdi, hogy a 17. század első felében a jukagirotk hatalmas területet laktak Szibériában, a nyugati Léna folyótól a keleti Anadir folyóig és északon föl a Jeges-tengerig. Az idő tájt a jukagirotk sokan voltak, de később, a 18. század folyamán több hullámban is csökkent számuk háborúk és betegségek következtében. Egy részüket az oroszok, korjások, evenek és evenkik, majd később a jakutok asszimilálták. A jukagirotk számának nagymértékű csökkenése mégis járványos betegségekre vezethető vissza. Napjainkban e népnek csak két kis csoportja található a Kolima folyó mellett.

A következő fejezetben ugyanez a szerző az északi jakutokat és dolgánokat ismerteti. Ma már jól ismert tény, hogy a jakut és a dolgán török nyelv. A jakutok török törzs, amely később jött északra, és ott asszimilálta a dolgánokat, akik a jakut egy változatát kezdték így beszélni, elfelejtve eredeti tunguz nyelvüket. Meg kell említeni, hogy a 17. században a jakutok még nem éltek itt nagy számban, bár később tömegesen telepedtek le ezen a területen. A dolgánok az eveniktől származnak, de jakut hatására fölcserélték nyelvüket és etnikai öntudatukat.

A tizedik fejezet az északkeleti paleoázsiai népekről és az eszkimókról szól. I. Sz. Gurvics mindenestre megjegyzi, hogy a csukcs, korják és kamsadál (itelman) népekről csak a 18. század óta vannak megbízható információink. Folklorjuk szerint a csukcsok gyakran háborúztak az eszkimókkal. Egyetértünk a szerzőnek azzal a megállapításával, hogy B. O. Dolgih készítette el térképén a korábbi idők etnikai elhelyezkedésének legpontosabb rekonstrukcióját. A térkép szerint korábban eszkimók éltek azon a területen, amely később a csukcsokhoz tartozott. A 18. század végén I. I. Billings expedíciója

nagymennyiségű információt gyűjtött az eszkimókról. Az expedíció tagjai jelentették, hogy a csukcsok az ázsiai eszkimókkal együtt gyakran megtámadták és kifosztották az amerikai eszkimókat. Ez a tény lehetővé teszi azt a feltételezést, hogy a 18. század második felére megszűntek a háborúk a csukcsok és az ázsiai eszkimók között. Mondják, hogy az ázsiai eszkimók segítették a csukcsokat a korjákokkal és jukagirokkal folytatott győztes háborúikban. M. Merk szerint akkor az eszkimó nyelvnek négy dialektusa volt: vutaen, aivan, peck és uelen. A kor forrongó eseményei (háborúk, támadások, rablóhadjáratok stb.) arra kényszerítették az eszkimók egy részét, hogy a partvidékről a tundrára vándoroljanak és elszármaztassák a rénszarvastenyésztést. A csukcsok sikeres háborúkat vívtak a korjákokkal és jukagirokkal. Több győzelmet arattak nagyobb orosz csapatok fölött is. A győzelmek hozzásegítették a csukcsokat ahhoz, hogy nagy mértékben növeljék területüket. A korjákok és itelmenek kevesen maradtak és később nagy számban asszimilálódtak az oroszokhoz.

A tizenegyedik fejezet a könyv utolsó fejezete. Ez az Amur alsó folyása mentén és Szahalin szigetén élő népekkel foglalkozik. Írója a neves etnográfus, A. V. Szmolják, aki a nanaj, ulcs, orok, orocs, negidal és nyivh népek számszerű vizsgálatával, etnikai történetével és etnikai elnevezéseivel foglalkozik. A szerző rámutat arra, hogy a nivh etnikai fejlődés egyik legérdekesebb vonása az a tény, hogy a nivhek annyi népet próbáltak falvaikba vonzani, amennyit csak tudtak. A nivhek etnikai magjukba negidal, nanaj, ulcs vagy orok családokat fogadtak be, melyek később oly mértékben asszimilálódtak hozzájuk, hogy magukat nivhnek tartották, nivhül beszéltek és kultúrájukat is átvették. Ez az oka annak, hogy a nivhek több nyelven beszéltek, többek között negidalul, evenkiül, evenül, ulcsul, oroszul, orokul és nanajul. E vidék népességének összetétele a 17. századtól a 19. századig stabil maradt, noha e népek sokat változtatták helyüket. Az Amur alsó folyása mentén és a Szahalin szigetén élő népek etnikai arculata multinacionális volt, a szóban forgó népek asszimilálták egymást, hatottak egymásra. Tehát elmondható, hogy etnikai formációik egymásba hatolóak, fölcserélhetőek és kölcsönösen egymásra hatók.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy e könyv bővelkedik érdekes, szibériai és északi népekről tudósító anyagokban. E népek etnikai története eseményeinek és tényeinek tárgyalása általában adekvát. Ha a szerzők nyelvészeti adatokat is figyelembe vettek volna, mélyebben hatolhattak volna be a szóban forgó népek etnikai fejlődésének történetébe. A könyv szerkesztője (I. Sz. Gurvics) helyesen emel ki bizonyos vonásokat e népek etnikai fejlődésében a könyv bevezető és záró részeiben. Mindent egybevéve a könyvet úgy kell tekintenünk, mint amely jó jellemzést nyújt a vizsgált szibériai és északi népek etnikai történetéről.

JURIJ A. TAMBOVCEV

Gottfried Schramm: Eroberer und Eingessene

Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr. A. Hiersemann, Stuttgart 1981. X + 467 l. + 6 tábla

A mű igen általánosan hangzó „Hódítók és honosak” címét már pontosan konkretizálja az alcím: „Földrajzi névátvétel mint Délkelet-Európa történelmének tanúja az időszámításunk utáni első ezer évben.” A szerző így megfogalmazott vizsgálódásába bevonta a Kárpát-medencét és a Balkán-félszigetet, leszámítva Dél-Görögországot. A földrajzi nevek etimológiai boncolásából igyekszik következtetni a terület — források szűkében — meglehetősen bizonytalan történetére Augustus császártól Szent Istvánig.

Schramm korábbi munkájában foglalkozott a Fekete-tengerbe északról beömlő folyók neveivel (Nordpontische Ströme. Namenphilologische Zugänge zur Frühzeit des europäischen Ostens. Göttingen 1973). Mostani vállalkozása — ha lehet — még ennél is jobban érinti a magyarságot. Szerényen fogalmaz, a látszatát is kerülve annak, hogy tévedhetetlennek tartja magát.

Úgy találja, hogy az általa kutatott területet viszonylag gyorsan hódították meg a történelem során előbb a rómaiak, majd a szlávok, végül pedig az oszmán-törökök, amit azután az átvett földrajzi nevek lassú módosulása követett. A nyelvészet és a történelemtudomány mezsgyéjén elhelyezkedő vizsgálódásainak legterjedelmesebb részét kétszáz földrajzi név elemzése teszi ki. Ebből — a mai politikai határok szerint — tíz folyó (Duna, Gyöngyös-patak, Körös, Marcal, Maros, Rába, Rábca, Szamos, Tisza, Zala), egy tó (Balaton) és egy város (Sárvár), azaz összesen 12 földrajzi név szerepel Magyarországról. Jugoszláviát 87, Bulgáriát 47, Ausztriát 25 név képviseli, hogy csak a legnagyobbak kerüljenek említésre a tíz mai állam közül.

A német szerző bátran hozzányúl, de mindenkor hűvös fejjel, olyan kényes és vitatott kérdésekhez is, mint amilyen az albánok és a románok történelmi kontinuitása. E témának különben külön fejezetet is szentel (31–40. lap), amelynek már a címe is megkérdőjelezi e folyamatosságot. Hangsúlyozza, hogy mint földrajzilag és érzelmileg egyaránt távolálló személy tárgyilagosan igyekszik és tud állást foglalni e kérdésben. Külön is kifejti érveit arról, hogy a viszonylag rövid római uralom miért nem latinizálhatta Dáciát (126–130. lap).

A további részletekbe történő elmélyedés helyett inkább még arról kell említést tenni, hogy Schramm milyen pozitívan értékeli Kniezsa írását az erdélyi folyónevekről (Ungarische Jahrbücher 23: 187–235), és hogy milyen sűrűn hivatkozik Kiss Lajos „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ra. A kötetben rendkívül gazdag irodalomjegyzék található mintegy félezer tételben. Sajnálatos, hogy az igen tagolt könyvben különben jó eligazítást nyújtó mutató több lapja (az egész „I–J” és majdnem a teljes „K” betű) nyomdatechnikai hiba miatt kimaradt, ill. külön füzetben közreadott „errata”-ba került.

BORSA GEDEON

Th. A. Sebeok: The Play of Musement

Indiana University Press, Bloomington 1981. 000 l. Advances in Semiotics

Mindenekelőtt a kötet címe igényel némi magyarázatot – állítja ezt a szerző kötetének első fejezeteként jegyzett bevezetésében. A magyarázatot Peirce egy 1855 körül írt jelentős tanulmányban találhatjuk, amely F. Schiller játékosztön (Spieltrieb) koncepcióval foglalkozik. Mint ismeretes e koncepciót a Levelek az ember esztétikai neveléséről című 1794–95-ös tanulmány fejti ki. Ezen, az emberi természetről adott analízis szerint három összetevő „impulzus” van: az anyagösztön (Stofftrieb), az örök törekvés a változásra, a változatosság keresése; amelynek ellentéte a formaösztön (Formtrieb), a küzdelem az elvont „formáért”, a változásnak való ellenszegülés; valamint a harmadik, a játékosztön, az esztétikai tendencia, amely közvetít az érzékek és az értelem között részben az individuális (a mikrokozmosz), részben pedig a szociális (a makrokozmosz) szintjén. Schiller az ösztönt először mint testi szükségletet definiálja, amely a mentális aktivitás ingerlését ábrázolja; majd továbbment és szélesebb értelemben használva hozzáigazította saját céljaihoz.

E schilleri koncepció ismert következménye a logika etikai megalapozása. Az etika meg az esztétikára támaszkodik. Vagy ahogy Peirce visszahangozza ezt: „az esztétika és a logika első látásra különböző univerzumoktól függ... úgy látszik ez illúzió és, ellenkezőleg, a logikának szüksége van az esztétika segítségére” (2.197); vagy „Amikor logikánk meghódol majd az esztétika és az etika előtt, akkor lesz itt az idő arra, hogy megtalálja valódi feladatát.” (2.200).

Peirce egyik levelében Lady Welbyhez említi 1908-ban, hogy az idézett Schiller mű volt az az első filozófiai írás, amelyben a játékról olvasott s igen jelentős hatást tett rá. A Képzelet Játéka – szerinte – egyaránt kapcsolatban van olyan súlyos ontológiai problémákkal mint az Isten-bizonyítékok vagy a „csupán” rekreatív célzatú tiszta játékkal vagy az ábrándozással (amit az egyszemélyes játékok egy fajtájának tekint) vagy akár a meditációval.

A Képzelet Játéka, írja: „a szellem egy bizonyos kellemes foglalatossága... Az a tulajdonképpeni foglalatosság, amire gondolok... igényelheti az esztétikai kontempláció formáját vagy egy távoli vár-építést (akár Spanyolországban, akár valakinek nevét erkölcsi tanulságaként), vagy valami esoda észrevételét az Univerzumok egyikében...” (6.458). Peirce három számunkra ismerős Univerzumot azonosít: „Az első tartalmazza mindazt, ami pusztán Idea, légies semmisség, amelynek a költő szelleme vagy a matematikusé vagy valaki másé adh a t helyi szokásosságot [local habitation] és egy nevet a szellem számára” (6.455). A második Univerzum „a dolgok és a tények Nyers Aktualitására” (uo.) A harmadik Univerzum, a szemiotikai, amely „tartalmazza mindazt, amelynek léte olyan aktív erőből áll, amely különböző tárgyak közti kapcsolatokat hoz létre, főként a különböző Univerzumok tárgyai között” (uo.). A Jel Lelke, jegyzi meg Peirce, erejét Tárgya és a Szellem közti közvetítő képességében bírja: „ilyen a növény élete, a növekedés ereje. Ilyen egy élő szervezet – egy napilap, egy nagy szerencse, avagy egy társadalmi mozgás” (uo.).

Peirce szerint a Képzelet Játéka olyan mint „a gondolkodás folyamata, amely ésszerűen afelé tart, hogy egy meghatározott meggyőződést [belief] idézzon elő” (6.456). „... Ez elég passzívan kezdődik, valamely szöglet szemlélésével a három univerzum egyikében. De a benyomás gyorsan átmegegy figyelmes megfigyelésbe, a megfigyelés álmódoszába, az álmódoszás a szubjektumok közti közösség elvben adok-kapokjába. Ha megengedett, hogy az ember megfigyelései, reflexiói specializálódjanak, a játék tudományos munkává alakul át, ami pedig nem folytatható ritka fél-órákban” (6.459).

Voltaképpen az egész kötetet ez a Képzelet Játéka animálja és artikulálja, amely kötet a szerző szerint egy trilógia egyik darabjaként tekinthető. A másik kettő a *Contributions to the Doctrine of Signs* (1976) és *The Signs and Its Masters* (1979) című kötetek.¹

A most kezünkben levő kötet esszéi tematikájukat tekintve a szemiozis négy fő területére koncentrálnak: a nemverbális művészetekére; a verbális művészet nemverbális aspektusaira; a nyelv és a logika egyes kérdéseire; valamint magának a szemiotikai vizsgálatnak a dialektikájára.

A bevezető esszé azzal a hagyománnyal foglalkozva, amelynek magjában a Schiller-féle játékösztön áll, beleérli ebbe még a sebeok-i szemiotikai malom segítségével Hesse utópikus fantáziájának *Das Glasperlenspiel*-jét meg a Magyarországon is ismert A Birodalom visszavág című film „mélyszerkezetét” is.

A 2. fejezet címe: *Ismered a módszeremet*: C. S. Peirce és Sherlock Holmes összevetése. Bár először ábrándosnak tűnik összehasonlítani egy sosem élt detektívet a szemiotika egyik atyjával, végeredményben következtetési módszerek hasonlóságának feltárásán keresztül Sebeoknak mégiscsak sikerül ez a produkció. Amely egyúttal a logika egyik kevéssé a figyelem előterében álló szegletébe, az abdukcio problémáira is vet fényt.

E fejezet szerint a Képzelet Játékának peirce-i használata több mint hasonlóságot mutat a képzelet, az intuíció és a spekuláció Sherlock Holmes-i működésével. Egy szemiotikai paradigma megjelenését mutatja meg a tanulmány a 19. század vége körül, amely paradigma a szimptomák, a jegyek, a támpontok, egyszóval az indexek interpretálásán alapul és azt érzékelteti hogyan válnak hatásossá a humán tudományok minden részében azok a modellek, amelyek az orvosi szemiotikában gyökereznek, de különböző változataik megfigyelhetők a primitív vadász-kultúráktól, a mezopotámiai jóslás-tantól a modern tudományokig, a próféciáktól a racionalizálásig mindenütt.

A 3. fejezetben (Némó kapitány hajóablaka) Sebeok továbbmegy a S. Holmes-i csapáson az ablakok jelentőségének magyarázatával Conan Doyle munkásságában. Ez az esszé tekinthető egyúttal a verbális művészetek, az irodalom egy speciális szempontból való vizsgálatának is.

A következő két fejezet két jeles tudós filozófiai eredményeit összegezi: Ch. Morrisét és K. Bühlerét. Az alaptéma szempontjából különösen a Bühlerrel írottak fontosak. Bühler ugyanis, Meniong befolyása alatt, többek közt a játék szerepét [Spielraume] kutatta a népnyelvben és a költői, illetőleg a tudományos nyelvben.

A következő három fejezet és a második függelék különböző fajú állatok kommunikációjával foglalkozik eléggé extenzív módon. A témát a 6. fejezet vezeti be: 'Beszélgetés' az állatokkal: zooszemiotikai értelmezés. A 7. fejezet (Találkozások a harmadik típusú kutya kommunikációval) ugyanezt vizsgálja egy sajátos aspektusból, míg a 8. fejezet, az *Ügyes majmok*: a beteljesülő jövőndülés és a hozzá hasonló metodológiai buktatók című az állatok feltételezett nyelvi kompetenciáját kutatja. A „beszélő kutya” jelenség rendszerint sarlatánok és artisták vadászterülete, állapítja meg Sebeok, de kétségtelen, hogy a tudományos világ maga is belekeveredett abba az ellentmondásba, hogy képesek-e a csimpánzok megtanulni az emberi nyelv valamilyen formáját.

A főkérdés persze az, hogy amit az emberszabású majmok megtanulni képesek nyelv-e valóban. Ez a kérdés immáron teljesen jogos, minthogy Chomsky rámutatott arra, hogy különbséget kell tenni általában a nyelv és az emberi nyelv között. De sem arra a kérdésre, hogy mi egy nyelv, sem pedig arra, hogy mi egy emberi nyelv nincs végérvényes válasz, állítja Sebeok, s teszi hozzá, hogy csak a másodikra várhatjuk a választ a biológiaiától.

Sebeok végülis arra a következtetésre jut, hogy a legtöbb kísérletben a kutatók olyan jelrendszereket próbálnak megtanítani az állatoknak, amelyekről ők maguk is keveset tudnak. Ráadásul olyan módszereket alkalmaznak, amelyek nem alkalmasak a feladatra. Bár kétségtelen, hogy „a vita azoknak a jeleknek a nyelvi státusáról, amelyeket az emberszabású majmoknak tanítanak nem sok jót ígér, ti. hogy jelentősen új belátással szolgáljon a nyelv filogenezisébe; azért még az emberek közötti és az ember meg az ember-

¹ Recenzió a kötetekről: 80: 250–252, 84: 470–473.

szabású majom közötti interakciók kritikai vizsgálata efféle nyelvtanítási szituációban az információk gazdag forrását ígéri.”

Pfungst — kétségtelenül — mint a vezérfonal szolgálhat ebben a vállalkozásban, minthogy vizsgálatait a híres számoló lóval, Okos Hans-szal kapcsolatban egyike még a kevés sikeres kísérletnek. Arra világított rá ugyanis, hogy melyek azok a jelek ténylegesen, amelyek a kísérletező ember várakozásai és állati alanyaik teljesítménye között közvetítenek.

A témának jelenleg a tömegkommunikáció és a népszerűsítő irodalom nagy teret szentel. Ezzel összefüggésben maga a téma éles bírálatok kereszttüzében áll tudományos területen. Sebeok szerint érdemes figyelni arra a mozzanatra, ami ebből a helyzetből jószerével természetesen következik, egy „paradigmahibára”, arra, amit Barber a Kutató Paradigma Effektusának nevez: a kutatónak bizonyos tudományos vagy mindennapi fogalmakhoz való saját speciális elkötelezettsége, ragaszkodása következtében túl szűken definiálja kutatási területét, pl. a nyelvet. Így aztán A. G. Miller kommentárja szerint: „mágikus vagy éppen képeleltűs az az idea, hogy valaki reményei ... igazsá tudnak válni pusztán azzal, hogy milyen reményeket táplál”. A tudományos kutatásra alkalmazva ezt, akár fenyegetésnek is tekinthető mindazok számára, akik involválva vannak benne. Ilyen körülmények között — véli Sebeok — azon kritériumoknak, amelyek alapján egy olyan kutatást elfogadjunk, amelyet arra terveztek, hogy nem nyelvi magyarázatok közvetlen evidenciáját szolgáltatassa emberszabású majmok szimbólumhasználatához, legalább olyan szigorúaknak kell lenniük, mint azoknak, amelyeket azokhoz a kísérletekhez alkalmaztak, hogy bebizonyítsák: Okos Hans lelke nem él tovább a mai kísérleti majmok teljesítményeiben.

A 9. fejezetben (A művészet előképei) Sebeok tovább folytatja korábbi vizsgálódásait és az állatok esztétikai impulzusait elemzi Spencert idézve, aki 1897-ben a játékimpulzus egységét állította az esztétikai érzésekkel és érzelmekkel. A fejezet egyébként érinti az építészet, a tánc, a zene, a festészet és általában a viselkedés különböző területeit. Azokat, amelyeket általában nemverbálisnak, avagy Sebeok szerencsésebb terminusával averbálisnak mondhatunk.

A 10. fejezetben (Okos Hans végső talánya: a természet és a kultúra egysége) valamint a 3. függelékekben Sebeok megkísérli felrajzolni a kapcsolatot két olyan látszólag nagyon különböző birodalom között mint ami megvan az emberi szellem és az ember koponyájában zárt agya között. Ezzel az enigmatikus oppozícióval kapcsolatban írja Sebeok, hogy még semmi sincs megoldva. Schrödinger, Wigner valamint Popper és Eccles mindannyian amellett érveltek, hogy „szükség van a fizika valamilyen revíziójára azért, hogy megengedjük a szellem és az anyag közötti interakciót az agy bizonyos speciális régióiban” (Eccles). Másfelől azonban Monod pejoratívan animistának címkézte azokat, akik hittek a „dualista interakcionizmusban”. Mindazonáltal Sebeok végeredményben arra ösztönzi az olvasót, hogy fogadja el: fel kell tételezni — legalább átmenetileg — egy dualista-interakcionista hipotézis-variánst, egy olyat, ami a legközelebb esik J. Z. Young által kifejtett teóriához. Ebből a teóriából a kettős kódolás és ellenőrzés következik. Egészen röviden, e modell értelmében (Sebeok terminológiájában) a szellem a jelek egy rendszere — egy olyan anyagatlan rend, ami fenntartja az (anyag) rendet. A szellem „a fizikailag agyunkba kódolt információ manifesztációja” (Young). A jelek segítségével, amelyek sohasem anyagiak, csak anyagi rendszerek, akár dinamikusak, akár statikusak, aktualizálhatók és hordozhatók. A jelek áthatják az élet egészét „mint-hogy a kódolt információ az, ami úgy irányítja a rendezett aktivitásokat, hogy az élet tovább folytatódjék” (Young).

Jelenleg tulajdonképpen semmit sem tudunk — állítja Sebeok — arról a módról, ahogyan az információ kódolva és ellenőrizve van az agyműködésben, de a probléma youngi szemlélete legalább pontosan rámutat a jó kérdés-feltevésre, s arra, hogy ez alapvetően szemiotikai karakterű. Nézőpontja implikálja, hogy bár a szellem és a test egy bizonyos értelemben különbözőek, sohasem választhatóak viszont szét. Sebeok teljesen egyetérti látszik azzal a konklúzióval, hogy, ellentétben a test és a szellem megkülönböztetésének posztulálásával, „hasznos felismernünk, hogy az élet egy olyan aktivitás, amely továbbfolytatódik, mert a rendről való szimbolikus, nem-anyagi információ által van irányítva, ami először a DNS-be, aztán az agyba van befoglalva” (Young).

Kétségtelen, hogy Sebeok ebben a kötetében elbájoló szellemességgel és erudícióval, s nem kevés stílusművészettel kutatja azokat az elveket és ezek újszerű alkalmazását, amelyek a szemiotikából indulnak és a biológiában végződnek. Noha arról nem vagyok egészen meggyőződve, hogy a Schiller-féle játékosztönt tudománytörténeti jelentőségén túl a mai (empirikus-biológiai) kutatás részére érvényesként állító koncepció szerencsésnek mondható, de annyi mindenképpen igaz, hogy korábbi szkepticizmusomat egyre

inkább feladva kezdek hinni a szerzőnek, hogy a jel tudománya (de hol van ez már az első zooszemiotikai programoktól!) és az élet tudománya elkerülhetetlenül implikálja egymást, s kétségtelen az is, hogy ez a felismerés valóban adhat új tartalmat például a „természet könyve” évezredes metaforájának.

Mindezek nyelvészetiileg operacionalizálható tanulságai azonban egyelőre igen távolinak tűnnek még.

HORÁNYI ÖZSÉB

A Magyar Nyelv LI—LXXV. évfolyamának mutatója

Szerkesztette Szemere Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983. 320 l.

A Magyar Nyelv olvasóinak örömeire és megelégedésére szolgálhat, hogy még négy év sem telt el a folyóirat 75. kötetének és az 51—75. kötet mutatójának megjelenése között. Szemere Gyuláé a szerkesztés érdeme.

Rövid előszavában a Magyar Nyelv 1—50. és a Nyelvtudományi Közlemények 1—50. kötetének mutatóját is szerkesztő előd, Juhász Jenő elveihez csatlakozik Szemere, majd tájékoztat a változásokról, és tanácsokat ad az új mutató használatához. Ezek a tanácsok kis számúak, de többre nincs szükség, mert a felépítés logikus, egyszerű és áttekinthető, a szerkesztő bízik a mutató használójának várható tájékozottságában és „gyakorlatias” gondolkodásában. Szerényen húzódik meg itt a szerkesztés leglényegesebb elvi újítása: a bokrosítás elkerülése. Az előző mutatókból elég nehéz volt az egy-egy hangra, képzőre vonatkozó adatokat megkeresni az olyan nagy terjedelmű tárgyszócikkekben, mint a „hangok és hangsoportok”, „ígeképzők” stb. Az új szerkesztésmód gyakran egyetlen pillantásnyi feladatot ró ezen adatok keresőjére.

A hagyománynak megfelelően a mutató három fő része a tartalom-, a tárgy- és a szómutató.

A tartalommutató szerepe nem több és nem kevesebb, mint bármely könyv tartalomjegyzékéé, ahol nem szokás más helyről származó információt és ismeretet közölni, illetve felhasználni. Ez a tartalommutató is a szerzők nevének a folyóiratban megjelent formáihoz ragaszkodva sorolja fel a tanulmányokat, cikkeket, adatközléseket, ismertetéseket és egyéb közleményeket. A betűrendet meg nem bontó névváltozatokat ugyan összevonta a szerkesztő, de Rédei (Radanovics) Károly írásait a bevezetőben ellenpéldaként említve, talán azt a nem kívánatos következményt idézte elő, hogy a nyelvészek körében (nem feltétlenül a nyelvészetben) járatlan kezdő kutató és a jövőendő tudománytörténészé töprengeni kezd, vajon rejt-e a névsor más ilyen esetet is, és melyek azok.

Az egyes cikkek megjelenésük sorrendjében követik egymást a mutatóban. Az ismertetések, bírálatok megkülönböztetés nélkül sorakoznak közöttük, ami szerzős művek esetében ugyan nem nagy kétséget, de tanulmányköteteknél nem magától értetődő (pl. Zaicz Gábor: A finnugor őshaza nyomában, Nagy Ferenc: A nyelvtudomány ma). Az ismertetett műveket egyébként a szerző neve és a cím szerint a tárgymutatóból lehet kikeresni. A tartalommutatót az aláíratlanul megjelent írások, illetve az arcképeknek és a mellékleteknek ugyancsak az időrendet követő felsorolása zárja.

A tárgymutató alapja a magyar nyelvi tények betűrendes mutatója. Ebbe van beleépítve más nyelvek anyaga az illető nyelv nevének a kezdőbetűje szerint. A Magyar Nyelv esetében ez az eljárás megengedhetőnek, sőt hasznosnak tűnik. Őt, időben arányosan eloszló kötet (az 55., 60., 65., 70., 75.) témáit „beskatulyázva” a következő megoszlást találtam: a cikkek 43,2%-ának magyar nyelvtörténet, 19,5%-nak magyar nyelvleírás, 11,2%-nak nyelvművelés, 6,3%-nak nyelvjáráskutatás, 7,2%-nak tudománytörténet, 4,8%-nak magyar őstörténet a témája. Csak 4,7% az általános nyelvészeti, és csupán 3,1% az idegen nyelvi téma.

A tárgymutatónak ez a felépítése csak az általános nyelvészet egyes tárgyszavait rejtje el, illetve azzal a következménnyel jár, hogy pusztán a mutatóból nem lehet tudni, egy-egy jelenség általános nyelvészeti vagy konkrét magyar nyelvi tárgyalását olvashatjuk a jelzett helyen. A fokozódó általános nyelvészeti érdeklődés, a magyar témájú cikkek ugyancsak erősödő általános nyelvészeti szemlélete, valamint a folyóirat jellege azonban — azt hiszem — ebben a mutatóban nem az anyag gyakran csak merev, mechanikus módszerrel megvalósítható szétválasztását, hanem a megvalósult gyakorlatot indokolja.

Pusztán használati oldalról is ez a megoldás a szerencsésebb. Egy mutatóban minél kevesebbszer kezdődik újra a betűrend, annál gyorsabb és biztonságosabb a kereső munkája. Ugyanezzel a nagy gyakorlati haszonnal jár a bokrosítás már említett elkerülése is. Ebben a mutatóban nincsenek nagy terjedelmű, önálló életre kelő belső egységek. Az egyes tárgyszócikkek terjedelme természetesen változó, de soha nem olyan túlméretezett, hogy a betűrendbe szedett kiterjesztések között nehéz volna megtalálnunk a keresett adatot. A legterjedelesebb tárgyszócikkek, a „finnugor”, a „helyesírás”, az „igék”, a „jövővénytiszta”, a „nyelvjárás”, a „személynevek”, a „török”, részben e fogalmak terjedelme, részben a kutatók érdeklődése folytán nőttek meg.

A tárgyszógyűjtő munka mélységét, alaposságát, körültekintő voltát néhány cikk cédulázásával igyekeztem felmérni. Az esetleges eltérésekre kitérni egyrészt méltánytalan (sokkal könnyebb hat-nyolc, érdeklődés alapján választott cikket feldolgozni, mint huszonöt kötetet), másrészt érdektelen (az így gyűjtő szeme más arányokhoz szokik), annál nagyobb figyelmet érdemel azonban az a tapasztalatom, hogy Szemere Gyula elkerülte a cikkek mechanikus „vázlatolását”, de tárgyszót kapott minden olyan részletkérdés, a cikkek alaptémájából talán mellékesnek ítéltető adat is, amelynek a létre a mutató nélkül semmiképpen sem gondolhatnánk.

Említettem, hogy az ismertetett művek szerzője, címe kikereshető a tárgymutatóból. Ezenkívül gyakran külön tárgyszó utal az ismertetés témájára is.

A bevezetésben a szerkesztő külön kitér a tárgymutató utalórendszerére. Az ott kifejtettek értelmében az utalók száma valóban nem nagy (20 oldalon 34-et találtam), és ezeknek is csak egy része igazít el a szinonim nyelvtani kifejezések között, más részük a hangjelölésnek, a népek, illetve a nyelvek nevének és a földrajzi neveknek az egységesítést szolgálja. A finnugor nyelvek nevei közül a hagyományos választotta a szerkesztő, a chanti-, manysi-félékről ide szól az utaló. Itt jegyzem meg, hogy a szómutatóban a szamojéd nyelvek adatai mögött viszont az nyenyec, enyec elnevezések szerepelnek.

Az egész mutató legimpozánsabb része természetszerűleg a magyar szómutató. Több mint 20 000 adatot közöl, ezekről etimológiai, szótörténeti, alaktani, névtani stb. információt kaphatunk a jelzett helyen. A hagyománynak megfelelően a mai helyesírástól eltérő adatokat kurzív szedés különíti el.

Az idegen nyelvek, nyelvcsaládok szómutatójának sorrendje szintén hagyományos, csak a szómutatókban eddig nem szerepelt kikövetkeztetett alakok felsorolása tér el tőle.

Az adatok írásmódja a szerzők közlését követi. Az uráli nyelvek adatainak betűrendje a *tš, tš, ž* helyét és az obi-ugor nyelvek magánhangzóit illetően tér el a MSzFgrE mutatójától.

Az adatközlés a próbakereséseimkor igen alaposnak, részletesnek bizonyult, hangtörténeti tanulmányok példaanyagát is tartalmazza, és esetenként még a MNy-en kívülre mutató bibliográfiai információra is kiterjed.

Betűhibát keveset találtam (a lengyel szószerkesztésben *laka* helyesen *laka*, *włóczęga* helyesen *włóczęga*, *wyżel* <a cikkben is> helyesen *wyżel*), az osztjakban pedig talán a kötőjel elmaradása miatt egybeesett a *kaj* indulatszó (60 : 33, 70 : 173) és a *kaj*- 'zurücklassen' (63 : 463), valamint a *wap*- 'behauen' (63 : 328) és *wäp* 'Metall' (63 : 466).

A Magyar Nyelv új mutatójával jól, biztonságosan használható segédesszöveget kaptak munkájukhoz a nyelvtudomány művelői.

Z. CSABA KATALIN

TARTALOM

KIEFER FERENC: Szemantika vagy pragmatika? [Semantics or Pragmatics?] ...	5
GÓSY MÁRIA: A beszédmegértés kezdetei [The Beginnings of Speech Perception]	23
SZÍJ ENIKŐ: A korkülönbség kifejeződése a finnugor nyelvek rokonságneveiben. III. rész [Выражение возраста в терминах родства финно-угорских языков.	37
KASSAI ILONA—B. LŐRINCZY ÉVA: A magyar hangátvetés értelmezéséhez és tipológiájához [A Contribution to the Typology and Interpretation of Metatheses in Hungarian Dialects]	47
CSÚCS SÁNDOR: A votják nyelv a 18. században [Die wotjakische Sprache im 18. Jahrhundert]	63
SAUVAGEOT, AURÉLIEN: De quelque singularités de la conjugaison tchérimisse	81
P. TÁLOS ENDRE: $\frac{\text{Vogul} + \text{osztják}}{2}$ $\left[\frac{\text{Vogul} + \text{Ostyak}}{2} \right]$	89
ROMBANGYEJEVA, JE. I.: Adatok az ősök szellemeinek kultuszához a voguloknál (szigvai vogul anyag alapján) [Contributions to the Ancestor Worship of the Northern Voguls (On Sygva Vogul Materials)]	101

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

RÉDEI KÁROLY: A neutrális idő (aoristos) nyomai egyes uráli nyelvekben [Die Spuren der neutralen Zeit (des Aoristos) in einigen uralischen Sprachen] ...	113
KANGASMAA-MINN, Eeva: On the Possessive Constructions in Finno-Ugric	118
SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE: Hangulatfestés és jelentésváltozás [Secondary Onomatopoeia and Change of Meaning]	124
AUSTERLITZ, ROBERT: <i>Éhezik/koplat/bőjtől</i> ...	132
MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN: A régi török eredetű <i>gyón</i> ige magyarázata [Deutung des alten türkischen Lehnverbs <i>gyón</i> 'bekennen, berichten' im Ungarischen] ..	135
NYÍRI ANTAL: A <i>sűrű</i> : <i>sűrűn</i> és a <i>sűrűven</i> > <i>sűrven</i> , <i>sűrűjen</i> > <i>sűrjen</i> alakérténete [Die morphologische Geschichte des Adjektivs <i>sűrű</i> 'densus' und der Adverbien <i>sűrűn</i> , <i>sűrűven</i> > <i>sűrven</i> 'dense'; oft', <i>sűrűjen</i> > <i>sűrjen</i> ds.]	140
KYLSTRA, A. D.: Még egyszer a magánhangzó + <i>j</i> kapcsolatáról a magyarban [Nochmals zur Frage der Vokal + <i>j</i> Lautsequenzen im Ungarischen]	148
KASSAI ILONA: Kell-e a magyar köznyelvben diftongusnak lennie? [Should There Be Any Diphthongs in Standard Hungarian?]	152
KÁLMÁN BÉLA: Rendhagyó mássalhangzó-megfelelések a vogul és az osztják között [Unregelmäßige Konsonantentsprechungen zwischen Wogulisch und Ostjakisch]	155
KOVÁCS MAGDOLNA: Vogul személynevek vizsgálata [Untersuchung wogulischer Personennamen]	160
VÉRTES EDIT: A magyar szókezdő és szóvégi mássalhangzó-torlódások [An- und auslautende Konsonantenhäufungen im Ungarischen]	167
VÉRTES EDIT: Mikrofilológiai észrevételek Karjalainen déli osztják szövegfeljegyzéseivel kapcsolatosan [Mikrophilologische Bemerkungen zu Karjalainens südostjakischen Aufzeichnungen]	178
HONTI LÁSZLÓ: Vasjugáni osztják mese [Ein Vasjugan-ostjakisches Märchen] .	185

RÉDEI KÁROLY: A szóeleji és a szóbelseji labiális mássalhangzók delabializáló hatása az őspermiben [Die delabialisierende Wirkung der anlautenden und inlautenden labialen Konsonanten im Urpermischen]	191
HELMISZKIJ, EUGEN: Permi szófejtések [Пермские этимологии]	196
VEENKER, WOLFGANG: Zum Verhältnis von Laut und Schrift im Syrjänischen nebst Betrachtung zur Ökonomie der kyrillischen Schrift fürs Syrjänische	200
VARGA JUDIT: Valerian Vasziljev cseremiszi népdalgyűjtéseinek magyarországi visszhangja [Rezeption der tscheremissischen Volksdichtungssammlungen von Valerian Vasiljev in Ungarn]	208
FEOKTYISZTOV, A. P.: A mordvin lexikográfia kezdeteiről [Über die Anfänge der mordwinischen Lexikographie]	213
ARISTE, PAUL: Das wotische Kriegslied	216
UTASI-MCROBBIE, ZITA: A Case for Rule Simplification	221
PUSZTAY JÁNOS: Érték és mérték a szamojédiban [Ausdrücke für Wert und Maß im Samojedischen]	229
DOERFER, GERHARD: Die Körperteilbezeichnungen des Kili (Ein Beitrag zur Frage der dialektologischen Klassifikation)	238

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

KÁLMÁN BÉLA: Björn Collinder 1894—1983	247
ROT SÁNDOR: Milan Romportl 1921—1982	248
[HAJDÚ PÉTER:] Robert Austerlitz: 60 ?	251
UTASI-MCROBBIE ZITA: Finnugor konferencia Kanadában	255
SIPTÁR PÉTER: Autoszegmentális fonológia	256
SZÍJ ENIKŐ: Д. Н. Жеребцов: Историко-культурные взаимоотношения коми с соседними народами (X — начало XX в.)	265
TAMBOVCEV, JURIJ A.: Е. И. Ромбандеева—Е. А. Кузакова: Словарь мансийско-русский и русско-мансийский	267
PUSZTAY JÁNOS: Словарь ненецко-русский и русско-ненецкий	270
SZABÓ T. ÁDÁM: Gabriella Schubert: Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen	271
KIEFER FERENC: Zsilka János: De constructione. Történet és állapot egysége a nyelven	272
SZENDE TAMÁS: Helmut Lüdtke (szerk.): Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels	284
KLIMA LÁSZLÓ: С. И. Кочуркина: Археологические памятники Корелы/Древняя Корела	290
TAMBOVCEV, JURIJ A.: И. С. Гурвич (szerk.): Этническая история народов СССР ..	291
BORSA GEDEON: Gottfried Schramm: Eroberer und Eingesessene	294
HORÁNYI ÖZSÉB: Th. A. Sebeok: The Play of Musement	295
Z. CSABA KATALIN: A Magyar Nyelv LI—LXXV. évfolyamának mutatója	298

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1984. I. 12. — Terjedlem: 26,60 (A/3) ív
84.12812 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

1. A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek idegen nyelvű vagy idegen nyelvre fordítandó összefoglalást (ennek terjedelme az eredeti cikk terjedelmének 5%-át nem haladhatja meg), amelynek szintén tartalmaznia kell a tanulmány címét.

2. A közlésre szánt cikkeket mindenféle tipográfiai jelölés nélkül juttassák el szerkesztőségünkhöz. Kizárólag a nyelvi adatok kurzív szedésére (a nyelvi példák egyszeri egyenes és folyamatos aláhúzásával) és az értelmi kiemelés ritkított szedésére (szaggatott aláhúzással) tehetnek javaslatot a szerzők. Kapitälchen, félkövér stb. jelöléseket nem fogadunk el.

3. Kérjük, hogy a folyóiratok kötetszámát arab számokkal jelöljék a szerzők. A kötetszám és a lapszám közé tegyenek kettőspontot.

4. Kézzel írott betoldásokat ne alkalmazzanak a gépiratban, az esetleges cirill betűs adatokat, idézeteket stb. cirill géppel írják be, s egy oldalra 30 sornál több szöveget ne gépeltessenek (egy sorban 60 leütés).

5. A fenti feltételeknek meg nem felelő kéziratokat nem fogadjuk el.

6. A szerzők választhatnak a hagyományos jegyzetelési eljárás és az újabban szokásos irodalmi hivatkozás rendszere (szerző, évszám, lapszám) között, mindkettőt elfogadjuk, de az utóbbit preferáljuk.

Ára: 35 Ft

Előfizetési ára egy évre: 70 Ft

INDEX: 25 666

ISSN 0029—6791

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

---

87. kötet 2. szám

Budapest, 1984

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
HONTI LÁSZLÓ
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
MIKOLA TIBOR
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST I. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban. Telefon: 116–269, 316–173.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111–010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185–881.

**TRACTATIONES PARTICIPANTIUM HUNGARORUM
SECTIONUM LINGUISTICARUM CONGRESSUS VI.
INTERNATIONALIS FENNO-UGRISTARUM**

On the Survival of Ancient Beliefs in Metaphors of Contemporary Hungarian Poetry

LÓRÁNT BENCZE

(Budapest)

Myths were considered to be metaphors first by the neoplatonist Porphyry. According to him myths were allegorical representations of "philosophic truth". Psychology rediscovered Porphyry's ideas in the twentieth century. Not only repressed ideas find "Befriedigung", "Erledigung" in symbolic, metaphoric formations but they are means to express totality in our knowledge, to give a holistic view of the world. They fill in the gaps in experience, synthesize and modify our reactions and this way they enable us to rule the world. Conscious symbols are discoveries of similarities in experiences which are seemingly totally different. In fact we are able to abstract by means of generalizing comparable experiences (Eicke 539).

In the history of Hungarian literature and language the most important source of renewal has always been the folk poetry, the language of the people, the dialects. This is most obvious in the oeuvres of the classics (Arany, Petőfi), not unlike in those of the composers (Bartók, Kodály) the influence of folk-songs is. Therefore it is interesting and illuminating that in the second half of the twentieth century myths and superstitions appear as metaphors in poetry, exactly at the time they disappear from the life of the people as a consequence of social and economic development in Hungary.

With the above facts in mind, I am to limit myself to the textlinguistic analysis of one contemporary work of art and to investigate characteristic levels of its text.

The humanist Janus Pannonius was the first Hungarian poet to sing about his dying mother (*Threnos, de morte Barbarae matris* — *Lamentation on the death of Barbara, my mother*, 1463). The classical metre and language (Latin) together with the overbearing rhetoric have the effect of smothering all feeling, however sincere, the poet may have been. Five hundred years later another poet from the same countryside, Katalin Ladik smothers the same feelings, the grief of bereavement by means of folklore elements in a rhythmic prose. Both poets inherited from their motherland (Southern Hungary, now in Yugoslavia) not only a leaning towards irony, but the attitude expressed in the proverb, "He who cannot mourn, did not love the departed":

NÉGY FEKETE LÓ MÖGÖTTEM REPÜL

Fekete szemű anyám, enyhítsd szomjadat a sötét szobából. Eljön az este, tüzes hamuba takarlak, ablakodat befalazom, a vakablakba ültetlek. Fehér galamb repül, ajtó és ablak nincs rajta. Hétszer megolvasom ujjaimat, össze-
verem szárnyaimat. Meleg szél fújja hátamat, nézz hátra, anyám, mit látsz?

Négy fekete ló, olyan sovány, hogy fázom tőlük. Vágd le, anyám, a karodat, tedd be a szájamba, hozzád akarok repülni. Szem, száj, orr, fül, hol vagytok? Itt vagyunk a forró hamuban. Fehér galamb repül, elviszi örökre az ajtót ablakot.

Ezt énekeltem sötét szobában, anyám halálakor (Ladik 49).

FOUR BLACK HORSES ARE FLYING BEHIND ME

My black-eyed mother, allay your thirst from the dark room. Night will come, I will wrap you up in burning ash, mure up your window, seat you in a dummy window. A white dove flies, there is no door and no window on it. I count my fingers seven times, clap my wings. A warm wind blows my back; look backwards, my mother, what can you see? "Four black horses, they are so thin that I am cold of them." Mother, cut your arms, put them into my mouth, I want to fly to you. Eyes, mouth, nose, ears, where are you (all)? Here we are in the hot ash. A white dove flies, it takes away the door, the window for ever.

I sang this in a dark room when my mother died.

(Translation by the present author)

In the above text we find ancient myths, superstitions surviving as tropes. They could be entries in an ethnographic encyclopaedia, too. The thin and black flying horses are unambiguous symbols of death, just like the warm wind is that of death. The meaning is emphasized by the adjectives *black* and *dark* and — in this context — *night comes*, *dark room*. The white dove which flies away has always represented, throughout Europe, an innocent soul, from the Dialogues of Pope Gregory the Great onwards through medieval painting to Hungarian folklore.

Again, putting warm ash on the body has a general curative significance. Here it is a hopeful feature of the fight against death, and is in contrast to the images of hopeless effort and struggle: *mure up your windows, seat you in a dummy window*. It is also a widespread popular custom to open the windows of a house when somebody dies, so that his soul can fly free. Yet if the members of the family want to keep hold of the departed, if they want him to live longer with them, they shut the doors and windows. There are also other images which express their attempt at maintaining personal ties with the dead person, and which are metaphors of magic, expectation and preparation: *I tell my fingers seven times* (= a mystic number), *clap my wings, fly to you*. The struggle of life and death is expressed in perceptions of cold and of warmth, cf. *burning, warm, hot, I am cold*.

The severing of links with this world and with the relatives, and the control over this, is symbolised in the folk tradition by touching and feeling the five organs of perception: eyes, mouth, nose, ears, hands (i.e. tactile sense). In addition to this we have here the desperate attempt at painful and vain communication with the agonizing mother: *Cut your arms, mother, put them into my mouth, I want to fly to you*. Sometimes relatives not only touch the organs of perception to see if the person is still alive, but break or twist a finger or a hand. Releasing the hands also symbolizes the passing of knowledge, and its survival for posterity.

Parlando

mf *apathically*
 Fe - ke - te sze - mú a - nyám , (m) enyhítsd , szom - ja - dat a sö - tét szo - bá - bul ,
rattle *voiceless*
p ó (a) ó (a) ó (a)

misterioso
p *inhalatory sounds* *f*
 El - jön az es - te tü - zes ha - mu - ba ta - kar - lak , ab - la - kodat be - fa - la - zom ,
inhaling *gliss.* *mf* *inhaling*
pp El - jön az es - te *pp* tü - zes ha - mu - ba ta - kar - lak , *pp* ab - la - ko - dat be - fa - la - zom ,

rit. molto.....
quavering *mp* *p*
 A vak - ab - lak - ba ül - tet - lek fe - hér ga - lamb (m) fe - hér ga - lamb re - pül
whispering *mp* *p* *pp* *laughing* *reciting*
 A vakablak - ba ül - tet - lek fe - hér galamb, galamb, galamb (m) aj - tó

pp (*Sprechgesang*) *mf* *p*
 aj - tó és ab - lak nincs raj - ta . Hét - szer meg - ol - va - som uj - ja - i - mat
pp *reciting*
 és ab - lak nincs raj - ta . Hét - szer meg - ol - va - som uj - ja - i - mat

ff *vibr. molto* *mp* *reciting* *pp* *inhalatory sounds*
 ősz - sze - ve - rem szár - nya - i - mat nézz hátra: Négy fe - ke - te
whispering *yawning* *agonized rattle* *inhaling*
 hétszer megolvasom ujjaimat O: A: O: *simile*
PPP

rit. molto.....

lő, o - lyan so - vány, hogy fá - zom tő - lük Vágd

lő fé - lek vágd le a - nyám

dolce
reciting
a karodat

p *gliss.* *mp* *ppp*

fedd be a szá - jam - ba hoz - zád a - ka - rok

whispering *fearfully*
a karodat hozzád akarok

pp *to exhale and inhale wildly, wheezingly*

pp *p*

repülni szem SZÁAAA száj ORRRRRRRRRR hol vagytok?

reciting *inhaling* *mf*

p *mp* *p* *ppp*

mp *pp* *pppp* *mp* *gliss.*

Hol vagy - tok? Itt vagyunk a for - ró hamuban fe - hér

brightly *darkly:* *garding*

Itt vagyunk a for - ró hamuban

dim.

ga - lamb re pül, el - vi - szí ö - rök - re az aj - tót, ab - la - kot.

objectively
Ezt énkeltem a sötét szobában
anyám halálakor.

p

The warning and question *look backwards . . . what can you see?* are common elements of pursuit scenes in folk tales and sometimes also in poetry (cf. e.g. the striking similarity of the motifs in question used by Goethe in his *Erkönig*).

In Ladik's dirge ethnographic tradition is condensed in a vision. Individual memory is dissolved, generalized and typified in a social memory, where superstitions, myths of the latter became metaphors, allegories etc. As a consequence of the use of tropes, factual memory is already a heap of earlier perceptual memories (folk-customs, superstitions, funerals, myths etc. experienced, seen or learnt by the author before). Perceptual memory is directly represented by the sentence *I sang this in a dark room when my mother died*.

From the point of view of frame-theory approach the information retrieval network provides a replacement frame in the text. A semantic approach can say that *white dove* e.g. (unlike its original designatum) refers to an innocent soul (denotatum) in folk-culture. This again (after becoming a designatum because of the convention) refers to the soul of the poet's mother (= denotatum) in this particular text. The probability of a false response by the hearer/reader is rather high because of the tropes. Therefore the last sentence *I sang this . . .* has no trope at all.

The unconventional use of words remains unexplained — in poetry as a rule —, i.e. they are tropes. Yet we know exactly what they are about as there is a hint in the sentence *I sang this . . .* By the tension and ambiguity and uncertainty we have a more holistic and deeper view of the event as if she would say *My mother died and I was very sad, I wish she had not died* etc. Ambiguity and uncertainty are not limitless as in the case of every poetic metaphor. Even without that clear hint (*I sang this . . .*) a reader/hearer would be sure that it is not about the birthday party of the mother e.g., but it is the poet's rage "against the dying of the light" (Dylan Thomas).

Similarly in order to counterbalance the disintegration of the text and the seemingly poor coherence caused by the use of metaphors Ladik arranged the supersititious motifs (metaphors, symbols) in a classical ring-structure — with the image of death (*four black horses* etc.), that is to say the only words the mother speaks, at the centre. This sophisticated chiasm or inverted parallelism (a, b, . . . b, a) was often used by Catullus.

Ladik relies not only on the above mentioned means of counterbalance. She can make use of her mimetic means of her voice and gestures (cf. Lausberg 1162 etc.). A kind of archaic art survives in Ladik, which embraces drama, poetry, music and dancing. It has always been customary and natural for Hungarian poets to recite their poems before a large public. She, who began her career as a child actress at Radio Újvidék (Yugoslavia), enunciates her words with an unbelievably tense and clear articulation, with a magically expressive wide range of dynamics, full of delicate nuances. One might say that she follows a shamanistic tradition in her performance of her text, which may possibly be part of her personal experience in childhood and of which there is still written evidence in the region where she was born right up to the end of the nineteenth century and the beginning of this century: . . . (she) is a shaman who can catch sight of a treasure buried in the earth . . . can goggle (her) bad eyes magically, is a master of words as well as of singing, has a specially great talent for reciting Hungarian poems" (Ethnogr.,

136). This could indeed be a description of the mimetic art of Ladik too, with its highly structured choreography and sensitive use of the human voice.

The score of the text recited by Ladik herself also shows that when performed the linguistic sign expresses naturally what it does arbitrarily and conventionally otherwise. (The performance was recorded in 1982 in Budapest and written out in score by István Biller, choirmaster and school-inspector, Budapest.) I think Wienold is perfectly right saying that "not only drama is a plurimedial text but every text in parole is" (143).

Involuntarily we are at the threshold of the more than 2000 year old debate of *physei-thesei* beginning with Plato's *Kratylos*. The score proves Fónagy's theory on double coding in speech. According to the genre of communication, it is sometimes the natural, sometimes the conventional side which becomes conspicuous. In performance the synthesis of *physei-thesei* makes the communication intensive and humane (Fónagy 76).

Bibliography

- EICKE, D., *Die Psychologie des 20. Jahrhunderts*. Bd. II. Freud und die Folgen (I). Von der klassischen Psychoanalyse... Hrsg. v. D. EICKE. Zürich 1976.
- ETHNOGRAPHIA 32. Budapest 1921.
- FÓNAGY, I., *A beszéd kettős kódolása* (The double coding in speech). *ÁNyT* 4: 69—76 Budapest 1966.
- LADIK, K., *Mesék a hétfejű varrógépről* (Tales of the Seven-Headed Sewing-Machine). Újvidék 1978.
- LAUSBERG, H.: *Handbuch der literarischen Rhetorik*. 2. Aufl. München 1973.
- WIENOLD, G., *Textlinguistic Approaches to Written Works of Art*. in: *Current Trends in Textlinguistics*. Ed. by W. U. Dressler. Berlin—New York 1978. 134—163.

Die Beziehungen zwischen den finnougri- schen und türkischen Sprachen im Wolga—Kama—Gebiet

GÁBOR BEREZKI

(Budapest)

1. Im folgenden behandle ich die wichtigsten Berührungspunkte zwischen der tscheremissischen, mordwinischen, wotjakischen und syrjänischen auf der einen und der tschuwaschischen sowie tatarischen Morphologie auf der anderen Seite. Aus praktischen Gründen bespreche ich sie zusammen mit den syntaktischen Aspekten. Mit diesen Fragen habe ich mich teilweise schon in einer umfangreichen ungarischen Studie¹ beschäftigt, die ich hier durch zahlreiche neue Daten ergänze.

Ich möchte betonen, daß die hier aufgezählten Erscheinungen meiner Meinung nach aufgrund von Wechselwirkungen zustande gekommen sind. Es ist allgemein bekannt, daß die finnougri- und die türkischen Sprachen einander typologisch gesehen sehr nahe stehen, und dies erschwert die Erforschung der Wechselwirkungen in außerordentlichem Maße.

Es ist erwähnenswert, daß viele der Übereinstimmungen zwischen den finnougri- und türkischen Sprachen des Wolga-Kama-Gebietes auch im Ungarischen vorhanden sind, obwohl die ungarische Sprache geographisch nicht in diese Gruppe gehört. Die Parallelen lassen sich dadurch erklären, daß es auch in der Geschichte der ungarischen Sprache eine mehrere Jahrhunderte lange Periode gab, in der sie sich unter dem starken Einfluß der türkischen Sprachen entwickelte.

2. Lautnachahmende und lautmalerische Wörter

Diese Kategorie hat in den Sprachen des Wolga-Kama-Gebietes eine weitaus größere Bedeutung als in den bekannten europäischen Sprachen. Ein weiterer Unterschied liegt darin, daß die lautnachahmenden und lautmalerischen Wörter als Satzteile stehen können. Sie können als Subjekt, Attribut, Adverb und Prädikat vorkommen. Ihre wörtliche Übersetzung ist nicht möglich.

Tscher. *wolyenže jält-jolt wolyalt kajāš* 'der Blitz leuchtete blendend' (*jält-jolt*) (adverbiale Bestimmung) (Sovr. mar. 308); mord. *E tejterēs guborgabor jortnesenze penktneñ* 'das Mädchen wirft die Holzstücke schnell (*guborgabor*) herum' (adverbiale Bestimmung) (Gram. mord. jaz. 371); M *vedš läjsä žol-žol* 'das Wasser plätschert im Fluß' (Prädikat) (ebd. 372); wotj. *dez kireže luisāw-ke, žingīr no žangīr šudisāw!* 'wenn ich eine Gusli mit metallenen Seiten hätte, würde ich spielen!' (*žingīr-žangīr*) (adverbiale Bestimmung) (Wichm.: JSFOu. 11: 13); syrj. *zura-zara vev*² 'ungeduldiges Pferd' (Attri-

¹ János Balázs (szerk.), *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest 1983. 207—236

² D. V. Bubrich, *Grammatika literaturnogo korni jazyka*. Leningrad 1949. 197

but); syrj. *P. žageńika pitkil-pitkil šibetcis tedtem mort ferma dińe*³ 'langsam humpelnd (*pitkil-pitkil*) näherte sich der unbekannte Mann dem Zuchthof'; tschuw. *šəŋkər-šəŋkər juxtarsa, | tərī jurlat jurrine*⁴ 'schmetternd (*šəŋkər-šəŋkər*) pfeifend singt die Lerche sein Lied' (adverbiale Bestimmung); tat. *jaltər-joltər jäsən utlarə ujnarya tütündü* 'blendend (*jaltər-joltər*) leuchtete der Blitz auf' (adverbiale Bestimmung) (Sovr. tat. I. 367).

Diese Kategorie der lautmachenden und lautmalerischen Wörter mit Satzteilfunktion ist charakteristisch für die türkischen Sprachen. N. I. Ašmarin hat der Untersuchung dieser Erscheinungen in der tschuwaschischen Sprache eine Monographie gewidmet, und in der Vorrede nennt er auch zahlreiche Beispiele aus anderen türkischen Sprachen.⁵ Die genannten finnougrischen Sprachen sind also unter dem Einfluß der türkischen Sprachen um eine Wortkategorie reicher geworden.

3. Die Kasusdeklinaton

Die Entlehnung von Kasusendungen ist sehr selten. Weitaus häufiger dagegen ist zu beobachten, daß ein Kasus aufgrund der sprachlichen Wechselwirkungen neben seinen ursprünglichen Funktionen neue übernimmt oder die Fremdsprache eine Nachahmung der Form bewirkt.

3.1. Entlehnung von Kasusendungen

Am häufigsten kommt der in der Regel bei Verwandtschaftsbezeichnungen gebrauchte türkische Vokativ auf *-j, -aj, -äj* vor.

Tscher. *ača* 'Vater' *ačaj* 'mein Vater', *iza* 'ältere Bruder/Onkel' *izaj* 'mein älterer Bruder/Onkel'; mord. E *pata* 'ältere Schwester' *pataj* 'meine ältere Schwester'; *təta* 'Vater' *tətaj* 'mein Vater'; M. *ale* 'Vater' *alej* 'mein Vater'; wotj. *nene* 'Mütterchen' *nenej* 'mein Mütterchen'.

3.2. Nachahmung der Form

Ein Beispiel hierfür ist die in zahlreichen Sprachen des Wolga-Kama-Gebietes gebräuchliche sog. Izafet-Konstruktion. In dieser Possessivkonstruktion reicht es nicht aus, die Genitivendung zu verwenden; vielmehr muß auch der Besitz das Personalsuffix des Besitzenden enthalten.

Tscher. *wätən marəžə* 'der Ehemann der Frau' (Gen. *-n*, PxSg. 3. *-žə*); mord. E *mokšoń kardazzo* 'der Hof des Mokscha' (Gen. *-n*, PxSg. 3. *-zo*); wotj. *tirlen nidiž* 'der Stiel einer Axt' (Gen. *-len*, PxSg. 3. *-iz*); syrj. *saldatjoslen jurjasis* 'die Häupter der Soldaten' (Gen. *-len*, PxSg. 3. *-is*); tschuw. *Piter-purən purlāya* 'der Reichtum St. Petersburgs' (Gen. *-ən*, PxSg. 3. *ə*); tat. *baškərtlarnəŋ atlarə* 'die Pferde der Baschkiren' (Gen. *-nəŋ*, PxSg. 3. *ə*). (S. Beke: KSz. 15: 21–27; Rédei: CQIFU II. 86.)

Diese Art der Possessivkonstruktion ist charakteristisch für die türkischen Sprachen. In den genannten finnougrischen Sprachen kommt daneben auch die traditionelle Konstruktion ohne Possessivsuffix vor.

3.3. Der Gebrauch des Dativ

Der Dativ kann in den genannten Sprachen außer als Dativobjekt auch in kausal-finaler Funktion stehen, z. B. tscher. *wütlan kaja* 'er geht, um Wasser

³ Komi-permjackij jazyk. Kudymkar 1962. 329

⁴ N. I. Ašmarin, O morfoložičeskich kategorijach podražanij v čuvašskom jazyke. Kazań 1928. 43

⁵ S. 4

zu holen' (Dat. *-lan*); wotj. *vulj potiz* 'ds.' (Dat. *-lj*); tschuw. *šiva kajal* 'ds.' (Dat. *-a*); tat *suya kitä* 'ds.' (Dat. *-ya*).

Die kausal-finale Funktion hat sich in dengenannten finnougri-schen Sprachen durch türkischen Einfluß verbreitet.

3.4. Der Gebrauch des Ablativ

Das An-etwas-vorbeigehen wird durch Ablativ ausgedrückt, z. B. tscher. *čodra woktečän kajaš* 'am Wald vorbeigehen' (MarRSl.) (*woktečän* 'vom Rand des...'); wotj. *G mîno no kabakleş ortčo* 'sie gehen an der Schenke vorbei' (Wichm., WotjChr. 1954. 137) (*kabakleş* 'von der Schenke'); tschuw. *vărman patänčën irtse kajrêm* 'ich bin neben dem Wald vorbeigegangen' (Mater. 21) (*patänčën* 'von'); tat. *janämnan ütöp kittä* 'er ist an mir vorbeigegangen' (TatRSl.) (*jan* 'Seite', *-äm* PxSg 1., *-nan* Abl.).

3.5. Der Gebrauch des Komitativ

Der Komitativ (oder der in der Funktion des Komitativ gebrauchte Instrumentalis) kann in den finnougri-schen und türkischen Sprachen, aber auch in anderen Sprachgruppen, das Bindewort und ersetzen. Im Wolga-Kama-Gebiet stößt man jedoch auf Merkmale, die für die türkischen Sprachen charakteristisch sind. Die Komitativendung wird nicht an den zweiten, sondern an den ersten Teil der Konstruktion angehängt.

Tscher. *kuyäza den eryäže* 'der Großvater und sein Sohn' (*den* 'mit'); mord. *E ofta mar'ta irviš* 'der Bär und der Fuchs' (*mar'ta* 'mit'); wotj. *šajtanen kupeč* 'der Teufel und der Händler' (*šajtanen* 'mit dem Teufel'); tschuw. *sar ačapa sarə xər* 'der blonde Junge und das blonde Mädchen' (*ačapa* 'mit dem Jungen'); tat *aj bälän küjaš* 'der Mond und die Sonne' (*bälän* 'mit'). (S. NyK 64: 29–30.)

Im Mordwinischen und Wotjakischen kann die Komitativendung, oder eine entsprechende Postposition, auch an den zweiten Teil der Konstruktion angefügt werden. So wird eine finnougri-sche Eigenheit bewahrt.

Die oben genannten Beispiele dienen nur zur Demonstration der Art der Wechselwirkungen. Aus Raumgründen kann ich nicht alle Kasus behandeln.

3.6. Es ist eine Eigenart mehrerer Sprachen des Wolga-Kama-Gebietes, daß an die Substantivendungen Adjektivsuffixe angehängt werden, was eigentlich ein Merkmal der türkischen Sprachen ist.

Tscher. *wowšëm šut älän këräk nerkäštəš, sārän dərəštəš tumeš* 'Waldbienstöcke hat man in Eichen, die am Ausläufer eines Berges (oder) am Rande einer Waldwiese wuchsen, gehackt' (Wichm.: MSFOu. 59: 1) (*nerkä* 'Auslauf eines Berges', *-štə* Inessivendung, *-š* Adjektivsuffix; *dər* 'Rand', *-štə* Inessivendung, *-š* Adjektivsuffix); mord. *E vasoldoň bajaga gajgida* 'eine aus der Ferne erworbene Glocke klingt laut' (Beke, KSz. 15: 62). (*vasolo* 'entfernen', *-do* Ablativendung, *-ň* Adjektivsuffix); tschuw. *kajap vörmanti kajäksene šime!* 'ich gehe, um die wilden Tiere des Waldes zu fressen!' (Beke: ebd. 64) (*vörmän* 'Wald', *-t* Inessivendung, *-i* Adjektivsuffix); tat. *ajayändayə itəgən tar bulsa, dunja kinləgəndä ni fajda?* 'ist der Stiefel auf deinen Fuß zu eng, was nützt es dir, wenn die Welt groß ist' (Beke: ebd.). (*ajak* 'Fuß', *-da* Inessivendung, *-yə* Adjektivsuffix).

Völlig analoge Erscheinungen sind in der ungarischen Mundart der Moldauer Tschangonen gebräuchliche Ausdrücke wie *leánti* 'aus der Mädchenzeit' (*leán* 'Mädchen', *-t* Inessivendung, *-i* Adjektivsuffix). (S. Klemm, Tört-Mondt. 212–213.)

4. Der Ausdruck des Besitzens

Sowohl in den finnougri-schen als auch in den türkischen Sprachen ist der Gebrauch von Possessivsuffixe ein urtümliches Merkmal beider Sprachgruppen, allgemein verbreitet. In den Sprachen des Wolga-Kama-Gebietes jedoch wird das Besitzen auch mit Hilfe von Possessivpronomen ausgedrückt.

Tscher. KB *tida mənən kəzə ayāl* 'das ist nicht mein Messer' (Beke, Tscher. I. 139) (*mənən* 'mein'); *kü pištü tənən mešəkəškə* 'wer hätte (eigtl. tut) es in deinen Sack getan?' (Beke, ebd.) (*tənən* 'dein'); *mānmān škālēm ti mōškā pətārū* 'dieser Bär vertilgt unsere Kühe' (Beke, ebd. 120–121) (*mānmān* 'unser'); wotj. (Munk.) *mīnam areski* 'mein Jahr' (*mīnam* 'mein'); MU *mīlam apaj ukso vajoz* 'unser Mädchen bringt Geld' (Wichm.: JSFOu. 19: 70) (*mīlam* 'unser'); tschuw. *pirən jal xəṛə sarə xəṛ* 'die Mädchen aus unserem Dorf sind blond' (Ašm., Opyt. I. 333) (*pirən* 'unser'); tat. *səznəñ šähär bik jərak bit*⁶ 'denn eure Stadt ist sehr weit' (*səznəñ* 'euer').

Hier ließe sich einwenden, daß man die eben besprochenen Erscheinungen im Tscheremissischen und Wotjakischen auch auf das Russische zurückführen könnte. Dem widerspricht jedoch die Tatsache, daß die Bezeichnung des Besitzes mit Hilfe von Possessivpronomen in diesen beiden finnougri-schen Sprachen nur in der 1. und 2. P. Sg. und Pl. gebräuchlich ist, also in der 3. P. nicht vorkommt, ebenso wie in den türkischen Sprachen. Da diese Erscheinung sehr häufig ist, hat Gadžieva⁷ sie bis in die türkische Ursprache zurückverfolgt.

Auch im Syrjänischen gibt es eine ähnliche Erscheinung, auch dort werden statt Possessivsuffixe Possessivpronomen verwendet, z. B. *nemam kerka* 'mein Haus', *mijam kerka* 'unser Haus',⁸ usw., aber hier bildet die 3. P. keine Ausnahme, und dies ist natürlich auf russischen Einfluß zurückzuführen.

5. Das Adjektiv

5.1. Dem Adjektiv kann ein Possessivsuffix angefügt werden, und so wird es zum Nomen.

Tscher. B *wūdun-ät laj kelyəžəm šinžalam ilə yən* ... 'wenn ich die Tiefe des Flußes gekannt hätte ...' (Beke IV, 292) (*kelyə* 'tief', -žə PxSg 3., -m Akk.); wotj. *šureslen žeše kiñ tode?* 'die Güte des Weges, wer kennt sie' (Munk., VotjNyt. 30) (*žeš* 'gut', -z PxSg 3., -e Akk.); tschuw. *utna külen pulsan, küler xurine*⁹ 'wenn du ein Pferd anschirrst, dann schirre ein schwarzes (eigtl. das Schwarze) an' (*xura* 'schwarz', -i PxSg 3., -ne Akk.); tat. *bar kızlarnañ jaḡşuları/su ustande kübük-tej*¹⁰ 'die netten von den Mädchen sind wie Schaum auf dem Wasser' (*jaḡşı* 'gut', -lar Pluralzeichen, -i PxSg und Pl. 3.).

5.2. Es gibt eine Art, den Superlativ auszudrücken, die in den entfernteren uralischen Sprachen fehlt und nur in den mit dem Türkischen in engem Kontakt stehenden Sprachen vorkommt. So kann man sie mit Sicherheit als Ergebnisse von Wechselwirkungen betrachten.

⁶ Tatarskoe narodnoe tvorčestvo II. Kazaň 1978. 168

⁷ N. Z. Gadžieva, Osnovnye puti razvitija sintaksičeskoj struktury türskich jazykov. Moskva 1973. 69

⁸ K. Rédei, Syrjänische Chresthomathie. Wien 1978. 95

⁹ M. G. Kondrat'jev, Pesni nizovyč čuvašej. Čeboksary 1981. 75

¹⁰ Kasantatarische Volkslieder auf Grund der Sammlung von Ignác Kunos. Herausgegeben von Zsuzsa Kakuk. Budapest 1980. 52

Tscher. *tušto ladra deč ladra pušenge kruškeš* 'dort wachsen die belaubtesten (eigtl. vom Belaubten belabut) Bäume' (Sovr. mar. 104); wotj. *tedileš no tedi* (*kiset*) 'das weißeste (eigtl. weißer als weiß) Tuch' (Sovr. udm. I. 140); mord. E *ašodo-jak ašo* 'das weißeste (eigtl. noch weißer als weiß)' (Jevsevjev IV, 127); tschuw. *pisâkran pisâk* 'das größte (eigtl. vom Großen groß)' (Mater. 101–102); tat. *üzünnan üzün* 'das längste (eigtl. vom Langen lang)' (Bálint III, 40).

Auch in einigen entfernteren finnougri-schen Sprachen gibt es eine ähnliche Konstruktion, wie z. B. im Ungarischen *szebbnél szebb*, aber diese drückt immer einen Vergleich aus: das eine ist schöner als das andere.

6. Das Pronomen

6.1. Beispiele für Entlehnungen finden sich in erster Linie unter den unbestimmten Pronomen. In dieser Beziehung waren die finnougri-schen Sprachen ursprünglich arm. Am häufigsten ist die Entlehnung solcher sprachlicher Elemente, die die Unbestimmtheit ausdrücken.

Tscher. *ala-kö* 'jemand', *ala-mo* 'etwas'; wotj. *alo-kin* 'jemand', *olo-ma* 'etwas'; tat. *ällä-käm* 'jemand', *ällä-ni* 'etwas'.

Im Tscheremissischen und Wotjakischen stammt das sprachliche Element zum Ausdruck der Unbestimmtheit des Pronomens aus dem Tata-rischen.

Tscher. KB *ta-ma* 'etwas', *ta-mañar* 'etwas (Mengenangabe)'; mord. E *ta-koda* 'irgendwie', *ta-koso* 'irgendwo'; tschuw. *ta-kam* 'jemand', *te-mən* 'etwas'.

Im letzteren Fall wurde das Element zum Ausdruck der Unbestimmtheit aus dem Tschuwaschischen entlehnt.

6.2. Eine andere Möglichkeit liegt in der Lehnübersetzung. Hier wird als Ausdruck der Unbestimmtheit in erster Linie das Zahlwort *eins* verwendet.

Tscher. *ikmo* 'etwas' (*ik* 'eins'); wotj. *og-berol* 'jemand' (*og* 'eins'); tschuw. *pəri* 'jemand' (*pər* 'eins'); tat. *bər-bər kəšə* 'jemand' (*bər* 'eins', *kəšə* 'Mensch').

6.3. An das Pronomen (*der*) *eine* wird das Possessivsuffix der 3. P. Sg. angehängt, z. B.:

Tscher. MK *iktîžə iktîm kočkeš, wesîžə wesim* 'der eine ißt den einen, der andere (ißt) den anderen (Vogel)' (Beke IV, 136) (*iktî-* 'einer', *-žə* PxSg 3.); wotj. (Munk. 581) *turliez todam use-dâr, odigez kutme porta-dâr* 'viele kommt mir in den Sinn, aber eines wühlt mein Herz auf' (*odig* 'eines', *-ez* PxSg 3.); tschuw. *põri poplet, ikkən pōğasšə*¹¹ 'einer spricht, zwei sehen zu' (*põr* 'einer', *-i* PxSg 3.); tat *üç kugärçen üçüp kilä: bərsə kəzəl, ikəsə kük*¹² 'drei Tauben fliegen dort: eine ist rotbraun, zwei sind blau' (*bər* 'eine', *-sə* PxSg 3.).

7. Das Verb

7.1. Die paarigen Verben

Eine Eigenheit des Wolga-Kama-Gebietes ist der Gebrauch der sog. paarigen Verben. Das Wesentliche dieser in erster Linie für die türkischen Sprachen

¹¹ Mészáros Gyula, *Cauvas népköltési gyűjtemény. II.* Budapest, 1912. 41

¹² S. 6. 75

charakteristischen Erscheinung ist Folgendes. In den türkischen Sprachen lassen sich die verschiedenen Aspekte der Verben mit Hilfe von Suffixen ausdrücken, aber neben dieser Methode ist ein anderes Verfahren sehr gebräuchlich: dasjenige Verb, welches die Handlung ausdrückt, wird in der Form des adverbialen Partizip Präsens verwendet; diesem folgt ein zweites Verb, das seine ursprüngliche konkrete Bedeutung verliert und dazu dient, die Aspekte des ersten Verbs auszudrücken und die Tempus- und Moduszeichen zu tragen. Es hat also im Grunde die Funktion eines Hilfsverbs oder, wie einzelne es nennen, eines Modifikators. Mit dieser Frage haben sich mehrere Sprachwissenschaftler ausführlich beschäftigt, so z. B. N. I. Isanbajev¹³ und M. P. Čchaidze¹⁴ bezüglich des Tscheremissischen, V. K. Kelmakov¹⁵ bezüglich des Wotjakischen. Da das Thema bekannt ist, möchte ich nur ein einziges Beispiel aufführen.

Tscher. *čonešten kajaš* 'wegfliegen (eigtl. fliegend weggehen)'; wotj. *lobžisa koškini* 'ds.'; tschuw. *vässe kaj* 'ds.'; tat. *učüp kitü* 'ds.'.

In der Fachliteratur ist dies bisher noch nicht erwähnt worden, aber auch im Mordwinischen stößt man mitunter auf die gleiche Konstruktion, z. B. in diesem Satz: *E varaka livtaž tuš virev* 'die Krähe flog weg in den Wald' (Jevsevjev III, 20). *livtaž tuš* bedeutet wörtlich ebenfalls '... ist fliegend weggegangen', wie in den weiter oben genannten Beispielen. Die gleiche Konstruktion enthält auch der Satz: *E sijn kandož saimiž* 'sie nahmen und trugen mich' (Paas. MSFOu. 77: 58). Paasonen fügt hinzu, daß die wörtliche Übersetzung 'tragend nahmen sie mich' lautet. Der tscheremissische Ausdruck *numal nangajaš* 'wegbringen' ist völlig analog dazu.

Das bedeutet jedoch nicht, daß es die Kategorie der paarigen Verben auch im Morhwinischen gibt. Hier begegnet man ihnen nur als Lehnübersetzungen einzelner tatarischer Ausdrücke.

7.2. Es ist ein Merkmal sämtlicher türkischer Sprachen, daß der Sprecher beim Gebrauch der Tempora eine andere Verbform verwendet, wenn er Augenzeuge der betreffenden Handlung oder des eben besprochenen Ereignisses war, als wenn dies nicht der Fall ist. Diese Erscheinung findet sich auch in vielen anderen Sprachen der Welt.¹⁶ Für die finnougriische Sprachen des Wolga-Kama-Gebietes (für das Tscheremissische, das Wotjakische und das Syrjänische) ist charakteristisch, daß das Paradigma der direkten Erlebniskategorie immer das ursprüngliche Vergangenheitszeichen trägt, während das der indirekten ein adjektivisches (seltener ein adverbiales) Participsuffix enthält. Dies ist ein Merkmal der türkischen Sprachen.

B. A. Serebrennikov hat sich eingehend mit den Übereinstimmungen der Tempora in den finnougriischen und türkischen Sprachen des Wolga-Kama-Gebietes beschäftigt und ist zu dem Schluß gekommen, daß diese sich in den betreffenden Sprachen zwar voneinander unabhängig entwickelt haben, ihre Bewahrung jedoch in großem Maße auf die jahrhundertlangen Wechsel-

¹³ N. I. Isanbaev, *Deepričastija v marijskom jazyke*. Joškar-Ola, 1961

¹⁴ M. P. Čchaidze, *Sparennye glagoly v marijskom jazyke*. Joškar-Ola, 1961

¹⁵ V. K. Kelmakov, *Sparennye glagoly v udmurtskom jazyke (na materiale kukmorskogo dialekta)*. In: *Voprosy udmurtskogo jazykoznanija*. Vypusk tretij. Iževsk, 1975. 90–105

¹⁶ L. H. Haarmann, *Die indirekte Erlebnisform als grammatische Kategorie. Eine eurasische Isoglosse*. Wiesbaden, 1970

wirkungen zurückzuführen ist.¹⁷ Zu Serebrennikovs Stellungnahme hat sicherlich auch die Tatsache beigetragen, daß das Vergangenheitsystem des Ungarischen genau mit denen des Tscheremissischen, Wotjakischen und Syrjänischen übereinstimmt und es aufgrund dessen im allgemeinen als ureigene Erscheinung der finnougri-schen Sprachen betrachtet wurde (s. MNy. 40: 197—198). Vor einiger Zeit habe ich in einer kleinen Studie versucht zu beweisen, daß auch das traditionelle ungarische Vergangenheitsystem nach türkischem Muster entstanden ist (MSFOu. 185: 59—73).

In den Vergangenheitsystemen der finnougri-schen und türkischen Sprachen des Wolga-Kama-Gebietes finden sich solche sehr enge morphologische Beziehungen, die man nur mit Entlehnung erklären kann. Einige davon sind:

Im Tschuwaschischen deckt sich die Vergangenheit der indirekten Erlebniskategorie mit dem adjektivischen Partizip Perfekt, die handelnde Person wird durch ein Personalpronomen ausgedrückt, z. B. *epə kalanâ* 'ich sagte', *esə kalanâ* 'du sagtest', usw. Im Wotjakischen lautet diese Vergangenheit folgendermaßen: *mon miniskem* 'ich ging', *ton minem(ed)* 'du gingst', *son minem* 'er ging'. Die 2. und 3. P. Sg. stimmt mit dem adjektivischen Partizip Perfekt überein, und man kann sie, ähnlich wie im Tschuwaschischen, auch ohne Personalendung gebrauchen. Auch die 1. P. Sg. läßt sich auf eine solche Form zurückführen: das Präsenszeichen *-sk-* ist aus den Präsensformen übernommen worden. Die 1. P. Pl. lautet *miniškemmi* 'wir gingen', die 2. *ti minillam(di)* 'ihr gingt', die 3. *soos minillam(zi)* 'sie gingen'. In der 2. und 3. P. Pl. sind neben den genannten auch die archaischeren Formen *minemdi* und *minemzi*, die ebenfalls mit Personalendungen versehene adjektivische Partizipia Perfekta sind, gebräuchlich. *ll* ist ein Verbsuffix. Wenn man die verschiedenen Formen vergleicht, kann man ohne Schwierigkeiten darauf schließen, daß das ursprüngliche Paradigma mit dem adjektivischen Partizip Perfekt übereinstimmte und daß die Personalendungen, die auch heute noch nicht allgemein verbreitet sind, erst später gebräuchlich wurden.

Der weiter oben behandelten wotjakischen Vergangenheit entspricht, hinsichtlich des Gebrauchs, im Tscheremissischen Sg. 1. *tolānam* 'ich kam', 2. *tolānat* 'du kamst', 3. *tolān* 'er kam', usw. *-ān* ist das Suffix des adverbialischen Partizip Präsens, *-am* und *-at* sind aus Personalpronomen abgeleitete Personalendungen.

Die Formen Sg. 1. *kajsatāp* 'ich ging', 2. *kajsatān* 'du gingst', 3. *kajsa* 'er ging',¹⁸ usw. des Nord-Tschuwaschischen sind genaue Kopien der entsprechenden tscheremissischen. An den Verbstamm *kaj-* 'gehen' wird das adverbiale Verbalsuffix *-sa* angehängt, und hierzu kommen die Personalendungen.

Die umgekehrte Betrachtung der Erscheinung ist nicht möglich, da die Bildung der Vergangenheitsformen mit adverbialen Partizipia Präsens in den türkischen Sprachen üblich ist, während dieses Verfahren in den finnougri-schen Sprachen unbekannt ist. In anderen tschuwaschischen Gebieten kommt es vor, daß diese Vergangenheit durch das einfache adverbiale Partizip

¹⁷ B. A. Serebrennikov, *Kategorii vremeni i vida v finno-ugorskich jazykach permskoj i volžskoj grupp.* Moskva, 1960. 288—289

¹⁸ N. I. Ašmarin, *Materialy dla issledovanija čuvaškogo jazyka.* Kazaň, 1898.

Präsens ausgedrückt und die handelnde Person durch ein Personalpronomen bezeichnet wird.¹⁹

Im Mordwinischen gibt es in der Vergangenheit keine direkte und indirekte Erlebniskategorie, aber in einigen Tempora und Modi läßt sich auch hier türkischer Einfluß nachweisen. Formen wie E *kundîlin*, M *kundalên* 'ich fing', usw. sind nahezu genaue Kopien der tat. Vergangenheit *ala idem* 'ich nahm', usw. (ob man diese zusammen oder getrennt schreibt, ist eine Frage der Rechtschreibung). Das tatarische *ala* ist eine adverbiale Partizip-Präsens-Form, *idem* 'ich war' ist die durch *d* gekennzeichnete Vergangenheitsform des Verbs sein. Mord. E *kundî* und M *kundaj* sind adverbiale Partizipia Präsens. *-lin* und *-lên* sind die verkürzten Varianten der Form *ulin* des Verbs sein. Im Mordwinischen steht anstelle des adverbialen Partizip Präsens mit Sicherheit deshalb ein adjektivisches, weil *kundaž* 'genommen' ursprünglich die Funktion eines adjektivischen Partizip Präsens hatte und es zur Zeit der Übernahme der tatarischen Verbform als adverbiales Partizip noch nicht gebräuchlich war.

Mit den genannten Beispielen möchte ich lediglich die Tiefe der Wechselwirkungen der Sprachen des Wolga-Kama-Gebietes im Bereich der Morphologie veranschaulichen. Die Präsentation des gesamten Materials ist schon aus Platzgründen nicht möglich, und außerdem ist die Erschließung des Stoffes noch im Gange.

Abkürzungen

Ašm. Opyt I. = N. I. Ašmarin, Opyt issledovanija čuvaškogo sintaksisa. Kazaň 1903
Bálint III. = Gábor Szentkatolnai Bálint, Kazáni-tatár nyelvtanulmányok III. Budapest 1877

Beke IV. = Ödön Beke, Mari szövegek IV. Budapest 1961

Beke Tscher. I. = Ödön Beke, A cseremiszek (marik) népköltészete és szokásai I. Budapest 1951

Gram. mord. jaz. = Grammatika mordovskich jazykov. Saransk 1962

Jevsevjev III., IV. = M. J. Jevsevjev, Izbrannye trudy. Saransk. III. 1964; IV. 1963

MarRSI = Marijsko-russkij slovař. Moskva 1956

Mater. = Materialy po grammatike sovremennogo čuvaškogo jazyka I.

Sovr. mar. = Sovremennij marijskij jazyk. Morfologija. Joškar-Ola 1961

Sovr. tat. I. = Sovremennij tatarskij literaturnyj jazyk. Moskva 1969

Sovr. udm. I. = Grammatika sovremennogo udmurtskogo jazyka. Iževsk 1970

TatRSI = Tatarsko-russkij slovař. Moskva 1966

¹⁹ Materialy po čuvašskoj dialektologii. Vypusk tretij. Čeboksary, 1969. 157–158

Tschuwassisch oder Tatarisch?
**(Bemerkungen über das wolgatürkische Lehnwort in einem
wotjakischen Sprachdenkmal)**

ÁRPÁD BERTA

(Szeged)

Das untersuchte Sprachdenkmal, G. F. Müllers Sammlung von 1733, ist den Forschern der wotjakischen Sprache eigentlich gut bekannt. Müllers Material wurde mehrmals (Müller, Nachricht . . . in Sammlung russ. Gesch. 3. SPb. 1759. 382—409; Müller, Opisanie . . . SPb. 1791. 81—108) als eine Spalte seines Vocabularium Harmonicum (zusammen mit den deutschen bzw. russischen, kasantatarischen, tschuwassischen, mordwinischen, tschere-missischen, permjakischen und syrjänischen Entsprechungen) veröffentlicht, aber es ist auch selbständig erschienen (Tepljašina, Pamjatniki udm. pis'm. Moskva 1965. 36—62). Die letzterwähnte Ausgabe stützt sich leider nicht auf die — der Verfasserin übrigens bekannten — handschriftlichen Aufzeichnungen Müllers, sie vergleicht lediglich die gedruckte sog. deutsche und russische Version und fügt ihnen kurze Kommentare hinzu.

Müllers Sammlung ist uns in mehreren Abschriften in lateinischer und kyrillischer Schrift überliefert (s. die Handschriften unter den Signaturen F. 21 op. 5 N°N° 5, 64 in der Leningrader Abteilung des Archivs der sowjetischen Akademie der Wissenschaften), und sie lag auch der wotjakischen Spalte von J. E. Fischers berühmtem Vocabularium zugrunde. An dieser Stelle müssen wir aus Platzmangel auf die Behandlung aller hierher gehörenden, von wissenschaftsgeschichtlichem Standpunkt aus betrachtet höchst interessanten Fragen verzichten, wie z. B. die Gegenüberstellung der verschiedenen Abschriften der Müllerschen Sammlung, ihr Auftauchen in Fischers Vocabularium, der Vergleich des Göttinger (s. 4° Cod. Ms. philol. in der Handschriftenabteilung der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek) mit dem Leningrader Manuskript von Fischer (s. unter der Signatur Razr. 3 op. 1 ed. hr. 135 im Archiv der sowjetischen Akademie der Wissenschaften). Auch eine Durchsicht der einschlägigen früheren Publikationen kann hier nicht ausgeführt werden. Diesbezüglich möchten wir hier bloß drei kurze Bemerkungen machen: 1. Die erwähnten Fragen wurden in den bisherigen Publikationen entweder nur im allgemeinen (s. z. B. Bulič, Očerk istorii jazykoznanija . . . Sankt Petersburg 1904. 220—221; Kononov, Istorija izučenija . . .² Leningrad 1982. 65—68) oder — ihren Zielsetzungen entsprechend — nur in einigen speziellen Teilen (s. z. B. Feoktistov, Istoki mord. pis'm. Moskva 1968. 77—79; Sergeev, O pamjatnikah . . . in Zap. NIIJALI vyp. 46. Čeboksary 1970. 232—241; Borgojakov, Slovník Millera . . . in Tjurk. leksikologija i leksikografija Moskva 1971. 122—130; Adamović: JSFOu. 77: 126; Agyagási: NéprNytud. 26: 7—35) untersucht. 2. Man kann viel von den in Göttingen seit mehreren Jahren unter Leitung von Prof. Gulya laufenden Arbeiten an Fischers Vocabularium erwarten, die auch zu der Beantwortung der obener-

wählten Fragen wesentlich beitragen können (s. darüber zuletzt Gulya Urálsztikai tanulmányok Budapest 1983. 163—171). 3. Es wäre durchaus die baldige Veröffentlichung des Leningrader Manuskriptes von Fischer erwünscht. (Die Göttinger Handschrift steht seit längerer Zeit den Forschern, in der Form eines Faksimile—Ausgabe zur Verfügung. S. Doerfer, Ältere westeur. Quellen . . . Wiesbaden 1965. 40—182.)

Die älteste und zugleich zuverlässigste Abschrift der Müllerschen Sammlung ist die lateinisch—wotjakische Wörterliste, die sich in Müllers Nachlaß unter der Signatur F. 21. op. 5 N° 164 befindet. Sie führt den Titel *Vocabularium linguae Wotaccicae* und enthält 298 lateinische Stichwörter. Die Wörterliste versucht — wie auch die Mehrheit der anderen während der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts in Rußland zustandegekommenen Wortsammlungen — den Grundwortschatz des Wotjakischen darzustellen und sie ist dadurch trotz ihres geringeren Umfangs für eine Übersicht über die auf das Wotjakische von der Seite der Wolga—Türksprachen ausgeübten Wirkung gut geeignet. Sie bietet ein zuverlässiges Bild der langandauernden, intensiven Berührungen zwischen den Wotjaken bzw. ihren Vorfahren und den Türk-völkern des Wolgagebietes. Es muß allerdings hervorgehoben werden, daß Müllers *Vocabularium* auch einen wesentlichen Unterschied zu den meisten Wortsammlungen des 18. Jahrhunderts aufweist. Der Unterschied liegt darin, daß Müllers Aufzeichnungen als Ergebnis einer Feldarbeit zu betrachten sind, d. h. sie kamen gegenüber der absoluten Mehrheit der zeitgenössischen zwei- oder mehrsprachigen Wörterlisten nicht in einer Kanzlei eines Gouvernements des zaristischen Rußlands zustande. Müller selbst schreibt über die Umstände seiner Sammelarbeit folgendermaßen: »Ich habe in Casan, durch Hülfe dortiger Dolmetscher, von den Dialecten der Tscheremissischen, Tschuwaschischen und Wotiackischen Sprache, so wie solche in der Nachbarschaft von Casan geredet werden, ein kleines Wörterbuch zusammengetragen . . .« (Müller, Nachricht . . . 330).

Das untersuchte Sprachdenkmal gibt jedoch noch weitere Informationen. Wir können hier nur beispielhaft auf einige von ihnen hinweisen: 1. Während der Zusammenstellung der Wörterliste spielte selbstverständlich das Russische die Rolle der Verständigungssprache. Die lateinischen Stichwörter des *Vocabularium linguae Wotiaccicae* sind aufgrund des Zeugnisses der wotj. Angaben in der überwiegenden Mehrheit der Fälle als korrekte Übersetzungen der ursprünglichen russ. Fragewörter zu betrachten, und sie stimmen nur ausnahmsweise mit den rekonstruierbaren russ. Ausgangsformen nicht überein. Als Beispiel kann die wotj. Entsprechung für lat. *collis* 'Hügel' erwähnt werden, die bei Müller als *Pógdschi-Gurés* 'kleiner Berg' vorkommt. In diesem Fall war das russ. Fragewort kaum *bugor* 'Hügel' oder *holm* id., sondern *malen'kaja gora* oder *gorka* d. h. 'kleiner Berg'. (Vgl. genauso im Falle des tat. *Ksi-áta*, tscher. *isi-krúk*, tschuw. *ksin-túw*.) 2. Einige wotj. Angaben scheinen darauf hinzudeuten, daß während der Feldarbeit auch die Methode des Mit-dem-Finger-darauf-Zeigens gebraucht wurde. So können aller Wahrscheinlichkeit nach die Bedeutungsangaben der wotj. Wörter *tungon* und *jegù* erklärt werden. Das Wort *tungon* bedeutet im Wotj. 'Schloß' und *jegù* (ss. *jögu*) 'Eiskeller', doch sie kommen bei Müller in der deutschen bzw. russischen Version in der Bedeutung 'Schlüssel; kľjuč' bzw. 'Brunnen; kolodez' (s. darüber auch Tepljašina, Pamjatniki . . . 40, 46) vor. (Im Falle des Wortes *tungon* könnte man noch vermuten, daß die deutsche bzw. russische Bedeutungsangabe als

Resultat der Wiederübersetzung des lat. *clavis* zu interpretieren ist — d. h. russ. *zamok*—lat. *clavis*—dt. *Schlüssel* und russ. *ključ* —, da lat. *clavis* nicht nur 'Schlüssel', sondern auch 'Schloß' und 'Riegel' bedeuten kann; das lat. *puteus* kann aber keinesfalls 'Eiskeller' bedeuten. Daß Müller sich nach den Benennungen des Schlüssels und des Brunnens und nicht des Schlosses und des Eiskellers im Wotjakischen erkundigte, beweisen übrigens die tat., tschuw. tscher. u. s. w. Entsprechungen des erweiterten Vocabulariums.)

Schließen wir die Zahlwörter und die sich wiederholenden Wortformen (so z. B. die Konjugationsformen der Verben) von dem Kreis der Untersuchung im weiteren aus, haben wir es mit etwa 250 wotj. Wörtern zu tun. Mehr als 15 Prozent von ihnen sind türkischen Ursprungs bzw. durch türkische Vermittlung übernommen, und eine weitere Gruppe der Wörter stellt Lehnübersetzungen aus dem Tschuw. und Tat. dar. Zu der letzterwähnten Gruppe gehören z. B. die Benennungen der Wochentage (vgl. z. B. *Dütsch-árnä* 'dies solis', *Wir-nunal* 'dies Mercurii', *Pochtsch-árnä* 'dies Jovis' u. s. w.), die sogar als klassische Beispiele bezeichnet werden können (vgl. u. a. Wichmann: MSFOu. 21: 43—44; Fedotov, Ist. svjazi... 2. Čeboksary 1968. 168; Ahmet'janov, Sravn. issl. tat. i čuv... Moskva 1978. 168—169).

Die wolgatürkischen Lehnwörter der wotjakischen Sprache wurden in der Fachliteratur schon mehrmals behandelt. Den Beginn dieser Untersuchungen bedeuten eben die kurzen etymologischen Hinweise in Fischers Vocabularium. Da sogar die Aufzählung der einschlägigen Publikationen im Rahmen dieser Arbeit unmöglich ist, können wir hier nur einige der wichtigsten und in die Forschung qualitativ Neues bringenden Studien erwähnen. Nach der Pionierarbeit von Wiedemann, Budenz, Munkácsi und Paasonen war in der Forschung vor allem Wichmanns Tätigkeit von grundlegender Bedeutung. In seinen Monographien (MSFOu. 21 und 36) versuchte Wichmann aufgrund lautlicher Kriterien die tschuw. und tat. LW in den permischen Sprachen voneinander zu trennen und den Lehnwortbestand in verschiedene chronologische Schichten einzuordnen. Die Mehrheit der von Wichmann aufgestellten lautlichen Kriterien des tschuw. Ursprungs (MSFOu. 21: 1—6) ist auch heute als richtig zu betrachten. Mit einem von ihnen möchten wir uns unten jedoch ausführlicher beschäftigen. Wichmanns Ergebnisse, hinsichtlich der tschuwassisch—permischen Kontakte wurden bestätigt und zugleich präzisiert durch die zusammen von Rédei und Róna-Tas erstellten Arbeiten, die in ihren Mitteilungen (NyK 74: 281—298, 77: 31—44) drei chronologische Schichten der mittelbolgarischen bzw. tschuwassischen LW im Urpermischen bzw. Wotjakischen darstellten. Im Bereich der Erforschung der tat. LW der wotj. Sprache bedeutet einen wesentlichen Fortschritt die Habilitationsschrift von Sándor Csúcs, der sich in seiner Abhandlung ungefähr mit 1200 tat. LW beschäftigt. Trotz der bisherigen Forschungen blieb noch eine Menge von Fragen offen. Csúcs wirft in seiner Arbeit (104) das Problem der kriterienlosen LW auf, Rédei und Róna-Tas weisen u. a. darauf hin, daß man nach Wichmann in vielen Fällen der vorgeschlagenen Etymologien den finischugrischen und türkischen sprachgeschichtlichen Hintergrund nicht immer ausreichend untersuchte (NyK 77: 38). Wir möchten dem hinzufügen, daß wir vielleicht auch die von Wichmann aufgestellten und als sicher anerkannten Kriterien überprüfen sollten.

Nach Wichmann (MSFOu. 21: 1, 28—30) gilt die Entsprechung wotj. *u* (o) ~ tschuw. wir. o, an. *u* ~ tat. *a* (ä) in den wolgatürkischen LW des

Wotj. als sicheres Kennzeichen des tschuw. Ursprungs. Er behandelt in seiner Monographie 29 LW, die dieses Kriterium aufweisen. Von diesen von Wichmann vorgeschlagenen Etymologien halten nach einer kritischen Übersicht Rédei und Róna-Tas je 4 Wörter für mittelbolgarische Entlehnungen im Urpermischen (NyK 74: wotj. G U *udis*, S M *udis* 'der Teil des Ackerbeetes, den eine Person zu schneiden hat' [Wichmann 120]; G M J MU U *šurlo* 'Sichel' [102]; G J MU *kun* 'Fürst, Regent, König' [80]; G *uštī-*, S M J MU *uštī-*, U *uštī-* 'öffnen, aufmachen' [126]) bzw. im Altwotj. (NyK 77: wotj. G M ISL J U *kubo* 'Spindel' [75]; *šur* 'Stief-': U *šur-ajī*, M *šur-ajī*, MU *šur-ataī* 'Stiefvater' [101]; MU *turto* 'Fensterstange, Deichsel, Gabeldeichsel', U *turto*: *gerī-turto* 'Deichsel am Pflug' [111]; MU *uymo* 'Apfel' [123]). Obwohl diese LW im Wotj. in der Tat bolgartürkischen Ursprungs sind, können sie von dem Kreis der obengeschilderte Entsprechung aufweisenden Wörter ruhig ausgeklammert sein, da hier wotj. *u* der ersten Silbe auf urperm. *a ← mb. *ā (NyK 74: 293) bzw. altwotj. *o ← mb. *ā oder *o (NyK 77: 73) zurückzuführen ist. Dafür sprechen die syrj. Vertretungen: syrj. *a* < urperm. *a bzw. syrj. *o* < altwotj. *o. Wichmanns übriggebliebene Belege haben auch keine Beweiskraft für die sichere tschuw. Entlehnung. Hier seien nur diejenigen von ihnen erwähnt, die auch in Müllers Vocabularium vorhanden sind: wotj. G S M J MU U *ukšo* 'Geld' [122], (Müller) *uksō* 'pecunia'; *ulošo*: G *ulošo val*, S M J U *ulošo*, J MU *uwošo* 'Wallach' [123], (Müller) *uloschō* 'cantherius'; S M J MU U *urobo* 'Bauernwagen', (Müller) *urobō* 'currus; rota'. Diese Wörter gehen nach Wichmann auf tschuw. *ukša* 'Geld', *ulaša, *olaša (> *laša*) 'Pferd', *urapa*, *orapa* 'Bauernwagen' zurück, aber sie können ebensogut aus dem Tat. (vgl. ss. *akča*, *alaša*, *arba*, ma. *araba*) erklärt werden. Wie bekannt bezeichnet das *a* in der ersten Silbe in der tat. SS einen labialen *ā*-Laut, anstelle dessen in den Ma. *ā*, *ā* (in einigen Ma. lautet *ā* fast wie *o*!) zu finden sind. Der Übergang *ā > *ā* ist ein Teilprozeß des wolgakiptschakischen Geschlossenwerdens, das im 15–16. Jh. in den meisten Ma. schon durchgesetzt war (nicht aber z. B. im Mischärischen und in der Ma. der zu dieser Zeit schon entfernt im Norden lebenden Nokraten). Da die wotj. Lautwandlungen *o > *u* (1. Silbe) und *a > *o* (in nichterster Silbe nach *o* oder *u* in erster Silbe) auch im 15–16. Jh. eingetreten sind, spricht das Wotj. nicht dagegen, daß die obenangeführten LW tat. Herkunft sind. Auch der -*š*-Laut im wotj. *ukšo* (vgl. tschuw. -*š*-, tat. ss. -*č*-), der selbstverständlich einen Spiranten und keine Affrikate voraussetzt, beweist nicht den tschuw. Ursprung. Im Tat. bezeichnet ss. *č* in der Orthoepie einen *š*-Laut, der in den Ma. verschiedenartig realisiert werden kann: *čš*, *čs*, *čš*, *čs*, *š*, *s* u. s. w., vgl. in Müllers Vocabularium: tat. *okschā* 'pecunia' (mit *o*-! und -*sch*-, d. h. [āqšā]). Schließlich können wir erwähnen, daß tschuw. *ukša* wegen des -*k*- eine tat. Entlehnung ist (diese Tatsache schließt selbstverständlich noch nicht die tschuw. → wotj. Entlehnung aus, jedoch entkräftet sie diese Möglichkeit), und *laša* kann wegen des -*š*- auch nicht als genuines Wort betrachtet werden.

Wir können hier leider Wichmanns Angaben nicht weiter zitieren, sondern wir müssen uns auf die Schlußfolgerung beschränken. Mindestens die Hälfte der nicht behandelten Etymologien bei Wichmann ist eher tatarisch als tschuwassisch im Wotj. Das bedeutet, daß man nicht nur mit der wohlbekannten Entsprechung tat. *a* ~ wotj. *a* rechnen kann, sondern auch mit tat. *a* ~ wotj. *u* und *o*. Die LW mit wotj. *u* < *o < tat. *ā* sind ältere, die mit *o* < tat. *ā* relativ jüngere Entlehnungen. Die sporadischen wotj. Entsprechun-

gen ma. $\hat{a} \sim$ tat. $\hat{a}$ scheinen auch jüngere Entlehnungen zu sein, da das Auftauchen des labialen $\hat{a}$ -Lautes in den wotj. Ma. eine dauerhafte tat. Wirkung voraussetzt (vgl. Csúcs 57). Vom chronologischen Standpunkt aus betrachtet sind die LW mit wotj. $a \sim$ tat. $\hat{a}$ oder $\hat{a}$ kriterienlos. Aus der Untersuchung von Csúcs wissen wir, daß die absolute Mehrheit der tat. LW (etwa 200 Fälle) die Entsprechung wotj. $a \sim$ tat. a aufweist und die Entsprechung wotj. $o \sim$ tat. a in der ersten Silbe äußerst selten ist. (Vgl. Csúcs 56, wo der Verfasser nur 5 Wörter erwähnt.) Wir meinen, daß eine solche Distribution von a und o im Wotj. dem Obigen nicht widerspricht, sondern es sogar bestätigt. Da in den das wotj. Sprachgebiet umgebenden tat. Ma. der Übergang wk. $*\hat{a} > \hat{a}$ nicht stattgefunden hatte, sind im Wotj. selbstverständlich in der überwiegenden Mehrheit der Fälle Entsprechungen mit a zu erwarten. Schließlich sei es noch erwähnt, daß Wichmanns tschuw. Kriterium auch von wotj. Seite unhaltbar ist. Aufgrund der Entsprechung wotj. $u \sim$ syrj. a in mehr als 20 Wörtern nichttürkischen Ursprungs (vgl. Lytkin, VokPerm 173; Rédei-Róna-Tas: NyK 74: 293) können wir Wichmanns Kriterium als unbegründet bezeichnen.

Soziolinguistische Aspekte der Zweisprachigkeit im nördlichen Areal

NELU BRADEAN-EBINGER

(Budapest)

1. Wie schon aus dem Titel der Vortrags hervorgeht, handelt es sich hier um eine soziolinguistische Untersuchung der Zweisprachigkeit im sogenannten »nördlichen Areal«, das die sprachlichen Gebiete des nördlichen Teils der Erde von Grönland, über Island, die Färöer-Inseln, Skandinavien, Finnland, die nördlichen Teile der Sowjetunion (von der Kola-Halbinsel über den paläosibirischen Sprachraum) bis zur Bering-Straße umfaßt. Dabei stimmt das nördliche Areal nur teilweise mit dem »eurasischen Areal« (A. J. Joki 1975) und dem »Circumpolar Complex« (G. Gjessing 1948) überein. Die südliche Grenze des hier behandelten nördlichen Areals bildet der 60. Breitengrad, so daß es folgende Sprachen miteinbezieht: Grönländisch (Eskimoisch), Isländisch, Färöisch, Norwegisch, Dänisch, Schwedisch, Finnisch, Estnisch, Lappisch, ob-ugrische, samojedische und paläosibirische Sprachen.

Die einzelnen Sprachen des nördlichen Areals werden nun mit Hilfe einer Matrix anhand von 15 Parametern einer zusammenfassenden arealtypologischen Analyse unterworfen. Als 16. Parameter wurde eine soziolinguistische Erscheinung, die Zwei- und Mehrsprachigkeit (was ja das Hauptthema des Vortrags ist) dieser, größtenteils auch als sprachliche Minderheit (außer dem Norwegischen) lebenden Völker und Sprachen auch als gemeinsames Merkmal in Betracht gezogen.

In der vorliegenden Tabelle konnten aus technischen Gründen nur die 9 Sprachen des westlichen und mittleren Teils des nördlichen Areals (Circumpolar Complex) berücksichtigt werden: die obugrischen, samojedischen und die paläosibirischen Sprachen konnten deshalb nicht miteinbezogen werden und mußten so weggelassen werden, ebenso wie die eskimoische Sprache in Kanada und Alaska.

Die 16 Parameter (gemeinsame arealtypologische Merkmale) sind folgende: dynamischer Akzent, Lautquantität, Diphthonge, Umlaut-Ablaut, Stufenwechsel, postponierter Artikel, Dual, Grundform (Nom.) mit mehrfacher Funktion, Genitiv, kein Unterschied zwischen Mask. und Fem., Passiv, Negationshilfsverb, große Rolle der Präpositionen, SVO-Wortstellung (Tendenz), Sprachpurismus; sprachliche Minderheit-Zweisprachigkeit (soziolinguistisch).

2. Soziolinguistische Methode der Untersuchung zum Sprachengebrauch bei Zwei- und Mehrsprachigen im nördlichen Areal:

Die Untersuchungen zur Mehrsprachigkeit, zum Bilingualismus, zur Diglossie haben der sich sprunghaft entwickelnden Linguistik der siebziger Jahre neue Dimensionen erschlossen. Der Rückgriff auf diachronische neben

den überwiegend synchronischen Betrachtungsweisen, die Interdependenz mit zahlreichen Nachbardisziplinen, der Zwang zur Gruppenarbeit und die offensichtliche enge Beziehung und Nähe zu politischen, historisch gewachsenen und ideologischen Situationen und Kontexten erschweren die Beschäftigung mit Sprachkontakt und Sprachkonflikt, machen jedoch zugleich den Arbeitsbereich Soziolinguistik zu einem fesselnden Unternehmen, für das sich Einsatz und Mühe lohnen. Das Sammeln empirischer Daten im Feldforschungsbereich setzt mühevollen Kleinarbeit voraus und erfordert gründliche Vorbereitung einer »konzertierten« Umfrageaktion.

Untersuchungen zum situativen Sprachgebrauch sind Teil des sozial organisierten Verhaltens, das sich deshalb soziolinguistisch darstellen läßt. Eine überwiegend funktional wie sozial bestimmte Trennungslinie zwischen zwei Sprachen, deren Funktionsbereiche als komplementär zu betrachten sind, läßt eine Einteilung in zwei Kommunikationsvarianten zu, die sich bereichsweise voneinander abheben: die eher gefühlsbetonte Variante, die der täglichen Verständigung im Familienbereich, teilweise auch im Freizeit-, seltener im öffentlichen Bereich dient, und die offizielle Variante, die meistens alle öffentlichen Bereiche umfaßt und für den Verkehr mit staatlichen oder übergeordneten Instanzen unentbehrlich ist.

Im nördlichen Areal, unserem Untersuchungsgebiet, herrscht eine Zwei- und oft Mehrsprachigkeitssituation, die sich überwiegend als Diglossie darstellte: Diglossie wird hier im Sinne Fishmans als eine besondere Form der Zweisprachigkeit verstanden, und zwar als ein Sprachverhalten, bei dem bestimmte Äußerungen in einer Sprache (z. B. im Verkehr mit Beamten auf Schwedisch, Norwegisch oder Finnisch) und eine weitere Reihe von Äußerungen in einer anderen Sprache (z. B. Sprache in der Familie und am Arbeitsplatz in der volkssprachlichen Mundart des Lappischen) ihren Ausdruck finden.

Demnach verfügen die Sprachteilhaber aber über zwei oder mehrere linguistische Kodes, die sich als Bereichs- oder Teilkode kennzeichnen lassen, d. h. daß ein Kodewechsel (Code-switching) in zahlreichen alltäglichen Situationen ohne Schwierigkeiten für die Sprachbenutzer durchgeführt wird. Doch läßt sich in dieser nur scheinbar willkürlichen Bereichswahl eine gewisse (»diglossische«) Systemhaftigkeit erkennen, die dem anfänglich bilingualen Eindruck zuwiderläuft; abgesehen von wenigen unwesentlichen Kontakten, bei denen sämtliche Idiome untereinander ausgetauscht werden können, sind die Sprachbereiche jedes Idioms recht deutlich voneinander getrennt und schließen sich meistens gegenseitig aus. Die Sprachwahl wird von so vielen situativen, kontextuellen und anderen außersprachlichen Faktoren determiniert, daß ein Idiomwechsel außerhalb dieses Rahmens unwahrscheinlich ist. Der Ort, die Anwesenheit bekannter oder unbekannter weiterer Personen, der Gesprächspartner, die Gesprächsfunktionen, die soziale Umwelt, der Vertraulichkeitsgrad, die Äußerungsabsicht und die Selbsteinschätzung innerhalb der Sprachgemeinschaft bedingen deshalb die Sprachwahl in stärkerem Maße als Sprachregelungen seitens der für den Sprachgebrauch zuständigen Behörden, vor allem, da die kommunikationsintensivsten Sprachsituationen des Intim- und Familienbereichs sich bis heute weitgehend dem Prestige- und Sozialdruck der offiziellen Sprache entziehen konnten.

2.1. Bei der Zusammenstellung des Fragebogens zum Sprachengebrauch bei Zwei- und Mehrsprachigen im nördlichen Areal, konkreter gesagt im fennos-

skandinavischen Sprachraum, wurden in erster Linie solche Lebensbereiche in Betracht gezogen, die sich in der internationalen linguistischen Feldforschung schon bewährt haben (Gal 1979, Weiers 1980). Der Fragebogen, dessen erstrangiges Ziel die Feststellung der situativen Sprachdominanz ist, enthält 40 Fragen aus folgenden Bereichen:

- in der Familie (12 Fragen)
- im Freundes- und Bekanntenkreis (4 Fragen)
- in der Schule (4 Fragen)
- in der Kirche (3 Fragen)
- in den offiziellen Institutionen (3 Fragen)
- am Arbeitsplatz (3 Fragen)
- in der Freizeit (3 Fragen)
- in den Medien (5 Fragen)
- allgemeine sprachliche Attitüden (3 Fragen)

Am Ende des Fragebogens wird nach der sprachlichen Selbsteinstufung gefragt: »Wie stufen Sie Ihre Kenntnisse in den 2 (3) Sprachen ein?« (sehr gut, gut, befriedigend, schlecht, sehr schlecht). Dabei hat der Informant (Gewährsmann oder -frau) unter folgenden Varianten zu wählen:

- L_1 = Erstsprache (Muttersprache, oft in mundartlicher Form)
- L_2 = Zweitsprache (meistens auch Staatsprache)
- L_3 = Drittsprache (in Gebieten mit mehrsprachiger Bevölkerung).

Außerdem hat der Informant folgende persönliche Daten anzugeben: Beruf, Alter, Geschlecht, Wohnort, Einheimischer oder Zugezogener (woher) und die benutzten Sprachen (L_1 , L_2 , L_3).

Der Fragebogen ist kodifiziert (1, 2, 3), sodaß der Informant nur die gebrauchte Sprache mit einem Zeichen (X) anzugeben hat.

2.2. Der Fragebogen wurde in folgenden zwei- und mehrsprachigen Gebieten Fennoskandiavians befragt:

1. Finnland — Helsinki und Umgebung, wo nach der letzten Statistik (1983) Finnen und Schweden in folgendem Prozentsatz leben:
  - Finnischsprachige: 435 359 = 90%
  - Schwedischsprachige: 44.178 = 9,1%
2. Schweden:
  - a) Schwedisch-Lappland, wo rund 10 000 Lappen leben;
  - b) Nordost-Schweden, wo über 30 000 Finnen leben (vor allem im Torne-Tal).
3. Norwegen, Nord-Norwegen, im Bezirk Troms, in der Umgebung von Tromsø. In Nord-Norwegen (Finnmarken) leben rund 30 000 Lappen und ungefähr 20 000 Quänen, die eine finnische Mundart sprechen.

2.3. Die statistische Methode der vorliegenden Untersuchung bedarf noch einer kurzen Erklärung: Im Unterschied zur Sprachstatistik, die ein Instrument der quantitativen Linguistik zur Analyse sprachlicher Strukturen darstellt, ist die sogenannte »Sprachenstatistik« ein Instrument der inter-

lingualen Soziolinguistik zur Ermittlung der räumlichen Sprachenverteilung bzw. der funktionalen Differenzierung von Kommunikationsmedien in verschiedenen Bevölkerungsgruppen. Sie kann als Integration von Erkenntnissen der Linguistik, Soziologie, Ethnopolitik und Demographie betrachtet werden und dient zur Darstellung der arealen Verbreitung von Kommunikationsmedien, der Größenordnung von Sprechergemeinschaften, der Verbreitung von Primär- und Zweitsprachenkenntnissen bei einzelnen Bevölkerungsgruppen, der Sprachdominanz bei Zwei- und Mehrsprachigen.

Bei der Berechnung und Auswertung sprachenstatistischer Daten wird heutzutage die Computertechnik immer mehr angewandt.

Der vorliegende kodifizierte Fragebogen (Kodes: $L_1, L_2, L_3 = 1, 2, 3$) diente der Auswertung der verschiedenen Antworten von 262 Informanten, die mit Hilfe des bekannten SPSS — Programmpakets (Statistical Package for the Social Sciences) durchgeführt wurde. Dabei ergaben sich folgende konkrete Ergebnisse.

3. Ergebnisse der soziolinguistischen Untersuchung:

3.1. Als erstes präsentieren wir die Ergebnisse der soziolinguistischen Untersuchung zum Sprachengebrauch von Zwei- und Mehrsprachigen in Finnland, d. h. die Sprachdominanz überwiegend in schwedisch—finnisch—englischer Relation durch die Befragung von 82 Informanten in Helsinki und Umgebung. Dabei war Schwedisch in 67 Fällen (81,72%) die Erstsprache (L_1), Finnisch in 12 Fällen (14,63%) und Deutsch in 3 Fällen (3,65%). Die Zweitsprache (L_2) war meistens Finnisch, in 64 Fällen (78,04%), sowie Schwedisch in 12 Fällen (14,63%). Englisch in 2 Fällen (2,44%), Französisch in 2 Fällen (2,44%) und Russisch ebenfalls in 2 Fällen (2,44%). Als Dittsprache (L_3) kamen vor: Englisch in 15 Fällen (18,29%), Finnisch in 5 Fällen (6,09%), Französisch in 2 Fällen (2,44%) und Deutsch in 2 Fällen (2,44%), wobei nur 24 Informanten (29,26%), dreisprachig sind, die Mehrheit der befragten Gewährsleute (58 = 70,74%) ist zweisprachig.

Bei der Berechnung der Durchschnittsergebnisse des Sprachengebrauchs in den einzelnen Lebens- und Sprechsituationen erwies sich in den meisten Fällen die Erstsprache (L_1) als dominierend außer in der Freizeit, wo die Zweitsprache (L_2 , meistens Finnisch) um 4% (54,67%—50,6%) dominieren-der war als die Erstsprache (L_1 , meistens Schwedisch). Die Erstsprache (L_1) hatte vor allem in der Familie (64,25%—10,75%), in der Schule (82,8%—21,1%), in der Kirche (76,33%—14,39%) und bei den sprachlichen Attitüden (90,6%—5,68%) eine ausschlaggebende Dominanz der Zweitsprache (L_2) gegenüber. Im Freundes- und Bekanntenkreis (70,5%—53,27%), in offiziellen Institutionen (67,17%—59,04%), in der Arbeit (33,64%—29,37%) und in den Medien (79,8%—51,8%) war der Unterschied zwischen L_1 und L_2 gering. Die Drittsprache (L_3 , meistens Englisch) wird vor allem in den Medien (14,07%) und in der Freizeit (10,15%) gebraucht, während sie in den anderen Sprachbereichen kaum Verwendung findet.

Die soziologischen Daten der Informanten (Beruf, Alter, Geschlecht, Wohnort, Herkunft) werden im folgenden dargestellt. Dem Beruf nach waren 58,53% Schüler, 12,2% Studenten und 29,27% Berufstätige (Lehrer, Übersetzer, Beamte usw.). Dem Alter nach waren 58,53% zwischen 16 und 18 Jahre alt, 14,52% zwischen 22 und 26 Jahre alt, 14,64% zwischen 37 und 48 Jahre alt, und 12,2% zwischen 53 und 68 Jahre alt.

Dem Geschlecht gemäß waren 61,19% weibliche und 37,81% männliche Informanten.

Der Herkunft nach waren fast alle Einheimische, aus Finnland (97,56%), nur 2 Informanten (2,44%) stammten aus Deutschland. 70,74% waren zweisprachig, 29,26% waren dreisprachig.

3.2. In lappisch—finnisch—schwedischer Relation wurde der Fragebogen von 40 Informanten aus Nordostschweden (Umeå, Kiruna) ausgefüllt. Bei der Analyse der Antworten ergaben sich folgende Ergebnisse:

Die Sprachdominanz in den verschiedenen Lebensbereichen erwies sich im Vergleich zu der bei den Finnland—Schweden überraschenderweise zugunsten der schwedischen Staatssprache, die in 7 von 8 Bereichen dominierend ist. Die lappische Muttersprache dominiert nur in der Familie (34,41%—5,83%). In den anderen Bereichen nähert sie sich dem Prozentsatz des Schwedischen, z. B. im Freundes- und Bekanntenkreis (58%—65,5%), in der Kirche (37,66%—61,66%), in der Arbeit (25%—70%), in der Freizeit (55%—66,66%). In den offiziellen Institutionen ist das Schwedische allein herrschend (0%—0%—100%), in den Medien wird es auch fast ausschließlich (z. B. im Fernsehen) gebraucht 30,5%—10%—100%). Bei den allgemeinen sprachlichen Attitüden erwies sich das Lappische als dominierend (85% = 0%—15%).

Die Zweitsprache (Finnisch) wird in der Familie, in der Schule und in den offiziellen Institutionen gar nicht, in der Freizeit (8,33%) und in den Medien (10%) wenig, im Freundes- und Bekanntenkreis (27,5%), in der Kirche (25%) und in der Arbeit (25,83%) mehr gebraucht.

Bei der sprachlichen Selbsteinstufung erwiesen sich das Lappische (77,5%) und das Schwedische (75%) als sehr gut, während die Finnischkenntnisse gut, mittelmäßig u. befriedigend sind.

Die soziolinguistischen Angaben der 40 Informanten wurden wie folgt analysiert: dem Beruf nach sind sie größtenteils Intellektuelle, das Alter reicht von 22 bis 53 Jahre, dem Geschlecht nach sind 67,5% weiblich und 32,5% männlich. 52,5% wohnen in Umeå und 47,5% in Kiruna. Die Mehrheit stammt aus Kiruna (45%) und Övre Soppero (35%). Als Erstsprache gaben 40 (= 100%) Lappisch, als Zweitsprache 39 (97,5%) Finnisch und als Drittsprache (Staatssprache) alle 40 (= 100%) Schwedisch an. Die überwältigende Mehrheit ist dreisprachig (39 = 97,5%): Lappisch—Finnisch—Schwedisch, nur ein Informant (2,5%) ist zweisprachig (Lappisch—Schwedisch).

3.3. Im nordschwedischen Sprachraum kommt eine typische Mehrsprachigkeit vor, wobei die lappisch—finnisch—schwedische Dreisprachigkeit, ebenso wie in Nordostnorwegen (Finnmarken) die lappisch—finnisch (quänisch)—norwegische Dreisprachigkeit vorherrscht. Es handelt sich dabei um auf natürliche Weise erlernte Sprachen (natürliche Dreisprachigkeit), während sich als vierte Sprache das in der Schule erlernte Englisch dazugesellt. Bei der Befragung von 140 Informanten in diesem Gebiet gaben alle als Erstsprache ihre nordsamische Muttersprache (Nordsamiska) an, als Zweitsprache (Staatssprache) Schwedisch und als Drittsprache Finnisch, Englisch oder Norwegisch an. Englisch ist auch oft Viertsprache.

Die Sprachdominanz in den verschiedenen Lebenssituationen erwies sich auch hier, wie im südsamischen Sprachgebiet in Schweden, zugunsten der schwedischen Amtssprache. Die lappische (nordsamische) Muttersprache dominiert auch hier nur in der Familie (62,16%), wurde aber auch bei den Fragen zu allgemeinen sprachlichen Attitüden in der Mehrheit (63,66%)

angegeben. In den anderen Lebensbereichen dominiert das Schwedische mit großem Unterschied. In den offiziellen Institutionen ist das Schwedische auch hier allein herrschend.

Die Drittsprache (Englisch, Finnisch) erreichte nur in den Medien einen höheren Prozentsatz (20,59%), blieb sonst unter 10%.

Die soziolinguistischen Daten der 140 Informanten wurden wie folgt analysiert: dem Beruf nach sind sie in der Mehrheit Intellektuelle, 17,86% waren aber Rentnierzüchter. Das Alter reicht von 28 bis 63 Jahre, dem Geschlecht nach sind 57,85% weiblich und 42,15% männlich. Dem Wohnort nach kommen die meisten aus Jokkmokk (43,57%), Gällivare (19,28%) und Porjus (13,57%). Drei Informanten wohnen zur Zeit in Stockholm (2,15%). Die anderen sind in Arjeplog (6,43%), Obsmaran (7,15%), Vidsel (5%) und Hemavan (2,85%) wohnhaft.

Als Erstsprache wurde Lappisch (Nordsamisch) zu 100%, genau wie Schwedisch als Zweitsprache (100%) angegeben. Als Drittsprache kamen vor: Englisch (57,85%), Finnisch (28,57%), Norwegisch (11,43%) und Deutsch (2,15%).

Alle 140 Informanten sind dreisprachig (100%).

4. Zusammenfassend sind folgende Feststellungen zu machen:

Unter den Minderheitssprachen in Fennoskandinavien befindet sich das Finnlandsschwedische in der günstigsten Lage; es dominiert in allen Sprachsituationen und Lebensbereichen dem Finnischen gegenüber. Seine Situation scheint stabil zu sein.

Leider kann dasselbe nicht auch über die Lage und Sprachdominanz des Lappischen und Finnischen in Schweden und Norwegen behauptet werden, deren Sprachdominanz nur noch in der Familie, also im intimen Kreis vorherrscht. In den anderen Bereichen erwies sich die Staatssprache (Schwedisch, Norwegisch) als dominierend, in manchen Lebenssituationen (z. B. in den offiziellen Institutionen und in den Medien, vor allem im Fernsehen) sogar als allein herrschend. Trotz dieser prekären Situation ist aber auch eine positive Tendenz festzustellen: das Lappische in Schweden und Norwegen ist im Kommen, im Aufschwung begriffen.

Bei einem Vergleich zur Lage der Minderheitssprachen in Ungarn ist die Situation des Lappischen mit der des Ungarndeutschen gleichzusetzen, bei dem eine ähnliche Triglossie herrscht. Die soziolinguistischen Bedingungen zum Fortbestehen des Lappischen (wie auch des Ungarndeutschen) scheinen in den letzten Jahren in die Phase einer ermunternd positiven Entwicklung getreten zu sein. Es stellt sich jedoch auch die Frage, ob es nicht schon zu spät sei.

Bibliographie

- JOKI 1975: Aulis J. Joki, Affinität und Interferenz des nordeurasischen Areals. In: CQIFU. Budapest 71–86.
 GJESSING 1948: Gutorm Gjessing, The Circumpolar Complex. In: The Journal of the Royal Anthropological Institute 79. Oslo
 GAL 1979: Susan Gal, Language Shift. Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria. New York
 WEIERS 1980: Michael Weiers, Linguistische Feldforschung. Ein Leitfaden. Wiesbaden

Zur Geschichte des wotjakischen Wortschatzes

SÁNDOR CSÚCS

(Budapest)

Will man die Geschichte des Wotjakischen — oder die irgendeiner anderen Sprache — untersuchen, können grundsätzlich zweier Art Quellen in Betracht gezogen werden: 1. schriftliche Sprachdenkmäler, 2. Angaben der Dialekte, sowie verwandter und nicht-verwandter Sprachen. Die ersten wotjakischen Sprachdenkmäler stammen aus dem 18. Jahrhundert, mit deren Hilfe sinngemäß nur die späteren Abschnitte der wotjakischen Sprachgeschichte untersucht werden können. Die Publikation bzw. Neuveröffentlichung eines wesentlichen Teiles der wotjakischen Sprachdenkmäler aus dem 18. Jahrhundert hat bereits erfolgt, jedoch die morphologische, semantische, etymologische usw. Analyse des darin enthaltenen Wortschatzes läßt noch auf sich warten.

Der Wortschatz wotjakischer Dialekte ist, obwohl in den vergangenen 100 Jahren wichtige Wörterbücher und Textveröffentlichungen erschienen, noch ungenügend bekannt. Die in den letzten Jahren reger gewordene Sammel- und Publikationsarbeit wäre unbedingt fortzusetzen und es könnte die Ausgabe eines neuen wotjakischen dialektologischen Wörterbuches willkommen heißen. Aufgrund eines Wortschatzvergleichs der Dialekte kann der urwotjakische Wortschatz festgestellt werden.

Die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft hat ihre größten Erfolge auf dem Gebiet des Wortschatzvergleiches der verwandten Sprachen bzw. mittels Untersuchung der Lehnwörter in den finnisch-ugrischen Sprachen, d. h. in den etymologischen Untersuchungen erreicht. Auf diese Weise wurde zahlreicher wotjakischen Wörter ihr uralischer, finnisch-ugrischer, finnisch-permischer bzw. permischer Ursprung erhellt und in dem wotjakischen Wortschatz viele tschuwaschische, tatarische und russische Lehnwörter entdeckt. Die bisher kompletteste Darbietung des urwotjakischen Wortschatzes enthält das etymologische Wörterbuch zweier hervorragenden syrjänischen Autoren (Lytkin-Guljajev, *Kratkij etimologičeskij slovar' komi jazyka*).

Somit ist also der Ursprung des wotjakischen Wortschatzes zum größten Teil als geklärt zu betrachten, wir verfügen jedoch über keinen statistischen Angaben vom Verhältnis der etymologischen Schichten in den einzelnen Zeitabschnitten.

In meinem gegenwärtigen Aufsatz untersuche ich die morphologische und etymologische Aufteilung des wotjakischen Wortschatzes in drei Zeitabschnitten (Ende der urpermischen Zeit, 9. Jh.; mittelwotjakische Zeit, Anfang des 18. Jh.s; frühneuwotjakische Zeit, Ende des 19. Jh.s; siehe Csúcs, *A wotják nyelvtörténet korszakai. Urálisztikai tanulmányok* Bp. 1983. 85—94.). Die angeführten Angaben haben selbstverständlich keine absolute Gültigkeit und sind eher als vorläufig zu betrachten, einerseits weil die einzel-

nen Themen noch weiterer Untersuchungen bedürfen, andererseits weil die etymologischen Beurteilungen schließlich immer subjektiv sind. Die in der Fachliteratur für sicher erklärten Etymologien habe ich ausnahmslos übernommen, im Falle Wörter von unsicherem bzw. diskutablen Ursprung habe ich nach eigener Einsicht pro oder kontra entschieden. Der Einfachheit halber sind unter den angegebenen statistischen Daten keine mit Fragezeichen versehene (unsichere) Etymologien angeführt. Zur Anfertigung genauerer und bessere Übersicht bietender Statistiken brauchte man ein etymologisches Wörterbuch und einen größeren Korpus aufarbeiten, nicht zu sprechen von der Untersuchung weiterer Epochen und Style (z. B. gegenwärtige Umgangssprache, Volksdichtung, Literatursprache). Die letzterwähnten, erweiterten Untersuchungen könnten durch Anwendung eines Computers wirksam weitergeführt werden.

Die Anzahl bewiesenen urpermischen Wörter beläuft sich aufgrund der etymologischen Wörterbücher auf etwa 1700 Einheiten. Diese Menge enthält die von den uralischen (U), finnisch-ugrischen (FU) und finnisch-permischen (FP) Epochen geerbten, sowie die in dem Urpermischen entstandenen Wörter und auch die darin enthaltenen Lehnwörter.

Die Anzahl der U—FU—FP Wörter in der heutigen permischen Sprachen demonstriert Tabelle 1. Die angeführten Zahlen entsprechen ungefähr der Erwartungen. In dem urpermischen Wortschatz waren natürlich auch die Wörter enthalten, die heute nur in einer permischen Sprache übriggeblieben sind. Das Urpermische konnte mindestens 740 Wörter U—FU—FP Ursprungs umfassen. Interessanterweise sind in dem Syrjänischen um 73 (= 12%) mehr U—FU—FO Wörter als in dem Wotjakischen übriggeblieben. Diese Tatsache ist auf zweifache Art zu erklären: 1. Der syrjänische Wortschatz ist uns besser bekannt. 2. Die syrjänische Sprache hat die alten Wörter reichlich aufbewahrt. Für die letztere Annahme spricht die Tatsache, daß das Wotjakische stärkeren Fremdwirkungen als das Syrjänische ausgeliefert war. Die Entscheidung der Frage bedarf allerdings weiterer Untersuchungen.

Die Lehnwörter im Urpermischen (P) entstammen aus zwei Quellen: aus (einer) genauer unbestimmbaren iranischen Sprache(n) ca. 30—40, und dem Wolgabulgarischen (Alttschuwaschischen) 20—30 Wörter. Die Über-

Tabelle 1

U—FU—FP Wörter in den permischen Sprachen

	In beiden permischen Sprachen belegt	Nur im Wotjakischen belegt	Insgesamt im Wotjakischen	Nur im Syrjänischen belegt	Insgesamt im Syrjänischen
U	116	9	125	28	144
FU	235	33	268	70	305
FP	180	26	206	43	223
Insgesamt	531	68	599	141	672

nahmezeit der iranischen Lehnwörter ist zur Zeit noch unbestimmbar (die urpermische Epoche war ziemlich lang, sie dauerte schätzungsweise ca. 2500 Jahre). Die bulgarischen Lehnwörter sind auf das Ende der urpermischen Epoche in dem 7.—9. Jh. anzusetzen. Im Wotjakischen setzte sich außerdem die tschuwaschische Einwirkung auch nach dem 9. Jh. fort.

Die urpermische Sprache wies natürlich auch abgeleitete Wörter und Komposita auf. Ein Teil davon ist mittels Vergleich der heutigen wotjakischen und syrjänischen Formen nachweisbar. Z. B.: (1) wotj. *paškít* ~ syrj. *paškíd* 'breit' (vgl. wotj. *paš* 'Loch, Öffnung'); (2) wotj. *pejmit* ~ syrj. *pemíd* 'dunkel' (vgl. U **pilm3*); (3) wotj. *pereš* ~ syrj. *periš* 'alt' (vgl. FP **per3*); (4) wotj. *šuro* ~ syrj. *šura* 'gehört' (vgl. wotj., syrj. *šur* 'Horn'); (5) wotj. *pužim* ~ syrj. *požem* 'Fichte' (vgl. FP **pečā*); (6) wotj. *šijon* ~ syrj. *sojan* 'Essen' (vgl. wotj. *šijni* ~ syrj. *sojni* 'essen'); (7) wotj. *puški* ~ syrj. *pičke* 'in, unter (acc.)', wotj. *puškin* ~ syrj. *pičkin* 'in dem Inneren', wotj. *puškis* ~ syrj. *pičkis* 'von, aus' (vgl. U **pučk3*); (8) wotj. *potani* (Stamm: *potal-*) ~ syrj. *petavni* 'öfters hinausgehen' (vgl. wotj. *potini* ~ syrj. *petni* 'hinausgehen'); (9) wotj., syrj. *pukšini* 'sich setzen', wotj., syrj. *pukšini* 'setzen, legen' (vgl. wotj. *pukini* ~ syrj. *pukavni* 'sitzen'); (10) wotj. *šinani* (Stamm: *šinal-*) ~ syrj. *šinavni* 'kämmen' (vgl. wotj. *šin* ~ syrj. *šinan* 'Kamm'); (11) wotj. *šurini* 'das Getreide auf Stangen schichten' ~ syrj. (**šorini* >) *šorem* 'Schober' (syrj. *-em* = Partizipsuffix: vgl. wotj. *šuri* 'Stange' syrj. *šor* 'Sparren, Gerüst' < FP **šarja*); (12) wotj. *so-minda* ~ syrj. *si-minda* 'so viel' (vgl. P **sū* (> wotj. *so* ~ syrj. *si*) 'das' + **minda* (> wotj., syrj. *minda*) 'viel'); (13) wotj. *šijon-juon* ~ syrj. *sojan-juan* 'Speise, Schmaus' (vgl. Beispiel Nr. (6) und wotj. *juini* ~ syrj. *juni* 'trinken').

Einige von den angeführten Wortpaaren könnten — infolge paralleler Entwicklung — sowohl im Wotjakischen als auch Syrjänischen entstanden sein (Nr. (4), (6), (7), (8) usw.), andere (Nr. (1), (2), (3), (5) usw.) sind aber mit Sicherheit in der urpermischen Epoche entstanden. Im Falle (11) ist das urpermische Verb im Syrjänischen nicht übriggeblieben, nur das davon abgeleitete Substantiv. Für urpermische Komposita haben wir weniger Beispiele. Die hier vorgestellten beiden Fälle sind aufgrund der Bedeutungsähnlichkeit als urpermische Zusammensetzungen zu betrachten. Meiner Erachtung nach kann man im permischen Wortschatz mit etwa 200—300 zusammengesetzten und abgeleiteten Wörtern rechnen.

Aus den oben Dargelegten folgend ist die Anzahl der Wortstämme im bekannten urpermischen Wortschatz auf 600—700 zu schätzen, welche — laut heutigem Stand unserer Kenntnisse — in der urpermischen Epoche entstanden. In Wirklichkeit ist aber auch diese Gruppe etymologisch nicht einheitlich. Sie enthält höchstwahrscheinlich U—FU—FP Wörter, welche nur in den permischen Sprachen weiterleben; heute nicht mehr erkennbare abgeleitete Wörter; Lehnwörter aus unbekannten Sprachen; onomatopoeische Wörter usw.

Die etymologische Statistik des urpermischen Wortschatzes stellt Tabelle 2. dar.

Den wotjakischen Wortschatz aus dem 18. Jahrhundert habe ich aufgrund des Wörterverzeichnisses von J. E. Fischer untersucht. Das Material des Wörterverzeichnisses habe ich mit Erklärungen in einem früheren Artikel publiziert (Egy 18. századi votják nyelvmélek NyK 85 : 311—320). In Fischers Werk, aus den 1730-er Jahren sind 285 wotjakische Wörter belegt.

Tabelle 2

Statistik des urpermischen Wortschatzes nach etymologischen Schichten

U	153	9%
FU	338	19,9%
FP	249	14,6%
Iranische Lehnwörter	30—40	1,8—2,4%
Bulgarische (alttschuwaschische) Lehnwörter	20—30	1,2—1,8%
Ableitungen und Komposita	200—300	12—18%
Urpermische Stammwörter	600—700	35,3—41,2%
Insgesamt	1.700	100%

Das Material des 19. Jahrhunderts habe ich aus der Wotjakischen Chrestomathie von Yrjö Wichmann entnommen. Aus dem Wörterverzeichnis der Chrestomathie habe ich die mit *p, r, s, š* anlautenden Wörter (insgesamt 278) gewählt und aus etymologischen Standpunkt untersucht.

Tabelle 3. bzw. 4. stellt die morphologische Struktur der Wörter in den Werken von Fischer bzw. Wichmann dar. Die beiden sind aber nicht vollkommen vergleichbar: Das Wörterverzeichnis von Fischer stellt sich aus Antworten auf einen vorher aufgestellten Fragebogen zusammen, also war von den Fragen bestimmt, welche Wörter in das Wörterverzeichnis gerieten. Das Wörterverzeichnis von Wichmann wurde aber aufgrund vorgesagten Texten zusammengestellt. (Hierbei ist es zu bemerken, daß wotjakische Texte aus dem 18. Jahrhundert nur in unwesentlichem Umfang — hauptsächlich Übersetzungen — überblieben.) Es ist vielleicht mit den oben Gesagten zu erklären, daß bei Wichmann das Verhältnis zwischen abgeleiteten und Stammwörter im Gegensatz zu dem bei Fischer steht.

In den beiden etymologischen Statistiken (Tabelle 5. und 6.) kommen weniger Wörter vor als in Tabelle 3—4, da in Tabelle 5. und 6. die zusammengesetzte und abgeleitete Wörter nur einmal etymologisiert wurden. Die Daten der Tabelle 5. bzw. 6. weichen an zwei Stellen voneinander wesentlich ab:

Tabelle 3

Morphologische Struktur der Wörter in Fischers Material

Stammwörter	196	68,8%
Ableitungen	18	6,3%
Komposita	71	24,9%
Insgesamt	285	100 %

Tabelle 4

Morphologische Struktur der Wörter in Wichmanns Material

Stammwörter	160	57,6%
Ableitungen	64	23 %
Komposita	54	19,4%
Insgesamt	278	100 %

Tabelle 5

Statistik der Wörter nach etymologischen Schichten
Fischer

U und FU	103	39,9%
FP	37	14,3%
P	45	17,4%
P < iranisch	9	3,5%
P < bulgarisch (gltschuwaschisch)	3	1,2%
P insgesamt	57	22,1%
Syrjänische Lehnwörter	1	0,4%
Tschuwassische Lehnwörter	7	2,7%
Tatarische Lehnwörter	18	7 %
Russische Lehnwörter	4	1,5%
Onomatopoetische Wörter	3	1,2%
Wörter unbekannten Ursprungs	28	10,9%
Insgesamt	258	100 %

Tabelle 6

Statistik der Wörter nach etymologischen Schichten
Wichmann

U	19	10,1%
FU	30	16 %
FP	26	13,8%
P	35	18,6%
P < iranisch	4	2,2%
P < bulgarisch (altschuwaschisch)	2	1,1%
P insgesamt	41	21,9%
Tschuwassische Lehnwörter	6	3,2%
Tatarische Lehnwörter	8	4,3%
Russische Lehnwörter	29	15,3%
Onomatopoetische Wörter	4	2,1%
Wörter unbekannten Ursprungs	25	13,3%
Insgesamt	188	100 %

Das Verhältnis der U—FU—FP Wörter beträgt bei Fischer 54,2%, während bei Wichmann nur 39,9%; dasselbe der russischen Lehnwörter bei Fischer 1,5% während bei Wichman 15,3%. Diese Abweichungen sind teils mit der Art beider Arbeiten zu erklären, da im Wörterverzeichnis von Fischer die Anzahl der etymologisch ursprünglichen Grundwörter wesentlich höher liegt. Andererseits ist aber offensichtlich, daß in den zwischen der Aufzeichnung beider Forscher vergangenen ca. 160 Jahren zahlreiche russische Lehnwörter in das Wotjakische eingesickert sind, was sich in den Statistiken widerspiegelt.

Zum Schluß erlaube ich mir zwei Bemerkungen: 1. Ich möchte die Aufmerksamkeit wiederholt auf die in den sprachwissenschaftlichen Statistiken erscheinenden Unsicherheitsfaktoren richten (darüber ausführlicher s. Csúcs: NyK 84: 258). 2. Die etymologische Statistik ermöglicht nicht nur eine komplexe Untersuchung der Geschichte des Wortschatzes und die Zusammenfassung der etymologischen Kenntnisse, sondern sie bietet des Weiteren ernsthafte Konklusionen zur Gestaltung des gegenwärtigen (lebendigen) Sprachgebrauches.

Some Modal Values in Hungarian

ENDRE FÜLEI-SZÁNTÓ

(Budapest)

Sentence modality does not differ very much from propositional core prefixed by a "modal logical operator", such as "it is obligatory, it is necessary..." etc. Different forms of modal logic are embodied in every day sentences of spoken language. Necessity, impossibility, human knowledge, human abilities, desire or will can be expressed in Hungarian sentences in a manifold way. Word order, stress, auxiliary verbs and affixes, specified and/or definite denotation of nominal groups contribute to the modal shape of any utterance. Thus, we know alethic, epistemic, deontic, dispositional and deontic modalities. All are based on some strict correlations between concrete value constants. $O(p)$ means: doing p is obligatory, where p can be any human activity. $O(\sim p) = F(p)$ means: not doing p is obligatory, while doing p is forbidden. $\sim O(p) = P(\sim p)$ and that means: doing p is not obligatory which is the same as: doing $\sim p$ is permitted. You cannot ignore the striking resemblance between alethic necessity and deontic obligation, as well as between alethic possibility and deontic permission. An ultimate set-theoretical framework contains the mutual relations between concrete modal values. Hungarian language, as probably many other natural languages possesses two linguistic forms: *kell* (must, have to) and *-hat/-het* (can, may, is possible) which are overloaded with semantic-modal functions. Let's see some examples

- ...must work very much (sokat kell dolgoznia.)
- ...must have been at home (bizonyára otthon volt.)
- ...can go abroad if he likes (mehet külföldre, ha akar.)
- ...may have been ill (beteg lehetett.)
- ...can play tennis (tud teniszezni.)

The first and third examples express deontic modalities, the second and forth, however, belong to epistemic modalities. The fifth sentence contains a modal core of human abilities, which is in opposition in French and Spanish languages to dispositional possibilities in a couple of modal verbs: *pouvoir-savoir*, or *poder-saber*.

While alethic modalities refer to a "factual world" and all possible worlds i.e. the state of affairs as they really can exist, deontic values refer to a world of norms, the normative layer of the reality, Norms, of course, have much to do with value notions such as "good", "wrong" etc.

An $O(p)$ command (It is obligatory for x to do p) can be divided into two basic forms according to the quantification of the agents: $Ax O(p)$

or Ex O(p). Everybody must do p or only x must do it. Norms also have their reason, which may lie in moral values or in human commands. The grammatical form of an O(p) action-guiding utterance based on human will is the imperative sentence. Henk Haverkate in his "Impositive Sentences in Spanish" distinguishes four aspects of imperatives: 1) Go on working (continuative aspect), 2) Do not cry more (cessative aspect), 3) Write me soon (transformative aspect) and 4) Do not tell them about it (preventive aspect). The third aspect can be divided into non-iterative, iterative and generic variants, the fourth can only be divided into non-iterative and generic parts.

If one tries to give the reason for any command or obligation, a weak formula can be established:

O(p) because (p) good

Causal relations are difficult to be formalized, but there exists a weak form of them:

(p) good $\subset$ O(p)

Although no implication is totally valid between "is" phenomena and "ought" phenomena, still that is very frequent in every day life, considering norms are often offended and in spite of that they preserve their action-guiding force.

If one tries to look for the meaning of "good", one can find definitions which say that "good" is the most general property of things. E. G. Moore tried to prove that the definition of "good" can only be given in a tautological way. He called that the "naturalistic fallacy". We can see, however, that normative statements are in strong connection with ethical values.

It would be far from our intentions to give an analysis of the different variants of the meaning of "good". But as one can find in a series of languages some deontic operators, such as "it is worth", or "it is important", "it is a pleasure" etc. we absolutely need to give a tentative classification of "good".

Good₁ means agreeable, pleasant. It involves pleasure, and even any sort of pleasures. Pleasure can be sensuous or psychological, it can be an internalized remembrance, gratification of human instincts, even the absence of pains and sufferings. Thus, joy, pleasure, lust, a pleasant state of mind, agreeable feelings and happiness fall into the same category.

Good₂ means utility which is often called "extrinsically good" in ethical literature. It is often called "means" versus "end". Good₂ is the value of benefit involving preference relations and in its essential sense it is tantamount to "normal", to the adequate use of anything. There are some objects which are "functional" in the sense that their meaning can only be explained through analysing their functions, while some other objects or entities are good₂ in themselves.

Good₃ involves moral good, the ethical value itself. Without discussing the opposite opinions of I. Kant and M. Scheler, we state that good₃ is often identical with the previous variants, and its formal structure varies according to the extension of agents, duties, actions to be done.

Returning to the formula given above:

- a) $O(p)$ because (p) good₁
- b) $O(p)$ because (p) good₂
- c) $O(p)$ because (p) good₃

In common language we can say: do it because it is useful, pleasant or good.

The question arises whether our language has some exact operators which refer to the above values:

- aa) It is obligatory for you to do p . (P is a norm.)
- bb) It is worth doing p . (It will give you pleasure or benefit.)
- cc) It is important (for you) to do p . (It can give you pleasure or benefit.)

While in aa) the agent must do p or else he will be punished, in bb) and cc) he will not be punished, but he will lose a pleasant state of mind or remarkable benefit. The values *worth* (= *érdemes*) and *important* (= *fontos*) do not specify the material content of the reward he can get if he does p . In case the moral command is fulfilled, the reward lies in the fulfilled command itself.

If we try to establish an ever increasing scale of the "reward" we can find:

- A) Do p , you must do it, it is a norm. (Reward = $\emptyset$.)
- B) Do p , it is worth doing it, you can get a reward.

The reward may be pleasure or benefit.

The same analysis can be given if we change obligations for omissions.

- 1. Do not do p because if you do it, you will be punished.
- 2. Do not do p . It is not worth doing it. You will feel sad.
- 3. Do not do p . It is not important. You will get no benefit.

There is, of course, some difficulty in evaluating reward and punishment. Just the same as the difference between the stoical and the hedonistic ethical schools. Searching pleasure is not the same as avoiding pain.

Returning to the main values of deontic logic, i.e. O , P , F , we can state that while O and F , obligatory and forbidden are exact operators, P is not. There are stronger and weaker permissions. Any strong permission is tantamount to advice or suggestions:

- P_s = Though it is not obligatory, do it. (It is important, it is advisable, it is good for you etc.) Or "do not do it, I warn you".
- P_w = It is not obligatory, you can do it, if you want to. It is not forbidden, you can do it if you want to.

While $O(p)$ is an obligation and $\sim O(p)$ is a permission, a right etc. $O(\sim p)$ is an obligation and $\sim O(p)$ is a permission, a right etc. $O(\sim p)$ is a forbidden action and $F(\sim p)$ is an obligatory action. In both P -s the person giving the order or the personified norm can show two variants: the approval of the action or indifference. Indifference is a weak permission, advice is a strong one.

Thus, anyone can be convinced of the structural similarity of *deontic* values P_s , P_w and the values of "worth" and "important". The latter two will be called *quasi-deontic* values.

In Hungarian language the tradition does not speak much about auxiliary verbs, though they exist. "Fog" (will), "szokott" (usually), "akar" (wants to, is going to ...) and many others are either auxiliary verbs or they appear in the zone of the auxiliary verbs. There are, of course, auxiliary syntagms too ("képes" = is able, "kénytelen" = is compelled to etc.).

The expression of the above deontic and quasi-deontic values can be done mostly in two linguistic forms:

- I. Auxiliary verbs (Jánosnak sokat kell dolgoznia = John must work much.)
- II. Container sentence (Szükséges, hogy János sokat dolgozzon = It is necessary for John to work much.)

There are, of course, some other devices of expressing some of the above mentioned modalities.

In the list of Hungarian auxiliaries and quasi-auxiliaries you can find two different sets. They are divided according to syntactic criteria.

Group A:

János tud dolgoz-ni. (John can work.) Nominative construction.

János szándékozik dolgoz-ni. (John is going to work.) Nominative construction.

János szokott dolgozni. (John usually works.) Nominative construction.

(Hungarian "szokott" is equivalent to the English adverb "usually".)

Group B:

1. János-nak kell dolgoz-ni-a. (John must work.) Ergative construction.

2. János-nak lehet dolgoz-ni-a. (John can work.) Ergative construction.

3. János-nak szabad dolgoz-ni-a. (John is allowed to work. John may work.) Ergative construction.

4. János-nak sikerül dolgoz-ni-a. (John manages to work. John succeeds in working.) Ergative construction.

5. János-nak érdemes dolgoz-ni-a. (It is worth working) Ergative construction.

6. János-nak fontos dolgoz-ni-a. (It is important for John to work.) Ergative construction.

The ergative constructions appear in Hungarian language. In these cases the agent is marked, and while in other ergative languages the object is unmarked, in the above Hungarian constructions the infinitive, which can be taken for an "object" is also marked. Its suffixes are personal endings. Some of the above sentences are composed of two parts, some of three. That is in connection with the character of the auxiliary verbs. If you can substitute a noun for the infinitive and it is not a deverbal one, the "auxiliary verb" is a main verb and the infinitive is an object or sometimes a subject. If you cannot do it, you can find a real auxiliary verb; which hardly is mentioned to exist in Hungarian language system, in traditional descriptive grammars. Thus, in 6. the infinitive can be substituted for any noun. In 4. after "sikerül" (succeeds) deverbal or abstract nouns can follow only. In 1., 2. and 3. nouns can follow the auxiliary verbs but the meaning of the latter undergo a big change. The only pure auxiliary verb appears in 5. (érdemes = is worth).

If a linguist does not take the above constructions for ergative ones, he will meet some outstanding difficulties in having to analyse so-called "subjectless sentences". The 3. example states: John is allowed to work. (János-nak szabad dolgoz-ni-a.) In the Hungarian sentence "szabad" is an impersonal verbal syntagm, as in the past tense you have to say: János-nak szabad volt dolgoz-nia. (John was allowed to work.) No subject appears in the Hungarian sentence, since "dolgoznia" is an object not a subject.

Let's give a thorough analysis of the above auxiliary verbs:

Kell has two basic meanings:

a) Nekem kell kenyér. (I need some bread.)

b) Sokat kell dolgozni. (One must work much.) The Hungarian con-

struction is impersonal. *Kell* is invariable in all persons and the personal endings are added to the personal pronouns, but that "mental addition" produces quite different forms: nek-em (to me), nek-ed (to you), nek-i (to him, to her, to it) etc. The endings after the noun suffix *-nak/-nek*, in that case after *-nek* are the same as the possessive suffixes (könyv-em, könyv-ed = my book, your book) and the suffixes of the definite conjugation: érz-em, érz-ed, érz-i (I feel, you feel, he, she, it feels) which is a total paradigm for transitive verbs, if the object is of definite character. Thus, there is a miraculous similarity between the possessive construction and the above mentioned modal forms:

Nekem van könyv-em. (I have some books.) Nekem kell dolgoz-nom.

Nek-ed van könyv-ed. (You have some books.) Neked kell dolgoz-nod.

Nek-i van könyv-e. (He has some books.) Nek-i kell dolgoz-nia.

In 2. the word "lehet" is a composed form of "to be" and "can" (lenni and *-hat/-het*). In nominative construction the possibility factor is a suffix: *-hat/-het*, following the rules of vowel harmony.

(John can work = Já-nos dolgoz-hat.)

1   2   3   1   3   2

The impersonal auxiliary syntagm "szabad (van)" where the copula "van" disappears in the third person singular and plural of the present tenses in all moods, is also impersonal and requires the ergative subject in the form of personal pronouns in dative. "Sikerül" (succeeds), "érdemes + (van)" (worth + -ing) and "fontos" (important) have the same syntactic regularities. There are a lot of other syntagms too sharing the mentioned properties:

7. János-nak öröm dolgoz-ni. (It is a pleasure for John to work.)

8. Kár Jánosnak annyit dolgozni-a(?) (It is a pity, John works so much.)

9. János-nak jó velünk lenni-e(?) (It is good for John to be with us.)

We avoid enumerating all the possible constructions sharing the syntactic properties of ergative constructions mentioned above, but it should be said, that "personal infinitive", which has a counterpart in Portuguese language, is not always grammatical after the verbal syntagms. All the nouns,

adjectives and verbs appearing as somewhat modal values in the semantic content of the verbs and syntagms have a common semantic core and that is modality and/or value.

In group *A* being composed of nominative structures you can find dispositional, aspectual and action-helping particles of meaning, but in group *B*, every auxiliary verb is of modal character. 1. contains deontic modalities 2. and 3. are also of deontic shape, 4., 5. and 6. are quasi-deontic statements where in "succeed", "worth" and "important" you can find various parts of the meaning of good₁ and good₂. Thus, it seems that in Hungarian language deontic and quasi-deontic values are embodied in some impersonal auxiliary verbs or verbal syntagms. It does not mean, of course, that there are not any other possibilities to express the same content. There are equivalent nominative and ergative constructions:

10. John must work. — It is obligatory for John to work.
János-nak kell dolgozni-a. — János köteles (van) dolgoz-ni.
11. John can work. — It is possible for John to work.
János dolgoz-hat. — János-nak lehet dolgoz-ni-a(?)
12. John is allowed to work. — John may work.
János-nak szabad dolgoz-ni-a. — János dolgoz-hat.

Thus, -hat/-het as the Hungarian "Möglichkeitsfaktor" has many modal meanings. It can be used epistemically, deontically and alethically. The pure and clear deontic meaning is "szabad" (is allowed to). Hungarian "kell" has a deontic value and an epistemic one. The first meaning of "kell" is "need", which also has much to do with obligations and needs to be fulfilled.

Describing the main conceptual lines of a deontic and quasi-deontic microsystem in both languages and in many others too, we can state that the two "paradigmatic modal values" in Hungarian are "kell" (must, have to etc.) and -hat/-het. Deontic logic in its Kripkean and other systems reflects human actions, that is why it is often called the "algebra of actions". Actions are guided by norms, orders, commands, wishes and the scope of obligations; the extension of unconditional order can be limited or decreased by quasi-deontic constructions, like "it is worth" (érdemes) and "important" (fontos).

Frequency of Hungarian Affricates

MIHÁLY FÜREDI

(Budapest)

Most of the research done so far in Hungarian quantitative linguistics has devoted only a minimal amount of attention to affricates: previous investigations had been based on a limited corpus of data in which some of the less frequent affricates could not be represented in a statistically reliable way. One aim of our paper is to fill in this gap: to try to give statistically reliable data about Hungarian affricates. The other aim is to present the quantitative characteristics of the affricates in relation to each other, to show their functional weight in the Hungarian language. Our results are relevant to future investigations concerning the relation between the sound system and writing system in Hungarian, as we never would have expected that some Hungarian affricates would be used so infrequently.

1. The Frequency Dictionary of Hungarian Fiction (FD)

Work on creating the FD, based on a half million sunning words corpus, was completed in the middle of 1983. The results, now available for computer memory (on magnetic disks and tapes) give an excellent background for various kinds of research in quantitative linguistics not only on the level of lexemes and word-forms, but on lower levels, too, such as sound, phoneme and grapheme statistics, the establishment of the frequencies of combinations of phonemes, graphemes and syllables.

2. Possibility for extrapolation

One of the main underlying hypotheses of our recent research is that its results are not restricted to only one stylistic domain, the language use of fiction. As Gustav Herdan, the well known researcher in the field of quantitative linguistics stated: "...It has been [...] established that phoneme distributions from even widely different texts, as far as subject matter is concerned, can be regarded as random samples from one basic distribution. Thus phoneme frequency does not appear to be style-conditioned, and we say, therefore, that phoneme frequency is to a very large extent language conditioned." (See G. Herdan, *Type-token Mathematics. A textbook of mathematical linguistics*. Mouton & Co., The Hague 1960. p. 119.) This statement means that by investigating phoneme frequencies of affricates on a statistically meaningful (i.e. representative) set of texts we can get results rele-

vant not only for the investigated set of texts, but for the entire Hungarian language.

At this congress we present results obtained in the FD concerning frequencies of affricates as phonemes.

3. Transformation

The FD was designed to reflect the written form of the investigated material (although there were many points reflecting variations not only in writing, but in pronunciation, too). However, it is not possible to use this material in its present form for the purpose of statistical inferences about sounds and phonemes. As I pointed out in one of my previous papers (Vowel frequency in Hungarian, at the Third Congress of Uralic Phonology. Eisenstadt [Austria] 1984.), preparatory transformations had to be done on the FD before any statistical investigation concerning sounds or phonemes could be performed. In our case these transformations concern only those sequences of letters which result — “pronouncing” them — in affricate phonemes.

The Hungarian graphemic system and orthography faithfully reflect the sound pattern of Hungarian words. However, precisely in the case of affricates this regular correspondence between orthography and sound is upset. So, transformations are the prerequisite of any further research concerning sounds or phonemes.

4. Corpus

Our corpus was almost the same as the one of the whole FD: it consisted of 258 fragments of short stories and novels from about 200 different authors whose native language was Hungarian. Short stories and novels selected for the FD were published between 1965—1977. Each fragment contained about 2000 running words.

The editors of the FD established a corpus as representative as possible in the strict mathematical sense of the word. No single writer — no matter how well esteemed — could be represented by more than three fragments in our corpus. Even in the exceptional case when a single author was used two or three times, care was taken to select from different works of his.

From the total number of different word-forms found in all the material of the FD we excluded for the recent investigation the proper nouns, geographical names, names of journals and institutions as well as words written in foreign languages (quotations, phrases, clichés or even single foreign words). Naturally, we did not exclude words of foreign origin, totally integrated into the Hungarian language system.

The total number of running words taken into account in our recent investigations amounts to 487 450 words, that means roughly more than two million phonemes.

5. Computer

To process the data we used an IBM 3031 type computer at the Research Institute of Computational Technics and Automation of the Hungarian Academy of Sciences. Programming work was done by the author.

6. Affricates

Without entering the long and well-known discussion about the nature of affricates (i.e. whether they represent a single or compound sound) we assume that each affricate represents a single sound in the Hungarian consonant system.

The affricates under consideration are the followings:

c, ʒ, č, ʃ, t, d

These are the so-called *zár-réshangok* i.e. affricatae in the Hungarian linguistic terminology. (See e.g. Papp István: *Leíró magyar hangtan*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966. p. 94. and ff.)

Although some linguists consider *tl* and *dl* as affricates too, we do not share this opinion.

7. Tables

Affricates were found only in 9.2% of the total number of different word-forms (91 833) in the FD. According to the text frequency *d* is the most frequent: it covers more than 50% of the all affricates. Conversely, three of the affricates (*ʒ, ʃ, t*) occurred very few times even in our half million running word corpus: their summarized frequency value in percentage does not reach even 1.5%.

Table 1

	First position	Last position	Total
<i>c</i>	1077 (530)	455 (118)	6003 (2743)
<i>ʒ</i>	0	0	87 (78)
<i>č</i>	7514 (1726)	867 (61)	14247 (4464)
<i>ʃ</i>	4 (4)	0	24 (23)
<i>t</i>	34 (19)	17 (5)	826 (153)
<i>d</i>	2751 (974)	18684 (241)	36210 (4937)
<i>c:</i>	0	0	16 (4)
<i>ʒ:</i>	0	0	1 (1)
<i>č:</i>	0	12 (5)	116 (72)
<i>ʃ:</i>	0	0	0
<i>t:</i>	0	0	77 (62)
<i>d:</i>	0	5 (4)	112 (76)

Distribution of affricates in the word-forms of the Frequency Dictionary
(text frequencies, in brackets the number of various word-forms)

Table 2 gives an overall view of the frequency of affricates in the language system, as reflected in the Explanatory Dictionary of the Hungarian Language (A magyar nyelv értelmező szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest 1959–1962.).

Table 2

	First position	Last position	Total
c	506	305	2250
ʃ	1	4	120
č	1295	279	3865
š	8	2	20
t	28	11	548
d	671	429	3575
c:	0	15	66
ʃ:	0	0	0
č:	0	14	46
š:	0	0	0
t:	0	14	117
d:	0	7	47

Distribution of affricates in the Explanatory Dictionary

8. Summary

- i. Our approach concerns only the affricate phonemes of the Hungarian language. Investigation of sounds would require additional efforts.
- ii. Our results are based on written data, which had been transformed into phonemes before any statistics were made.
- iii. Our investigation could not yield statistically reliable results for some of the affricates: they are so infrequent not only in the language system, but in the language use, too (despite our large corpus of about two million phonemes).
- iv. Our results were obtained with the help of a computer.

К проблеме возникновения объектного спряжения угорских языков

ЛАСЛО ХОНТИ

(Будапешт)

1. Одна из черт, характерных для всех угорских языков — объектное (определенное) спряжение, указывающее как на определенный (детерминированный) объект, так и на субъект действия. Кроме того имеется в них т. н. субъектное (неопределенное) спряжение, указывающее только на субъект действия, подлежащее предложения. Субъектно спряженное глагольное сказуемое тоже может иметь прямое дополнение, т. е. объект, либо определенный, либо неопределенный. В венгерском языке в качестве определенного объекта при глаголе 3-его л. субъектного спряжения выступают только местоимения 1-ого и 2-ого л. Кажется, в обско-угорских языках нет таких строгих правил для употребления определенного и неопределенного спряжений в предложении с определенным объектом: можно установить лишь тенденции со многими отклонениями в разных диалектах.

Морфологическая структура объектно спряженных глагольных форм характеризуется значительными расхождениями в угорских языках, за исключением 3-его лица ед. ч., которое составляется из следующих морфем: корень + суффикс времени (или залога) + личный суффикс, напр.: *fed-Ø-i* 'он прикрывает его', манс. сев. *pant-i-te* тж., хант. каз. *pent-ə-l-ə* тж. В других лицах субъектного спряжения применяются другие способы для обозначения объектности:

— В венгерском языке употребляются в большинстве случаев личные суффиксы, специальные для объектного спряжения, напр.: *fed-ek* 'я прикрываю' ~ *fed-em* 'я прикрываю его'.

— В мансийском языке имеется суффикс *l*, напр.: сев. *pant-ēγ-əт* ~ *pant-i-l-əт*.

— В хантыйском языке гласный элемент личного суффикса является редуцированным, этим же элементом в субъектном спряжении является редуцированное *ə*, напр.: каз. *pent-l-əт* ~ *pent-l-em*.

2. Кроме угорских языков в семье уральских категория объектного спряжения существует в мордовском и самодийских языках. В них форма 3-его л. ед. ч. составляется как и в угорских языках. Кроме этого, некоторые финно-пермские языки, оказывается сохранили тоже в 3-ем лице ед. ч. следы вышеуказанных двух форм, вероятно происходящих из языка-основы. Возможно, что одна из них, вариант на *s* (< *s) происходит от формы, спрягаемой объектно уже в уральском языке-основе (см. Hajdú, BUNyt. 75—77; ср. Radics: NyK 82: 44—53). В этом случае, конечно, необходимо считаться с устранением былого объектного спряжения как грамматической категории в

большинстве финно-пермских языков. Это, само собой разумеется, вполне возможное объяснение. Достаточно в этом отношении указать на то, что в обско-угорских языках, имеющих разные ряды глагольной парадигмы для обозначения грамматического числа определенного объекта, могут употребляться формы, указывающие на объект ед. ч. при определенном объекте дв. или мн. ч.; далее, в некоторых диалектах обско-угорских языков ряд парадигмы для объекта дв. ч. вообще перестал существовать. Упрощение спряжения произошло и в южно-самодийских языках (см. Hajdú, UNyA 157—158).

3. Предположение о существовании объектного спряжения (по крайней мере в 3-ем лице ед. ч. уже в уральском праязыке) противоречит то — среди исследователей истории венгерского языка довольно популярное — объяснение, что отделение субъектных и объектных форм 3-его л. ед. ч. в т. н. повествовательном прошедшем времени (с маркером *á/é* ~ *a/e*) произошло благодаря сокращению ауслаутного *á/é* в старовенгерский период (но не позже XIII века). По этому предположению функции старых форм с *á/é* и новых форм с *a/e* сосуществующих с первыми, отделились и обе формы сохранились, напр.: **látá* 'он видел; он видел его' > *látá* 'он видел его' ~ *látá* 'он видел' (см. напр. Bárczi, HalBesz. 38). Однако, такое неразличение субъектной и объектной формы именно в 3-ем лице ед. ч. в древне- и старовенгерском языке вряд ли совместимо с фактами о тождественной структуре глагола в этом лице как в венгерском, так и в родственных с ним языках. Исходя из принципа обозначения объектности в 3-ем лице ед. ч. в уральских языках, мне кажется, что дублиеты типа *látá* ~ *látá* не являются продуктами звуковых изменений в старовенгерский период, и они — носители того же древнего различия, которое отражается в формах *lát* 'он видит' ~ *látja* 'он видит его', *látott* 'он видел' ~ *látta* 'он видел его'. Мое мнение обосновывается и тем фактом, что повествовательное прошедшее время не является инновацией венгерского языка: его маркер содержит суффикс **j*, унаследованный еще из финно-угорского языка-основы.

4. Если учесть кажущееся вероятным предположение о возникновении объектного спряжения в 3-ем лице ед. ч., происшедшем не позже чем в угорском языке-основе, а в более ранний период существования нашей языковой семьи, современное состояние можем толковать по разному:

а) Объектное спряжение в 3-ем лице ед. ч. существовало до распада уральского языка-основы и в других лицах оно появилось в результате самостоятельных процессов развития отдельных языков, но объектное спряжение — как грамматическая категория — перестало существовать в остальных современных языках (Hajdú, BUNyt. 76—77).

б) Объектное спряжение было характерно для всех лиц уже в уральском праязыке (Radics: NyK 82: 45), но его оформление — за исключением 3-его лица ед. ч. — после распада было подвергнуто разнообразным изменениям.

Первое предположение следует считать маловероятным потому, что в смысле этого объектное спряжение должно было бы существовать в течение нескольких тысяч лет только в одном единственном лице, чтобы начать развиваться или перестать существовать только после распада праязыка в предках отдельных современных уральских языков. Т. о. это предположение заставляло бы нас принять гипотезу, что объектное спряжение в течение

нескольких тысяч лет было только замороженным зародышем, развившимся в систему в одной части языков и переставшим иметь функцию в другой части нашей языковой семьи.

Второе предположение кажется более обоснованным, ведь она считается с изменением языка. Обско-угорские языки доказывают, насколько быстро структура объектных глагольных форм изменялась после прамансийского и прахантыйского периода:

— В настоящих временах (*praesens momentaneum* и *praesens durativum*) тавдинского диалекта мансийского языка утвердился суффикс объекта ед. ч. *l*, выступающий в 1-ом и 2-ом лицах в остальных диалектах, а в прошедшем времени суффикс *t*, характеризующий 3-е лицо ед. ч. на другой части мансийской языковой территории в качестве личного суффикса, ср. тавд. *äl-i-ləm*, *äl-i-l* ~ сев. *al-i-l-əm*, *al-i-te* 'я убью, он убьет его', тавд. *äl-äs-t-əm*, *äl-äs-t(i-l)* ~ сев. *al-as-ləm*, *al-as-te* 'я, он бил его'.

— В некоторых мансийских и хантыйских диалектах ряд, указывающий на объект дв. ч., исчез, а формы 2-ого и 3-его л. дв. ч. и 2-ого л. мн. ч. часто совпадали; подобные изменения происходили также в лично-притяжательной парадигме существительных (Liimola: MSFOu. 127: 202—241; Honti: NyK 78: 71—119).

— В 3-ем лице ед. ч. объектного спряжения с объектом ед. ч. в ваховском, васюганском и сургутском наречиях хантыйского языка употребляется не личный суффикс, происходящий из соответствующего личного местоимения, как в западных диалектах, а суффикс *t*, восходящий к указательному местоимению с анлаутным *t* (см. Steinitz: ÖESToim. 30: 696—697).

— В южно-хантыйских наречиях широко распространены формы, указывающие на объект дв. или мн. ч. со структурой «корень + суффикс времени + личный суффикс (указывающий на объект ед. ч.) + суффикс числа объекта (тождественный суффиксам числа в склонении имен по падежам)»: *senk-t-əm-γət* 'я бью их двоих' наряду с первоначальными формами со структурой «корень + суффикс времени + суффикс числа объекта + личный суффикс»: *senk-t-γət-am* тж.

5. Как выше сказано, встречаются расхождения в области употребления объектного спряжения в угорских языках. В обско-угорских языках зафиксированы некоторые колебания (Lavotha: FgrÉrt. 5; Honti, WogTawda 145—147; Steinitz, OstjChr. 75; Ganschow: NyK74: 183—185), которых и венгерский язык не был лишен еще несколько столетий тому назад (см. Bárczi: Pais-Eml. 206—214, MNy. 54: 257—270). А если детерминированный объект не выражается лексически, обязательно указать на него объектно спряженным глагольным сказуемым (ср. еще Mikola: MNy. 62: 454). Этот же принцип действует и в самодийских языках (см. Терещенко, СинтСам. 192).

Если в употреблении объектного спряжения в дальнеродственных языках встречается такое общее правило, нельзя не считать его характерной чертой или одной из характерных черт праязыка. Такое правило может мотивировать объяснение, данное Хайду о возникновении этого спряжения: местоимение в постпозиционном положении и в качестве прямого дополнения могла присоединиться и агглютинироваться к глаголу в 3-ем лице ед. ч. (Hajdú, BUNyt. 76). Это местоимение могло быть как личное местоимение 3-его л., так и указательное местоимение (ср. Hajdú, BUNyt. 76) — некоторые

указательные местоимения как и личные местоимения 3-его л. имели анлаутное *s. Мне кажется, вполне возможно, что оба разряда местоимений употреблялись в языке-основе, в зависимости от того, мыслился ли объект одушевленным или неодушевленным.

Можно было возразить, что уральский язык-основа характеризовался порядком слов SOV, вследствие чего сказуемое не могло предшествовать прямому дополнению. «Известно, что в финно-угорском (уральском) языке-основе подчиненные слова предшествовали подчиняющему, следовательно, подчиненные слова логически могли превращаться только в префиксы, но не в суффиксы. Однако... местоимения в этом отношении характеризовались рядом особенностей. Они не могли иметь определений, их значение не изменялось при перестановке членов в сочетаниях слов, поэтому для них общие правила порядка слов были не обязательными, т. е. личные местоимения могли стоять как впереди, так и после определяемого ним слова. Поскольку же префиксальное слово- и формообразование (и словоизменение) характерно для уральских языков, агглютинировались личные местоимения, расположенные постпозитивно, так как только они могли превращаться в суффиксальные форманты» (Майтинская: Основы I, 316). Следовательно, невыделяемое логическим ударением местоимение не могло стоять непосредственно перед сказуемым, т. к. эта позиция была занята членом предложения, передающим новую информацию, однако оно и далеко не могло стоять от сказуемого. После агглютинации его предстали предпосылки для возникновения объектных форм и в других лицах. В этой стадии имелось по поему два возможных способа развития:

а) Местоимение, агглютинировавшееся и ставшее суффиксом определенного объекта, аналогично перешло и в другие лица (ср. объектное спряжение в мордовском языке).

б) Местоимение агглютинировавшись перестало выступать суффиксом объекта и переосмыслилось в личный суффикс (т. е. в суффикс субъекта), но глагольная форма в целом сохранила свою первоначальную функцию. Потом, по аналогии дублета в 3-ем лице ед. ч., возникли подобные дублеты с такими же функциями и в остальных лицах либо посредством инфиксацией суффикса объекта (ср. мансийский язык), либо посредством новых личных суффиксов (ср. венгерский язык), либо альтернативой личных суффиксов (ср. хантыйский язык).

В большинстве уральских языков встречается тип б), что нам позволило бы предположить исключительную древность «угорского пути» развития, однако, он не может служить объяснением для объектного спряжения в мордовском языке. Мне кажется, что положение вещей в мордовском является результатом сравнительно нового развития, т. к. единообразные самостоятельные формы во всех лицах имеются только в ряду с объектом 1-ого л. ед. ч., а глагольные формы в рядах с объектом остальных лиц мало различаются по лицам субъекта: они имеют в общем те же формы почти во всех лицах. Я сомневаюсь в том, что в какой-то предыдущей стадии развития мордовского языка каждая функция глагольных форм выражалась отдельной морфемой (см. Серебренников, ИстМорф. 187—203).

Мордовский язык выделяется и тем в семье уральских языков, что его объектное спряжение употребляется только при одновременном осуществлении двух предпосылок: при наличии определенного объекта и результативности действия, выраженной глагольным сказуемым.

6. Из факта, что объектная форма глагола является единообразной только в 3-ем лице ед. ч. в родственных языках, Хайду заключает: «Semmi jele nincsen ... annak, hogy a determináló igeragozásnak a többi személyre való kiteljesülése az alapnyelvben végbement volna. Sőt az ugor-mordvin-szamojéd nyelvek determinált igealakjaiban mutatkozó eltérések kerekén e feltevés ellen szólnak» [«Нет никакого признака того, что детерминирующее спряжение распространялось и во всех лицах в языке-основе. Напротив, расхождения в глагольных формах детерминирующего спряжения угорских, мордовского и самодийских языков говорят ярко против такой гипотезы»] Hajdú, BUNyt. 76—77).

В этом взгляде Хайду скрывается имплицитное предположение о неизменяемости личных суффиксов или структуры глагольных форм, которое, однако, не поддерживается историей угорских языков. Только 3-е лицо ед. ч. объективного спряжения с объектом ед. ч. оказывается сравнительно консервативным по данным уральских языков. Причиной этой консервативности можно считать оппозицию 3-его лица субъектного спряжения с нулевым личным показателем и 3-его лица объектного спряжения с личным показателем, который восходит к соответствующему личному местоимению; указание на определенный объект в остальных лицах объектного спряжения могло осуществляться другими средствами.

Диалекты обско-угорских языков доказывают, как быстро могут изменяться ряды парадигмы (см. 4.). Можно даже сказать, что перед нашими глазами возникают новые ряды спряжения в обско-угорских языках:

— Причастие условия и времени с суффиксом *kə* в западно-мансийском диалекте употребляется всегда с лично-притяжательными суффиксами и выражает либо одновременность, либо условие действия, напр.: пелым. *olkəm* 'если я был бы', *loəwłəkəm* 'когда я говорю' ~ *loəwłəkeəm* тж., но оно ведет себя как и финитный глагол, напр.: *wuntəlmətkeet*, *lawkeet*: *šešwə jal-w.*, l.: *neənoəpnə tənər koəgəx?* 'заяц сидит и говорит: что тебе надо?'. В тавдинском же диалекте употребляются глагольные формы условного наклонения с этим же суффиксом, как в настоящем, так и в прошедшем времени, напр.: *kačkəm*: *əm k.*, *läwniləm mant* 'кабы я знал, так я сказал бы', *māskān*: *mičākmī m.*, *tāk karttēləw* 'если девушку даешь нам, то мы тянем тебя вверх'. В кондинском наречии глаголы в условном наклонении с этим же суффиксом спрягаются и по временам, и по числу определенного объекта, напр.: *wi(γ)kəm* 'если я возьму', *wiskəm* 'если я взял', *wiyləkəm* 'если я возьму его', *wisləkəm* 'если я взял его'. Сослагательность в северном диалекте выражается финитным глаголом и частицей *ke* 'если', напр.: *joləl ke mini*, *joləl puwīləm* 'если он по земле пойдет, на земле добуду его', *wāriləm ke* 'если я сделаю его'.

— Причастие условия на *η*, снабженное лично-притяжательными суффиксами в восточно- и южно-хантыйский диалектах ведет себя подобно финитным глаголам, напр.: приирт. *mənaŋem*: *tām xāt m.* *məntam* 'если я сегодня пойду, пойду'.

— В качестве финитного глагола употребляется причастие прошедшего времени с лично-притяжательным суффиксом в 3-ем лице в качестве прошедшего времени в низьямском наречии хантыйского языка, напр.: *mān-m-at* 'он пошел', ср. сург. *mən* тж. В вымершем сыгвинском наречии имелись такие же формы, по всей вероятности тоже в качестве финитных форм (см. Jászó: NyK 71: 123—127).

— В северо-мансийском диалекте встречается наклонение неочевидного действия (аудитивное наклонение), возникшее на базе причастий настоящего и прошедшего времен посредством лично-притяжательных суффиксов (ср. Ромбандеева, МансЯз. 136—144).

— В южно-хантыйском диалекте, как выше (3.) сказано, появились формы нового типа, указывающие на объект дв. или мн. ч. наряду с формами первоначального типа.

Следовательно, обско-угорские языки показывают, насколько быстро возникают новые глагольные формы и парадигмы, или же, за какое короткое время преобразовываются старые. Это обстоятельство тоже поддерживает предположение об уральском происхождении объектного спряжения, хотя его современные формы в родственных языках — за исключением 3-его лица ед. ч. — могут быть очень разнообразны по структуре.

7. Большинство личных суффиксов объектного спряжения совпадает с соответствующими лично-притяжательными суффиксами. Это обстоятельство привело к тому — раньше общепринятому — мнению, что объектные формы глагола возникли на основе отглагольных имен с притяжательными суффиксами, переоценившихся в финитные формы, примерно следующим образом: 'убитие мое [его]' [= 'убитие его мною'] → 'я убью его'. Слабой стороной этого предположения является то, что нам известны только случаи, когда причастия переходят в финитные формы (для отражения временных отношений), но отглагольные имена *nomen actionis* или *nomen acti* — по крайней мере по данным уральских языков — не развиваются в финитные глаголы.

8. Из выше сказанного можно вывести следующие:

1. Объектное спряжение могло возникнуть в 3-ем лице ед. ч. уже в уральском языке-основе посредством агглютинации безударного, анафорического местоимения, выступавшего первоначальным прямым дополнением.

2. В следующем этапе образовались соответствующие формы и в других лицах каким-то иным способом, все еще в период уральского праязыка.

3. Винительный падеж на *m* и объектное спряжение служили для выделения определенного объекта. Однако возможно, что их соотношение определялось либо результативностью действия, либо топикализацией определенного прямого дополнения с падежным суффиксом на *m*.

4. Уральский праязык до своего распада был без сомнения агглютинирующим и характеризующимся порядком слов SOV. Вследствие этого большинство проблем, связанных с возникновением лично-притяжательных и глагольных личных суффиксов, указывающих на субъект, относятся к преуральскому периоду.

Историко-лексикологические выводы селькупских „диалектальных синонимов”

ТАМАШ ЯНУРИК

(Серед)

Народы Северо-Западной Сибири (манси, ханты, ненцы, энцы, селькупы и кеты) с некоторыми элементами европейской материальной культуры познакомились по существу с трех сторон: через коми, русских и сибирских татар. Распространение культурных слов, переданных этими тремя общинами, обсуждаемую область языками-посредниками не было равномерным в заимствующих языках: прибывшие из разных источников заимствованные слова в ряде случаев скрестились или заградили дорогу позднее пришедшим остальным словам. В результате этого возникали так называемые «диалектальные синонимы», которые обозначают приблизительно тождественные культурные предметы в различных диалектах разными звуковыми формами. Из богатой сокровищницы этих параллелизмов запаса культурных слов Севере-Западной Сибири в моем докладе рассматриваются представители пяти селькупских «диалектальных синонимов», соответствия которым встречаются в массе диалектов затронутых языков: или как заимствования или как внутриязыковые неологизмы.

Исследования занимающиеся ареальными взаимодействиями (фонологическими, морфологическими и синтаксическими ареальными аффиностями, а также и лексическими заимствованиями) возникшими из северозападно-сибирских языковых контактов были подытожены Петером Хайду после последнего международного конгресса финно-угроведов в его публикации: Языковые контакты в Северо-Западной Сибири (NyK 82). Из подробной библиографии затрагивающей этот круг вопросов, а также из выразительной картины уже вскрытых и еще не вскрытых языковых контактов можно сделать вывод о том, что ещё много деталей невыяснено и в исследованиях по вопросам лексических заимствований в языках Северо-Западной Сибири. Хотя это установление особенно действительно в связи с селькупским языком, я не ставил себе целью в моих исследованиях разыскать новые заимствования, а только наметить направления распространения и языковые-диалектальные границы вскрытых параллельных заимствований или выступающих вместо них неологизмов и вывести из всего этого историко-лексикологические заключения.

Для проведения анализа было необходимо сделать обозначения диалектов изучаемых языков единообразными и обработать упрощенное, схематическое пространственное устройство этих диалектов, чтобы легко прочесть с этой «карты» надлежащие данные. В целях осуществления этого единообразия я употреблял следующие сокращения: 1. мансийский: мс. (северный диалект: СОС, западный диалект: ЛОЗ, восточный диалект: КОН, южный диалект: ТАВ), 2. хантыйский: хт. (обдорский диалект: ОБД, казымско-

березовский диалект: КАЗ, шеркальский диалект: ШЕР, низямский диалект: НИЗ, иртышско-кондийский диалект: ИРТ, сургутско-юганско-тремьюганский диалект: СУР, васюганский диалект: ВАС, ваховский диалект: ВАХ), 3. ненецкий: не (канинско-малоземельский диалект: МАЗ, большеземельский диалект: БОЗ, обдорско-приуральско-ямальский диалект: ОБД, тазовско-пуровский диалект: ТАЗ, енисейско-таймырский диалект: ЕНИ, ляминско-нялинский диалект: ЛЯМ, пуровско-аганский диалект: ПУР), 4. энецкий: эн. (хантайский диалект: ХАН, диалект бай: БАЙ), 5. селькупский: ск. (тазовско-ларякский диалект: ТАЗ, туруханско-баишенско-елогуйский диалект: ЕНИ, тымский диалект: ТЫМ, нарымско-парабельско-васюганский диалект: НАР, тогурско-колпашевско-чаинский диалект: КОЛ, кетско-верхнекетский диалект: КЕТ), 6. кетский: ке. (туруханский диалект: ТУР, верхнеимбатский диалект: ВИМ, сымский диалект: СЫМ).

Диалектальная «карта» языковой области:

не. МАЗ	не. БОЗ	не. ОБД		не. ТАЗ		не. ЕНИ	эн. ХАН
							эн. БАЙ
	мс. СОС	хт. ОБД	не. ЛЯМ	не. ПУР	ск. ТАЗ	ск. ЕНИ	ке. ТУР
		хт. КАЗ					ке. ВИМ
		хт. ШЕР	хт.	хт. ВАХ			
	мс.	мс.	хт. НИЗ	СУР	ск.	ск. ТЫМ	ке. СЫМ
	ЛОЗ	КОН	хт.	хт.	НАР	(ЭВ.)	ке. СЫМ
	мс. ТАВ	ИРТ	ВАС	ск. КОЛ	ск. КЕТ		
							
							

Передающие языки: (К)→ коми, (Р)→ русский, (Т)→ татарский

Изучаемый материал собран из следующих первоисточников: мансийские слова в первую очередь из монографий заимствованных слов (RL = Kálmán, Die russischen Lehnwörter im Wogulischen, SL = Rédei, Die syrjänschen Lehnwörter im Wogulischen, TL = Kannisto, Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen), реже из меньших словарей (AW = Ahlqvist, Wogulisches Wörterverzeichnis, БВ = Баландин-Вахрушева, Мансийско-русский словарь, РК = Ромбандеева-Кузакова, Словарь мансийско-русский и русско-мансийский), хантыйские слова из диалектологического и этимологического словаря хантыйского языка (= DEWOS) или из словаря Карялайнена (KT = Karjalainen-Toivonen, Ostjakisches Wörterbuch), ненецкие слова из словарей Лехтисало и Терещенко (LW = Lehtisalo, Juraksamojedisches Wörterbuch, TC = Терещенко, Ненецко-русский словарь), иногда из словарей Кастрена (CW = Castrén, Jurak-samojedisches Wörterverzeichnis, CL = Castréns Aufzeichnungen über das Waldjurakische) или Поповой (ПС = Попова, Ненецко-русский словарь. Лесное наречие), энецкие слова из словарей Катцшманна и Пустай (КР = Katzschmann-Pusztay, Jenissej-Samojedisches (Enzisches) Wörterverzeichnis) или Кастрена (CW = Castrén, Jenissej-samo-

jedisches Wörterverzeichnis), селькупские слова из словарей Кастрена (CW = Castrén, Ostjak-Samojedisches Wörterverzeichnis, CL = Castrén's ostjaksamojedische Aufzeichnungen), Эрдейи (EW = Erdélyi, Selkupisches Wörterverzeichnis), Папай (PH = Hajdú, Pápai Károly selkup szójegyzéke) или из прочих источников селькупского языка (DM = рукописные материалы Доннера, GH = Helinski, The Language of the First Selkup Books, SZ = Szabó, Szelkup szövegek szójegyzékkel, ДТ = Дульзон, Селькупские тексты, ДК = Дульзон, Кетские сказки, ДС = Дульзон: Селькупские сказки, КД = Кузьмина, Диалектологические материалы, БК = Беккер, Категория падежа в селькупском языке, ПП = Пелих: Происхождение селькупов) и кетские слова из работ Кастрена и Доннера (CJ = Castrén, Versuch einer Jenissei-Ostjakischen und Kottischen Sprachlehre, DK = Donner, Ketica).

Первым шагом моего анализа было расположение собранного материала по происхождению слов и в изложенном выше порядке языков и диалектов:

1. 'печь, печка, очаг, чувал'

1.1. 'середина колов' → 'очаг' Н ~ || не. БОЗ: *támju, támi* (CW 257), *tūm̄m̄m̄u* (LW 521), *tum̄u* (TC 696) | ОБД: *tšūm̄m̄u* (LW 521) | ЛЯМ: *tjum̄ju, tjum̄nju, tum̄ju* (CL 298), *tum̄m̄m̄u* (LW 521) | ПУР: *tum̄u, tum̄ beša* (ПС 134) → || эн. ХАН: *támi* (CW 90), *tumi-naru* (КР 220) | БАЙ: *támi* (CW 90) ||.

1.2. 'глина' → 'печь' Н ~ || не. ЛЯМ: *haet* (CL 290), *χāēt, nēdān χāēt, βēššān χāēt* (LW 411) | ПУР: *χaet* (ПС 139) ||.

1.3. *gor* 'печь' К → || мс. СОС: *kūr* (SL 108), *kur* (БВ 41), *kūr* (РК 49) | ЛОЗ: *kūr* (SL 108) | КОН: *kōr, kōr, kūr* (SL 108), *kur* (БВ 41) | ТАВ: *kwir, kūēr, kēr, kiēr* (SL 108) || хт. ОБД: *kor, kur* (DEWOS 667) | КАЗ: *kor* (DEWOS 667) | ШЕР: *kur* (DEWOS 667) | НИЗ: *kur* (DEWOS 667) | ИРТ: *kor* (DEWOS 667), *uāχkōr* (КТ 416) | СУР: *ker, kōr* (DEWOS 667) | ВАС: *kōr* (DEWOS 667) | ВАХ: *kōr, kōr* (DEWOS 667), *uāχkōr* (КТ 416) || не. ОБД: *kōr* (LW 212) || ск. НАР: *kor* (ПП 50) ||.

1.4. *čuvāl* 'чувал' Т → || мс. СОС: *soval* (AW 54), *šoval* (БВ 102), *šāval* (RL 251) | КОН: *soual, šouval* (AW 54), *šuvāl, ševāl* (БВ 102) | ТАВ: *tšōβāl* (RL 251) || хт. ОБД: *šōqāl* (КТ 900) | КАЗ: *šōqāl* (КТ 900) | НИЗ: *šōqāl* (КТ 900) | ИРТ: *tšōχal, tšōχal, tšōχol, tšōχol* (КТ 900) | СУР: *tšōqāl* (КТ 900) | ВАС: *tšōqāl* (КТ 900) | ВАХ: *tšōχal* (КТ 900) || не. БОЗ: *šēβōl* (LW 433) | ОБД: *šōqāl* (LW 450) | ЛЯМ: *šōχol* (LW 450) || ск. ТАЗ: *soṇal* (EW 222) | ЕНИ: *soṇol* (CL 326) || ке. ТУР: *sogul* (DK 84) ||.

1.5. *čuvāl* × *gor* 'печь' Т/К → || ск. ТАЗ: *sōkor* (CW 257), *sookor* (CL 90), *sogqir* (EW 222) | ЕНИ: *sogor* (CW 257), *soogor* (CL 90) | НАР: *sogor* (CW 257), *sogor* (CL 90), *soxor, sogor* (PH 173), *soyor* (SZ 275), *sogor* (ПП 50) | КОЛ: *sogor* (CW 257), *sogor, sōgor* (CL 90), *soxori* (PH 173) ||.

1.6. *učak* 'очаг' Т → || мс. ЛОЗ: *uššāχ, βu'šāχ* (TL 78) | ТАВ: *ōtšāχ, ōtšāχ* (TL 78) ||.

1.7. *qazan* + *toχ* 'очаг котла' Т/Н → || хт. ИРТ: *χāsəntaχ, χāsəntoχ* (DEWOS 564) ||.

1.8. *qumqan* 'очаг котла' Т → || мс. КОН: *kamkän* (RL 163), *kōdmkän, kām̄kän, kōdm̄kän* (TL 123) || хт. КОН: *χōmχan* (DEWOS 496) ||.

1.9. *peč* 'печь' Р → || не. МАЗ: *peš* (LW 380), *peš, ješe peš* (TC 460) | БОЗ: *peš* (LW 380), *peš, ješe peš* (TC 460) || ск. КОЛ: *pes* (CL 78), *pōč* (ДТ 12) | КЕТ: *peš, peš* (БК 196) | ке. СЫМ: *fēt* (CJ 191) ||.

- 1.10. чугунка 'печка' Р → || ск. НАР: *čugunka* (ПП 47) ||.
 1.11. .... ? ... || ке. ТУР: *hētñut* (CJ 174) ||.
 1.12. .... ? ... || ке. ВИМ: *teuñat* (CJ 176) ||.

2. 'стол, скамья, скамейка'

2.1. 'доска' → 'стол' Н ~ || ск. ТАЗ: *lem*₁ (GH 110) | ЕНИ: *lēm* (DM mskr.) || ке. ТУР: *la'm, lēm, lem* (DK 72) | ВИМ: *iellām, illām* (CJ 161) || ~ || ск. ТАЗ: *tōntypō* (GH 110) ||.

2.2. *pīzan* 'стол' К → || мс. СОС: *pasēn, pāsan* (SL 139), *pasan* (БВ 78), *pasan* (РК 84) | ЛОЗ: *pāsēn, pe,šn, pā,šn* (SL 139) | КОН: *pāsēn* (SL 139), *pāsēn* (БВ 78) || хт. ОБД: *pāsān, pāsān* (DEWOS 1231) | КАЗ: *pāsān* (DEWOS 1231) | ШЕР: *pāsān* (DEWOS 1231) | НИЗ: *pāsān* (DEWOS 1231) | ИРТ: *pāsān* (DEWOS 1231) | СУР: *pāsān* (DEWOS 1231) | ВАС: *pāsān* (DEWOS 1231) | ВАХ: *pāsān* (DEWOS 1231) || не. ЛЯМ: *pīššān* (LW 387) ||.

2.3. *tāpsi* 'поднос' → 'стол' Т → || ск. КОЛ: *aurgundi tīssi, aurtej tīssi* (КД 321) | КЕТ: *tēssi, tēssi* (DM mskr.) ||.

2.4. *üstäl* 'стол' Р → Т → || мс. ТАВ: *üstäl, üstäl, üstäl* (TL 72) ||.

2.5. *стол* 'стол' Р → || хт. ВАС: *stol'* (КТ 894) || не. МАЗ: *stōl* (LW 490), *stōl* (LW 420) | БОЗ: *tōl* (LW 490), *tol* (TC 667) | ОБД: *tōl* (LW 490), *mā,ltm pōl* (LW 267) || эн. БАЙ: *tol* (КР 218) || ск. ТАЗ: *stol* (EW 213), *stol, istol* (GH 175) | НАР: *ustol* (ДС 98) | КОЛ: *stol* (GH 175), *stōl, stol* (ДК 132) | КЕТ: *stol* (КД 276), *istol* (КД 283) ||.

3. 'ружье, оружие, винтовка, штуцер'

3.1. 'огневая стрела' Н ~ || хт. СУР: *təy,təy nādər* (DEWOS 1041) || ~ || не. МАЗ: *tūññi* (LW 498) | БОЗ: *tūni* (CW 26), *tūññi* (LW 498), *tuñi* (TC 676) | ОБД: *tūññi* (LW 498) | ТАЗ: *tūññi* (LW 498) || ~ || эн. ХАН: *tūmimo* (CW 98) || ~ || ск. ТЫМ: *tūllā* (DM mskr.) | НАР: *tūlde* (CW 151), *tyldē* (CL 118), *tūlde* (SZ 253) | КОЛ *tjyldessā* (CL 116), *tūl-tōšše* (PH 175), *tūwse* (ДТ 13) | КЕТ: *tyyldessi* (CL 116) || ~ || ке. ТУР: *bogdo'm, buogdo'm* (DK 23) | СЫМ: *bogdoğam* (CJ 190) ||.

3.2. 'лук' → 'ружье' Н ~ || не. БОЗ: *pōrəxəm'' jeñnōttə jēšše ɲin* (LW 358) | ЕНИ: *ɲin* (TC 409) ||.

3.3. *bīscan* 'копье' → 'ружье' К → || мс. КОН: *pesken, piskin* (AW 41), *pəskən, piskən* (SL 138), *pəskən, pəškən* (БВ 82) || хт. ОБД: *pāskān* (DEWOS 1098) | КАЗ: *pōškan* (DEWOS 1098) | ШЕР: *pōškan, puškan* (DEWOS 1098) | НИЗ: *puškan* (DEWOS 1098) | ИРТ: *puškan, pāskan* (DEWOS 1098) | СУР: *peškan, pečyān* (DEWOS 1098) | ВАС: *pōškan* (DEWOS 1098) | ВАХ: *peškan* (DEWOS 1098) || не. ЛЯМ: *poskan* (CL 287), *pōškan* (LW 361), *pōškan* (Pusztay 377) || ск. ТАЗ: *puška(t), puškan* (EW 196) | ЕНИ: *puskat* (CL 325) ||.

3.4. *pišal* 'ружье' К → || мс. СОС: *pisal* (AW 42), *pisal, pisāl* (SL 138), *pisal* (БВ 82) | ЛОЗ: *pišel* (AW 42), *pišāl, pišl, piškāl* (SL 138) ||.

3.5. *māltək* 'ружье' Т → || мс. ТАВ: *māltay, māltay* (TL 138) || хт. ИРТ: *māttay* (DEWOS 975) ||.

3.6. *винтовка* 'ружье' Р → || хт. ИРТ: *uipñofka* (КТ 229) ||.

3.7. *штуцер* 'ружье' Р → || хт. ИРТ: *tšūfšār* (КТ 923) ||.

4. 'оселок, точильный брус, точило'

4.1. 'точящий камень' Н ~ || мс. СОС: *kiwtālip* (AW 16), *kiwtalap* (БВ 37) | КОН: *kiwtəp* (БВ 37) || ~ || хт. ОБД: *lōxtəskew* (DEWOS 745) | ВАС: *jōytan-kōy* (DEWOS 745), *kōrəytə-kōy* (DEWOS 601) | ВАХ: *kōy* (DEWOS 600), *lōyatīta kōy* (DEWOS 745) || не. БОЗ: *šilarca' pāe* (ТС 500) | ОБД: *šittartššə, šittærššəm* — *B'āḫ* (LW 446) | ЛЯМ: *pāḫ, pāḫi* (LW 73, 125, 308, 349), *šier pāḫ* (LW 125) || ~ || эн. ХАН: *fū(tabo)* (CW 96) | БАЙ: *fū(tabo)* (CW 96), *pu(da-š)* (КР 177) || ~ || ск. КОЛ: *seldze-pū* (PH 172), *seldzisapū* (GH 169), *selsapū, salsabū* (ДК 128, 134) ||.

4.2. 'камень для лезвия ножа' Н ~ || ск. ТАЗ: *pangnangdīlpyy* (CL 72), *paṇit āntōqil pū* (EW 176) ||.

4.3. *leṣtan* 'точильный брусок' К → || мс. СОС: *lēstan, lēstan* (SL 119), *lēstan* (PK 57) | ЛОЗ: *leštn* (SL 119) | КОН: *lēstan, ləstan* (SL 119) || хт. ОБД: *leštan* (DEWOS 810) | КАЗ: *lēstan* (DEWOS 810) | ШЕР: *teštan* (DEWOS 809) | НИЗ: *teštan* (DEWOS 809) | ИРТ: *teštān, tāštān* (DEWOS 809) | СУР: *līstān, vīstān* (DEWOS 809) | ВАС: *līstān-kōy* (DEWOS 810) | ВАХ: *līstān* (DEWOS 809) || ск. ТАЗ: *līstan₂* (GH 169) | ЕНИ: *listan* (CW 131), *līstan* (CL 55) ||.

4.4. *zud* 'точильный брусок' К → || мс. КОН: *sut, sot* (SL 156) || хт. КАЗ: *sūṭ* (КТ 885) | НИЗ: *sūṭ* (КТ 885) | ИРТ: *sū't* (КТ 885) | СУР: *su'ṭ* (КТ 885) ||.

4.5. *berged* 'точило' К → || мс. КОН: *pārget, pāriṭ* (AW 40) || хт. ОБД: *perkāt* (DEWOS 1211) | КАЗ: *perkat* (DEWOS 1211) | НИЗ: *perkat* (DEWOS 1211) | СУР: *pirkāt* (DEWOS 1211) | ВАХ: *pārkāt* (DEWOS 1211) ||.

4.6. *ṣār* 'точило' Т → || мс. КОН: *špār* (TL 188), *šorə* (БВ 37) | ТАВ: *tšār, tšār* (TL 188) || хт. ИРТ: *šār* (КТ 975), *tor* (КТ 915) ||.

4.7. *šije* 'оселок' ? ... || не. МАЗ: *šijəp* (LW 445) | БОЗ: *šijje* (LW 444), *šije* (ТС 564) | ОБД: *šijje* (LW 444) | ТАЗ: *šijje* (LW 444) | ЛЯМ: *šijjəp, šijjəa* (LW 445) ||.

4.8. *sālget* 'оселок' ? ... || ск. КЕТ: *sālget* (CW 156), *saalget, sáalgen* (CL 83) ||.

5. 'мыло, поташное мыло, щелочь'

5.1. 'зольная вода' Н ~ || мс. КОН: *gullim-vil* (AW 23) || хт. КАЗ: *χəjəm-jəṇk* (DEWOS 446) | ШЕР: *χəjəm-jəṇk* (DEWOS 446) | ИРТ: *χəjəm-jəṇk* (DEWOS 446) | СУР: *kəjəm-jəṇk* (DEWOS 446), *qč-jəṇk* (DEWOS 6) | ВАС: *kəjəm-jəṇk* (DEWOS 446), *qč-jəṇk* (DEWOS 6), *pār-jəṇk* (DEWOS 1196) | ВАХ: *qč-jəṇk* (DEWOS 6) ||.

5.2. *majteg* 'мыло' К → || мс. СОС: *muitek* (AW 30), *mājtak, mōjatak* (SL 122), *mojtak* (БВ 55), *mōjtak, mājtak* (PK 66) | КОН: *mōjtəx* (SL 122) || хт. КАЗ: *mojte* (DEWOS 896) | ИРТ: *mojte, mājtek* (DEWOS 896) | СУР: *majtek, mājtek, mājtek* (DEWOS 896) | ВАС: *majtek* (DEWOS 896) | ВАХ: *majtek* (DEWOS 896) || не. ЕНИ: *mato, matok* (ТС 241) | ЛЯМ: *mättäḫk* (LW 256) || ск. ТАЗ: *majti* (EW 123), *mōjtan₃* (GH 122) ||.

5.3. *kun* 'щелочь' К → || не. МАЗ: *kuṇ* (LW 214) ||.

5.4. *sabən* 'мыло' Т → || мс. ЛОЗ: *səpn* (TL 172) | КОН: *sōpen* (AW 53), *sōpən* (TL 172), *sopən* (БВ 55) | ТАВ: *sāpv.n, sāpə.n* (TL 172) ||.

5.5. мыло 'мыло' Р → || не. МАЗ: *mīla* (265) | БОЗ: *mīla* (ТС 265) | ЕНИ: *mīla* (ТС 265) || ск. ТАЗ: *mīlo* (EW 193) | КОЛ: *mīla* (PH 166), *mīla* (GH 122) ||.

5.6. *lāñsəx* 'мыло' ? ... || хт. ОБД: *lāñsəx* (DEWOS 840) | КАЗ: *lāñsəx* (DEWOS 840) || не. ОБД: *lan̄t̄šek* (LW 218), *lanšek* (ТС 177) | ТАЗ: *lan̄t̄šek* (LW 218) || ск. ТАЗ: ? *māñcaŋz* (GH 122) ||.

5.7. *kujbol* 'мыло' ? ... || ке. ТУР: *kujboL* (DK 61) ||.

По картографированию данного материала перед нами вырисовались границы распространения отдельных слов, обозначающих предметы материальной культуры. По изоглоссам диалектальной «карты» можно сделать следующие общие выводы в области лингвистической географии и исторической лексикологии:

1. Древние слова со значением «место огня» в большей части данной языковой области (с исключением территории кочевых племен тундровых ненцев и энцев) были вытеснены через посредство татарского языка турецким словом *čuvāl* ('глинобитный очаг, сделанный путем обмазывания мешка с песком глиной'), а позже на территории приблизительно такой же величины было распространено и слово из коми языка *gor*. Русское слово *peč* могло распространяться лишь позже и только на периферии данной языковой области (на северо-западе и юго-востоке), как и несколько татарских слов, встречаемые только на юго-западе (*qumqan*, *učak*, *qazan*). Селькупское слово *šoŋal* могло появиться из северных диалектов остяцкого языка (возможно, посредником был язык лесных ненцев), а слово *šogor* вероятно является результатом контаминации слов *čuvāl* и *gor*.

2. До появления слова из коми *pīzan* на данной языковой области не было слова для обозначения понятия стола. Всеобщее распространение этого слова из языка коми было остановлено неологизмом *lem* ('доска → стол') только в самых отдаленных (енисейских) диалектах. Слово русского происхождения *stol* встречается только на периферических территориях (на северо-западе, северо-востоке и юго-востоке), наряду со спорадическими заимствованиями из татарского языка *üstäl* и *tissi* (на юго-западе и юго-востоке).

3. Народы Северо-Западной Сибири, охотившиеся с помощью лука, познакомились с ружьем также при посредничестве коми: об этом свидетельствует тот факт, что в центральных районах соответствия слов *bičkan* ('лом → ружье') господствуют, а неологизмы со значением «огненная стрела» встречаются только на северной и восточной перифериях. Картину на юго-западе дополняет слово татарского происхождения *mältäk*, а также два слова, появившихся в остяцком языке через посредство русского языка (винтовка и штуцер), а на запада параллельно со словом *bičkan* распространено и слово коми *pīšal* (первоначально русского происхождения).

4. Наряду с древними словами, связанными с точением с помощью камня, данную языковую область завоевали и три слова коми: самыми распространенными являются соответствия слову *lečtan* ('оселок'), они встречаются на всей центральной территории, а распространенность слов *berged* ('точило') и *zud* ('точильный брусок') несколько ограничена, они встречаются прежде всего в остяцких диалектах. На юго-западе спорадически встречается и татарское слово *čar*.

5. По всей вероятности, население данной территории и до появления мыла употребляло — прежде всего при стирке — поташную щелочь, об этом прекрасно свидетельствует широкая распространенность неологизмов со

значением «пепельная вода». Но в качестве термина, обозначающего предмет материальной культуры по всей центральной территории распространилось слово из коми *majteg*. На севере завоевало место остяцкое слово неизвестного происхождения *länšəx*, а русское слово *milo* было вытеснено на периферические территории (на северо-запад, северо-восток и юго-восток), а также и встречающиеся на юо-западе татарское слово *zabən*.

В конечном счете, 193 диалектальных данных 42 слов, обозначающих 5 понятий материальной культуры, по происхождению обнаруживают следующее разделение: 75 данных (39%) — из языка коми, 46 (24%) — неологизмы, 36 (19%) — татарского, 22 (11%) — русского, а 14 (7%) — неизвестного происхождения.

В случае исследовательных слов наиболее интенсивным оказывается влияние языка коми, особенно на центральных языковых территориях (у манси, ханты, лесных ненцев и у северных селькупов), все это свидетельствует о том, что при ознакомлении народов Северо-Западной Сибири с элементами европейской материальной культуры инициативную роль играли коми, и эти экономические и языковые связи вероятно восходят к временам до завоевания Сибири.

Textologische Fragen des Obugrischen

BÉLA KÁLMÁN

(Debrecen)

1. Lange Zeit war in der Sprachwissenschaft die Auffassung vorherrschend, daß der Satz die Haupteinheit der Sprache sei und das System einer Sprache am vollkommensten in ihm verwirklicht wird. Es ist ohne Zweifel, daß der Satz ein wichtiges Kettenglied des Systems einer Sprache ist, und daß auch weitere Untersuchungen nur unter Berücksichtigung der Ergebnisse der Syntax fortgesetzt werden können.

Es gibt auch in sich selbst vollständige Sätze: Sprichwörter, Grabinschriften, ein Gespräch, ein Märchen oder ein Schriftwerk einführende Sätze, die Zahl dieser ist aber — die Gesamtheit der sprachlichen Äußerungen betrachtet — ziemlich gering. In den meisten Gesprächen, Schriftwerken kommt das Bestreben der Sprache nach Ökonomie zum Ausdruck.

Im Gespräch werden die schon bekannten Satzglieder nicht wiederholt, und ebenso geht man im Märchen oder auch im Schriftwerk vor. Nebeneinander gestellte Sätze bilden noch keinen Text. Aus ihnen wird erst dann ein Text, wenn sich die Sätze eng miteinander verflechten; einerseits wegen des Weglassens von bereits bekannten Teilen, andererseits wegen Vor- und Rückweisungen. Die Pronomen füllen sich nur in einem Text mit konkretem Inhalt.

Ein einziges Phonem kann auch ein Morphem bilden, wie zahlreiche Endungen, sogar auch ein freies Morphem und auch ein Wort, wie das finnische *yö* 'Nacht', das ungarische *ó* 'alt'. Ein Satz kann auch aus einem einzigen Wort bestehen, wie bei Kommandos: *vigyázz!* 'stillgestanden!'; *pihenj!* 'rührt euch!'; *sorakozó!* 'antreten!', oder in den auf — aus einem Wort bestehenden — Fragen gegebenen Antworten mit vollem Wert oder in je einer solchen Feststellung: *esik* 'es regnet', *dörög* 'es donnert', *villámlik* 'es blitzt'. Deshalb kann auch ein Text aus einem einzigen Satz bestehen, wie die Sprichwörter: *Aki másnak vermet ás, maga esik bele* ('Wer anderen eine Grube gräbt, fällt selber hinein'). Diese sind Volksweisheiten, die die Erfahrungen von Jahrtausenden in einen Satz verdichten und ein Teil von ihnen ist international. Sie sind oft rhythmisch, sie alliterieren und sind auch in ihrem Inhalt und in ihrer Form Meisterwerke.

Die Erscheinungen der Textbildung sind in jeder Sprache vorhanden, ihre Ausdrucksweise ändert sich aber den Sprachen nach. Nach Typen lassen sich zwar die Sprachen in Gruppen eingliedern, aber es kann auch unter den Sprachen, die zu demselben Typ gehören, Unterschiede geben.

2. Diese Arbeit versucht gerade aus den Arten der obugrischen Textbildung irgendetwas darzustellen. Auch die Frage und die Antwort können ein Text bilden, also der einfachste Texttyp, der aus zwei Sätzen besteht.

Wie in die Folklore eines jeden Volkes die aus einem Satz bestehenden Texte, die Sprichwörter, gehören, sind gleicherweise in den meisten Sprachen der Erde die Rätsel zu finden, die fast immer Ergänzungsfragen sind. Die Antwort ist gewöhnlich sehr kurz und pointiert. Ein solcher Text ist manchmal dreiteilig, denn auch eine Erklärung kann sich diesem anschließen.

Zwei wogulische Beispiele: a) zweiteiliger Text: *janiy töräm joli-pält mān töräm tüji*. — *ēlak*. Unter dem großen Himmel schneit ein kleiner Himmel. — Das Sieb. (d. h. Mehl wird gesiebt). b) Dreiteiliger Text: *naŋ tiŋšanayən kol muwəl joxtēy, puŋkən muwəl at joxtēy*. — *samayən: xotal ōlne mān akw-mus jōŋxtilən, akw-mus joxtsēy, puŋkən muwəl at joxtēy*. (Deine beiden Halfter reichen um das Haus, aber um deinen Kopf reichen sie nicht. — Die Augen; (sie) können eine Gegend, wo auch immer, mit einemmal umfassen (übersehen), aber um deinen Kopf reichen sie nicht (WogChr. 75, 121).

Von den Rätseln werden mehrere nacheinander gestellt. Die oben genannten Beispiele sind eigentlich schon solche, von denen etwas weggelassen worden ist, denn zum ersten fügt man noch einen einleitenden und auch einen zur Antwort anregenden Teil hinzu: *am āmsəm*: (Mein Rätsel:), die Aufforderung zur Antwort: *jā, ŋaŋsələn, taj manər!* (Nun, errate, was das ist!) (a. a. O. 74, 120). Letztendlich kann also die Rätselfrage und -antwort auch aus 4–5 Sätzen bestehen, die Antwort kann aber im Wogulischen auch ein einziges Wort sein: *ēlak* (Sieb), *samayən* (deine beiden Augen).

Soviel wir sehen, können auch eine Frage und eine Antwort einen Text bilden. Es stellt sich aber auch heraus, daß hier bereits die Regeln der Textlehre zum Ausdruck kommen. Der erste Satz des Textes ist noch vollständig, jeder Satzteil vermittelt nämlich eine neue Kenntnis, eine neue Feststellung. Die Antwort wird also oft auf die nicht ausgesprochene Frage *mi az?* (was ist das?) mit einem einzigen Wort gegeben, das die neue Kenntnis (die Lösung) enthält.

So ist also auch auf die in den Lehrbüchern oft gestellten Fragen die natürliche Antwort die Ergänzung, die Lösung. *Mi ez?* — *Asztal*. (Was ist das? — Ein Tisch.) In den Lehrbüchern lautet aber gewöhnlich die Antwort: *Ez egy asztal*; oder *Ez az asztal*. (Das ist ein Tisch; oder: Das ist der Tisch), und die Entscheidungsfragen werden oft wiederholt: *Meglátogatod holnap a nagybácsidat?* (Wirst du morgen deinen Onkel besuchen?) Die natürliche Antwort wäre auf Ungarisch: *Meg* oder *Nem*; auf Deutsch: *Ja* oder *Nein*. Nach den Lehrbüchern aber: „*Igen, meglátogatom holnap a nagybácsimat*“ (Ja, ich besuche morgen meinen Onkel) oder: „*Nem, holnap nem látogatom meg a nagybácsimat*“ (Nein, ich besuche morgen meinen Onkel nicht). So wird aber in einer natürlichen Sprechsituation nicht geantwortet. Im Fernsehen kommen aber fast regelmäßig solche lehrbuchartigen Antworten vor: „*Vezérigazgató elvtárs, gondolja-e, hogy a világválság hatással lesz az üzem termelésére?*“ (Genosse Generaldirektor, meinen Sie, daß die Weltkrise auf die Produktion des Betriebs Einfluß nehmen wird?) Und die Antwort des Gefragten ist fast immer wie ein Echo: „*Igen, úgy gondolom, hogy a világválság hatással lesz üzemünk termelésére.*“ (Ja, ich meine, die Weltkrise wird die Produktion unseres Betriebs beeinflussen.)

3. Ich habe in den uns zur Verfügung stehenden wichtigsten wogulischen und ostjakischen Texten die bejahenden Antworten untersucht (FUF 35 [1965], 189–217). Ich habe sie in 5 Gruppen gegliedert:

a) In der Antwort gibt es auch bejahende Wörter (10%), z. B. wogN (Kann.) *naŋ jōr ōsən?* — *sōl, jōr ōsəm*. Bist du stark? — (Es ist) wahr, ich bin stark (op. c. 198); ostjN (Páp.) *jīyəje, līlən taŋya?* — *aŋa, aši, lita līləm*. Brüderchen, willst du essen? — Ja, Bruder, ich will essen (198).

b) Die Frage oder deren wichtigster Teil wird mit Personenwechsel wiederholt (46%), z. B. wogN (Kálm.) *piyken naŋ?* — *am*. (207). Mein Söhnchen, (bist) du (es)? — (Ja) ich (bin es); ostjN (Páp.) *χoti, χātna nēηχo ol?* — *ol*. Wieso, gibt es einen Menschen im Haus? — Es gibt (204).

c) Gegenfrage (24%), z. B. wogN (Munk.) *kuŋar, naŋ joxtasən?* — *mētəlayxtasəm, χumle at joxteyəm?* Bist du, Armer angekommen? — Ich habe mich verdingt, wie sollte ich nicht kommen? (208); ostjN (Páp.) *šapraŋəŋ luji wāj upen iki, χosa jaxtəmsa mujl ātəm?* — *isəje mā-pā manti χoti ālt manləm?* Wäre dein Gehen zu deinem alten mit *šapər* versehenen, wie ein Vogel singenden Schwiegervater vielleicht schwer? — Brüderlein, wie sollte ich nicht gehen? (210).

d) Weiterführende, ergänzende Antwort (10%), z. B. WogK (Kann.) *mātsər mārχmāt ās jəmts?* — *ām toatəm jal pəl ālilow*. Ist irgendeine schwere Sache geschehen? — Mein Vater ist getötet worden (212); ostjN (Páp.) *maŋ ittam isi lida līləm taŋya?* — *jā, muj ləpətlən*. Willst du vielleicht etwas essen? — Nun, was gibst du zu essen?

e) Übergangstyp, eine ausweichende Antwort (10%), z. B. wogK (Munk.) *nāmtən pāti?* — *mātsə lul' oati*. Gefällt sie dir? — Sie ist nicht häßlich; ostjN (Páp.) *χoti, līlən?* — *līlən kēməm ši*. Wieso, lebst du? — Ich lebe kaum.

Weitere Forschungen können weitere Regelmäßigkeiten in der obugrischen Textlehre aufschließen.

Х. Паасонен и классификация мордовских диалектов

ЛАСЛО КЕРЕСТЕШ

(Дебрецен)

Зачатки мордовских говоров восходят, по всей вероятности, к древне-мордовскому, но некоторые диалектные различия (напр. колебание $\epsilon \sim \xi$, употребление η), по-моему, могли существовать уже в прамордовском. Различие между современными эрзянскими и мокшанскими говорами начинало углубляться, наверное, не позднее времени болгарско-тюркского влияния, в VII—VIII вв. н. э. Почти одновременно с этим на западе, славянское население, продвигаясь к северу, вобрало в себя и некоторые мокшанские мордовские группы. До распространения восточного славянства, т. е. до IX—X вв., по свидетельству топонимических данных, территория, заселенная мордовцами, расстилась намного югозападнее. На основе главных диалектных изоглосс между эрзянским и мокшанским вырисовалась переходная зона. Монгольское нашествие в XIII в. привело к дальнейшему радикальному изменению в данном районе: под татарским влиянием мокшанское население, продвинувшись севернее, проникло в переходную зону и ассимилировало жившее там эрзянское население. Последнее значительное передвижение народов было вызвано в XVI—XVII вв. распространением русских в запада на восток, после распада монгольской империи, когда эрзянское и мокшанское население продолжало смешиваться, а значительная его часть даже была вынуждена переселиться за Волгу, но и в дальнейшем создавались диаспоры по всей территории России.

Учитывая выше упомянутые исторические события, понятно, почему очень трудно провести границу между отдельными говорами. Смешанные говоры следует отделить от переходных форм. Эти последние являются остатками более древнего состояния, а прежние возникли в результате позднего смешения и без всякой системы.

Мордовские говоры пытались классифицировать неоднократно. Краткий обзор двух больших групп говоров был сделан, напр., А. П. Феоктистовым (Мордовские языки. ОФУЯ 2: 278—286, Москва 1975). С. З. Деваев сделал попытку распределить мокшанские говоры (Диалекты мокша-мордовского языка в фонологическом аспекте. ОМдД 4: 3—15. Саранск 1966), а основательная, ареально-типологическая классификация эрзянских говоров была сделана недавно Г. И. Ермушкиным (Ареальные исследования по финно-угорским языкам (эрзя-мордовский язык). Москва 1984; см. там же и литературу вопроса, 6—9).

Финский лингвист Хейкки Паасонен между 1889 и 1902 гг. посещал территории, заселенные мордовцами три раза и обошел почти все мордовские населенные пункты. Он мог опубликовать только отдельные образцы по материалу народной поэзии, собранному им самим под заглавием *Proben der*

mordwinischen Volksliteratur I. JSFOu. 9 (1981); JSFOu. 12 (1984). Helsinki. (= Proben). На основе материала, собранного уже во время первого путешествия, Паасонен составил необходимое пособие исследований по мордовинистике (Mordvinische Lautlehre. Helsinki 1893, 1903² = MdL). Во время его последнего путешествия ему удалось привлечь и мордовцев к дополнительному собирательному труду большого масштаба. Этот огромный диалектный материал был издан в восьми томах под редакцией Пааво Равилы, а потом Мартти Кахлы (Mordwinische Volksdichtung. 1—8. Helsinki 1938—1981 = MdV). Огромный диалектный словарный материал Паасонена все еще в рукописи, до сих пор вышел лишь словник, содержащий всего лишь 1500 слов, в качестве приложения к университетскому пособию (Mordwinische Chrestomathie. Helsinki 1909, 1953²). Кроме словника Паасонена есть еще два научных диалектных словаря в печатной форме (Ravila, Erza-Mordwinisches Wörterverzeichnis aus Malyj—Tolkaj. Helsinki 1959; Juhász—Erdélyi, Moksa-mordvin szójegyzék. Budapest 1961.). В последнее время те диалекты, которые не были исследованы Паасоненом во время его путешествий, описываются в серии, включающей очень ценные диалектные сведения (Очерки мордовских диалектов. 1—5. Саранск 1961—68 = ОмДД) и в отдельных номерах журнала Советское Финно-угроведение (= СФУ).

Ниже я сделаю попытку локализовать пункты, где Паасонен собирал свой материал, а также причислить говоры к определенным типам, ожидая дополнение и уточнение моей работы от мордовских коллег-лингвистов. (В отождествлении этих пунктов карта Пензенской губернии, составленная Николаем Барсовым в 1893 г., оказала мне значительную помощь.)

В списке закреплены не только те пункты, где Паасонен собирал свой материал, но и другие, важные для информации и сравнения говоры. После сокращенного названия говора кириллицей/латиницей следует локализация по старым и новым административным единицам, а потом источник, в котором сообщается словарный или текстовый материал по данному говору.

Эрзянские говоры

Э западные:

(Теньг/Teng)	= Теньгушево/МдАССР; общее название
(Кад/Kad)	= Кадом (Темников/Тамбов, теперь Рязань) Паас., MdL
(Шкш/Škš)	= Шокша (Темников/Тамбов, теперь Теньгушево/МдАССР) Тарайкин: MdV 7.
(Шир/Šir)	= Широмасово (Темников/Тамбов, теперь МдАССР) Паас.: MdV 1., 2.
(Кал/Kal)	= Каляево (Темников/Тамбов, теперь МдАССР) Паас.: MdL
(Кажл/Kažl)	= Кажлытка или Кажлодка (Спасск/Тамбов, теперь Торбеево/МдАССР) Паас.: MdV 2., 3.
(Дрк/Drk)	= Дракино (теперь Торбеево/МдАССР) Якушкин: ОмДД 3.; Кудаев: ВопрМДЯ 1977.

Э северо-западные:

- (Чирг/Čirg) = Чиргуши (теперь Лукоянов/Горький) Ермушкин: ОмдД 4. |
 (ВВр/VVr) = Великий Браг (Арзамас/Нижний-Новгород, теперь Шатки/Горький) Паас.: МдV 2., 3.; Ермушкин: ОмдД 5. |
 (Крн/Krn) = Корино (Арзамас/Нижний-Новгород, теперь Лукоянов/Горький) Ермушкин: ОмдД 5. |
 (Клд/Kld) = Келдюший (теперь Лукоянов/Горький) Ермушкин: ОмдД 4.

Э северные:

- (Атр/Atr) = Атрать (Алатырь/Симбирск, теперь Чувашская АССР) Паас.: МдV 1., 2., 3.; Марков: ОмдД 3. |
 (Ак/Ak) = Акузово (Сергач/Горький) общее название |
 (Нов/Nov) = Новаты (Курмиш/Симбирск, теперь Чувашская АССР) Марков: ОмдД 3. |
 (Низ/Niz) = Низовка (Ардатов/Симбирск, теперь МдАССР) Марков: ОмдД 3. |
 (НПья/NPja) = Нижне-Пьяна (ок. р. Пьяны/Горький) Надькин: ОмдД 5. |
 (Клы/Kly) = Малые Кармалы (Буинск/Симбирск, теперь Ибреси/Чувашская АССР) Евсеев: МдV 7. |
 (Ард/Ard) = Ардатов/Симбирск (теперь МдАССР) общее название |
 (Игн/Ign) = Большое Игнатово (Ардатов/Симбирск, теперь МдАССР) Давыдов: ОмдД 2. |
 (Чкл/Čkl) = Чукалы (Ардатов/Симбирск, теперь МдАССР) Марков: ОмдД 3.

Э центральные:

- (Козл/Kozl) = Козловка (Ардатов/Симбирск, теперь Атяшево/МдАССР) Евсеев; Бубрих — основа эрзянского литературного языка |
 (Хл/Chl) = Хлыстовка (Ардатов/Симбирск, теперь Отрадное, Чамзинка/МдАССР) Паас., МдL; Марков: ОмдД 3. |
 (Мар/Mar) = Маресево (Ардатов/Симбирск, теперь ? Большое Маресево, Чамзинка/МдАССР) Паас., Proben; МдL; Марков: ОмдД 3. |
 (Мл/Ml) = Мокшалай (Чамзинка/МдАССР) Цыганкин: ОмдД 2.

Э юго-западные:

- (Саб/Sab) = Сабеево и Кочелай (Рузаевка/МдАССР) Обьедкин: ОмдД 3. |
 (Лоб/Lob) = Лобаски (Кочкурово/МдАССР) Обьедкин: ОмдД 3. |
 (Ич/Ič) = Ичалки (Кочкурово/МдАССР) Обьедкин: ОмдД 3. |
 (Кен/Ken) = Кендя (Кочкурово/МдАССР) Обьедкин: ОмдД 3. |

- (Дав/Dav) = Мордовское Давыдово (теперь Кочкурово/МдАССР) Обьедкин: ОмдД 2. |
 (Турд/Turd) = Старо-Турдаки (Кочкурово/МдАССР) Обьедкин: ОмдД 3. |
 (Пыр/Pyr) = Новая Пырма (Саранск/Пенза, теперь Кочкурово/МдАССР) Евсеев: MdV 7.

Э юго-восточные:

- (Кочк/Коѣк) = Кочкурово (Саранск/Пенза, теперь МдАССР) Евсеев: MdV 7.; Цыганкин: ОмдД 2. |
 (Сур/Sur) = Присурье (МдАССР) Цыганкин: ОмдД 2. |
 (Шуг/Šug) = Шугурово (дАССР) Цыганкин: ОмдД 1, 3. |
 (Бер/Ber) = Б. Березники (МдАССР) Цыганкин: ОмдД 2. |
 (Дег/Deg) = Дегилевка (Саранск/МдАССР) Цыганкин: ОмдД 2. |
 (Сл/SI) = Семилей (Саранск/Пенза, теперь МдАССР) Цыганкин: ОмдД 2. |
 (Дуб/Dub) = Дубенки (МдАССР) Цыганкин: ОмдД 2.

Э южные:

- (Гор/Gor) = Городище/Пенза; Школьников: MdV 7. — общее название
 (Мув/Muv) = Мувалы (Городище/Пенза) Паас: MdV 3. |
 (Ало/Alo) = Алово (Городище/Пенза, теперь Кармалский сельсов., Никольск/Пенза) Паас.: MdV 3.; Школьников: MdV 7. |
 (Ваѣ/Vač) = Вачелай (Городище/Пенза, теперь Сосновобор/Пенза) Паас.: MdV 3.; Школьников: MdV 7. |
 (Сбн/Sbn) = Сабаново (Городище/Пенза, теперь Никольск/Пенза) Школьников: MdV 7. |
 (Шг/Šg) = Шугурово (Городище/Пенза, теперь Сосновобор/Пенза) Паас.: MdV 3.; Школьников: MdV 7. |
 (Щ/Šč) = Щукино (Городище/Пенза, теперь Сосновобор/Пенза) Паас.: MdV 3.; Школьников: MdV 7. |
 (Шку/Šku) = Ст. Шкудим (Городище/Пенза, теперь Сосновобор/Пенза) Паас.: MdV 3.; Школьников: MdV 7. |
 (Соб/Sob) = Собакино (Городище/Пенза) Паас.: MdV 3.; Школьников: MdV 7. |
 (Сам/Sam) = Самодуровка (Городище/Пенза) Паас.: MdV 3.; Школьников: MdV 7. |
 (Год/God) = Годяйкино (Городище/Пенза) Паас.: MdV 3.; Школьников: MdV 7. |
 (Озр/Ozr) = Озерки, Озёрки (Городище/Пенза, теперь Сосновобор/Пенза) Школьников: MdV 7. |
 (Пл/Pl) = Пичелейка (Городище/Пенза, теперь Сосновобор/Пенза) Школьников: MdV 7. |
 (Срт/Srt) = Саратов, общее название
 (Петр/Petr) = Петровск/Саратов; Паас. общее название
 (Меч/Meč) = Мечкаси, Софино Мачкаси (Петровск/Саратов) Щува-лов: MdV 7. |

- (Кир/Kir) = Киржемант, Кирджамант (Петровск/Саратов) Шувалов: MdV 7. |
- (Дём/Dem) = Старое Дёмкино (Петровск/Саратов, теперь Шемышейка/Пенза) Школьников: MdV 7. |
Новое Дёмкино (Петровск/Саратов, теперь Сердобск/Пенза) Школьников: MdV 7. |
- (Сла/Sla) = Мордовское Славкино (Петровск/Саратов, теперь Сердобск/Пенза) Школьников: MdV 7. |
- (Зах/Zach) = Старое Захаркино (Петровск/Саратов, теперь Шемышейка/Пенза) Школьников: MdV 7. |
- (Наз/Naz) = Назимкино (Петровск/Саратов, теперь Сердобск/Пенза) Школьников: MdV 7. |
- (Наум/Naum) = Наумкино (Петровск/Саратов, теперь Шемышейка/Пенза) Школьников: MdV 7. |
- (Мур/Mur) = Мурза (Петровск/Саратов) Школьников: MdV 7. |
- (Ба/Ba) = Баявка (Хвалинск/Саратов) Паас., MdV 1., 3.; Шувалов: MdV 7. |
- (Слав/Slav) = Славкино (Хвалинск/Саратов, теперь Николаевка/Ульяновск) Шувалов: MdV 7. |
- (Андр/Andr) = Андреевка (Хвалинск/Саратов, теперь Николаево/Ульяновск) Шувалов: MdV 7. |
- (Гол/Gol) = Голодаевка, Голодавка (Хвалинск/Саратов, теперь Николаев/Ульяновск) Шувалов: MdV 7. |
- (Тел/Tel) = Телятниково (Хвалинск/Саратов, теперь Николаево/Ульяновск) Шувалов: MdV 7. |
- (Орк/Ork) = Оркино (Саратов/Саратов) Шахматов, МЭС |
- (СК/SK) = Сухой Карбулак (Петровск/Саратов) Шахматов, МЭС |
- (Наск/Nask) = Наскафтым (Кузнецк/Саратов, теперь Пенза) Паас.: MdV 1., 2., 3. |
- (БТ/BT) = Большая Тарасовка (Самара) Клемм 1916

Э восточные (заволжские):

- (Шант/Šant) = Степная Шантала (Самара/Самара, теперь Кошкино/Куйбышев) Паас.: MdV 1., 2.; Зорин: MdV 5., 6. |
- (Слб/Slb) = Эрзянь Селедьба (Самара/Самара) Зорин: MdV 6. |
- (Сед/Sed) = Ст. Седелькино (Казань) Зорин: MdV 6. |
- (Та/Ta) = Таяба (Казань, теперь Челно-Вершины/Куйбышев) Зорин: MdV 5. |
- (Куз/Kuz) = Кузайкино (Чистополь/Казань, теперь Лениногорск/Татарская АССР) Зорин: MdV 5. |
- (Кут/Kut) = Кутушово (Чистополь/Казань, теперь Черемшана/Татарская АССР) Зорин: MdV 5. |
- (Чер/Čer) = Черемшана (Татарская АССР) Тураева: ВопрМдЯ 1972 |
- (Шеш/Šeš) = Шешмы (Татарская АССР) Тураева 1972 |
- (Кич/Kič) = Кичуя (Татарская АССР) Тураева 1972 |
- (Буг/Bug) = Бугуруслан и Бугульма (Самара) Паас.: MdV 5., 6. — общее название |

- (Ис/Is) = Исакли (Бугуруслан/Самара, теперь Куйбышев) Паас.: MdV 1., 2. |
- (Вечк/Večk) = Вечканово (Бугуруслан/Самара, теперь Исакли/Куйбышев) Паас.: MdV 1., 2., 3.; Зорин: MdV 5., 6. |
- (Кля/Klja) = Клявлино (Бугульма/Самара, теперь Клявлино/Куйбышев) Паас.: MdV 1., 2., 3. |
- (Коз/Koz) = Козловка (Бугульма/Самара, теперь Нижняя Козловка, Сергиево/Куйбышев) Паас.: MdV 1., 2., 3.; Зорин: MdV 5. |
- (Шент/Šent) = Старая Шентала (Бугульма/Самара, теперь Шентала/Куйбышев) Паас. |
- (Мок/Mok) = Старой Моклауш (Бугульма/Самара, теперь Клявлино/Куйбышев) Зорин: MdV 5. |
- (Алш/Alš) = Алёшкино (Бугуруслан/Самара, теперь Похвистенко/Куйбышев) Зорин: MdV 5. |
- (Нуйк/Nujk) = Нуйкино (Бугуруслан/Самара) Паас.: MdV 3.; Зорин: MdV 5., 6. |
- (Сап/Sap) = Сапожкино (Бугуруслан/Самара) Зорин: MdV 6. |
- (Вяз/Vez) = Вязовка, Везовка (Бугульма/Самара, теперь Ельхово/Куйбышев) Паас.: MdV 1., 2., 3.; Зорин: MdV 5., 6. |
- (Баг/Bag) = Багана (Бугульма/Самара, теперь Челно-Вершины/Куйбышев) Паас.: MdV 1., 2.; Зорин: MdV 5., 6. |
- (Со/So) = Ст. Сосны (Бугульма/Самара) Паас.: MdV 1. |
- (Уз/Uz) = Узелы (Бугуруслан/Самара, теперь Старые Уелы, Бугуруслан/Оренбург) Зорин: MdV 5. |
- (Павл/Pavl) = Павлушкино (Бугуруслан/Самара, теперь Бугуруслан/Оренбург) Зорин: MdV 5., 6. |
- (МдБуг/MdBug) = Мордовский Бугуруслан (Бугуруслан/Самара, теперь Бугуруслан/Оренбург) Паас.: MdV 3.; Зорин: MdV 5., 6. |
- (Бок/Bok) = Бокла (Бугуруслан/Самара) Паас.: MdV 3. | Эрзянь Бокла (Бугуруслан/Самара, теперь Советское, Бугуруслан/Оренбург) Зорин: MdV 5. |
- (Шест/Šest) = Шестайкино (Бугуруслан/Самара, теперь Бугуруслан/Оренбург) Паас.: MdV 3.; Зорин: MdV 5. |
- (Ег/Jeg) = Егоровка (Бугуруслан/Самара) Генец, Ньюман; Паас.: MdV 2., Proben. |
- (МТ/MT) = Малый Толкай (Бугуруслан/Самара) Равила 1959 |
- (Байт/Bajt) = Нов. и Ст. Байтермыш (Бугуруслан/Самара, теперь Исакли/Куйбышев) Паас.: MdV 1., 2.; Зорин: MdV 5., 6. |
- (Афн/Afn) = Афонькино (Бугульма/Самара, теперь Эрзянь Афонькино, Черемшаны/Татарская АССР) Паас.: MdV 3. |
- (НШант/NŠant) = Новая Шантала (Бугульма/Самара) Паас.: MdV 3. |
- (Крм/Krm) = Мал. Кармалка (Бугульма/Самара) Паас.: MdV 1., 2., 3. |
- (Сул/Sul) = Сулли (Белебей/Уфа, теперь Башкирская АССР) Евсеев: MdV 7. |
- (Фед/Fed) = Федоровка, Фёдорово (Стерлитамак/Уфа, теперь Башкирская АССР Бьюшкин: Омдд 5.

Мокшанские говоры

М западный:

(Г/Г) = Гремячее/Рязань; Юхас—Эрдели

М юго-западные:

(Тамб/Tamb) = Тамбов; Паас. общее название |
 (З/З) = Zubovo-Polyana/MdASSP; Юхас—Эрдели |
 (Ан/An) = Анаево (Спасск/Тамбов, теперь Zubovo-Polyana/Md-
 ASSP) Паас. |
 (Вад/Vad) = Средневадский/MdASSP; Деваев: ОмдД 2., 4. |
 (Пот/Pot) = Потьма (Зубово-Поляна/MdASSP) Деваев: ОмдД 2., 4. |
 (Сел/Sel) = Селище (Спасск/Тамбов, теперь Поковские Селищи,
 Зубово-Поляна/MdASSP) Паас.: MdV 4. |
 (Пимб/Pimb) = Мордовский Пимбур (Беднодемьяновск/Пенза, теперь
 ?MdASSP) Паас.: MdV 4.

М

Южные:

(Ч/Č) = Чембар/Пенза, теперь Белинский/Пенза; Юхас—Эрде-
 ли |
 (Крс/Krs) = Карсаевка (Чембар/Пенза) Паас.: MdV 4.

М центральные:

(П/Р) = Пенза; Паас. общее название |
 (Темн/Temn) = Темников (Спасск/Тамбов) Альквист: 1857; общее на-
 звание |
 (Бар/Bar) = Барашево (Темников/Тамбов, теперь Атюрьево/Mд-
 ASSP) Чигин: MdV 8. |
 (Пп/Pp) = Пичеполонга (Темников/Тамбов, теперь Атюрьево/Mд-
 ASSP) Чигин: MdV 8. |
 (Атюр/Atjur) = Атюрьево (Темников/Тамбов, теперь Атюрьево/Mд-
 ASSP) Чигин: MdV 8. |
 (Киш/Kiš) = Кишали (Темников/Тамбов, теперь Атюрьево/MдASSP)
 Чигин: MdV 8. |
 (Кр/Kr) = Краснослободск/MдASSP; Альквист. 1857; общее назва-
 ние; основа мокшанского литературного языка |
 (Чат/Čat) = Чатовка (Краснослободск//Пенза, теперь МдASSP)
 Паас.: MdV 4. |
 (Синд/Sind) = Синдорово (Краснослободск/Пенза, теперь МдASSP)
 Паас.: MdV 4. |
 (Саз/Saz) = Сазоновка (Краснослободск/Пенза, теперь МдASSP)
 Паас.: MdV 4. |
 (Сом/Som) = Сомаявка (Краснослободск/Пенза, теперь МдASSP)
 Паас.: MdV 4. |

(Лем/Lem)	= Лемдяй (Инсар/Пенза, теперь МдАССР) Паас.: MdV 4.
(Пат/Pat)	= Патра (Краснослободск/Пенза, теперь МдАССР) Паас.: MdV 4.
(Кол/Kol)	= Колопино (Краснослободск/Пенза, теперь МдАССР) Азрапкин: ОмдД 4.
(Рыб/Ryb)	= Рыбкино/МдАССР; Липатов: СФУ 5.
(Мам/Mam)	= Мамолаево (Краснослободск/Пенза, теперь МдАССР) Паас.: MdV 4.; Липатов: СФУ 5.
(Пшен/Pšen)	= Старое Пшенево (Инсар/Пенза, теперь Ковылькино/МдАССР) Паас.: MdV 4.; Чудаева: ОмдД 3.
(Авг/Avг)	= Августы (Инсар/Пенза, теперь Ковылькино/МдАССР) Паас.: MdV 4.
(Па/Ра)	= Паево, Паёва (Инсар/Пенза, теперь Ковылькино/МдАССР) Паас.: MdV 4.

М северные:

(Темя/Temja)	= Темяшево (Шайгово/МдАССР) Савкин: MdV 8.; Бабушкина: ОмдД 4.
(В/V)	= Вертелим (Инсар или Краснослободск/Пенза, теперь МдАССР) Паас.: MdV 4.; Савкин: MdV 8.; Юхас—Эрдели

М юго-восточные:

(А/А)	= Адашево (Инсар/Пенза, тепеь МдАССР) Юхас—Эрдели
(Альк/Alk)	= Алькино (Наровчат/Пенза) Паас., MdL
(Клк/Klk)	= Куликовка (Инсар/Пенза) Паас.: MdV 4.
(Пал/Pal)	= Палаевка (Инсар/Пенза) Паас.: MdV 4.
(Р/R)	= Рузаевка (Саранск или Инсар/Пенза) Юхас—Эрдели
(Инс/Ins)	= Инсар/МдАССР; Ломанкина: ОмдД 4.
(Гор/Gor)	= Городище/Пенза, топерь Кузнецк/Пенза; Ломанкина: ОмдД 4. общее название
(Кат/Kat)	= Катмис (Городище/Пенза) Паас.: MdV 4.
(Вод/Vod)	= Водорей (Городище/Пенза) Паас.: MdV 4.
(Кл/Kl)	= Кардафлейка Городище/Пенза) Паас.: MdV 4.
(Патр/Patr)	= Патрока (Городище/Пенза) Паас.: MdV 4.
(Сучк/Sučk)	= Сучкино (Кузнецк/Саратов) Паас.: MdV 4.

М восточные (заволжские):

(Прол/Prol)	= Пролейка (Самара/Самара) Паас.: MdV 4.
(Шел/Sel)	= Шелехметь/Куйбышев; Агафонова: СФУ 17.
(Под/Pod)	= Подстепки/Куйбышев; Агафонова: СФУ 17.
(Ур/Ur)	= Урюм (Тетюши/Казань, теперь Татарская АССР) Паас.: MdL
(Юртк/Jurtk)	= Мордовские Юртулы/Татарская АССР; Паас.: MdL
(Алек/Alek)	= Александровка/Оренбург; Паас.

Вопросы изучения системы обстоятельств в венгерском и удмуртском языках

АНТАЛ КИШШ

(Дебрецен)

1. Обстоятельственные конструкции подразделяются на две группы: а) обстоятельство относится к главному слову, выраженному глаголом или глагольным именем (причастие, деепричастие и инфинитив), б) в словосочетании, содержащем обстоятельство, главное слово-имя (имя существительное, имя прилагательное и местоимение) (MMNy. = Современный венгерский язык, стр. 285). В дальнейшем я буду исследовать только конструкции первого типа.

2. Обстоятельственные конструкции существовали уже в уральском (финно-угорском) языке-основе. Исследователи считают, что 5—6 обстоятельственных падежных окончаний происходят из финно-угорского языка-основы. Число падежных окончаний в разных финно-угорских языках (за время их отдельного развития) по сравнению с языком-основой значительно возросло (например в современном удмуртском языке 15 падежей, в венгерском — 17—28). Сформировалась богатая система наречий и послелогов.

Естественно, что в современных финно-угорских языках формы выражения различных обстоятельственных функций зависят от числа и вида обстоятельственных выразительных средств данного языка (напр. окончание, послелог и т. д.).

3. Другой фактор, влияющий на употребление обстоятельств, это значение главного члена (в большинстве случаев глагол и глагольное имя) обстоятельственных конструкций. Среди обстоятельств, зависящих от значения глагола, также встречаются обстоятельства древнего происхождения. Подробным исследованием этого вопроса занимались такие венгерские языковеды, как Беке (NyK 43: 161—275), Клемм (TörtMondt. 157—218), Фокош (NyK 64: 41—55; Rolle der Syntax . . . 84—91); в различных учебниках (напр. Hajdú: UNyA) и справочных пособиях (напр. Майтинская, Вопросы сравнительного синтаксиса финно-угорских языков. In: Основы финно-угорского языкознания. Москва 1974).

Однако конструкции этого типа составляют лишь незначительную часть всех обстоятельственных конструкций. В дальнейшем проследим, на основе каких примеров (этимологически связанные глаголы, этимологически различные, но по значению идентичные глаголы) и с каким подходом к этому вопросу нужно исследовать системы обстоятельств двух языков, какие трудности встречаются в процессе исследования.

4. Этимологически связанные венгерские и удмуртские слова следующим образом подразделяются в трёх томах Финно-угорские элементы лексики венгерского языка (= MSzFE):

Венгерские слова	Удмуртские эквиваленты	
	глагол	имя
глаголы 90	78	12
имена 170	13	157

4.1. Положение на самом деле гораздо более сложное, так как например, в первом томе среди данных 45 заглавных слов-имён только в 28 случаях можно найти имена в венгерском языке (напр. *anya* 'мать', *az* 'тот (то, та)', *bal* 'левый' и т. д.), в остальных 17 случаях встречается как имя, так и глагол (напр. *agyar* 'клык', *agyarkodik* 'элиться', *acsarkodik* 'элиться', 'кляузничать'; *al* 'под' *aláz* 'унижать/унизить'; *álom* 'сон', 'мечта'; *álmodik* 'сниться', *álmodozik* 'мечтать'; и т. д.). Следовательно имена и глаголы не разделяются так категорически (170: 90), как это показывает таблица. Хотя эти глаголы возникли в венгерском языке уже за время его самостоятельного развития, их тоже можно было бы исследовать с этой точки зрения. В дальнейшем, однако, я занимаюсь исследованием только 78 глаголов, которые встречаются как венгерском, так и в удмуртском языках.

4.2. Я не обращаю внимания на вероятность этимологического единства этих 78 глаголов, хотя это тоже может быть довольно различным. В 44 случаях встречается точная этимология (т. е. нам известно происхождение глаголов), в 8 случаях это выясняется на основе сопоставления, в 10 случаях это возможно установить в большей или меньшей степени путём сопоставления, в 8 случаях — происхождение спорно, в 7 случаях — происхождение под вопросом, в одном случае — под двумя вопросами. В спорных случаях неопределённые факторы нагромождаются друг на друга (напр. *fér* 'помещаться', *esküszik* 'клясться', *rezeg* 'дорожать' и т. д.).

4.3. Эти 78 венгерских глаголов можно разделить на две большие группы: 43 непроизводных и 35 производных слова. Эти последние возникли за время самостоятельного развития венгерского языка, и в их возможности соединения с обстоятельствами прослеживаются разногласия.

4.4. В случае с обстоятельствами, присоединяющимися к глаголам, важно то, насколько отделились друг от друга значения глаголов, произошедших из одной основа. Непроизводные глаголы делятся на следующие группы: а) значение глаголов (в большей или меньшей степени) тождественны (29 примеров): 'стоять' *áll* ~ *sil*-, 'верить' *bizik* ~ *baz*-, *csap* ~ *čapki*-'бить', *csíp* ~ *čepilt*-'щипать', *él* ~ *ul*-'жить', *esik* ~ *uš*-'падать', *eszik* ~ *šini*-'есть, кушать', *facsar* ~ *pižirt*-'выжимать', *fél* ~ *pulyny*-'бояться', *fon* ~ *pun*-'плести', *forr* ~ *biräkt*-'кипеть', *gyakik* ~ *lekal*-'тыкать', *hagy* ~ *kelt*-'оставить', *hal* ~ *kul*-'умирать', *hál* ~ *kel*-'спать', *hunyt* ~ *kiñ*-'жмуриться', *iszik* ~ *ju*-'пить', *kér* ~ *kur*-'просить', *lesz* ~ *lu*-'быть', *megy* ~ *mñ*-'идти', *mér* ~ *mer*-'мерить', *mos* ~ *mišk*-'мыть', *nyal* ~ *ñul*-'лизать', *nyel* ~ *ñil*-'глопать', *öl* ~ *vi*-'убивать', *tud* ~ *tod*-'знать', *vág* ~ *vand*-'резать', *van* ~ *vil*-'есть', *vész* ~ *vez*-'погибнуть'.

б) с различными значениями (14 примеров). Значение глагола и его круг использования в удмуртском языке сузился: *kell* 'нужно' ~ *kul*-'уг' ~ 'не нужно', *ad* 'дать' ~ *ud*-'дать воды, напоить', *köt* 'взять' ~ *kětki*-'запрегать лошадь'; значение стало более узким в венгерском языке: *kür* 'запрегать в

ярмо' ~ *kert* 'завязывать'; более конкретное первоначальное значение сохранилось в удмуртском языке: *fáj* 'болеть' ~ *pił* 'расколоть', *hat* 'влиять' ~ *kut* 'ухватывать', *kel* 'вставать' ~ *kol* 'шагнуть в воду'; первоначальное значение глагола утрачено в венгерском языке: *lep* 'застилать' ~ *líp* 'закрывать', *szeg* 'отрезать кусок чего-н.' ~ *éig* 'порваться', *vásik* 'износиться' ~ *vušt* 'чесать'; значение глаголов в двух языках стало противоположным: *visz* 'носить' ~ *vaj* 'приносить'; далее: *fed* 'прикрыть' ~ *pod* 'вложить, закрыть', *fér* 'вместиться' ~ *pír* 'войти', *csünik* 'слабеть, увядать' ~ *šin* 'спадать'.

Среди производных глаголов у 22 венгерских и удмуртских глаголов значения (более или менее) тождественны: *csepeg* ~ *tsopláni* 'капать', *csikorog* ~ *žukirt* 'скрипеть', *csillog* ~ *čilal* 'блестеть', *forog* ~ *porjal* 'вертеть', *foszlik* ~ *pošt* 'сечься', *csukorodik* ~ *tsukges* 'присеть', *hajít* ~ *kujal* 'кидать', *hall* ~ *kıl* 'слышать', *harap* ~ *kurtéi* 'кусать', *horol* ~ *kurjal* 'касаться', *kérődzik* ~ *gurž* 'рыгать', *lebeg* ~ *lob* 'парить', *néz* ~ *naani* 'смотреть', *nyújt* ~ *nyjt* 'тянуть', *nyúz* ~ *nij* 'свежевать', *olvas* ~ *lidž* 'читать', *rezeg* ~ *žeciral* 'дрожать', *szárad* ~ сюрмыны 'сохнуть', *tapod* ~ *tapirt* 'топтать', *túz* ~ *tuj* 'накалывать', *úszik* ~ *uj* 'плавать', *vigyáz* ~ *vož* 'быть осторожным, оберегать'.

Гораздо меньше число глаголов значение которых в большей или меньшей степени различается: *apad* 'спадать' ~ *šupal* 'высохнуть', *árt* 'вредить' ~ *ur* 'сорвать', *bonyolódik* 'усложняться' ~ *biñ* 'скатать, свернуть', *esküszik* 'клясться' ~ *ušjal* 'хвалить', *fekszik* 'лежать' ~ *puk* 'сидеть', *fúl* 'задыхаться' ~ *ped* 'гнить', *iramodik* 'пуститься в бег' ~ *irgat* 'натравливать (собаку)', *irt* 'колоть, искоренять' ~ *šir* 'вырезать', *izzad* 'потеть' ~ *äst* 'топить', *lóg* 'висеть' ~ *ledyny* 'черпать', *mutat* 'показывать' ~ *mađ* 'рассказывать', *olvad* 'таять' ~ *сылмыны* 'развариться (картофель)', *tanul* 'учиться' ~ *tunal* 'заклинать'.

Как и непроизводных, так и у производных глаголов приблизительно одинаковое соотношение схожих значений (65,9% и 62,8%).

4.5. Наиболее характерные дополнения исследуемых 78 глаголов легче всего найти в двуязычных словарях (напр. Удмуртско-русский словарь = УРС. Москва 1983; Русско-удмуртский словарь. Москва 1956; ит. д.). Однако, гораздо более точный с научной точки зрения материал мы можем получить только на основе толковых словарей (напр. Толковый словарь венгерского языка I—VII т. = *ÉrtSz.*; Толковый словарь русского языка; и т. д.) К сожалению ещё не существует толковый словарь удмуртского языка, поэтому в его отсутствии надо опираться частично на двуязычные словари, и с другой стороны надо произвести как можно более полный сбор материала на основе современных и старинных удмуртских текстов.

Беке из 78 глаголов шесть (*eszik* 'есть', *iszik* 'пить', *kér* 'просить', *olvas* 'читать', *tanul* 'учить', *vág* 'резать') упоминает, исследуя аблативные управления, и девять глаголов (*fér* 'вместиться', *hagy* 'оставлять', *hal* 'умирать', *hál* 'спать', *olvad* 'таять', *öl* 'убивать', *szárad* 'сохнуть', *vásik* 'износиться', *vész* 'погибнуть'), исследуя лативные управления.

Всю систему косвенных дополнений 78 этимологически тождественных глаголов невозможно представить в краткой лекции, поэтому на примере только трёх глаголов я хочу показать возникающие сложности.

4.5.1. *Árt* 'вредить, повредить' — производный глагол, значение отличается от удмуртского эквивалента. В венгерском языке это интранзитивный (непереходный) глагол, управление — дательный падеж: *Árt Pistának*

'Вредить Пиште'. Может присоединяться дополнение обстоятельственного (обстоятельство степени) характера с окончанием винительного падежа *-t*: *Sokat árt Pistának* 'Сильно вредит Пиште' и обстоятельство средства с окончанием творительного падежа *-val/-vel*: *Ezzel sokat árt Pistának* 'Этим сильно вредит Пиште'. Глагол *árt* содержит в себе суффикс *-t*, выражающий моментальность или каузативный характер действия (MSzFE). Удмуртский эквивалент глагола по MSzFE: «(Munk.) Sz. *ur-*, K. *úr-* 1. 'leszakítani; abreißen'; 2. 'gyomlálni, kiszakítani (a gáz); jäten, ausjäten'» (1. 'отрывать, срывать', 2. 'полоть, пропалывать (сорняк)').

В УРС встречается три *урыны* глагола, по их значению первый и третий глаголы эквиваленты венгерского *árt* I. 'полоть, пропалоть', III. 1. 'оторваться, отпилиться', 2. 'грубо (внезапно) прервать'. Управление отмечено только у первого глагола и представлено одним примером (с вин., с разд.; *бакча урыны* 'полоть в огороде').

Следовательно, круг употребления двух глаголов понятным образом значительно различен: венгерскому непереходному глаголу действительного залога в удмуртском языке противопоставлен переходный глагол действительного залога (и отчасти непереходный, рефлексивный).

4.5.2. *Nyújt* 'тянуть, протягивать, доставлять' — В венгерском языке это производный глагол, значение в большей или меньшей степени совпадает со значением удмуртского глагола-эквивалента. В «Толковом словаре венгерского языка» отличается два главных значения: 1. делать что-нибудь длиннее, протяженнее, 2. что-нибудь куда-нибудь приближать, давать. Первое значение делится на три подгруппы, второе — на четыре. *-t* происходит из древнего каузативного суффикса **-kt*.

Венгерский глагол *nyújt* переходный, среди относящихся к нему второстепенных членов предложения наиболее частые: прямое дополнение, обстоятельство (слово в дательном падеже с окончанием *-NEK*), реже обстоятельство места (с окончанием *-RA*) и обстоятельство средства (в творительном падеже, окончание: *-VEL*).

Удмуртский эквивалент: «(Munk.) Sz. M. *nyjt* - 'kihúzni, széthúzni, nyújtani; ausdehnen, auseinanderziehen, ausspannen, ausrecken'» (MSzFE). В УРС глагол *нуйтыны* сочетается с прямом дополнением (винительный падеж) и с обстоятельством средства (творительный падеж). Значения глагола делятся на три большие группы: 1. растянуть, вытянуть (напр. резину), 2. тянуть, затянуть, растянуть (напр. собрание), 3. продолжить (напр. разговор). Значение глагола *тянуть* в Русско—венгерском словаре (составители Хадрович и Гальди) подразделяется на 15 подпунктов, а глагола *вытянуть* — на 7. При отсутствии удмуртского толкового словаря и достаточного языкового только дальнейшее исследование может разрешить, сколько оттенков значений возможно в удмуртском языке среди этих многочисленных значений русских глаголов, и как значения удмуртского глагола относятся к значению венгерского глагола. На основа УРС мы можем установить только то, что значения удмуртского слова совпадают с венгерским глаголом только в первом значении.

4.5.3. *Áll* 'стоять, бездействовать, вставать, состоять и т. д.' Венгерский глагол — непроизводный, значение в большей или меньшей степени совпадает со значением удмуртского эквивалента. Толковый словарь венгерского языка различает восемь групп по значению: 'находиться в перпендикулярном положении', 'не двигаться', 'существовать', 'быть в каком-либо состоянии',

Zur Morphologie der uralischen Sprachen

JENŐ KISS

(Budapest)

0. Die uralischen Sprachen — da sie überwiegend agglutinierenden Charakter haben — sind in morphologischer Hinsicht besonders interessant. Es ist vielleicht kein Übertreiben zu sagen, daß eben die Derivationssuffixe unter den Suffixen der uralischen Sprachen vom synchronen Gesichtspunkt aus gesehen am lehrreichsten sind. Obwohl die morphologischen Forschungen — vor allem die historischen bzw. etymologischen Untersuchungen — in der Finnougristik auf eine lange Tradition zurückblicken, haben wir auf diesem Gebiet viel nachzuholen. Nicht nur, weil das Interesse für die Fragen der Derivation weltweit gestiegen ist, sondern in erster Linie darum, weil es viele weiße Flecken in der Erforschung der Dialekte in den uralischen Sprachen gibt. Daraus folgt, daß man von der Untersuchung der Mundarten wichtige neue Ergebnisse betreffs der Derivation und Derivationssuffixe in diesen Sprachen erwarten kann.

1. In der synchronen Erforschung der Derivation in den uralischen Sprachen scheint das Fertigstellen von Dialektmonographien die wichtigste Aufgabe zu sein. Wenn man den neuesten Forschungsergebnissen der internationalen Linguistik genügend Aufmerksamkeit schenkt, besteht kein Zweifel, daß folgende Aspekte synchroner Analyse bei der Erforschung der Derivation nicht fehlen dürfen: Produktivität, Häufigkeit, Korrelation, stilistischer Wert, Bedeutung, Wortart und morphonologische Struktur der Derivationssuffixe.

Auf Grund der bisherigen Forschungen ist bekannt, daß es viele Ableitungssuffixe in allen uralischen Sprachen gibt, von den vielen Derivationssuffixen finden sich aber relativ wenige, die produktiv und häufig sind. Dies bedeutet, daß ein beträchtlicher Anteil der Derivationssuffixe auf der Peripherie der Sprache lebt und kaum Einfluß auf die Geschehnisse in der Wortbildung der betreffenden Sprachen hat.

Es ist mit einem wichtigen Unterschied auch in der Funktion der in Frage stehenden Suffixe zu rechnen. Es gibt nämlich Derivationen, deren Bedeutung sich von der des Grundwortes erheblich unterscheidet (durch Hinzufügung eines Derivationssuffixes zu einem Stamm entsteht ein Wort mit neuer Wortart, z. B. finnisch *asu-a* 'wohnen': *asu-kas* 'Bewohner', ungarisch *ír* 'schreibt': *ír-at* 'Schriftstück'). In anderen Fällen kann höchstens von Modifikation der Bedeutungen gesprochen werden (z. B. wenn aus einem Verbalstamm eine frequentative Verbalableitung gebildet wird, wie finnisch *henki-ä* 'atmen': *hengi-ttää* 'idem', ungarisch *ír* 'schreibt': *ír-kál* 'öfters schreibt').

Bekannt sind ferner bestimmte spezifische morphologische Eigenschaften der Derivationssuffixe. Wahrscheinlich gilt für alle uralischen Sprachen, daß es drei Typen der Derivationen innerhalb der Verben gibt. Danach gibt es Ableitungen, die aus einem auch selbständig vorkommenden Wort und einem Derivationssuffix (oder mehreren Ableitungssuffixen) bestehen, wie z. B. ungarisch *ad* '(er) gibt': *ad-omány* 'Gabe'. Ferner gibt es sog. parallele Ableitungen: wenn ein selbständig vorkommender Stamm nicht existiert, aber auf Grund der Suffixopposition ein passiver Stamm zu abstrahieren ist, wie z. B. finnisch *hel-isee*: *hel-äjä*: *hel-ähtää* 'es klingt', ungarisch *for-dul* 'sich dreht': *for-gat* 'dreht': *for-dít* 'dreht'; übersetzt'. Drittens: es gibt Bildungen mit verbalisierendem Suffix: wenn die Endung des Verbs offensichtlich ein Ableitungssuffix ist, aber keinerlei synchroner Stamm von ihm abstrahierbar ist, wie z. B. ungarisch *cammog* 'trotten'. Wir wissen aber nicht, in welchem Maße die genannten Typen in den einzelnen uralischen Sprachen vertreten sind.

Unsere Kenntnisse über die Korrelation der Bildungssuffixe sind recht bescheiden, obwohl nicht zu leugnen ist, daß die Korrelation eine wichtige Rolle im Leben der Suffixe spielt. Sie beeinflußt im bestimmten Maße den Wirkungsgrad eines jeden Suffixes. Sie kann dazu beitragen Funktionen von Suffixen einzudämmen, neue Funktionen ins Leben zu rufen oder unproduktiv gewordene Suffixe aus irgendeinem Grunde wieder produktiv zu machen. Die ständige Rivalität zwischen synonymen Suffixen und der jeweilige Stand des intersuffixalen Kampfes kann durch das Erfassen der Suffixkorrelation beschrieben werden.

Besonders wenig Kenntnisse haben wir darüber, welchen Einfluß die sprachsoziologischen Faktoren — und welche von ihnen — auf den Gebrauch bzw. die Wahl der Derivationen seitens der Sprecher ausüben.

2. In der diachronen Erforschung der Derivation hat die Uralistik große Ergebnisse erzielt. Die sprachhistorischen Forschungen haben die meisten Fragen bezüglich der Herkunft der Suffixe beantwortet. Aufgabe der künftigen Untersuchungen bleibt die Zusammenhänge des Derivationsprozesses aufzudecken und zu beschreiben. Damit hängt ein Problemkreis zusammen, worüber im Folgenden kurz referiert wird.

Nach dem Zeugnis der ungarischen Sprachgeschichte wurden die Lehnverben im Ungarischen vor der Landnahme (IX. Jahrhundert nach Christi Geburt) in der Stammform, nach der Landnahme dagegen mit irgendeinem Ableitungssuffix versehen eingebürgert. Wenn man die onomatopoetischen Verben bzw. die Sprache von heute untersucht, können die Ergebnisse wie folgt zusammengefaßt werden. Im Ungarischen kommt immer mehr die Tendenz zur Geltung, die die Verbindungen auf eine immer geringere Zahl von Typen beschränkt und damit parallel auch morphologisch einen klareren Unterschied zwischen Verb und Nomen macht. Eine erste Analyse der anderen finno-ugrischen Sprachen führt zu demselben Ergebnis. Die Folgerungen dieser Untersuchung können so summiert werden.

Für die uralische Grundsprache können wir keine Lehnverben nachweisen. Nach dem Zeugnis der auf die Grundsprache zurückzuführenden Wörter sowie nach Ausweis der Diachronie der heute lebenden finno-ugrischen Sprachen nehmen wir aber mit Recht an, daß zur Zeit des Zusammenlebens weder zwischen Verb und Nomen noch zwischen durch Urschöpfung entstandenen und Lehnverben (es ist von Stammwörtern die Rede) ein auch morphologisch

bezeichneter Unterschied bestand. Die onomatopoetischen Verben entstanden also in Stammform, die Lehnverben dagegen wurden in morphologisch unveränderter Form, d. h. vom Gesichtspunkt der entlehnenden Sprache her betrachtet in Stammform eingegliedert.

Wenn wir die für die Grundsprache angenommenen Verhältnisse mit der Synchronie der heutigen Sprache vergleichen, erfahren wir, daß sich die finno-ugrischen Sprachen in ziemlich unterschiedlichem Maße von den grundsprachlichen Zuständen entfernten. Der völligen morphologischen Unbezeichnetheit der Stammverben der Grundsprache steht in der Veränderung am entferntesten ihre kategorische morphologische Bezeichnetheit. Zwischen diesen beiden Extremen steht der Typ, der die Lösung unbezeichnet oder bezeichnet gleichermaßen in sich umschließt.

Das heißt: das Estnische, Finnische, Syrjänische und das Ungarische entfernten sich am meisten vom grundsprachlichen Zustand, die übrigen finno-ugrischen Sprachen vertreten ein eigentümliches Zwischenstadium. Das Estnische, Finnische, Syrjänische und das Ungarische gliedern heute die Lehnverben mit Verbalsuffix, das Lappische, Mordwinische, Ostjakische und das Wogulische in Stammform und mit Verbalsuffix, das Tscheremissische und Wotjakische in Stammform, mit Verbalsuffix und durch eine syntagmatische Konstruktion ein. Perspektivisch gesehen kann diese Veränderung zur Entstehung von Endungstypen führen. In diesem Fall würde die morphologische Information von dem Ableitungssuffix auf den Stamm übergehen. Diese aus den indoeuropäischen Sprachen gut bekannte Erscheinung ist in gewissen Spuren im Lappischen vorhanden.

Womit kann die Tendenz, die Verben mit Suffix einzugliedern bzw. zu schaffen, zusammenhängen? Sie hängt meiner Meinung nach mit der immer strenger werdenden Trennung von Verb und Nomen in den finno-ugrischen Sprachen zusammen. Die Tatsache, daß im Gegensatz zu den grundsprachlichen Verhältnissen die Stammverben heute ein Ableitungssuffix annehmen, die Nomina dagegen nicht, bedeutet, daß eine Art morphologischer Unterschied zwischen Nomen und Verb im Entstehen begriffen ist. Dieser Unterschied kommt formal durch ein Suffix an den Verben zum Ausdruck. Daß diese Tendenz eine Konzentration auf das Verb hin darstellt, läßt sich gut durch die sprachgeschichtlichen Fakten belegen. In der Geschichte der finno-ugrischen Sprachen ist nämlich die immer stärkere formale Verselbständigung des Verbs zu beobachten. In der finno-ugrischen Grundsprache war das Nominalparadigma viel entwickelter, viel stärker entfaltet als das verbale. Dagegen kennzeichnet die finno-ugrischen Sprachen in ihrem Eigenleben eine starke Verbalisierung, besonders die die objektive und subjektive Konjugation entwickelnden ugrischen Sprachen und das Mordwinische. Die immer stärker werdende, perspektivisch gesehen in Richtung auf die Herausbildung eines morphologischen Unterschiedes zwischen dem Verb und dem Nomen verlaufende Veränderung hängt mit der Tendenz der analytischen Entwicklung dieser Sprachen zusammen.

The Problems of the "Double Object"

VALÉRIA M. KORCHMÁROS

(Szeged)

In a former paper I examined the question of the constructional form called "double subject" (= "kettős alany") in Hungarian (NéprNytud. 24—25: 179—194). This syntactic structure got its name by analogy with the term "double object" (= "kettős tárgy") (NyK 56: 129—148.) as its form in the typical occurrences contains a nominal subject and a closely connected infinitive the agent of which is the person or thing named by the nominal subject, and both of them are subordinated to the intransitive verbs *látszik* 'to seem', *hallatszik* 'to be heard' etc. In the structures of "double object" verbum regens is *lát* 'to see', *hall* 'to hear' and *érez* 'to feel' complemented by an infinitive and a direct object, which is also the agent of the infinitive. In spite of their obvious relationship I found we cannot simply regard these structures with the verbs *látszik* etc. as transformations into the passive voice of the structure connected with the verbs *lát* etc. because of the difference in the essential semantic features of these verbs and phrases. That is why I limited the inquiry in my above-mentioned work to the question whether the infinitive can or cannot be a grammatical subject of the verbs *látszik*, *hallik* etc. in these constructions, and if not, then why not. I have come to the conclusion that several moments (morphologic, syntagmatic, syntactic and semantic criteria) seem to disprove the theory that in these phrases the infinitive serves as subject, and we haven't any reason not to regard it as an adverbial modifier of state.¹

This time I wish to examine the other type of "double" structure with the infinitive: the "double object".

As regards merely its grammatical structure, our "double object" could be considered a simple acc. cum inf. known in Latin and other Indo-European languages. Sometimes grammarians do not reckon with an essential difference between Hungarian and Latin structures: they treat them as coherent syntactical units subordinated to the verbum regens, especially when they start from earlier states of the Hungarian language (S. Károly: NyK 56: 149), when this structure had a more wide-spread use due to the strong influence of Latin. Others — A. Lehr, Z. Gombocz, A. Klemm — lay stress on the dif-

¹ My manuscript had been already in press when J. Tompa's work (Szintaxisunk kitagadott gyermekei?) came out in Nyr. 108/2 (137—145 pp.), so I couldn't take notice of his criticism of my quoted paper. I shall return to the unsettled questions in a forthcoming work more precise in its wording lest my sentences be interpreted as discrediting a work written 30 years ago; in fact I had chosen this work for a starting point of both my papers as the basic study dealing with the problem in question, the statements of which one cannot neglect whether one agrees with them or not.

ferences between Hungarian and Indo-European forms. (Their opinion is summarized by J. Tompa with further references: NyK 56: 131). Tompa also leaned towards this opinion but he found the explanations based on the contrast of the Latin and Hungarian structures unsatisfactory, so he examined the Hungarian structures in their own development and investigated the rules of their use. He came to the result that in Hungarian today this infinitive is related to the adverbial modifier of state as well as the object, but it tends to become a real object; thus the term "double object" expresses better the particularities of this closely connected word-group (140). His well-grounded but cautiously formulated view — referred first of all to the constructions of the verbs *lát*, *hall*, *érez* — was soon accepted and very soon simplified, too, that is, grammars extend the concept of "double object" construction also to the verbs *hagy* and *enged* (MMNyR II, 151), as it was treated by Klemm, for example (MTM 385), and sometimes they forget to mention all adverbial relations (MMNy. 272).

However, on the basis of a synchronic point of view, I think we cannot ignore the adverbial origin of the infinitive when we analyse these structures; in fact a revision seems to be justified: wasn't it rash to declare that the infinitive has become another object in these sentences?

First of all I preclude the verbs *hagy* and *enged*, because they represent a discrete group within the verbs connected with an infinitive (cf. Tompa: NyK 56: 135, 140—141; D. Szabó, *A mai magyar nyelv*. Budapest 1955. II, 294), and I'd like to deal with their special characteristics in another paper. Now let us see only the structures connected with the verbs *lát*, *hall*, *érez*.

These verbs join an object in the accusative and an infinitive quite naturally today, and they must have joined them in ancient Hungarian, as has been verified by S. Károly (NyK 56: 153). The syntactic function of the accusative is clear: it is the direct object of the transitive verb. This is a very important circumstance as compared with Latin sentences! But what is the real syntactic function of the infinitive? What proves that the infinitive is an object and what disproves it? What supports the view that it is an adverbial modifier, and what contradicts it?

Let us take as illustration three colloquial sentences:

A portás látta a fiút bemenni.

A szomszédainkat sohasem hallottuk veszekedni.

Amikor közeledni érezte a halálát, a fiát hívatta.

— In reply to the grammatical question of the direct object the infinitive seems to be quite adequate: *Mit látott?* — *bemenni* (= *a bemenést*); *Mit nem hallottunk?* — *veszekedni* (= *a veszekedést*); *Mit érzett?* — *közeledni* (= *a közeledést*).

— All these answers can be periphrased by object clauses: *Mit látott?* — *Azt, hogy bement;* *Mit nem hallottunk?* — *Azt, hogy veszekedtek;* *Mit érzett?* — *Azt, hogy közeledik.*

— There are several sentences with a transitive verb joining an infinitive as a direct object: *Szeretek sétálni;* *Te is csak ígéretetni tudsz;* *A főmérnök erről nem kívánt nyilatkozni* etc.

— The infinitive stands always without any case endings, and so it is also in the case of the direct object and the "double" constructions.

These analogies are usually mentioned for estimating our infinitives as object. But there are generally known objections, too, as the following:

— The infinitives in question seem to be quite adequate in reply to the grammatical question of adverbial modifiers as well: *Hogyan, mikor látta? — bemenni (= bemenőben); Hogyan, milyen körülmények között nem hallottuk? — veszekedni, veszekedve (= veszekedés közben); Hogyan, milyennek érezte? — közeledni (= közeledőnek).*

— All these answers can be paraphrased by subordinate adverbial clauses: *Hogyan, mikor látta? — Úgy/akkor, amint/amikor bement; Hogyan, milyen körülmények között nem hallottuk [őket]? — Úgy, hogy veszekedtek; Hogyan, milyennek érezte [a halálát]? — Úgy, hogy/amint [az] közeledett.*

— There is no infinitive in the function of a single direct object between the governments of these three verbs (except the special use within some expressions like: *jobbna látni odébb állni*²) but all of them have a required case-inflection in the form *-nak, -nek* on an adjectival base; the function of these forms is to mark an adverbial modifier of state, and the carrier of this state is given in the sentence with a noun in the accusative! (For example: *Reménytelennek látja a helyzetet; Olyan izgatottnak hallottam a hangodat a telefonban; Hűvösnek éreztük a levegőt.*)

— Verbal suffixes are obligatorily determined by the definite or indefinite quality of the direct object; on the contrary, the infinitive of the "double object" has no influence on the verbal forms, although a real pluralism of direct objects of different types of definiteness may result in grammatically incorrect sentences: **Csak engem és Pistát nem várt/várta (?) senki az állomáson.*

These contradictions did not escape Tompa's attention; on the contrary, these facts led him in his cautious formulations. (Cf. op. cit. passim; MNy. 51: 284–5; Leíró mondatunk néhány kérdése tudománytörténeti szempontból = Tanulmányok a mai magyar mondat köréből [Editors: E. Rácz, I. Szathmári] Budapest 1977. 18.) But there are some other features not considered in connection with our topic, as far as I know.

1. As we have seen, the infinitive can be replaced by a verb-derived noun and can be paraphrased by objective clauses answering the question: *Mit látott?* and so on. But there is no question like **Mit látott a fiút?* and the infinitive can never be replaced or paraphrased in the original sentence, or in any sentences complemented by the "agent" in the form of the accusative: **A portás látta a fiút a bemenést;* or: **A portás látta a fiút azt, hogy bement.* (If we do it nevertheless, the second object must be separated from the sentence and becomes a loose apposition with a rectifying sense.) — On the other hand, we can do these changes in case of a really objective infinitive: *Tornaórákon legjobban futni szeretett — Tornaórákon legjobban a futást szerette; Már minden porcikája pihenni kívánt — Már minden porcikája a pihenést kívánta; Akarsz harapni a kenyereimből? — Akarsz egy harapást a kenyereimből?*

In fact, the sentences with infinitive contain more information: if we say *futni szeretett*, everybody understands that he ran himself. But if we say *a futást szerette*, you can think of a poor ill child, exempted from sport, who looked on only when other pupils were running. Namely the infinitive is not so independent of the person as we see sometimes in its definitions! — The object

² These, and Arany's rare and particular structure *„Ki látta valaha, villámlani télben?”* are more peculiar both in their morphological and modal characteristics than to regard the infinitive in them as a single direct object; that is why I chose not to deal with them — reluctantly so, for limitations of space. — N. B. also Tompa treated this question in a separate study (MNy. 51: 285–9).

clauses are the most informative by their explicit predication and modality : Tornaórákon legjobban azt szerette, ha futhatott or : ha futottak [a többiek].

2. The object clauses correctly equivalent to the "double object" always contain the agent as a subject and the infinitive as a verb and the superordinate sentence contains none of them : A portás látta, hogy a fiú bement. — This fact seems to confirm the statement of D. Szabó, who regards the nominal object with the infinitive as a coherent objective determinant ("egységes tárgyi determináns" op. cit. 294 ; cf. 322). However, if we complement our construction, we shall see, that not only the direct complements of the infinitive are to be transferred to the object clause, but also the adverbial modifier, if it marks the state of the object, though it is grammatically dependent on the verbum regens : A portás izgatottan látta bemenni a fiút a kapun — this is ambivalent : a) A portás látta, hogy a fiú izgatottan ment be a kapun or b) A portás izgatottan látta, hogy a fiú bement a kapun. After the transformation the adverbial modifier remains in the main sentence only if it marks the state of the subject. But I don't think we ought to consider the adverbial modifier *izgatottan* as a member of a "triple object" in any case.

3. The best control to decide whether a part of sentence is a proper grammatical object or not, is transformation into the passive voice. Constructions named "double subject" seemed to be passive equivalents of "double object"-s, but we have to dismiss the possibility of transforming the whole group of words as a coherent syntactic unit then as I mentioned by way of introduction : neither is the verb *látszik* the passive equivalent of *lát*, nor may the infinitive be a subject in these constructions. In fact, there are several other difficulties about these transformations. First of all : in contemporary Hungarian we don't use the passive voice of the verbs, except in some archaic stock phrases. The constructions with infinitive beside the verbs *láttatik*, *hallatik* occur in the codices surely under the influence of the Latin nom. c. inf., and they are very archaic also in the 19th century (see : "ez íge hallatik" from Arany). They have totally disappeared from modern usage, so the controlling value of such sentences is doubtful. But we have the perfect participle ending in *-t, -tt*, which, having been formed from a transitive verb, has a passive value. These transformations are completely regular in the case of our three verbs : Tegnap láttunk egy filmet → a tegnap látott film . . . ; Az imént egy fiatal énekest hallottunk → az imént hallott fiatal énekes . . . ; Tiszteletet érzett az öregember iránt → az öregember iránt érzett tisztelet . . .

However, the infinitives connected with the verbs *lát, hall* and *érez* never take part in such a transformation. What does this prove? Nothing at all. Or to be precise, it proves the verbal nature of the infinitive which is untransformable to a form having an adjectival determinant, even if it was really an object : We have the sentence : A beteg aludni kívánt, but it is impossible to say : *a beteg által kívánt aludni, although a beteg által kívánt tej is a correct phrase derived from the sentence : A beteg tejet kívánt.

What happens if we turn the structure into the subordinate, syntagmatic levels of the sentence round the other, the nominal pole?

A portás által bemenni látott fiú még nem jött vissza. — According to the rules of the participle, *látott* keeps the infinitive government of the verb *lát*, though it loses its transitivity (and its direct object) as the verb is turned into the passive ; hence it follows that *bemenni* cannot be a grammatical object governed either by the participle *látott* or the verb *lát*. (B. Keszler proved

that the infinitive cannot be a subject beside the verb *látszik* by a similar method: she put the structure on a lower level of sentence by forming an active imperfect participle from the verb: *A repülő közeledni látszik — a közeledni látszó repülő.* NytudÉrt 104: 483.)

4. Our last question to be answered is: how can there be two direct objects in the same sentence structure? No way, if they are genuine, proper objects, governments of a transitive verb. The Hungarian transitive verb may have several governments, but only one proper object in the form of the accusative (except coordination, cf. L. Deme, *Mondatszerk. sajátosságok.* Budapest 1971. 92–3). Some verbs have several structures and each of them contains only one accusative-object as a government (cf. J. Zsilka: *NyÉrt.* 53; I. H. Molnár: *ÁNyT* 6: 229–270). — Still we can find a second accusative in the same construction but with adverbial value (“határozó értékű tárgy”): *Sokat emlegettünk benneteket; Eleget hallgattuk már a dícsérvésedet.* The function of the words *sokat*, *eleget* is to sign adverbial circumstances (time, measure), and they differ essentially from the proper object in every characteristic except form. We call them “tárgy” (‘object’) only because of their ending in *-t* (= accusative case-marker).

The infinitive in the “double object” has adverbial function; as we have seen it differs essentially from nominal objects, and has no case endings! Then why do we call it an “object”?!

It is probably due to the attitude which often supposes that a feature well-known in Indo-European languages exists also in Hungarian. There is a very common type of complement named *accusativus praedicativus* in Latin (and also in other languages, but Latin grammar was the model for a long time in Hungarian grammars). That means an obligatorily used accusative form beside the verbs of speaking, thinking, feeling, altering etc. for marking the state of the denotate referred to by the object. In connection with this rule in cases of the *acc. cum inf.* the compound forms of the infinitive contain the participle in the accusative, but they turn into the nominative form in cases of the *nom. cum inf.*, following the congruency just like the *nominativus praedicativus* does. However, Latin often used the *participium coniunctum* connected preferably with the verbs of feeling instead of the *acc. cum inf.* It is a general rule that the *participium coniunctum* is to be translated in Hungarian by adverbial modifiers of state, if it has the value of an *attributum praedicativum*. — I don’t think we ought to regard the adverbial government of a Hungarian verb according to the rules of some Indo-European languages as accusative-objects only because it has no case endings to show its real syntactic value.

Finally: you have surely observed that my transformations were with the verb *lát* only. It was not merely for the sake of brevity. The structures with the infinitive go perfectly well with the verbs *hall* and *érez*, though they are not very often used. Nevertheless, the transformations applied above result sometimes in forms which are strange for the native speaker because of the more compound semantic structure of these verbs. I think this fact doesn’t contradict, but confirms the opinion: the infinitive has been the proper government of these verbs for a very long time because it is the best form to express the course of the action as a circumstance, especially if it is coloured with some final references, equal to the *praedicative-essive* use of the case ending *-nak, -nek*.

Сочетания согласных в реконструкциях к языку-основе

ЭВА КОВАЧ

(Дебрецен)

Оправданность реконструкций к языку-основе долгое время оспаривается исследователями как индоевропейских, так и финно-угорских языков (Honti, Az alapnyelvi rekonstrukciók kérdéséről. *NytÉrt.* 89: 131). О реконструкциях форм языка-основы можно говорить со времени выхода Венгерско-угорского сравнительного словаря Йожефа Буденца. В предисловии к словарю Буденц наметил цель своих исследований и вместе с тем, подчеркнул значение реконструкции.

Основательное изучение соответствий родственных языков доказывает право на существование реконструкций к языку-основе. Особенно достоверным является восстановление финно-угорской системы согласных. Исследования Штейница, Итконена, Колиндера представляют значительный шаг вперед и в области реконструкции финно-угорского вокализма. Говоря о реконструкциях к языку-основе Л. Хонти учитывает и их трудности, но тем не менее он не отказывается от них, потому что с их помощью можно получить гораздо больше сведений о языке-основе (ср. Hajdú, Rekonstrukció az uralisztikában. *NyK* 80: 15—29; Honti, Az obiugor vokalizmus története. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest, 1975; Keresztes, A mordvin mássalhangzórendszer kialakulása. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Jyväskylä 1984). Например, данные Уральского этимологического словаря способствуют выяснению секретов очень ранних способов словообразования уральского праязыка (ср. Bakró—Nagy, Rokon nyelvi megfelelések szemantikai vizsgálata. *NytÉrt.* 89: 57—63), или освещают историю и возникновение наших экспрессивных слов (ср. Vértés, Expresszív szavak etimológiai vizsgálata. *NytÉrt.* 89: 296—9).

Реконструкции словаря под заглавием «Финно-угорские элементы словарного состава венгерского языка» дают охватывающее представление о звуковом составе венгерского языка даже III—II тысячелетий до н. э.

Материал моего исследования был собран на основе словарных статей упомянутой работы. В статистических данных я учитывала только достоверные реконструкции. Случаи, в которых гласные показывают возможность вариации (напр., высокий-низкий, долгий-краткий), не принимались во внимание, потому что их можно считать нерелевантными с точки зрения моей работы, и меня теперь занимали только возможности сочетания согласных. Таким образом исследованный раздел состоял из 492 карточек. Односложные слова (напр., местоимения) и последний слог очень редко встречаемых трехсложных слов также не учитывались. Мое внимание было сосредоточено, главным образом, на сочетаниях согласных в двухсложных словах, имеющих точную этимологию. Статистические данные другого характера, но также основывающиеся на данных словаря «Финно-угорские элементы словарного

I. Табл.

C- -c-	-p-	-pp-	-t-	-tt-	-k-	-kk-	-w-	-ð-	-ð'-	-j-
p-			*12		1	13	1	1	2	*11 2
t-	1	2			2	1	1			
k-	1		33	*211			1	*2		*453
w-			*11	1	2	1		2	1	1
j-			1		*1	2				
s-		1				2	1		*1	*2 1
ð-			1				*2	*1		2
ð'-		1								
č-	1 1 1			2		*1				
č'-		4				11				1
l-	1 *1 2 1		*1		1	2	1			
r-	1				*1	1				
m-			1		1					1
n-					1	1		*1		
ñ-					*1					1
ø-	1 1				1	1		3	1	*11

PU

*1

PFU 1

PUg 1

состава венгерского языка» были приведены Януриком (Janurik: NéprNytud. 15—6: 57—76; Csúcs: NyK 84: 258—263).

При систематизации материала я отделила друг от друга те венгерские слова, которые можно отнести к прауральскому, прафинно-угорскому или только праугорскому языку. Таким образом, можно получить цифровые данные о возрасте реконструируемых форм, о диахронической глубине реконструкций словаря. Группировка облегчает и обзор сочетаний согласных различных эпох.

-s-	-b-	-d-	-c-	-l-	-r-	-t-	-m-	-n-	-h-	-ŋ-
*1	1	2 1	2	*334	1 1	*22 1	1	*2 3	1	*21 1
				*11		2 2	1	*1		1 1
	12	2 1	*14 3	*433		*27 1	*32	3 1	*2	*1
		1	2	1		*121				*11 1
	1						*11			1 1
1			1	*121		3 2		*1		*11 2
						*12	3	1		1
						*12				1
						*111		*1		1
	1		1				2			2
			3							1
			1	1 3		*11 4		*32 1	*11	1
							*1			
				2	*3	*2 2	*1			*11
	1		*12	*3 5	1	2 1	*2			*13

Сочетания согласных реконструкций к языку-основе будут разбираться по трем этапам.

1. Сначала я изучала возможности и реализации сочетания согласного в начале слова с согласным внутри слова в прауральском, прафинно-угорском и праугорском языке: тип (C)VCV.

2. Были исследованы сочетания согласных внутри слова: тип (C)VCCV.

3. Проектирование друг на друга 1-го и 2-го типа.

Из 20-и согласных языка основы я занималась теми, которые могли выступать в начале слова (17), и я считала слова, начинавшиеся с гласного (1), нулевой согласной фонемой. В итоге получилось 18 звуков, выступавших в начале слова. С ними могли сочетаться все согласные языке-основы, ведь каждый из них мог занимать позицию и внутри слова. Здесь я отметила и употребления двойных смычных согласных внутри слова (*-pp-*, *-tt-*, *-kk-*).

Из первого исследования стало ясным, какие сочетания согласных встречались чаще всего и какие существовали лишь потенциально, оставшиеся без примера в нашем материале. Положение было особенно благоприятным там, где мы могли учитывать прауральские, прафинно-угорские и праугорские реконструкции одновременно (см 1-ю таблицу).

Сразу же бросается в глаза огромная нагрузка начального согласного *к-* и высокая употребительность губно-губных (*р-*, *т-*). А если вникнуть в подробности данных, окажется, что в нашем материале в большом количестве встречаются такие комбинации, которые можно проследить только на протяжении прауральского и прафинно-угорского языков, но в праугорском они отсутствуют. Среди них заслуживают внимания те, которые встречаются в большем количестве: *к-т-*, *р-п-*, *θ-η-*.

Историческое исследование причин отсутствия этих сочетаний в угорском материале теперь не входит в мою задачу.

Значит, если рассмотрим самые употребительные начальные и простые внутренние комбинации согласных, мы можем сделать заключение, что наибольшая нагрузка накладывалась на фонему в начале слова как в уральском и финно-угорском, так и в угорском языке-основе. Значительную роль в начале слова играли еще согласные *р-*, *w-* и *т-*. Гласных (= *θ* начальной согласной фонемы) в начальной позиции мало среди наших примеров, но здесь все-таки они встречаются среди часто употребляемых сочетаний. С гласного начинается всего лишь 38 реконструированных форм.

В нашем материале пропорция велярных и палатальных гласных в начале слова 21: 17, т. е. между ними нет значительной разницы. Среди велярных наибольшую нагрузку носит фонема **а-*, а среди палатальных: **е-*.

2. На втором этапе была изучена возможная регулярность фонетической позиции согласных внутри слова. Мы проследили возможности и реализации сочетания согласных, встречающихся внутри двухсложных слов (тип (C)VCCV, см. II-ю таблицу). В центре наших наблюдений стоял вопрос о том, какие согласные могли наиболее часто выступать рядом. Существует ли какая-нибудь разница между возможностями начальных и простых комбинаций согласных внутри слова и непосредственными (не разведенными вставленным гласным) сочетаниями согласных? Является ли порядок следования согласных тождественным или же обратным и какие способы используются чаще всего для создания сочетания? Выдерживался ли какой-нибудь фонотактический принцип в комбинациях?

Картина, получаемая в результате расчленения сочетаний согласных внутри слова, представляется следующим образом: издесь наибольшую нагрузку несут те употребления, которые засвидетельствованы и в прауральском, прафинно-угорском и праугорском: *kt*, *lk*, *rk*, *mt*, *nt*, *ñc*, *lm* (7).

В нашем материале некоторые типы сочетания согласных внутри слова находятся только в реконструкциях к прауральскому и прафинно-угорскому: *tk*, *ðk*, *ks*, *jc*, а другие типы наблюдаются только в прауральских и праугорских, или в прафинно-угорских и праугорских формах. Очень часто

выступает, напр., звуко сочетание *-mp-* в прауральских и праугорских реконструкциях, так же часто встречается в прафинно-угорских и праугорских формах комбинации *-ŋt-* и *-ŋk-* потому что они не упростились в угорском.

Сочетания согласных, разумеется, не могут считаться механической суммой двух элементов, качество фонем, моменты их образования решающим образом определяют возможность их выступления рядом (напр. *kt*, *mp* и т. п.), их порядок следования тоже определяется моментом образования и звуковой средой.

Одним из наиболее часто выступающих членов сочетания согласных внутри слова является *-k-* в качестве и второго и первого элемента, за ним вторым элементом следует *-t-*. Носовые (*-ŋ-*, *-ń-*, *-n-* и *-m-*) и плавные (*-l-*, *-r-*) тоже значительно нагружены, особенно в качестве первого элемента.

3. Если сравниваются данные I-ой и II-ой таблиц по частоте отдельных фонем, то выделяются несколько фонем, носящих чрезвычайно большую нагрузку. Как в начале, так и в середине слова одной из наиболее употребительных фонем был глухой смычный *-k-*. Губно-губные звуки играли большую роль в начале слова, что объясняется и их образованием, а носовые и плавные внутри слова. А если мы рассматриваем подробнее порядок сочетаемости выше упомянутых фонем, то разворачивается интересная особенность. Порядок сочетаемости начального согласного + простого согласного внутри слова является как раз обратным по отношению к порядку сочетаний согласных внутри слова. Рассмотрим несколько примеров:

начальный согл. + согл.

<i>k-r-</i>	праур. <i>*kure</i>	'возлагается; <i>hárul'</i>
	праур. <i>*kurz</i>	'носит; <i>hord'</i>
<i>k-l-</i>	праур. <i>*kala</i>	'рыба; <i>hal'</i>
	праур. <i>*kalz</i>	'сеть; <i>háló'</i>
<i>t-k-</i>	праф.-уг. <i>*tekz</i>	'наказывает; <i>tűz'</i>

сочетание согл.-ых внутри слова

<i>-rk-</i>	праф.-уг. <i>*perke</i>	'червь; <i>féreg'</i>
<i>-lk-</i>	праур. <i>*tulka</i>	'перо; <i>toll'</i>
	праур. <i>*kulke</i>	'идет; <i>halad'</i>
<i>-kt-</i>	праур. <i>*pukta</i>	'бежит; <i>fut'</i>
	праур. <i>*tuktz</i>	'корма; <i>tat'</i>

праф.-уг. <i>*tōke</i>	'кладет яйца; <i>tojik'</i>
------------------------	--------------------------------

(Здесь своего рода исключение: комбинация *k-t-* тоже встречается часто!)

<i>t-ŋ-</i>	праф.-уг. <i>*tine</i> ~ <i>*tüne</i>	'низ; <i>tő'</i>
<i>m-l-</i>	праф.-уг. <i>mslз</i>	'мех; <i>mál</i> = <i>prém'</i>
<i>-ŋt-</i>	праур. <i>tāŋ(š)tš</i>	'колчан; <i>tegez'</i>
<i>m-l-</i>	праур. <i>*šilmä</i>	'глаз; <i>szem'</i>

II. Табл.

-C- \ -C-	-p-	-t-	-k-	-w-	-š-	-γ-	-j-	-s-
-p-	* 1 10 2	1						* 1
-t-		* 3 2 3	* 2 1					
-k-		* 2 3 1	2 5 9					* 1 1
-w-		1	3		2			
-j-			1	* 1				
-š-			* 2					
-č-			1	2				
-l-		1	* 2 7 1	2		1 1	1	
-l'-				1				
-r-	1		* 1 1 1	1			1	
-m-	* 1 4	* 1 1						
-n-		* 2 5 5						
-ñ-								
-δ'-		1	* 1	1				
-η-		1 1	8 2					* 1

PU

i

PFU 1

PUg 1

В словах со структурой (C)VCV и (C)VCCV наблюдается один из возможных способов вариации согласных в языке-основе. М. Барко-Надь обращает внимание на другой возможный способ словообразования. По ее мнению структура слов в прауральском, прафинно-угорском и праугорском была тождественной, их можно причислить к структуре (C)VCV где звуко-сочетание в середине слова обозначается одной буквой (C). Изучая соотношение структуры и значения она приходит к выводу, что изменение согласного в середине слова в некоторых случаях привело к изменению значения, и таким образом возникло новое слово. Напр. прафинно-уг. *omte 'нора,

-з-	-с-	-б-	-л-	-т-	-м-	-п-	-н-	-г-
1	2			1				
			1			1		
		* 1 1					1	
					1			
					* 2 2			1
					1			
							1 1	
		4 1						
					1			
		1	1	1				

полость' и прафинно-уг. *onte 'полость (грудная, брюшная), нора'. Из тождественного основного значения двух слов возник новый оттенок значения путем появления нового согласного. М. Бакро-Надь предполагает одно из проявлений древних способов словообразования, характерных для языка-основы (ук. соч. 61—62).

Рассматривая финно-угорские элементы венгерского словарного фонда мы находим слова с двойной реконструкцией, подобным или тождественным значением. Трудно, однако, решить, можно ли говорить о сознательном способе словообразования в уральском языке-основе, потому что примеров мало.

На основе сравнений разных периодов мне хотелось бы еще сделать несколько фонотактических выводов. Засуживают внимания и слова со структурой *CVmV*, потому что в части реконструируемых форм языка-основы перед *-m-* появляется *-l-*: напр., прафинно-уг. *colme(-) 'узел; csomó'; *silma 'глаз; szem'. В угорском нет никаких следов этого *-l-*. Простым можно назвать случай, когда *-l-* невыступает ни в реконструируемой форме, ни в венгерском соответствии: праур. *kämä 'твердый; kemény', прафинно-уг. *some <

'грустный; szomorú'
'томимый жаждой; szomjú'

Слова, начинающиеся с *č*- порождают двойные согласные в середине слова как в прауральском, так и в праугорском: праур. *čukka 'закрывает; csuk', прафинно-уг. *čappz- 'бледнеет; sápad', но: *čupa 'худой; sovány': *p > v*!; прауг. *čittz 'печет; süt, *čettz, 'темный; sötét', *čerppz- 'проваливается, тонет; süpped'!

Удвоение происходит часто и в словах, начинающихся с *é*: прафинно-уг. *éšppz- 'каplet; csöbög', *čappz- 'бьет; csap', *čuppz 'кружечка; csupog', *čšppz(-) 'щипает; csír', прауг. *čškkz (-le-) 'целует; csókol'.

То, что эти слова обладают звукоподражательным характером, приписывается в первую очередь их звуковой оболочке. Тесная связь звуковой оболочки и значения очевидна и по примерам, взятым из языка-основы.

Примечательно также, что в середине слов, начинающихся с *l*- смычные удвоились почти без исключения: праур. тип *l-tt-, *l-pp-. *littz- 'lát; видит', *lappz 'lap; листок', прафинно-уг. *lakka 'lak; жилье', *lšppz 'lár; болото', прауг. *lappz 'lér'; селезенка'.

После сочетаний согласных в середине слова стоит обратить внимание и на то, с какими согласными в начале слова они могли сочетаться. Здесь представлены только те комбинации, на которые имеется по крайней мере два примера. Реконструируемое к прауральскому, прафинно-угорскому и праугорскому сочетание: *k-nt*-; к прауральскому и прафинно-угорскому: *t-kt*-, *k-lk*-; к прафинно-угорскому и праугорскому: *p-nt*-, *j-kt*-, *θ-ńc*-; только к прафинно-угорскому: *p-čk*-, *č-ŋk*-, *j-lk*-, *l-ńc*-; только к праугорскому: *w-nt*-, *t-mp*-.

Учитывая все примеры (а также данные, не разобранные в настоящей работе), мы можем сделать следующее наблюдение: если один из членов сочетания согласных в начале слова и такого же сочетания в середине слова представляет собой один и тот же смычный (*p*, *t*, *k*), то он может участвовать в любой комбинации, поэтому такие сочетания можно считать очень часто употребляемыми в языке-основе. Смычные могли вступать в сочетания не только между собой, но и с другими звуками, поэтому их употребление достигает высшей степени. Остальные звуки, как правило, не выступают совместно в сочетаниях согласных в начале и середине слова.

*

При исследовании сочетаний согласных, выступающих в реконструкциях к языку-основе мы поднимали некоторые вопросы без претензии на полноту анализа и обращали внимание только на некоторые явления языка-основы. В ряде случаев эти явления и соотношения можно объяснить только историческими исследованиями или привлечением дальнейших данных родственных языков, помимо венгерского.

Основные характерные черты категории наречия от угорского языка основы до современного венгерского языка

МАРИЯ МАТАИ

(Будапешт)

1. Специальная литература, занимающаяся вопросами наречий в венгерском языке, очень богата и многосторонняя. В данном случае принимая во внимание только работы исторического аспекта, можно установить следующие: они анализировали данную часть речи в первую очередь с точки зрения этимологии; в связи с этим изучали возможности адвербиализации местоимений, имен, причастий и деепричастий, и переход наречий в другие части речи; одновременно довольно подробно было исследовано и развитие их семантических групп. Может быть менее всего были изучены построение морфологических структур системы наречий венгерского языка (данное замечание относится и к синхроническим работам), и также ее изменения в течении истории венгерского языка.¹ — До сих пор нет работы, охватывающей исторический процесс развития системы наречий, показывающей его систематически.

В следующих попробуем коротко излагать основные характерные черты всей системы наречий венгерского языка. Кроме богатой специальной литературы и разных словарей будем использовать большой материал, собранный нами за последнее время.

Можно считать, что венгерский язык как самостоятельный язык существует приблизительно три тысячи лет. Из этого периода — письменными памятниками — можно документировать только последнюю тысячу лет. Однако на основе этих данных (и в знании предидущих финно-угорских форм), с помощью подходящего метода, довольно хорошо можно реконструировать развитие наречий венгерского языка в первые две тысячи лет, во время так называемой древневенгерской эпохи.

Прежде всего мы должны установить, что наречие с точки зрения венгерского языка является старинной категорией. Это означает, что незначительная часть состава наречий входила в языковую систему уже в начале древневенгерского периода. Типичная характеристика упомянутой части в том, что ее элементы состоят из упрочившихся связей двух морфем, а именно основы и первичного окончания. Основами в первую очередь выступают местоимения и имена.

Во время самостоятельной жизни венгерского языка вышеупомянутый слой наречий значительно расширился: его количество очень трудно определить даже в современном венгерском языке. На основе Словаря окончаний

¹ Например относительно русского языка можно найти подробный анализ морфологической структуры наречий в работе: В. И. Борковский, П. С. Кузнецов, Историческая грамматика русского языка. Москва 1965. 321—32.

слов венгерского языка (Papp, Budapest 1969) имеется приблизительно 1500 слов (подчеркиваем, не в языке, а в словаре), которые определяются как «наречия». В то же время в словаре находится много имен и местоимений с окончаниями (прилепами), в виде наречия (ср.: Sebestyén: STIFU I, 685—8). Принимая во внимание и состав наречий в диалектах, можно считать в современном венгерском языке несколько тысяч наречий. Если данное количество сравниваем с относительно немногими наречиями начала древневенгерской эпохи, становится очевидным, что во время самостоятельной жизни венгерского языка эта категория потерпела значительные изменения. — Образование наречий наблюдается в процессе всей истории венгерского языка, но в их развертывании и систематизации — по данным — выдающуюся роль играет старовенгерский период (X—XV. вв.).

За три тысячи лет, кроме количественных изменений произошли и существенные качественные изменения. Они главным образом семантические и морфологические.

2. Основные характерные черты семантического развития.

Мы должны исходить из того, что большинство самых старых наречий указывало на пространство, выражало пространственные отношения, но одновременно существовали и наречия с временным и более отвлеченным значениями. Наречия древневенгерской эпохи и последующих времен свидетельствуют о двух основных типах развития значения:

а) У наречия остается основная роль члена предложения, меняет только значение направления. По семантическим причинам данное изменение охватывает лишь наречия, указывающие на пространство и время, и наиболее интенсивно в древневенгерском и старовенгерском периодах. Ведь что произошло в это время? Слова — аблативного направления, входящие в группу с первичным окончанием и в тип *alól* — *alatt* — *alá* (обозначающие три направления и отвечающие на вопрос «откуда?», «где?», «куда?») — эти слова получили и локативное значение. В результате у одной грамматической формы (напр. у слова *alól*) появились два значения (она выражала и аблатив и локатив), и наоборот: в одной функции (в функции локатива) выступали две формы (напр. *alatt* и *alól*). Данное положение не долго терпела языковая практика, стремящаяся к экономии и однозначности: одна из форм, выступающая в функции локатива (напр. *alatt*) не выполняла дальше эту роль, ведь функционально стала лишней (в этом случае действует стремление к экономии; ср.: Martinet, *Éléments de la linguistique générale*. Paris 1960). А стремление к однозначности исключило другую двойственность: в данной позиции системы наречий все чаще появлялись наречия локативного значения с окончанием -л (уже во время старовенгерского периода) и в конце концов они утвердились. А отсюда следовало, чтобы наречие, отвечающее на вопрос «откуда?», имело другую форму. Данная необходимость вызвала (во время средневенгерского периода, в XVI—XVII. вв.) формы типа *alulról*, в которых вторичное окончание (возникшее из самостоятельного слова) способствует однозначному ответу на вопрос «откуда?» в случае наречий с окончанием -л, напр. *alól* ~ *alul*. Таким образом и формально восстановилась древняя «трехнаправленность», характерная для всей системы обстоятельств, поскольку три разных направления сейчас выражаются тремя разными формами. Так и по этой причине возникли группы *alulról* — *alul* — *alá* ~ *alulra*, *hátulról* — *hátul* — *hátra* ~ *hátulra*, употребляемые и в настоящее время.

Изменение значения направления, исходящее из аблатива, не всегда останавливалось на локативе, иногда оно продвигалось дальше к лативу. При этом изменении надо учесть и «отвлекающее» влияние приставок (ибо, начиная с старовенгерского периода, все больше наречий латива переходит в приставку).

Изменение значения направления может исходить не только из аблатива, но (реже) и из латива: и наречие с окончанием латива может перейти в функцию локатива.

В последнее время наблюдается заторможение изменения направления наречий. Языковая норма, упрочившаяся в XIX-ом веке и зафиксированная в словарях относительно ограничивает значение.

б) Другой тип изменения значения наречий характеризуется тем, что меняется роль наречия как члена предложения: она меняет в том смысле, что наречие остается обстоятельством, только другим. Из разнообразных вариантов изменения значения здесь говорится только о самых важных. По известным историческим причинам для исхода чаще всего берется обстоятельство места. Развитие значения может идти к обстоятельству времени. Начиная с древневенгерской эпохи и вплоть до наших дней именно это и является самой сильной линией развития. Наречие, выражающее обстоятельство места — соответствуя общему направлению развития значений — может приобретать и другие переходные значения, напр. обстоятельства образа, состояния или степени действия. — Изменение значения, сопровождающееся изменением типа обстоятельства может выходить не только из наречия места, но и из наречия времени, и идет главным образом к наречиям образа действия.

В результате вышеупомянутых и подобных изменений значения, у многих наречий появилось несколько функций, т. е. возникли многозначные наречия. Такая полисемия наблюдается, напр., внутри наречий места (то же самое слово может иметь и значение аблатива и локатива, или значение локатива и латива и т. д.), но может появиться и между разными типами обстоятельств (то же самое наречие способно выражать и место и время, или время и способ действия и т. д.). По свидетельству данных в старовенгерскую эпоху эта полисемия не мешала общению: значение глагола или синтаксическое окружение, языковое поле сделало наречие однозначным. Однако в последние столетия однозначно усиливалось стремление к формальному различению отдельных функций, но и в современном венгерском языке встречается довольно значительное количество наречий с несколькими значениями.

3. Основные характерные черты морфологического развития.

В случае изучения морфем наречий, их последовательность и количество, можно установить, что в ходе истории венгерского языка морфологическая структура наречий все усложняется, становится разнообразнее. В дальнейших попытках представить важнейшие типы структуры морфем наречий, время их возникновения, способ изменения (напр. усиление или ослабление типа), и также причину этого изменения.

3.1. Морфологически самую простую группу представляют наречия без окончания, поскольку они состоят из одной морфемы основы. Временем возникновения данного типа можно считать доисторический период, не свидетельствованный письменными памятниками. Позднее,

но еще в старовенгерскую эпоху, наречия без окончания — по аналогии более часто встречаемых наречий с окончанием, — получили окончания, и появились двойные формы типа *hamar* — *hamaran*, *rég* — *régen*. Существование двойных форм одновременно дало возможность для другого способа образования наречий без окончания, для возникновения наречий путем утраты окончания. — Это относительно слабый тип в системе наречий на всем протяжении истории венгерского языка. С точки зрения венгерского языка наречия, заимствованные из иностранных языков, считаются наречиями без окончания. В венгерском языке они не представляют значительную группу.

3.2. Подавляющее большинство наречий венгерского языка возникло путем укрепления окончания. Самая старая и морфологически самая простая группа — это наречия типа основа + первичное окончание. В древневенгерском и старовенгерском периодах это было самым сильным из всех типов, напр., *felül*, *kinn*, *régen*, *idén*, *soká*, *távol*, *jól*, *itt*, *így*, (ср. Майтинская: *NytdÉrt.* 58: 142—147). Начиная с XVI. века группа сильно уменьшилась по пропорции (принимая во внимание весь состав наречий). С одной стороны потому, что другие типы интенсивно усиливались, с другой стороны потому, что данная группа пополнялась незначительно. Это объясняется тем, что первичные окончания перестали быть активными. Таким образом новые наречия могли образоваться только по аналогии уже существующих (новые напр. *szét*, *fent*, *rézsút*; ср.: *Hámori: NytdÉrt.* 89: 119).

3.3. Довольно сильный тип представляет и та группа, в которой к основе присоединяется несколько первичных окончаний. К этому типу принадлежит, напр., *által*, *olta*, происходящие по всей вероятности угорского периода (ср. *Honti: NyK.* 81: 231—3), *külön*, *viszontag*, *majdan* и т. д. из древневенгерского или старовенгерского периодов, и также *túlhan*, *örökkén* и т. д. из средневенгерского периода.

Возникновение этих наречий объясняется стремлением к более сильному выражению смысла. В последнее время нет знаков, указывающих на усиление данного типа.

3.4. Но усиливается тот тип наречий, в котором к основе присоединяются вторичные окончания, возникшие путем присоединения друг к другу первичных окончаний. Этот тип наблюдается в языке с древневенгерского периода (напр., *gyakorta*, *sokáig*, *végiglen*) и несколько примеров и более поздних периодов (напр., *mindig*, *sokszorta*, *sokkalta*). Из окончаний упомянутого типа больше всего усиливается продуктивность прилепы *-lag/-leg*, напр. *ellenkezőleg*, *némileg*, *végleg*, *utólag*).

3.5. В старовенгерскую эпоху появляется тип наречия, в котором к уже имеющемуся наречию с первичным окончанием присоединяется вторичное окончание, возникшее из самостоятельного слова. Причина возникновения этого типа, в первую очередь, объясняется потребностями общения: если слабеет активность первичного окончания, языковая практика — с помощью вторичного окончания с явным значением — данное наречие делает более однозначным. Таким образом в старовенгерском периоде образовались параллельно с *ellen* 'напротив' форма *ellenben*, параллельно с *alatt* (on) 'внизу' *alattban* и т. д. — В средневенгерском периоде данный тип стал сильнее: вместо древних «трехнаправленных» групп типа *alól* — *alatt* — *alá* постепенно появлялись новые формы. В следствии приобретения *alól* ~ *alul*

значения локатива, появилась необходимость утверждения значения аблатива. Поэтому — с помощью вторичных окончаний — появились формы *alulról, kívülről, hátulról* и т. д. Наречия типа *alá, belé* с формой и значением латива перешли в приставки, таким образом появилась необходимость однозначного выражения и латива; по этой причине возникли формы *alulra, belülre* и т. д., отвечающие на вопрос «куда?».

3.6. Важный морфологический тип представляют те наречия, в которых вторичное окончание, происходящее от самостоятельного слова, присоединяется непосредственно к основе. Он показывает усиливающуюся тенденцию на протяжении всей истории венгерского языка, и, по всей вероятности, появился во второй половине древневенгерского периода. В этом типе важную роль играют прилепы, напр., *-val/-vel (éjjel, reggel)*, *-ban/-ben (nyomban)*, *-ra/-re (végre)*; с их помощью (и с помощью других прилеп) образуются наречия и в средневенгерском и нововенгерском периодах (напр., *valósággal, időben, sutttyomban, találomra, potyára, újból*).

3.7. Вторичные окончания могут присоединяться не только непосредственно к основе, но — очень часто — и к словоформам с притяжательным окончанием. Этот тип морфологически сложнее и предыдущих. Из этого следует, что он разворачивается немножко позже других типов (в средневенгерской эпохе; хотя появился раньше), и что его усиление продолжается и в настоящее время, из всех морфологических типов этот последний развивается больше всех и в последнее время. Первые представители выделились из притяжательных конструкций. Появление более новых наречий этого типа не требует предварительных конструкций. Новые, как правило, образуются по грамматической аналогии уже имеющихся наречий (ср.: Kovács: Nyr. 41: 324—327).

3.8. С морфологической точки зрения (но и семантически) особый тип представляют наречия с показателем степени сравнения. Проблема изменения наречий по степеням сравнения очень сложный вопрос, требовал бы подробного анализа (ср.: Keszler: Annales Univ. Sci. Budapestiensis. Sectio Linguistica Tom 7: 145—149).

3.9. Среди наречий венгерского языка сложные наречия представляют очень значительный и сильный морфологический тип. Он известен начиная с древневенгерского периода, и его группа постоянно пополняется. Пропорция типа — в составе наречий — со временем все увеличивается. По данным современной языковой статистики, приблизительно половина наречий принадлежит к этой группе, т. е. такие наречия включают в себя несколько морфем основы, и в добавок часто и несколько окончаний разного характера. Само собой разумеется, в этой группе встречаются единицы, содержащие больше всего морфем. Тип, и по возникновению, и по структуре очень разнообразен, поэтому его проблематика переходит рамки данного доклада.

Система глагольных основ эрзя-мордовского языка

ЭДИТ МЕСАРОШ

(Сегед)

Согласно традиционному принципу уралистики, в уральском языке-основе принято реконструировать две разновидности основы на гласный: варианты низкого и среднего подъема, т. е. основы на **a-/*ä-* и **e-/*ē-*. Недавно, однако, вслед за Г. Ганшовым, возник вопрос о том, что, возможно, для языка-основы было характерно не противопоставление двух основ на гласный, а оппозиция основы на гласный и основы на согласный. Традиционная точка зрения, по-видимому, поддерживается, например, финским и саамским языками, тогда как волжские языки свидетельствуют об оппозиции основы на гласный и основы на согласный. Несмотря на это, и в волжских языках — на основе традиционной реконструкции — принято предполагать только основы на гласный. Единственным исследователем, предполагающим в мордовском языке наличие и основ на согласный, можно считать Д. Т. Надькина.

В настоящем выступлении нам бы хотелось подытожить результаты своей докторской диссертации, названной «Система глагольных основ эрзя-мордовского языка». В указанной диссертации мы стремились к более точной и полной систематизации глагольных корней и основ эрзя-мордовского литературного языка. Полученная система была создана как результат анализа более тысячи спрягаемых форм глаголов, взятых из различных текстов. Кроме данных глаголов, при составлении глагольных классов были также привлечены все глаголы эрзя-мордовского языка, помещенные в этимологических словарях. В первой части диссертации («Система типов эрзя-мордовских глагольных основ») излагаются база и принципы классификации глагольных основ, дается характеристика отдельных типов основ вместе с частотой их употребления. Во второй части («Этимологический анализ эрзя-мордовских глагольных основ») рассматриваются глагольные основы в плане различных этимологических слоев, представляется распределение глаголов по различным этимологическим слоям (глаголов древнего происхождения, внутреннего образования, иноязычного заимствования и т. п.) согласно типам глагольных основ. С точки зрения основы сопоставляются глаголы древнего происхождения и их финские эквиваленты и/или их реконструированные формы (уральского, финно-угорского или финно-пермского) языка-основы.

Полученные данные были обработаны при помощи ЭВМ. На основе процентных данных мы пришли к выводам относительно частоты употребления отдельных типов основ в различных этимологических слоях, а результаты, в свою очередь, были сопоставлены с утверждениями Г. Ганшова. В приложении к диссертации помещаются таблицы спряжения, в которых каждый тип основ представлен в виде одного глагола в полной парадигме. Наши таблицы спряжения оказались более точными и полными, чем прежние,

правила употребления эрзя-мордовских глагольных основ в них ясно представлены, и выведены те формы, в которых основы обособляются. Далее, в приложении даются списки ЭВМ о классификации глаголов по классам основ, а также глаголов по этимологическим слоям, и, наконец, свод ЭВМ об этимологически проанализированных глаголах древнего происхождения, охватывающий все донные известные глаголы древнего происхождения эрзя-мордовского языка вместе с их эквивалентами финского языка и/или реконструированного (уральского, финно-угорского или финно-пермского) языка-основы.

В основе классификации глагольных основ лежало выявление диагностических форм парадигмы, т. е. тех форм, в которых выступает истинная основа глагола, значит, в которых основы дифференцируются: они выступают либо в форме на гласный, либо в форме на согласный, в зависимости от того, какая у них является истинной основой; в отличие от недиагностических форм парадигмы, в которых все глаголы могут иметь основу либо только на гласный, либо на согласный — независимо от их истинной основы. С описательной точки зрения все глаголы мордовского языка имеют две основы: одну основу на гласный, и одну — на согласный. Вопрос о том, какая из них является истинной основой данного глагола, и какая неистинной, решается исходя из основы, выступающей в диагностических формах парадигмы. Итак, глагол, представленный в диагностических формах с основой на гласный, будет иметь истинную основу на гласный, а глагол, выступающий в диагностических формах с основой на согласный, будет иметь истинную основу на согласный. Кроме истинной основы, у глагола с основой на гласный есть и основа на согласный (усеченная основа), а у глагола с основой на согласный есть и основа на гласный, расширенная соединительным гласным. Такие основы не являются истинными. С точки зрения основ, недиагностические формы являются недифференцированными, т. е. в них основы не дифференцируются; аффиксы присоединяются либо только к основе на гласный, либо только к основе на согласный. Соответственно, в той группе недиагностических форм, где аффиксы могут присоединяться лишь к основе на гласный, глагол может выступать с истинной основой (если речь идет о глаголе с основой на гласный) или с неистинной, соединительным гласным расширенной основой (когда мы имеем дело с глаголом с основой на согласный). В другой группе недиагностических форм, где аффиксы могут присоединяться лишь к основе на согласный, глагол также может выступать с истинной основой (в случае глагола с основой на согласный) или с неистинной, усеченной основой (в случае глагола с основой на гласный).

Причисление основы в диагностических формах к истинной основе обусловлено тем, что различие между основами проявляется лишь в этих формах. Данные формы исторически считаются древними, тогда как остальные формы представляют собой более поздние образования в мордовском языке. Диагностическими формами полной парадигмы являются следующие:

1. формы 1-го и 2-го лица множественного числа в настоящем времени изъявительного наклонения безобъектного спряжения
2. формы 3-го лица единственного и множественного числа в первом прошедшем времени изъявительного наклонения безобъектного спряжения
3. форма 2-го лица единственного числа повелительного наклонения безобъектного спряжения

4. формы настоящего времени изъявительного наклонения объектного спряжения
5. первая форма главного глагола с показателем *-k*, *-t*, *-t'* при глаголах отрицания (*ež, iła, avoľ, apak*). Она соответствует форме 2-го лица единственного числа повелительного наклонения безобъектного спряжения, и встречается главным образом в диалектах.
6. форма основы главного глагола при глаголах отрицания. Она представлена исключительно в диалектах. Это единственный случай, когда в парадигме выступает самостоятельная форма основы.
7. формы инфинитива в диалектах
8. формы (редкого) отглагольного суффикса имени *-me*

К недиагностическим формам, содержащим лишь основу на гласный, относятся следующие:

1. форма 2-го лица множественного числа повелительного наклонения безобъектного спряжения
2. формы побудительного наклонения безобъектного спряжения
3. формы сослагательного наклонения безобъектного спряжения
4. формы 2-го лица единственного и множественного числа с объектами «меня» и «нас» повелительного наклонения объектного спряжения
5. формы с объектами «меня», «тебя», «нас», «вас», а также формы единственного числа с объектом «его» побудительного наклонения объектного спряжения
6. формы сослагательного и условно-сослагательного наклонения объектного спряжения
7. вторая форма главного глагола при глаголах отрицания. В литературном языке преимущественно встречается эта форма.
8. формы первого и второго инфинитива
9. формы действительного и страдательного причастия прошедшего времени с суффиксами *-vt/-vť* и *-ń*, формы действительного и страдательного причастия и деепричастия прошедшего времени с суффиксом *-ž*, формы страдательного причастия настоящего времени с суффиксом *-ma*, а также формы деепричастия с суффиксами *-msto/-mst'e* и *-do/-de*
10. форма отглагольного суффикса имени *-mo/-ma*
11. формы отглагольных суффиксов глагола *-lda/-l'da-*, *-ld/-l'd-*; *-zda-*; *-rda-*, *-rd/-r'd-*; *-ja-*, *-je-*, *-j-*; *-m-*; *-ž-*; *-žev-*; *-žem-*; *-v-*; *-vt/-vť-*

В разряд недиагностических форм, содержащих только основы на согласный, входят следующие:

1. формы 1-го и 2-го лица единственного числа, а также 3-го лица единственного и множественного числа в настоящем времени изъявительного наклонения безобъектного спряжения
2. формы 1-го и 2-го лица единственного и множественного числа в первом прошедшем времени изъявительного наклонения безобъектного спряжения
3. формы второго прошедшего времени изъявительного наклонения безобъектного спряжения
4. формы сослагательного и условно-сослагательного наклонения безобъектного спряжения
5. формы желательного наклонения безобъектного спряжения
6. формы первого и второго прошедшего времени изъявительного наклонения объектного спряжения

7. формы 2-го лица единственного и множественного числа с объектами «его» и «их» повелительного наклонения объектного спряжения
8. формы множественного числа с объектом «его» и формы с объектом «их» побудительного наклонения объектного спряжения
9. формы условного наклонения объектного спряжения
10. формы желательного наклонения объектного спряжения
11. формы действительного причастия настоящего времени с суффиксами *-i/-i* и *-iča/-iča* и страдательного причастия настоящего времени с суффиксом *-iks/-iks*
12. форма отглагольного суффикса имени *-st/-st'*
13. формы отглагольного суффикса глагола *-na-*, *-no-/-ne-*; *-še-*; *-še-*; *-če-*; *-le-*; *-re-*

Глаголы с разнообразными морфонологическими структурами, различаемые на основе диагностических форм парадигмы, нами выделялись в следующие классы глаголов:

Класс 1: глаголы с структурой *CVC(CCC)a-* (с основой на гласный, на *a-*)

Класс 2: глаголы с структурой *CVC-* (с основой на согласный, содержащей один согласный в основе)

Класс 3: глаголы с структурой *CVCо-, CVCe-, CVCε-* (с основой на гласный, не на *a-*, содержащей один согласный в основе)

Класс 4: глаголы с структурой *CVC-/CV-* (с основой на согласный, содержащей один согласный (*j*) в основе, но встречаемой и без него)

Класс 5: глаголы с структурой *CVC(C)-/CVC(C)о-, CVC(C)e-, CVC(C)ε-* (встречаемые с чередующейся основой как на гласный, так и на согласный)

Класс 6: глаголы с структурой *CVCC(CC)-* (с основой на согласный, содержащей два или больше согласных в основе)

Класс 7: глаголы с структурой *CVCC(CCC)о-, CVCC(CCC)e-, CVCC(CCC)ε-* (с основой на гласный, не на *a-*, содержащей два или больше согласных в основе)

В первый класс рассмотренных 946 глаголов входила почти одна треть (276) глаголов. Более чем три четверти глаголов этого класса (211) было неизпроизводным. Это составляет 53,41% всех 395 неизпроизводных глаголов. Во второй класс глаголов входило наибольшее число глаголов: 280. Среди них 203 глагола (72,5%) было производным. Имея в виду все классы глаголов, первый выделяется наибольшим количеством неизпроизводных, а второй — наибольшим количеством производных глаголов. Второе место после первого класса по численности неизпроизводных глаголов занимает второй класс (77 глаголов). В четвертый класс глаголов, тесно связанный со вторым, входило 7 неизпроизводных глаголов. В другом большом классе глаголов с основой на согласный (класс 6) было 170 глаголов. В этом классе — как и во втором — пропорция производных глаголов (108) была большая. В классе 6 встречалось 62 неизпроизводных глагола. 36,96% всех 395 неизпроизводных глаголов имело основу на согласный, т. е. входило в классы 2, 4 и 6. Среди 551 производных глагола 311 выступало с основой на согласный, что составляет 56,44% производных глаголов.

Наибольшим среди классов глаголов с основой на гласный является класс 1 с основой на *a-*, включающий 57,02% глаголов на гласный. Всего 8,35% неизпроизводных глаголов (33 глагола) имело в качестве гласного основы основу не на *a-*. Из них 13 глаголов входило в класс 3, а 20 глаго-

лов — в класс 7. 175 глаголов (31,76%) из 551 производных глагола имело в качестве гласного основы основу не на *a-* (157 глаголов из класса 7 и 18 из класса 3). Класс 3 является наименьшим (всего 31 глагол) среди классов глаголов с основой на гласный. После класса 2 наибольшим количеством производных глаголов отличается класс 7. Пропорция непроизводных глаголов здесь, однако, была весьма низкая: всего 11,29% этого класса (20 глаголов) было непроизводным. В классе 5 встречалось 5 непроизводных глаголов с чередующейся основой.

В рассмотренном материале находилось 265 глаголов древнего происхождения (238 непроизводных и 27 производных). Значительная часть этих глаголов (109 глаголов, 41,12%) имела основу на *a-*. Глаголов древнего происхождения с основой на гласный, не на *a-* насчитывалось всего 24 (10 глаголов в классе 3, 14 — в классе 7). Значит, глаголов древнего происхождения с основой на гласный встречалось 133. Количество глаголов древнего происхождения с основой на согласный почти такое же: 130 глаголов (72 в классе 2, 6 в классе 4 и 52 в классе 6). Среди глаголов древнего происхождения выступало два глагола с чередующейся основой. 6 глаголов предполагаемого древнего происхождения входило в классы 1 и 2.

В нашем материале было представлено 539 глаголов внутреннего образования, среди которых 513 глаголов (96,22%) было производным. Больше половины производных глаголов (281) имело основу на согласный, причем количество глаголов с основой на гласный, не на *a-* оказывается также значительным (171). Непроизводные глаголы иноязычного происхождения были без исключения представлены с основой на *a-*. В материале фигурировало 82 глагола неизвестного происхождения, больше половины которых (43) выступало с основой на *a-*.

Сопоставление эрзянских и финских глагольных основ дает довольно пеструю картину. Бросается, однако, в глаза тот факт, что из 46 финских глаголов с основой на *a-* 22 глагола в эрзянском также имеет основу на *a-*. Подобно обстоит дело с другой финской основой на гласный низкого подъема: из 12 глаголов с основой на *ä-* 7 в эрзянском соответствует глаголам с основой на *a-*. В связи с двумя большими классами на согласный — в сравнении с финскими глагольными основами — можно заключить, что эрзянские основы на согласный почти в равной мере соответствуют финским глаголам с основой на *a-* и на *e-*: 20 эрзянских глаголов с основой на согласный в финском дает основу на *a-*, а 21 — основу на *e-*. 15 из эрзянских глаголов с основой на *a-* в современном финском языке дает основу на *o-*.

В целях сопоставления эрзянских глагольных основ с реконструированными формами (уральского, финно-угорского или финно-пермского) языка-основы мы располагали данными в количестве 139, среди которых гласный в основе реконструированной исходной формы был определен лишь в 90 случаях. Указанное сопоставление дает картину, подобную той, которую мы получили в результате сопоставления с финским языком. Из 53 глагольных основ, реконструированных как имеющих гласный низкого подъема, 24 в эрзянском имеет основу на *a-*. Сопоставление эрзянских глагольных классов с основой на согласный с реконструированными формами убеждает нас в том, что эрзянские глагольные основы на согласный почти в равной мере соответствуют основам низкого и среднего подъема в языке-основе: реконструированная форма языка-основы 21 эрзянских глаголов с основой на согласный дает основу, оканчивающуюся на гласный низкого подъема, а 24 —

среднего подъема. В большинстве случаев в эрзянском основы на гласный, не *a* соответствуют основам низкого подъема в языке-основе (6 глаголов), а на соответствие с основами среднего подъема имеется всего 2 примера.

Исходя из сопоставления эрзя-мордовских глагольных основ с глагольными основами финского языка или с реконструированными формами (уральского, финно-угорского или финно-пермского) языка-основы, нельзя прийти к однозначным соответствиям. Определенным может казаться лишь соответствие большинства эрзянских основ на *a*- финской основе на *a*-/*ä*- и основе языка-основы на **a*-/**ä*-, соответствие большинства эрзянских основ на гласный, не *a* этим же основам, а большинство основ на согласный взаимосвязано либо с финской основой на *a*-/*ä*- и с основой языка-основы на **a*-/**ä*-, либо с финской основой на *e*- и с основой языка-основы на **e*-/**e*-. Другая значительная часть эрзянских глагольных основ может быть совсем спорадически сопоставлена с различными основами современного финского языка, или же глаголы всех семи классов глагольных основ могут иметь реконструированную форму с основой низкого или среднего подъема. Эта чрезвычайная пестрота и отсутствие однозначных соответствий могут подтвердить предположение Ганшова, согласно которому в волжских языках потенциально все основы могли выступать в обоих типах основы, один тип мог переходить в другой. С другой стороны, указанные черты противоречат утверждению Ганшова, по которому мордовские основы на гласный могут быть продолжениями только основы на **a*-/**ä*-, а основы на согласный могут быть продолжениями основы на **e*-, и по которому прибалтийско-финская основа на **a*-/**ä*- соответствует волжской основе на гласный, а основа на **e*-, — волжской основе на согласный. Наши исследования определенно опровергают это однозначное соответствие. Часть мордовских основ древнего происхождения на гласный действительно можно возвести к основам языка-основы на **a*-/**ä*-, но это составляет приблизительно всего половину всех случаев. Что касается основ на согласный, их соответствие основам на **e*- представляется более сомнительным. Основы на согласный могут быть продолжениями основ языка-основы на **a*-/**ä*-, в той же степени, что и продолжениями основ на **e*-/**e*-.

Mediale Konjugation in den uralischen Sprachen

TIBOR MIKOLA

(Szeged)

In der Uralistik werden bei den Verben im allgemeinen zwei Genera unterschieden: das Aktiv und das Passiv. Auch E. Itkonen unterscheidet diese beiden Genera in seinem Buch *Kieli ja sen tutkimus* (S. 271), er erwähnt aber, daß die indoeuropäischen Sprachen auch ein drittes Genus, das Medium kannten. Die medialen Verben drücken ein Geschehen aus, das sich entweder im Subjekt selbst vollzieht, oder an dem das Subjekt voll beteiligt ist, oder woran das Subjekt besonders interessiert ist. Später (S. 273) verweist Itkonen auf die Forschungen von Posti, die bewiesen haben, daß sich das Passiv und das Reflexiv im Ostseefinnischen auf ein Mediopassiv zurückführen lassen, anschließend wirft er die Frage auf (S. 274), ob nicht auch anderswo in den uralischen Sprachen ein Medium zu finden sei.

Seit dem Erscheinen von Itkonens Buch erörterte Posti das ostseefinnische Medium in einer weiteren Abhandlung (*The Origin and Development of the Reflexiv Conjugation in the Finnic Languages* — *Congressus Quintus Internationalis Fenno-ugristarum. Pars I*, 111—144). Wir werden vor allem auf der Grundlage von Postis Abhandlungen einen Überblick über die Fragen des ostseefinnischen Mediums und Mediopassivs geben.

In den östlichen Mundarten der finnischen Sprache hat sich eine selbständige reflexive Konjugation herausgebildet, die ihre eigenen Personalsuffixe hat. Da nur die Singularformen ein verhältnismäßig stabiles System bilden, sollen hier nur diese behandelt werden. Die aus dem Stamm *heitä-* 'werfen' gebildeten Reflexivformen haben die Bedeutung 'sich werfen':

- Sing. 1. *heitäm(m)e*, *heit(t)äim(m)e*, *heit(t)äin*
2. *heitätet*, *heit(t)äitet*, *heit(t)äit*
3. *heitäkse(n)*, *heit(t)äikse(n)*, *heit(t)äit*

Das Karelische besitzt eine voll ausgeprägte reflexive Konjugation. Die folgenden Beispiele stammen aus der Tihwin-Mundart (Рягоев, ТИХВИНСКИЙ говор карельского языка):

- Sing. 1. *istuočen* 'ich setze mich'
2. *šuriečēt* 'du bereitest dich vor'
3. *istuoččō* 'er, sie es setzt sich'
Plur. 1. *luadiečemma* 'wir ziehen um'
2. *eläteliečettä* 'ihr lebt (dahin)'
3. *kattuäčetaa* 'sie verhüllen sich'

Auch im Wepsischen gibt es eine reflexive Konjugation (Зайцева, Грамматика вепсского языка):

Sing. 1. *pezemoi* 'ich wasche mich'

2. *pezetoi*

3. *pezese*

Plur. 1. *pezemoiž*

2. *pezetoiš*

3. *pezesoi*

Im Ingrischen finden wir ebenfalls eine vollständige reflexive Konjugation (Porkka, Über den ingrischen Dialekt):

Sing. 1. *heittiin* 'ich werfe mich'

2. *heittit*

3. *heittien*

Plur. 1. *heittiemän*

2. *heittiettä*

3. *heittiessek*

Im Südestnischen unterscheiden sich die reflexiv-medialen Verben nur in der 3. Person von den aktiven Verben:

Aktiv

añD 'er, sie, es gibt'

añdva 'sie geben'

mēšk 'er wäscht'

mēškva 'sie waschen'

muřD 'er bricht'

lōūD 'er findet'

Reflexiv-medial

elās 'er lebt'

elāze 'sie leben'

kōlēš 'er stirbt'

kōlēze 'sie sterben'

muřrus 'es bricht (intrans.)'

lōōvūs 'es ist zu finden'

Posti stellte in seinem oben erwähnten Aufsatz fest, daß die südestnischen reflexiven Verbformen ihrer Bedeutung nach jener Handlungsart des Verbs nahestehen, die in den indoeuropäischen Sprachen als Medium bezeichnet wird.

Das Suffix der medialen Verben war in der 3. Person Singular **-k-sen*, in der 3. Person Plural **-k-set*. Das *-k* ist das Zeichen des Präsens, *-sen* und *-set* dagegen sind Personalpronomina. Warum sind die Pronomina 'er, sie, es' bzw. 'sie (Plural)' zum Bestandteil des Personalsuffixes geworden? Diese auf das Subjekt verweisenden Endungen wurden vermutlich deshalb verwendet, weil das Verhältnis des durch das Verb ausgedrückten Geschehens zum Subjekt bei den medialen Verben besonders eng gewesen sein muß. Da die Bedeutung der medialen Verben in zahlreichen Fällen reflexiven Charakter trägt, ist es zu verstehen, daß dem Suffix *-sen* in mehreren ostseefinnischen Sprachen eine sekundär reflexive Funktion zukam.

Posti weist darauf hin, daß sich die medialen Verben ursprünglich nur in den Formen der 3. Person von den aktiven Verben unterschieden hatten, er erwähnt jedoch nicht, warum ihr Vorkommen lediglich auf die 3. Person beschränkt war. Da in den Personalsuffixen *-k-sen* und *-k-set* das *-k* das Zeichen

des Präsens ist, wofür in dem Vergangenheitsstempus *-i-* steht, ist die mediale Bedeutung offensichtlich nur den Elementen *-sen*, *-set* zuzuschreiben. Daraus folgt aber auch, daß die Herausbildung der getrennten reflexiven Konjugation nur in der 3. Person beginnen konnte, wo sich das ursprüngliche Personal-suffix aus dem Bildungssuffix eines Verbaladjektivs entwickelt hat. In der 1. und der 2. Person wurde das Personalpronomen dem Verbalstamm zur Bezeichnung der Person des Subjekts angeschlossen, zur Bezeichnung des reflexiv-medialen Charakters konnte das Pronomen nicht noch einmal gesetzt werden. Die Personalendung **-ksen* kann sich besonders schnell gefestigt haben in den Verbalformen mit den reflexiven Suffixen *-ta-*, *-tä-*, *-te-*, *-tta-*, *-ttä-*, z. B. bei den reflexiven Verben der ostfinnischen Mundarten: **heittä-de-n*, **heittä-de-t*, **heittä-de-ksen* usw. Posti rekonstruiert die Form der 3. Person ohne *-de-* und erklärt die darauf zurückführbaren Formen durch die Analogie der übrigen Personalformen. Ich halte es meinerseits für mehr wahrscheinlich, daß das reflexive Bildungssuffix ursprünglich in allen Personalformen vorhanden war. Das sogenannte Passiv der ostseefinnischen Sprachen besaß eindeutig die Endungen **-ta-ksen*, **-tä-ksen*, **-ttä-ksen*, **-tta-ksen* und hat sich aus der Verbalform der 3. Person entwickelt. Die reflexiven Formen der 3. Person, bei denen die reflexive Endung fehlt, werden sich wohl in Analogie zu den vermutlich ursprünglicheren medialen Verben ohne Reflexivsuffix herausgebildet haben, wie z. B. die Formen **elä-ksen* 'lebt', **kasva-ksen* 'wächst', **kađo-ksen* 'verschwindet' usw.

Die medial-reflexive Konjugation dehnte sich von der 3. Person auf die übrigen zwei Personen aus. Dies geschah meistens durch Analogie. Posti beweist überzeugend, daß in zahlreichen Fällen die Pluralsuffixe in den Singular eingedrungen sind, so z. B. im Falle des Wepsischen. Es gibt Mundarten, in denen sich das Element *-ze-* (<**ksen*) allgemein verbreitete und zum Zeichen der Reflexivität wurde, z. B. (Tiudia) *heitta-zen* 'ich werfe mich', die neuen reflexiv-medialen Personalsuffixe waren eigentlich nur in dem Falle nötig, wenn der Verbalstamm kein reflexives Bildungssuffix enthielt. Dennoch kommen Verbformen vor, bei denen sowohl das reflexive Bildungssuffix als auch die medial-reflexive Personalendung zu finden sind, z. B. karelisch *kumardeliammaže* 'ich bete'. Solche Verbformen lassen sich durch Analogie erklären.

Nach der Behandlung der ostseefinnischen Sprachen kommen wir nun auf die medialen Verben des Ungarischen zu sprechen.

Im Ungarischen wurden einst — sicherlich unter dem Einfluß des Lateinischen — mediale Verben unterschieden, aber die moderne linguistische Fachliteratur hat die Existenz dieses Verbalgenus im Ungarischen nicht anerkannt. Neuerdings sind aber Sándor Károly (ÁNyT 5: 189—218) und später Erzsébet E. Abaffy (MNY. 74: 280—293) zu dem Schluß gekommen, daß die medialen Verben auch im Ungarischen eine Sonderklasse bilden. Eingehender wurde die Frage der medialen Verben von Erzsébet E. Abaffy untersucht. Sie grenzt die medialen Verben von den anderen Verben aufgrund ihrer transformationellen Möglichkeiten, ihrer Distribution und ihrer Bedeutung ab. Zusammenfassend stellt sie fest, daß die medialen Verben ein Geschehen, ein Sein, einen physischen oder seelischen Zustand bzw. den Wandel eines solchen Zustandes ausdrücken. Ihr Hauptcharakteristikum ist, daß in ihren Anziehungskreis ein Agens weder als Subjekt noch in anderer Form gehören kann.

Die Ausführungen von Sándor Károly und Erzsébet E. Abaffy sind für mich überzeugend. Ich hege aber den Verdacht, daß man das Medium durch eine semasiologische und transformationelle Analyse ganz bestimmt, mit Hilfe der distributionellen Methode mit großer Wahrscheinlichkeit in allen Sprachen der Welt nachweisen kann. Wenn dem aber so ist, dann lautet die kardinale Frage nicht, ob es in den einzelnen Sprachen ein Medium gibt, sondern wie es ausgedrückt wird, und ob dieses Genus als selbständige morphologische Kategorie existiert.

Wie bekannt, gibt es im Ungarischen eine interessante Konjugation, nach der die sog. *-ik*-Verben konjugiert werden. Sie weist nur im Singular eigene Personalsuffixe auf, z. b.:

1. *igyekszem* 'ich bin bestrebt'
2. *igyekszel*
3. *igyekszik*

Die Herausbildung dieser Konjugation wird nach Mészöly folgendermassen erklärt. Als in der ungarischen Sprache das Akkusativsuffix noch nicht vorhanden war, konnten Sätze wie z. B. *kenyér törik* '(sie) brechen das Brot' — wegen der Formgleichheit des Subjekts und des Objekts — mißdeutet werden: 'Das Brot wird gebrochen', man konnte also das *-ik* Personalsuffix der 3. Person Plural der objektiven Konjugation als das Passivsuffix der 3. Person Singular verstehen. Daher hat sich in der 3. Person Singular neben dem alten Null-Suffix ein neues Personalsuffix mit passivischer Funktion, das *-ik* herausgebildet. Die Unterscheidung der aktiven Konjugation von der passivisch-reflexiven griff später auch auf die 1. und die 2. Person Singular über. In der 1. Person Singular erschien das Suffix *-m*. Das *-m* kommt aus der objektiven Konjugation, daraus können sich aber keine Mißverständnisse ergeben, weil die reflexive Flexion in erster Linie von der subjektiven Konjugation zu unterscheiden ist. Zum Suffix der 2. Person Singular wurde das *-l*. Die subjektive Konjugation hatte in der 2. Person Singular zwei Endungen: das *-sz* und das *-l*. Das Personalsuffix der objektiven Konjugation ist das *-d*. *-sz* und *-l* sind wahrscheinlich aus frequentativen Bildungssuffixen entstanden. Da zwei Suffixe zur Verfügung standen, kam es zu einer Funktionstrennung von *-sz* und *-l*: *-sz* kam in die subjektive, *-l* in die neue Konjugation der *-ik*-Verben.

Im bisherigen habe ich die in Ungarn allgemein anerkannte Meinung über die Herkunft der Konjugation der *-ik*-Verben dargelegt. Ich selbst bin noch im Zweifel über diese Erklärung. Unter anderem deshalb, weil es kaum Wortpaare gibt, die mit dem Paar *tör* 'bricht (trans.)' — *török* 'bricht (intrans.)' vergleichbar sind. Als solche konnte z. B. noch gelten: *hall* 'hört' — (veraltet) *hallik* 'ist zu hören', *szeg* 'schneidet' — (veraltet) *szegik* 'wird geschnitten' und noch ein-zwei Wörter. Beim überwiegenden Teil der *-ik*-Verben findet man ein Bildungssuffix (*-l*, *-z*, *-d*), von dem das Verb die reflexiv-mediale Bedeutung erhält. Das Problem beansprucht eine eingehendere Untersuchung, aber die Liste der *-ik*-Verben bewegt den Linguisten dazu, die *-ik*-Verben nicht einfach für eine Gruppe der intransitiv-reflexiv-reziprok-passivischen Verben zu halten, sondern vielleicht für eine sich von den übrigen Verben auch morphologisch abhebende Klasse der medialen Verben. Es gibt häufig verwendete transitive Verben, die zu den *-ik*-Verben gehören (*eszik* 'ißt',

iszik 'trinkt', *szopik* 'saugt', *tojik* 'legt (Eier)', *vacsorázik* 'ißt zu Abend', *ellik* 'wirft (Junge)')). Für all diese gilt die Eigenschaft der medialen Verben, daß sich das Geschehen im Subjekt selbst vollzieht. Wenn *eszik* 'ißt', und *iszik* 'trinkt' nur deshalb die Personalendungen der *-ik*-Verben bekommen hätten, weil sie nicht das Objekt, sondern das Geschehen betonen, dann wäre das Erscheinen der *-ik*-Endung auch bei anderen Verben zu erwarten (*néz* 'schaut', *beszél* 'redet' usw.). Ich habe jetzt nicht mehr Raum, um diese Fragen zu erörtern, deshalb komme ich auf die Behandlung der samojedischen Sprachen.

Die nordsamojedischen Sprachen verwenden keine reflexiven Verbal-suffixe, sie kennen dagegen eine selbständige reflexive Konjugation.

Ich führe die Flexion des nenzischen Verbs *māsā* 'waschen' als Beispiel an:

Objektive Konjugation

- Sing. 1. *māsā-w* 'ich wasche (einen bestimmten Gegenstand)'
 2. *māsā-r*
 3. *māsā-da*
- Dual. 1. *māsā-ni*
 2. *māsā-ri*
 3. *māsā-di*
- Plur. 1. *māsā-wa*
 2. *māsā-ra*
 3. *māsā-do*

Subjektive Konjugation

- Sing. 1. *māsā-dm* 'ich wasche (einen nicht determinierten Gegenstand)'
 2. *māsā-n*
 3. *māsā*
- Dual. 1. *māsā-ni*
 2. *māsā-di*
 3. *māsā-χa*
- Plur. 1. *māsā-wa*
 2. *māsā-da*
 3. *māsā*

Reflexiv-mediale Konjugation

- Sing. 1. *mās-īw* 'ich wasche mich'
 2. *mās-in*
 3. *mās-i*
- Dual. 1. *mās-īni*
 2. *mās-idi*
 3. *mās-iχi*
- Plur. 1. *mās-ina*
 2. *mās-ida*
 3. *mās-id*

Die reflexiv-mediale Konjugation hat drei Funktionen.

I. eine reflexive

nenz. <i>jēmb''ṛa''</i> 'sie ziehen an'	—	<i>jēmb''jad''</i> 'sie ziehen sich an'
nenz. <i>māsā</i> 'wäscht'	—	<i>māsī''</i> 'wäscht sich'
nenz. <i>madā</i> 'schneidet'	—	<i>madāj''</i> 'schneidet sich'
ngan. <i>mata''a</i> 'schneidet'	—	<i>mata''i</i> 'schneidet sich'
ngan. <i>tī''e</i> 'versteckt'	—	<i>tī''e</i> 'versteckt sich'
enz. Ch <i>mota'</i> 'schneidet'	—	<i>motero'</i> 'schneidet sich'

II. eine inchoative

nenz. <i>jīlēdm</i> 'ich lebe'	—	nenz. <i>waḫalj''</i> 'beginnt zu sprechen'
nenz. <i>lamba</i> 'fliegt'	—	<i>jīlējuw''</i> 'ich werde lebendig'
	—	<i>lambamj''</i> 'fliegt auf'

Auch im Enzischen und im Nganassanischen gibt es gewiß diesen Sprachgebrauch, mangels der entsprechenden Grammatiken und einer entsprechenden Textsammlung ist es aber schwer, Belege zu finden.

III. eine mediale

—	nenz. <i>wāḥeptej''</i> 'lächelt'
—	nenz. <i>maji''</i> 'erfreut sich'
—	ngan. <i>tamtūdū''inə</i> 'ich klettere'

Aus dem Enzischen habe ich kein Beispiel.

Mit der Herausbildung der nordsamojedischen reflexiv-medialen Konjugation hat sich bisher noch niemand befaßt. Im folgenden will ich den Versuch unternehmen, die Herausbildung dieser Flexionsart zu umreißen. Ich bin der Meinung, daß die aus der Untersuchung der ostseefinnischen reflexiv-medialen Konjugation gezogenen Lehren in hohem Masse auch auf die nordsamojedischen Sprachen bezogen werden können.

Die medial-reflexiven Verbformen enthalten im allgemeinen ein *-j-Element. Dieses *-j- kann nach seiner ursprünglichen Funktion ein reflexives Bildungssuffix sein. In dieser Funktion kommt es im Selkupischen vor: Tas *omtejaŋ* 'ich setze mich', vgl. *omtaŋ* 'ich setze' usw.

Es scheint, daß der Ausgangspunkt für die Herausbildung der neuen Konjugation — ähnlich wie in den ostseefinnischen Sprachen — auch im Nordsamojedischen die 3. Person Singular — und zum Teil die 3. Person Plural — gewesen ist. Die Suffixe der 3. Person Singular sind die folgenden: nenz. -'', enz Ch -ro', B -do' ngan. -'' -δ-. Auf dieser Grundlage läßt sich eindeutig *-tVn rekonstruieren. Diese Rekonstruktion ist auch an sich interessant, weil das Pronomen *sVn 'er, sie, es' in den samojedischen Sprachen keine Fortsetzung hat, das *-tVn dagegen kann davon regelrecht abgeleitet werden. Das Suffix der 3. Person Plural lautet in Nenzischen -d'', im Enzischen -ro' -do', im Nganassanischen -tə'', -təŋ, -nda''. Diese Suffixe lassen sich auf zwei Formen zurückführen: auf *-tVt (nenz., ngan. tə'', -nda'') und auf *-tVn (enz., ngan. -təŋ). Das *-tVt kann die regelrechte Fortsetzung eines Pronomens *sVt 'sie (Plural)' sein. Das *-tVn kann identisch sein mit dem Suffix der 3. Person Singular. Auf der Grundlage der 3. Person hat sich die neue Konjugation in allen drei nordsamojedischen Sprachen voll entwickelt. Dieser Prozeß ist erst im Sonderleben der einzelnen Sprachen vor sich gegangen.

Wiederholung von Verben und Partizipien in den permischen Sprachen und im Tscheremissischen

EMILIA G. NAGY

(Budapest)

»Die Wiederholung ist eine grundlegende Eigenart des menschlichen Daseins« stellt András Veres in seinem Artikel: Über Untersuchungs-Aspekt der Wiederholung (Az ismétlődés vizsgálatának aspektusa) fest (Literatura 1974, I 2: 105). »Die Wiederholung — schreibt András Veres — hat während der Geschichte verschiedene Bedeutungen gewonnen; ...objektiv unterliegt sie historischen Änderungen« (ebd., Übersetzung der Verfasserin aus dem Ungarischen). »Der Gedanke von der Universalgeltung der Wiederholung charakterisiert bereits die frühesten von uns bekannten philosophischen Lehren des Altertums« (ebd. 104). Von der Stufe des Allgemeinen zur sprachlichen Realität übergehend sagt der Autor folgendes: »Was Schiller bei den Funktionen des Kunstrhythmus feststellte, gilt eigentlich für die Sprachzeichen im allgemeinen: einerseits vereinheitlichen sie, indem sie objektiv (und inhaltlich) heterogenes homogenisieren, auf das homogene Medium der Sprache projizieren, andererseits hierarchisieren sie, indem sie die Auswahlung der wichtigen Elemente und die Ausschließung der Nebendinge befördern« (ebd. 108).

Die von mir geprüfte Erscheinung beruht auf dieser Hervorhebungskraft der Wiederholung. Bei der vorliegenden Erscheinung handelt es sich um die unveränderte Wiederholung eines konkreten Sprachelementes, eines Wortes (in der Stamm- oder suffigierter Form), so daß die in dieser Weise entstandene Konstruktion sich im Rahmen des Satzes als eine Wortschatzeinheit benimmt und im Verhältnis zu der Bedeutung des Einzelgliedes (d. h. zur unwiederholten Form des Wortes) irgendeine Zusatzbedeutung innehat. Ich habe diese Erscheinung nach Wortarten gruppiert untersucht. Jetzt befaße ich mich mit den Bedeutungsnuancen der Wiederholung von Verben und Partizipien. Die Beispiele entnahm ich in erster Linie aus alten Folkloretexten, doch habe ich auch heutige literarische Texte bearbeitet. Die aus letzterer Quelle gesammelten Beispiele haben mich überzeugt, daß die Erscheinung, womit ich mich befaße, auch in den Umgangs- od. Gegenwartssprachen fortlebt. Nur die Umfangsdifferenz zwischen den bearbeiteten alten und heutigen Texten hat es verursacht, daß ich aus neueren literarischen Produkten weniger Beispiele habe, als aus altem sprachlichem Material. Doch schließen sich alle diese Beispiele im Charakter den Bedeutungsgruppen der Beispielsammlung volkstümlicher Texte an. Jedesmal als ich für eine Gruppe auch aus der heutigen Sprache eine Angabe fand, bemühte ich mich, sie der entsprechenden Gruppe der Beispiele aus Folkloretexten anzuschließen. In ähnlicher Weise bearbeitete ich auch das für mich zugängliche Dialektmaterial.

Die Wiederholung der Partizipien ist im allgemeinen keine frequente Erscheinung. Das bezieht sich selbstverständlich nicht auf die Poesie. Beson-

ders in der Volksdichtung (z. B. in Volksliedern) gibt es viele Beispiele dafür. Die Wiederholungen entstanden größtenteils ausschließlich infolge ihrer stilistischen Funktion. Einzig und allein die Wiederholung der wotjakischen adverbialen Partizipien (-verbaladverbien) ist häufig, die Wiederholung anderer Partizipformen kommt nur sporadisch vor. Deshalb behandle ich nur die Wiederholung von Verbaladverbien. Da die Wiederholungskonstruktionen der wotjakischen Verbaladverbien ausnahmslos den Bedeutungsgruppen der wiederholten Verben entsprechen, führe ich sie zusammen mit den wiederholten Verangaben auf. Zuletzt und separat behandle ich den Fall, wo das Verbaladverb zwar formell wiederholt wird, doch nicht zu den obenerwähnten Partizipienkonstruktionen gerechnet werden kann. Diese Verbaladverbien bilden nämlich eigentlich einen Teil einer Konstruktion, wo von der Verbindung von Verbaladverb + Hilfsverb die Rede ist. Es handelt sich hier also um die Wiederholung der sogenannten »Doppelverben«.

Verben und Verbaladverbien in Wiederholungskonstruktion: (Nach den Beispielen stehen Quellenabkürzungen bzw. Seitennummer.) Wegen Umfangsrestriktion führe ich nur wenig Beispiele auf, die gesammelten Beispiele belaufen sich auf das Mehrfache der hier publizierten. Aufgrund der Beispiele habe ich die folgenden Bedeutungsgruppen aufgestellt:

1. Die häufigste Wiederholungsform dient zum Ausdruck der andauernden, unvollendeten Handlung; eine Struktur, die sich auf die zeitliche Ausdehnung der Handlung (des Geschehens) bezieht.

Verben: wotj. nördlicher Dialekt: *пуки, пуки, ачим кэшкако но, кэ·чэ зол гудэруакиз соку, ой-ой* 'сидел, сидел и боязно самому, (ведь) какая сильная была гроза, ой-ой' (OYP 37) syrj.: *nolledlis, nolledlis vered* 'er führte, führte sie im Walde' (ZSz. 112); tscher.: *Ончен-ончен вискалыш, семынже икежым тергыш, йодышто, чонжым шымлыш* ... (Сыл. 304) 'er schaute, schaute ihr zu, starrte sie an, änderte seine Stimme, die Frage, erforschte ihre Seele ...'

Diese Ausdrucksform der langdauernden Handlung kommt in der Sprache der permischen Volksdichtung und Belletristik auffallend häufig vor. Meiner Vermutung nach ist diese Form sehr archaistisch; sie muß dann entstanden sein, als in diesen Sprachen die nachdrücklich hervorhebende Funktion der Adverbien noch fehlten, als das Denken noch nicht die nötige Abstrahierungsfähigkeit erlangte, um gewisse Wortfügungen als Quantitätszeichen zustandezubringen, wie z. B. die heutige Wortfügung »er lacht lange, er lachte andauernd«. Es standen keine solche Adverbien zur Verfügung und da in den finnisch-ugrischen Sprachen der imperfektive bzw. perfektive Verbalaspekt nicht vorhanden waren, war es am einfachsten, den adverbialen Zustand (die Zeit) durch Wiederholung der Handlung bezeichnenden Wörter auszudrücken. Dieser Meinung ist auch Árpád Sebestyén (A magyar időhatározószó jelentésánához. NyttudÉrt. 83: 532—552): »Die Umstandswörter der Zeit beweisen, daß in der Umstandsbestimmung der Zeit nicht jene Wörter die Hauptrolle spielen, die den Zeitbegriff ausdrücken, sondern jene Wortformen, deren Bedeutung mit Zeitbeziehungen der konkreten Vorgänge angereichert wurde ...« (ebd. 535). »Eine sehr gute Gelegenheit zur Verstärkung der Zeitbeziehung bieten die Handlungswörter von substantivischer Wortart, da diese die zeitliche Aufeinanderfolge bzw. den Beginn oder das Aufhören der Bewegungszustände gut wahrnehmbar machen« (ebd. 534).

2. Die in diese Gruppe eingereihten Wiederholungskonstruktionen knüpfen sich zwar an die der ersten Gruppe, doch zum Ausdruck der zeitlichen Ausdehnung und der andauernden, fortlaufenden Handlung kommt hier auch der Bedeutungsinhalt der Wirksamkeit hinzu, nämlich, daß eine langdauernde Handlung erfolgreich war.

Verben: wotj.: *ludket's pellam pellam no kat'jaskem kisnožez* (WSpr. 153) 'der Hase beschwor und zauberte, und die Frau genas', südlicher Dialekt: *мънэм-мънэм но чэбэр купэч нэлэз пумитам* 'шел, шел и встретил красивую купеческую дочь' (МУД 75); syrj.: *duma·item duma·item da kerem vina·i nebe·tem ibve* 'es überlegte, überlegte und brannte Branntwein und trug ihn auf das Feld' (SV 144), *Вомчас да вомчас и суны пондас* (К. лит. 37) 'er verfolgte, verfolgte ihn und fing an ihn zu überholen'; tscher.: *уледа-уледа да мёр-ланеда* (Сыл. 166) 'ihr lebt, lebt und genest'.

Verbaladverben: wotj.: *soki vu·vila pažgām luoēz budsā, budsā mužem luiz* 'als sein auf Wasser gestreuter Sand wachsend, wachsend zum Boden wurde' (VNH 49), *oži nullisa, nullisa guāz sizimāti nunalā mirdān tirmitām* 'tragend, tragend hat er bis zum siebenten Tag die Grube mit schwerer Mühe zugefüllt' (VNH 112).

Eine negative Variante desselben Falles ist, wenn die Konstruktion die Ergebnislosigkeit einer langdauernden Handlung zum Ausdruck bringt.

Verben: wotj.: *duoz, duoz šuez šurmoz: mužem* 'sie trinkt, trinkt, ihr Durst wird nicht gestillt: die Erde' (VNYsz. 468), wotj. südlicher Dialekt: *узэ, узэ — нузэз өвөл (колоса)* 'мелет, мелет а муки нет (колесо)' (МУД 66); syrj.: *butkil'tsileni, butkil'tsileni i ne-kudž oz verminj butki-ltni* 'sie rollen, rollen es, doch können sie es nicht wegrollen' (ZSz. 157); tscher.: *ūogam-ūogam, a mladysi ogyt šu* (Сыл. 31) 'sie fallen, fallen aber landen tun sie nicht'.

Verbaladverben: wotj.: *ležkisa, ležkisa mur vulān pidāsaz ne-no kiži-no ug vu* 'sich senkend, senkend erreicht er den Grund des Wassers nicht' (VNH 49), *arasa, arasa ug bētiškē* 'ich ernte, ernte, werde damit nicht fertig' (VNYsz. 618), *Ныльэсты утчаса-утчаса шедьтүллямтэ ни* (Молот 27) 'Suchend, suchend haben die Mädchen nichts gefunden'.

3. Auch die Beispiele dieser Gruppe knüpfen sich an den Zeitaspekt; sie bringen zum Ausdruck, daß während der Handlungszeit etwas geschieht.

Verben: wotj.: *kille kille no sobre kilā ke no purt šere kunoka* 'er liegt, liegt und hört, daß der Wirt ein Messer wetzt' (WChr. 10), syrj.: *Ivan Naždišok munis da munis i zev i džid šir ju vomen kuile pos pidži* 'Gefundener Ivan ging und ging und da liegt ein sehr großer Hecht über dem Fluß wie eine Brücke' (ZSz. 15); tscher.: *barā, kūžā, kūžā-da purlā mo·vārāškā on džale-š, jō·rēm pva, šolā mo·vārāškā on džale-š, bū·dām pva* 'fliegt, fliegt, schaut nach rechts, gibt ihm Fleisch, schaut nach links, gibt ihm Wasser' (B. III, 326).

Verbaladverben: wotj.: *šuras-vilti kema bertsā, bertsā odig-pol šodž-badžin tālā vuām* 'auf dem Weg lange nach Hause gehend, gehend, gelangte er in einen großen dunklen Wald' (VNH 69), *vellisa, vellisa soin gondir pumiškoz* 'wie er nur so vor sich hingeht, hingeht, trifft ihn ein Bär' (VNH 122).

4. Die Wiederholungskonstruktionen dieser Gruppe zeigen, daß die Handlung — in Zeit oder Raum — bis zu einem gewissen Punkt durchgeführt wurde. Hier ist erkenntlich, wie eng die Zeit- und Raumvorstellungen zusammengehören. »Die Ähnlichkeiten in der Sprachabbildung der Erscheinungen von Zeit und Raum können nicht nur dadurch erklärt werden, daß Raum-

verhältnisse auf die Zeit übertragen werden, sondern auch durch die gleichzeitige, synchronistische, parallele Wahrnehmung, Auffassung und bewußte Modellierung dieser Erscheinungen und Verhältnisse« — schreibt Árpád Sebestyén (A magyar időhatározók jelentéstanához. NyudÉrt. 83: 533).

Verben: wotj.: *koram, koram no džit vuem ni* 'er haute, haute Holz bis er von der Nacht überfallen wurde' (WChr. 10); syrj.: *pišjini, pišjini naje i kor-ke vojisni kare i settše tevar i veljas vuzalisni* ... 'sie galoppierten, galoppierten und irgendwann kamen sie in die Stadt und dort verkauften sie die Ware und die Pferde' (ZSz. 121) ('Solange galoppierten sie bis ...'); tscher.: *ko-štanāt, ko-štanāt tu ka-s marte-n tū-ləšt pite-n kaje-n* 'sie gingen, gingen und als es Abend wurde, erlosch ihr Feuer' (B. III, 335).

Verbaladverben: wotj.: *ton minsa, minsa ti adžod, so tijim kwiñ niljos pilaskozi* ... 'gehend, gehend wirst du einen Teich sehen und im Teich werden drei Mädchen baden' (VHN 69).

Ich habe die Übersetzung einiger Beispiele der Gruppe 4. deshalb mit untergeordneten zusammengesetzten Sätzen aufgelöst, weil im Falle daß wir das ein Zeitwort aus der Konstruktion weglassen, — z. B. »ging und fand ein Haus« — dann wird der Gedanke dadurch unklar, denn es fehlt ja ein Wort, das die Zeitdauer oder einen Umstand bestimmen sollte. Wir wissen, daß es in der uralischen — ja sogar auch in der finnisch-ugrischen — Grundsprache keine subordinierende Verweisungs- und Bindewörter gab. (Trotzdem ist es wahrscheinlich, daß es subordinierende — wie auch koordinierende — zusammengesetzte Sätze schon damals vorhanden waren.) Und doch, weil das Zeitwort die Funktion eines Zeigwortes innehatte und zur Bezeichnung der Sprechsituation diente, konnte die Wiederholung des Zeitwortes dasselbe andeuten, was wir heute mit subordinierenden Verweisungs- und Bindewörtern auszudrücken pflegen (z. B.: »Solange ging er, bis er ein Haus gefunden hat.« Früher wurde derselbe Inhalt durch einfachere Konstruktion ausgedrückt: 'er ging, ging und fand ein Haus).

5. Ein gemeinsames Charakteristikum der Beispiele dieser Gruppe ist die zeitliche Beschränktheit. Sie bringen nämlich zum Ausdruck, daß die Handlung sich eine Zeitlang, eine kleine Weile (vielleicht während einer bestimmten Periode) vollzieht.

Verben: wotj. nördlicher Dialekt: *мырылэ, мырылэ и дугдыса опэт кутскэ* 'тычет, тычет (первый) и, останавливаясь снова начинает' (ОУР 61) syrj.: *pelatsanjid tom mortid kijedłsis, kijedłsis da peste boštis da i nuis* 'der junge Mann lauschte, lauschte und nahm das Stück Holz und trug es davon' (ZSz. 25); tscher.: *mare ū-dər bułša, bułša da kajə eškə-žə* 'das tscheremissische Mädchen wartet, wartet und geht selbst weg' (B. III, 345).

Verbaladverben: wotj.: *malpasa, malpasa šuož* ... 'denkend, denkend sagt er' (VNH 122); *Шутэскыса-шутэскыса кӧня мынэм* (Молот 29) 'ruhend, ruhend vergingen einige Wochen'.

6. In der heutigen tscheremissischen Schriftsprache habe ich einige Belage gefunden, wo das Verb mit dem Affix der einmaligen Handlung versehen ist. In diesem Falle ist die Wiederholungskonstruktion frequentativen Charakters: tscher.: *Кидышым ыфылал-ыфылал колта, ырыкташ цаца* (Сыл. 44) 'er haucht, haucht in die Finger, bemüht sich, sie aufzuwärmen'.

7. Bei Wiederholung der Verben kommt es seltener vor, daß die so entstandene Konstruktion nicht auf die Zeit hinweist. In einem solchen Falle: a) bringt die Wiederholungskonstruktion irgendwelchen Willen bzw. Ent-

schluß als Plus zum Ausdruck: syrj.: *deduško bara vojis vidlini, vidlini* 'der Alte kam wieder um ihn zu besuchen' (ZSz. 61) (eigentlich, weil er ihn besuchen wollte); b) bedeutet die Wiederholung eine erhöhte Intensität der Handlung:

Verben: wotj.: *асъмелэн улонамь электричестволэн кулэлыкэз будэ но будэ* (Род. 312) 'das Elektrizitätsbedürfnis unseres Lebens wächst in immer größerem Tempo ('schneller, stärker')'; syrj.: *šessa naje zev jona vidžsisasni da vidžsisasni* 'darauf warten sie warten sie sehr' (ZSz. 12), *šessa bara gorzanis, gorzanis da kolanis* 'dann jammern sie, jammern sie wieder und lassen ihn da' (ZSz. 109).

Verbaladverb: wotj.: *berdisa, berdisa gurtaz koškem starikez dori* 'weinend, weinend ging sie nach Hause zu ihrem Mann' (WChr. 13).

Die Wiederholung der Doppelverben.

Ich behandle die Wiederholungskonstruktionen der »Doppelverben« ausschließlich anhand tscheremissischer Beispiele, da diese Konstruktionen am häufigsten im Tscheremissischen vorkommen und deshalb dort am einheitlichsten demonstriert werden können. Die häufigste Form der Wiederholungskonstruktionen der paarigen Zeitwörter ist der Fall, wo der Verbaladverb (d. h. das Vorderglied der Wortverbindung) verdoppelt wird. In den meisten Beispielen behalten beide Glieder der Doppelverben ihre eigene Bedeutung. Am Ende führe ich jene Beispiele auf, wo das zweite Glied als Hilfsverb funktioniert und seine eigene Bedeutung verliert. Diese zwei Gruppen werden nicht gesondert behandelt, weil ich die Wiederholungskonstruktionen nach Wortarten geprüft habe und von diesem Gesichtspunkt aus betrachtet der Typus des Doppelverbs nicht von Belang ist.

1. Typus: tscher.: *Мо киндым, мо вольыкым, моло тўрлө ўзгарым поген-поген нангаят* (Сыл. 67) 'unser Brot, unser Vieh, alle unsere anderen Sachen eingesammelt, eingesammelt schleppen sie weg', *Эре почешышт пок-тен кошт, — Вачай шорыкым вурсен-вурсен ошкылеш* (Сыл. 178) 'das Schaf treibend geht er immer vorwärts, — Watschai schlendert schimpfend schimpfend auf das Schaf'.

2. Typus: *Кужу жап шогышо йўр деч вара таче пыл лонга гыч кече ончал-ончал шында* (Сыл. 236) 'nach dem Regen blieben heute noch lange die Wolken da, bis die Sonne aus dem Dickicht des Waldes heraus-, herausguckte' ('herausguckend stand').

Es kommt auch vor, daß beide Glieder des Paarverbes wiederholt werden.

1. Typus: *Телым шинчаш погынена да тыйын нергенак кутырен-кутырен шинчена-шинчена да муртым муралтен колтена* (Сыл. 173) 'im Winter versammelten wir uns in Spinnhaus (eigentlich sitzen) und wir saßen, saßen, von dir sprechend, sprechend und sangen deine Lieder'.

Применение ЭВМ в изучении лексики венгерского языка

ФЕРЕНЦ ПАПП — МИХАЙ ФЮРЕДИ

(Дебрецен—Будапешт)

Четверть века назад были предприняты первые попытки применить современные ЭВМ в изучении венгерского языка. Эти эксперименты касались фонемной статистики, и в дальнейшем продолжались работы в этом направлении. Вскоре после этого начались и ведутся сейчас исследования в венгерской морфологии: автоматический синтез, далее анализ венгерских словоформ, в последнее время — автоматический венгерский синтаксический анализ. Комплексные работы по МП с венгерского на русский и обратно за границей начались уже в середине 50-ых годов. Изучение размера венгерского стиха, а в самое последнее время — использование микрокомпьютеров в преподавании и отчасти изучении венгерского языка: вот дальнейшие вехи в этом длинном и сложном деле.

Ниже мы намерены изложить только некоторые результаты и наметить некоторые планы в области, где сходные работы начались тоже сравнительно рано, в начале 60-ых годов: в области изучения венгерской лексики. Здесь, видимо, возможны два подхода: исходя из текстов составлять их словари, с одной стороны, и исходя из уже готовых словарей, обработать их материал, с другой стороны. Сначала мы изложим некоторые вопросы первого подхода в связи с машинной обработкой Этимологически-исторического словаря венгерского языка (1.) и второго в связи с подготовкой «большого академического словаря» венгерского языка («Nagyszótár») (2.), а также — в связи с первым разделом частотного словаря венгерского языка (3.).

1. О плане машинной обработки Этимологически-исторического словаря венгерского языка (ЭИС) было сообщено раньше (см., напр., Советское финно-угроведение 4: 207—214). Теперь мы располагаем некоторыми данными относительно 1-го тома ЭИС. Это — примерно одна треть всего материала, 8 с лишним тыс. первичных и вторичных заглавных слов и производных лексем, помещенных в словарных статьях. В качестве примера общих, глобальных вопросов, которые можно поставить перед машинной обработкой, сошлемся тут только на два, надеясь, в их случае не очень мешает обстоятельство, что это — лишь треть материала, к тому же не случайно выбранная: начало алфавита, от А до Гу.

а) Если посмотреть на таблицу № 1, мы видим применяемую нами хронологизацию, а также количественные соотношения появления лексем-корней в каждую эпоху. «Появление лексем» — это, естественно, весьма условное понятие: все зависит от того, что найдено и что не найдено; какие памятники обработаны и какие — нет. Семь лексем-корней, встречаемых в ранних греческих грамотах, и без машинной помощи известны специалистам

(*álom*, 'сон', *álmos* личное имя, *árpa* 'ячмень', *bícsú* 'разрешение' [позже: 'паломничество' и др.], *csorog* 'течь', *fal* 'жрать' и *gyula* ('воевода'); они скорее иллюстрируют, как мы здесь понимали лексему-корень и ее первое появление.

Или возьмем другой «конец» этого списка: 44 лексемы-корня, появившихся в венгерском после освобождения 1945 г. и уже попавшие в ЭИС, хотя ясно, что первоначальным профилем таких словарей не является соби́рание новейших элементов. Вопреки ожиданию — там нет ни одного русского элемента в узком смысле слова! Главная причина, кажется, в том, что ожи-

Табл. 1

Эпохи первых письменных фиксаций лексем-корней в т. 1 ЭИС

Эпоха		Количество лексем-корней		100% = 8278*
I: др-в	1) до 960 г.	7	2492	30
	2) до 1191 г.	205		
	3) до 1526 г.	2280		
II: ср-в	4) до 1771 г.	2316	2316	28
III: нов-в	5) до 1899 г.	3170	3460	42
	6) до 1944 г.	256		
	7) до 1960 г.	44		
				5486 (66)
				300 (4)

* По данным составителей ЭИС таких элементов в т. 1 должно быть всего 8386. Мы сейчас ищем потерявшиеся у нас элементы. Сокращения: др-в — древневенгерский и т. д.

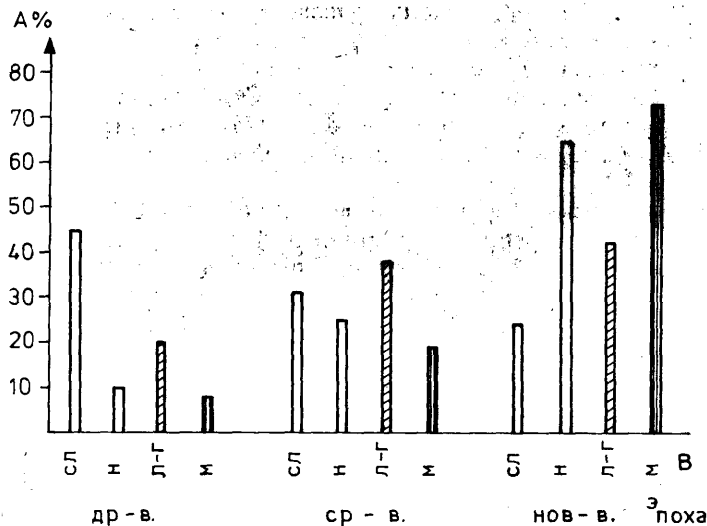
даемые заимствования попали в венгерский язык раньше: *bolsevik* 1907, *bolsevizmus* 1917, *bolsevista* 1919; из других томов: *kolhoz* 1934, *szovjet* 1917 и т. д. Нет, язык нелегко раскрывается: великие исторические перемены не отражаются в нем так поверхностно. Если лучше присмотреться, то оказывается — те международные слова, общие европеизмы, новые технические выражения и т. п., которые раньше веками попадали в словарь с запада — теперь вдруг приходят с востока, именно из русского языка. Вот элементы, о которых составители словаря пишут³, что «под русским и немецким влиянием», «по всей видимости, непосредственно из русского» и т. п.: *agresszor*, *aktivizál*, *aspirantúra*, *centrizmus*, *centrista*, *diszpécser*, *diverzálás*, *fasizál*, *fesztivál*, *fetisizál*. Или еще глубже и труднее уловимо: о лексеме *egyenlődsdi* 'уравниловка' пишется только: «совсем нового происхождения» и единственный источник: русско-венгерский словарь Хадровича и Гальди 1951 г. Это не калька, просто надо было найти название самому понятию «уравниловка», независимо от языка, в данном случае — русского; само понятие стало все чаще появляться.

Ясно, что среди этих 44 новейших элементов есть и другого происхождения: *daurol* 1948 'делать перманент' (вид прически) — немецкого, упомя-

нудое *egyenlősdí* собственно венгерского, таковы же из «собственных» или ранее заимствованных элементов сделанные разговорные новообразования: *dagi* 'толстушка', *focista* 'футболист' и т. п.

б) Сказанное выше о прямых и более глубоких реакциях языка на исторические изменения становится еще более наглядным, если посмотреть на рис. 1. Там эпохи появления лексем комбинируются с историей-этимоло-

Рис. 1. Предварительное распределение появления лексем разных этимологических пластов по т. 1 ЭИС

Объяснения к рис.: А % соответствующего этимологического пласта впервые появилось в эпоху В (100 = общее количество лексем-корней данного этимологического пласта: сл[авянский], н[емецкий], л[атинско]-г[реческий], м[еждународный]).

гией этих же элементов. Видно, что, попав в Карпатский бассейн, сначала надо было «освоиться». По свидетельству 1-го тома почти половина всех славянских заимствований попала в наш словарь очень рано: до 1526 г. Потом заимствований из этой среды становится все меньше и меньше. Но зато, параллельно с этим, растет количество заимствований из латинского и греческого языков, из немецкого языка и, прежде всего — растет пропорция интернационализмов: почти три четверти последних элементов попали в наш лексикон за последние два столетия. Мы бы сказали: освоившись в Карпатском бассейне — венгры должны были найти свое место в Европе, связаться с Европой и путем слов.

2. Проект о создании нового «большого академического» словаря (БС) был одобрен президиумом АН Венгрии 28.2.84 г. Согласно этому проекту БС должен быть машинной сокровищницей венгерского литературного языка от начала книгопечатания в Венгрии до наших дней, общим объемом в 10 млн. словоупотреблений. В самом общем виде об этом проекте пока можно сказать следующее. Готовятся не карточки (таких карточек по старому плану хра-

нится в Институте языкознания АН Венгрии несколько миллионов), а фиксируются полностью разные тексты небольшими отрывками (по 1 авторскому листу каждый). Из этих текстов готовятся частные конкордансы — и один общий, для всего материала. Соответствующие строчки конкорданса и представляют собой «карточки»; с них, если это понадобится, и можно печатать БС традиционного (т. е. печатного) типа.

В тесном контакте с проектом БС готовились и готовятся конкордансы по отдельным выдающимся писателям, поэтам. Соответствующая доля из их произведений воляется в общий фонд БС — но независимо от этого будет доступен и частный конкорданс к их произведениям. К лету 1984 г. изготовлен конкорданс ко всем произведениям, письмам, переводам Б. Балашши и ко всем стихотворениям Э. Ади; готовятся конкордансы к произведениям М. Чоконай-Витеза и А. Йожефа. Вне рамок БС, но сходным образом в Дебреценском университете была произведена сходная машинная обработка двух кодексов середины XV в.: кодекса Йокаи и кодекса Бирк.

3. По текстам же современного венгерского языка на основе более полумиллиона словоупотреблений составлен частотный словарь венгерской художественной прозы (ЧС). Работы начались десять лет тому назад. Ручное расписывание слов по первому жанру (это и есть художественная проза) закончилось в 1976-ом году, но машинная обработка последовала с некоторым опозданием, лишь в 1979-ом году. При участии нескольких сотен студентов, использованием нескольких десятков часов машинного времени к 1983-ему году окончились все работы по первому жанру, и весь материал готов к изданию.

Может быть излишне говорить, сколько усилий потребовала от редакторов и сотрудников этого словаря стандартизация мнения студентов из каждого уголка страны. Надо признаться, что в осуществлении плана ЧС пришлось намного больше полагаться на человеческий ум и руки, чем это было бы целесообразно в подобном деле. Несмотря на это мы можем сказать, что этот ЧС заслуживает внимания не только лингвистов финно-угроведов, но и специалистов по количественной лингвистике и типологии. В ЧС обработаны и лексемы, и словоформы. Список по убыванию модифицированной частоты (о модифицированной частоте см. A. Juilland—E. Chang-Rodriguez: *Frequency Dictionary of Spanish Words*. London — The Hague—Paris, 1964 стр. LXVII и сл.) составлен на лексемы, и под каждой лексемой приведены все встретившиеся словоформы с дисперсионными и частотными данными (тоже по убыванию модифицированной частоты). Алфавитный список тоже содержит все данные по лексемам, и под каждой лексемой приведены все словоформы по алфавитному порядку. Собственные имена (простые и сложные) исключены из основного списка. Они будут обработаны отдельно. Редакторы ЧС Й. Келемен и М. Фюреди не следовали за принятой многими практикой исключения и числительных: они фигурируют в обоих основных списках и составляют 1,7% всех словоупотреблений. Для обеспечения дальнейшей машинной обработки записаны на магнитные пленки ЭВМ и устойчивые словосочетания и фразеологизмы.

До сих пор мы говорили о полном («машинном») варианте ЧС. Из всего материала будет опубликовано лишь 3500 лексем со своими словоформами по убыванию модифицированной частоты; алфавитный список будет включать в себя лексемы с частотой $\text{Ч}_{\text{мод}} < 5,00$ (5684 лексемы, без указания на слово-

формы, с отметкой, если данная лексема фигурирует в частотном списке подробно); будут приложены и некоторые статистические таблицы о структуре словаря, о встречаемости частей речи, грамматических категорий.

В составлении текстов выборки редакторы стремились учесть и лингвистические, и статистические требования. Все 508008 словоформ ЧС происходят из 258 разных отрывков текста, причем ни один из авторов не представлен более чем тремя произведениями (и даже в случае двух или трех произведений потребовалось, чтобы они были взяты из разных произведений данного писателя). Этим удалось снизить возможность чрезмерного влияния одного или нескольких авторов. Предпринимались и дальнейшие шаги в этом направлении: вычислены величины дисперсии и модифицированной частоты внутри одного и того же жанра (при случайном разбросе и распределении материала на пять одинаковых по величине частей). Т. е. результаты еще больше сглаживались, и окончательный частотный список — выражаясь термином математической статистики — более надежен.

В качестве иллюстративного материала приводим рисунок, на котором показывается покрываемость текста начала частотного списка лексем (см. Рис. 2).

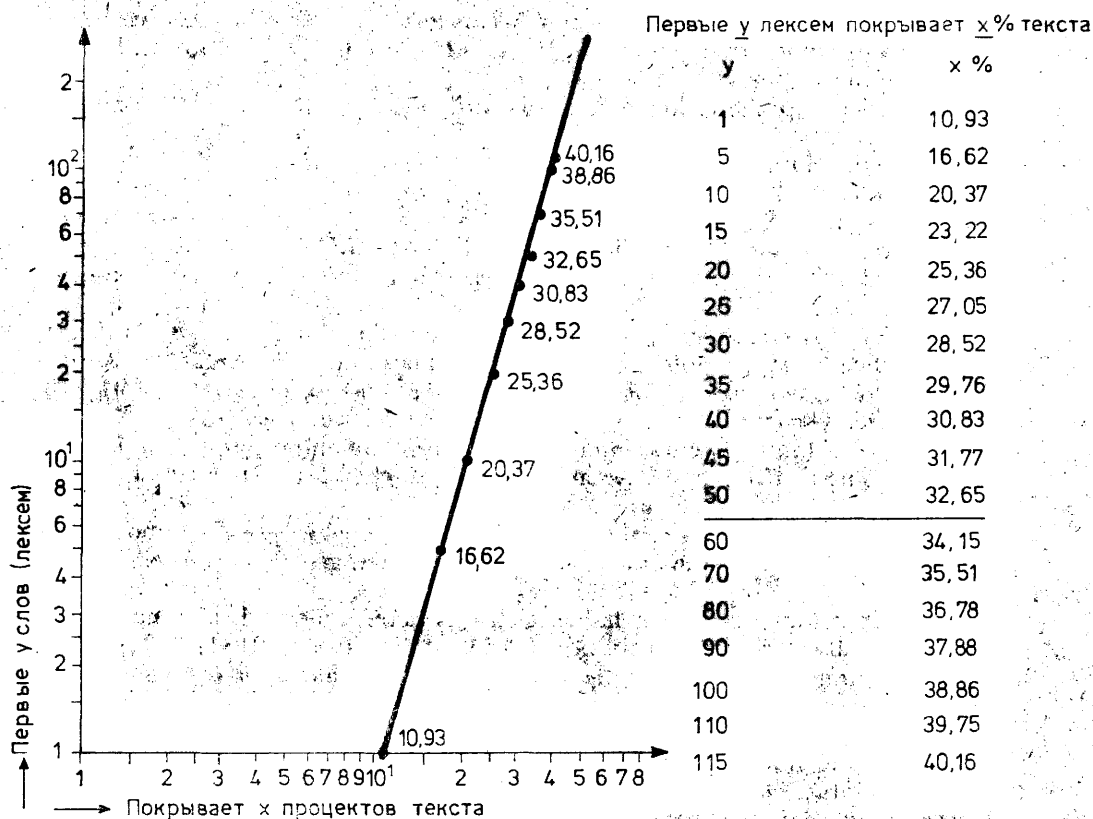

Рис. 2

„Ich fürchte die Komparation“

(Zwei sibirische Isoglossen)

JÁNOS PUSZTAY

(Budapest)

Das sprachliche Bild Sibiriens wird — neben den uralischen und altaischen — von den sog. paläosibirischen Sprachen geprägt. Die letztgenannten bilden bekanntlich keine einheitliche Sprachfamilie, doch verfügen sie über materielle und strukturelle Eigenschaften, die sie miteinander und mit anderen Sprachen/Sprachfamilien Sibiriens verbinden (s. dazu Pusztaý 1983a). Aus dem nominalen Bereich können etwa die folgenden Charakterzüge aufgeführt werden:

1. Die Sprachen des sibirischen Areals gehören — unabhängig von ihrer genetischen Verwandtschaft — zum agglutinierenden, agglutinierend-isolierenden Sprachtypus.

2. Diese Sprachen kennen — bis auf das Ketische — kein grammatisches Genus.

3. Alle Sprachen verfügen über eine dreigliedrige Lokalbestimmung (Lativ, Lokativ, Ablativ), die durch primäre Suffixe ausgedrückt wird.

4. In allen Sprachen werden zusammengesetzte Lokalkasussuffixe verwendet, deren zweites Glied die Bedeutung der Suffixkombination bestimmt.

5. Als Kasussuffixe und Numeruszeichen werden die sog. primären Konsonanten bevorzugt.

Diese typologischen Charakterzüge können durch einige sprachgeschichtliche, bzw. paläolinguistische Übereinstimmungen ergänzt werden.

6. Die Kasussuffixe und Numeruszeichen sind pronominaler Herkunft.

7. Der Genitiv kann aus dem Lokativ abgeleitet werden.

8. Der Akkusativ entstammt einem determinierenden Pronominalstamm od. Pronominalsuffix, und dessen Ausbildung scheint mit der des Lokativs zusammenzuhängen (s. dazu Pusztaý 1983b).

9. Die primären Postpositionen dieser Sprachen sind pronominaler Herkunft und sind sie die analytischen Entsprechungen der primären Kasus-suffixe.

10. Die Numeruszeichen haben sich aus determinierenden pronominalen Elementen über die Konnektivität entwickelt (s. Pusztaý 1981).

Die aufgezählten Merkmale sind allgemeinen Charakters und sollen das sibirische sprachliche Areal (bis auf das Altaische) umfassen. (Es ist aber nicht auszuschließen, daß einige dieser Merkmale auch in den altaischen Sprachen ihren Anklang finden.)

Die Sprachen Sibiriens haben aber nicht nur die erwähnten Gemeinsamkeiten, sondern sie unterscheiden sich vielmehr je nach Sprachfamilien, bzw. -gruppen, oder nach verschiedenen Mikroarealen. Die Feststellung von Mikroarealen, die durch grammatische Züge bedingt sind, bedarf innerhalb des

sibirischen Makroareals noch zahlreicher Einzeluntersuchungen (s. aber Hajdú 1975a, Hajdú 1975b, Hajdú 1979). Im folgenden werden zwei Erscheinungen erörtert, die als mikroareal-bildende Isoglossen aufgefaßt werden können.

1. Die Komparation

Es ist wohl allgemein bekannt, daß uralische und altaische Sprachen für die Komparation von Adjektiven und Adverbien dieselbe Struktur verwenden. Die Eigenart dieser Struktur ist in drei Punkten zusammenzufassen:

1. Vergleich von zwei Objekten ohne Bindewort (also nicht etwa wie im Deutschen *er ist größer als ich*).

2. Adjektiv steht in der Grundstufe.

3. Das verglichene Objekt steht in einem lokalen Kasus (meistens im Ablativ).

Diese Struktur kann als alt angesehen werden. Es gibt selbstverständlich auch kleinere Modifizierungen, denen aber eindeutig die alte Struktur zugrundeliegt, vgl. z. B. ung. *ő fiatalabb nálam* 'er ist jünger als ich', finn. *hän on nuorempi minua* id., wo die Abweichung im gradus comparationis des Adjektivs festzustellen ist. (Natürlich gibt es den Vergleich auch mit Bindewort s. z. B. ung. *ő fiatalabb, mint én* 'id.', finn. *hän on nuorempi kuin minä* id.; diese Struktur dürfte aber relativ spät entstanden sein.)

Der Superlativ wird in den uralischen Sprachen nach dem folgenden Modell aufgebaut: 'er ist von allen jung' (d. h. 'er ist der jüngste'). Dieses Modell ist nicht mehr in allen uralischen Sprachen vertreten.

Die ähnlich aufgebaute Komparation der uralischen und altaischen Sprachen ist von Fokos-Fuchs ausführlich behandelt worden (Fokos-Fuchs 1962. 90 ff.). (Er wies gleichzeitig auch darauf hin, daß der sog. Ablativus comparationis auch indogermanischen Sprachen eigen ist — loc. cit.)

Eine ähnlich konstruierte Komparation kennen auch die paläosibirischen Sprachen. Das Ketische, das Jukagirische, das Eskimoische und das Aleutische stimmen mit den uralischen und altaischen Sprachen völlig überein; die tschuktschisch-kamtschadalischen Sprachen und das Giljakische weichen insofern ab, als sie für den Ablativ der anderen Sprachen den Lokativ verwenden.

Beispiele:

a) Uralische Sprachen:

wog. *taw ā n ə m n ə l j ä n j* 'er ist größer als ich' (Fokos-Fuchs 1962. 90)

jur. *tér no x o d ηarkawna mirci* 'das Rentier ist viel billiger als der Polarfuchs' (Tereščenko 1973. 32)

enz. *nyxoj no z o d boza* 'ich habe mehr Kraft als du' ('meine Kraft ist von dir mehr') (loc. cit.), *dizer di z ε x o z n a'' pady''a* 'dein Kessel ist voller als unser' (loc. cit.)

ngan. *ηarka η j j' a z ə g ə t ə t ə n g ə t i* 'der Bär ist stärker als der Wolf' (loc. cit.)

selk. *kanala ā t ə n n ā n i kipałəna* 'das Hündchen ist kleiner als das Rentier' (op. cit. 259)

kam. *ine t ü z o i g ü j ä x š ə* 'das Pferd ist besser als die Kuh' ('das Pferd von der Kuh gut') (Donner-Joki 1944, 135), *də bile m a n a t ē ē* 'er ist schlechter als ich' (loc. cit.).

b) Altaische Sprachen:

osm. *o b e n d e n bôjûk* 'il est plus grand (ou plus âgé) que moi' (Fokos-Fuchs 1962. 90)

tschag. *itdin ač joq, itdin tinč joq* 'niemand ist hungriger, (aber auch) niemand sorgenloser als der Hund' (loc. cit.)

sag. *kunnān aryg, aidaŋ syllyg* 'reiner als die Sonne, schöner als der Mond' (loc. cit.)

jak. *tuoxtan da ürdük* 'höher als irgend etwas (eig. hoch, von jedem gedenkbaren Dinge an gerechnet)' (loc. cit.)

mong. *nama-ača jeke* 'bigger than I' (loc. cit.)

tung. ew. *ar asatkan tar asatkan duk sagdïmar* 'dieses Mädchen ist älter als jenes Mädchen' (loc. cit.) usw.

c) Die paläosibirischen Sprachen:

1. Struktur mit Ablativ

Ket. (kur.) *ti:ta honiŋda tili m diŋel* 'Tita (ist) kleiner als Tilima' (Dul'zon 1968. 83); *ʔejoks ʔu u o s d a ŋ' a l ugduru* 'die Kiefer ist größer als die Birke' (loc. cit.); *ad ynym bettiŋ ko sykras u kil ke:ri* 'ich (bin) acht Jahre älter als du' (op.cit. 85); (sur.) *u a b i l käyu* 'du (bist) älter als ich' (op. cit. 100).

Jukag. *tet metqat melugujuk* 'du (bist) älter als ich' (Krejnovič 1982. 276); (kol.) *ewrejrukun ileyat meluguon* 'der Wolf (ist) schneller als das Rentier' (Krejnovič 1958. 60); *tuŋ-ilen tu ŋ u n γ a t melamoŋ* 'dieses Rentier ist größer als dieses' (loc. cit.), *talawŋ ileyate mewarpuoŋ* 'das Wildren (ist) vorsichtiger, schneller als das zahme Rentier' (loc. cit.); *tet n e m e s a t tuguolk?* 'ты кого бытpee?' (op. cit. 89); *kōden-éisejlyat ilen-qusejl mewejuon* 'das Rentier springt weiter als der Mensch' ('vom Menschensprung [ist] der Rentiersprung weit') (op. cit. 113).

Eskimo. *akl'âq umêlguq kyglûnyymyŋ* 'der Bär ist stärker als der Wolf' (Menovščikov 1975. 126) (nach der Grammatik von Menovščikov ist *-myŋ* das Suffix für den Instrumental, es ist aber auch in ablativischer Funktion belegt, vgl. *pâkun yŋ gýtxyŋ yŋ tujúsimaŋput iqâl'ut* 'von jenen oberen Seen brachten wir Fisch' (*-nyŋ* 'Abl/InstrumPl'); *kâsusimaŋa pâna atâmnyŋ* 'ich brachte den Speer von meinem Vater' (*-nyŋ* — in der Poss. Dekl.) (op. cit. 85); *nânoq aktúroq tutúmyŋ* 'der Eisbär ist größer als das Rentier' (op. cit. 72); *âqlaq sawěynaqtúroq amáymyŋ* 'der Bär ist stärker als der Wolf' (loc. cit.). (Diese Struktur korreliert mit einer, in der für den Ablativ der Casus relativus steht — s. unten)

Aleut. *aγitudaŋ ilān iγamanakux* 'er (ist) besser als mein Bruder' (Jochelson 1934. 138). (Da das Aleutische über eine schwach entwickelte Deklination von zwei Kasus [casus absolutus, casus relativus] verfügt, wird die dargestellte Struktur mit Hilfe einer ablativischen Postposition *ilan* ausgedrückt.) (Es muß auch darauf hingewiesen werden, daß ein weiterer Beleg aus dem Aleutischen mit lokativischer Struktur vorhanden ist — s. unten.)

Superlativ

Für viele uralische Sprachen ist — wie schon erwähnt — der Superlativ in folgender Art charakteristisch: mordw. *šemboda očju* 'der größte' ('von allen groß') (Majtinskaja 1974. 282); jurak.: *tiky xoŋ šamanxat pírca* 'dieser Berg ist der höchste (am höchsten)' ('dieser Berg [ist] von allen hohe) (Tereščenko 1973. 260); nganas. *bənsəgita najbaga ŋutəramu* 'der längste Weg' ('von allen langer Weg') (loc. cit.).

Ein ähnlicher Aufbau ist auch im Aleutischen zu finden: *u s u m i l ā n i yamanakux* 'er ist der beste' (»von allen ist er gut«) (Jochelson 1934. 138).

2. Struktur mit Lokativ

Von den uralischen Sprachen kennt diese Struktur das Ungarische (allerdings steht dabei das Adjektiv im gradus comparationis): *őregebb az a p á m n á l* 'er ist älter als mein Vater', *ő fiatalabb n á l a m* 'er (ist) jünger als ich'. (Das Suffix *-nál* ist nur noch eindeutig lokativisch.)

Eskimo. *trigjuŋa l p ə n i* 'ich bin erfolgreicher (in der Jagd) als du' (Bogoraz 1934b. 115); *a ŋ l i h u t ə m n i i k n a h u ŋ a* 'ich bin stärker als mein Bruder' (loc. cit.); *néqsaylu, ugrúglu, nanúylu aŋiglaušága, amáplanjýšauplúni inálim iníutni* 'er bringt viel mehr Seehunde, Bartrobben und Eisbären als andere aus (dem Dorf) Inanik (als andere Inaniker)' (Menovščikov 1980. 210).

Aleut. *il k i m i n i yamanakux* 'er ist besser als du' (Jochelson 1934. 138) (mit der lokativischen Postposition des PersPron 'du' *ilkimin*).

Tschuktsch. *roptyn g ə m a j y n a armaŋ walyn* 'Roptyn ist stärker als Gemaj' (Skorik 1961. 181); *m i k y n é mylyn éjŋé?* 'ловчее кого Эйнеч?' (loc. cit.); *gamga q l a u l ə k gətvuciəm* 'ich bin stärker als irgendein anderer' (Bogoraz 1934a. 24); *ŋotgən ŋékkéjéj pytlenny walyn ŋ i n q é j y k* 'dieses Mädchen ist tapferer als der Knabe' (Skorik 1961. 375) (wobei *pytlenny* gradus comparationis); *igyr muri é l é k i n é k tanyŋ mytytwarkyn* 'jetzt leben wir besser als im Sommer' (vgl. ung. *most jobban élünk a nyárinál*) (loc. cit.).

Korjak. *ynno nykétguŋin g m y k k i* 'er ist stärker als ich' (Žukova 1980. 64); *guttin ɣytɣyn nykétguŋin ɣ i g y k i n é k* 'dieser Hund ist stärker als der Wolf' (loc. cit.); *gutingivik elél nakkagin w i t y ŋ ŋ u k i n é k* 'in diesem Jahr ist der Sommer kälter als im vorigen Jahr' (vgl. ung. *az idén a nyár hidegebb a tavalyinál*) (loc. cit.); *gytté yneŋaskykin ityl'igyt y n y k k i* 'du bist stärker als er' (loc. cit.). Aljutorisch: *iwtagrát nenpeŋin u m ʔ j a v ə n a k* 'Iwtakrat ist stärker als Umjavy' (Žukova 1968. 299); *ratamran niwtaŋin u t t ə k i n a k* 'die Hütte ist niedriger als ein Holzhaus' (loc. cit.).

Giljak. Im Giljakischen gibt es ein Komparativsuffix (*-yk*), das in vielen Fällen einem Essiv gleichzusetzen ist und daher zu den lokativischen Kasus gehört. (Ein *-yk*, *-k*, *-ŋy*, *-g* kommt als altes Lokativsuffix an Ortsadverbien vor.) *tyd' h o ɣ o d y k urd'* 'dieser ist besser als jener' (Panfilov 1962. 244); *čolŋi q a n y k qama éxd'* 'das Rentier läuft schneller als der Hund' (op. cit. 133); *honf urk t'ulvək knu-jod'* 'die Frühlingsnächte sind heller als die Winternächte' (Krejnovič 1934. 201) (vgl. ung. *a tavaszi éjszakák világosabbak a téliéknél*).

Superlativ

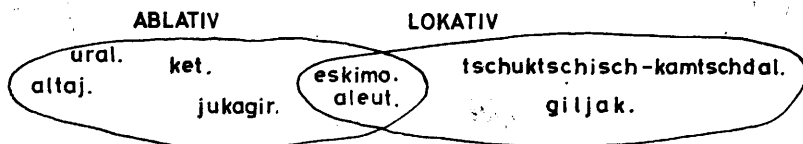
Korjak. (mit Circumfix) *komsomolyg'yn kigilap ynən-toj-čyg'yn q o - j a w ʔ e p y l g y k* 'das Komsomolmitglied K. ist der jüngste unter den Hirten' (»der jüngste bei den Hirten«) (Žukova 1972. 154); *jajol nytəmʔjunŋin ymyn j a q g y j n i k y k* 'der Fuchs ist das schlaueste von allen Tieren' (»bei allen Tieren«) (op. cit. 152).

3. Weitere Ausdrucksmöglichkeiten der Komparation

Eskimo. Casus relativus (*-m*) als Kasus des verglichenen Objektes: *akl'áq umélynga k y g l ú n ɣ y m* 'der Bär ist stärker als der Wolf' (Menovščikov 1975. 126); *nánug nynqa t ú n t u m* 'der Eisbär ist größer als das Wildren' (loc. cit.).

Giljak. Das vergleichende wie auch das verglichene Objekt sind unbezeichnet: *či xewgun ykydra (asqadra)* 'du bist älter (jünger) als Hewgun' (Panfilov 1965. 51).

Das oben aufgeführte läßt sich folgendermaßen darstellen:

2. Rektionen

Als typisch für die uralischen (und die altaischen) Sprachen werden lativische Rektionen bei Verba für '(irgendwo) lassen', 'bleiben', 'sterben (an)', und ablativische Rektionen bei Verben für 'sich fürchten (vor)', 'suchen', 'finden', 'nehmen' usw. betrachtet. Auch hier sind Ähnlichkeiten zwischen uralischen und paläosibirischen Sprachen zu vermerken, wie auch aus der folgenden Tabelle zu ersehen ist:

		Ural.	Ket.	Juk.	Eskimo.	Tschuktsch.	Kor.	Ker.	Itel.	Gilj.
lassen	lativ.	+	+		?+		+		+	
	lokat.	(+)	+	+	+	+	+		+	+
bleiben	lativ	+	?+	?+					+	
	lokat.	(+)	+		+	+	+	+	+	+
finden	ablat.	+			+					
	lokat.	(+)				+	+		+	+

Etwas ausführlicher sollen die Rektionen des Verbs für 'sich fürchten' behandelt werden.

a) Uralische Sprachen

Ung. *fél a farkastól* 'er hat Angst vor dem Wolf'

Finn. *hän pelkää sutta* id. (im Finnischen mit Partitiv, der bekanntlich auf Ablativ zurückgeht)

Jur. *η a m g e x e d l e r o η a n ?* 'vor was hast du dich erschreckt?' (Tereščenko 1973. 33); *s a r m i k a x a d p i n a n i t a r a* 'man braucht vor dem Wolf keine Angst zu haben' (loc. cit.)

Enz. *ñ a b a x a z p i d o z* 'ich habe Angst vor dem Hase' (loc. cit.).

Ngan. *mənə bəmə η ŷ l a z ə q i t ə n i n t y x y l ə d a t ə* 'mein Hund fürchtet sich nicht vor den Wölfen' (op. cit. 34)

Selk. *k a n a n n ā n y ə n a k* 'ich habe Angst vor dem Hund' (loc. cit.).

Kam. *mān də g i p' i m n e m* 'ich fürchte ihn' (Donner-Joki 1944. 53a).

b) Die paläosibirischen Sprachen

1. Ablativische Rektion

Ket. (sur.): *a t k o š t i t k o n d a η a l* 'ich habe Angst vor dem Bären' (Dul'zon 1968. 83); (kur.) *b u t a m n e d u : i n e l o k t u k o š e j d e n* 'er hat große Angst vor dem Bellen der Hunde' (loc. cit.); *a k š t i l k o š k u t ?* 'vor was hast du Angst?' (op. cit. 224); (jel.) *k i m n k o t n a η ä v i n s ä n b u r i l* 'die Frauen erschrecken vor ihm' (op. cit. 83)

Jukag. (kol.): *igijedayat inir medile melantejreŋa* 'ihre Riemen fürchtend, konnten sie (sie) nicht fangen' (Krejnovič 1958. 60); *nemeyat newruk?* 'wovor erschrakst du?' (op. cit. 89)

2. Lativische Rektion

Eskimo. *súmun iqsivín?* 'wovor hast du Angst?' (Menovščikov 1980. 201); *túɣnamun iqsiruna* 'ich fürchte den Teufel' (loc. cit.); *něqsəyat iqsirut túɣnamun* 'die Mädchen erschrecken vor dem Teufel' (loc. cit.).

Tschuk. *nekkéjéj éq'elinetyrkyn armolyryky* 'das Mädchen hat Angst vor Armol' (Name) (Dat/LatPl) (Skorik 1961. 183); *emmilutémuri mytajylgavyrkyn éq'ety* 'nur wir, Hasen, haben Angst vor dem Wolf' (op. cit. 294); *em'égelinéte omqagty, a'aček, qutineŋu, kytgyntakvatg'é* 'erschrocken vor dem Eisbär, stand der Junge auf und lief gleich davon' (Skorik 1977. 299); *égyégyŋ čenyttégi m'elotatgi* 'der Riesenwolf erschrak vor dem Hasen' (Skorik 1961. 1865)

Korjak. *gymmo tykuwéjulg'étyŋ g'égyŋ* 'ich habe Angst vor den Wölfen' (Žukova 1972. 231); *pilgatkajŋyŋ wéjulg'u galnylata* 'fürchtet ihr den hungrigen Bären!' (op. cit. 245); *éčaqmélkyn taqyŋ tanŋavytkyn* 'als ob er vor etwas Angst hätte' (Žukova 1980. 87); *...m'ewkuwéjulg'étyŋ a'n p'é-č'éŋ* '...weil er Angst vor seinem Vater hat' (Žukova 1972. 212)

3. Lokativische Rektion

Eskimo. *ag'vyq mysun'isagnyn' alin' luni snamun manuq* 'der Wal-fisch vor den Delphinen sich fürchtend, ist zum Ufer gekommen' (Menovščikov 1968. 384).

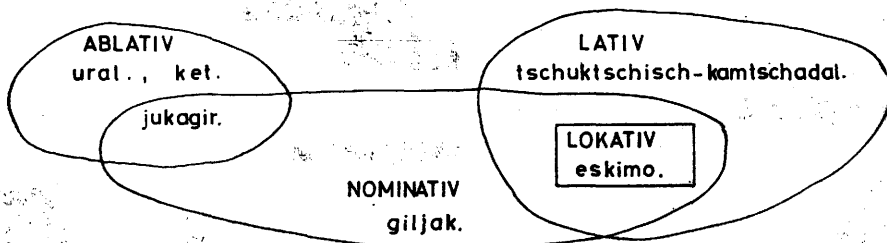
4. Nominativische Rektion

Jukag. (kol.) *monni, metek inliereme* 'du sagtest, du hast Angst vor mir' (Krejnovič 1958. 74) (*metek* ist die betonte Form des PersPron *met* 'ich', und der Satz soll bedeuten, daß man eben vor mir und nicht vor einem anderen Angst hat)

Eskimo. *tamax'am tyg'igam alikaqa ju k* 'alle Tiere haben Angst vor dem Menschen' (Menovščikov 1968. 375) (wobei *tamax'am tyg'igam* 'alle Tiere, jedes Tier' im sog. Ergativ, bzw. relativen Kasus steht)

Giljak. *ni si d'ha gi n kluyxu oxla* 'ich habe vor nichts Angst' (Panfilov 1975. 157)

Abgesehen von den sehr sporadisch belegten 3. und 4. Gruppen, kann man feststellen, daß das Verb 'sich fürchten' in den uralischen und den paläosibirischen Sprachen über zwei Rektionen verfügt: über eine ablativische und eine lativische. Obwohl beide Kasus sog. Bewegungskasus auf einen gemeinsamen Nenner zu bringen sind (gegenüber den Ruhekasus der 3. und 4. Gruppen), darf man die Unterschiede nicht übersehen. Im Falle 'sich fürchten' kann man von zwei Mikroarealen sprechen, einem eher westlichen, dem das Uralische, das Ketische und das Jukagirische, und einem ostsibirischen, dem die eskaleutischen und die tschuktschisch-kamtschadalischen Sprachen angehören:

Literatur

- Bogoraz 1934a—V. G. BOGORAZ, Luoravetlanskij (čukotskij) jazyk. In: Jazyki i pišmennost' narodov Severa. III. Moskva—Leningrad 1934. 5—46
- Bogoraz 1934b—V. G. BOGORAZ, Juitskij (aziatsko-eskimosskij) jazyk. In: Jazyki i pišmennost' III, 105—128
- Donner—Joki 1944—K. DONNER, Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik. Bearbeitet und herausgegeben von A. J. JOKI. Helsinki 1944
- Dulzon 1968—A. P. DULZON, Ketskij jazyk. Tomsk 1964
- Fokos-Fuchs 1962—D. R. FOKOS-FUCHS, Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft. Wiesbaden 1962
- Hajdú 1975a—P. HAJDÚ, Uralistik und areale Sprachforschung. CTIFU I, Tallinn 1975. 93—98.
- Hajdú 1975b—P. HAJDÚ, A névszók predikatív ragozása a szamojéd nyelvekben. In: P. Hajdú, Samojedologische Schriften. SUA 6. Szeged 1975. 115—140
- Hajdú 1979—P. HAJDÚ, Language Contacts in North-West Siberia. Fenno-Ugrica Suecana 2. Uppsala 1979. 19—31
- Jochelson 1934—V. I. JOCHELSON, Unanganskij (aleutskij) jazyk. In: Jazyki i pišmennost' III, 129—148
- Krejnovič 1934—E. A. KREJNOVIČ, Nivehskij (giljackij) jazyk. In: Jazyki i pišmennost' III, 181—222
- Krejnovič 1958—E. A. KREJNOVIČ, Jukagirskij jazyk. Moskva—Leningrad 1958
- Krejnovič 1982—E. A. KREJNOVIČ, Issledovanija i materialy po jukagirskomu jazyku. Leningrad 1982
- Majtinskaja 1974—K. E. MAJTINSKAJA, Sravnitel'naja morfologija finno-ugorskich jazykov. In: Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija. I. Moskva 1974. 214—382
- Menovščikov 1968—G. A. MENOVŠČIKOV, Eskimosskij jazyk. In: Jazyki narodov SSSR. V. Leningrad 1968. 366—385
- Menovščikov 1975—G. A. MENOVŠČIKOV, Jazyk naukanskich eskimosov. Leningrad 1975
- Menovščikov 1980—G. A. MENOVŠČIKOV, Jazyk eskimosov Beringova proliva. Leningrad 1980
- Panfilov 1962—V. Z. PANFILOV, Grammatika nivchskogo jazyka. I. Moskva—Leningrad 1962
- Panfilov 1965—V. Z. PANFILOV, Grammatika nivehskogo jazyka. II. Moskva—Leningrad 1965
- Pusztay 1981—J. PUSZTAY, A számjelölés fejlődéséhez. (Paleolingvisztikai rekonstrukció az uráli és a paleoszibériai nyelvek alapján). In: Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. 1981. 285—291
- Pusztay 1983a—J. PUSZTAY, Areális nyelvi kapcsolatok Szibériában. Areális nyelvészeti tanulmányok. Budapest 1983. 237—344
- Pusztay 1983b—J. PUSZTAY, A grammatikai és a lokális kázusok genetikai kapcsolatáról. In: Urálistikai tanulmányok Budapest 1983. 315—322
- Skorik 1961—P. JA. SKORIK, Grammatika čukotskogo jazyka. I. Moskva—Leningrad 1961
- Skorik 1977—P. JA. SKORIK, Grammatika čukotskogo jazyka. II. Leningrad 1977
- Tereščenko 1973—N. M. TEREŠČENKO, Sintaksis samodijskich jazykov. Leningrad 1973
- Žukova 1968—A. N. ŽUKOVA, Aljutorskij jazyk. In: Jazyki narodov SSSR V. Leningrad 1968. 294—309
- Žukova 1972—A. N. ŽUKOVA, Grammatika korjakszkogo jazyka. Leningrad 1972
- Žukova 1980—A. N. ŽUKOVA, Jazyk palanskich korjakov. Leningrad 1980

On the Earliest Layer of Lexico-Semantic Germanicisms in the Uralic Languages

SÁNDOR ROT

(Budapest)

Recent studies in the field of paleobiography of the Northern part of the Euro-Asian area and the lexical nominalisation of its botanical and zoological nomenclatures, especially those of some species of trees and fish in Finno-Ugrian¹ and Germanic languages² have helped to clarify that the primordial habitants of some of the groups of bearers of Proto-Finnic and bearers of the disintegrating Proto-Germanic could have lived in the last century B. C. a half-nomadic life in close proximity on the vast space-continuum between the rivers Dniepr and Volga in the South-East up to the Vistula and the Baltic Sea in the North-West.

Their economic and cultural interrelations, and even ties became the basis for Proto-Finnic — Proto-Germanic, Proto-Finnic — Proto-East Germanic, Proto-Finnic — Proto-North Germanic language contacts which were the earliest marginal and intraregional language interrelations³ between the Uralic and Germanic vernaculars.

The results of the linguistic interference of these language contacts are to be found mainly on the lexical (lexico-semantic) level of the Finnic languages.

Among the first medieval scholars interested in the essence of the Germanicisms in the Finnic vernaculars we find the names of J. Bureus (1568—1652), M. Fogel (1634—1675), M. Wexionius-Gyldenstolpe (1609—1670), J. Ihre (1707—1780), E. Brenner (1647—1717),⁴ etc.

However, it was only V. Thomsen's "epoch making" book on Germanicisms in the Finnic languages⁵ which started a real scientific approach to the problem of lexico-semantic Germanicisms in the Finnic languages.

V. Thomsen's conclusions concerning the source language of the earliest layer of the lexico-semantic Germanicisms in the Finnic languages, and a number of his areal etymologies were challenged by some of his followers. Heated discussions started in which M. T. E. Karsten, H. Jacobson, K. B. Wiklund, O. Höffler, A. Senn, E. N. Setälä, J. Quigstad, W. Wiget, J. J. Mik-

¹ P. Hajdú, *Finnugor népek és nyelvek*. Budapest 1962. Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest 1976. T. Vuorela, *The Finno-Ugric Peoples*. Bloomington—The Hague 1964

² See: M. Hutterer, *Bevezetés a germanisztikába*. Budapest 1974 and S. Rot. *Old English*. Budapest 1982, 50—56

³ See: A. Rot, *A nyelvi kontaktusok kérdéseiről*. NyK 74: 49—70

⁴ See: A. D. Kylstra, *Geschichte der germanisch-finnischen Lehnwortforschung*. Aachen 1961

⁵ W. Thomsen, *Über den Einfluss der germanischen Sprachen auf die finnisch-lappischen*. Halle 1870

kola and others took an active part. They helped to clarify some problems concerning the earliest layer of the Germanic loan-words and lexical penetrations⁶ in the Finnic languages but did not solve the crucial points when and where these language interrelations started in particular. And it was only B. Collinder's influential works⁷ devoted to the problems of the ancient Germanicisms in the Finnic languages which, in spite of some clamorous critical remark made by T. E. Karsten⁸ seemed to have convincingly shown that the contacts between the languages of the Finnic people's ancestors and the vernaculars of the Germanic tribes could not have started prior to the 1st century B. C., and most probably they began somewhere in the territories adjacent to the Baltic Sea. For many years these views remained and the conclusions of B. Collinder went almost unchallenged. In the last decades, however, in the works of E. Öhmann⁹ and H. Fromm¹⁰ who by taking archeological data into account made serious attempts to show that the most ancient interrelations between the languages of the Finnic peoples and the vernaculars of the Germanic tribes could have started at the beginning of the Christian era. According to H. Fromm a number of Germanic tribes lived at the mouth of the river Vistula and in present-day Estonia, in the years 100. A. D. till ca. 150 A. D., and they established their language contacts with tribes bearers of Proto-Finnic. The conceptions of E. Öhmann and H. Fromm being slightly modified received further credentials in the insightful works by A. Raun¹¹ A. D. Kylstra,¹² Gy. Décsy,¹³ P. Ariste¹⁴ and others. However, in spite of it seems that some of the crucial problems of the most ancient contact between the languages of ancestors of the Finnic peoples and the vernaculars of the Germanic tribes have not received a satisfactory solution. Much controversy remains especially in the question which ancient Germanic language was the historical source of borrowing of those lexico-semantic Germanicisms which go back to Proto-Finnic. But are we able to distinguish among these ancient Germanicisms, lexical borrowings which go back to PGerm. from those which originated from PEGerm. (including Goth.), and from those which were taken over from PNGerm. (including OSc.)?¹⁵ Yes, we are with a medium degree of

⁶ On the difference between "loan-words" and "lexical penetrations" see: B. Мартынов, Славяно-германское лексическое взаимодействие древней эпохи. Минск 1953, 30

⁷ B. Collinder, *Die urgermanischen Lehnwörter im Finnischen*. Uppsala 1932. *Die urgermanischen Lehnwörter im Finnischen. II. Supplement und Wortindex*. Uppsala—Leipzig 1941

⁸ See: T. E. Karsten, *Germanisch-finnische Lehnwortforschung, Berichtigungen*. FUF 24: 41 ff.

⁹ See: E. Öhmann, *Die ältesten germanischen Lehnwörter im Finnischen*. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-hist. Klasse. Göttingen 1954. *Die ältesten germanisch-finnischen Berührungen im Lichte der neuesten archäologischen Forschungen*. UJb. 19: 321—331

¹⁰ H. Fromm, *Die ältesten germanischen Lehnwörter im Finnischen*. Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur 1957/58: 88

¹¹ See: A. Raun, *Über die ältesten germanischen Lehnwörter im Ostseefinnischen*. UAJb. 30: 30—34

¹² A. D. Kylstra, *Geschichte der germanisch-finnischen Lehnwortforschung*. Aachen 1961

¹³ Gy. Décsy, *Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. Wiesbaden 1965

¹⁴ P. Ariste, *Saksa laensõnadest vadia keeles*. In: G. Bereczki and J. Molnár (eds), *Lakó-Emlékkönyv, Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest 1981. 7—19

¹⁵ OSc., i.e. Old Scandinavian is often unprecisely named Old Norse.

etymological reliability. For this purpose we have applied in our areal etymological analysis a differentiated aspect of the criterion of phonetics/phonology.¹⁶

Thus, comparing data of the relative and absolute chronology of phonological processes which took place in PFinnic ($\text{š} > h$; $ti > s$, and others) on the one hand, and in PGerm., PEGerm., (including Goth.), PNGerm. (including OSc.), i. e. the First Germanic Shift of Consonants; phenomena underlying Verner's law; Proto-Germanic Gemination; Proto-Germanic Fracture; North-West-Germanic Rhotacism, etc. on the other, and by differentiating the phonetic substitution of the phonemes and sounds of the sound envelope¹⁷ of loan-words and lexical penetrations from the phonological one,¹⁸ we have come to the conclusion that contemporary linguistics is able to differentiate four strata in the most ancient layer of the lexical Germanicisms of the Finnic languages: (a) loan-words and lexical penetrations which go back to LPGerm. (they could have been borrowed at the beginning of the 1st c. B. C.); (b) loan-words and lexical penetrations whose historical source of borrowing could have been the PEGerm. and PNGerm. not fully separated from each other and still united with a substantial "common core"; (they were probably borrowed at the end of the 1st c. B. C.); (c) loan-words and lexical penetrations which originate from PEGerm. (including Goth.); (they could have been taken over in the period between 100–150 A. D.); (d) loan words and lexical penetrations originating from PNGerm. (including OSc.); (they were probably borrowed in the period between 200–400 A. D.).

Our complex areal etymological analysis has shown that: (1) LPGerm. could have been the historical source of borrowing for the following Germanic loan-words and lexical penetrations of the Finnic languages which going back to PFinnic became in the daughter languages monosemes of different lexico-semantic microsystems¹⁹ and mainly: (a) the lexico-semantic microsystem of terms denoting domestic animals, cf., e.g., F., K., Est., V., Vep., Ing.: *kana*, Liv. *kana*, Lap. *kaene* ~ *kane*: 'hen' < LPGerm. *xanon 'cock'; F. *lammas* (Gen. *lampa(h)an*), K. *lammas* ~ *lammas*, Est. *lammas* (Gen. *lamba*), V. *lamaz*, Liv. *lambaz* ~ *lambaž*, Vep. *lambaz*, Lap. *labes*, *labbes* ~ *labis* ~ *bibbe* ~ *baba* 'lamb; ovis' < LPGerm. *(*x*)*lambas* id., etc.;

(b) the lexico-semantic microsystem of terms denoting phenomena of social life, cf., e.g., F., Est.: *kuningas*, K. *kuningas*, V. *kuningaz*, Liv. *ken'iG*, Vep. *kuningaz*, Lap. *gonâgâs(sa)* ~ *koneges* ~ *konagas* ~ *konongas-ges* (< F. *kuningas*): 'king' < LPGerm. *kuningaz 'son of the tribe, king', etc.

(2) PEGerm. and PNGerm. which were not fully separated from each other and therefore preserved common macroisoglosses could have been the

¹⁶ See: A. M. Rot, *A magyar nyelv fejlődése. A magyar–keleti szláv nyelvi kapcsolatok*. Kijev–Uzsgorod 1968

¹⁷ The "sound envelope" is "the plane of expression" or "exform" of the loan-word or lexical penetration.

¹⁸ On the difference between the "phonetic substitution" and the "phonological substitution" see: A. Pot, *Венгерско-восточнославянские языковые контакты*. Будапешт 1973, 113–115

¹⁹ On the linguistic peculiarities of lexico-semantic microsystems and their relations to lexico-semantic fields see: S. Rot, *On the Linguistic Interference of Hungarian–English Language Contacts and the Use of Grammatical Fields in Contrastive Studies*. Studies in English and American vol. 5. Budapest 1982

historical source of borrowing for the following Germanic loan-words and lexical penetrations of the Finnic languages which being the heritage of PFinnic became monosemes of different lexico-semantic microsystems, but mainly:

(a) the lexico-semantic microsystem of terms denoting objects and phenomena of every-day life; cf., e.g., F., K.: *rengas*, Est. *rongas* 'ring, circle' < PEGerm.—PNGerm. *rengoz id.; F. *neula* ~ *niekla*, K. *niekla*, Vep. *niegl*, V. *nigla*, Liv. *niegl*: 'needle' < PEGerm.—PNGerm. *nethla id., etc.

(b) the lexico-semantic microsystem of terms denoting metals; cf., e.g., F., Est. *kuld*, K. *kulda*, V. *kuud*, Lap. *kol'l*: 'gold' < PEGerm.—PNGerm. *gultham id.; F., K., Est.: *tina*, Vep. *t'in*: 'tin' < PEGerm.—PNGerm. *tin id., and others.

(3) PEGerm., and especially Goth. could have been the historical source of borrowing for the following Germanic loan-words and lexical penetrations of the Finnic languages which going back to PFinnic became in the daughter languages monosemes of different lexico-semantic microsystems, but first of all:

(a) the lexico-semantic microsystem of terms denoting objects and phenomena of every-day life, cf., e.g., F. *leipä*, K. *leiba* ~ *leibü*, Est. *leiva*-, Ing., Vep. *leib*, Liv. *lēba*: 'bread' < Goth. *halifs* (> < PSI. *xleþ) id.; F. *paita*, Lap. *paitē* ~ *pājt* ~ *pajt*: 'shirt' < Goth. *paida* id., etc.;

(b) the lexico-semantic microsystem of military terms, cf., e.g., F. *miekka*, K. *miekka* ~ *miekku*, Est. *mõök*, Liv. *mēk*: 'sword' < Goth. *meki* (Acc. Sing.) id., and others.

(4) PNGerm. and primarily OSc. could have been the historical source of borrowing for the following Germanic loan-words and lexical penetrations of the Finnic languages which being the heritage of PFinnic became monosemes of different lexico-semantic microsystems but mainly:

(a) the lexico-semantic microsystem of terms denoting objects and phenomena of every-day life, cf. e.g., F., V.: *kattila*, K. *kattila* ~ *kattil*, Est. *katel* ~ *katal* (Gen. *katla*), Ing. *kat't'in*, Vep. *kattil* ~ *kat'in* ~ *kat'i*, Liv. *kat'l'a*: 'kettle' < PNGerm. *katils (Gen. *katile*) id., etc.;

(b) the lexico-semantic microsystem of terms denoting culture plants, cf. e.g., F. *kaura* ~ *kakra*, K. *kara* ~ *kagru* ~ *kagr*, Est. *kaer* (Gen. *kaera*) ~ *kaar* (Gen. *kaara*), V. *kagra*, Vep. *kagr*, Ing. *kagər*, Liv. *ka'ggər(z)* ~ *a'grəz* 'oats' < PNGerm. *hagri id., and others.

Thus our complex areal etymological analysis has shown that the earliest layer of lexico-semantic Germanicisms in the Uralic languages manifested by loan-words and lexical penetrations of the Finnic languages comprised monosemes of different lexico-semantic microsystems but mainly those of terms of domestic animals; of terms denoting object and phenomena of every-day life; of terms denoting phenomena of social life; of terms denoting metals; of terms denoting culture plants; of military terms, etc.

All these lexico-semantic Germanicisms going through accomodation, adaptation received during their almost two millennia of usage in the PFinnic and its daughter languages a high degree of general linguistic assimilation ($Q \leq 0,01 - 0,03$)²⁰

²⁰ Q = deviation from a Uralic primordial prototype

Applying the theory of reflection in lexical nominalisation we have made an attempt to deduce from the most ancient Germanicism of the Finnic languages extralinguistic data concerning the character of the earliest Uralic — Germanic language contacts which were part and parcel of the interacting macrostructures of a Germanic and a Uralic type of cultures. Our studies may suggest that the earliest interrelations between the ancestors of the bearers of present-day Finnic and contemporary Germanic languages comprising a period between the 1st c.B.C. and 4th c.A.D. were very dynamic interrelations even ties of tribes involved in primitive cattle-breeding, agriculture, fishing and corresponding civilization.

ABBREVIATIONS

Est. = Estonian; F. = Finnish; Goth. = Gothic; Ing. = Ingrian; K. = Karelian; Lap. = Lappish (or Saam); Liv. = Livonian; LPGerm. = Late Proto-Germanic; OSc. = Old Scandinavian (or Old Norse), OSw. = Old Swedish; PEGerm. = Proto-East-Germanic; PIE = Proto-Indo-European; PNGerm. = Proto-North-Germanic; V. = Vot; Vep. = Veps.

The Problems of the Definite and Indefinite Conjugational Forms in the Northern-Ostyak Language

MARGIT SZALACSEK

(Szeged)

Many articles have already been written about the form and history of the Ostyak conjugation (Pápay, Fokos, Kövesi, Honti), but as far as I know the question of the usage has been mentioned only briefly by some linguists.

The Ostyak language, similar to some other Uralic languages, has definite conjugational endings, but the usage of these forms is far less consistent and describable than, say, Hungarian. Frequently, beside the definite object indefinite conjugational forms can be found and vice-versa.

First W. Steinitz made an attempt to define the rules of the choice of the conjugational forms. (Ostj Chr. 74—75.) His theory was that Northern-Ostyak often used indefinite forms where the definite object stood strictly before the verb.

J. Gulya sets forth his view about the definite conjugation of Eastern-Ostyak (NyK 69 : 389—394.) He states that the definiteness of the object does not depend on grammatical or formal conditions but on the situation, whether the object is mentioned (known) or not. In his opinion the definite ending of the verb is the formal marker of the object's definiteness.

This position is not convincing for me. In my studies (Pápay, ÉOSztjNyt.; Steinitz, OVE I.) I have found numerous sentences where indefinite conjugational forms are used when the object is definite, and in a few sentences definite verbal forms are used after indefinite objects. It must be emphasized that in the example sentences I have left out the passive verbal forms and the participles implying continuous action. The majority of the Northern-Ostyak sentences behaves according to the general rules of the usage of definite and indefinite conjugation. The aim of this paper is to discover the cause of the different behaviour of the rest.

G. Ganschow, in his short article (NyK 74 : 183—185), tries to give the rules of the usage of the verbal forms on the basis of the formal, grammatical markers of the object. In certain respects I agree with him, but I have come across many differing cases as well. Here I do not want to repeat Ganschow's rules, but simply list my remarks on the topic.

1. I have found four examples where the object is a demonstrative pronoun. In three of these sentences the indefinite conjugation is used, and in one the definite.

Vdef: *χundi sàra možàtlèm mà sit!* 'In the near future, how can I cure it?' (Pápay 24.)

Vind: *majχatł muj lēs, sit q̄t ūjətl.* 'Was sie gestern ass, das weiss sie nicht.' Steinitz I. 104.)

seda laņəsidi spχ ol, sit ūjəà! 'There are some clothes. Put them on.' (P. 10.)

2. In the next set of examples the object is a personal pronoun; beside them the definite conjugation is more often used than the indefinite. From my reading, the proportion is 36 : 5.

- Vind: *mà ki pitlajəm, manəm wēlati, nin ki pitlajti, mā ninan tūləm!* (St. I, 93)
 'Wenn ich besiegt werde, tötet mich, wenn ihr besiegt werdet, so bringe ich euch weg'.
tās-ŭs tälləŋən i louél tälləŋən. (P. 52)
 'They pull the goods, and also him'.
 Vdet: *(nin) manəm wēlalp!* (St. 144.)
 'Schlagt mich tot!'
χodj, naŋ manəm malaj χvilən? (P. 46)
 'Why do you leave me?'
min naŋən ōyēlna tällēmən. (P. 60)
 'We'll pull you on a sled.'
noχ-ki kilsəm loln, louél ūēlsəm loln. (P. 99)
 'If I had set off, I would have killed him.'
mà ninan tūllam. (St. 141)
 'Ich werde euch wegbringen'.

From these examples it can be seen that the verb occurs either in the definite or in the indefinite conjugation regardless of the person of the personal pronoun. (As opposed to Hungarian where in the first and second person forms of the personal pronoun the indefinite verbal forms are always used and in the third person the definite verbal forms are used.) Therefore it seems with the definite object there is no significance of which verbal form to use.

3. If the object has a demonstrative adjective, the objective conjugation is more frequently used. (The proportion is 37 : 9.) Among these I have also found sentences where the object the place of the object and the verb are the same, but the conjugation is different. In the few examples referring to an abstract thing the object and the verb are the same, nevertheless the conjugation changes. Demonstrative adjectives relating to concrete things can also have indefinite and definite conjugational forms beside them.

- Vind: *tāus si ūāzəŋ χòləs.* (P. 39)
 'The Tungusian heard this word.'
tām pōdər dəm ūāzəŋlām əl iorēmīlā. (P. 84)
 'These words that I have said, do not forget'.
nālūātsəm-χoj seda mil, si mil sōmdá! (P. 11)
 'Arrow-shavings-man, here is a cap, Put it on.'
 Vdet: *lou si ūāzəŋ χòlsəllī.* (P. 116)
 'He heard this news.'
tām soyəmpurəŋ kim-ītltələn. (P. 8)
 'You will let out your thread-ball.'
təm sēm wojen manəm miŋi. (St 81)
 'Gib mir dieses Augenfett!'
imi si or-kolāŋ ūojet kāuerləli. (P. 17)
 'The woman boils these reindeer suets.'

4. The definite object marked with a possessive suffix can be followed by both definite and indefinite conjugational forms in any person. The number

of the definite forms, however, is proportionally much greater: 117 : 41. Breaking this down into persons:

Person \ V	Vdet	V ind
1.	29	9
2.	14	6
3.	74	26

Although there are very few examples in the second person, this can be accounted by the fact that in tales naturally the third person forms occur most frequently.

Here are some examples for each person:

Vind: *mā sōrṇəṇ oxi xīram nin lōləpsəlṇ?* (St. 104)
 'Habt ihr meinen Goldgeldsack gestohlen?'
mā liləṇ tornen ārtaliləm. (St. 167)
 'Ich prüfe dein Lebenskraut'.
mēt jūxət ūn ēwel āləs. (St. 115)
 'Schliesslich versprach er seine älteste Tochter.'
tutl vləs. (P. 93)
 'He lit his fire.'

Vdet: *tāus, tāzəm tuləm.* (P. 40)
 Tungusian, I am taking my herd away.
tuten nox ali. (St. 123)
 'Zünde Feuer an.'
ikel səx! nox kuš xōjelsəlli. (St. 123)
 'Ihr Mann wollte den Rock anziehen.'
rādəṇ xət āləlna tutl nox-vləsəli. (P. 129)
 'In the house with a hearth he lit the fire.'

5. Usually when the definite object is unmarked, it is followed by definite verbal forms (the proportion is 49 : 13). Similarly, if the indefinite object is unmarked, it is usually followed by the indefinite conjugation. However I have found 10 examples where the indefinite (unmarked) object is followed by the definite conjugation. Further, there are 15 examples in my readings of a special sentence type where the objective content is expressed with the adverbial form of a noun (noun + adverbial suffix), and where, apart from two examples, the definite conjugation is used. Examples:

OdVi: *mur tōdā xət šugətlət.* (P 87)
 'There the people are ruining the house'.
mən'k'-igi oxsətpi-T'iberlos ɣər-səm noyəthiil. (P. 55)
 'The me k-oldman follows the blood-drops of the O-T'.

- OdVd: *oxsar uai-pələk svx loy pələl təl'səlli*. (P. 104)
 The fox turned the sheepskin-coat of the man with felt boots.
or- koləŋ uışli, kət aŋət əvəlt kətllsəli. (P. 17)
 He took the wood-rein; he took it by its two horns.
- OiVd: *i uərdi-ox-siski özilişsəm*. (P. 93)
 'I found a bird with a red head'.
nanən lidi zubina iŋ'k iğsləm. (P. 5)
 'Having eaten you, I will drink water'.

Examples of the marked object:

- min nāwremŋəlmən ləwŋ lütəlmən*. (St. 138)
 'Kaufen wir unseren Kindern ein Pferd!'
əkərije lēt-otn məsli. (St. 161)
 'Sie gab dem Hund Essen'.
svx elti ox samna poŋsəli. (P. 19)
 'He put a shawl above the sheepskin-coat'.

In the examples where the indefinite object is followed by indefinite verbal forms, the object is naturally unmarked. Here are some examples of this sentence-type for the sake of comparison with the above:

- OiVi: *zət libina tut vləs*. (P. 93)
 'He lit fire in the house'.
muja tut qə allən? (St. 9)
 'Warum zündest du kein Feuer an?'

6. The unmarked definite object stands directly before the verb in most of the cases. Rarely does another phrase stand between the object and the verb. Only in the case of OdVd sentences can there be more than one phrase between the object and the verb. The cases (with unmarked def. objects) are the following:

	OV	OSV OAV	OAAV	VO
OdVd	24	24	2	2
OdVi	14	1	—	—

Having listed the possible connections between the conjugation of the verb and the grammatical form of the object, we can state the following.

Beside an indefinite object there is usually the indefinite conjugation, and beside a definite object usually the definite conjugation is used, i.e. the normal usage of the two verbal forms.

In 1/3 of all my example sentences the conjugational forms are used in a different way; they are mixed. Most of the sentences of this latter group belong to the OdVi type. In these sentences the definite object can be marked or unmarked. There are examples of the OiVd type, too, though the existence of these sentences is surprising.

We may agree with J. Gulya in that the definiteness of the object does not depend on formal conditions. What decides if the object is definite or not, is simply whether it has already been mentioned or not. But we cannot agree that the definite conjugational form is the marker of the definiteness of the object, as in Northern-Ostyak there are numerous examples of the indefinite conjugation beside certainly definite (i.e. already mentioned, known) objects.

The situation usually makes it possible to recognize if the object is definite, though occasionally one can come across difficulties in it. (E.g.: *manəm liləŋ torŋ tuwa!* [St. 166] 'Bring mir das Lebenskraut!' The 'life-grass' is mentioned here for the first time, but we do not know if it is one single special grass or only one of that kind.) Gulya is of the opinion that the objects with Px-es are definite because of being mentioned, and that the Px-es have no determinative function. In cases when they are not used to mark real possession they simply connect the object to a certain person in relation to whom it was mentioned. In this latter case, in my opinion, the Px-es restrict the meaning of the object to a former mentioned individual. Thus, they behave just the same way as the anaphoric demonstrative pronouns do. Consequently, they do mark definiteness, though, of course, it is not induced by them.

Examples of this are:

oxsar iki jōxlal isməli (St. 136)

'Der Fuchs fragte die Männer'.

tut kēwŋ juwətsəli. (St. 142)

'Sie warf den (deinen!) Feuerstein'.

i xuiŋ naŋ moŋ-kutna xvišən. (P. 50)

'Where have you left your man?'

It can be seen that the usage of the two conjugational forms is very contradictory; no strict and reliable rule can be given for how to use them. Some possible explanations for this are: 1. The person who had told the tales may not have spoken Ostyak perfectly (?). 2. The usage might depend on style (?). 3. There might be more stages of the definiteness which is reflected by the usage of the conjugation (?). The definite forms might be losing their importance and the two conjugations are getting closer, becoming homogeneous.

I have another hypothesis. I think that the definite conjugational forms are still used in cases if the aspect of the verb is perfect, and the indefinite forms are used when the meaning of the verb is durative or continuous. At the moment it is still a hypothesis which needs further research.

Термины родства в общем словарном запасе уральских языков

ЭНИКО СИЙ

(Будапешт)

1. Под общим словарным запасом я имею в виду те реконструированные слова (= реконструированные праформы с реконструированными значениями), которые по классической теории родственного древа принято называть основным словарным фондом реконструированных языков-основ, т. е. конкретно, уральского, финно-угорского, а также финно-пермского, финно-волжского и угорского языков-основ. Реконструированные праформы можно считать реальными элементами бывшего реального языка в том смысле, в каком это представлено в статьях П. Фридриха, посвященных реконструкции прото-индо-европейской (PIE) терминологии родства и свойства: «... a pre-historic reconstruction, to be convincing, must be realistic in the sense of more or less conforming to what we have come to know on the basis of field work in live culture».¹ Из этого также следует, что мы не располагаем точными данными о размерах словарного запаса языка-основы в такой же мере, в какой же мы не можем представить и размер словарного фонда современного языка.

Целью моих исследований является всестороннее изучение терминов родства и свойства в пермских языках. Для этого я считала необходимым рассмотреть два вопроса: во-первых, какое место занимают термины родства в общем словарном запасе уральских языков, и во-вторых, как часто встречаются коми и удмуртские слова в этих уральских (U), финно-угорских (FU), финно-пермских (FP) этимологиях терминов родства. В этой статье я рассматриваю только первый вопрос, изложенный здесь материал является иллюстрацией доклада, который будет прочитан на ФУ-конгрессе.

2. В настоящее время исследование проблем общего словарного запаса уральских языков находится на той стадии, как утверждает Юха Янхунен, что «*uralilaisen sanastotutkimuksen tehtävänä ei kuitenkaan enää voi olla ensisijassa aineiston kartuttaminen, vaan sen selittäminen*».² Янхунен пришел к выводу, что общий словарный запас уральских языков, реконструированный им из FP и самодийских (S) праформ без учета угорских языков состоит из 131 этимологии. Безупречные этимологии №№ 1—94 представляют собой т. н. *perussanasto* (буквально: основной словарный запас). Эти этимологии вместе с остальными этимологиями №№ 95—131, которые несмотря на а) спорадические фонетические изменения, б) на два возможных объяснения и

¹ Paul Friedrich, *Proto-Indo-European Kinship*. Ethnology V/1. Pittsburg 1966. 1—36; 2.

² Juha Janhunen, *Uralilaisen kantakielen sanastosta*. JSFOu. 77 (1981): 219—274; 265.

в) на невозможность реконструировать корни дериватов, считаются достоверными этимологиями, образуют kokonaissanasto (буквально: полный словарный запас).³ Подобного мнения придерживается Пекка Саммаллахти, он говорит о 214 этимологиях, рассматривая параллельно праформы FU и S, не реконструируя при этом праформы U)⁴.

UEW (Uralisches Etymologisches Wörterbuch) по всей вероятности является самым полным списком уральского словарного фонда: первый том (находящийся в печати) содержит 1000—1200 реконструированных U—FU праформ в качестве заглавных слов словаря, и хотя еще точно не известно, сколько из этих праформ является U или FU происхождения, разница упомянутых цифр (131—1000-1200) настолько велика, что по праву можно считать UEW максимумом, а список Янхунена минимумом общего словарного запаса уральских языков.

3. Из перечисленных источников я рассматриваю в качестве терминов родства следующие реконструированные слова:

а) слова, указывающие на такие родственные отношения, которые можно описать в метаязыке, т. е. с помощью буквенных, цифровых и подобных способов записи, напр. ф. *eno* 'брат матери' = (анг.) MB 'mother's brother'.

б) слова, указывающие на биологические данные человека (пол, возраст) и его семейное положение (напр. 'человек, мужчина, муж'). В современных финно-угорских языках, и по всей вероятности в языке-основе эти слова были употреблены в качестве терминов родства в зависимости от вариантов корня, от суффиксации, напр. венг. *fiú* 'мальчик' — *fiam* 'мой сын', *fiad* 'твой сын' и т. д.; венг. *nő* 'женщина' — *neje* 'его жена'.

в) слова, которые по основному реконструированному значению не являются терминами родства (напр. 'большой', 'много'), не являются представителями ни первой, ни второй группы терминов (см. выше), но имеют этимологическое соответствие, обозначающее родственника, напр. U **er³* 'groß; viel' — S jur. *jiri* 'дед'. Учитывать эту группу необходимо, ибо таким образом можно понять и онтологию некоторых типов терминов родства (термины, обозначающие родственников старших поколений), и употребление определения в составе сложных терминов родства, напр. ф. *iso* 'большой' — *isä* 'отец' (UEW **icä*) — *isoisä* 'дед (букв. 'большой отец')'.

UEW указывает 4 типа несомненности этимологии: 1) безупречные, не вызывающие никакого сомнения (U), 2) вызывающие некоторое сомнение (U), 3) сомнительные (?), 4) очень сомнительные (??). Этимологии, расцениваемые двояким образом, в прилагаемой таблице находятся по более «низкой» классификации, напр. FP, ?U см. FP, так как культурно-историческая реконструкция, опирающаяся на этимологии, вероятно, будет более реальной. В таблице подробно не представлены данные самодийских языков (а в UEW они есть!).

Мною была отобрана всего 41 этимология из UEW, из них 30 U—FU (18 U, 12 FU), из списка Янхунена 11 U, см. таблицы I—IV.

³ Janhunen 246; 265.

⁴ Pekka Sammallahti, Über die Laut- und Morphemstruktur der uralischen Grundsprache. FUF 43 (1979): 22—66.

Материал UEW

по количественному признаку

по признаку достоверности

U	18	+	2	?U	←	FU, + 1	?U	←	FP
FU	12	—	2	?U					
FP	5	—	1	?U,	—	2	<	iran.	
FW	4	—	1	<	balt.				
Ug	2	—	1	<	? iran.				

U	16			1?	1??
FU	7	+	2?	U	3
FP	4	+	1	?U	
FW	1			2	1??
Ug	2				

Как видно, большая часть из реконструированных терминов родства представлена группой U—FU, по сравнению с которой даже можно пренебречь этимологиями, представляющими FP, FW, Ug.

Полисемию большинства реконструированных слов едва ли нужно объяснять тем, что из более ранних исследований этимологи имели представления о т. н. классификационных терминах, о словах уральских языков, обозначающих группу родственников. Достоверность реконструкции основного значения подтверждается цитатой от П. Фридриха. Большую озабоченность и подозрение к достоверности этимологий вызывает тот факт, что в UEW поразительно много неполных этимологий (с пробелами). Согласно теории родственного древа встает вопрос: почему не имеются соответствия, если двигаться с двух краев таблицы № I (с краев родственного древа) по направлению к центру? Если отбросить теорию родственного древа (это в настоящее время модно), тогда по какому принципу была составлена таблица и почему имеются соответствия именно в этих языках? Не идет ли речь о словах детского языка (Lallwort-theorie), о случайных совпадениях, результатах сходного развития, вторичных контактов и ареальных связей, или о параллельных заимствованиях, международных кочующих словах? Из множества вопросов необходимо выделить вопрос о заимствованных терминах родства:

а) спорадические заимствования, попавшие в отдельные языки-основы: FP *märtä, *sasare < iran.; FW *sisare ~ sesare < iran., < balt.; Ug *arз (*arwa) < iran.

б) «внутрисемейные» заимствования, основывающиеся на вторичных контактах, которые можно рассматривать с точки зрения «чистого» языкознания и с точки зрения этнолингвистики (см. т. н. протосаамскую теорию или вопрос о замене языка «окраинных» финно-угорских народов). Рассматривать саамско-самодийские совпадения, соответствия иначе, как общее наследие, нет оснований.

в) заимствования типа замены этим нужно понимать заимствование не самого понятийного поля, а только (?) слов (массы слов), относящихся к тому же полю. Пробелы, наблюдаемые в середине таблицы № I, следует объяснить не ареальными причинами («... maantieteellisesti keskelle sijoittuvat kielet ovat luonteeltaan innovatorisimpia, periferiset ryhmät taas konservatiivisia»),⁵ а сильным тюрко-татарским или русским влиянием (см. Сетяля).

5. Согласно методике классической теории родственного древа возраст и происхождение слова определяются его распространенностью (= до какого места в таблице распространены признаки +/-). В связи с этим Каиса Хяккинен считает, что распространенность имеет решающее значение не в

⁵ Janhunen 220.

Табл. I. Термины родства и свойства в UEW

№	Реконструкции		с	ф	эст	мд	мр	уд	к	х	мс		сам.	
1	U	'Frau eines älteren Verwandten (des Bruders, des Onkels); ? Mutter'	*ańa	+	-	-	?	-	?×	+	+	+	+	+
2	U	'Vater'	*äčä	+	-	-	-	-	-	+	+	+	-	+
3	U	'Onkel'	*čečä	+	+	> ?	+	+	+	+	-	+	-	+
4	U	'älterer (männlicher) Verwandter: Vater des Vaters, älterer Bruder des Vaters, Onkel'	*ekä	+	-	-	-	-	-	+	+	-	-	+
5	U	'Mutter, Weib'	*emä	+<	+	+	-	-	-	-	-	+	+	+
6	U	'groß; viel'	*enä	+	+	+	×	-	?×	?×	×	×	-	+
7	U	'groß; viel'	*er3	-	-	-	-	-	-	×	×	×	?×	+
8	U	'Vater'	*ičä	+	+	+	?	+	-	-	+	+	+	+
9	U	'alte Frau, Großmutter'	*im3	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+
10	U	'Sohn; Junges'	* (j) 8k3 ~ * (j) 8γ3	-	-	-	-	-	-	?	-	-	-	?
11	U	'Mann, Mensch'	*koje	+	-	-	-	-	-	+	+	-	-	+
12	U	'eine ältere Verwandte: Großmutter, Tante, ältere Schwester (? mütterlicherseits)'	*koska	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
13	U	'Schwiegertochter, junge Frau'	*mińä	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+
14	U	'jüngere Schwester des Mannes oder der Frau, Schwägerin; jüngere Bruder des Mannes od. der Frau, Schwager'	*nat3	?<	+	+	-	+	-	-	-	-	-	+
15	U	'Mädchen, Jungfrau, Tochter'	*nejđe	?<	+	-	-	+	+	-	-	-	-	+
16	U	'Frau, Weib, Weibchen'	*nińä	+	-	-	+	-	-	?×	+	+	+	+
17	U	'verwandt (durch Heirat)'	*wan13	??	-	-	-	-	-	-	-	-	-	??
18	U	'Schwiegersohn, Bräutigam'	*wäńe	?<	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+
19	?U	'Schwiegermutter'	*an3-(pp3)	+	+	-	-	-	-	+	+	?	?	?
20	FU	'Schwiegervater'	*appe	+	+	-	-	+	-	+	+	+	+	-
21	?U	'ältere weibliche Verwandte: Tante, ältere Schwester'	*ap3	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	?

22	FU 'jüngerer Bruder, jüngere Schwester'	*eé3	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-
23	FU 'alter Frau; Großmutter'	*ewkk3	-	+	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-
24	FU 'Mann, Sohn, Knabe'	*irkä (ürkä)	-	+	-	-	+	-	-	-	-	+	+	-
25	FU 'Schwager'	*kiđ3 (*küđ3)	-	?	?	-	-	-	-	-	?	> ?	-	-
26	FU '(jüngeres männliches) Familienmitglied; Vetter, Cousin'	*lärwä	?	-	-	-	-	-	-	-	?	?	-	-
27	FU 'Frau, Weib; heiraten'	*naje	+ <	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	-
28	FU 'Sohn, Knabe'	*pojka	× <	+	-	?	?	-	-	+	+	+	+	-
29	FU 'Schwester (des Vaters od. der Mutter)'	*säce	?	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-
30	FU 'Bruder'	*welje	?	?	?	-	-	-	-	-	-	-	?	-
31	FP 'groß; Vater'	*äje	+	+	+	-	-	+	+	+	+	-	-	-
32	FP 'Mutter'	*enä	+	-	-	-	-	?	+	+	-	-	-	-
33	?U 'Schwägerin'	*käl3 (? *käl3-w)	+	+	+	+	-	+	+	+	?	?	-	?
34	FP 'Mensch, Mann'	*märtä	-	-	-	+	-	+	+	+	-	-	-	- < iran.
35	FP 'jüngere Schwester'	*sasare	-	-	-	+	?	+	×	+	-	-	-	- < urian.
36	FW 'irgendein Verwandter: Bruder, Schwester, Vetter, Base usw.'	*orpa	+	+	-	+	?	-	-	-	-	-	-	-
37	FW 'Schwester'	*sisare ~ *sesare	-	+	-	-	?	-	-	-	-	-	-	-
38	FW 'Weib, Frau'	*nis3	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
39	FW 'irgendein Verwandter'	*tätä	-	??	??	??	-	-	-	-	-	-	-	-
40	Ug 'mütterlicher Verwandter; (jüngerer) Bruder der Mutter'	*ar3 (*arwa)									+	?	+	< ? iran.
41	Ug 'Tochter, Mädchen'	*äk3									+	+	?	

+ имеется соответствие

- соответствия нет

× имеется соответствие, но слово не принадлежит к терминологии родства

≈ заимствование

Табл. II. Термины родства в списке Я. Янхунена

- № 13 *koska 'isoäiti', 'äitiä vanhempi naispuolinen sukulainen'
 № 26 *cecä 'eno, isetä'
 № 39 *inäjppi 'appi ja/tai anoppi'
 № 40 *inä 'anoppi'
 № 71 *ippi 'appi'
 № 77 *kälw 'kälvy'
 № 94 *näxi 'nainen'
 № 110 *ämä/*emä 'äiti'
 № 111 *mähä/*mehä 'miniä'
 № 114 *weñw/*wäñw 'vävy'
 № 118 *nätz(-) (*nätjw, *nätäw) 'vaimon veli, miehen sisar'

Табл. III. Родственники и свойственники по UEW

Кровное прямая линия		родство боковая линия		Родство по браку	
м	ж	м	ж	м	ж
*äcä U	*?aŋa ² U	*cečä U	*koska ² U	*appz FU	*aŋa ¹ U
*ekä ¹ U	*emä U	*ekä ² U	*apz FU	*wäñe U	*an3ppz FU
*icä U	*imz U	*enä U	*säce FU	*kidz FU	*miñä U
*äje FP	*enä FP	*welje FU	*sasare FP	*?lwan- t3 U	*kälz FP
*erz U	*ewkkz FU	*läwä FU	*sisare FW	*märtä FP	*tätä FW
*j8kz U	*koska ¹ U	*arz Ug		*koje U	*näje FU
*irkä FU	*nejde U	*ec3 FU			*nis3 FW
*pojka U	*äkz Ug	*orpa FW			*niñä U
					*nätz U

Табл. IV. Родственники и свойственники по списку Я. Янхунена

Кровное родство прямая линия		боковая линия		Родство по браку	
м	ж	м	ж	м	ж
	*ämä *koska ¹	cecä	*koska ²	*ippi *weñw	*inä *mähä *kälw *näxi *nätz *inäjppi

вопросе происхождения, а в вопросе возраста слова.⁶ Классификация U означает лишь то, что слово существовало уже в уральскую эпоху, однако из этого нельзя понять, возникло ли это слово в уральском языке-основе, или оно было заимствовано в уральскую эпоху. По моему мнению, вопрос о возрасте слов U также остается открытым, ибо не ясно, с каких пор интересующее нас слово существует в уральских языках. Буква U в UEW означает то же самое, что и год первого зафиксирования слова в историко-этимологических словарях. Уральский язык-основа был расчленен не только в пространстве, но и во времени.

Термины родства, как правило, образуют часть основного словарного запаса, а основной словарный запас принято характеризовать признаком упорного сохранения. Из всего этого логически следует, что термины родства U и в эпоху U представляли собой группу слов, сохраняющих традиции. К этому можно еще добавить то, что как в настоящее время, так и в уральскую эпоху эта группа слов подразделялась на две части: активную (используемую) и пассивную (известную, но не используемую). Структурно-семантическая сложность терминов (непроизводные, производные слова, по Янхунену даже одно сложное слово, типа уральского образования) также указывает на немалый возраст.

Встречающиеся в UEW 30 терминов родства с обозначением U—FU в соотношении к 1000—1200 этимологиям не такое уж большое число, но 11 в соотношении к 131 этимологии по Янхунену — это уже количество! По мнению Янхунена, словарный запас из 131 слова «... (on) niin pieni, että sen voi olettaa edustavan vain kantakielen kaikkien keskeisintä, parhaiten säilynyttä sanastonosaa»⁷ — поэтому для нас приятный сюрприз, что мы находим среди них 11 терминов родства, 10 «настоящих» (см. 3. а), а 11-й *näxi 'женщина' попал в эту группу из-за своего условного значения 'жена'.

6. Учитывая вышесказанное о времени, пространстве, об активной и пассивной частях словарного запаса, мы можем утверждать со всей определенностью, что с точки зрения и количества, и качества термины родства в словарном запасе языка-основы U—FU могли занимать значительное место: их число примерно соответствует числу алтайских и PIE-реконструкций; с точки зрения структурно-семантических показателей они отражают характерные черты т. н. урало-алтайской, по моему: не-индоевропейской системы родства. Но так как они образуют семантическое поле, а не систему, поэтому они не пригодны для того, чтобы реконструировать по ним общество или форму семьи уральской эпохи. Из материала таблиц следует еще один — новый — интересный момент: терминология многих финно-угорских языков (напр., т. н. городская терминология родства в современном венгерском языке) является почти тождественной с материалом U—FU из UEW, словно бы материал U—FU в UEW собран был в наши дни. Из этого логически следует вывод, что реконструированные на основе терминологии U—FU общество, семья U—FU чуть ли не тождественны с обществом, с формой семьи ныне существующих уральских, финно-угорских народов, но кто бы осмелился утверждать такое?!

⁶ Kaisa Häkkinen, Suomen kielen vanhimma sanastosta ja sen tutkimisesta. Turku 1983. 447 l.; 177.

⁷ Janhunen 265.

Mordvan spiranttien elisiosta

GÁBOR ZAICZ

(Budapest)

0. Tutkimukseni osoittaa dentaaliklusiilien *t*, *ʈ*, *d*, *ɖ*, spiranttien *v*, *j* ja nasaalien *n*, *ɲ* useimmiten kadonneen mordvan kielestä (ks. Urálsztikai tanulmányok [= UT] [Bp 1983] s. 465). Historialliselta kannalta spiranttien elisio ansaitsee erikoista huomiota, koska se näyttää olevan hyvin vanha ilmiö. Sensijaan klusiilien ja nasaalien häviäminen on tapahtunut paljon myöhemmin.

Tutkielmassani käsittelen spiranttien elisiota sananalkuisessa, -sisäisessä ja -loppuisessa asemassa nykyerän (=E) ja nykymokšan (=M) murreerojen pohjalta palaten ajassa taaksepäin myöhäiskantamordvan (= mkmd: n. 4.—8. vuosisata jKr.), kantamordvan (= kmd: 1. vuosituhannelta eKr. 3. vuosisadalle jKr.) ja esimordvan (=emd: 2.—1:selle vuosituhannelle eKr.) aikaan, verraten samalla esimerkistön rekonstruoinnin yhteydessä sanaaineistoa vielä varhaisempiin kielioloihin (FV = suomalais-volgalainen, FP = suomalais-permiläinen, FU = suomalais-ugrilainen, U = uralilainen).

Mordvan koko kielihistorian aikana on hyvin usein tapahtunut kahden spirantin, nimittäin labiodentaalisen *v*:n ja palatovelaarisen *j*:n kato. Muista spiranteista FP/FV *ɖ, **ɖ'*, sekä kantamordvan aikaan asti oletettava *ɣ (< U/FU *k), ovat todisteina mordvan kehityksen tuloksesta *d*, *ɖ*, *l*, *ʈ*, resp. *v*, *j*. Uusimpien lainasanojen välityksellä kieleen tulleet E M *f* ja *ɣ* eivät yleensä katoa. Sibilanttien *s*, *ʂ*, *ʃ*, *z*, *ʒ*, *ʒ* elisio on harvinainen ilmiö, eikä sillä ole ollut suurta merkitystä mordvan kielihistoriassa.

Mordvan kiellentutkimuksen tavanomaisten lähteiden ohella (vrt. UT s. 474—475) olen suuressa määrin hyödyntänyt L. Keresztesin erinomaista julkaisematonta äännehistoriallista monografiaa (A mordvin mássalhangzó-rendszér kialakulása [= Kons.]. Jyväskylä 1984). Rekonstruoidut muinaismordvan muodot olen yleensä siteerannut mainitun käsikirjoituksen mukaan, mutta olen myös ottanut huomioon painossa olevassa teoksessa Uralisches etymologisches Wörterbuch (toim. K. Rédei) esitetyt kantamuotojen rekonstruktiot.

1. *v:n elisio

1.1. Nykymordvassa illabiaalivokaalien *a*, *ä*, *e*, *i* edellä voi esiintyä todennäköisesti omaperäinen sananalkuinen *v*-spirantti (vrt. Kons. 90), kun taas labiaalivokaalien *o*, *u* edellä ei yleensä voi olla *v* sanan alussa (vrt. FonMdlitJa. 29, 65). Sääntö pätee myös vanhempiin venäläisiin lainasanoihin: *o*-vokaalin edeltä tai sananalkuisen konsonanttijhdistelmän käsittävistä muodoista *v yleensä katoa (tosin kato on ainakin osittain voinut tapahtua jo lainanantajakielen murteissa; vrt. MdLautl. 56—57).

Erzän murteissa *v häviää varsin usein v o k a a l i n o edeltä, mutta sama ilmiö tavataan mokšankin murteissa; vrt. E murt. *obla* 'vobla < eräs

karppilaji > ~ E *vobla* id., E murt. *olna* 'aalto' ~ E *volna* id., E murt. *oromka*, *oronka* 'suppilo' ~ E *voronka* id.; M murt. *atak* 'kas näin' < ven. *gom mak* id. (vrt. EMdGr. 35; Zapiski 18: 145; OMD 1: 135, 2: 54, 252, 3: 13, 4: 87, 337; VoprMdJa. 42: 297). Muutamassa erzän murteessa sananalkuinen *v voi toisinaan kadota myös *e* : *n* edeltä: E murt. *el* '-han, -hän' ~ E *ved* id., E murt. *erba* 'paju' < ven. *sepoa* id. (VoprMdJa. 42: 297).

Mordvan murteissa, ja joskus lisäksi myös erzän kirjakielessä, *k o n s o n a n t t i r y h m ä n* alkukomponenttina olevan *v* : *n* kato purkaa konsonanttikasautuman (toisesta harvemmin tavattavasta yksinkertaistamismahdollisuudesta ks. MdLautl. 58; OMD 4: 87; FonMdLitJa. 30). Esim. E murt. *kus* 'maku' ~ E *vkus* id., E murt. *lašt* 'valta' ~ E *vlašt* id., E *nučka* 'lapsenlapsi' < ven. *шук, шучка* id., E *tulka* 'tulkka' < ven. *стыка* id.; M murt. *so* 'kaikki' < ven. *ecē* id., M murt. *srif* 'räjähdys' ~ M *vzrif* id. (MdLautl. 56; EMdGr. 35; OMD 1: 135, 4: 87, 272, 334). Huomautan tässä, että *v* : llä on taipumus kadota myös konsonanttiyhtymän *t o i s e n a* komponenttina, varsinkin eräissä murteissa *o* : *n* edeltä; siitähän on esimerkkejä, että kolmen konsonantin yhtymän *v i i m e i s e n ä* jäsenenä oleva *v häviää: md. murt. *gožda* 'naula' < ven. *гоздоб* id., *xorij* 'kivulloinen' < ven. *хорош* id., *šekla* 'punajuuri' < ven. murt. *секла* id.; E murt. *skoréc* 'kottarainen' < ven. *схопей* id. (vrt. MdLautl. 57; OMD 4: 334).

Vielä mielenkiintoisempaa *v* : *n* kadon näkökulmasta on omaperäisen sanaston tutkiminen.

Kantaerzässä meidän on jäljempänä (vrt. 2.1.) mainittavan muutoksen *jä > *je > *e- rinnalla ehkä vielä otettava huomioon sporadinen äännekehitys *va > *vo > *o- (Kons. 92): E *oj*, M *vaj* 'rasva, voi' < mkmd. *vaj (? *voj); E *ojme*, M *vajmä* 'hengitys, henki' < mkmd. *vajmä (? *vojmä). Sulkeissa olevat kysymysmerkillä varustetut muodot voidaan selittää siten, että sananalkuinen *v saattoi myöhäiskantamordvassa esiintyä vain illabi-aalivokaalien edellä; labiaalisen *u, *o : *n* edellä sitä tuskin oli. Muinaiset *vu-, *vo- yhtymät lienevät hävinneet varhemmin, ehkä jo esimordvan ajan kuluessa (Kons. 49–50; ks. jäljempänä olevat esimerkit).

Keresztesin sana-aineiston perusteella kmd. *u-, *ū- voidaan osittain palauttaa dissimilaation tuloksena syntyneen *vu-asteen kautta kmd. tai emd. *vi- alkuisen sanastoon. Esimerkit kmd. *vi : stä vrt. E *užere*, M *užər* 'kirves' < < kmd. *ūžərə < *vižərə < emd. *važara (FV *wažara < m:iraani); E *uške* 'metallilanka', M *uškä* 'ketju' < < kmd. *ūškə < *viškə < emd. *voškə (U *waške < m:iraani). Esimerkit emd. *vi : stä vrt. E *očko*, M *očka* 'kaukalo' < < kmd. *učkə < emd. *vička (FP *wočk3); E *ožo* 'keltainen' < < kmd. *užə < emd. *viža (FP *wiža).

Kantamordvan sanaston muissa esimerkeissä kmd. *u-, *ū- todistaa, että sen edeltäjänä esimordvassa on ollut *vu- (< *vo-): E *ukštor(o)*, M *uštər* 'vaahtera' < < kmd. *ūkštər < emd. *(*v*)*okštər* (FV *wakštəre); E *ule*-, M *ulə*- olla' < < emd. *(*v*)*ulə*- (FU *wole-); E *užo*, M *uža* 'kulma' < < kmd. *užə < emd. *(*v*)*oža* (FP *woša); E *udalo*, M *ftala* 'takana' < < kmd. *ūytə-, *uytə- < emd. *(*v*)*ukta* (?FV *wikta); E *udem(e)* 'aivot' < < kmd. *ūdəmə < emd. *(*v*)*udəmə* (FP *wid3m3).

Esimerkkiaineiston tarjoaman todisteen nojalla voidaan olettaa E *ukštor(o)*-tyypissä esimordvan aikaista, edellisissä kahdessa tyypissä taas kantamordvan aikaista *v : *n* elisiota; viimeksi mainituista voi spirantin kato olla tapahtunut aikaisemmin E *očko*-tyypissä kuin E *užere*-tyypissä. Tämän

monimutkaisen säännöttömän äännekehityksen selvittely kaipaa lisätutkimuksia.

Vielä vanhemman, kenties esimordvan aikaakin varhaisemman **v:n* kadon mahdollisuutta tukee vain muutama epävarma etymologia; esim. E *utomo*, M *utəm* 'aitta' < < kmd. **ūtəmā* < emd. **ōtama* (**votama*) < ?FV **(w)ottama*, jos ~ sm. *ottaa* (jos ?? ~ sm. *aitta*, silloin < FV **ajta*). Yksittäiset rekonstruktiot sallivat, ainakin teoriassa, myös mordvan erilliskehityksen aikaa edeltävän **w:n* elision. Esim. E M *oš'kaupunki* < < kmd. **ošā* < emd. **oša* < FP **(w)očā* (U **wočā*); E M *od'nuori; uusi* < < emd. **udā* < FP **(w)uđ'e* (FU **wuđ'e*); E *učo-*, M *uča-* 'odottaa' < < kmd. **ūčā* < emd. **ōča* < ?FP **wočā-*. Kun otetaan huomioon, että ainakin **va*-alkuiset sanat ovat säilyneet muissa suomalais-volgalaisissa kielissä, voidaan **v:n* kato todennäköisimmin sijoittaa mordvan kielen erilliskehityksen kauteen (vrt. Kons. 91).

1.2. Mordvan labiodentaalinen *v*, jonka allofonina esiintyy tavun- ja sananloppuisessa asemassa bilabiaalinen *w*, katoaa erzän murteissa sekä konsonanttia edeltävässä että vokaalien välisessä asemassa. Konsonanttia edeltävä tavunloppuinen *v* joko vokaaliutuu tai voi hävitäkin; esim. E murt. *brouna* 'hirsi' < ven. *бревно* id., E murt. *utā-* 'painaa; vetää' ~ E *utā-* id. (OMD 4: 337; VoprMdJa. 42: 297; vrt. MdLautl. 63). Erzän murteissa intervokaalinen — yleensä velaarivokaalien välisessä asemassa oleva — tavunalkuinen *v* joko vokaaliutuu (tavallisesti *u*, *o:n* edellä) *ū*:ksi (joskus > *u*) tai häviää (varsinkin *a:n* edellä): E murt. *čū-* 'kaivaa' ~ E *čuvo-* id., E murt. *čao*, *čau* 'tyhjä' ~ E *čavo* id., E murt. *čoar* 'huhmar' ~ E *čovar* id., E murt. *raštua* 'joulu' ~ E *roštuva* id., E murt. *kemgotoo* '16' ~ E *kemgotovo* id.; vrt. E murt. *kuenža-* 'kovettua < leipä >' ~ E *kuvonza-* id. (Zapiski 18: 146, 192; OMD 1: 223, 321, 335, 2: 135, 4: 337–338, 5: 276; VoprMdJa. 42: 297). Muutamassa erzän (ja mokšan) murteessa toisen tavun *v* häviää yhdessä samaan tavuun kuuluvan (ei tavunloppuisen) vokaalin kanssa: E murt. *pūrks* 'kyhmy' ~ E *puwōks* id., E murt. *podme-* 'olla riipuksissa' ~ E *povodeve-* id.; M murt. *purda-* 'kiertää' ~ M *puvārda-* id. (vrt. OMD 1: 135, 2: 149, 253, 319).

Vanhemmasta, myöhäiskantamordvan aikaan palautettavissa olevasta sporadisesta elisiosta löytyy erityyppisiä esimerkkejä: E *paz*, M *pavaz* 'Jumala' < mkmd. **pavas*; E *tundo*, M *tunda* 'kevät' < mkmd. **tundā* < **tuwēndā*; M *sa-* 'tulla' < *sāva-* 'ottaa' (jakaantumalla; vrt. E *sa-* 'tulla' < E *saje-* 'ottaa'); jne. (Mkmd. **v:n* esiintymisestä sekä **v* ~ **j*-eriytymisestä ks. Kons. 49–50, 93–94, 99.)

Spiranttien muutoksista vanhimpana voidaan pitää konsonantin jälkeisen **v:n* katoa, joka on samassa asemassa olevan **j:n*kin katoa varhaisempi (Kons. 89). Muutokset **hw* > **l* ja **rw* > **r* voidaan suomalais-ugrilais- ja muinaisiranilaisperäisten sanakerrostumien antaman todisteen perusteella sijoittaa mordvan kielen erilliskehityksen alkuaikoihin: E *pel*, M *pejel* 'pilvi' < < emd. **pilā* < FP/FU **pilwe*; E *pul-*, *pul-*, M *pəl-*, *pəl-* 'polvi(stua)' < < emd. **polā* < FV/U **polwe*; E *tele*, M *tālā* 'talvi' < < emd. **tālā* < FP/FU **tālvā*; E *vele*, M *velā* 'kylä' < < emd. **vilā* < FV **wilwā*; E *čuro*, M *šura* 'harva' < < emd. **čōra* < FV/FU **šorwa*; E *šuro*, M *šura* 'sarvi' < < emd. **šōra* < FP/FU **šorwa* (< k: iraani); E *uros*, M *urās* 'orpo' < < emd. **ōras* < FV **orwas* (? **orpas*) (FU **orwas3* tai **orpas3* < esiarij.). Sporadisesti spiranttinen jälkikomponentti on voinut pudota pois muualtakin kuin likvida + *v*-yhtymistä (esim. **jw* > **j*, **sw* > **s*): E *kojme*, M *kajmā* 'lapio' < < emd. **kaja-* < 1) FP **kojwa-* tai **kajwa-*, 2) FP **kaja-*; E M *kaso-* 'kasvaa' < <

emd. *kasa- < FV/?FU *kaswa-. Jopa konsonanttia edeltävän *v:n* hyvin varhaisesta katoamisesta (*wk > *k, *wn > *n) on pari esimerkkiä: E *tundo*, M *tunda* 'keivät' < < ? emd. *tōga* (> kmd. *tūγā) < FV *towka; E *senej*, M *señi* 'monni' < < emd. *sänājā < FP/FU *sāwnā.

1.3. Nykymordvassa *v* esiintyy usein varsinkin yksitavuisten sanojen lopussa (FonMdlitJa. 35, 67; vrt. EMdGr. 28). Erzässä bilabiaalinen spirantti *w* sulautuu tavunloppuisessa asemassa helposti labiaaleihin; vokaaliutumisesta ks. E murt. *leu* 'leijona' ~ E *lev* id., E murt. *burau* 'pora' ~ E *burav* id. (OMD 4: 337; sporadisesta kadosta erzän murteissa ks. MdLautl. 63, 68).

Kantamoksassa kaksi- ja useampitavuisten sanojen lopussa oleva spirantti (~ E -*v*, -*j*, -*η*) sulautui tavallisesti vartalonloppuäänteeseen (konsonantti on kuitenkin säilynyt suffiksien edessä); vrt. E *kudov*, murt. *kudoj*, *kudon* 'kotiin' ~ M *kudu* id., E *salov* 'suolainen' ~ M *sahu*, pl. *saluft* id. (MdLautl. 63, 67; IstMorfMdJa. 25, 78–79; Kons. 49, 99, 101).

2. **j:n* elisio

2.1. Mordvan kirjakielissä sananalkuinen *j* voi tunnetusti esiintyä omaperäisissä sanoissa vain velaarivokaalien edellä: E *jam* 'keitto', M *jam* 'puuro'; E *jovks*, M *jofks* 'satu'; E M *jur* 'juuri' (FonMdlitJa. 30, 65). Palataalien edellä *j* tavataan vain uusimmissa venäläisissä lainasanoissa: E M *jedinstva* 'yksikkö', *jenot* 'pesukarhu', *jerefik* 'kerettiläinen'.

Velaarivokaaleja *a*, *o*, *u* edeltävän *j:n* sporadinen kato kuuluu uudempiin, ainoastaan eräissä murteissa ja toisinaan, tavattaviin ilmiöihin: E *jukse*-, *ukse*- (~ M *jukse*-) 'irrottaa' < mkmd. *joksə-; M *juma*-, *ima*- (~ E *joma*-) 'tuhoutua' < mkmd. *juma- (vrt. MdLautl. 66; OMD 4: 263).

Keresztesin tutkimusten mukaan sananalkuinen *j on voinut esiintyä paitsi velaarinen *a, *o, *u myös palataalisen **ä:n* edellä myöhäiskantamordvan kaudella, ja näissä asemissa sitä voidaan pitää vanhana perintönä (Kons. 50–51, 92). Tätä valaisee E *e* ~ M *ä*, *jä* -alkuisten sanojen vertailu: E *ej*, M (*j*)*āj* 'jää' < mkmd. *jāj (*jāŋ); E *ekše*, M (*j*)*äšä* 'viileä; taka-' < mkmd. *jäksə; E *erke*, M (*j*)*äkkä* 'järvi' < mkmd. *järka; E *eče*-, M (*j*)*äčə* 'tunkeutua' < mkmd. *jäčə-; E *ežne*, M (*j*)*äžnā* 'nivel' < mkmd. *jäžnə. Esimerkkien mukaan kantamoksassa on säilynyt mkmd. *ä sekä viimeisimpiin aikoihin saakka myös *j; kantaerzän murteessa taas sanan aloittavan **j:n* häviäminen on todennäköisesti tapahtunut alkutavun vokaalin supistumisen jälkeen (E *jä- > *je- > *e-), sillä sananalkuinen *je*- sekä *ji*- oli mordvassa pitkään erittäin harvinainen äänneyhtymä (Kons. 35, 92; vrt. MdLautl. 66). Tähän viittaa vanhemmissa lainoissa *e:n* ja *i:n* edellä todettava *j:n* kato: M murt. *engə*- 'lyödä' < tat. *jin*- 'voittaa', M *ezna* 'lanko' < tat. *jiznā* id., E *emež*, M *imaš* 'marja, hedelmä' < tat. *jimaš* id. (vrt. JSFOu. 15/2: 33).

Parissa omaperäisessä sanassa lieene havaittavissa esi- tai kantamordvan aikainen muutos *je- > *ji- > *i-; vrt. esim. E *inzedə*-, M *inžede*- 'höylätä', E M *inks* 'höylä' < mkmd. *iñə- < < FV/FU *jenə- (vrt. NyK 79: 205). Sekään ei ole mahdotonta, että *j:n* katoaminen *e, **i:n* edeltä on vieläkin varhaisempi; vrt. esim. E *ije* 'vuosi' < < FV *ikā < FU *jikā tai *ikā.

2.2. Nykymordvan murteiden eroavuuksista herättää huomiota vokaalien välisessä asemassa olevan a) verbinvartalonloppuisen ja b) nomininsisäisen (toisen tavun) mkmd. **j:n* (**jə:n*) katoaminen moksassa ja säilyminen erzässä: a) E *mije*-, M *mi*- 'myydä' < mkmd. *mijə-; E *mujə*-, M *mu*- 'löytää' < mkmd. *mujə-; E *pije*-, M *pi*- 'kiehua' < mkmd. *pijə-; E *tuje*-, M *tu*- 'tuoda' < mkmd.

**tuja-*; b) E *šejede*, M *šidä* 'tiheä' < mkmd. *šejeda; E *vi(je)de*, M *vidä* 'oikea; oikeanpuoleinen' < mkmd. *vijsda; jne. Nominien muodoissa umpiasemassa M *j (*šejda, *vijsda) on sulautunut sitä edeltävään palataalivokaaliin, joten siinä on itse asiassa hävinnyt vokaalin jälkeinen spirantti konsonantin edeltä (vrt. MdLautl. 63–64). Mkmd. *jə on harvemmin voinut hävitä myös erzästä (vrt. E *vide* ~ *vijede* [vrt. ed.]; E *šeika*, M *sääkä* 'sääri' < E *šejer*, M *säjär* id.); toisinaan *jə on jopa hävinnyt vain erzästä (vrt. E *sem*, murt. *šejme*, vanh. [Wiedemann] *seje*, M *säjäm* 'taula' < mkmd. *säjəmə).

Myöhäiskantamordvan aikaisesta *j*:stä Keresztes toteaa, että se vokaalien välisessä asemassa on usein esiintynyt sekä palataalisen että velaarisen vokaalin edellä, jota vastoin konsonanttia edeltävä *j on – tavun sulkevana – helpommin voinut sulautua sen edellä olevaan vokaaliin (Kons. 50–51).

Hyvin varhainen, esi- tai myöhäisimmän kantamordvan aikainen, voi olla likvida + *j* -yhtymissä (*lj, *rj) likvidan liudentumisen seurausilmiönä tapahtunut *j*-jälkikomponentin kato (vrt. Kons. 89, 129–130): E *nile*, M *nilä* 'neljä' < kmd. *nēlə < emd. *nēljä (FP/FU *neljä); E *pile*, M *pilä* 'korva' < emd. *pēlə < *pēljä (FP/FU *peljä); E M *mar* 'marja (yhdyssanoissa)' < kmd. *marə < FV *marja (?FU *marja); E *šire*, M *širä* 'syryä' < kmd. *širə < emd. *širä < FV *šürjä (tai emd. *širə < FV *šüre); E *ure*, M *urä* 'orja' < kmd. *ūrə < *urjə (FV/FP *orja).

Konsonanttiyhtymien alkukomponenttina *j on toisinaan esiintynyt lainasanoissa mordvan kielihistorian kuluessa. Mordvan kielen vanhimmissa lainoissa on rinnan ja myös samanaikaisesti edellisen ilmiön kanssa voinut tapahtua kato, mutta paljon myöhäisemmästäkin *j:n häviämisestä on esimerkkejä: E *sed*, M *šed* 'silta' < kmd. *sedə < emd. **se(j)də* (FP *sejtə tai *setə < m:iraani); E *puŕe*, M *puŕä* 'sima' < mkmd. *puŕə (? < Volgan saksa tai) < kmd. *pujŕə (< gootti). Varsinkaan uusimpien lainasanojen osalta ei taaskaan aina voida ratkaista, onko spirantin katoaminen tapahtunut mordvassa vai jo lainanantajakielen (venäjän) vastaavassa murteessa; vrt. esim. E murt. *ččas*, *čejčas* 'nyt' (< ven.).

2.3. Molemmissa kirjakielissä -*j* voi esiintyä yksitavuisten sanojen lopussa (E *oj*, M *vaj* 'rasva, voi'; E M. *pej* 'hammas' jne.; vrt. FonMdLitJa. 35, 67), mutta niistäkin se voi joskus kadota. Toisinaan sananloppuinen spirantti häviää vain eräissä murteissa (E M *siŕj*, murt. *si* 'visva' < mkmd. *siŕj; E M *viŕj*, murt. *vi* 'voima' < mkmd. *viŕj), mutta *j:n häviäminen koko kielialueella ei ole myöskään harvinaista: E *ki* 'koi' < mkmd. *kij; E *ni* 'nainen' < mkmd. *niŕj; E M *pe* 'loppu' < mkmd. *pej. Joistakin vanhoista lähteistä löytyy yhä todisteita sananloppuisesta konsonantista; esim. E M *ve*, vanh. [Witsen] *vej* 'yö' < mkmd. *vej. (Lisäesimerkkejä -*j*:n elisiosta ks. MdLautl. 68; vrt. OMD 1: 335, 4: 262 jne.)

Kaksi- ja useampitavuisissa sanoissa E *j*:tä tunnetusti vastaava M *∅* on myös seurasa myöhäiskantamordvan aikaisesta tai kantamoksassa tapahtuneesta elisiosta: E *kedij*, M *keđi* 'kevänen' < vilja > < mkmd. *kedəj; E *kilej*, M *kelu* 'koivu' < mkmd. *kiləj; E *señej*, M *šeni* 'monni' < mkmd. *señəj; E *šedej*, M *šedi* 'sydän' < mkmd. *šedəj; E *suvozej*, M *suvozi* 'metso' < mkmd. *suvožəj; E (*varaka*,) murt. *varksij*, M *varsi* 'varis' < mkmd. *varšəj.

Myöhäiskantamordvassa sananloppuinen *j esiintyy useimmiten sufikseissa, nimittäin partisii-pin preesensin johtimessa, joka on sama kuin preesensin yksikön 3. persoonan pääte (Kons. 51); esim. mkmd. *saj 'tulee; tuleva', *nilej 'nielee; nielevä', *vanəj 'katsoo; katsova'. Tämä *j on viimeistään myö-

häiskantamordvan ajan lopulla, tai kantaerzässä, sulautunut edellä olevaan palataalivokaaliin (vrt. nykyiset muodot: E *si*, M *saj*; E M *niili*; E M *vani*), mutta moksassa se voi esiintyä nykyäänkin eräiden suffiksien edellä: esim. M *vani* '(hän) katsoo', pl. 3. p. *vanijt'* < mkmd. **vanajt'* (MdLautl. 68; Kons. 102).

3. Tiivistäen edellä olevan voin todeta, että sanansisäiset spirantit ovat jo esi- tai kantamordvan aikana kadonneet mordvasta (**lw* > **l*, **rw* > **r*; **lj* > **l*, **rj* > **r*). Sananalkuisen *j*:n sekä sananloppuisten spiranttien kato näyttää tapahtuneen vasta myöhäiskantamordvan ajasta lähtien, mutta niistä sananloppuinen *v* on hävinnyt hyvin sporadisesti. Sananalkuisen *v*:n elisio taas lienee esiintynyt suhteellisen usein mordvan koko kielihistorian kuluessa.

Kontrastive Untersuchung der ungarischen und der finnischen Pronominalisation

VERA ZEMPLÉNYI

(Pécs)

In der Texterzeugung ist es bekannt, eine Wiederholung von Nominalgruppen oder Nomen durch Pronomen zu ersetzen. Das Verhältnis zwischen Pronomen und NP ist eine Art Koreferenz. Das Nomen ist das Antezedens des Pronomens. Die Elemente der Koreferenz beziehen sich auf dasselbe Ding der außersprachlichen Welt.

„Die Pronominalisierung ist ein grammatischer Prozeß, in dem — dessen Regel nach — man anstelle der Nomen, Nominalgruppen Pronomen setzt“ (Antal 1977. 88).

Im Vergleich der ungarischen und der finnischen Pronominalisierung will ich auf folgende Frage Antwort geben: In welchem Fall besteht Koreferenz zwischen Pronomen und Antezedens im ungarischen und finnischen zusammengesetzten Satz, in Verbindung von Sätzen. Ich analysiere noch, wie die Pronominalisierung der ungarischen beigeordneten Sätze im Finnischen als Pronominalisierung einer anderen Satzkonstruktion — des Relativsatzes — erscheint.

Die syntaktischen Voraussetzungen der Pronominalisierung der bestimmten NP hat Ronald W. Langacker erforscht (Langacker 1969). Die von ihm aufgestellte Regel ist beinahe für die meisten Sprachen gültig, gilt es auch für das Ungarische, für das Finnische jedoch nicht im vollen Umfang.

Die Regel von R. W. Langacker:

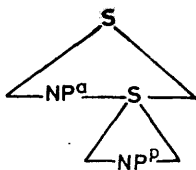
Eine bestimmte Nominalgruppe NP^a kann für die Pronominalisierung der ihr entsprechenden NP^p verwendet werden mit Ausnahme, wenn:

1. Die NP^p der NP^a vorausgeht, und
2. oder a) NP^p mit der NP^a im gleichen Teilsatz steht, oder die NP^p in einem Hauptsatz steht, der dem NP^a enthaltenden Teilsatz vorausgeht; oder b) NP^p und NP^a die Elemente zwei beigeordneter Satzverknüpfungen sind.

Die erwähnten Regelmäßigkeiten erscheinen folgendermaßen in ungarischen und finnischen Texten und in deren Übersetzungen.

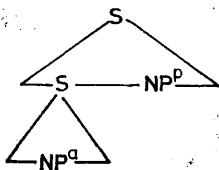
1. ungarisch: *Weisz volt a legokosabb, mert ő mindjárt mondta.* ... (Molnár 17)

2. finnisch: *Weis oli kaikkein viisain, sillä hän arvasi asian heti.* (Molnár 17)

3. finnisch: *Kun sinne sitten joskus vieras viedään, niin tervehti häntä tuo aivan erikoinen neitsellinen tuoksu ...* (Sillanpää 7)

4. ungarisch: *Ha olykor vendéget vezetnek be oda, szűzies illat fogadja ...* (Sillanpää 463)

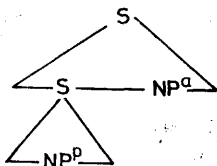
5. ungarisch: *Amikor ezt mondta, Szabó János úgy mosolyodott el, mint egy kisgyermek.* (Balázs 13)

6. finnisch: *Sanoessaan tämän János Szabó hymyili kuin pikkulapsi.* (Balázs 11)

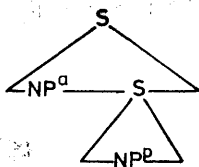
7. finnisch: *Joskus isä, jos hänellä oli lauantaisin hyvä tili, antoi pojille rahaa.* (Waltari 236)

8. ungarisch: *Olykor, ha szombatoként jó pénzt hozott haza, apa adott belőle a fiúknak.* (Waltari 252)

In ungarischen Sätzen (5) (8) „lenkt“ die höher stehende NP^a die NP^p.

Dieser Konstruktion gegenüber steht im Finnischen folgende Konstruktion im Satz (7):

Wenn man die ungarischen und die finnischen Beispielsätze vergleicht, ist festzustellen, daß im Finnischen nur „vorwärts“ pronominalisiert wird. Im Ungarischen ist es auch nicht möglich vom Konstituentensatz aus in einen Hauptsatz hinein zu pronominalisieren. Vergleicht man die folgenden gemeinsprachlichen Sätze:

9. ungarisch: *Ő is megy, ha Pétert meghívják.*

10. finnisch: *Hänkin lähtee, jos Pekkakin kutsutaan.*

Hier kann keine Koreferenz zwischen *ő* und *Péter* und zwischen *hän* und *Pekka* bestehen.

Der Referent des ungarischen und des finnischen Pronomens ist aber verschieden im folgenden:

11. ungarisch: *Amikor ő felhívtam, Péter otthon volt.*

12. finnisch: *Kun soitin hänelle, Pekka oli kotona.*

Im Ungarischen und auch im Finnischen wird das Thema eines Hauptsatzes nicht in einem Nebensatz eingeführt, wenn der Hauptsatz dem Nebensatz vorausgeht. Wenn der Nebensatz dem Hauptsatz vorausgeht, ist es möglich im Ungarischen „rückwärts“ zu pronominalisieren, was aber nicht möglich ist im Finnischen oder nur in einigen speziellen Fällen.

Betrachten wir diesen Fall, analysieren wir die Zitate im Kontext:

13. finnisch: „Jo lapsena tunsin vastahakoisuutta äitiä kohtaan outoa ynseyttä, jota en osannut itselleni selittää. Hän olisi ollut altis hyväilemään minua, milloin isä ei ollut läsnä ja veljien silmiä vältti. Kenties hänellä oli salainen tunne, että hän oli rikkonut minua vastaan kutsuessaan minut elämään ja hän olisi halunnut hyvittää sen tuhlaamalla salassa minulle enemmän hellyyttä kuin muille lapsilleen. Mutta en välittänyt hänestä, torjuin ynsästi hänen hyväilynsä. Joskus isä, jos hänellä oli lauantaisin hyvä tili, antoi pojille rahaa” (Waltari 236).

14. ungarisch: „Már gyerekkoromban ellenszenvet éreztem iránta, furcsa ridegséget, melyet képtelen voltam megmagyarázni magamnak. Anyám szívesen megsimogatott volna, mikor apa nem volt ott, és a fiúk nem láthaták. Talán élt benne a titkolt érzés, hogy bűnt követett el ellenem, mikor világra hívott, talán ezt a bűnt szerette volna jóvátenni azzal, hogy titokban több gyengédséget pazarolt rám, mint a testvéreimre. Ám én ügyet sem vettem rá és ridegen elhárítottam simogató kezét. Olykor, ha szombatunként jó pénzt hozott haza, apa adott belőle a fiúknak is” (Waltari 252).

Wenn man die Sätze (7), (8) von Informationsstruktur aus vergleicht, und auch die logisch-kommunikative Funktion in Betracht zieht, ist festzustellen, daß das Wort *az apa* im Ungarischen *topic* ist, von dem man im Voraus schon gesprochen hat; es ist in der Situation bekannt, es ist gleich auch das Thema. Als *topic* ist herausgehoben das Adverb und der Adverbialsatz, in dem auch das anaphorische Pronomen steht.

[_TOlykor, ha szombatunként jó pénzt hozott $\emptyset$ haza, apa] [_Fadott] belőle a fiúknak is.

Das Thema des „höher stehenden“ Hauptsatzes „lenkt“ das Pronomen des Nebensatzes.

In den finnischen Sätzen steht das Thema immer am Anfang des Satzes. Vor ihm kann nur ein hervorgehobenes Adverb stehen, das nicht mit dem Vorhergehenden in Verbindung steht, sondern den Inhalt des Satzes ergänzt. In den finnischen Sätzen ist ein wichtiges Merkmal „die Bekanntheit“, das ist das, was aus dem Vorhergehenden folgt und das das Substantiv in den Anfangsteil des Satzes lenkt.

Die Wirkung der Informationsstruktur ist stärker im Finnischen als im Ungarischen. Dadurch wird das Substantiv oder das auf Vorhergehendes zeigende Pronomen ins Thema gezogen. Der ungarische Hauptsatz kann auch „rückwärts“ wirken. Im finnischen Satz kann vor dem Thema ein Adverb stehen, aber nur ein solches, das aus der SVOA-Satzstruktur herausgehoben wurde und keine texterzeugende Funktion hat und in keiner Verbindung mit dem Vorhergehenden steht.

Das Possessivsuffix der finnischen Infinitivkonstruktion kann aber der Nominalgruppe — worauf es sich bezieht — vorhergehen. Im Satz (6) wurde die Infinitivkonstruktion nach Topicalisation an den Anfang des Satzes ge-

stellt, und sie hat keine textbildende Funktion, sie hat Funktion im Satz. Der NP vorhergehende Infinitivkonstruktion kann auf eine temporale und kausale Voraussetzung hinweisen.

Die Regel der Pronominalisierung der Satzverbindungen oder der nacheinander folgenden Sätze ist im Ungarischen und in Finnischen gleich.

15. ungarisch: *Nemecsek hátrasandított, majd a földre nézett. Egy kis papírgombóc gurult melléje. Fölvette, kihajította.* (Molnár 7)

16. finnisch: *Török kääntyi ja katsoi maahan. Pieni paperipallo viesi hänen luokseen. Hän nosti ja avasi sen.* (Molnár 7)

Ein Unterschied zwischen der ungarischen und finnischen Pronominalisation ist bei der Übersetzung solcher ungarischen Satzverbindungen festzustellen, in denen ein anaphorisches Personalpronomen oder Demonstrativpronomen im zweiten Teilsatz steht. In der finnischen Übersetzung solcher Satzverbindungen erscheint oft ein Relativsatz. Eben das Gleiche kann man bei der Übersetzung der finnischen Relativsätze ins Ungarische bemerken.

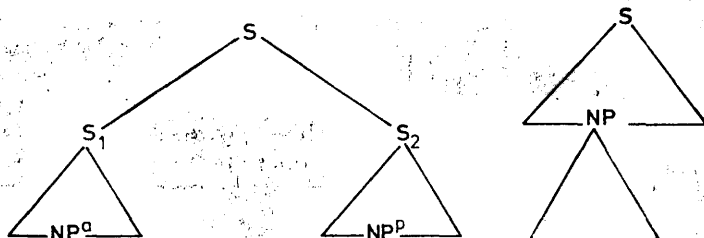
17. ungarisch: *A Bunsen-lámpában vigan lobogott a zöld csík, s ezt valahogyan még csak bámulta az első padból néhány fiú.* (Molnár)

18. finnisch: *Bunsenlampussa leimotteli iloisena vihreä liekki, jota muutammat ensi rivin pojat vielä katselivat kummeksien.* (Molnár)

19. finnisch: *Vuorilaudat ovat maalaamattomat lasi omituisen sinertävää ja ihmeellisin on sen takana oleva verho, joka siinä on riippunut monta vuotta kesät talvet.* (Sillanpää 17)

20. ungarisch: *A külső ablakkeretek festetlenek, az ablaküvegek furcsán kékes színűek, de legcsodálatosabb a függöny, ez télen nyáron hosszú évek óta az ablakon lóg.* (Sillanpää 470)

Sowohl die ungarischen als auch die finnischen Sätze haben ein anaphorisches Pronomen, aber die Struktur der Sätze ist unterschiedlich und auch die Pronominalisierung vollzieht sich anders.

Sowohl die ungarischen als auch die finnischen Sätze enthalten einen nebengeordneten Inhalt. Die ungarischen nebengeordneten Sätze folgen der Realität gemäß nacheinander (gemäß der temporalen, lokalen Aufeinanderfolge, der kausalen Ordnung, der inhaltlichen Wichtigkeit usw.)

Es kommt auch im Ungarischen selten vor, daß die Aufeinanderfolge von Geschehnissen mit einem Relativsatz ausgedrückt wird: „Tökhéjban vizet hozott, melyet odanyújtott urának.” (Kosztolányi: Néro, a véres költő)

Diese Konstruktion ist im Ungarischen damit zu erklären, daß die ungarische Sprache einerseits den indogermanischen Sprachen — in den letzten

Jahren — näher gekommen ist, andererseits die Unterordnung eine andere Funktion als die Beiordnung hat. Die Beiordnung zergliedert schärfer den Gedanken, die Unterordnung knüpft ihn aber enger zusammen. „Deshalb — obwohl das Verurteilen dieses Satztyps zu vermeiden ist — wird es nicht empfohlen, ohne stilistisches Motiv den Relativsatz zum Ausdruck nebengeordneten Inhalts zu verwenden.“ (Rácz 1976: 67)

Während diese Konstruktion im Ungarischen ausnahmsweise in einigen Fällen erlaubt wird, ist das im Finnischen gewöhnlich und allgemein üblich. Die Sprachrichtigkeitsregeln von *Nykysuomen käsikirja* und *Nykysuomen lauseoppia* (Hakulinen 1979) beziehen sich nur auf das Verhältnis zwischen Antezedens und Pronomen. Es gibt keine Regeln, die den Inhalt der Sätze betrifft. Unter den Regeln gibt es keine, die im Falle der Gleichzeitigkeit oder Nachzeitigkeit der Verben die Nebenordnung oder die Verbindung der Sätze besser anbietet als die Unterordnung. Auch in den finnischen Schulbüchern sind keine solchen Regeln zu finden.

Die finnischen Relativsätze — in diesem Fall — knüpfen sich nicht eng ans Nomen des Hauptsatzes an, bereichern nicht den Inhalt des Begriffs, sondern sie ergänzen die Aussage mit einem Moment des Geschehens. Der Nebensatz gibt etwas zum Inhalt des Hauptsatzes dazu; das Verb des Relativsatzes hat im Verhältnis zum Verb des Hauptsatzes einen gleichzeitigen oder nachzeitigen Inhalt.

In der unterschiedlichen Struktur der ungarischen und der finnischen Sätze sind die Fälle der verschiedenen Pronominalisierungen zu sehen. In den ungarischen Sätzen findet man die Pronominalisierung eines Personalpronomens oder Demonstrativpronomens, deren Grundlage die referentielle Identität ist. In den finnischen Sätzen vollzieht sich die Pronominalisierung des Relativpronomens, deren Grundlage die sinnliche oder die lexikalische Identität ist.

So ist im Ungarischen als auch im Finnischen die Entstehung von Satzkonstruktion der Unterordnung auf die Analogie der indoeuropäischen Sprachen zurückzuführen. Die zitierten Beispiele sind Beweise dafür, daß diese Wirkung in diesem Fall im Finnischen stärker war, als im Ungarischen.

Über die Pronominalisierung des Nomens und der Nominallruppe der beiden weit miteinander verwandten Sprachen ist umfassend zu sagen, daß die Richtung der Pronominalisierung der ungarischen und der finnischen Sätze von der Informationsstruktur bestimmt wird. Die Pronominalisierung des Relativpronomens hat im Finnischen dort ein Mehrgewicht, wo im Ungarischen die Pronominalisation des Personalpronomens oder Demonstrativpronomens auftritt. Die Erklärung dafür ist die unterschiedlich starke Einwirkung der indogermanischen Sprachen.

Abkürzungen

- Antal 1977: Egy új magyar nyelvtan felé. Magvető, Budapest 1977. Kirajzolódó körvonalak: A magyar pronominalizáció.
 Hakulinen 1979: Auli Hakulinen — Fred Karlsson: *Nykysuomen lauseoppia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Jyväskylä 1979.
 Langacker 1969: Ronald W. Langacker: On Pronominalization and the Chain of Command. In: Sanford A. Schane-David A. Reibel: *Modern Studies in English*. Englewood Cliffs. New York 1969.

Rácz 1976: Rácz Endre: Anyanyelvünk új szófüzési, mondat szerkezeti jelenségeinek a bemutatása, értékelése. Az összetett mondatok. In: Mai magyar nyelvünk. Red. L. Grétsy. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 65—71

Die Quellen der Beispielsätze

József Balázs, Magyarok. Magvető, Budapest 1975

József Balázs, Unkarilaisia. Übersetzt von Taisto Nieminen. Helsinki 1979

Ferenc Molnár, A Pál utcai fiúk. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest 1981

Ferenc Molnár, Koulupoikia. Otava, Helsinki 1975

F. E. Sillanpää, Ihmisen suviyössä. Otava, Helsinki 1976

F. E. Sillanpää, Emberek a nyári éjszakában. Übersetzt von Irén Sebestyén. Európa, Budapest 1981. (A finn irodalom könyvtára. Regények: Silja, Egy férfi útja, Emberek a nyári éjszakában)

Mika Waltari: Kultakutrit. Koiranheisipuu. Porvoo—Helsinki 1981

Mika Waltari: Aranyhajú. Übersetzt von Endre Gombár. Európa, Budapest 1982. (A finn irodalom könyvtára. Kisregények: Virágzik a föld, ne legyen többé holnap. Ez meg sem történhet, Aranyhajú)

ISMERTETÉSEK

Teutscher, Und Reussischer Dictionarium (Dictionarium Vindobonense)

Das Wiener deutsch-russische Wörterbuch (Cod. Conv. FF. Minorum Vindobonensis XVI). Herausgegeben und eingeleitet von Gerhard Birkfellner. Akademie-Verlag, Berlin 1984. 931 l. + 16 képmelléklet

Nemcsak a könyveknek, hanem a kéziratos szótároknak is megvan a maguk sorsa. 1897-ben Vatroslav Jagić szövegmutatványokat is közölve felhívta a figyelmet egy Bécsben őrzött XVIII. sz.-i német–orosz kéziratos szótárra, amelynek fontosságát ekként ítélte meg: «Если я не ошибаюсь, эти отрывки доказывают, что в историческом изучении русского языка нельзя обойти венской рукописи». Azt gondolhatnánk, hogy az akkori nemzetközi szlavisztika központi alakjaként tisztelt Jagić útmutatása nyomán a kutatók rögvest hozzáláttak a becses kéziratos szótár közzétételéhez és feldolgozásához. Nem így történt. A kéziratnak további nyolcvanhét éven át kellett Csipkerózsika álmát aludnia. Közben még azt is híresztelték róla, hogy elkallódott. A rontást Gerhard Birkfellner bécsi docens törte meg azzal, hogy a bécsi egyetemi Szláv Filológiai Intézet munkatársai által 1966–7-ben teljes épségben megtalált és nyilvántartásba vett kéziratos szótártörténeti szempontból megvizsgálta, s szövegét végre hozzáférhetővé tette a szlavisták számára. A kiadást a berlini Akademie-Verlag gondozta, mintaszerűen.

A bécsi kéziratos német–orosz szótárnak (a továbbiakban: DictVind.) az a legnagyobb jelentősége, hogy igen gazdag az orosz szóanyag (mintegy 24 000 szó és szókapcsolat). Ez a legterjedelmesebb orosz szótár a 17. sz. vége előtt. Bécsben keletkezhetett, bizonyára a mohamedánok fogságában sýnlódó keresztény rabok kiváltására alapított trinitárius rend (Ordo Sanctissimae Trinitatis Redemptionis Captivorum) kolostorában. G. Birkfellner feltevése szerint az orosz szójegyzék (egyik) szerzőjeként P. Georgius ab Angelis jöhet számításba, aki a przemysli püspökségből származott és 1713-ban halt meg Jaroslawóban. Az orosz szóanyag nyelvjárási alapja a délorosz–ukrán volt.

A DictVind. értékes adalékokkal gazdagítja ismereteinket az orosz szókincs kronológiai és etimológiai rétegződéséről. A továbbiakban példákkal bizonyítom, mennyi korai adatot nyerhet a DictVind.-ból az orosz szótörténet.

A *вексель* 'váltó, Wechsel' eddig ismert legkorábbi előfordulása 1700-ból való (Šanskij: Et. 3: 40). A DictVind. tanúsága szerint azonban a szó már a XVII. sz. végén is eleven volt az oroszban: «wechsel: *вексель*, перевод[ъ] денгам[ъ] в ину страну» (605), «sein geld in d[en] wechsel legen: деньги свое в *вексель* положить» (606), «wechsel brief: *вексельное письмо*, грамотка» (606). — A *ворчливый* 'morgós, zsémbes, brummig' eddig ismert legkorábbi szótározása 1895-ből való (SIRLJ. 2: 691). Már a XVII. sz. végén szótárba került: „*мүрриш*: *ворчливъ*» (DictVind. 355), „Ungestühm: *угрюмъ*, *ворчливъ*» (DictVind. 571). — A *госпиталь* 'kórház, Hospital' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 3: 328). Már a XVII. sz. végén szótárba került: „*hošpital*: *оспиталь*» (DictVind. 273), „*Latzareht*, *Siechstube*: *оспиталь*» (DictVind. 321). — A *гуляющее* 'sétatér, Promenade' legkorábbi szótározása évének mindedig 1704 számított (Šanskij: Et. 4: 195). A szó már a XVII. sz. végén szótárba került: „*spatzier platz*: *гуляща*» (DictVind. 461). — A *землетрясение* 'földrengés, Erdbeben' 1771-ben került először szótárba (SIRLJ. 4: 1199). Előzményeként azonban számon kell tartanunk a következő alakváltozatot a XVIII. sz. végéről: „Erdbeben: *зѣмлетресение*, *трес[ъ]*» (DictVind. 155). — A *земляника* 'földieper, Erdbeere' eddigi ismereteink szerint 1704-ben került először szótárba (SIRLJ. 4: 1205). Már a XVII. sz. végén szótározták: „Erdbeer: *зѣмляника*» (DictVind. 155). — Az *идолопоклонник* 'bálványimádó, Götzendiener' eddigi ismereteink szerinti első előfordulása 1670-ből (SIRJaz. 6: 87), legkorábbi szótározása pedig 1731-ből való (Šanskij: Et. 7: 14). Már a XVII. sz. végén szótározták: „*götzen diener*: *идолопоклонникъ*» (DictVind. 235). — Az *индейка* 'pulykatorj, Truthenne' 1780-ban, az *индюк* 'pulykakakas, Truthahn' 1847-ben, az *индюшка* 'pulykatorj, Truthenne' pedig 1834-ben került először szótárba (Šanskij: Et. 7: 69, 75). Előzményükként nyilván kell tartanunk a XVII. sz. végéről a következőket: „*kaleienischer hahn*: *индейскои пѣтух[ъ]*»

(DietVind. 291), „Indiansche hen[n]e: *Индейска гурица*» (DietVind. 283). — A *күкімора* 'gonosz házi szellem női alakban, böser Hausgeist in weiblicher Gestalt' eddigi ismereteink szerint 1771-ben került először szótárba (Šanskij: Et. 8: 127). Már a XVII. sz. végén szótározták: „Kobolt: *күкімора*» (DietVind. 303). Az etimológiailag kellően még nem tisztázott szó megfejtéséhez hozzásegíthetnek a következő szavak ugyanabból az időből: „polder geist od[er] auch Nachtgeister: *күкімерушка, ночні страшители*» (DietVind. 394), „poltern: *грѣмѣть, стучат[ь]*, *күкімеритъ*» (uo.). — A *курáнты* 'hírlap, Zeitung' 1656 óta adatolható (StudSl. 4: 66). A 17. sz. végén már szótározták is: „zeitung, gedrückt od[er] geschrieben: *курáнты печат[ны] или писаны*» (DietVind. 649). — A *легкомысленность* 'könnyelműség, Leichtsinnigkeit' eddigi ismert legkorábbi szótározása 1771-ből való (SIRLJ. 6: 115). Már a XVII. sz. végén szótárba került: „Leichtes gemühts, Leichtfertigkeit: *легкомысленность*» (DietVind. 326). — A *мáмпóс* 'matróz, Matrose' eddig ismert legkorábbi előfordulása 1694-ből (Vasmer: RussEtWb. 2: 106), legkorábbi szótározása pedig 1731-ből való (SIRLJ. 6: 711). Már a 17. sz. végén szótárba került: „schiffknecht: *мáмпóс[а], сáрь*» (DietVind. 434). — A *hánpимѣр* 'például, zum Beispiel' legkorábbi ismert szótározása 1793-ból való (SIRLJ. 7: 411). Már a 17. sz. végén szótározták: „gleichniß: *пáча, пáчина, на пáмер[а]*» (DietVind. 231). — A *háсмóрк* 'nátha; Schnupfen' eddigi ismert legkorábbi előfordulása 1534-ből (SIRJaz. 10: 259), legkorábbi szótározása pedig 1704-ből való (SIRLJ. 7: 515). Már a XVII. sz. végén szótárba került: „Schnupffen: *сáпаніе, насморгъ*» (DietVind. 330), „schnupffen haben: *насморгъ имѣть*» (uo.). — A *háсóс* 'szivattyú, Pumpe' eddigi ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 7: 519). Már a 17. sz. végén szótárba került: „pompe: *насосъ*» (DietVind. 394). — A *háтыра* 'természet, Natur' eddigi ismereteink szerint 1704-ben került először szótárba (SIRLJ. 7: 595). Már a 17. sz. végén szótározták: „Natur: *háтыра*» (DietVind. 366). — A *háгóдник* 'semmirekellő, Taugenichts' eddigi ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 7: 782). Már a XVII. sz. végén szótárba került: „Nichts wehrten: *пытом[ъ], негóдникъ*» (DietVind. 369). — A *háдорóд* 'rossz termés, Mißernte' eddigi ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 7: 836). Már a XVII. sz. végén szótárba került: „Mißwachs: *недорóдъ*» (DietVind. 349). — A *недорóсток* 'serdületlen fiú vagy lány, unerwachsener Mensch' eddigi ismert legkorábbi szótározása 1794-ből való (SIRLJ. 7: 837). Már száz évvel korábban, a XVII. sz. végén szótárba került: „Ein Unmündig kind: *недорóстокъ, робя*» (DietVind. 574). — A *непоколѣбимый* 'megingathatatlan, unerschütterlich' eddigi ismert legkorábbi szótározása 1704-ből ismeretes (SIRLJ. 7: 1058). A XVII. sz. végén már szótározták: „Unklöbliche steine: *каменіе непоколѣбимоя*» (DietVind. 573). — A *háнька* 'dada, pesztonka; Kinderfrau, Kinderwärterin' eddigi ismert legkorábbi szótározása 1771-ből való (SIRLJ. 7: 1466). A szó már a 17. sz. végén szótárba került: „kinder Magd: *háнька*» (DietVind. 296). — Az *облóмок* 'törmelék, Bruchstück' eddigi ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 8: 224). Már a 17. sz. végén szótárba került: „scherb: *облóмки*» (DietVind. 432). — Az *обóморок* 'ájulás, Ohnmacht' eddigi ismert legkorábbi szótározása 1762-ből ismert (SIRLJ. 8: 258). Már a 17. sz. végén szótárba került: „haupt schwindel: *обморокъ*» (DietVind. 251), „ohnmacht: *обморокъ, ице-заніе*» (DietVind. 381), „schwindel, schweimeln: *обморокъ*» (DietVind. 445), „schwindel: *заворотъ главы, обморокъ*» (DietVind. 447). — Az *обновлѣніе* 'megújítás, Erneuerung' eddigi ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 8: 282). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Verneuwung: *обновленіе*» (DietVind. 537). — Az *околѣть* 'megdöglik, krepieren' eddigi ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 8: 793). Már a 17. sz. végén szótározták: „starren Von kälte, gestarren Undt hart werd[en]: *околѣть, щсты-нут[ь]*, *омертвѣть с морозу*» (DietVind. 469). — Az *окоп* 'lövészárók, Schützengraben' eddigi ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 8: 803). A 17. sz. végén már szótárba került: „Trenchement: *окопъ*» (DietVind. 498). — Az *окекүн* 'gyám, Vormund' eddigi ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 8: 887). Már a 17. sz. végén szótározták: „Vormundt: *окекүнъ*» (DietVind. 585). — Az *опорóжнитъ* 'kiürít, entleeren' eddigi ismert legkorábbi szótározása 1782-ből való (SIRLJ. 8: 930). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Lehr, Lehren: *порожно, опорóжнитъ*» (DietVind. 323). — Az *очень* 'nagyon, sehr' eddigi ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 8: 1794). Már a 17. sz. végén szótárba került: „zu dick: *очень*, *велмі толсто*» (DietVind. 657), „zu Enge: *очен[ь]*, *велмі уско*» (uo.). — Az *очки* 'szemüveg, Brille' eddigi ismert legkorábbi szótározása 1618–9-ből (James 93) és 1704-ből ismeretes (SIRLJ. 8: 1814). A 17. sz. végén is szótárba került: „brille: *очки*» (DietVind. 105). — A *пáлáч* 'hóhér, Henker' eddigi ismert legkorábbi szótározása 1618–9-ből (James 87) és 1704-ből való (SIRLJ. 9: 49). A 17. sz. végén is szótárba került: „hencker: *пáлáчъ*» (DietVind. 255), „Nachrichter: *пáлáчъ*» (DietVind. 360). — A *пáлáш* 'pallas', Pallasch' eddigi ismert legkorábbi szótározása 1618–9-ből (James 65) és 1704-ből való (SIRLJ. 9: 50). A 17. sz. végén is szó-

tározták: „heckers schwert: *палашъ*» (DietVind. 255), „Richtschwert: *палашъ*» (DietVind. 413). — A *paradúz* 'paradicsomkert, Paradies' eddig ismert legkorábbi szótározása 1806-ból való (SIRLJ. 9: 155). Már jó száz évvel korábban, a 17. sz. végén szótárba került: „paradiß: *паради́зъ*» (DietVind. 387). — A *пápmия* 'párt, Partei' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 9: 239). Már a 17. sz. végén szótárba került: „parthey, kam[m]ler auff ein partey: *нашли на партию*» (DietVind. 387). — A *пáпский* 'pápai, pápstlich' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 9: 140). Már a 17. sz. végén szótározták: „pábstlicher stuhl: *папско́й прѣ́столъ*» (DietVind. 386). — A *пepeбѣ́жчик* 'szökevény, dezertör; Überläufer' eddig ismert legkorábbi szótározása 1789-ből való (SIRLJ. 9: 428). Már a 17. sz. végén szótározták: „Überläuffer: *пepeбѣ́жчикъ*» (DietVind. 510). — A *пepecóдчик* 'fordító, tolmács; Übersetzer, Dolmetscher' eddig ismert legkorábbi szótározása 1618–9-ből (James 77) és 1731-ből való (SIRLJ. 9: 493). A 17. sz. végén is szótározták: „Tolmetscher, aus Leger: *пepeводчикъ*» (DietVind. 494). — A *пepeóдчик* 'révész, Fährmann' eddig ismert legkorábbi szótározása 1771-ből való (SIRLJ. 9: 496). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Überführer: *пepeво́жчикъ*» (DietVind. 508). — A *пepeмѣ́чик* 'szökevény, dezertör; Überläufer' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 9: 749). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Deserteur: *пepeмѣ́чикъ*» (DietVind. 128). — A *пepeпáса* 'átkelés, Überfahrt' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 9: 830). Már a 17. sz. végén szótározták 'hágó, Паß' jelentésben: „паß: *пepeпáса*» (DietVind. 387). — A *пepcoна* 'személy, Person' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 9: 1053). Már a 17. sz. végén szótárba került: „persohn: *персона*» (DietVind. 389). — A *пepýла* 'korlát, karfa, Geländer' eddig ismert legkorábbi szótározása 1771-ből való (SIRLJ. 9: 1025). Már a 17. sz. végén szótárba került: „lehne an einer Treppe: *пepýла y кpýла*» (DietVind. 324). — A *нexóma* 'gyalogság, Infanterie' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 9: 1124). Már a 17. sz. végén szótározták: „Infantery: *nexoma*» (DietVind. 283). — A *нузóа* 'pina, Fotze' 1618–9-ben már szótárba került (James 185, 193). Továbbiszótári előfordulása a 17. sz. végéről: „fute: *нузóа*» (DietVind. 198). — A *пoгуля́ть* 'sétál egy kicsit, eine Zeitlang spatzieren' eddig ismert legkorábbi szótározása 1782-ből való (SIRLJ. 10: 208). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Spatzieren: *гулять, погулять*» (DietVind. 461). — A *пoдбopóдо́к* 'áll, Kinn' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 10: 249). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Kin[n]: *пoдбopóдо́къ*» (DietVind. 296). — A *пoдпpýзa* 'nyeregheveder, Satteltgurt' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 10: 542). Már a 17. sz. végén szótárba került: „gurt am pfferde: *подпpýзa*» (DietVind. 240), „Satteltgurt: *подпpýзa*» (DietVind. 424). — A *пoдмáстѣ́рыe* 'iparossegéd, Geselle' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 10: 454). Már a 17. sz. végén szótárba került: „gesell: *подмáстѣ́ря, молодецъ*» (DietVind. 221). — A *пoкúшaть* 'eszik, essen' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 10: 939). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Sie wollen Nicht anbeißen: не хотятъ[ъ] *покушaть*» (DietVind. 31). — A *пoлúмúка* 'politika, Politik' eddigi ismereteink szerint 1731-ben került először szótárba (SIRLJ. 10: 998). Már a 17. sz. végén szótározták: „policey: *полúмúка*» (DietVind. 394). — A *пoлкóвнúк* 'ezredes, Oberst' eddigi ismereteink szerint 1704-ben került először szótárba (SIRLJ. 10: 1012). Már a 17. sz. végén szótározták: „Oberster Im felde: *полкóвнúкъ*» (DietVind. 378). — A *пoлзún* 'csúszó-mászó, Kriecher' legkorábbi ismert szótározása 1847-ből való (SIRLJ. 10: 983). Már a 17. sz. végén szótárba került: „schleycher: *ползунъ*» (DietVind. 436). — A *пoлукафта́ньe* 'rövid káftán, kurzer Kaftan' legkorábbi ismert szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 10: 1094). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Camesol: *каме́золъ*», *полукафтаня*» (DietVind. 110), „Undter Rock: *кафтанъ*», *полукафтаня*» (DietVind. 564). — A *пoмepáнец* 'keserű narancs, Pomeranze' legkorábbi ismert szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 10: 1166). Már a 17. sz. végén szótárba került: „pommerantz: *померануъ*» (DietVind. 394). — A *пoрoтóк* 'por, Pulver' legkorábbi ismert szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 10: 1397). Már a 17. sz. végén szótározták: „pulver: *пoрoшóкъ* лѣкарственной, такожъ *пoрoхъ* пúщялна» (DietVind. 398). — A *пoртмóи́ка* 'mosónó, Wäscherin' eddig ismert legkorábbi szótározása 1865-ből való (SIRLJ. 10: 1405). Alakváltozatát már a 17. sz. végén szótározták: „wäscherin: *портмоя*» (DietVind. 603). — A *пoртнóи́ мáстѣ́р* 'szabómester, Schneidermeister' legkorábbi szótározása 1618–9-ből (James 72) és 1704-ből való (SIRLJ. 10: 1403). A 17. sz. végén is szótárba került: „Schneyder: *портнóи́ мáстѣ́ръ*» (DietVind. 439). — A *пoрýдо́чнúи́й* 'rendes, ordentlich' legkorábbi ismert szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 10: 1443). Már a 17. sz. végén szótárba került 'közönséges, gemein' (?!) jelentéssel: „gemein guht: *порýдо́шнóи́ товаръ*» (DietVind. 213), „gemeiner Man[n]: *порýдо́шнóи́ мужъ*» (uo.), „gemeiner Nutzen: *порýдо́шнáя пpыбыль*» (DietVind. 214). Figyelembe kell itt is venni, hogy az orosz megfelelőket olyan lexikográfus állapította meg, akinek az anya-

nyelve nem a német volt, s a német szavakat, szó szerkezeteket olykor félreértette. — A *посланный* 'követ, Gesandter' legkorábbi ismert szótározása 1618–9-ből (James 83) és 1704-ből való (SIRLJ. 10: 1481). A 17. sz. végén is szótárba került: „Abgesandte, Agenten: посланы, посланники» (DictVind. 12). „gesandter: посланник» (DictVind. 218). „Legat, gesandter: посланник» (DictVind. 323). — A *потеря* 'elvesztés, veszteség, Verlust' legkorábbi ismert szótározása 1771-ből való. Már a 17. sz. végén szótározták: „Ins Verderben gerahten: в порибел[ъ], въ потерю, в порчу прилучень» (DictVind. 520). „Verlust, schade, Nachtheil: потеря, шкода, убытокъ, уроне» (DictVind. 534). „Verlust leyden: потерю терпеть» (uo.). — A *похвальный* 'dicséretes, lobenswert' legkorábbi eddig ismert szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 10: 1679). Már a 17. sz. végén szótározták: „lobreede: похвалная рѣчь» (DictVind. 333). — A *похороны* 'temetés, Beerdigung' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből ismeretes (SIRLJ. 10: 1694). Már a 17. sz. végén szótározták: „Leich begängnüss: похороны» (DictVind. 76). „begräbnüss: похороны» (DictVind. 78). — A *поухада* 'kímélet, Schonung' legkorábbi ismert szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 10: 1758). Már a 17. sz. végén szótározták: „schohnen, Verschohnen: поухажу, поухада» (DictVind. 440). — A *почта* 'posta, Post' legkorábbi ismert szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 10: 1730). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Ich hab zeitung mit der psot bekom[m]en: мнѣ почтой вѣсти дошли» (DictVind. 395). „post bringen: почту принесть, почтой вѣсти припрѣсть» (uo.). — A *почмарь* 'postakocsi-kísérő, Postknecht' legkorábbi ismert szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 10: 1732). Már a 17. sz. végén szótárba került: „post meister: почмар[ъ], которой почту держитъ» (DictVind. 395). — A *почтовый* 'postai, Post-' legkorábbi ismert szótározása 1771-ből való (SIRLJ. 10: 1739). Már a 17. sz. végén szótárba került: „post bohte: почтосови» (DictVind. 395). „postpapier: почтовая бумага» (uo.). „post pferdt: почтовая лошадь» (uo.). „postschiff: почтосови корабль» (uo.). — A *прáпорщик* 'zászlós, Fähnrich' legkorábbi ismert szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 11: 59). Már a 17. sz. végén szótárba került: „fähdnrich: прáпоршикъ» (DictVind. 174). „panier Träger, fen[n]rich: прáпоршикъ» (DictVind. 386). — A *предгорье* 'hegység előtti vidék, Gebirgsvorlande, legkorábbi ismert szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 11: 112). Már a 17. sz. végén szótározták: „Vorgebirge: прѣдгоріе» (DictVind. 589). — A *прѣбѣр* 'készlet, Satz, Garnitur' eddig ismert legkorábbi szótározása 1762-ből való (SIRLJ. 11: 346). Már a 17. sz. végén szótárba került: „beysteuer: прѣбор[s] денежнои» (DictVind. 82). „Mundieren: мундир, прѣборы» (DictVind. 354). — A *прѣданое* 'hozomány, Mitgift' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 11: 445). Már a 17. sz. végén szótározták: „braut schatz: прѣданое» (DictVind. 105). „ausstatten, ein kindt Etw[as] mit zur Ehe geben: прѣданное чаде, к свадьбе відать» (DictVind. 65). „heyraths gut: прѣданое» (DictVind. 202). — A *прѣрода* 'természet, Natur' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 11: 706). Már a 17. sz. végén szótárba került: „angeböhren: прѣрожденно, прѣрода» (DictVind. 36). „Nicht dazu geböhren: не прѣрода еро лѣтари» (DictVind. 203). — A *прѣпáжа* 'elvesztés, Verlorengehen' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 11: 1256). Már a 17. sz. végén szótározták: „Abgang, Verlust, schad[en]: шкода, убыток[ъ], прѣпáжа» (DictVind. 12). — A *прѣпитаніе* 'élelmezés, Ernährung' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 11: 1275). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Verpfflügung, Undterhalt[ung]: прѣпитаніе, прокормленіе» (DictVind. 545). — A *прѣшлый* 'múlt, vergangen' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 11: 1555). Már a 17. sz. végén szótárba került: „des Vorigen Tages: прѣшлого, вчерашнаго дня» (DictVind. 590). — A *публічно* 'nyilvánosan, öffentlich' eddig ismert legkorábbi szótározása 1771-ből való (SIRLJ. 11: 1650). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Pub[l]icque: публічно» (DictVind. 398). — A *пункт* 'pont, Punkt' eddig ismert legkorábbi szótározása 1782-ből való (SIRLJ. 11: 1684). Már a 17. sz. végén szótározták: „punct, tipfel: пункт, тѣгла» (DictVind. 398). „Círcel punct: кыровои пунктъ» (uo.). — A *ракѣта* 'rakéta, Rakete' eddig ismert legkorábbi szótározása 1782-ből ismert (SIRLJ. 12: 565). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Racket: рактѣта» (DictVind. 400). — A *рамуша* 'városháza, Rathaus' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 12: 1025). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Raht hauß: рамушъ» (DictVind. 401). — A *рогносец* 'felszarvazott férj, betrogener Ehemann' eddig ismert legkorábbi előfordulása 1782-ből való (SIRLJ. 12: 1369). Már a 17. sz. végén szótárba került: „hahnrey: рогносец» (DictVind. 244). — A *потозѣу* 'szájtáti, mamlasz, Gaffer' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 12: 1491). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Maulaffen: потацеи» (DictVind. 342). — A *рюмка* 'kis boros- vagy pálinkáspohár, kleines Weinglas, Schnapsglas' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 12: 1650). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Römer: рюмка» (DictVind. 416). — A *саксоней* 'szász, Sachse', valamint a *саксонскій* 'szász, sächsisch' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 13: 59). Mindkét szó már a 17. sz. végén

szótárba került: „Sachs od[er] Sax: *саксонецъ*» (DietVind. 421), „Sachsenlandt: *саксонская зѣмля*» (uo.). — A *салат* 'saláta, Salat' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 13: 62). Már a 17. sz. végén szótározták: „krebe: *кpec[ъ], салатъ*» (DietVind. 308), „Salat: *салатъ*» (DietVind. 422). — A *салфетка* 'asztalkendő, Serviette' eddig ismert legkorábbi előfordulása 1762-ből való (SIRLJ. 13: 69). Már a 17. sz. végén szótározták: „Salvett, Servett: *сарфетка*» (DietVind. 423). — A *свидание* 'összejövetel, Zusammenkunft' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 13: 360). Már a 17. sz. végén szótárba került: „zusam[m]enkunft: *купнои сходъ, свиданіе, оходеніе, схождение*» (DietVind. 665). — A *сводник* 'kerítő, Kuppler', *сводница* 'kerítőnő, Kupplerin', *сводничество* 'kerítés, szeretőszerezés, Kuppelei' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 13: 420). Mindhárom szó már a 17. sz. végén szótárba került: „kupler: *сводникъ*» (DietVind. 312), „kuplerin: *сводница*» (uo.), „kuplerey: *сводничество*» (uo.). — A *сержант* 'szakaszvezető, Sergeant' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 13: 702). Már a 17. sz. végén szótározták: „Schnergant: *саржантъ*» (DietVind. 432). — A *скалка* 'nyújtófa, mángorlófa, Teigrolle, Mangelholz' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 13: 886). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Rollholtz od[er] Mangelholtz: *скалка*» (DietVind. 416). — A *слишком* 'túl sok, übermäßig' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 13: 1223). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Überflüßig, superficial: *чрезмѣрно, злишкомъ*» (DietVind. 507). — A *сморчок* 'kucsmagomba, Morchel' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 13: 1415). Már a XVII. sz. végén szótárba került: „Morchen: *сморчки*» (DietVind. 352). — A *соломенный* 'szalma-, Stroh-, valamint a *соломина* 'szalmaszál, Strohalm' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 14: 233). Mindkét szó már a 17. sz. végén szótárba került: „stroh Tach: *соломинна кришка, кровля*» (DietVind. 478), „strohalm: *соломинна*» (uo.). — A *союзник* 'szövetséges, Bundesgenosse, Verbündeter' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 14: 457). Már a 17. sz. elején szótárba került: „bunds genöß[en]: *союзникъ*» (DietVind. 108). — A *спасибо* 'köszönöm, danke' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 14: 479). Már a 17. sz. végén szótárba került: „bedanken: *Бл[а]годаритъ, спасибо*» (DietVind. 72). — A *стакан* 'pohár, Glas' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből (SIRLJ. 14: 706), a kicsinyítő képzős *стаканчик* első szótározása pedig 1771-ből (uo.) való. Mindkettő szótárba került már a 17. sz. végén: „Becher: *стаканъ*» (DietVind. 72), „becherlein: *стаканчикъ*» (uo.). — A *сталь* 'acél, Stahl' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 14: 714). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Staal, Stahl: *сталь*» (DietVind. 466). — A *стол* 'asztal, Tischler' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből (SIRLJ. 14: 939), a melléknévi képzős *столанный* 'asztalos-, Tischler-' első szótározása pedig 1731-ből (SIRLJ. 14: 940) való. Mindkettő szótárba került már a 17. sz. végén: „schreiner: *столар[ъ]*» (DietVind. 441), „Täffeler, Tischler: *столар[ъ]*» (DietVind. 483), „Tischer: *столар[ъ]*» (DietVind. 492), „Ein ÜberTäffelte wandt: *столарная стѣна*» (DietVind. 513). — A *стоя* 'állva, stehend' eddig ismert legkorábbi szótározása 1940-ből ismert (SIRLJ. 14: 967). Már a 17. sz. végén szótárba került: „stehend: *стоя*» (DietVind. 14: 470). — A *супружество* 'házasság, Ehe, Eheleben' eddig ismert legkorábbi szótározása 1771-ből való (SIRLJ. 14: 1208). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Ehe-stadt: *супружество*» (DietVind. 139), „Nicht Lust zum Ehestand haben: *къ супружеству не имѣи желаніе*» (uo.). — A *супруч* 'pecsétviasz, Siegellack' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 14: 1209). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Siegelwachs Od[er] Siegel Lack: *супручъ*» (DietVind. 454). — A *цума* 'vizek, hugyozik, harnen' eddig ismert legkorábbi szótározása 1618–19-ből való (James 178). A 17. sz. végén is szótárba került: „harnen, seichen: *цуми*» (DietVind. 248). L. még „harn, bruntz: *цума*» (uo. is). — A *цисорotka* 'savó, Molke' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 14: 1348). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Molcken Von Milch: *цисорotka*» (DietVind. 351). — A *табак* 'dohány, Tabak' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből (SIRLJ. 15: 7), a melléknévi képzős *табаанный* 'dohány-, Tabak-' első szótározása pedig 1731-ből való (SIRLJ. 15: 11). Mindkét szó már a 17. sz. végén szótárba került: „Taback: *табакъ*» (DietVind. 483), „Taback Pfeiff: *табаанна трубка*» (uo.). — A *таблица* 'táblázat, Tafel, Tabelle' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 15: 14). Már a 17. sz. végén szótározták: „Tafel od[er] abtheilung: *таблица*» (DietVind. 483), „Taffel od[er] denckel büchle[i]n (?) : *скрижа, таблица*» (uo.). — A *табор* 'tábor, Lager' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 15: 16). Már a 17. sz. végén szótárba került: „lager d[er] krieges Leute: *табор[ъ]* воинскимъ» (DietVind. 314), „geschlagen läger: *установленои табор[ъ]*» (uo.), „läger auffbrechen: *табор[ъ]* вздымается» (uo.). — A *танец* 'tánc, Tanz' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből (SIRLJ. 15: 97), a *танцевальный* 'tánc-, Tanz-' első szótározása 1731-ből (SIRLJ. 15: 102), a *танцевать*

'táncol, tanzen' első szótározása pedig 1704-ből (SIRLJ. 15: 104) való. Mindhárom szó már a 17. sz. végén szótárba került: „Tantz: *танецъ*» (DietVind. 485), „d[en] Tantz drehen: *танецъ вернутьъ*» (uo.), „Tantzen: *танцовать*» (uo.), „Tantz Meister: *танцовалны маскреп[ъ]*» (uo.), „Tantz schuel: *танцовальная школа*» (uo.). — A *теолог* 'prémel bélelt hosszú női köpeny: langer Überwurf mit Pelzfutter für Frauen' eddig ismert legkorábbi szótározása 1771-ből való (SIRLJ. 15: 228). Már a 17. sz. végén szótárba került: „futterhembd: *тѣлагрѣя*» (DietVind. 198). — A *телятина* főnév régebben 'borjúbőr, Kalbleder' jelentésben volt használatos. A ma szokásos 'borjúhús, Kalbfleisch' jelentésben a szónak eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 15: 234). Már a 17. sz. végén szótárba került: „kalbfleisch: *тѣлятина*» (DietVind. 290). — Eddigi ismereteink szerint mind a *теолог* 'teológus, Theologe', mind pedig a *теология* 'teológia, Theologie' első szótározása 1794-ből való (SIRLJ. 15: 289, 260). Mindkét szó már a 17. sz. végén szótárba került: „Theologia: *теология*» (DietVind. 490), „Theologie: *теологове*» (uo.). — A *менѣра* 'most, jettzt' eddig ismert legkorábbi szótározása 1852-ből való (SIRLJ. 15: 298). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Erst Neuwlich: *мѣнера* в новості (DietVind. 165). — A *местамент* 'végrendelet, Vermächtnis' eddig ismert legkorábbi szótározás, 1731-ből való (SIRLJ. 15: 397). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Testament: *духовна, мѣстаментъ*» (DietVind. 487). — A *минун* 'pip, Pips <Vogelkrankheit>' eddig ismert legkorábbi szótározása 1771-ből való (SIRLJ. 15: 455). Már a 17. sz. végén szótárba került: „die pipe d[er] hüner: *минунъ*» (DietVind. 392). — A *тиранство* 'zsarnokság, Tyrannie' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 15: 463). Már a 17. sz. végén szótárba került: „wühtender weyse, Tiran[n]isch: *тиранством[ъ]*, *тианством[ъ]*» (DietVind. 642). — A *триумф* 'diadal, Triumph' és a *триумфальный* 'diadal, Triumph, triumphal' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 15: 977, 978). Mindkét szó már a 17. sz. végén szótárba került: „Triumph: *триумфъ*» (DietVind. 499), „Triumphboogen: *триумфалие* вopота» (uo.). — A *трубач* 'trombitás, kiürtös, Trompeter, Hornist' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 15: 1020). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Trom[m]ete: *трубачъ*» (DietVind. 500). — A *туфли* 'félcipő, Pumps, Pantoffel' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 15: 1169). Már a 17. sz. végén szótárba került: „pantoffel: *туфля*» (DietVind. 368). — A *тюльпан* 'tulipán, Tulpe' eddig ismert legkorábbi szótározása 1762-ből való (SIRLJ. 15: 1216). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Tulipan: *тулпанъ*» (DietVind. 502). — A *тюфяк* 'szalmazsák, Strohsack' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 15: 1223). A szó már 1618–19-ben szótárba került 'börtakaró, Lederdecke' jelentéssel (James 142). L. még 17. sz. vége: „bauchpfül: *тюфякъ*» (DietVind. 69). — A *тянутый* 'húzott, nyújtott, vont, gezogen, gestreckt' eddig ismert legkorábbi szótározása 1794-ből való (SIRLJ. 15: 1267). Már a 17. sz. végén szótárba került: „gezogen: *тянута*» (DietVind. 229). — Az *угрюмый* 'mogorva, mürrisch' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 16: 276). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Rauch, sauwerhafft, hart, Unfreuendt[ich]: *рпуъ, угрюмъ, жѣстокъ, не ласкавъ*» (DietVind. 403), „Ungestühm: *угрюмъ, ворчливъ*» (DietVind. 571). — Az *удача* 'siker, Gelingen, Erfolg' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 16: 303). Már a 17. sz. végén szótárba került: „gelingen: *удача*» (DietVind. 212). — Az *уплата* 'fizetés, Bezahlung' eddig ismert legkorábbi előfordulása 1704-ből való (SIRLJ. 16: 715). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Bezahlung: *уплата*» (DietVind. 96). — Az *упорство* 'makacsság, Hartnäckigkeit' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 16: 746). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Caprice, hartnäckig: *презрѣв[ъ]*, *упрямство, упорство*» (DietVind. 111), „hartnäckichk[eit]: *упорство*» (DietVind. 253). — Az *употреблять* 'használ, gebrauchen' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 16: 751). Már a 17. sz. végén szótárba került: „gebrauchen: *употреблять*» (DietVind. 204). — Az *услуга* 'szolgálat, kiszolgálás, Dienst, Dienstleistung' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 16: 914). Már a 17. sz. végén szótárba került: „zu dienst: *ко услуге*» (DietVind. 127), „dienstwillig: *къ услуге охотной, готовы*» (DietVind. 128), „dienstpflichtig, schuldig, Verpf[lichtet]: *повинная услуга*» (uo.). — Az *утемненіе* 'sötétebbé tétel, Verfinsterung' és *утемнить* 'sötétebbé tesz, verfinstern, dunkler machen' eddig ismert legkorábbi szótározása 1940-ből való (SIRLJ. 16: 1030). Mindkét szó már a 17. sz. végén szótárba került: „Verdunkelung: *утемненіе*» (DietVind. 521), „Verfinstern: *утемнить*» (DietVind. 523), „Verdunkeln: *утемнить*» (DietVind. 547). — Az *учтиво* 'udvariasság, Höflichkeit' eddig ismert legkorábbi szótározása 1762-ből való (SIRLJ. 16: 1169). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Civilitart, höffligkeit: *учтиво, вежство*» (DietVind. 112), „höffligkeit: *вежливство, учтиво*» (DietVind. 271). — A *фаворит* 'kegyenc, Favorit' eddig ismert legkorábbi szótározása 1782-ből való (SIRLJ. 16: 1203). Már a 17. sz. végén szótárba került: „favorit: *доступникъ, фаворитъ*» (DietVind. 176). —

A *фальшиво* 'hamisan, falsch' eddig ismert legkorábbi szótározása 1782-ből való (SIRLJ. 16: 1231). Már a 17. sz. végén szótárba került: „falsch: *фальшиво*, неправдство» (DictVind. 175). — A *фамілія* 'család, Familie' eddig ismert legkorábbi szótározása 1707-ből való (SIRLJ. 16: 1234). Már a 17. sz. végén szótározták: „Familie: *фамілія*» (DictVind. 174), „stam[m], geschlecht: родъ, *фамілія*» (DictVind. 467). — A *фізѣра* 'idom, figura, Figur' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 16: 1345). Már a 17. sz. végén szótárba került: „figuhr: *фізѣра*» (DictVind. 182), „figur, abriß: *фізѣра*» (DictVind. 183). — A *фитиль* 'kanóc, Docht, Lunte' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 16: 1416). Már a 17. sz. végén szótárba került: „lonte od[er] lunte: *фитиль*» (DictVind. 334). — A *фляга* 'kulacs, csutora, Feldflasche, Läger' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 16: 1454). Már a 17. sz. végén szótárba került: „flasche: *фляга*» (DictVind. 184), „legel, fäßlein, kleine Ton[n]le: *фляга*, бочурка, малінкая бочка» (DictVind. 323). — A *французскій* 'francia, französisch' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 16: 1557). Már a 17. sz. végén szótárba került: „franckReich: *французская*» (DictVind. 188). — A *фрамѣга* 'felső ablakszárny vagy ajtóablak, oberes Fenster- oder Türflügel' eddig ismert legkorábbi szótározása 1847-ből való (SIRLJ. 16: 1549). Már a 17. sz. végén szótárba került: „gerähmde: *фрамѣга*, пама» (DictVind. 216). — A *харкане* 'krákogó köpködés, Speierei' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből, a *харкать* 'krákogva köpköd, speien' legkorábbi szótározása pedig 1704-ből való (SIRLJ. 17: 48). Mindkét szó már a 17. sz. végén szótárba került: „Reußpern: *храханіе*, *харканіе* (DictVind. 411), „schnarchen, Mit Worten: *харкат[ь]* словам[ь]» (DictVind. 439). — A *харчѣвня* 'laci-konyha, Garküche' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 17: 52). Már a 17. sz. végén szótárba került: „gahrküche: *харчѣвна*» (DictVind. 201). — A *хвастун* 'hencegő alak, Prahler' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 17: 70). Már a 17. sz. végén szótárba került: „auffschneyd[er], prahler: *хвастун[ь]*» (DictVind. 53), „großschprecher: *хвастун[ь]*» (DictVind. 238), „prahler: *хвастун[ь]*» (DictVind. 395), „schnarchhauß, pocher: *хвастун[ь]*» (DictVind. 439). — A *хлебосольство* 'szíves vendéglátás, Gastfreundschaft' eddig ismert legkorábbi szótározása 1794-ből való (SIRLJ. 17: 187). Már a 17. sz. végén szótárba került: „kostfreyheit: *хлебосольство*» (DictVind. 305). — A *хлебник* 'kenyérsütő, gabonakereskedő, Bäcker, Korngroßhändler' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 17: 178). Már a 17. sz. végén szótárba került: „becker: *жутапъ* od[er] *хлѣбник[ь]*» (DictVind. 72). — A *цѣркель* 'körzö, Zirkel' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 17: 701). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Cirekel: *цѣркель[ь]*» (DictVind. 112), „zirekel: *цѣркель*» (DictVind. 655). — A *цифирный* 'szám-, Ziffer-' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 17: 712). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Rechen buch: *цифирная* книга» (DictVind. 404), „Rechen kunst: *цифирное* мудрость» (uo.), „Rechen Meister: *цифирной* мастер[р]» (uo.). — A *цыган* 'cigány, Zigeuner' eddig ismert legkorábbi szótározása 1771-ből való (SIRLJ. 723). Már a 17. sz. végén szótárba került: „ziegeuner: *цыганъ*» (DictVind. 653). — A *цыплѣнок* 'csirke, Küken' eddig ismert legkorábbi szótározása 1762-ből való (SIRLJ. 17: 730). Már a 17. sz. végén szótárba került: „küchelein, hünlein: *цыплѣнокъ*» (DictVind. 310). — A *чепракъ* 'nyeregtakaró, Schabracke' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 17: 845). Már a XVII. sz. végén szótárba került: „Satteldecke: *чапракъ*» (DictVind. 424). — A *чѣрдакъ* 'padlás, Dachboden' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 17: 856). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Bühne: *чардакъ*» (DictVind. 108), „Söller: *чардакъ*» (DictVind. 458), „som[m]er hauß: *чардакъ*» (uo.), „Som[m]erlaube: *чардакъ*, повапышъ» (uo.). — A *чѣрѣнаха* 'teknős, Schildkröte' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 17: 874). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Muschel: *чѣрѣнаха*» (DictVind. 355), „ein Schildt kröhte: желвъ, *чѣрѣнаха*» (DictVind. 433), „schildtkrötte: желвъ *чѣрѣнаха*» (DictVind. 434), „schnecke: *чѣрѣнаха*» (DictVind. 439). — A *чѣрѣница* 'tetőcserép, Dachziegel' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 17: 876). Már a 18. sz. végén szótárba került: „dachstein: *чѣрѣнахъ*, *чѣрѣница*» (DictVind. 116), „Ziegel od[er] dachpfan[n]e: *чѣрѣница*» (DictVind. 653). — A *чѣрнокужѣу* 'varázsló, Hexenmeister' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 17: 906). Már a 17. sz. végén szótárba került: „schwartz künstler: *чѣрнокужѣу*» (DictVind. 445). — A *чуханье* 'tüsszentés, Niesen' és a *чухать* 'tüsszent, niesen' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 1092). Mindkét szó már a 17. sz. végén szótárba került: „Nießen: *чуханіе*» (DictVind. 372), „schrauben: *чухать*» (DictVind. 439). — A *чрезмѣрно* 'szerfölött, übermäßig, eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 17: 1111). Már a XVII. sz. végén szótárba került: „Überflüßig, superficial: *чрезмѣрно*, злишком[ь]» (DictVind. 507), „Überflüßig, mehr als genug: *чрезмѣрно* боле нежелі полно» (uo.). — A *чужестранецъ* 'külföldi, Ausländer' és

a *чужестранный* 'külföldi, ausländisch' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 17: 1188, 1189). Mindkét szó már a 17. sz. végén szótárba került: „ausLänder: *чужестранецъ*» (DietVind. 61), „ausLändisch: *чужестранное*» (uo.). „ausLändischer krieg: *чужестранная война*» (uo.). — A *шабаш* 'sábesz, Sabbat' eddig ismert legkorábbi szótározása 1771-ből való (SIRLJ. 17: 1225). Már a 17. sz. végén szótárba került: „feyer abendt: *шабашъ*» (DietVind. 181). — A *шалаш* 'kunyhó, Hütte' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 17: 1244). Már a 17. sz. végén szótárba került: „hütte, ein gering häußlein: *шалашъ*» (DietVind. 276), „Som[m]erlaube: *шалашъ изъ зеленыхъ*» дрѣвъ» (DietVind. 319). — A *шанец* 'sánc, Schanze' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 17: 1262). Már a 17. sz. végén szótárba került: „schantz, wall: *шанецъ*» (DietVind. 428), „schantzen, schantzen Machen: *шанцы дѣлать*» (uo.). — A *шап-ка* 'csoszog, schlurfen' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 17: 1282). Már a 17. sz. végén szótárba került: „schlierpen od[er] schlierpfen mit d[en] füßen: *шапкаты ногами*» (DietVind. 437). — A *шафран* 'sáfrány, Safran' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 17: 1303). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Safran: *шафранъ*», *крокость*» (DietVind. 421). — A *шеуцарский* 'svájci' eddig ismert legkorábbi szótározása 1847-ből való (SIRLJ. 17: 1318). Már a 17. sz. végén szótárba került: „schweitzer Landt: *шеуцарская зѣмля*» (DietVind. 446). — A *шкэф* 'szekrény, Schrank' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 17: 1441). Már a 17. sz. végén szótárba került: „schranck od[er] Schafft zu büchern: *шкэфъ*» (DietVind. 427). — A *шнага* 'kard, Degen' eddig ismert legkorábbi szótározása 1616–17-ből való (James 65). A 17. sz. végén is szótárba került: „degen: *шнага*» (DietVind. 116), „Rapier: *шнага*» (DietVind. 401), „schwert: *шнага*» (DietVind. 446). — A *шпанский* 'spanyol, spanisch' eddig ismert legkorábbi szótározása 1782-ből való (SIRLJ. 17: 1522). Már a 17. sz. végén szótárba került: „goldkaffer, spansche fliege: *шпанские мухи*» (DietVind. 233), „Spanier: *шпанскоі, шпаніцы*» (DietVind. 462). — A *шпиговать* 'tűzdel, spēkel, spicken' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 17: 1526). Már a 17. sz. végén szótárba került: „spicken, mit speck: *шпиговать*» (DietVind. 463). — A *шпион* 'kém, Spion' eddig ismert legkorábbi szótározása 1762-ből való (SIRLJ. 17: 1531). Már a 17. sz. végén szótárba került: „Spion: *лазущикъ, шника, шпионъ*» (DietVind. 463). — A *штань* 'nadrág, Hosen' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 17: 1556). Már a 17. sz. végén szótárba került: „hoßen, Leinen: *штань, портки*» (DietVind. 273). — A *штып* 'facsavar, Holzschraube' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 17: 1617). Már a 17. sz. végén szótárba került: „schraube: *штыпъ*» (DietVind. 441). — A *шутка* 'tréfa, Scherz' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 17: 1628). Már a 17. sz. végén szótárba került: „kurtzweil: *шутка, потеха*» (DietVind. 313), „poßen: *шутки*» (DietVind. 394), „schertz, schimpff: *шутка, здѣванья*» (DietVind. 432), „aus schertz: за *шутку*» (uo.), „schwencke, poßen: *шутки*» (DietVind. 446). — A *шутить* 'tréfál, scherzen' eddig ismert legkorábbi szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 17: 1625). Már a 17. sz. végén szótárba került: „kurtzweilen: *шутить*» (DietVind. 313). — A *шутливый* 'tréfálkozó, zum Scherzen neigend' legkorábbi ismert szótározása 1704-ből való (SIRLJ. 17: 1629). Már a 17. sz. végén szótározták. „kurtzweilig, poßierlich: *шутливъ*» (DietVind. 313), „Ein kurtzweiliger Mensch: *шутливой человекъ*» (uo.), „kurtzweilig: *шутливъ*» (uo.), „schertzhafftig: *шутливъ*» (DietVind. 432), „Schertz Reede: *шутливы пѣчи*» (uo.). — A *шуточный* 'tréfás, Scherz-' eddig ismert legkorábbi szótározása 1731-ből való (SIRLJ. 17: 1632). Már a 17. sz. végén szótárba került: „schertz weiße: на *шуточную* стат[ъ], *шуточнымъ*» порядкомъ» (DietVind. 432). — A *ярмарка* 'vásár, Jahrmarkt' eddig ismert legkorábbi szótározása 1616–17-ből való (James 173). A 17. sz. végén is szótárba került: „Jarmarekt: *ярманка*» (DietVind. 277), „Meß, Jahr Markt: *ярманка*» (DietVind. 346).

G. Birkfellner kiváló filológiai munkát végzett a kézirat szótár közkinccsé tételével. Pontatlanságot szinte nem is találtam az egész könyvben. Azt mégis megemlítem, hogy az orosz szömutatóban (DietVind. 918) szerepel az *шутливостъ* főnév. A megadott helyen azonban e szó nincs meg; helyette *шутливостъ* (DietVind. 112) található.

A jövőben mindazoknak, akik a 17. sz.-i orosz szókinccsel kívánnak foglalkozni, ismerniük és használniuk kell a DietVind. anyagát is.

KISS LAJOS

Rövidítésjegyzék

James: Ларин, Б. А., Русско – английский словарь-дневник Ричарда Джемса (1618 – 1619 гг.). Ленинград 1959

Šanskij: Et. = Этимологический словарь русского языка. Автор-составитель Н. М. Шанский. 1 –. Москва 1963 –

SIRLJ.: Словарь русского литературного языка. I – XVII. Москва – Ленинград 1950 – 1965
 SIRJaz.: Словарь русского языка XI – XVII вв. I – . Москва 1975 –
 StudSl.: Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest. I (1955) –
 Vasmer, RussEtWb.: VASMER, MAX, Russisches etymologisches Wörterbuch. I – III.
 Heidelberg 1953 – 1958

Hungaro-Slavica 1983

IX. Internationaler Slavistenkongress. Kiev, 6 – 13. September 1983. Herausgegeben von L. Hadrovics, A. Hollós. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983. 336 l.

A szláv filológusok I. nemzetközi kongresszusát a „szlavisztika atyja”, Josef Dobrovský (1753 – 1829) halálának századik évfordulóján, 1929-ben tartották Prágában. A II. szlavista kongresszusra 1934-ben került sor Varsóban és Krakkóban. A III. kongresszusnak a tervek szerint 1939-ben kellett volna Belgrádban lefolynia. Az előkészületek megtörténtek, a kongresszus megtartását azonban a második világháború kitörése megakadályozta. Az öt évenként sorra kerülő kongresszusok felújítását az 1955-ben Belgrádban rendezett szlavisztikai konferencia határozta el. 1958-ban Moszkva volt a színhelye a minden korábbinál nagyobb szabású, IV. nemzetközi szlavista kongresszusnak. Öt évre rá, 1963-ban Szófia adott otthont az V. szlavista kongresszus résztvevőinek. 1968-ban Prágában a VI. nemzetközi szlavista kongresszusra, majd 1973-ban Varsóban a VII-re, 1978-ban Zágrábban a VIII-ra, s – végül – 1983-ban Kijevben a IX-re került sor.

A magyar szlavisták, akik között nyelvészek és irodalmárokon kívül történészek is vannak, előbb az 1955-ben megindított, széles profilú Studia Slavica folyóiratban tették közzé kongresszusi előadásait. 1978-ban önálló kötetben – Hungaro-Slavica 1978 – jelentek meg a zágrábi kongresszus magyar résztvevőinek előadásai. Ezt a hagyományt folytatja a most megbeszélésre kerülő Hungaro-Slavica 1983, amely a kievi nemzetközi szlavisztikai kongresszus magyar résztvevőinek előadásait foglalja magában.

A kötet harminc előadás szövegét tartalmazza, ebből 12 nyelvészeti, 16 irodalomtudományi, 2 pedig történeti tárgyú. Ismertetésemet a nyelvészeti tárgyúakra korlátozom, de szóba hozom az irodalomtudományi tárgyúak közül is azokat, amelyeknek szorosabb kapcsolatok van a nyelvészettel.

Dezső László előadása az ukrán nyelvtan történeti-tipológiai jellemzésével foglalkozik az orosz és a szerb-horvát nyelvtannal összevetve (17–31, oroszul). – Gregor Ferenc dolgozata a szlovák nyelv magyar eredetű mellékneveit vizsgálja (61–75, németül). A tárgyalt melléknevek zöme nyelvjárási jellegű. A szlovák köznyelvben is járatosak a következők: barnavý < m. barna, denglavý < m. gyenge, chýrečný < m. híres, kalavný < m. kellő, meravý < m. merő, tárný < m. tár(szekér). – Hadrovics László tanulmánya a magyar – szláv kétnyelvűséget vizsgálja a XVIII. és a XIX. század költészetében (77–85, németül). A magyarországi születésű vagy iskolázottságú szláv költők közül magyar nyelvű költeményeket is írt a horvát M. P. Katančić (1750–1825), a horvát Ivan Mažuranić (1814–1890), a szerb Jovan Pačić (1771–1849), a szerb Mihajlo Vitković (1778–1829) és a szlovák Pavol Országh-Hviezdoslav (1849–1921). Közülük azonban csupán Vitkovićből lett igazán kétnyelvű költő. – H. Tóth Imre előadása az óbolgár (ószláv, óegyházi szláv) nyelv orosz redakciója keletkezésének vizsgálatához járul hozzá az írásrendszer sajátosságai alapján (104–116, oroszul). – Jánoska Sándor előadása a korreferens mutató névmást vizsgálja az orosz és a magyar nyelvben (129–136, oroszul). – Király Péter előadása a magyaroknak idegenektől használt *ugri* nevét tárgyalja a keleti szlávokkal kapcsolatosan (167–183, oroszul). – Lieli Pál előadása a szláv *y* megánhangzó fonémaértékének elvesztéséhez szól hozzá (195–199, oroszul). – Morvay Károly előadása a frazeológia kérdéseivel, mégpedig a „sztereotipizmusokkal” és a frazeologizmusokkal foglalkozik (201–209, lengyelül). – Nyomárkay István előadása az idegen szavak vizsgálatának szintaktikai aspektusát tárgyalja (221–229, németül). – Papp Ferenc előadása az orosz és a magyar igei asszociációk kontrasztív vizsgálatával foglalkozik (231–245, oroszul; magyar nyelvű változat: MNy. 80 : 202–6). – Pete István előadása az esetek sorrendjével foglalkozik a szerb-horvát névszók paradigmájában (247–249, oroszul). – Péter Mihály előadása a személyeket expresszív módon jellemző névszók foglalkozik az orosz nyelvben, adalékok szolgáltatva a szláv és nem szláv nyelvek kontrasztív onomatológiájához (251–266, oroszul). – Székely Nina előadása a nevek poetikájáról és a műfordításról szól V. Suksin novellisztikája magyar fordításának anyaga alapján (281–296, oroszul). – Zoltán András előadása a lengyel – keleti szláv nyelvi

érintkezések néhány aspektusát tárgyalja azoknak a szókészletbeli polonizmusoknak az alapján, amelyek Rettegett Ivánnak Batori Istvánhoz küldött leveleiben találhatók (333–344, oroszul).

A tipográfiailag kifogástalan kötetben közzétett előadások tematikai gazdagsága és magas színvonala bizonyára öregbítené fogja a magyar szlavisztika nemzetközi tekintélyét.

KISS LAJOS

Gyula Décsy: Sprachherkunftsforschung

Band II. Semogenese/Paläosemiotik. Eurasian Linguistic Association, Berlin—Bloomington—London—Paris—Toronto 1981. 78 l.

Décsy Sprachherkunftsforschungjának második kötete a nyelvi jel és a nyelvi jelek rendszerének genezisével foglalkozik. Bevezető, általános értékelésként ugyanazt mondhatjuk, amit a tanulmány első, hangtani részéről: lényegretörően dokumentált leírás a nyelv kialakulásának (harminc–negyven ezer év előtti) szemiotikai – jelentéstani fejlődésvonaláról. A mű gondolatmenete röviden a következő.

1. Az állatvilágból átörökölt képességek és azok korlátozott volta – az utóbbi mint a fejlődés gehleni értelemben vett serkentője – jelöli ki a nyelv fejlődésvonalát. Mindenekelőtt az, hogy az ember számára szubliminárisan létező összetevőket az ember maga – kényszerűen – kiszűri saját interakciós rendszeréből, és egy korlátozott halmazal dolgozik. Az alapvető környezeti tényezőkkel mint fogalmi tényekkel szemben a nyelv konzervatív (a *napkelte* mindmáig a ptolemaioszi világszemléletet tükrözi).

2. Ha a világ alapvető tényállásai az elsődlegesek az ember számára, akkor a megnevezésnek is elsődlegesnek kell lennie a megnevezések viszonyaival szemben, tehát a lexéma régiebb a grammatikai formánál (a grammatikai formák hordozói, a 'grammémák', 1. 3. l., általánosan töszói eredetűek), s eredetileg lexémasoroknak kellett kialakulniuk. Tehát az eredeti (nyelvi) kifejezőmód – analitikus.

3. Az emotív tényezők visszaszorulása a racionális javára végső soron genetikailag abból vezethető le, hogy az evolúció föladta a szimmetria elvét a szervezet felépítésében: a bal féltelke az agyban inkább helye a racionális tudati megközelítésnek, s a jobb kéz tevékenysége is innen irányítódik, illetőleg ide hat vissza.

4. A világ nyelvi jelekben való kezelésének módját a szerző ellentétekben ragadja meg (*emotív* vs. *racionális*, *konkrét* vs. *absztrakt* stb.). Ha föltételezzük, hogy az állati közlés tartalma szintén jórészt önkényes jelekbe foglalt szemérna, akkor egyrészt azt kell mondanunk, hogy a nyelvi jel önkényes volta az embernél szintén öröklött, másfelől, hogy a „nyelvi jel – jeltárgy” kapcsolatok sorozatainak kialakulása biológiailag determinált és közösségi szükségletekben fogant. E két feltétel egymást kölcsönösen alakította-erősítette, az ismeretszerzési kényszer által halmozott fogalomkészlet „nyomása” (Begriffsdruck) alatt. (A szerző nyomósan érvel amellett, hogy az emberi nyelvekben is az önkényes jel elsődleges a motiválttal szemben.) A kialakulás mechanizmusában az utánzás/ismétlés játszott vezető szerepet.

5. A nyelv létrejöttében az élet fundamentális folyamatainak megfelelő, analóg folyamatoknak kellett szerepet játszaniuk, ezek: osztódás/egyesülés, ami megfelel a nyelvi tagolás/szintézis mozzanatának, a 'feromon-kommunikáció' (jelátvitel kémiai anyagok útján, illetőleg közegében), ehhez kapcsolódóan az érzékszervi kommunikációs típusok mechanizmusa, ideértve a hangjelzést is.

6. A kommunikáció tartalmi ősnymai: *meleg/hideg*, *világos/sötét*, *mozgás/(viszonylagos) mozgáshiány*, *én/más* elkülönítése, valamint egyrészt a tárgyi relációk, másfelől a legősibb szemémák közötti relációk kialakulása, amely utóbbinak az ősi szófajkategóriák létrejötte felel meg, továbbá a viszonyítási aspektusoké (idő, modalitás, kauzalitás, finalitás).

7. A nyelv kialakulásában – grammatikai szempontból – az utolsó nagy történeti szakasz a morfematikus egységek (Bloomfield kifejezésével: kötött és kötetlen morfémák) kifejlődése volt.

A recensens a műhöz – legfontosabbként – az alábbi megjegyzéseket fűzi.

1. Minden fontos, ami e tárgykörben új – pl. neurobiológiai – ismereteket von bele a kérdés szemléletébe. Décsy ismeretleméleti és agyidegfüziológiai háttéranyaga ebben a tekintetben igen érdekes.

2. A munka bizonyos értelemben a kutatás lehetséges új útjaira is rávilágít, egy fontos ügyben pl. éppen választzerűségével. Décsynél (is) a nyelv kialakulásának kulcskérdése, a konkrét – absztrakt viszonyának több aspektusa nem választódik eléggé külön (így a konkrét – absztrakt átmenet kategóriájának logikai részproblémái és a felhasználásban szerepet kapó konkrét, illetve absztrakt jelleg egyidejűsége a nyelvi jel realizációjában, valamint megában a nyelvi jelben; a jelölő absztrakt voltának, illetőleg a jelölt absztrakt voltának látszazonosság és az e körüli kérdések).

3. A szerző bizonyos terminusokat a nyelvészeti irodalomban szokásostól eltérő értelemben használ. Jó, ha tudja az olvasó, hogy a mély- és a felszíni struktúra elkülönítésében Décsy a fogalmi struktúrát és a nyelvi rendszert működtető teljes apparátust választja külön (l. különösen 12. l.).

4. Meglehet fölöslegesen, szeretnék néhány kisebb-nagyobb hibát is megemlíteni. A 24. lapon adott séma a kommunikációs láncra vonatkozólag egy ponton hiányos: a visszacsatolás mozzanata kimaradt. A természettudományos háttérismeretek szakszerű rutinellenőrzést kívántak volna („zörejek csak ott vannak, ahol levegő is van”, írja a szerző, l. 31. l., ami nem áll, s legjobb tudomásom szerint az sem igaz, hogy a hő történetileg megelőzte volna a fény létrejöttét a világegyetem kialakulásának folyamatában). A gondos kivitelezés ellenére, két különösen bosszantó sajtóhiba akad a kötetben: Bertrand Russell neve egy l-lel szerepel (25. l.), az amerikai strukturalista, Bloomfield és a dán glosszematikus, Hjelmslev neve úgy került egymás mellé, mintha Bloomfield Hjelmslev keresztnéve volna.

SZENDE TAMÁS

Symposium: Processing of Dialectological Data

Tallinn 1981. 146 l.

A kötet a Tallinnban 1981. november 23–25-én tartott nemzetközi dialektológiai szimpozion előadásainak rövidített változatát tartalmazza. Szovjet, észak-amerikai és nyugat-német szakemberek eszmecseréje volt ez a találkozó. A központi témakör a nyelvjárási adatok feldolgozása volt. A magyar dialektológusok számára is hasznos lehet tudni, miről szóltak az előadások, milyen módszereket alkalmaztak a kutatók. A kötetet az összefoglalásokat követő, többnyire részletes, az újabb szakirodalmat felölelő bibliográfia teszi még informatívabbá.

L. L. Kasatkina és R. F. Paufošima (The Use of the Segmenting Apparatus in the Analysis of the Vocalism of Russian Dialects: 5–12) azt vizsgálják, hogy bizonyos magánhangzók hogyan: monoftongusként, diftongusként vagy diftongoidként realizálódnak-e s miért ugyanazon morfémban bizonyos északi és déli orosz nyelvjárásokban. Megállapítják, hogy a gépi beszédhangvizsgálattal, a szegmentálás segítségével olyan sajátosságok is megfigyelhetők a magánhangzók ejtésében, amelyeket a természetes, fülhallásos elemzés nem tud kimutatni.

E. A. Uline és R. E. Burns (Dialect Analysis of Medieval Texts: 13–6) nyelvtörténeti vizsgálatot végeznek angol anyagon. A számítógépes feldolgozás lehetőségeit kutatják: írott nyelvi sajátosságok alapján eldönthető egy-egy szöveg nyelvjárási hovatartozása.

J. Krause (Computational Linguistics in Western Germany: a Survey: 17–25) a számítógépes nyelvészet NSZK-beli helyzetéről ad informatív áttekintést és tájékoztató bibliográfiát.

M. I. Lekontseva (Preliminaries to a Model of Boundary Formation in Dialectology: 26–35) azt kutatja, hogyan alkalmazható a nyelvjárási elkülönülés magyarázataként létrejött ún. katasztrófa-elmélet bizonyos nyelvjárási jelenségek, folyamatok leírásában. Diagrammal ábrázolja a megtartó és elkülönítő erők harcából következhető változási irányokat, s fölhívja a dialektológusok figyelmét a kölcsönhatásban álló nyelvjárasterületek izoglosszái leírásának a fontosságára.

L. Lonn (Die gegenseitigen Beziehungen der Mundarten der Insel Saaremaa auf der Grundlage der taxonomischen Klassifikation: 36–42) 76 megkülönböztető hang- és alaktani jegy alapján vizsgálja Saaremaa (észti) nyelvjárásait, s megállapítja, hogy fokozatos átmenet jellemzi őket, s hogy legjobban a perem helyzetű nyelvjárások különböznek egymástól. Megkülönböztet eredeti és triviális nyelvjárásokat: az előbbieket a szűk területen ismert jelenségek, az utóbbiakat a nagyobb területen elterjedt jelenségek nagyobb

aránya jellemzi. A statisztikai eredmények egyértelműen igazolják, hogy a peremnyelv-járások eredetiek, a központi fekvésűek triviálisak.

S. Murumets (On Measuring Interregional Linguistic Communication: 43–80) vizsgálatának alapja a kis észti tájszótár (Väike murdesõnastik) volt. Ebben 27 906 címszó alatt 227 190 szóelõfordulás van. Az elemzés célja a vizsgált nyelvjárások között levõ lexikai rokonsági fok mérése. Kiindulásul elemi szõmgefelelésekbõl lista készült, mert csak így lehet taxonomikus modellt felállítani. A minta az észti regionális szõlászindex volt, amely számítógépes feldolgozásra is elõ van készítve. A vizsgálat eredményét 25 térképlap és 5 ábra mutatja szemléletesen. Nemcsak lexikai, hanem hang- és alaktani, sõt a szõlászokra vonatkozó térképlapokat is közzétett a szerzõ.

E. Niit (The Place of Estonian Dialects in the Baltic Prosodic Area: 81–6) az észti nyelvjárások prozódijával foglalkozik. Korpusza 173, Észtország különbözõ vidékein élõ adatközlõtõl származik: 12 mondatot kellett felolvasnia valamennyi informátornak. Az anyagot számítógéppel elemezték. Az elõadó megállapította, hogy Észtország nem mutat világos metszésû határvonalat a balti prozódiai area keleti részén, de jól mutatja a tonális eszközök teljes fokozatát a szabályos használattól egészen a nem használatig. ÉNy-Észtországban a skandináv intonációra jellemzõ sajátosságok mutathatók ki, ezek azonban keleti és déli irányban fokozatosan eltûnõben vannak.

V. Pall és M. Remmel (Ethnogeographical (Including Dialectological) Data Processing at the Institute of Language and Literature Academy of Sciences, Estonian S. S. R.: 87–92) a kutatók rendelkezésére álló észti nyelvi és folklór anyag jellemzõjeként említik, hogy zömét 50–100 évvel ezelõtt gyûjtötték. Ez átfogó háttér ugyan a jelen és a jövõ kutatások számára egyaránt, de több problémát is fölvet (az ellenõrzés kérdése, az invariánsok megállapítása, a számítógépes feldolgozás lehetősége).

W. Putschke (Automatische Sprachkartographie: Verfahren, Anwendungen und Perspektiven: 93–140) vázolja az automatikus nyelvatlasz-készítés jelenlegi állapotát, és pedig úgy, hogy áttekintést ad a lehetséges automatikus lyukkártya- és térképkészítési módokról, jellemzi a legfontosabb felhasználási kísérleteket s megnevezi a valószínû fejlõdési perspektívákat. Sorra veszi, ami e téren Japánban, az USA-ban, Olaszországban és az NSZK-ban történt. Több mint 30 melléklettel (kérdõívtõl a kész atlasztérképekig) szemlélteti mondanivalóját (közül térképlapot az Európai Nyelvatlaszból is: itt olvasható a magyar ló például: 132–133).

M. Remmel (On Employing Phonostatistical Regularities in Dialectology: 141–143) rövid összefoglalásában a nyelvi megnyilatkozások alkotásának és megértésének vitatott folyamata és a hangstatisztikai gyakorisági viszonyoknak a kérdése a két központi témakör. Remmel szerint a dialektológusokat a nyelvjárások hangstatisztikai rendszerének a szabályszerûségei, a nyelvjárások egybevetésébõl, illetõleg a különbözõ generációk nyelvhasználatának az összehasonlításából lezûrhetõ tanulságok érdeklik elsõsorban.

M. Remmel, J. Sang és T.-R. Viitso (An Attempt to Analyse the Small Atlas of Estonian Dialects: 144) Saareste észti nyelvatlaszát (Väike eesti murdeatlas, 1955) a kiegészítõ információkkal együtt két szempontból elemezték: pontosították az észti nyelvjárási határvonalakat, s összekapcsolták a nyelvtörténet és a nyelvhasználat területi megoszlásának a vizsgálatát. Eredményeirõl az összefoglalás nem szól.

Az elhangzott elõadások közül ötöt észti dialektológusok tartottak. Ezért a kötet alkalmas arra is, hogy bepillantjunk a magas színvonaláról ismert észti nyelvjárástan mûhelyébe.

KISS JENÕ

TARTALOM

BENCZE, LÓRÁNT: On the Survival of Ancient Beliefs in Metaphers of Contemporary Hungarian Poetry	303
BERECZKI, GÁBOR: Die Beziehungen zwischen den finnougri-schen Sprachen im Wolga—Kama-Gebiet	307
BERTA, ÁRPÁD: Tschuwassisch oder Tatarisch? (Bemerkungen über das wolga-türkische Lehn-gut in einem wotjakischen Sprachdenkmal)	315
BRADÉAN-EBINGER, NELU: Soziolinguistische Aspekte der Zweisprachigkeit im nördlichen Areal	320
CSÚCS, SÁNDOR: Zur Geschichte des wotjakischen Wortschatzes	326
FÜLEI-SZÁNTÓ, ENDRE: Some Modal Values in Hungarian	332
FÜREDI, MIHÁLY: Frequencies of Hungarian Affricates	337
[HONTI, LÁSZLÓ] Хонти, Ласло: К проблеме возникновения объектного спряжения угорских языков	341
[JANURIK, TAMÁS] Янурик, Тамаш: Историко-лексикологические выводы селькупских «диалектальных синонимов»	347
KÁLMÁN, BÉLA: Fragen zur Textlehre des Obugrischen	354
[KERESZTES, LÁSZLÓ] Керестеш, Ласло: X. Паасонен и классификация мордовских диалектов	357
[KISS, ANTAL] Кишш, Антал: Вопросы изучения системы обстоятельств в венгерском и удмуртском языках	366
KISS, JENŐ: Zur Morphologie der uralischen Sprachen	371
M. KORCHMÁROS, VALÉRIA: The Problems of the „Double Object”	374
[KOVÁCS, ÉVA] Ковач, Эва: Сочетания согласных в реконструкциях к языку-основе ..	379
[MÁTAI, MÁRIA] Матаи, Мария: Основные характерные черты категории наречия от уральского языка-основы до современного венгерского языка ..	387
[MÉSZÁROS, EDIT] Месарош, Эдит: Система гласных основ эрзя-мордовского языка ..	392
MIKOLA, TIBOR: Mediale Konjugation in den uralischen Sprachen	398
G. NAGY, EMILIA: Die Wiederholung von Verben und Partizipien in den permischen Sprachen und im Tschere-missischen	404
[PAPP, FERENC—FÜREDI, MIHÁLY] Папп, Ференц—Фюреди, Михай: Применение ЭВМ в изучении лексики венгерского языка	409
PUSZTAY, JÁNOS: „Ich fürchte die Komparation” (Zwei sibirische Isoglossen) ..	414
ROT, SÁNDOR: On the Earliest Layer of Lexico-Semantic Germanicisms in the Uralic Languages	421
SZALACSEK, MARGIT: The Problems of the Usage of the Definite and Indefinite Conjugational Forms in the Northern-Ostyak Language	426
[SZIJ, ENKŐ] Сий, Энико: Термины родства в общем словарном составе уральских языков	431
ZAICZ, GÁBOR: Mordvan spiranttien elisiosta	438
ZEMPLÉNYI, VERA: Kontrastive Untersuchungen der ungarischen und der finni-schen Mundarten	444

ISMERTETÉSEK

KISS LAJOS: Teuscher, Und Reussischer Dictionarium (Dictionarium Vindobonense) ..	451
KISS LAJOS: Hungaro-Slavica 1983	459
SZENDE TAMÁS: Gyula Décsy: Sprachherkunftsforschung	460
KISS JENŐ: Symposium: Processing of Dialectological Data	461

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1984. VII. 20. — Terjedelem: 14,35 (A/5) ív

85.13568 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

1. A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek idegen nyelvű vagy idegen nyelvre fordítandó összefoglalást (ennek terjedelme az eredeti cikk terjedelmének 5%-át nem haladhatja meg), amelynek szintén tartalmaznia kell a tanulmány címét.

2. A közlésre szánt cikkeket mindenféle tipográfiai jelölés nélkül juttassák el szerkesztőségünkhöz. Kizárólag a nyelvi adatok kurzív szedésére (a nyelvi példák egyszeri egyenes és folyamatos aláhúzásával) és az értelmi kiemelés ritkított szedésére (szaggatott aláhúzással) tehetnek javaslatot a szerzők. Kapitälchen, félkövér stb. jelöléseket nem fogadunk el.

3. Kérjük, hogy a folyóiratok kötetszámát arab számokkal jelöljék a szerzők. A kötetszám és a lapszám közé tegyenek kettőspontot.

4. Kézzel írott betoldásokat ne alkalmazzanak a gépiratban, az esetleges cirill betűs adatokat, idézeteket stb. cirill géppel írják be, s egy oldalra 30 sornál több szöveget ne gépeltessenek (egy sorban 60 leütés).

5. A fenti feltételeknek meg nem felelő kéziratokat nem fogadjuk el.

6. A szerzők választhatnak a hagyományos jegyzetelési eljárás és az újabban szokásos irodalmi hivatkozás rendszere (szerző, évszám, lapszám) között, mindkettőt elfogadjuk, de az utóbbit preferáljuk.

Ára: 35 Ft

Előfizetési ára egy évre: 70 Ft

ISSN 0029—6791

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST